

Tipologija stambenog tornja u kontekstu stambene izgradnje Rijeke u razdoblju socijalizma

Butković Mićin, Lidija

Doctoral thesis / Doktorski rad

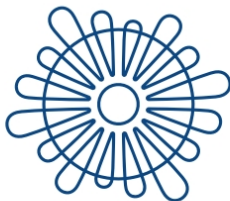
2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:452947>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-03**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Lidija Butković Mićin

**TIPOLOGIJA STAMBENOG TORNJA U
KONTEKSTU STAMBENE IZGRADNJE U
RIJECI U RAZDOBLJU SOCIJALIZMA**

Doktorski rad

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Lidija Butković Mićin

**TIPOLOGIJA STAMBENOG TORNJA U KONTEKSTU
STAMBENE IZGRADNJE U RIJECI U RAZDOBLJU
SOCIJALIZMA**

Doktorski rad

Mentorica

Dr. sc. Julija Lozzi Barković, red. prof.

Komentorica

Dr. sc. Antonija Mlikota, izv. prof.

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Lidija Butković Mićin

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti

Mentorica: red. prof. dr. sc. Julija Lozzi Barković

Komentorica: izv. prof. dr. sc. Antonija Mlikota

Datum obrane: 17. ožujka 2023.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, povijest umjetnosti

II. Doktorski rad

Naslov: Tipologija stambenog tornja u kontekstu stambene izgradnje Rijeke u razdoblju socijalizma

UDK oznaka: 728:69.032.22>(497.5Rijeka)“19“

Broj stranica: 648

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 545

Broj bilježaka: 898

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 991

Broj priloga: 0

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. dr. sc. Tamara Bjažić Klarin, znanstvena savjetnica, predsjednica
2. prof. dr. sc. Julija Lozzi Barković, članica
3. prof. dr. sc. Vinko Srhoj, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. dr. sc. Tamara Bjažić Klarin, znanstvena savjetnica, predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Luka Skansi, član
3. prof. dr. sc. Vinko Srhoj, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Lidija Butković Mićin

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Humanities

Mentor: Professor Julija Lozzi Barković, PhD

Co-mentor: Associate Professor Antonija Mlikota, PhD

Date of the defence: 17 March 2023

Scientific area and field in which the PhD is obtained: humanities, history of art

II. Doctoral dissertation

Title: Housing Tower Typology in Rijeka's Architecture from the Socialist Period

UDC mark: 728:69.032.22>(497.5Rijeka)“19“

Number of pages: 648

Number of pictures/graphical representations/tables: 545

Number of notes: 898

Number of used bibliographic units and sources: 991

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Scientific Advisor Tamara Bjažić Klarin, PhD, chair
2. Professor Julija Lozzi Barković, PhD, member
3. Professor Vinko Srhoj, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Scientific Advisor Tamara Bjažić Klarin, PhD, chair
2. Associate Professor Luka Skansi, PhD, member
3. Professor Vinko Srhoj, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Lidija Butković Mićin**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Tipologija stambenog tornja u kontekstu stambene izgradnje u Rijeci u razdoblju socijalizma** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 12. lipnja 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Polazišta istraživanja.....	1
1.2. Aktualnost teme istraživanja.....	5
1.3. Hipoteze, ciljevi i metodologija istraživanja	12
1.4. Struktura rada.....	15
2. DEFINICIJA I POVIJEST STAMBENOG TORNJA	16
2.1. Određenje stambenog tornja	16
2.2. Američki razvoj poslovnog nebodera kao arhitektonskog tipa.....	26
2.3. Europska fascinacija američkim visokim zgradama.....	29
2.4. Stambeni tornjevi u međuratnoj Americi.....	36
2.5. Visoka stambena arhitektura u Europi u međuratnom razdoblju.....	38
2.6. Afirmacija tipologije stambenog tornja nakon Drugog svjetskog rata	43
2.6.1. Američki ideal visoke poslovne zgrade.....	43
2.6.2. Švedski <i>punkthus</i> i diseminacija stambenog tornja u poslijeratnoj Europi	45
2.6.3. Stambeni toranj u kontekstu masovne stanogradnje.....	50
2.7. Stambeni tornjevi u (ne)milosti – od 1970-ih godina do danas	57
3. STAMBENA ARHITEKTURA RIJEKE OD 1780. DO 1945. GODINE / NASLIJEĐENO MJERILO GRADA	64
3.1. Stasanje modernoga grada za vrijeme Riječkog gubernija (1776.-1848.).....	64
3.2. Obrisi velegrada: Drugi gubernij (1870.-1918.)	66
3.3. Rijeka pod talijanskom upravom (1924.-1943.)	76
3.4. Sušak: od predgrađa Rijeke do samostalnoga grada.....	82
3.5. Visinski dometi i modaliteti stambene arhitekture	89
4. VJEŽBANJE ZAJEDNIŠTVA: STAMBENA IZGRADNJA RIJEKE I SUŠAKA, 1945.-1957.	93
4.1. Društveno-politički kontekst i demografska kretanja.....	93
4.2. Pretpostavke poslijeratne stanogradnje.....	97
4.2.1. Organizacija gradskih službi i građevinarstva, 1945.-1947.	97
4.2.2. Razvoj građevinskih poduzeća, 1948.-1957.....	101
4.2.3. Djelatnost projektnih biroa, arhitekti-protagonisti stambene izgradnje	104
4.2.4. Djelovanje Urbanističkog instituta za Istru i Hrvatsko primorje.....	109
4.2.5. Stručna udruženja i arhitektonski natječaji.....	111

4.3.	Stambene prilike nakon rata i upravljanje postojećim stambenim fondom.....	114
4.4.	Problem Staroga grada.....	124
4.5.	Stanovanje u urbanističkim planovima i vizije novih vertikalna gradskog centra	131
4.6.	Radnička naselja i ekonomično stanovanje niske katnosti	139
4.6.1.	Poratna previranja: Visoko, srednje, nisko ili solitersko naselje?	139
4.6.2.	Radnička naselja Brodogradilišta 3. maj i tvornice Vulkan.....	142
4.6.3.	Ekonomične kuće Josipa Petraka i Josipa Španjola	147
4.6.4.	Natječaj za kuće radnika i namještenika.....	151
4.7.	Stambene interpolacije u središtu Rijeke i Sušaka	153
4.7.1.	Zagrebačka ulica.....	154
4.7.2.	Potok: stambeni blok Teslina-Cambierieva-Viktora Cara Emina	155
4.7.3.	Pomerio i Dolac	157
4.7.4.	Belveder.....	160
4.7.5.	Kompleks <i>Jugolinije</i> i <i>Svjetlosti</i> u Ulici žrtava fašizma.....	162
4.7.6.	Strossmayerova ulica i početak Šetališta XIII. divizije.....	164
4.8.	Autostrada Narodnog fronta	166
4.8.1.	Autostrada – razglednica socijalističke Rijeke.....	166
4.8.2.	Stambene lamele i niži tornjevi	169
4.8.3.	<i>Punkthus</i> na riječki način: tornjevi Ivana Kocmuta	173
4.9.	Padine kozalskog i trsatskog brijega.....	176
4.10.	Stambena zona Pećine – promenade riječke stanogradnje pedesetih godina.....	181
5. NORMALIZACIJA TIPOLOGIJE STAMBENOG TORNJA: GODINE FONDA ZA STAMBENU IZGRADNJU, 1958.-1965.....		190
5.1.	Zakonodavni okvir tzv. prve stambene reforme	191
5.2.	Organizacija riječkih gradskih službi po novim propisima	193
5.3.	Normiranje društvene stanogradnje	195
5.4.	Prema racionalizaciji stambene izgradnje: eksperimenti „stana za milijun dinara“	199
5.4.1.	Modernizacija građevinskog sektora	199
5.4.2.	Inicijativa GP Rječina.....	200
5.4.3.	Ekonomično naselje Baredice na Zametu	201
5.4.4.	Stambeni tip Voplin Andrije Čičin-Šaina i GP Jadran	202
5.5.	Naselje Turnić – rasadište stambenih tipova	206
5.5.1.	Zasnivanje stambenih zajednica u Rijeci.....	206
5.5.2.	Prednatječajno planiranje naselja Turnić.....	209

5.5.3.	Provođenje natječaja za Turnić: integralni pristup	211
5.5.4.	Rezultati natječaja: Grupa GP Primorje i montažna gradnja.....	214
5.5.5.	Rezultati natječaja: Juraj Neidhardt, Tihomil Milićević i suradnici.....	220
5.5.6.	Natječajni projekti tipskih stambenih tornjeva.....	225
5.5.7.	Realizacija naselja Turnić: urbanizam i javni sadržaji	230
5.6.	Izgradnja kompleksnog naselja Ogranak	231
5.7.	Standard i karakter stanova.....	233
5.8.	Uloga Gradskog fonda u unapređenju stambene izgradnje	236
5.8.1.	Natječaj za projekt stambenog tornja naselja Autostrada na Kantridi.....	237
5.8.2.	Anketiranje i propagandni rad: izložba <i>Stan danas sutra</i>	242
5.8.3.	Suradnja s građevinarima: o kvaliteti izvedbe.....	245
5.9.	Diseminacija stambenih tipova	247
5.10.	Stari grad i okruženje: nove vizije centra grada.....	252
5.11.	(Ne)prihvatanje tipologije stambenog tornja.....	259
6.	TRŽIŠNA STANOGRADNJA: DOMINACIJA TIPOLOGIJE STAMBENOG	
	TORNJA, 1965.-1980.	266
6.1.	Gradske službe i (ne)organizacija tržišne stanogradnje.....	267
6.2.	Građevinske i projektantske organizacije: „igrači“ na polju tržišne stanogradnje ..	276
6.3.	Kondicioniranje visoke stambene izgradnje	287
6.3.1.	Tehnički propisi za visoke stambene zgrade	287
6.3.2.	Seizmička sigurnost visokih stambenih zgrada	293
6.4.	Visoka stambena naselja i toranjski ansambli	300
6.4.1.	Dovršetak naselja Turnić i Autoput.....	300
6.4.2.	Vojak	306
6.4.3.	Bulevard i Krimeja	313
6.4.4.	Donja i Gornja Vežica	320
6.4.5.	Pećine	331
6.4.6.	Belveder i Kozala	338
6.4.7.	Rastočine	345
6.4.8.	Podmurvice.....	349
6.4.9.	Zapadni Zamet.....	368
6.5.	Neostvareni projekti visokih stambenih naselja	375
6.5.1.	Gradska obilaznica kao nova Autostrada	375
6.5.2.	„Visoko“ Krnjevo	378

6.6.	Kritika „odozdo“: građani i stambeni tornjevi.....	385
6.6.1.	Žalbe na mehaničke sustave tornjeva	385
6.6.2.	„Neboderski rat“ – građani protiv urbanista.....	389
6.7.	Kritika „odozgo“: stručni i politički stavovi o stambenim tornjevima.....	393
6.7.1.	Generalni urbanistički plan Rijeke i visoka stambena izgradnja.....	393
6.7.2.	Stručna istraživanja i odbijanje visokih tornjeva.....	394
6.7.3.	Tornjevi i ekonomija građenja – argumenti za promjenu paradigme.....	402
6.7.4.	Epilog	405
7.	ZAKLJUČAK.....	408
	SAŽETAK	423
	SUMMARY	424
	POPIS LITERATURE I ARHIVSKIH IZVORA	426
	ILUSTRACIJE	474
	POPIS IZVORA ILUSTRACIJA	632
	ŽIVOTOPIS.....	648

1. UVOD

1.1. Polazišta istraživanja

Provođenje socijalističke modernizacije u Hrvatskoj odrazilo se na sve sfere društva. U novouspostavljenom ideološkom kontekstu nakon Drugoga svjetskog rata, sustavni pristup stambenom zbrinjavanju stanovništva predstavljao je ključno uporište državne socijalne politike. Paternalistička uloga jugoslavenske države na polju stambenih odnosa trebala je služiti ostvarivanju egalitarnijeg društva, odnosno poništiti naslijeđene socijalne razlike u materijalnom statusu stanovništva, kompenzirati posljedice ekonomskih migracija te osigurati dobre životne uvjete za najveći broj građana unutar ekonomskih mogućnosti društva u cjelini. Slijedom navedenih težnji, u razdoblju socijalizma kodificirane su stimulatívne mjere stambenih politika kojima je stanogradnja bila zakonski regulirana s aspekta financiranja, arhitektonskog projektiranja i građevinske izvedbe, upravljanja i održavanja stambenog fonda te prava i obveza korisnika društvenih stanova. Zakonski sustav, kao i njegova provedba, nisu bili lišeni kontradiktornosti i stranputica, ali rezultati su nedvojbeno bili impresivni: oko 67 % stanova korištenih za stalni boravak u današnjoj Hrvatskoj izgrađeno je u periodu od 1945. do 1990. godine. Brojkama izraženo, riječ je o čak 1 168 000 stambenih jedinica realiziranih u društvenom sektoru i individualnom angažmanu.¹

Državni intervencionizam u stambenoj izgradnji u poslijeratnim je desetljećima karakterističan i za zapadne države blagostanja i za istočne realnog socijalizma, dva tabora nominalno suprotstavljenih ideoloških nazora, ali koji su u pitanjima socijalne sigurnosti građana dijelili neke temeljne pretpostavke. Konvergencija razmišljanja o masovnoj stanogradnji, osobito od kraja 1950-ih do početka 1970-ih godina, očitovala se u gotovo univerzalnom preferiranju visokih stambenih solitera građenih u planiranim naseljima te opremljenih tehnološki naprednom infrastrukturom. Ovaj model u isti je mah obećavao najveću racionalizaciju ekonomskih resursa te poticanje socijalne reforme i poboljšanje životnog standarda stanovništva. Izgledom generička naselja podignuta na prostornoj križaljci stambenih tornjeva

¹ Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Stanovi prema načinu korištenja, Državni zavod za statistiku Zagreb, 2017., 21-22, 25-26.

i lamela postala su posljedično najvidljiviji i najrasprostranjeniji oblik europske poslijeratne gradogradnje, simbol nove Europe izniknule iz ruševina Drugog svjetskog rata.²

Jugoslavija je participirala u širenju tog paneuropskog moderniteta razumijevajući važnost ujednačavanja civilizacijskih normi stanovanja u svojim povijesno, etnički i vjerski heterogenim predjelima. U Hrvatskoj, koja je u jugoslavenski eksperiment ušla kao jedna od najrazvijenijih republika, arhitektonska struka je od začetka novog poretka bila uključena u aktualizaciju proklamiranih društvenih ciljeva masovne stanogradnje balansirajući između vlastite tradicije progresivnog modernizma, europskih uzora, političkih pritisaka i ekonomskih realnosti. Visoka stambena arhitektura u svim će, većim ili manjim, hrvatskim gradovima obilježiti društveni segment stambene izgradnje sve do sredine 1980-ih godina, određujući u najvećoj mjeri današnju statistiku katnosti stambenih objekata. Hrvatska tako ima 83 820 stanova smještenih od 5. do 14. kata te 3 423 stana od 15. kata naviše.³

Potonji stanovi se u pravilu nalaze u stambenim tornjevima, tipologiji koja svoj zenit dosiže u poslijeratnim dekadama postajući i svojevrsni fenomen hrvatske (i jugoslavenske) arhitekture. Zgrada *Autocentra* Drage Iblera na uglu Martićeve i Iblerova trga, poznatija kao „Drveni neboder“, bila je među prvim preventivno zaštićenim poslijeratnim objektima u Hrvatskoj – već 1969. godine, svega desetak godina od realizacije, a poslovno-stambeni neboderi Slavka Jelineka i Ive Linardića u Veslačkoj ulici u Zagrebu ponijeli su nagradu beogradskih dnevnih novina *Borba* za najbolje ostvarenje u jugoslavenskoj arhitekturi 1972. godine, dok je godinu ranije ta čast pripala Stanku Mandiću za stambeni toranj Zlatibor u Užicama.⁴ Bila su to rijetka priznanja tog ranga dodijeljena stambenim realizacijama uopće, i obilježila trenutak stručne

² FRANK WASSENBERG, RICHARD TURKINGTON, RONALD VAN KEMPEN, Foreword, u: *High-rise housing estates in Europe*, (ur.) R. Turkington, R. Van Kempen i F. Wassenberg, Delft University Press, 2004., 1. Termin *stambena lamela* u ovom će se radu koristiti u značenju srednje visoke ili visoke samostojeće stambene zgrade sa koridorskim sustavom povezivanje stanova i više ulaznih veža, tj. komunikacijskih vertikalna. Termin se uvriježio u sintagmi *toranj i lamela urbanizam* kojom se opisuju poslijeratna stambena naselja inspirirana CIAM-ovskom doktrinom čiju je prostornu matricu definirala kombinacija soliternih stambenih objekata u formi tornja (okomito postavljene prizme) i lamela (vodoravno polegnuti volumeni), ponekad uz adiciju nižih stambenih nizova., ROGER SHERWOOD, *Modern Housing Prototypes*, Harvard University Press, 1981., 18 i 66.

³ Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Stanovi prema načinu korištenja (bilj. 1), 27.

⁴ ANUŠKA DERANJA CRNOKIĆ, INES JELAVIĆ LIVAKOVIĆ, Pravna zaštita poslijeratne arhitekture ostvarene u razdoblju od 1945. do 1990. godine na području Republike Hrvatske – doprinos valorizaciji i očuvanju, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39(2015.), 17-36, 18., INES TOLIĆ, The Borba for Architecture, u: *Unfinished Modernisations*, (ur.) Maroje Mrduljaš i Vladimir Kulić, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 2012., 372-391.

aklamacije ove tipologije. Međutim, prevladavajuća kritička ocjena formirala se gledajući prosjek i intenzitet njene primjene, a ne izvanredne slučajeve. Stambena visokogradnja, a posebice stambeni tornjevi, preispituju se od sredine 1970-ih godina te se, promjenom strukovne, ali i šire društveno-političke paradigme, početkom sljedećeg desetljeća uspostavlja dugotrajni moratorij na (pre)visoke stambene novogradnje. Prigodni „rekvijem za tornjeve“ sročio je Grozdan Knežević: „*Šezdesetih i sedamdesetih godina stambeni tornjevi nicali su ne samo u velikim gradovima, nego i u mnogim manjim mjestima nerijetko devastirajući sredinu u kojoj su i građeni. Kod nas profitni interesi praktično nemaju utjecaja, pa je tim još čudnije što smo tako intenzivno gradili stambene tornjeve. (...) U svakom slučaju, činjenica da smo po broju stambenih tornjeva u ukupnoj stambenoj izgradnji bili među prvima u svijetu zaslužuje detaljniju analizu, tim prije što je odavno poznato da ovaj oblik stambene izgradnje ima velike nedostatke.*“⁵

Projekti stambenih tornjeva gotovo su preko noći nestali s crtaćih stolova arhitektonskih ureda te postali dio urbanističke i arhitektonske povijesti. Za generaciju rođenu nakon 1980. godine, „*plantaže nebodera*“⁶ koje je građevinska industrija u stotinama posadila diljem Hrvatske, samorazumljivi su dio urbanog iskustva do te mjere da tvore „pozadinski šum“ gradskog okruženja, postojane su vertikale modernistički artikuliranih gradova. Dubravka Sekulić taj je generacijski osjećaj (kojega i sama dijelim) opisala ovako: „*Slava stambenih nebodera je prošla, ali oni i dalje postoje kao tiha pozadina svakodnevice u njima i oko njih. Što su stariji to se njihova visina čini manje spektakularnom. Ne zato što se grade više zgrade, već zato što se čini kao da su oduvijek tamo, da bez ikakvog truda pripadaju pejzažu.*“⁷ Povijesna distanca omogućuje i objektivnije znanstveno istraživanje. Tako je Darovan Tušek u svojoj *Leksikon splitske moderne arhitekture* iz 2018. godine uvrstio sve splitske stambene tornjeve valorizirajući njihov doprinos suvremenoj vizuri grada. Tušekov demokratičan pristup potaknule su i recentne investicije u stambene tornjeve na Kili i na Poljičkoj cesti u Splitu, navješćujući obnovu tipologije koja se donedavno činila malo vjerojatnom.⁸ Slični novi visinski

⁵ GROZDAN KNEŽEVIĆ, *Višestambene zgrade*, 2. izdanje, Tehnička knjiga, Zagreb, 1989., 59.

⁶ Efektna kovanica Tomislava Odaka, iz članka: TOMISLAV ODAK, Stanovanje je arhitektura, u: *Arhitektura*, 42-44(1989.-1991.), 1-3 (208-210), 2-5.

⁷ DUBRAVKA SEKULIĆ, *Nekoliko stvari koje znam o neboderima...*, tiskani letak uz stručno vodstvo zagrebačkim stambenim tornjevima, Urbanfestival 11, Zagreb, 2011.

⁸ Konceptiju *Leksikona* autor je pojasnio ovako: „*Svatko može izdvojiti deset kuća koje su honorirane arhitektonskom kritikom i poviješću, ali bitno je svako razdoblje prikazati s referentnim realizacijama iz toga razdoblja. S izvrsnim ostvarenjima, ali i onima koja nisu toliko kvalitetna, ali odražavaju epohu. U tom smislu*

uzleti u ostalim urbanim sredinama Hrvatske potvrdit će rezistentnost ove kategorije kolektivnog stanovanja, pa i rasplamsati dugo zatomljenu polemiku o meritumu gradnje stambenih tornjeva u nedavnoj prošlosti, nanovo otvoriti pitanja primjerenosti, sigurnosti i komfornosti stanovanja u takvim objektima.

Najviši stanovi među navedena 3 423 stana iznad 15. kata u Hrvatskoj, nalaze se u Rijeci, u stambenim tornjevima na Rastočinama i Podmurvicama. Zahvaljujući svojim brojnim i vrlo visokim stambenim okomicama, Rijeka je percipirana kao „najneboderskiji“ grad u Hrvatskoj. Kako ističe Idis Turato: „*Prve asocijacije koja vas veže uz sliku Rijeke su zasigurno luka i neboderi. (...) Neboder, kirurški precizno položen na malu površinu nagnute topografije parcele i pogled sa orijentacijom stanova nebodera na more i Kvarnerski zaljev postati će osnovni funkcionalni i konceptualni parametri u definiranju danas prepoznatljivog i inspirativnog elementa gradske siluete.*“⁹ Ista srednjostrujaška kritika koja je drugdje stambenim tornjevima poricala pravo građanstva, puno je benevolentnije gledala na događanja u Rijeci. Primjerice, Tomislav Odak, koji smatra kako je opredjeljenje za visoku gradnju proizlazilo „*iz spekulacija lišenih solidne osnove*“, također priznaje kako je „*vertikalni rast Rijeke jedini utemeljen na topografskim i prostornim činjenicama*“.¹⁰ Stambeni tornjevi u Rijeci interpolirani su na obodu povijesnog Starog grada i središta Sušaka, grupirani na vizualno izloženim padinama brjegov a te uz koridore glavnih prometnica, aranžirani u urbanističke koordinate novih stambenih četvrti. Njihova sveprisutnost ih je neminovno učinila dijelom identiteta grada, no paradoksalno, obrnuto je proporcionalna dosadašnjem istraživačkom trudu da se ova najupečatljivija arhitektonska i urbanistička ostavština iz socijalističkog razdoblja izvuče iz trenutne anonimnosti. Miopični pogled na riječku arhitekturu ne zastaje na stambenim tornjevima – sustavnu znanstvenu obradu čekaju mahom svi oblici arhitektonske produkcije iz novijeg vremena. Upravo diskrepancija između činjenice da je višestambena arhitektura, pored

sam nastojao da pregled bude cjelovit i da realno i zorno ilustrira htijenja arhitekata i mogućnosti realizacije kakva je bila u određenom sustavu izgradnje, projektiranja, organizacije i čitave gradogradnje.“, SANDI VIDULIĆ, Poznati splitski arhitekt: 'Žnjan kao cjelina je katastrofa. To je sumrak ikakvog suvislog urbanizma', Tušek otkriva tko su ljudi zaslužni za neke od najpoznatijih građevina u Splitu, u: *Slobodna Dalmacija*, 3. 12. 2018. Slijedom te ideje, u knjizi je 14 kataloških jedinica posvećeno projektima stambenih tornjeva realiziranih u razdoblju socijalizma, što ju čini dosad najobuhvatnijim prikazom ove tipologije u domaćem izdavaštvu., DAROVAN TUŠEK, *Leksikon splitske moderne arhitekture*, Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, Split, 2018.

⁹ IDIS TURATO, *Riječki Neboderi i Igor Emili*, <https://www.idisturato.com/blog/2012/04/01/rijecki-neboderi-i-igor-emili/>

¹⁰ TOMISLAV ODAK (bilj. 6), 4.

rekonstrukcije Starog grada, najvidljiviji modus transformacije i nadogradnje riječkog urbanog prostora u drugoj polovini 20. stoljeća, i nevoljkosti znanstvene zajednice da se ovom baštinom uhvati u koštac, potaknula je formuliranje istraživačkog fokusa ovoga rada. Radi se nedvojbeno o nelagodnoj, polarizirajućoj baštini koja otvara brojna intrigantna pitanja, odgovor na neka od kojih prelazi čistu arhitektonsko-urbanističku analizu i zalazi u složenije društveno-političke i ekonomske vode. Stambeni tornjevi, kao dominantni tip socijalističke stanogradnje u Rijeci, na svojevrsan su način kondenzirali stremljenja, proturječnosti, ideale i promašaje svoje epohe te ih tako treba i razumjeti – kao fenomene jednog povijesnog razdoblja u životu grada čiji totalitet, u nedostatku interdisciplinarnih istraživanja, još uvijek izmiče povijesnoj deskripciji.

1.2. Aktualnost teme istraživanja

Modernistička masovna stanogradnja predmet je posebnog interesa europske istraživačke zajednice u posljednjih desetak godina, što možemo ocijeniti prema djelovanju najvažnije svjetske platforme za dokumentiranje i zaštitu modernizma – međunarodnoj organizaciji DOCOMOMO.¹¹ Inicijalna konferencija održana 2007. godine, čiji je naslov *Trash or Treasure?* odražavao još uvijek kompleksan odnos prema modernističkom stambenom nasljeđu u Zapadnoj i Istočnoj Europi nakon desetljećima duge stigmatizacije, označio je početak epistemološkog obrata. Proširivši svoje djelovanje (te donekle i političku retoriku), DOCOMOMO je identificirao poratno socijalno stanovanje kao ključan punkt afirmacije modernističke baštine uopće, odnosno uvidio kako se naglašavanjem funkcionalne, oblikovne i uporabne vrijednosti stambene izgradnje nakon Drugog svjetskog rata može ne samo potaknuti zaštita ili revitalizacija određenih zapuštenih i devastiranih naselja, već i rehabilitirati modernizam u cijelosti, osobito njegovu inherentnu socijalno osjetljivu komponentu. Od pažnje posvećene autorskim imenima – protagonistima modernog pokreta i njihovim jednako tako pojedinačnim, skoro pa fetišiziranim arhitektonskim artefaktima, osobito kućama

¹¹ DOCOMOMO su 1988. godine inicirali Hubert-Jan Henket i Wessel de Jonge, arhitekti i djelatnici Tehničkog fakulteta u Eindhovenu u Nizozemskoj. Uvidjevši da je opstanak memorije i fizičkih realizacija modernog pokreta ugrožen starenjem njihove konstrukcije i tehnološkog aparata, brojnim pregradnjama, pa i rušenjima, kao i postmodernističkim odbacivanjem mnogih postulata modernizma, zalagali su se za etičku odgovornost za njihovo očuvanje te afirmaciju temeljnih ideja modernizma. Danas DOCOMOMO broji 71 podružnicu, ima međunarodni sastav upravljača sa središnjom administracijom lociranom u Lisabonu, redovito izdaje časopis i *newsletter*, potiče edukaciju i dijalog o baštini modernizma i okuplja zainteresirane stručnjake i aktiviste na međunarodnim konferencijama., <https://docomomo.com/organization/>

individualnog stanovanja kao elitnim spomenicima modernizma, DOCOMOMO se sve više okreće tematiziranju manje atraktivnih, gotovo anonimnih produkata modernističkog masovnog stanovanja putem svoje sastavnice, *International Specialists Committee on Urbanism + Landscape* (ISC/U+L), na čelu kojeg je Miles Glendinning, profesor Sveučilišta u Edinburgu. U njegovom domicilnom Ujedinjenom Kraljevstvu, primjerice, nakon desetljeća degradacije modernističkih naselja, planski provedenih rušenja ili, s druge strane, projekata urbane regeneracije koja su ih izmijenila do neprepoznatljivosti, samo dokumentiranje građevina se pokazalo kao vrlo hibridan i složen proces, ponegdje metodološki na granici arheologije, što upozorava na urgentnost obrađivanja ovog povijesnog sloja arhitekture.¹² Razlozi povećanog zanimanja leže u potrebi razumijevanja ovog golemog poglavlja u povijesti moderne arhitekture, ali implicitna je i ideološka i aktivistička komponenta. Važan motiv leži u traženju načina ekološki održivog rasta gradova uslijed globalne klimatske krize, gdje se odgovor traži u reinenciji povijesnih stambenih tipologija kojima se potvrđeno postizala veća gustoća naseljenosti uz uštedu materijala i komunalne infrastrukture. Četrdeset godina od prihvaćanja političke doktrine neoliberalizma u zapadnoeuropskim državama te trideset godina od pada komunizma i tranzicije europskog Istoka na tržišni kapitalizam, većina europskih zemalja je prošla kroz manje ili više izraženu deregulaciju stambenog zakonodavstva, privatizaciju društvenog stambenog fonda, povlačenje države iz sufinanciranja stanogradnje te prepuštanje stambene skrbi stanovništva tržišnim mehanizmima i privatnom sektoru. Kriza priuštivog stanovanja za mlađu populaciju, radno mobilniji dio stanovništva, siromašnija i staračka kućanstva, koja se pomalo pretače i u socijalnu i demografsku krizu, posljedično je pogodila europska društva i ponovno svrgnula pozornost na njihovu autohtonu tradiciju

¹² Svoju osobnu poziciju i motivaciju, plan djelovanja centra i predmet istraživanja, Glendinning je pojasnio u predgovoru jedne od prvih konferencija organiziranih od strane ISC/U+L-a: MILES GLENDINNING, Introductory global overview of the issue of mass housing as 'heritage'; outline of key issues for discussion, u: *Postwar Mass Housing*, DOCOMOMO_ISC/U+L, 2011., https://blogs.ed.ac.uk/docomomoiscul/isc_ul/ Glendinning se od 1990-ih bavi istraživanjem stambene arhitekture, ponajprije u Ujedinjenom Kraljevstvu, a 2021. je objavio dosad najopsežniju studiju svjetske socijalne stanogradnje 20. stoljeća (*Mass Housing: Modern Architecture and State Power – A Global History*, Bloomsbury, London) naslovnici koje krasi autorova fotografija zagrebačkih stambenih tornjeva tzv. „Raketa“. U svojem predavanju održanom u Društvu arhitekata Zagreba 24. 10. 2019., jugoslavenske je stambene tornjeve apostrofirao epitetom „*towers of imagination*“ smatrajući ih izvanrednim primjercima unutar korpusa masovne stanogradnje perioda. Na Sveučilištu u Edinburgu pokrenuo je projekt Tower Block international sa ciljem dokumentacije i znanstvene obrade poslijeratne stanogradnje., <https://towerblock.org/>

društveno odgovorne arhitekture i legislativne okvire države blagostanja.¹³ Opstojeća masovna stanogradnja modernizma stoga se percipira i kao spomenik (nekadašnje) države socijalne skrbi čije poruke treba verbalizirati javnosti, ambijente fizički zaštititi, a iz baštinjenih arhitektonskih modela učiti. Tom cilju pridonose podjednako povjesničari arhitekture, aktivisti, kao i suvremeni arhitekti, primjerice, pariški dvojac Anne Lacaton i Jean-Philippe Vassal čiji je desetljećima dugi rad na adaptacijama socijalne stambene arhitekture 2021. godine okrunjen i nagradom Pritzker.

Paralelno s ovim međunarodnim iskustvima i preporukama, u Hrvatskoj se također sve češće apelira na potrebu zaštite stambene (i svekolike druge) arhitekture poslijeratnog modernizma, no s punom sviješću da tome predstoji strmoviti put, kako je upozorio Marko Špikić: „*Modernistička je baština, kao i mnogošto u Hrvatskoj, dijelom i ispolitizirana. Držim da je tome tako jer se stalno radi na politiziranju prošlosti, a ne na trezvenom i kritičkom sagledavanju bivših uspjeha i poraza. Poratni modernizam za manji dio našega društva posjeduje vrijednost bitnu za širu javnost jer je, kako sam naveo, shvaćen kao uporabni predmet i prostor koji se prije troši nego njeguje. Mislim da ga se ne propituje jer bi to otvorilo pitanja o vremenu nastanka i idejama toga doba. Njih se očito bojimo postaviti kao zajednica, kao da nam ostvarenja iz mladosti naših roditelja predstavljaju neugodu ili nešto čega bismo se trebali stidjeti.*“¹⁴ Kako je riječ o još uvijek društveno neprepoznatim vrijednostima, baštinski aktivizam je često odabrani put djelovanja, odnosno u podizanju svijesti šire javnosti o nužnosti očuvanja modernističkog nasljeđa generalno su najuspješnije akcije u kojima se koordiniraju

¹³ Neoliberalizam je politička i ekonomska filozofija koja zagovara reduciranje državne intervencije u gospodarstvo, liberalizaciju tržišta i slobodnu trgovinu. Tako se i stan smatra potrošnim dobrom koje se uživa privatnim vlasništvom, čiju proizvodnju, kupnju (trgovanje) i potrošnju treba prepustiti tržištu, bez državnog uplitanja. Riječ je o dijametralno suprotnom stavu od programa države blagostanja (*Welfare state*) gdje stan ima socijalnu vrijednost, a subvencioniranje stanogradnje i/ili regulacija stambenih poticaja su odgovornost državnih subjekata. Upliv neoliberalnih ideja na politike europskih država od kraja 1970-ih godina očitovale se u sve većem udjelu privatnog vlasništva stanova u odnosu na stanove u državnom i municipalnom vlasništvu, tj. za najam korisnicima, najviše u Engleskoj inicijativom *Right to buy* (udio potonjih porastao od 50 % na 70 % od 1970.-2000.). Privatizaciju u bivšim komunističkim zemljama poticala je Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond kao alat prelaska na kapitalističko upravljanje te su državni stambeni fondovi privatizirani od 50 do 90 %, kako u kojoj državi., CHRISTINE M. E. WHITEHEAD, The Neo-Liberal Legacy to Housing Research, u: *The SAGE Handbook of Housing Studies*, 2012., 113-130.

¹⁴ Iz izlaganja Marka Špikića na tribini *Kako štitimo arhitekturu modernizma?* u Društvu povjesničara umjetnosti Hrvatske, 17. 2. 2017. (moderatori: Lidija Butković Mićin i Saša Šimpraga), citat prenesen u izvješću portala Kulturpunkt: MARTINA DOMLADOVAC, *Preuzimanje odgovornosti za modernističku baštinu*, <https://kulturpunkt.hr/tema/preuzimanje-odgovornosti-za-modernisticku-bastinu/>

nastojanja stručnih službi, inicijativa građana i udruga na nezavisnoj kulturnoj sceni, u čemu se ponajviše ističu udruga Slobodne veze (projekt Motel Trogir) i Bacači sjenki iz Zagreba, udruga Tesarakt iz Splita, udruga Kačić iz Makarske, a svojim istraživačkim, publicističkim i izložbenim radom doprinijele su i regionalne podružnice Udruženja hrvatskih arhitekata, osobito u Varaždinu, Rijeci, Puli i Šibeniku.¹⁵ Popularizaciji pridonose i dokumentarni serijali, poput dvije sezone *Betonskih spavača* u produkciji Hulahop d.o.o. (autorski tim Saša Ban, Maroje Mrduljaš i Nevenka Sablić), te dugogodišnji serijali na HRT-u urednice Ana Marije Habjan realizirani u suradnji s Tamarom Bjažić Klarin (*Jedno djelo, Suvremenici*). Riječku arhitekturu 19. i 20. stoljeća iste autorice su obradile u serijalu od pet epizoda *Arhitektura i grad* premijerno prikazanom u proljeće 2020. godine, od kojih je jedna epizoda bila posvećena stambenim tornjevima arhitekta Igora Emilija na Podmurvicama.¹⁶

Unatoč nepoticačnoj društvenoj atmosferi i mjestimice tromoj reakciji nadležnih tijela, učinjeni su i određeni pomaci. Konstantno se povećava lista preventivno ili trajno zaštićenih građevina iz razdoblja od 1945. do 1990. godini koje sada imaju udio od 1 % u ukupnom broju pojedinačno zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske. Stambena i

¹⁵ Projekt Motel Trogir pokrenut je 2013. godine (Saša Šimpraga, Nataša Bodrožić, Lidija Butković Mićin) sa ciljem organizacije građanske kampanje za zaštitu Vitićevih jadranskih motela u Trogiru i Rijeci, a potom i drugih modernističkih kompleksa u Hrvatskoj. Metodologija projekta temelji se na kombinaciji baštinskog aktivizma, znanstvenog istraživanja, publicistike, rada sa lokalnom zajednicom, zagovaranja javnih politika te produciranje *site specific* i izložbenih umjetničkih radova. Prva faza projekta dokumentirana je u knjizi: *Motel Trogir: nije uvijek budućnost ono što dolazi*, (ur.) Saša Šimpraga i Nataša Bodrožić, Eindhoven/Zagreb, 2016. Projekt Bacača sjenki *Vitić pleše* pod vodstvom Borisa Bakala odvija se u fazama od 2004. godine, uključuje radionice sa stanarima stambenog kompleksa arhitekta Ivana Vitića u Laginjinoj ulici u Zagrebu, kulturna događanja u zajedničkim dijelovima zgrade, javno zagovaranje obnove i zaštite, izradu dokumentarnog filma (*Betonska ljubav*), promoviranje metodologije projekta u inozemnim udruženjima i institucijama., <https://bacaci-sjenki.hr/projekti/hrvatski-vitic-plese/>. Udruga Tesarakt iz Splita (predsjednica: Diana Magdić), od 2016.-2018. godine provela je niz umjetničkih akcija, izložbi i prijedloga za urbanu regeneraciju Splita 3, posebice stambenog bloka arhitekta Ive Radića u Papandopulovoj ulici u Trsteniku, te organizirala javne tribine sa ciljem edukacije o građanskoj participaciji u pitanjima izgrađenog okoliša, kao i prosvjede oko recentnih izmjena prostornih planova koji su pogodovali krupnim investitorima nauštrb kvalitete života stanara kvartova Splita 3., SAŠA ŠIMPRAGA, Diana Magdić – Mikrozajednica je temelj urbaniteta, u: *Zarez on-line*, 29. 2. 2016., <http://www.zarez.hr/clanci/diana-magdic-mikrozajednica-je-temelj-urbanitete>. Udruga Kačić djeluje od 2018. godine (predsjednica Antonia Vodanović) istražujući poslijeratnu arhitekturu na području Makarske, osobito arhitekta Ante Rožića, ustrajući i na prijedlozima zaštite i revitalizacije pojedinih vrijednih sklopova, poput Dječjeg lječilišta u Krvavici arhitekta Rikarda Marasovića.

¹⁶ Peterodijelni serijal, produciran dijelom i zbog javnog interesa za Rijeku u godini kada je nosila titulu Europske prijestolnice kulture, obradio je Guvernerovu palaču, Teatro Fenice, Riječki i Sušački neboder, stambene tornjeve na Podmurvicama i Muzej moderne i suvremene umjetnosti u kompleksu ex-Benčić. Scenaristice serijala: urednica i redateljica Ana Marija Habjan i Tamara Bjažić Klarin, stručna suradnica: Lidija Butković Mićin.

stambeno-poslovna arhitektura grada Zagreba numerički prednjači pred ostalom baštinom socijalističkog perioda – zaštićene su antologijske višestambenice Božidara Rašice, Drage Galića, Nevena Šegvića, Stanka Fabrisa i Ive Geršića razmještene duž Ulice grada Vukovara, nekadašnje Ulice proleterskih brigada, dvije stambeno-poslovne Slavka Jelineka i Zlatka Neumanna u Tratinskoj ulici, Jelinekova stambena u Zorkovačkoj ulici te poznata zgrada poduzeća *Kemikalija* Drage Galića na Svačićevu trgu. U Registar je upisan i spomenuti neboder Drage Iblera (1956.-1958.) i kompleks Narodne banke Ivana Vitića u Laginjinoj ulici (1958.-1962.) kao primjeri visokih stambenih zgrada toranjske tipologije. U Splitu se također posljednjih godina načelo pitanje statusa poslijeratnih ostvarenja te su, pored nogometnog stadiona na Poljudu Borisa Magaša i Fabrisova pogona *Dalmacijavina*, zaštićene i dvije stambene zgrade potonjeg arhitekta u Biankinijevoj i Bregovitoj ulici.¹⁷ Riječke regije, nažalost, u ovoj statistici nema jer u cijeloj Primorsko-goranskoj županiji službenu zaštitu uživa samo Motel *Panorama* Ivana Vitića na Preluku (1965.) izvojevanu javnom kampanjom projekta Motel Trogir 2015. godine. To najbolje svjedoči o potrebi pravodobnog istraživanja i valorizacije kao neophodne podloge za buduće prijedloge zaštitnih mjera i registraciju objekata baštine.

Interes za stambene tornjeve ponukala je i reintrodukcija visoke stanogradnje u tkiva hrvatskih gradova nakon tridesetogodišnje stanke. U dosad sporadičnim primjerima, obično se radi o sklopovima mješovite namjene, s poslovno-servisnom bazom na kojoj se izdižu uže vertikale stambenih tornjeva umjerene katnosti. Takve je dispozicije stambeno-poslovni ansambl u Sukoišanu u Splitu autorskog tima Lea Pelivan i Toma Plejić (Studio UP) izgrađen 2007.-2009. na temelju javnog natječaja te koji je zavrijedio Nagradu *Drago Galić* za stambenu arhitekturu Udruženja hrvatskih arhitekata i niz drugih priznanja.¹⁸ U zagrebačkom Maksimiru je na projekt sličnih prostornih postavki ureda Dva arhitekta (Tomislav Ćurković i Zoran Zidarić) reagirala konzervatorska služba držeći da je korištenje maksimalne dopuštene katnosti (P+8) neprimjereno lokaciji, izazvavši i javnu polemiku.¹⁹ Reanimaciji tipologije stambenog tornja

¹⁷ ANUŠKA DERANJA CRNOKIĆ, INES JELAVIĆ LIVAKOVIĆ (bilj. 4), 28-33.

¹⁸ DAROVAN TUŠEK (bilj. 8), 308.

¹⁹ Zrinka Paladino je slučaj komentirala u emisiji *Nedjeljom u 2* na HRT 1 (30. 10. 2016.) tvrdeći da je rješenje o gradnji izdano nakon pritisaka i suprotno konzervatorskoj prepoziciji o ograničenju katnosti, rahlijoj izgradnji i očuvanju zelenila, na što je uslijedio odgovor prozvanih autora: „...fokus naše rasprave se svodi na to je li kuća koja je na nekim svojim dijelovima prizemlje plus osam katova neboder? Mi ih u našem uredu tako ne doživljavamo, ali nam ne smeta da ih tko god želi tako nazove. (...) Strah (od visokih zgrada, op. a.) se svjesno generira, a trebalo bi raditi na tome da nestane. Pritom se čudimo činjenici da je percepcija stranih investitora

doprinio je i javni natječaj 2011. godine za bombastično najavljivano javno-privatno partnerstvo na Zavrtnici koje je sa svoje četiri 23-katnice trebao konkurirati najvišim novozagrebačkim stambenim konstrukcijama iz 1970-ih godina. Do realizacije nije došlo, no sam natječaj je ponudio nesvakidašnju priliku arhitektima da se okušaju u projektiranju visokih tornjeva, a prema mišljenju žirija najuspješnije rješenje imali su 3LHD s konceptom tornjeva u urbanom zelenilu, modernog dizajna s ostakljenim fasadnim stijenama i neprekinutim omotačem lođa.²⁰ Liberalizacija visinskih gabarita u hrvatskim gradovima događa se, u punom smislu riječi, tek u posljednjih nekoliko godina. U Splitu Ante Kuzmanić realizira stambeni kompleks Programa poticane stanogradnje (POS) na Kili s lamelama i neboderima (P+13) u meandrirajućoj kompoziciji (2012.-2017.) i stambeno-poslovni niz duž Poljičke ulice s 18 katova na najvišem dijelu. Etapno realizirani niz najambicioznija je interpolacija u kvartu Trstenik od vremena podizanja Splita 3. Istovremeno u Zagrebu 2019. godine niče toranj Vrbani III po projektu Igora Franića od 16 stambenih katova, a u ljeto 2020. godine je dovršen toranj Ministarstva obrane RH u Ilici s neobičnim, „maskirnim“ omotačem (Proarh studio, Davor Mateković, 2017.) također dugo zanemarene namjene samačkog hotela.²¹ Stambeni neboderi su, prema svemu sudeći, putem točkastih intervencija u urbanističkom planiranju ponovno relevantni u najvećim gradskim sredinama, prvenstveno potencirani od strane privatnog sektora, ali ih primjećujemo i u POS-ovim gradnjama, dakle, i u danas vrlo limitiranom državnom sektoru stanogradnje.

Rijeka se prilično oprezno priklanja valu nove visoke stambene izgradnje. Premda je u Generalnom urbanističkom planu ostavljena mogućnost izgradnje stambeno-poslovnih objekata do 35 metara visine, a stambenih tornjeva do 10 nadzemnih etaža (30 metara), pa i viših koji se mogu „kao akcenti uklopiti u postojeću ili planiranu urbanu matricu, a temeljem prostornih studija i analiza kao podloge plana užeg područja“²², zasad je rijetko koji investitor

da smo retrogradna i konzervativna sredina s kompliciranim procedurama.“, ZRINKA PALADINO, Konzervatorstvo u nas je u problemima zbog političkih pritisaka, u: *Novi list*, 30. 10. 2016., KORANA SUTLIĆ, Autor maksimirskog projekta odgovara Zrinki Paladino, u: *Jutarnji list*, 7. 11. 2016.

²⁰ Prezentacija projekta na web-stranicama ureda 3LHD: <https://www.3lhd.com/hr/projekt/4tornja>

²¹ DAROVAN TUŠEK (bilj. 8), 325.; KORANA SUTLIĆ, Na Vrbanima se nakon 30 godina gradi prvi stambeni neboder u Zagrebu, u: *Jutarnji list*, 12. 2. 2018., Projekt MORpH, web-stranice ureda Proarh: <https://www.proarh.hr/projekti/morh-hotel/>; Kompleks uz Poljičku cestu, web-stranice ureda Ante Kuzmanića: <http://antekuzmanic-arhitekt.hr/radovi/kompleks-uz-poljicku-cestu-split.html&tag=stambeno>

²² Cjelovito objašnjenje: „Ukoliko se višestambene građevine planiraju kao stambeni tornjevi, najveća dozvoljena katnost iznosi 10 nadzemnih etaža, ukupne visine do 30 metara, ili 35 metara ako je riječ o poslovnoj građevini mješovite namjene. Stambeni tornjevi planiraju se sukladno grafičkom prikazu br. 4.6. Način gradnje kao

iskoristio tu priliku. Građevinskom poduzeću Krk odobren je detaljni plan novog polifunkcionalnog stambeno-turističkog resorta *SeeMAR* na Martinkovcu u sklopu kojeg su 2019. godine dovršena dva osmokatna stambena tornja (Arhitektonsko-građevinski atelje, Arsen Čupev, Borko Zupan, Vladi Bralić), a podno njih su ucrtana još tri objekta (P+11) koji se reklamiraju kao potencijalni luksuzni stanovi, hoteli ili lječilišni centri za zdravstveni turizam.²³ Građevinske dozvole ishodile su i *brownfield* investicije tvrtki RIO projekti i Sigma na zemljištima ugaslih industrijskih pogona – RIO na Kantridi i *Instalater* na Rastočinama – gdje je, osim javnih i komercijalnih sadržaja, predviđena i izgradnja stambenih tornjeva od 8-13, odnosno do 15 katova visine. Kompleks RIO, za razliku od potonjeg, napreduje brzim koracima prema dovršenju te predstavlja prvi pravi visinski iskorak u suvremenoj stambenoj izgradnji.²⁴ U anticipaciji ovih i budućih projekata, u Društvu arhitekata Rijeke je 2017. godine putem projekta *Neboderi – grad među oblacima* začet i stručni dijalog o povijesti riječkih stambenih tornjeva, njihovoj simboličkoj i praktičnoj vrijednosti, prednostima i nedostacima dizajna te prostornim varijacijama, kako bi se osmislili prijedlozi obogaćenja života sadašnjih stanara tornjeva, ali i povijesnim uvidom informirala suvremena praksa. Ovakvi projekti demonstriraju koliko je važna sprega fundamentalnih i primijenjenih istraživanja modernog stanovanja jer najkvalitetniji povijesni primjeri mogu (i trebaju) biti kvalitativni putokaz za novu arhitekturu kako bi suvremene kreacije korelirale s naslijeđenim prostornim kontekstom. Rezultati projekta ukoričeni su u publikaciju *Neboderi: priručnik za aktivaciju* 2021. godine, namijenjenu prvenstveno stanarima stambenih tornjeva.²⁵

ekstenzija postojeće tipologije, (prepoznate kao ambijentalna vrijednost) prepoznatljive i već formirane siluete grada. Stambeni tornjevi mogu se, sukladno detaljnijim prostornim analizama, planirati na potezima urbaniteta i unutar područja mikrocentara. Stambeni tornjevi, viši od navedenih parametara, ovim se Planom definiraju kao neboderi i mogu se kao akcenti uklopiti u postojeću ili planiranu urbanu matricu, a temeljem prostornih studija i analiza kao podloge plana užeg područja.“, Obrazloženje Generalnog urbanističkog plana grada Rijeke – neslužbeni pročišćeni tekst, 346., <https://www.rijeka.hr teme-za-gradane/stanovanje-i-gradnja/urbanisticko-planiranje/prostorni-planovi/generalni-urbanisticki-plan-grada-rijeka/>

²³ Tornjevi su osvojeni na zajedničku bazu/platformu, trokutaste su tlocrtne osnove sa zaobljenim uglovima kako bi i sjeverni stanovi dobili južno osvjetljenje. Projekt na web-stranicama ureda Arhitektonsko-građevinski atelje: <https://www.arhitektura.hr/Projekti/Stanovanje/Stambeni-tornjevi-See-Mar-Martinkovac-Rijeka>

²⁴ Stambeno-poslovna građevina Rio – projekt na web-stranicama ureda Rožić arhitekti: <http://www.rozicarhitekti.com/project/stambeno-poslovna-gradevina-rio/>; LJILJANA HLAČA, Novo stambeno naselje na Rastočinama: U ex Instalateru će se graditi ogroman stambeno poslovni kompleks, u: *Novi list*, 24. 6. 2019.

²⁵ U sklopu festivala (4.-6. 10. 2017.) postavljena je izložba o fenomenu riječkih stambenih nebodera te održana tribina (organizator i moderator: Lidija Butković Mićin), a članovi Sekcije mladih Društva arhitekata Rijeka osmislili su projekt ozelenjivanja terase stambenog tornja na Rastočinama., GORANA STIPEČ BRLIĆ, *Neboderi – grad među oblacima*, u: *Zbornik radova Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 20(2017.), 1, 207-226.

1.3. Hipoteze, ciljevi i metodologija istraživanja

Masovna stambena izgradnja u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata je bila najizrazitiji vid urbanizacije, za mnoge gradove i manja mjesta uistinu gradogradna, a tisuće tada izvedenih višestambenica predstavljaju vitalnu zalihu stambenog prostora današnje Hrvatske. Pored svoje materijalne i uporabne vrijednosti, koja je izvjesno velika, ova arhitektura je značajna i kao kulturnopovijesni i estetski dokument svog vremena te zaslužuje biti primjereno dokumentirana i valorizirana, a metodološki okvir istraživanja mora biti prilagođen njenim temeljnim karakteristikama, procesu realizacije i društvenoj svrsi koju je ispunjavala. Stambena arhitektura u razdoblju socijalizma imala je odgovornost i zadatak dati materijalni oblik širem društveno-političkom projektu, a imperativ masovnosti, financijske racionalnosti i pristupačnosti te osmišljavanja stana za prosječnu obitelj, predmnijevao je tješnju suradnju arhitektonske i građevinske struke, standardizaciju i ponovljivost projekata, serijalizaciju i multiplikaciju izgradnje, uvođenje prefabrikacijskih postupaka. Stanogradnja je, stoga, bila u stalnom dvojstvu kvantitete i kvalitete, umjetničkog i utilitarnog, tendirala je prosječnosti, fordovskoj jednoobraznosti i velikim brojevima, a tek rjeđe ostvarivala unikatna i arhitektonski izuzetna rješenja koja bi, prema tradicionalnim povijesnoumjetničkim kriterijima, zavrjeđivala povijesnu i formalnu pažnju. Potrebno je, stoga, podesiti istraživačku optiku te se usredotočiti na probleme i uvjete arhitektonske kreacije, rekonstrukciju procesa proizvodnje stambenih objekata i cjelovitih kompleksa te na njihovu ulogu i značaj onkraj estetskih preokupacija.²⁶

Projekt je nastavljen aktivacijom stanara (organizacija kružoka, zajedničkih događanja, radionica i sl.), te dodatnim osmišljavanjem adaptacije unutrašnjih prostora i terasa tornjeva. Tekstove u finalnoj publikaciji u izdanju Društva arhitekata Rijeke potpisuju Kristian Benić (esej), Lidija Butković Mićin (povijesni pregled), Bia Gec (važnost urbanih vrtova) te urednice: Martina Mataija, Ana Orlić, Damian Sobol Turina, Gorana Stipeč Brlić, Ariana Sušan, uz suradnju ostalih arhitekata zaslužnih za istraživanje i grafičku pripremu.

²⁶ Ovu istraživačku poziciju izvrsno je obrazložila i implementirala Kimberly Elman Zarecor u svojoj prijelomnoj studiji o čehoslovačkoj prefabriciranoj, masovnoj stambenoj izgradnji (tzv. *Panelák* arhitekturi): „*The unique building - the ultimate manifestation of the artistic will of the architect - will likely remain the most alluring topic for architectural historians, although fewer are built every year. As this study shows, architecture is much more driven by manufacturing processes, production capacities, and the limitations of materials than most of architectural history allows. This was true not only after World War II in the Eastern Bloc but for the whole of architectural history since the Industrial Revolution and maybe even before. The assumption that these processes are self-evident and fixed ignores the many ways in which ideas about what constitutes architecture are themselves produced by their cultural and temporal context. The serial building, the building type, design as research, and the mechanical application of ornament are all crucial topics for an expanded history of architecture. In fact, the relevance of the discipline in the twenty-first century will be determined by its ability to see the field in these broader terms.*“, KIMBERLY ELMAN ZARECOR, *Manufacturing a Socialist modernity – Housing in Czechoslovakia, 1945-1960*, University of Pittsburg Press, 2011., 196.

Konkretno, u postavljenom istraživačkom okviru riječke stanogradnje iz razdoblja socijalizma, to je značilo pokušati sagledati problem iz arhitektonskog, urbanističkog i društveno-ideološkog rakursa, sljedeći pretpostavku da se masovna stanogradnja socijalizma odvijala u međugri političkog diktata, specijaliziranog znanja i birokratskih normi. Primijenjeni znanstveni postupci uključivali su inventarizaciju, odnosno bilježenje i katalogiziranje građevina te sabiranje dokumentacijske baze stambenog fonda, metodu analize, tj. kritičke raščlambe arhitektonskih djela, historiografsku metodu istraživanja šireg povijesnog, ekonomskog i političkog konteksta te, dijelom, i kulturno-društvenu perspektivu – uvažavanje individualnih i subjektivnih iskustva stanara u korištenju svojih stambenih jedinica, zgrade i susjedstva, koliko i kako su zabilježeni u onodobnim izvorima.

Disertacija se usredotočila na tipologiju stambenog tornja kao najrelevantniji istraživački problem u kontekstu riječke stanogradnje druge polovine 20. stoljeća. Ako pod tipologijom podrazumijevamo klasifikaciju građevnih tipova u pogledu dizajna, funkcije te načina i okolnosti upotrebe, tada se tipološki usmjereno istraživanje višestambene arhitekture može definirati kao studija geneze, evolucije i diseminacije standardnih formi zgrada za stanovanje, kao i socijalnog i prostornog okruženja koje je pospješilo te procese.²⁷ U slučaju Rijeke, preliminarna kategorizacija stambenih objekata otkrila je specifičnu i dosljednu strategiju oslanjanja na tipologiju stambenog tornja, iznimnu učestalost njene primjene i postignutu progresivno sve veću katnost te su, kako je već spomenuto, vizualni identitet grada posvema obilježile stambene vertikale socijalističkog perioda. Cilj istraživanja stoga je bio konzistentno obraditi, a onda i kritički vrednovati aplikaciju tipologije stambenog tornja unutar cjelokupne stambene izgradnje Rijeke, te pokušati ocijeniti u kojoj je mjeri podizanje stambenih tornjeva bilo dijelom promišljenog razvoja, a koliko reakcija na demografske pritiske i društvena očekivanja tretiranoga vremena. Provedeni rad na identifikaciji protagonista, dionica i rezultata „neboderizacije“ Rijeke testirao je temeljnu hipotezu da je riječki visinski iskorak bio višestruko uvjetovan (pa i djelomično iznuđen) od strane barem dva relevantna faktora: društveno-političkog zahtjeva masovne stanogradnje i prostorno-topografskih restrikcija

²⁷ Definicija tipologije prema: KATY CHEY, *Multi-Unit Housing in Urban Cities: From 1800 to Present Day*, Routledge, 2017., 3. Autorica je prezentirala višestambenu arhitekturu deset svjetskih gradova izradivši njihovu tipološku analizu, odnosno izdvajajući dominantni stambeni tip koji je obilježio urbanu morfologiju grada, objašnjavajući zašto je baš ta tipologija zadobila prvenstvo, kako utječe na formiranje navika stanara i usmjerava suvremeni stambeni razvoj.

riječkog područja te pripremljen prethodnim iskoracima u visokoj stambenoj i javnoj gradnji od kraja 19. stoljeća nadalje koja su dimenzionirala riječki urbani prostor.

Provedeno istraživanje uključuje i aspekt valorizacije realiziranih stambenih tornjeva kao arhitektonskih djela, ali i njihove funkcije u oblikovanju ambijenata i identiteta pojedinih gradskih predjela i istaknutih vizura. Stambeni tornjevi valoriziraju se i interpretiraju, dakle, kao dio naslijeđenog kulturnog krajolika te, u tom smislu, valorizacija može biti podloga za prijedlog zaštite tornjeva koji najbolje reprezentiraju intencije svojeg vremena, vrijednosni kod epohe i društva, kako bi se cjelovito očuvalo generacijsko pamćenje na ovu specifičnu fazu u urbanoj povijesti grada koja je bila ishod spleta socijalnih, političkih i ekonomskih datosti.

Budući da još uvijek nije uspostavljen sustavni inventar hrvatske poslijeratne stanogradnje, nedostaje nam cjeloviti uvid u lokalnu produkciju i tumačenja iste bez kojih nije moguće izvesti pouzdane zaključke o dometima stambene arhitekture razdoblja na nacionalnoj razini. Kako je jugoslavenski upravni sustav dozvoljavao decentralizaciju ovlasti, lokalne sredine su izgradile svoje moduse i narative razvoja stanogradnje uz poštovanje zajedničkih smjernica, pa se ne može uzeti *pars pro toto*, odnosno generalizirati zaključke dobivene istraživanjem stambene produkcije na malom uzorku gradova i mjesta. U tom je smislu proučavanje riječkog područja opravdano, te može poslužiti i kao komparativni materijal za daljnja istraživanja i sintezne preglede. Riječko iskustvo je, naposljetku, vrlo indikativno za praćenje općih trendova u društvenoj stanogradnji, osobito u oscilacijama političke, stručne i društvene podrške visokoj stambenoj izgradnji od kasnih 1950-ih do ranih 1980-ih godina. Nakon Drugog svjetskog rata u Rijeci su visoka stambena arhitektura i stambeni toranj gotovo istoznačnice, nalazimo svega nekoliko primjera realiziranih visokih stambenih lamela ili strukturalnih blokova koji, umjesto unošenja morfološke raznolikosti, samo potvrđuju (ne)pisano pravilo. Ovdašnju situaciju vrijedno je stoga tretirati i kao studiju slučaja za primjenu tipologije stambenog tornja unutar hrvatskog (i jugoslavenskog) konteksta, ali i amplitude odnosa prema visokoj stambenoj izgradnji uopće, na što će rad ponegdje ukazivati.

1.4. Struktura rada

Uvodni dio rada posvećen je definiciji stambenog tornja uz pregled varijantnih rješenja na svjetskim i hrvatskim primjerima, a donosi i sažeti povijesni uvid u genezu i korištenje neboderske tipologije, stambene i poslovne, od 19. do 21. stoljeća. Slijedi prikaz riječke stanogradnje od 1800. do 1945. godine, fokusiran na tipološku analizu, primijenjene stambene strategije te detektiranje ključnih trenutaka i uzroka visinskog rasta stambenih novogradnji u ovom razdoblju. Razvoj društvene stanogradnje u Rijeci nakon Drugog svjetskog rata podijeljen je u tri cjeline uzimajući u obzir promjene zakonodavno-financijskog i upravnog okvira stambene privrede, stavova o visokoj stambenoj izgradnji, etape urbanističkog planiranja te realizaciju stambenih tornjeva. Zasebno je obrađen period društveno-političke prilagodbe novoj realnosti ujedinjenih gradova Rijeke i Sušaka (1945.-1957.), potom desetljeće djelovanja Gradskog fonda za stambenu izgradnju (1958.-1965.), ključno za formiranje riječkog modela stambene privrede, te razdoblje dominacije toranjske tipologije unutar sustava tržišne stanogradnje (1965.-1980.). Gornju vremensku granicu odredilo je donošenje općinske odluke o ograničenju katnosti stambenih realizacija na području Rijeke, *de facto* prekidajući eru vrlo visokih toranjskih tvorbi. Zaključni segment rada donosi valorizaciju toranjskih ostvarenja u promatranom periodu te otvara problem zaštite ovog segmenta arhitektonske baštine.

2. DEFINICIJA I POVIJEST STAMBENOG TORNJA

Visoka stambena arhitektura nije izum modernog doba, ali tek u 20. stoljeću postaje medijan europskog urbanog stanovanja i stambene produkcije. Moderni visoki rezidencijalni tornjevi imaju svoje povijesne predšasnike u graditeljstvu srednjovjekovne Italije kada se podižu strukture impresivne visine s obrambenom, stambenom i simboličkom funkcijom. Asinelli toranj u Bologni iz 12. stoljeća dosegao je oko 97 metara, a jedan od najdojmljivijih urbanih krajolika tvorili su fortificirani tornjevi-palače San Gimignano. Izvorno oko 72 tornja, od čega 14 danas sačuvanih, poneki i do 50 metara visine, testament su feudalnog doba prožetog nadmetanjem u moći i bogatstvu plemenitaških i trgovačkih obitelji.²⁸ Međutim, stambeni neboder kao tipološki obrazac, odnosno kao uvriježena arhitektonska forma, u potpunosti stasa tijekom 20. stoljeća dugujući svoj nagli razvoj napretku građevinske tehnologije koju je iznjedrila industrijska revolucija, ali i pratećem rasformiranju tradicionalnih životnih uvjeta i ubrzanom prirastu urbanog stanovništva. Kroz posljednjih stotinjak godina intenzivne primjene i diseminacije na svim kontinentima, formiran je velik katalog rješenja i varijacija stambenih tornjeva, nekih ćemo se dotaknuti u ovom kraćem pregledu.

2.1. Određenje stambenog tornja

Najopćenitija podjela stambenih zgrada prema načinu gradnje je na:

- Individualne (obiteljske) kuće
- Višestambene zgrade sa stambenim jedinicama za više obitelji ili samačkih kućanstava

Obje grupe imaju funkciju primarnog stanovanja, dok postoje i specijalne stambene zgrade koje imaju neke kolektivne servise za sve korisnike (hoteli, hosteli, studentski domovi, domovi za starije osobe, radnički domovi, odmarališta i sl.) i pripadaju vrstama tzv. sekundarnog stanovanja.²⁹

Višestambene zgrade su, u projektantskom smislu, složenije naravi od individualnih zgrada jer podrazumijevaju okupljanje većeg broja stanova duž vertikalne i horizontalne osi u jednu

²⁸ PETER G. ROWE, HAR YE KAN, *Urban intensities: Contemporary Housing Types and Territories*, Birkhäuser (De Gruyter), 2014., 79.

²⁹ LJERKA BIONDIĆ, *Uvod u projektiranje stambenih zgrada*, Golden marketing, Zagreb, 2011., 22.

koherentnu arhitektonsku cjelinu, a potom iziskuju i razmatranje stupnja njihove privatnosti, odabir najpovoljnijeg sistema cirkulacije stanara, predviđanje zajedničkih pomoćnih prostorija i svih ostalih elemenata kolektivnog stanovanja. Višestambene zgrade se stoga razlikuju prema korištenom komunikacijskom sustavu, obliku i visini volumena, broju stanova na etaži, projektiranim servisima i sl. Kao jedna od kategorija višestambenih zgrada, stambeni toranj ima zadani sklop tih parametara koji čini *differentiu specificu* naspram ostalih višestambenica.

Najvažnija odrednica stambenog tornja njegov je karakterističan oblik volumena, toliko da neke druge karakteristike mogu biti izmijenjene, a da zgradu svejedno nazovemo stambenim tornjem. Naime, da bi višestambena zgrada bila toranj, osnovni je uvjet da njena okomita dimenzija (visina) dominira nad horizontalnom (tlocrtna širina i dubina). U tornju se stambene etaže identičnog ili sličnog tlocrtnog otiska slažu jedna na drugu po načelu serije te je rezultat vertikalno izdužena građevina relativno uniformne, repetitivne arhitektonske artikulacije. Na kojoj visini će se zaustaviti to umnažanje katova, ovisit će o konstruktivnim, ekonomskim, urbanističkim, društvenim i ostalim restrikcijama. U općenitoj predodžbi, toranj treba stremiti uvis, intuitivno očekujemo da to bude visoka građevina elegantnih, vitkih proporcija, ne nužno „neboder“ u doslovnom smislu riječi, ali svakako jasnog vertikalnog profila. Međutim, minimalni zahtjev da visina preteže nad drugim mjerama objekta mogu ispuniti već i stambeni soliteri od četiri ili pet katova ako imaju dovoljno sažetu tlocrtnu osnovu i standardnu visinu etaže. Takvi tornjevi specifičnog oblikovanja, po proporcijama bliži „kockicama“ nego „štapićima“, imaju svoje povijesne reference, kao i suvremene inačice, te ih stoga treba uvrstiti u ovu klasifikaciju. Poznat je primjer stambenog kompleksa Nirwana u Den Haagu (Johannes Duiker, 1927.-1930.) koji je bio zamišljen da kontrira tradicionalnom, zatvorenom gradskom bloku tako što će se soliterni volumeni razmjestiti u shemu šahovske ploče sa slobodnim međupoljima i povezati galerijama u neisprekidanu strukturu. Izvedena je samo jedna šesteroetažna „kockica“, prototip klase niskog tornja kompaktnog tlocrtnog aranžmana sa središnjom komunikacijom i četiri obodno razmještena stana po katu, minimalnih usjeka i istaka u konturi objekta.³⁰ (Sl. 2.1. a, b) Zbog svoje racionalnosti i prilagodljivosti različitim urbanističkim uvjetima, ovaj tip tornja rado je korišten u hrvatskoj poslijeratnoj masovnoj stanogradnji. Antologijski je primjer tipski projekt URBS-4 arhitekta Lovre Perkovića sličnih predispozicija kao prethodno pojašnjeni nizozemski primjer, naširoko primjenjivan u Splitu,

³⁰ ROGER SHERWOOD (bilj. 2), 104-107.

Dubrovniku, Šibeniku, Trogiru i Makarskoj krajem 1950-ih godina, čije ćemo parnjake naći i u tadašnjim riječkim projektnim biroima.³¹ (Sl. 2.1. c, d)

Kako se najvažniju značajku ove tipologije – vertikalnu usmjerenost – postiže tek iznad graničnog četvrtog ili petog kata (a nerijetko i više), tornjevi pripadaju visokoj stambenoj izgradnji (eng. *high-rise*) koja zbog svoje katnosti mora zadovoljavati niz arhitektonskih, građevinskih i sigurnosnih uvjeta. Povećanje broja katova, a time i stambenih jedinica, povlači za sobom složenije funkcionalne značajke građevine, poput projektiranja okna za jedno ili više dizala, instalacijskih sustava prilagođenih ujednačenoj distribuciji energenata na svim etažama (vodovod, kanalizacija, centralno ili etažno grijanje), kao i sekundarnih sustava (prikupljanje otpada, ventilacija i sl.).³² Podizanje visokih stambenih tornjeva moraju pratiti sofisticirana tehnološka rješenja i metode građenja te ih zato i doživljavamo prvenstveno kroz njihove tehničke specifikacije, kao prave „mašine za stanovanje“ opremljene suvremenim uređajima i čije mnogobrojne stanove uslužuje napredni infrastrukturni kapacitet zgrade i šireg naselja. Kako bi se terminološki unificiralo poimanje visoke stambene arhitekture, naročito za poslijeratnu masovnu stanogradnju, u projektu *Restate*, realiziranom u sklopu Petog okvirnog programa Europske unije za financiranje istraživanja i tehnološkog razvoja, uzeta je zakonska preporuka ugradnje dizala kao *sine qua non* visoke izgradnje te je, usporedbom legislative istraživanjem obuhvaćenih europskih zemalja, ta granica najčešće utvrđena na minimalno pet etaža.³³ Ovo određenje možemo prihvatiti kao mjerodavno i za hrvatsku situaciju u obrađenom razdoblju: pravilnicima i preporukama naložena je ugradba dizala (ili ostavljanje prostora za

³¹ Perkovićev projekt URBS-4 dobro je obrađen u stručnoj literaturi: DAROVAN TUŠEK, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945.-1995.*, Građevinski fakultet Sveučilišta i Društvo arhitekata Splita, Split, 1996., 80-87., MARINA MAJIĆ, *Arhitektura Splita 1945.-1960.*, Društvo arhitekata Splita, Split, 2007., 179-183., SANDRA USKOKOVIĆ, *Lovro Perković: Estetika prostora i senzibilitet konteksta*, Exlibris, Zagreb, 2015., 188-202., URBS-4 reprezentiran je unutar toranjske tipologije i u projektu *Digitalni arhiv stambenih zgrada Hrvatske* Katedre za stanovanje Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu (voditelji: prof. art. Mladen Jošić, doc. dr. sc. Luka Korlaet i doc. art. Nino Virag), kao i dva suvremena primjera iste, „granične“ katnosti: stambena zgrada u naselju Špansko-Oranice, Zagreb (Helena Knifić Schaps, 2004.) i stambena zgrada 2P i 4P u ulici Bartola Kašića, Rijeka (Dario Gabrić, Tin Sven Franić, 2004.), <http://stanovanje.plus/>

³² JM JACOBS, High-rise, u: *International Encyclopedia of Housing and Home*, (ur.) Susan J. Smith, Elsevier, 2012., 371-378.

³³ DANIEL BALDWIN HESS, TIIT TAMMARU, MAARTEN VAN HAM, Lessons learned from the Pan-European study of Large housing estates, u: *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*, Springer Open, 2018., 4.

kasniju ugradbu) u zgradama od P+4, a obvezna od 5-8 nadzemnih etaža te barem dva dizala (jedno teretno) iznad 8 nadzemnih etaža.³⁴

The Council on Tall Buildings and Urban Habitat (Vijeće za visoke zgrade i urbani okoliš, CTBUH), američka organizacija koja već više od 50 godina gradi bazu podataka o arhitekturi visokih zgrada u svijetu i objedinjuje stečeno teoretsko i tehničko znanje o njihovom dizajnu, konstrukciji i upotrebi, postavila je fleksibilne kriterije za visoke zgrade: 1.) odnos prema lokalnom kontekstu – 14-katni objekt ne može se smatrati visokim u Hong Kongu ili Chicagu, ali prelazi urbanu normu u manjim mjestima ili područjima bez tradicije visokih gradnji, 2.) proporcije – povoljan omjer visine naspram drugih stranica građevine, 3.) korištenje tehnoloških solucija nužnih samo za visoke objekte, npr. električnog vertikalnog transporta (dizala) ili sustava kompenziranja utjecaja vjetrova na stabilnost građevine. Odredili su okvirni prag na oko 50 metara visine (14-15 katova), tako da bi se građevine iznad te razine univerzalno mogle svrstati u visoku gradnju.³⁵ U jugoslavenskom zakonodavstvu jedina operativna definicija visoke zgrade nalazila se u Pravilniku o tehničkim normativima za zaštitu visokih objekata od požara (*Sl. list SFRJ*, br. 7/84) koja je ponovljena i u danas važećim propisima Republike Hrvatske: „*Visoke zgrade su zgrade s kotom poda najviše etaže za boravak ljudi iznad 22,00 metra mjereno od kote vanjskog terena s kojeg je moguća intervencija vatrogasaca, odnosno evakuacija ugroženih osoba, uporabom auto-mehaničkih ljestvi, odnosno auto-teleskopske košare ili zglobne platforme.*“³⁶ Dakle, riječ je o bitno nižim vrijednostima kojima, uz povoljnu topografsku situaciju, mogu udovoljiti i građevine od sedam ili osam katova. Ostaje činjenica da tornjevi svoju najvažniju značajku – dojam vertikalnosti – postižu uglavnom iznad 10 katova, kao i svoj urbanistički smisao optičkog naglašavanja prostornih točaka i pravaca.

³⁴ GROZDAN KNEŽEVIĆ (bilj. 5), 53., U starijoj stručnoj literaturi također se poželjnom smatra ugradnja dizala u višim zgradama, primjerice, Mate Baylon preporučuje da svaka višestambena zgrada preko P+3 ima dizalo, dakle, kao uvjet za instalaciju dizala uzima isti standard od minimalno pet nadzemnih etaža., MATE BAYLON, *Stambene zgrade*, 2. izdanje, Građevinska knjiga, Beograd, 1961., 110.

³⁵ The Council on Tall Buildings and Urban Habitat osnovao je inženjer Lynn S. Beedle 1976. godine na Sveučilištu Lehigh u Bethlehemu u Pennsylvaniji, a organizacija je proizašla iz prijašnjeg Komiteta za visoke zgrade pri Američkom društvu građevinskih inženjera djelatnog od 1969. godine. Od 2013. sjedište je u Chicagu, na Illinois Institute of Technology, s podružnim uredima na IUAV Sveučilištu u Veneciji i Tongji Sveučilištu u Šangaju., <https://www.ctbuh.org/>. Kriteriji za visoke zgrade: https://cloud.ctbuh.org/CTBUH_HeightCriteria.pdf

³⁶ Pravilnik o otpornosti na požar i drugim zahtjevima koje građevine moraju zadovoljavati u slučaju požara, *Narodne novine*, br. 29/2013. U jugoslavenskom zakonodavstvu rečenica je glasila ovako: „*Pod visokim objektom, u smislu ovog pravilnika, podrazumevaju se zgrade sa prostorijama za boravak ljudi, čiji se podovi najvišeg sprata nalaze najmanje 22 m iznad najniže kote terena na koji je moguć pristup i na kome je moguća intervencija uz korišćenje automehaničkih lestava.*“

Objekti stambene forme, individualna i višestambena, urbanistički gledano mogu biti izvedene kao slobodnostojeće (odvojene od susjednih zgrada) ili ugrađene u veću cjelinu (kuće u nizu ili traktu, stambeni blok, ulični potez). Stambeni toranj pripada prvoj skupini – samostojeći je objekt, autonomna građevina koju se kao pojedinačni akcent, ili češće u grupaciji, pozicionira unutar šireg naselja ili gradskog lokaliteta. To ujedno i znači da zgrada prima prirodno osvjetljenje iz svih orijentacija te stanovi imaju zagarantirano dobro prozračivanje i obilje sunčevog svjetla, dakle higijenski i psihološki minimum suvremenog stanovanja. Iznimno se mogu naslanjati na druge gradnje, primjerice u slučaju interpolacija u povijesno definirane gradske predjele, no tada trebaju značajno prelaziti visinu vijenca susjednih zgrada i imati arhitektonski valorizirane sve četiri stranice što signalizira svijest o njihovoj ulozi urbanističkog kontrapunkta zatečenim strukturama. Po omjerima bi radikalniji bio slučaj tzv. Tour Perreta, stometarskog stambeno-poslovnog nebodera nazvanog prema autoru Augustu Perretu, podvig francuske poslijeratne gradnje u armiranom betonu i simbol obnove Amiensa nakon ratnog uništenja.³⁷ Druga hibridna situacija nastaje kada se stambeni tornjevi spajaju po dužini jedne stranice kako bi formirali niz, odnosno urbanistički planiranu megastrukturu novih naselja. Izvorište su vjerojatno projekti javnog stanovanja u New Yorku za socijalno ugrožene obitelji u razdoblju ekonomske depresije i Rooseveltovog New Deal-a te stambenih naselja ratnih veterana: Queensbridge Houses (1938.-1940.) sa stambenim soliterima Y oblika aranžiranim u lančane strukture, sačaste oblike unutar ortogonalnog rastera ulica i zelenih površina te Stuyvesant Town (1943.-1949.) gdje su korišteni tornjevi križnog oblika. (Sl. 2.2. a, b) Roger Sherwood spekulira da su ovaj urbanistički princip u Europi vjerojatno popularizirali nacrti plodnog ureda Candilis, Josic i Woods (naselje Bagnols sur Ceze, 1957.), a poznat je program Oswalda Mathiasa Ungersa za Märkisches Viertel u Berlinu (1962.-1967.) gdje je autor na modularnoj rešetci oblikovao ondulirajuće stambene blokove kubičnih tornjeva i lamela visine 9-12 katova.³⁸ (Sl. 2.2. c)

³⁷ Gradnja 110 metara visokog Tour Perreta započela je još za vrijeme okupacije, na porušenoj lokaciji u blizini željezničke stanice. Strukturalno je bio dovršen 1952. godine te će godinama držati titulu najviše rezidencijalne gradnje Zapadne Europe., MILES GLENDINNING, *Mass Housing: Modern Architecture and State Power – A Global History*, Bloomsbury, London, 2021., 177.

³⁸ OLIVER HECKMANN, ERIC ZAPEL, A Chronicle of Developments in Housing, u: *Floor plan manual: Housing*, 5. izdanje, Birkhäuser (De Gruyter), 2018., 15., ROGER SHERWOOD (bilj. 2), 8., ANDRÉ BIDEAU, Housing as Discursive Void: Oswald Mathias Ungers in the 1960s and 1970s, u: *Candide. Journal for Architectural Knowledge*, 7(2013.), 61-88.

Ako višestambene zgrade promatramo kao zajednicu zasebnih jedinki, tj. gledamo kako se svaki stan povezuje na sustav komunikacija, tada postoji nekoliko mogućnosti koje određuju uže tipološke varijante. Kod višeobiteljskih zgrada teže je postići razdvojenost javne i privatne zone, osigurati odvojen prilaz svakom ulaznom pragu koji bi stanaru pružao intimnost, sigurnost i komfor samostojeće obiteljske kuće. Privatni pristup ostvariv je kod objekata koji su visinski limitirani na jedan ili dva kata, kao što su dvojne kuće ili dvostruke dvojne kuće gdje do svakog stana vodi zasebna staza ili vanjsko stubište, ili onih kod kojih konfiguracija stanova podržava tu mogućnost, kao što su terasaste gradnje. Kod srednje visokih ili visokih gradnji, jedina je opcija projektirati zajedničke (dijeljene) prilazne komunikacije. Tada razlikujemo zgrade s integriranim sustavom (jedno stubište opslužuje dva do četiri stana na etaži, katkad i više, s poluprivatnim ulazom u svaki stan) te zgrade s vanjskom ili unutrašnjom galerijom u obliku dugačkih hodnika spojenih na otvoreno ili zatvoreno stubište. Stambeni toranj je, prema ovoj podjeli, zgrada s jednim stubištem, odnosno jednom centraliziranom okomitom pristupnom komunikacijom koju možemo shvatiti kao vertikalnu ulicu na koju se hvataju grozdovi stanova na svakoj visinskoj točki.³⁹ Adekvatan komunikacijski sustav podrazumijeva ugradnju električnih dizala za osobni prijevoz stanara te, ovisno o visini zgrade i važećim zakonskim propisima, teretnih dizala i pomoćnih požarnih stubišta. Taj komunikacijski sklop se može nalaziti unutar objekta (tada ga i zovemo komunikacijskom jezgrom), biti priljubljen uz fasadu ili potpuno odvojen u nekom obliku vertikalne strukture s mostovima koji vode do stambenih etaža. Položaj pristupnih komunikacija uvelike određuje karakter objekta te se prema toj varijabli mogu razraditi potpodjele mogućih tlocrtnih tipova tornjeva, uz drugu najvažniju značajku – geometrijski oblik tlocrta.

Nakon Drugog svjetskog rata u Europi se osobito rasprostranio tip stambenog tornja kvadratnog tlocrta s komunikacijskom jezgrom u sredini, posredovan utjecajnim švedskim primjerima, kao što su tornjevi arhitekata Svena Backströma i Leifa Reiniusa na Danviksklippanu, otoku blizu središta Stockholma (1943.-1945.). (Sl. 2.3. a) Rani primjer u Jugoslaviji je toranj Edvarda Ravnikara u Štefanovoj ulici u Ljubljani (1958.-1960.), a među najvišim inačicama u Hrvatskoj izdvajamo 16-katne tornjeve Dinka Kovačića u stambenom naselju Gripe-Lokve u Splitu (1964.-1966.) s jednokrakim stubištem i dizalima u jezgri te četiri stana po etaži.⁴⁰ (Sl. 2.3. b)

³⁹ ROGER SHERWOOD (bilj. 2), 17-18., MATE BAYLON (bilj. 34), 16.

⁴⁰ EDVARD RAVNIKAR, Stambena kula u Kidričevoj ulici u Ljubljani, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 4-5. *, Stambeni tornjevi u Splitu, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 211, 10.

Alternativa kvadratnoj osnovici bila bi pravokutna tlocrtna shema. Svjetski najpubliciraniji stambeni tornjevi poraća – Mies van der Roheovi na Shore Lake Driveu u Chicagu (1948.-1951.), oblika su izduženog pravokutnika u kojima dvije komunikacijske jezgre u sredini zgrade opslužuju osam stanova po katu. (Sl. 2.4. a, b) Glavna prednost tornjeva na kvadratnoj bazi je mogućnost dvostruke orijentacije stanova uz zadržavanje vitke forme, dok pravokutna rješenja povećavaju tlocrtni otisak što se može kompenzirati većom visinom objekta kako se ne bi umanjio dojam vertikalne propetosti, ili ovakve, „pločaste“ visoke volumene značajki urbanistički iskoristiti. Miesovih blizanci postavljeni su tako da se iz frontalne vizure jedan nadaje promatraču svojom dužom, a drugi kraćom stranom te, iako identični, kreiraju dinamičnu i napetu prostornu ravnotežu, potvrđujući važnost pažljivog promišljanja impostacije nebodera u urbani kontekst.⁴¹ Dimenzijama svakako skromniji, ali sličnog tlocrtnog obrasca bili bi tornjevi na Glavičinama u Splitu Stanka Fabrisa (1963.-1965.) zatvorenog, prizmatičnog volumena, ali koloristički izražajnog fasadnog plašta.⁴² (Sl. 2.4. c, d)

Zbog noveliranja pravilnika o projektiranju radi veće protupožarne sigurnosti visokih zgrada, tornjevi opisanih tlocrtnih karakteristika se sve rjeđe pojavljuju od 1960-ih godina kada se počinju preferirati rješenja u kojima se stanovima pristupa iz centralno smještenog hodnika u produžetku komunikacijske jezgre. Hodnici su izravno zračeni i osvijetljeni preko otvora na bočnim pročeljima gdje su obično postavljena i protupožarna stubišta za lakšu evakuaciju stanara i pristup višim etažama kod gašenja požara. Domaći primjeri bi bili neboderi u naselju Dobri dol u Zagrebu (Aleksandar Bakal, 1966.-1970.) gdje se iz stubišnog prostora pristupa lođama koje dodatno osvjetljavaju inače mračnu jezgru zgrade, a u složenijem, razvedenijem tlocrtnom gabaritu tornjevi Slavka Jelineka i Ivana Linardića u Veslačkoj ulici (1969.-1974.) sa šest stanova na katu, dobro dimenzionirane i požarno sigurne komunikacijske jezgre. (Sl. 2.5. a, b) Potonji tornjevi ujedno predstavljaju i evoluciju tlocrtno sheme vjetrenjače (ili vrtivjetra, ili vretena, kako se ponekad naziva), koja će biti dosta korištena jer omogućava dobro odvajanje stambenih jedinica, kako međusobno, tako i od vertikalnih komunikacija, a pruža i znatne mogućnosti kreativnog oblikovanja volumena zgrade.⁴³ Stambeni toranj tog oblika

⁴¹ GROZDAN KNEŽEVIĆ (bilj. 5), 165.

⁴² HRVOJE BARTULOVIĆ, ANDREJ UCHYTIL, KARIN ŠERMAN, Tri stambena sklopa arhitekta Stanka Fabrisa u Splitu iz 1960-ih, u: *Prostor*, (21)2013, 2(46), 247-259.

⁴³ ALEKSANDAR BAKAL, Višestambeni objekti u naselju Dobri dol u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 203, 1-3., SLAVKO JELINEK, Stambeno poslovni objekti u Veslačkoj ulici u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*,

postulirao je Frank Lloyd Wright u neizvedenom projektu St. Mark's-in-the-Bouwerie u New Yorku (1929.), s čeličnom nosivom jezgrom na koju su poput grana ovještene ploče stambenih katova, a stanovi međusobno zakrenuti za 90 stupnjeva radi optimalne insolacije.⁴⁴ (SI. 2.5. c)

Drugi način bio bi pomicanje glavnog stubišta uz pročelje, koje tada zadovoljava vatrosigurnosne zahtjeve, dok se zadržava uobičajena centralna pozicija dizala, ili udvajanje stubišta (u jezgri i pomoćno na pročelju). Kad se kvadratni tlocrtni oblik prilagodi novim zahtjevima, rezultat je kompaktni, zatvoreni volumen sa stanovima koji obgrljuju komunikacijsku vertikalu s ulaznim prostorom u stanove u produžetku. Ovakav tip tornja autora Gustava Hassenpfluga bio je realiziran za izložbu *Interbau* u Berlinu 1957. godine, vrlo bitnu za edukaciju stručne javnosti o tipološkim inačicama stambenih tornjeva. (SI. 2.6. a, b) Tako su organizirane i poznate zagrebačke Rakete na Vrbiku (Ljubo Iveta, Olga Koržinek, Vjenceslav Richter, Berislav Šerbetić, 1960.-1967.), tri stambena tornja s čak sedam stanova po etaži okupljenih oko izduljenog komunikacijskog nukleusa. (SI. 2.6. c, d) Na isti način se može razrahliti i tlocrt u obliku vrtivjetra, najčešće s četiri stana zakrenuta oko središnje jezgre, kao u slučaju tornja H. Maurera ili grupe tornjeva Miroslava Stelle u zagrebačkom naselju Sopot (1970.-1973.).⁴⁵ Otto i Walter Senn realizirali su poligonalnu tlocrtnu inačicu ove dosta popularne tlocrtne formule projektirajući tri tornja u Baselu (1963.-1964.) markantno položenih na brdu iznad starog grada, razvijajući ogledni primjerak višekatnice Otta Senna na spomenutoj izložbi *Interbau 57*.⁴⁶ „Izlaskom“ komunikacijske jezgre na pročelje u pravokutnim tlocrtima tornjeva dobivaju se različite tlocrtne forme. Jednostavno rješenje nalazimo u Iblerovom neboderu: dvokrako stubište pomiče se na dužu tlocrtnu stranicu, a izvana ga se definira drvenim panelima i uskim pravokutnim prozorima. (SI. 2. 7. a, b) Srodan primjer su i tornjevi Ive Radića u Kaštelanskoj ulici u splitskom naselju Spinut (1964.-1969.) s prepoznatljivim dubokim lođama na pobočnim stranama. (SI. 2.7. c, d) Slično postupa i Jelinek u „Trešnjevačkoj ljepotici“, stambenoj 22-katnici u Ozaljskoj ulici u Zagrebu (1967.-1969.) gdje,

20(1973.), 239, 18., RENATA MARGARETIĆ URLIĆ, *Slavko Jelinek*, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 2009., 109-113.

⁴⁴ ROGER SHERWOOD (bilj. 2), 18.

⁴⁵ GROZDAN KNEŽEVIĆ (bilj. 5), 162-163., MIROSLAV STELLA, 16-katni tornjevi u stambenom naselju Sopot u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 20(1973.), 246, 4-5., Povijest *Interbau 57*, kao i detaljni prikaz svih stambenih tipologija mogu se pronaći na web-stranici inicijative berlinske gradske uprave da se realizacije Hansaviertel četvrti upišu na listu svjetske baštine UNESCO-a: <https://hansaviertel.berlin/en/>

⁴⁶ KARL WILHELM SCHMIDT, *Multistory housing*, F.A. Praeger, New York, 1966., bez num., <https://hansaviertel.berlin/en/>

osim bočnog smještaja stubišta, autor otvara središnji hodnik flankiran lođama dijeleći objekt u dvije paralelne lamele jednostrano orijentiranih stanova, gotovo hotelskog tipa. Moguća rješenja ilustriraju blizanci Grozdana Kneževića u Čazmanskoj ulici u Zagrebu (1961.-1968.), sa stubištem na kraćoj stranici, središnjim hodnikom i lateralno disponiranim stanovima. (Sl. 2.8. a, b) Kneževićevi tornjevi pripadaju vrlo rasprostranjenoj H tlocrtnoj shemi, među koje u sličnoj sažetoj varijanti možemo spomenuti i stambeni toranj na Ružmarinki Borisa Duplančića u Zagrebu (1969.-1972.).⁴⁷ (Sl. 2.8. c, d)

Što se tiče posljednje mogućnosti rješavanja korisničke distribucije – izgradnjom zasebne konstrukcije, riječ je o pokušaju da se taj bučan dio zgrade (podizanje/spuštanje dizala, prolasci stanara) prostorno odvoji od stambenog trakta. Projektanti tornjeva ove vrste moraju stoga eksperimentirati s razvedenijim rješenjima arhitektonskog volumena. Autonomiju servisnog od stambenog segmenta tornja u brutalističkom, asertivnom stilu proveo je Ernő Goldfinger na Balfon Toweru (1964.-1972.) i Trellick Toweru (1966.-1972.), u vrijeme gradnje najviših stambenih građevina Europe, 27- i 31-katnice koje su trebale biti predložak za izgradnju Londona budućnosti – vertikalnoga grada, prema opsesiji njihovog autora.⁴⁸ Antologijski Keeling House u londonskom predjelu Bethnal Green (Denys Lasdun, 1960.) ima centralni komunikacijski toranj s „izbačenim“ stubištem i dizalima od kojeg se, prema svakoj od četiri lepezasto razgranate stambene lamele, odvajaju mostovi, odnosno, hodnici. (Sl. 2.9. a, b) Misao vodilja je bila s jedne strane osigurati privatnost stanara, zato svaka jedinica ima zaštićen pogled od susjeda, a s druge stvoriti preduvjete za interakciju stanara u zajedničkim dijelovima zgrade.⁴⁹ U jugoslavenskoj praksi ovako hrabro razbijanje građevne mase u stambenim tornjevima nije bilo česta pojava, naročito nakon postroženih protupotresnih mjera od sredine 1960-ih, no Lasdunu su približni tornjevi na Bulevaru Oktobarske revolucije (danas Bulevar kralja Aleksandra) u Beogradu Đorđa Pivarskog iz ranih 1960-ih, trokrake osnove i direktnog ulaza u stanove s podesta središnjeg komunikacijskog tornja, kao i usporedivi neboder –

⁴⁷ *, Stambeno poslovna zgrada u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 6(1960.), 98, 3., *, Stambeni soliter u predjelu Spinut Split, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 208, 7., SLAVKO JELINEK, Stambeno-poslovni objekt u ulici Rade Končara u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 202, 1-3., RENATA MARGARETIĆ URLIĆ (bilj. 43), 95-101., *, Stambeni tornjevi u Čazmanskoj ulici u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 15(1968.), 181, 4-5., BORIS DUPLANČIĆ, Stambeni toranj Ružmarinka Zagreb, u: *Čovjek i prostor*, 21(1974.), 250, 6-7.

⁴⁸ NICOLA BRAGHIERI, The Towers of Terror: A Critical Analysis of Erno Goldfinger's Balfon and Trellick Towers, u: *Urban Planning*, Vol. 4, 2019, 3, 223-249, 244.

⁴⁹ KARL WILHELM SCHMIDT (bilj. 46), bez. num.

trokraka zvijezda R. Gibarca u bloku 38 Novog Beograda.⁵⁰ S druge strane, nalaziti ćemo komprimirane verzije ovog tlocrta, dakle, s krilima pripojenima uz središnju komunikaciju tako da možemo govoriti o Y obliku, kao u slučaju nebodera na Prilazu baruna Filipovića u Zagrebu (Zvonimir Marohnić, 1965.) s po dva trosobna strana na svakom kraku. (Sl. 2.9. b, c)

Kad bi rezimirali navedene osobine stambenih tornjeva, radna definicija bi glasila ovako: stambeni toranj je visoka samostojeća višestambena građevina karakterističnog oblika volumena u kojemu visina preteže nad drugim mjerama, s jednim sustavom vertikalne komunikacije, obično kombinacije stubišta i dizala, na tlocrtnoj osnovi koja je najčešće kvadratnog, pravokutnog, H, T, Y, kružnog ili poligonalnog oblika. Unutar ovih determinanti, koliko god se ograničavajuće činile, ima prostora za otklon od shematizma, razvoj zadanih okvira i projektiranje tornjeva koji polučuju zadovoljstvo stambenim standardom kod korisnika i estetski unapređuju izgrađeni okoliš. Nalazi ih se u kategoriji masovne, „svakodnevnne“ arhitekture, kao i među ostvarenjima koja plijene pažnju svojom formalnom neobičnošću. Riječ je o, primjerice, eksperimentu japanskih metabolista, Nakagin Capsule Tower s prefabriciranim stambenim ćelijama (Kisho Kurokawa, 1970.-1972.), potom atraktivnim, ali ne odviše čestim realizacijama kružne tlocrtne osnovice, kao što su neboderi Marina City u Chicagu (Bertrand Goldberg, 1959.), s 12 „krišaka“-stanova okupljenih oko servisne jezgre i „ljuskastog“ pročelnog reljefa, ili pak svežnjastim, organskim formama inspirirani Torres Blancas u Madridu (Francisco Javier Sáenz de Oiza, 1969.), kalibrirani za postmodernistički senzibilitet koji vrednuje individualizam i fotogeničnost arhitekture. (Sl. 2.10. a-d) Apropijacija povijesnih predložaka očituje se u projektu antologijskog Torre Velasca Ernesta Rogersa i Enrica Peressuttija u Milanu (1956.-1958.), s rezidencijalnim „kruništem“.⁵¹

Unatrag posljednjih tridesetak godina stambeni su tornjevi doživjeli renesansu – postižu prvotno nezamislive visine i globalnu rasprostranjenost, te je za uvid u recentnu produkciju uputno pratiti godišnje izvještaje Vijeća za visoke zgrade koje uspijeva registrirati gotovo sve visoke i supervisoke nove gradnje. Među najvažnijim novitetima u stambenim neboderima izdvajaju blizance Bosco Verticale u Milanu (Stefano Boeri i suradnici, 2014.), kako ime kaže, pošumljene tornjeve koji su implementirali niz zelenih tehnologija i postigli energetske

⁵⁰ Oba su građena za Jugoslavensku narodnu armiju početkom 1960-ih godina., MATE BAYLON et. al, *Stan I*, Vojnoštamarsko preduzeće, Beograd, bez godine, 33, 50.

⁵¹ *Floor plan manual: Housing* (bilj. 38), 227-256., WILLIAM J. R. CURTIS, *Modern Architecture Since 1900*, Phaidon, London, New York, 1996., 478.

samoodrživost. Tehnološki napredak omogućio je i posve nove permutacije tlocrtnih varijanti, kao što su stambeni tornjevi tordiranog volumena, prvi od kojih je bio Turning Torso u švedskom Malmöu (2005.) konstruiran prema skulpturi svog autora, arhitekta Santiaga Calatrave. Najviši rezidencijalni toranj na svijetu zasad je 432 Park Avenue u New Yorku (studio Rafael Viñoly Architects, 2015.) s 425 metara, što je i dalje prilično „suzdržana“ visina u odnosu na poslovne tornjeve među kojima od 2010. godine titulu najvišeg na svijetu drži Burj Khalifa u Dubaiju (atelje Skidmore, Owings & Merrill) sa svojih 830 metara.⁵² Primat bi mu, međutim, ubrzo trebao oduzeti novi njujorški supervisoki stambeni toranj na 225 West 57th Street (Adrian Smith i Gordon Gill) s 472 metara visine. Svjetska građevinska industrija, dakle, na polovini je puta prema oživotvorenju Nebodera visokog jednu milju (*Mile-High Skyscraper*) Franka Lloyda Wrighta koji se, predložen 1956. godine za Chicago, činio kao nedohvatljiva budućnost.

2.2. Američki razvoj poslovnog nebodera kao arhitektonskog tipa

Povijest stambenog tornja kao moderne arhitektonske forme nerazdruživo je povezana s razvojem američkog poslovnog tornja od posljednje četvrtine 19. stoljeća do ranih 1930-ih godina. Ishodište obaju tipova leži koliko u tehnološkim postignućima industrijskog doba, toliko i u poduzetnom i praktičnom duhu, optimizmu i samosvijesti američke kulture koja je istraživački zamah industrijskog doba kanalizirala u nove mogućnosti urbanog življenja i rada. Pojava poslovnog nebodera u zasićenom urbanom tkivu New Yorka, Chicaga i drugih gradova američkog Srednjeg Zapada, označila je uspješno pomirenje napetosti arhitekture i inženjerstva, sintezu tehnologije i oblikovanja, stvorivši suštinski američku formulu eksploatacije i reprodukcije urbanog prostora.⁵³

Kako bi visoke zgrade uopće bile izvedive, a potom i pogodne za trajno stanovanje, kao i za ugodan rad (uredske zgrade) i povremeni boravak (hoteli), bilo je potrebno eliminirati inženjerske barijere za dohvaćanje većih visinskih gabarita, odnosno usavršiti desetak esencijalnih tehnologija: protupožarnu čeličnu konstrukciju, sigurnosna električna dizala,

⁵² CTBUH: The 50 most influential tall buildings in the last 50 years (<https://2019.ctbuh.org/other-info/50-influential-buildings/>), The Skyscraper Center – Global Tall Building Database of the CTBUH (<https://www.skyscrapercenter.com/building/432-park-avenue/13227>)

⁵³ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 39.

sustave grijanja, hlađenja i ventilacije, električne, vodovodne i kanalizacijske instalacije, metode temeljenja visokih zgrada i kompenziranja pritisaka zračnih strujanja na građevinu. Tijekom 18. i 19. stoljeća s obje strane Atlantika događali su se brojni znanstveni, tehnički i mehanički pronalasci, prvenstveno kako bi se racionalizirale industrijske, merkantilne i prometne funkcije, primjerice, osmišljavanjem skladišnih prostora, proizvodnih procesa i postrojenja, mostovne infrastrukture i sl., ali i poboljšao javnozdravstveni standard i komunalna uređenost gradova. Pritom je postupno razvijena i sva potrebna teoretska i praktična aparatura za savladavanje projektiranja visokih zgrada. Kako tumači Rem Koolhaas, za razvoj nebodera najvažniji je bio izum putničkog dizala. Taj „*veliki emancipator katova iznad prizemlja*“, učinio je dostupnim (i unovčivim) nebrojene korisne površine katova koje su se mogle ispuniti raznim namjenama, iznajmljivati ili preprodavati, podvrgnuti spekulativnim makinacijama. Odjednom se otkrila superiornost visokih katova u kontekstu metropolitanskog središta: što veća udaljenost od ulice, bolji je kontakt s prirodnim elementima (svjetlom i zrakom). Dizalo je generiralo i prvu arhitektonsku estetiku utemeljenu na odsustvu artikulacije, odnosno uspostavljanju direktnog odnosa između repeticije i arhitektonske kvalitete: što je veći broj katova bio vertikalno naslagan, to su se oni, u vizualnom smislu, spontanije stegnuli u jedinstvenu formu.⁵⁴ No, za odgovor na pitanje gdje će se početi koristiti stečeno znanje, presudna je bila motivacija – bilo ekonomski racionaliza investicije ili teže dokučive društvene aspiracije. Prema istraživanju povjesničara američkih nebodera Carla Condit, svi navedeni tehnički aspekti na zadovoljavajućem stupnju zrelosti i pouzdanosti po prvi put su primijenjeni u sjedištu osiguravajuće tvrtke Equitable Life Assurance u New Yorku 1868.-1870. godine (arhitekti Arthur Gilman i Edward H. Kendall, inženjer George B. Post), te potom u deseterokatnici Home Insurance Building u Chicagu iz 1885. godine arhitekta i inženjera William Le Baron Jenney, koju se smatralo prvim „pravim“ neboderom.⁵⁵ (Sl. 2.11. a, b)

⁵⁴ REM KOOLHAAS, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*, The Monacelli Press, New York, 1994., 82-88.

⁵⁵ Elish Graves Otis 1851. je konstruirao prvo parno dizalo sa sigurnosnom kočnicom. Pokrenuo je komercijalnu proizvodnju parnih i hidrauličkih dizala, a od 1894. godine i električnih koja su otada postala standardni dio opreme visokih zgrada. Za prve američke nebodere presudna je bila i čelična skeletna konstrukcija zbog svojstva velike nosivosti. Posljedično, zidovi više nisu imali nosivu ulogu, fasade su bile „zastori“ čiji je glavni zadatak bio da sprečavaju ulaz atmosfere i podvrgnu se estetskoj obradi arhitekta, a mogle su biti rastvorene i velikim prozorima te je svjetlost prodirala duboko u prostorije, smanjujući potrebu za unutrašnjim dvorištima ili sekundarnim izvorima svjetlosti (zatvoreni atriji sa zenitalnim osvjetljenjem) što je građevinske parcele činilo iskoristivijima u njihovoj podnoj površini. Protupožarna čelična konstrukcija testirana je i usavršavana na utilitarnim objektima, istaknut je primjer skladišta na pristaništu St. Owen u Parizu (Hippolyte

Poslovne četvrti New Yorka (Manhattan) i Chicaga (tzv. Loop) prometnula su se u najpropulzivnije poligone za eksperimentiranje s visokom gradnjom zbog specifičnih okolnosti, posebice skučenosti slobodnog zemljišta za gradnju komercijalnih objekata te spretnosti ulagača da izvuku maksimalni profit iz građevinske čestice. Visinski uspon je otad bio strelovit, do prijelaza stoljeća gradilo se već 30-katnice od 120 metara visine, poput Park Row Building u New Yorku (Robert Henderson Robertson, 1899.), a glavna zadaća arhitekata bila je da iskoriste gradilište do krajnjih granica, istisnu što veći broj katova iz gusto parcelizirane gradske matrice. Proizašao iz brutalnih tržišnih zakonitosti, neboder će autohtoni arhitektonski izraz pronaći u ostvarenjima tzv. Čikaške škole iz 1890-ih godina, poput Reliance Building u Chicagu (Daniel Hudson Burnham i John Root, Charles B. Atwood), Wainwright Building u St. Louisu i Guaranty Building u Buffalu (Louis Sullivan i Dankmar Adler) koji će uspostaviti estetske kanone novog arhitektonskog tipa, dati mu pozitivnu umjetničku ekspresiju i simboličku interpretaciju. (SI. 2.12. a, b) Za Louisa Sullivana elongirana silueta nebodera bila je neizbježna rezultanta ekonomskih i tehnoloških sila te je, nadovezujući se na Violet-le-Duca i Gottfrieda Sempera, smatrao da arhitektonska sintaksa nebodera treba na iskren i direktan način predstavljati njegovu funkciju tako što će se tlocrt racionalno organizirati, a vanjšina odražavati svladavanje sile teže i urođenu vertikalnost neboderske zgrade, uz redukciju ornamenta.⁵⁶ Svjetska izložba održana u Chicago 1893. godine u grad je privukla brojne posjetitelje iz svih dijelova svijeta koji su zamijetili visoke komercijalne zgrade, kakvih nije bilo u njihovim sredinama. Tada su za njih skovana dva naziva: *cloud-pressers* (kao da „pritišću oblake“) i *sky-scrapers* (da „paraju nebo“). Potonji termin bio je vrlo evokativan te se i zadržao, a vjeruje se da je etimološki izveden iz brodske nomenklature, tj. riječi za najviše jedro na lađi (*skysail*).⁵⁷

Chicago je početkom 1890-ih godina postavio visinsku granicu za novogradnje na 45 metara te će zato New York preuzeti primat u izgradnji visokih zgrada postajući meka za vlasnike stasajućih američkih korporacija, novinskih kuća, osiguravajućih društava i banaka koji su svoj poduzetni imidž, institucionalnu i financijsku moć potvrđivali velebnim poslovnim sjedištima. Ukusu investitora, ali i novoj simboličkoj ulozi nebodera kao gradskog orijentira (*landmarka*)

Fontaine, 1864./1865.), CARL W. CONDIT, The Two Centuries of Technical Evolution Underlying the Skyscraper, u: *Second Century of the Skyscraper*, (ur.) Lynn S. Beedle, New York, 1988., 11-24.

⁵⁶ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 40-51.

⁵⁷ JEAN-LOUIS COHEN, *The Future of Architecture. Since 1889.*, Phaidon, London, New York, 2012., 55.

koji „reklamira“ snagu svojeg tvorca i upravljača, više od oskudnosti i pragmatičnosti čikaških nebodera odgovarala je vizualna dopadljivost i dekorativnost povijesnih stilova (moda francuske Beaux-Arts škole nakon Svjetske izložbe u Chicagu 1893. godine), u rasponu od neoklasičnog repertoara na amblemskoj Flatiron Building (Daniel E. Burnham, 1902.), doslovnog podražavanja povijesnih modela (venecijanskog tornja sv. Marka) na Metropolitan Life Insurance Company tornju (Napoleon Lebrun & Sons, 1909.) do gotikom inspirirane Woolworth Building (Cass Gilbert, 1913.). Nakon Prvog svjetskog rata rađa se eklektičan i počesto ekscesni izraz Art Deco koji, kombinirajući modernističke tendencije s elementima pretkolumbijske arhitekture te vokabularom posuđenim iz marketinške industrije, kreira ikoničke predstavnike pravca, kao što su American Radiator Building (Raymond Hood, 1924.), Chrysler Building (William Van Alen, 1930.) i Empire State Building (William F. Lamb i Arthur Loomis Harmon, 1931.), koja je sa svojih 380 metara na dugo vrijeme etablirala reputaciju New Yorka kao visinske prijestolnice svijeta.⁵⁸

2.3. Europska fascinacija američkim visokim zgradama

Stručna razmjena između europskog i sjevernoameričkog kontinenta početkom 20. stoljeća postaje sve intenzivnija. Europski arhitekti sve bolje upoznaju i cijene američke kolege, osobito Henryja Richardsona, Louisa Sullivana i Frank Lloyda Wrighta, od kojih je potonji dobio priliku držati predavanje u Berlinu te objaviti monografiju svojih radova 1911. godine. U međuratnom periodu događa se i obrnuta migracija – praktičari arhitekture iz europskih centara odlaziti će na ciljana putovanja SAD-om kako bi proučavali novu arhitekturu, vraćajući se impresionirani rastom američkih gradova.⁵⁹ Međusobni utjecaji na umjetnost i kulturu postaju sve kompleksniji, i ne više jednosmjerni, naročito kad je riječ o karizmatičnoj, tehnološki suverenoj novini poput poslovnih tornjeva. Iz europske perspektive, neboderi New Yorka i Chicaga činili su se kao ultimativni artefakti suvremene civilizacije pogonjene industrijskim napretkom. Fascinirani su njihovom sposobnošću da dramatično transformiraju obzorja urbanih cjelina te pokrenu novu etapu urbanističkog planiranja i konzumiranja gradskog prostora.

⁵⁸ ERIC P. NASH, *Manhattan Skyscrapers*, Princeton Architectural Press, New York, 2005., 7-9, 13-14, 17-19, 30-31, 62-65, 74-77.

⁵⁹ JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 67-68.

Dok su se događanja na drugom kontinentu pažljivo pratila, transplantacija ove arhitektonske tipologije na europsko tlo nije se činila samorazumljivim zadatkom. Europskim gradovima nije bio stran poriv za iskazivanjem gospodarske dominacije ili građanskog ponosa preko visokih gradskih orijentira; povijesnih primjera je bilo mnogo – od utrke za najvišom katedralom, gradskim tornjem ili vijećnicom, vertikalnim simbolima koji su utjelovili stremljenja svoje domicilne zajednice. Međutim, najavljene interpolacije novih visokih građevina u povijesne ambijente europskih gradova u pravilu bi dočekala stručna (ponekad i žučna) rasprava o opravdanosti transgresije povijesno uspostavljenih visinskih koordinata. Gdje god je postojala visinska dominanta, posvećena poviješću i vrijednošću za grad, teže je bilo odobriti suvremenu gradnju koja će ju potencijalno zasjeniti. Indikativna je epizoda nesuđenog gigantskog nebodera L' Eternale u Rimu, zvanog i La Mole Littoria, čiju je gradnju 1924. godine samoinicijativno predložio Mario Palanti, talijanski emigrant, projektant najviše armiranobetonske gradnje u Južnoj Americi, netom dovršenog Palacia Barolo u Buenos Airesu. Iako je projekt emfatično podržao Mussolini, čije je oduševljenje američkim dizajnom tornjeva bilo dobro poznato, talijanske, njemačke, pa i američke novine kritizirale su inicijativu, ne birajući riječi („*monstruoznost*“, „*urbanistička katastrofa*“), a tih godina je i jedan od najmoćnijih arbitara javnog ukusa, Marcello Piacentini, sumnjao da tornjevi američkog tipa pripadaju u talijanske gradove bogate urbane povijesti („*Isto nebo prema kojem stremi milanska katedrala i Michelangelova kupola Svetog Petra, ne može biti dijeljeno sa neboderom.*“). Sam Piacentini će s inženjerom Angelom Invernizzijem 1940. godine producirati Torre Terrazza Martini (tzv. Piacentini toranj) u Genovi, prvi europski poslovni toranj preko 100 metara visine, dokazujući da je primjena tipologije ovisila o valorizaciji povijesnog nasljeđa lokalne sredine.⁶⁰ Taj uzorak društvene reakcije pojavljivao se i u nekim američkim gradovima, poput Bostona ili Philadelphije, koji su zadržali poveznice s europskom tradicijom urbanizma i uspostavili vrijedne arhitektonske *landmarke* čije se prvenstvo u urbanom imaginariju moralo poštovati. S druge strane, u New Yorku, Chicagu, San Franciscu i drugdje gdje nije postojala takva urbana

⁶⁰ Mussolinija su iznenadile oštre kritike projekta, bez zadržke je podržao Palantija jer je bio predani fašist, a i jedini talijanski arhitekt s praktičnim iskustvom izgradnje visoke poslovne zgrade. Uporan u namjeri, Palanti je izradio nekoliko inačica objekta, reducirajući ga u visini od prvotnih 88 katova i gotovo 300 metara visine, na varijante od 145 i 80 m, a prijavio se i na javni natječaj za Palazzo del Littorio 1934. godine predlažući toranj sa svjetionikom., DIETRICH NEUMANN, A Skyscraper for Mussolini, u: *AA files*, Architectural Association School of Architecture, London, No. 68, 2014., 141-153.

hijerarhija ili stroga zakonska regulacija novogradnji, čitavi gradski predjeli formirali su se *ex nihilo* u oštrom suparništvu privatnih tvrtki ili pojedinaca.⁶¹

Europski oprez nije bio neopravdan ako se pogleda njujorška situacija nakon podizanja Equitable Building od 38 katova u donjem Manhattanu 1915. godine (Ernest R. Graham), glomaznog zdanja koje je izazvalo javno zgražanje i potaknulo donošenje Pravilnika o zoniranju (*New York Zoning Ordinance*) sljedeće godine. (Sl. 2.13.) Tada su se po prvi put priznali propusti „točkaste“ urbanizacije grada bez promišljanja negativnih strana poslovnih tornjeva, poput pritiska na gradsku infrastrukturu, ekološkog zagađenja, proizvodnje monokulturnog gradskog središta te urođenu hermetičnost i nekomunikativnost nebodera prema neposrednom gradskom okruženju.⁶² U času kada New York osvještava mane neboderske tipologije, u Berlinu predvodnici mlađe generacije arhitekata lobiraju za suspenziju strogih pruskih građevinskih zakona u korist izgradnje visokog poslovnog centra dostojnog europske metropole. Kako Peter Behrens tada argumentira, Berlinu trebaju kompaktne vertikalne mase kako bi ga se mentalno i fizički moglo pojmiti kao „*zatvorenu arhitektonsku sliku*“, poslovne vertikale će ovom dominantno horizontalnom gradu podariti traženu korporalnost.⁶³ Neboderi se percipiraju kao amblemi modernog urbanog identiteta, a neboderizacija kao prilika da se povijesni grad redizajnira u aktivno poprište društvenog i tehnološkog progresa. Za nebodersku tipologiju prijemčivi su i sjevernotalijanski arhitekti. Achille Manfredini radi crteže neizvedenog nebodera u Milanu (1910.), a još radikalniju urbanu modernizaciju zastupao je talijanski futurizam u tehnofilskim projekcijama mobilnoga, dinamičnoga grada sutrašnjice, *Città Nuova* arhitekta Antonia Sant'Elia (1914.). Njegove prateće agitacije pod utjecajem glavnog ideologa pokreta Filippa Tommasa Marinettija prožima antitradicionalni sentiment, beskompromisan stav da suvremenu arhitekturu i život grada trebaju stimulirati napredna tehnologija i industrija. Nadahnut fotografijama (ne)kontroliranog kaosa Manhattanu na kojima neboderi kao da izrastaju iz podesta širokih kolnika, mostova i

⁶¹ LARRY R. FORD, Reading the Skylines of American Cities, u: *Geographical Review*, vol. 82, No. 2, 1992., 180-200.

⁶² JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 68. Novom regulacijom zahtijevano je da tornjevi iznad određene visine smanjuju zauzeće tlocrtnne površine uvlačenjem narednih etaža kako bi niži dijelovi ulica dobivali dovoljno sunčevog svjetla i zraka.

⁶³ Mumford prenosi mišljenje istraživača Francesca Passantija da je polemika oko tornjeva u Berlinu 1910.-1912. godine, naročito Behrensov afirmativni stav prema novoj tipologiji, utjecao na kasnija razmišljanja i dizajn Le Corbusiera i Mies van der Rohea., ERIC MUMFORD, *CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*, The MIT Press, 2000., 20.

vijadukata, Sant'Elia u svojim crtežima dočarava jednako tako kompleksnu visinsku uslojenost energetske pogona i transportnih čvorišta budućeg grada, pa i višestambene zgrade stupnjevanog, terasastog presjeka po čijim se pročeljima ponosno penju dizala „poput zmija od stakla i željeza“.⁶⁴ (SI. 2.14. a)

Izolirane vizije moderniteta, nošene idejom vertikalnog grada i uobličene u visokim tvorevinama, nalazimo i u kontekstu ruske avangarde. Kazimir Malevich je između 1920. i 1927. godine izradio seriju Arhitektona, imaginarnih suprematističkih nebodera, kolažirajući ih na fotografije Manhattana. Braća Vesnin u projektu tornja Lenjingradske Pravde (1924.) slavila su suvremene izume – svjetleće reklamne zidove i vanjska dizala, a Spomenik Trećoj internacionali kolosalnih dimenzija Vladimira Tatlina (1919.-1920.), zasjenio bi simbole predrevolucionarnog režima (palače i crkve) i utisnuo sliku utopijskog, besklasnog društva sutrašnjice. Staljinovim preuzimanjem vlasti nastupila je era retradicionalizacije arhitektonskog jezika, no historijat izgradnje Palače Sovjeta pokazuje koliko je ruski autokratski vođa favorizirao imidž korporativne Amerike, projekciju moći i stabilnosti sustava ugrađenu u poslovne okomice američkih metropola. Nakon kontroverznog završetka međunarodnog natječaja raspisanog 1931. godine, Boris Iofan izrađuje model građevine sa snažnim referencama na Rockefellerov centar, prilagođavajući ga Staljinovoj želji da nova moskovska dominantna bude posveta američkoj ikoni – neboderu, ali i označi fazu otvorenog rivaliteta nove sovjetske kulture sa zapadom, u želji da ga nadmaši.⁶⁵ Palača neće biti sagrađena zbog nadolazećeg rata, a Staljin će tek 1950-ih utažiti svoju ambiciju podizanjem tzv. Sedam sestara u Moskvi.

Europski arhitekti posežu za američkom formulom visokokatnica i u potrazi za rješenjem, utopijskim ili operativnim, nagomilanih ekoloških, socijalnih i javnozdravstvenih problema

⁶⁴ Novi grad Sant' Elia ovako opisuje u svom *Messaggiu*: „Moramo projektirati i izgraditi ex novo naš moderni grad koji će izgledati kao ogromno i užurbano brodogradilište, aktivno, mobilno, dinamično, izgraditi suvremene zgrade nalik divovskim strojevima. Dizala se više ne moraju skrivati po mračnim stubištima poput osamljenih crva. Stubišta će postati suvišna i trebaju iščeznuti, a dizala će se penjati po fasadama poput zmija od stakla i željeza. Kuće će biti izgrađene od cementa, željeza i stakla, bez reljefnih ili obojenih ukrasa lijepo samo po unutrašnjoj ljepoti oblika i modelacija, grube u svojoj mehaničkoj jednostavnosti i velike koliko je god potrebno, a ne koliko dozvoljavaju pravila zoniranja.“, KENNETH FRAMPTON, *Moderna arhitektura. Krićka povijest*, Globus, Zagreb, 1992., 87.

⁶⁵ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 202-215., DANILO UDOVIČKI-SELB, Between Modernism and Socialist Realism: Soviet Architectural Culture under Stalin's Revolution from Above, 1928-1938, u: *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 68, No. 4, 2009., 467-495.

grada industrijske civilizacije. Le Corbusier nije odobravao urbanistički neodgovornu politiku gradnje njujorških nebodera, no privlačila ga je poetska ideja osvajanja visina urođena ovoj tipologiji, kao i markantne gradske obzore koje mogu iscrtati, te financijska, logistička i tehnološka moć u pozadini njihovog ozbiljenja. U prvome redu, u neboderima je vidio polemičko oružje protiv zagušenih, slumiziranih europskih gradova svoga vremena. Vjerovao je da bi neboderi kao urbanistički instrument mogli poslužiti koncentraciji populacije kako bi se oslobodilo gradsko tlo i smanjilo zagađenje, osigurala bolja distribucija prometa te otvorile zone za zelenilo i rekreaciju građana. Prvi pokušaj da racionalizira i europskim prilikama prilagodi formu američkog tornja bio je radikalni prijedlog za grad tornjeva (*ville-tours*) iz 1920. godine, koji će razraditi u studiji za Ville Contemporaine 1922. godine, idealno zamišljenu metropolu za tri milijuna stanovnika čiji unutarnji krug, opasan zelenim pojasom, čini poslovno središte s 24 križna, ostakljena tornja 60 katova visine te stambeni blokovi u dvije karakteristične formacije, zatvorenijeg ili slobodnije volumena (*bloc a cellulars i bloc a redents*). Iza zelenog perimetra nalazio bi se vrtni grad radnika i lagana industrija. Poslovni tornjevi sekularni su ekvivalent religijskih građevina, nalaze se na mjestu duhovnog središta tradicionalnih gradova, koje je u modernoj verziji i centralna transportna aksa grada, s cestama, željeznicama i metroom na više nivoa, pa i avionskom sletnom stazom. Hipotetsku formulu Ville Contemporaine Corbusier je primijenio u Planu Voisin (1922.-1925.), sponzoriranog od strane proizvođača zrakoplova Voisina. (Sl. 2.14. b) Križni tornjevi, iste visine i pravilne dispozicije, kao na šahovskoj ploči, supstituirali bi gotovo sve zatečene strukture historijskog nukleusa Pariza inaugurirajući jednu od najstereotipnijih tropa modernizma – *tabula rasa* regeneraciju povijesnih gradova. Naposljetku, u projektu Ville Radieuse, predstavljenog 1930. godine na izložbi organiziranoj u Bruxellesu prigodom drugog okupljanja Međunarodnog kongresa moderne arhitekture (CIAM), poslovni neboderi izolirani su na sjeveru zamišljenog grada, zajedno sa javnim zgradama uprave i sveučilištem, zelenilom odvojeni od ostatka gradskog prostora koji je striktno zoniran odvajajući promet, industriju, stanovanje i rekreaciju, dok svaki pojas potencijalno ostaje otvoren za širenje na bočnim krilima, u ideji linearnoga grada. Corbusier će nastaviti doradivati svoj prototip poslovnog tornja X tlocrtnog oblika s ovješanim, ostakljenim fasadama, nastojeći ispraviti heliotermičke limitacije križne forme. Rezultat je bio tzv. kartezijski neboder, predložen za Antwerpen 1933. godine, čiji je Y oblik

sa široko rastvorenim krakovima, po njegovim riječima, bio životniji, bolje reagirao na dnevno svjetlo, bez ureda koji bi gledali isključivo na sjever.⁶⁶

Modernizam je nosila vjera u društveni napredak preko tehnološkog napretka, a neboderi su oprimjeravali tu vjeru i viziju. Stoga su ideje vertikalnoga grada i projektiranja visokih zgrada upisane u genski kod modernizma od samih početaka pokreta, a gdje će se i kako ispoljiti ti geni, proizvesti fenotipski oblici, pojedinačne realizacije i koncepti, ovisilo je o nizu okolišnih faktora – ekonomskim mogućnostima, političkom htijenju, kreativnosti pojedinaca. Europa, osiromašena razornim Prvim svjetskim ratom, kasnije političkom nestabilnošću i gospodarskim krizama, imala je vrlo malo mogućnosti upustiti se u avanturu gradnje visokih zgrada, ali ipak su ostvareni neki značajni ishodi u istraživanju nove tipologije. Na vrhu liste najviših građevina Europe izmjenjivala su se mahom sjedišta poslovnih korporacija, često novinskih kuća. Među najpoznatijim primjerima su Hansahochhaus u Kölnu (1924.-1925., Jacob Koefer), Tagblatt-Turm u Stuttgartu (1928., Erns Otto Osswalt), Edificio Telefónica u Madridu (1929., Ignacio de Cárdenas), Toreengebouw ili KBC Toranj u Antwerpenu (1932., Jan Van Hoenacker i Jos Smolderen) i Zeiss Bau 36 u Jeni (1936., Georg Steinmetz i Hand Hertlein).⁶⁷ (SI. 2.15 a-c)

Ekonomska depresija i poratna anksioznost poticali su oslobođenje mašte, neovisno o realnim mogućnostima izvedbe. Dapače, Weimarsku Republiku 1920-ih godina zahvatit će „neboderska groznica“, produciraju se tisuće projekata kao zalog njemačke volje za regeneracijom zemlje nakon vojnog poraza, no koji su uglavnom retrogradnog arhitektonskog stila i opterećeni nacionalističkim konotacijama. Kaleidoskopski šaroliko i fragmentirano razdoblje njemačkog međuraća iznjedrilo je i progresivnije vizije društva budućnosti u okrilju ekspresionističkog pokreta, nadahnutog donekle i romantičnim uzorima gotičkih katedrala kao transparentnih, spiritualnih gradnji koje se opiru gravitaciji. Staklena kruna grada (*Die Stadtkrone*) Brune Tauta iz 1919. godine suvremena je katedrala „apolitičnog socijalizma“, visoka, dematerijalizirana, naoko bestežinska kristalna struktura, kakvu će pokušati konkretizirati Mies van der Rohe na natječaju za poslovni toranj u Friedrichstrasse u Berlinu 1921. godine i kasnijoj redakciji iste teme. (SI. 2.16. a) Natječajni toranj, po propozicijama 80 metara visok, svoj neobični, zvjezdasti tlocrt duguje prilagodbi nespretnoj parceli, odlikuje se potpuno ostakljenim katovima koji ostavljaju otkrivenom nosivu konstrukciju objekta. Drugi,

⁶⁶ KENNETH FRAMPTON, *Le Corbusier*, Thames & Hudson, London, 2001., 47-57.

⁶⁷ The Skyscraper Center – Global Tall Building Database of the CTBUH (www.skyscrapercenter.com)

postnatječajni dizajn zaobljena je, kompaktna zgrada od 30 katova, približnija idealnom tipu gradskog orijentira („krune“), staklena prizma koja simbolizira utopijski duh rane avangarde, dio neke buduće, još nedohvatljive stvarnosti.⁶⁸ Mies van der Rohe pripadnik je generacije koja je svoje zamisli bila prisiljena brusiti na papiru, prolongirajući realizacije za poslijeratni period.

Kako su europski arhitekti silom prilika bili zakinuti za brojnije narudžbe u svojim zemljama, pohrlili su participirati u međunarodnom natječaju za središnjicu novinske kuće Chicago Tribune 1922. godine. Od gotovo 300 pristiglih radova, mnogi su odražavali modu tadašnjih američkih nebodera, tj. još uvijek bili historicističkog dizajna, u ruhu povijesnih uzora ili s neoklasicističkom dekoracijom, na što je reagirao Adolf Loos svojim anegdotalnim prijedlogom – tornjem u obliku dorskog stupa, duhovito komentirajući često neprilagođenu upotrebu klasičnog rječnika arhitekture za artikulaciju poslovnih tornjeva. (Sl. 2.16. b) Bruno Taut ponudio je verziju svojih predratnih kristalnih prizmi od čelika i stakla poetičnog karaktera. Većina europskih arhitekata modernističke orijentacije odlučila se za trezvene, suzdržane forme, inženjerske u podlozi, sa skućenim dekorativnim aparatom. Drugoplasirani rad Finca Eliela Saarinen, snažno naglašenih vertikalnih linija i postupnim, zigurastim sužavanjem prema vrhu, ostavio je veliki utisak na kasniji dizajn američkih tornjeva. Tornjevi Waltera Gropiusa i Hannesa Meyera bili su također vježba u racionalnom izražavanju, sastojali su se od asimetričnih kubičnih masa rastvorenih samo konzolnim balkonima, s jasno vidljivom čeličnom konstrukcijom.⁶⁹ Premda je pobjedu odnijelo neogotičko rješenje domicilnog dvojca Raymonda Hooda i John Mead Howellsa, ponudivši predodžbu katedrale koja se izdiže iz čikaškog krajolika simbolizirajući prosvijećenost i moral naručitelja, natječaj za Chicago Tribune bio je iznimno važno poglavlje u ranoj povijesti neboderske tipologije, kao i arhitektonskim vezama dvaju kontinenata.⁷⁰

⁶⁸ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 183-189., DIETRICH NEUMANN, Three Early Designs by Mies van der Rohe, u: *Perspecta: The Yale Architectural Journal*, Vol. 27, 1992., 77-97.

⁶⁹ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 219-223.

⁷⁰ Poznato je Gropiusovo nezadovoljstvo rezultatima natječaja. Nekoliko godina kasnije komentirao je razliku europskog i američkog ukusa tvrdeći da poslovni tornjevi mogu posjedovati ljepotu, ali samo ako budu racionalno/objektivno (*sachlich*) artikulirani, za razliku od brojnih američkih primjeraka koji su obučeni u gotička i renesansna obilježja, sugerirajući i da posuđuju nasljeđe koje ne pripada američkoj tradiciji., JEFFRY M. DIFENDORF, From Germany to America: Walter Gropius and Martin Wagner on Skyscrapers and the Planning of Healthy Cities, u: *German Historical Institute Bulletin Supplement*, No. 2, Washington, 2005., 29-50, 31.

2.4. Stambeni tornjevi u međuratnoj Americi

Ilustracija objavljena u časopisu *Life* 1909. godine poslužila je Remu Koolhaasu da objasni logiku i revoluciju neboderske tipologije. Svaka horizontalna etaža zamišljenog utopijskog zdanja na crtežu je prikazana kao „prazno platno“, posvema osobni prostor u koji se mogu upisati različiti životni stilovi i socijalne potrebe, odnosno akomodirati želje korisnika ili vlasnika. Privatnost i diskonektiranost svake razine implicirana je kao ideološki stav, a autonomne jedinice na okupu drži samo čelični kostur i brza vertikalna komunikacija. Neboder kao takav čini upravo neutralni konstruktivni okvir i jednoobrazne, u teoriji *ad infinitum* ponavljane razine istih tlocrtnih površina koje mogu udomiti svakovrsne funkcije. Koolhaas također argumentira da je, zbog same adaptabilnosti forme, inherentno obilježje nebodera „stalna programska nestabilnost“, nepredvidivost i promjenjivost budućih namjena. Hiperprodukcija rentabilnog prostora dogodila se već 1920-ih godina u New Yorku te su, osim poslovnih nebodera, sve češće planirane investicije mješovitog karaktera (komercijalnog, stambenog i uredskog tipa), pa i posve neobičnih spojeva, kao što je Downtown Athletic Club (Ernest Alan van Vleck, 1930.), mondni sportsko-rekreativni klub, zabavni i ugostiteljski centar i hotel. (Sl. 2.17. a) Po Koolhaasu, neboder, dakle, nije bila samo nova tipologija, već i model vertikalizacije praktički svih gradskih funkcija.⁷¹ Najznačajniji primjerak mješovite (*mixed-use*) tipologije bio je Rockefeller centar (Wallace K. Harrison i suradnici, 1930.-1940.) koji je u puno većem mjerilu implementirao ideju kompleksnog vertikalnog grada kombinirajući komercijalne prostore različite namjene te inkorporirajući i centralni trg.⁷²

U toj utrci za povratom ulaganja, uočila se velika prilika u visokoj stambenoj izgradnji koja bi odgovorila na nestašicu nekretnina u traženijim dijelovima grada. Zaobilazeći propise koji su tada još uvijek nalagali nižu katnost stambenih objekata, 1925. godine Emery Roth i Carrere & Hastings projektiraju četrdesetak katova visoki Ritz Tower, prvi rezidencijalni hotel, koji je *de facto* nudio luksuzne stanove za dugoročni najam, ali s objedinjenim uslugama, poput pripreme i dostave gotovih obroka. Hotel Ritz je uspješno testirao tržište, postao hit među građanima koji

⁷¹ REM KOOLHAAS (bilj. 54), 82-88, 152-158. Downtown Athletic Club ima 35 katova, elegantnog je Art Déco dizajna, po sekcijama ima zastupljena igrališta i dvorane za razne sportove, pa i unutrašnji bazen olimpijskih dimenzija, potom klupske prostorije, a zadnjih 15 katova su hotelske sobe malih dimenzija, kao kabine na prekoceanskome brodu. Koolhaas ga je detaljno analizirao kao primjer prostornog zgušnjavanja sadržaja čitavog gradskog okruga u jednoj, visokoj formi, utjelovljenu ideju *Manhattanizma*, odnosno teorije suvremenoga hibridnoga grada inspiriranog povijesnim New Yorkom koju je postulirao svojom knjigom.

⁷² JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 236.

su se iz dosadašnjih 5-6 katnih blokova htjeli preseliti u dobro opremljene i udobne stanove s panoramskim pogledom.⁷³ (Sl. 2.17. b) Zakonska uredba iz 1929. godine dozvolila je stambenim novogradnjama da dosegnu visine komercijalnih, uz jasno postavljene uvjete gradnje: ako je veličina građevinske čestice dovoljno velika, objekt se može vinuti i do tri puta širine ulice, ali s projektiranjem uvučenih katova i tornjeva iznad određene razine. Zakon je tako predodredio dramatični, „nazubljeni“ nebopis (*skyline*) prve reprezentativne avenije stambenih tornjeva na Central Park Westu gdje se u brzom slijedu, od 1929. do 1931. godine, podižu četiri stometarske stambene građevine s dvostrukim tornjevima: San Remo i Eldorado koje je samostalno ili kao konzultant oblikovao već spomenuti Emery Roth te Majestic i Century, investicije arhitekta i poduzetnika Irwina S. Chanina. Za ovu seriju egzemplan je San Remo – zauzima perimetar jednog gradskog bloka tvoreći jedinstvenu, dugačku i snažnu frontu prema gradskom parku, a prema unutrašnjosti se razlažući na dva odvojena krila U-oblika, svaki sa svojom vertikalnom komunikacijom i tornjem koji se uzdiže iznad 20-katne masivne baze. (Sl. 2.18. a) Tlocrtna dispozicija tih deseterokatnih tornjeva pokazuje luksuzni karakter stanovanja: riječ je o dvoetažnim stanovima (primaće prostorije u jednoj, privatne sobe i smještaj za posluhu na drugoj razini), do kojih vode poluprivatna dizala i koji sa susjednom jedinicom ne dijele niti jedan pregradni zid.⁷⁴

Gradsko stanovanje u visokim, modernim zdanjima nije bio usmjereno samo na imućniju klijentelu, već su bili ponuđeni modeli za sve prihodovne skupine. Tako je 1928. godine arhitekt Hubert Douglas Ives za građevinsku tvrtku French F. Fred osmislio prvi visoki stambeni kompleks, Tudor City u istočnom dijelu Manhattana, tada oronuloj industrijskoj četvrti, koje se reklamiralo srednjoj klasi, mahom uredskim radnicima koji su željeli stanovati bliže mjestu zaposlenja, ili obiteljima kao alternativa kupnji kuće u predgrađu. Bila je to prva enklava stambenih tornjeva na svijetu – s tri 22-katna nebodera okrenuta prema East River i 32-katnim hotelskim tornjem u središtu flankiranom nižim klasičnim stambenim najamnicama, s fasadama u toploj boji crvene cigle i ornamentima u kamenu i terakoti. Sve je funkcioniralo kao omanji

⁷³ Za Manhattan su bili karakteristični stambeni blokovi ugrađenih najamnica po uzoru na Pariz. Poznati rani primjer je blok The Stuyvesant (Richard Morris Hunt, 1869., srušeno). Legislativa iz 1884. godine ograničila im je visinu na 5-6 katova, stilski su bili uglavnom neoklasicistički, tj. držali se Beaux-arts tradicije, a gradili su se čitavi potezi sa sve popularnijim *penthouseima* na najvišem katu opremljenih vrtovima ili terasama. Hoteli sa stanovima (*apartment hotels*) bili su alternativa ovom tipu gradskog stanovanja, a postali su izrazito zanimljivi investitorima (više stanova na manjem terenu) te su predstavljali mješovitu tipologiju, između zgrade za trajni i povremeni boravak., HILARY FRENCH, *New Urban Housing*, Laurence King Publishing, London, 2006., 10-12.

⁷⁴ ERIC P. NASH (bilj. 58), 66-67., *Floor plan manual: Housing* (bilj. 38), 20.

kvart, sa zaštićenim unutrašnjim ulicama, dječjim igralištima i parkovima, dućanima, uslužnim servisima, zalogajnicama, kao prototipsko stambeno susjedstvo kakvo je upravo u to vrijeme postulirao Clarence Perry.⁷⁵ (Sl. 2.18. b) Privatnim kapitalom realizirani su i drugi projekti koji koketiraju s X, Y ili dvostrukim-Y tlocrtnim shemama tornjeva, poput Alden Park naselja u Philadelphiji (Edwin Rorke, 1925.-1928.) koje u maniri Ville Radieuse ima grupirane tornjeve od 9-14 katova, no još uvijek zaogrnutu tradicionalnom ornamentacijom. Slični su primjeri Castle Village na Manhattanu, klaster slobodnostojećih visokih tornjeva corbusierovske inspiracije (George F. Pelham, 1938.-1939.) ili naselje Park La Brea u Los Angelesu (Leonard Schultze Associates, 1944.) koje pokazuje brzo usvajanje tržišnog potencijala toranjske tipologije na Zapadnoj obali Amerike.⁷⁶

Do Drugog svjetskog rata u SAD-u se zahvaljujući inženjerskoj i arhitektonskoj ekspertizi, razvijenoj građevinskoj industriji i naraslim apetitima poduzetnika, razvilo plodno tlo za realizaciju stambenih tornjeva, potonjih plasiranih za bogatu klijentelu, kao i za srednji sloj gradskih žitelja. U New Yorku, predvodniku trenda, sve do kraja 1920-ih zakonski se kočila visoka stambena izgradnja zbog izražene skepse gradskih otaca i investitora oko (ne)primamljivosti stanovanja na velikim visinama, no interes tržišta demantirao je početne dvojbe, pa su početkom 1930-ih ovdje realizirani prvi stambeni tornjevi preko 100 metara visine. U samom začetku nove tipologije uspostavljena je i metaforična korelacija poslovnog tornja s modernošću i dominacijom slobodnog tržišta, neboderi su nazivani „katedralama kapitalizma“, što će se djelomice protegnuti i na poimanje stambenih tornjeva do današnjih dana.

2.5. Visoka stambena arhitektura u Europi u međuratnom razdoblju

Neposredni poticaj za istraživanje visoke stambene arhitekture u Europi nije bila pretpostavljena zarada na umnažanju stambenih etaža u napučenim metropolama, već ublažavanje permanentne stambene krize u suvremenom industrijaliziranom društvu, odnosno uspostavljanje racionalnog sustava stambene opskrbe stanovništva različitih imovinskih profila. Kvalitetno stanovanje percipira se kao profilaktična mjera te su vladajuće strukture u

⁷⁵ ERIC P. NASH (bilj. 58), 42-43.

⁷⁶ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 64-66.

mnogim europskim gradovima i državama nakon Prvog svjetskog rata bile sklone financijski poduprijeti progresivne arhitekta, planere i građevinske stručnjake u eksperimentalnim projektima. Služeći se suvremenim materijalima, iskušavajući prefabrikaciju i industrijalizaciju gradnje, optimizirajući proizvodne procese, kreirajući nove prostorne dispozicije stambenih četvrti i tipologije višestambenica, dizajnirajući postojan i jeftin namještaj i kućansku opremu, dokazali su društvenu vrijednost stambene reforme. Prikupljena iskustva diskutiraju se na sastancima, izložbama i u publikacijama CIAM-a, čineći ovu najveću i najvažniju mrežu međuratnih arhitekata ujedno i poligonom artikulacije novih tendencija u europskoj stanogradnji.

Moderno stanovanje i urbanizam suvremenih gradova centralne su teme CIAM-a, čiji članovi pokušavaju poznanstveniti stambeno pitanje, odnosno fokusirati raspravu na sociološke, biološke i metričke kvalitete minimalnog stana te urbanističko planiranje koje će osigurati neometanu evoluciju svih funkcija suvremenoga grada i zdravlje njegovih žitelja. Problem stana za egzistencijski minimum (*Wohnung für das Existenzminimum*) raspravljen je na Drugom kongresu CIAM-a u Frankfurtu 1929. godine. Tom prilikom Walter Gropius u svojem predavanju po prvi put unutar udruženja načimlje pitanje optimalne visine stambenih zgrada (niska, srednja ili visoka gradnja), nastojeći matematičkom metodom, potkrijepljenom i saznanjima znanstvenika o utjecaju svjetla i zraka na prevenciju bolesti, izračunati racionalni odnos izgrađene površine parcele naspram visine objekta. Zaključuje da bi se podizanjem izduženih deseterokatnih blokova u pravilnim razmacima postigli dobri rezultati – povećanjem katnosti preostaje više terena za zelenilo, uz postizanje iste gustoće naseljenosti te dobre insolacije svake stambene jedinice. Visoka stambena lamela po Gropiusu je, stoga, najbolji oblik kolektivne stanogradnje, kakvog je i sam propagirao u natječajnom projektu za naselje Berlin-Haselhorst 1929. godine. Le Corbusier je također bio snažni zagovornik visoke stambene izgradnje unutar i izvan CIAM-ove organizacije. Kako je rečeno ranije, osnovicu Ville Contemporaine i Ville Radieuse činile su stambene šesterokatnice, na različite načine unaprijeđene u odnosu na tradicionalan koncept stambenog bloka, u potonjem projektu postavljene i na *pilotise* kao krajnja konzekvenca ideje prožimanja zelenila i arhitekture u gradskom okruženju. Nisu svi sudionici kongresa prihvatili argumentaciju svojih kolega, imajući često i uvjerljive protudokaze, te CIAM-ovski konsenzus oko visine stambenih grada

nije postignut, iako se prema javnosti pokušao ostaviti dojam jedinstvenog stava.⁷⁷ Međutim, visoka stanogradnja kao standard budućnosti intrigirala je arhitekta i izvan CIAM-ovske struje. Teoretskom razradom ističe se u tom pogledu projekt *Hochhausstadt* Ludwiga Hilberseimera iz 1925. godine, koji se može tumačiti i kao kritika CIAM-ovski propagirane separacije stanovanja, rada i ostalih aktivnosti u različite prostorne zone. U njegovom su gradu životni i radni prostori integrirani u generičnom tipu građevine – 15-etažnim monolitnim, uniformiranim stambenim katovima superponiranih na 5-etažnom postamentu za trgovačko-uredske sadržaje. Repetitivnom tog temeljnog oblika masivnog, monolitnog volumena, deduciranog iz *Zeilenbau* iskustva, proizvodi se gradski prostor. Tipološka diversifikacija po Hilberseimeru nije bila potrebna jednom kad je provedeno radikalno objedinjavanje funkcija u jednom građevinskom organizmu, iako je konačni produkt, prezentiran u izvrsnim, sugestivnim crtežima, zbog te repetitivnosti djelovao statički, dekirikovski umrtvljeno, čak distopijski, pa je i autor kasnije odbacio svoju ideju smatrajući da djeluje više kao nekropola nego metropola.⁷⁸

Praktične ili utopijske, ideje CIAM-ovih perjanica i nezavisnih istraživača brzo su se disperzirale Europom, u početku implementirane u skromnijem mjerilu i obujmu. Tako bi prvu visoku stambenu lamelu, po Gropiusovoj paradigmi, predstavljala stambena zgrada Bergpolder u Rotterdamu (Willem Van Tijen, Jan Brinkmann i Leendert van der Vlugt, 1932.-1934.), po svemu racionalne i ekonomične strukture s čeličnom konstrukcijom i galerijskim pristupom stanovima.⁷⁹ (Sl. 2.19.) Drugi kanonski primjer je tzv. stambena zgrada Isokon na Lawn Roadu, Hampstead, London (Wells Coates, 1932.-1934.), također visoki blok s vanjskim hodnicima-

⁷⁷ Gropiusovo rezoniranje naišlo je na protivljenje Ernsta Maya, domaćina CIAM 2 kongresa, koji je, poučen vlastitim empirijskim nalazima na testnim poligonima standardizacije stanogradnje u satelitskim gradovima Novog Frankfurta, utvrdio da je ključ priuštivog radničkog stanovanja u standardizaciji tipologija, elemenata gradnje i opreme, industrijalizaciji izvedbe (u velikim brojevima) te, vrlo važno, produciranju 2-4 katnih lamela u jednostavnoj *Zeilenbau* formaciji, dugačkim ponovljivim redovima, prilagođenima korištenju građevinske mehanizacije. Polemika se nastavila na CIAM 3 u Bruxellesu 1930. godine gdje u Mayov tabor ulaze Herbert Boehm i Eugen Kaufmann prezentirajući detaljnu ekonomsku analizu stambenih tipologija koja je na strani peteroetažnih zgrada, najprilagođenijih konvencionalnoj tehnologiji gradnje. Gropius tada replicira odvrćući meritum rasprave od ekonomskih kriterija, prema društvenim i psihološkim, smatrajući da 10 do 12-katnice najbolje ispunjavaju potrebe kolektivnog stanovanja u uvjetima nužnosti iskorištavanja gradskog zemljišta. Na kraju Trećeg kongresa CIAM-a Le Corbusier, Gropius i Sigfried Giedeon nastojali su prezentirati jedinstvo, monolitnost razmišljanja o budućem urbanizmu i tipologiji višestambenica zagovarajući gradnju široko razmaknutih visokih solitera postavljenih u zelenilu., ERIC MUMFORD (bilj. 63), 30-58.

⁷⁸ PIER VITTORIO AURELI, *Architecture for Barbarians: Ludwig Hilberseimer and the Rise of the Generic City*, u: *AA Files*, Architectural Association School of Architecture, London, No. 63, 2011., 5-18.

⁷⁹ ERIC MUMFORD (bilj. 63), 35.

galerijama čiji su prvi stanari bili intelektualci ljevičarskih uvjerenja i emigranti iz kontinentalne Europe (Mondrian, Gropius, Breuer i drugi). ApSORBiranje CIAM-ovskih, ali i simultanih sovjetskih istraživanja, poput renomiranog primjera Narkomfin stambenog kompleksa u Moskvi (Moisei Ginzburg i Ignati Milinis, 1928.-1930.) (SI. 2.20.), odrazilo se i na još jednom značajnom primjerku koji je u britanskom kontekstu simbolizirao novi način modernog, kolektivnog stanovanja. Riječ je o stambenoj zgradi High point I u Highgateu u Londonu (Berthold Lubetkin i grupa Tecton, 1933.-1935.), osmerokatnog tijela izdignutog na *pilotisima*, s nižim traktom u kojem su smještene prostorije za društvena okupljanja te komunalni vrtovi i terase, ostvarenje vizije stambenog zajedništva. Na marginama europske eksploracije visokokatnih stambenih rješenja nalazila se vrlo uspješna politička inicijativa, tzv. Crveni Beč, što je popularni naziv za program javne stanogradnje socijalističke gradske uprave slijedom kojeg su tradicionalnim metodama i često još uvijek neostilske ili eklektične estetike bili realizirani visoki super-blokovi od preko tisuću stanova uz prateće korisne socijalne usluge za stanare, poput najpoznatijeg Karl-Marx-Hofa s pitoresknim visokim arkadama (1927., Karl Ehn).⁸⁰

Stambeni tornjevi sekundarna su tema u ovom razdoblju, nalazimo ih tek nakon 1930. godine, kao i u SAD-u, no manjih visinskih ambicija. Zanimljiva je neizvedena studija Hoogbouw tornjeva u Amsterdamu Johannes Duikera i Jana Gerka Wiebenga iz 1927.-1929., objavljena u istoimenoj knjizi 1930. godine, koja postulira izvedbu 13-etažnih tornjeva jako razvedene X dispozicije međusobno povezanih podnožjem s dodatnim stambenim prostorima. Roger Sherwood spekulira da se možda radi o nizozemskoj verziji Le Corbusierova Plana Voisin, zbog postava slobodnih tornjeva u zelenilu, no stambene, umjesto poslovne namjene te znatno niže katnosti, vjerojatno zbog poslovno zahtjevnog amsterdamskog tla. Ostvareni primjer u istome gradu – Victorienplein toranj (Jan Frederik Staal, 1929.), jedan je od najvažnijih međaša tipologije stambenog tornja u međuratnom razdoblju. (SI. 2.21. a, b) S obzirom na komplicirano temeljenje na pilonima zbog loših nosivih svojstava terena, odluka o izgradnji 13-katnog tornja na sjecištu triju glavnih prometnica plana južnog Amsterdama, svjedoči da su u odabiru tipologije i visine prevagnuli estetski faktori umjesto racionalnih. Victorienplein toranj utoliko je inicirao tradiciju korištenja stambenih tornjeva kao dominante urbanističkih kompozicija i ključne elemente gradskih obzora. Berlageov učenik Staal projektirao je suvremeno zdanje H

⁸⁰ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 253-254., 330-337., JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 180-181.

tlocrtne osnove, s dva zrcalna stambena krila i središnjom servisnom jezgrom koja je na frontalnom dijelu rastvorena staklom kako bi se naglasila ulazna zona komercijalne namjene. Demonstrativna upotreba betona, stakla i čelika rezultirala je imponantnim objektom koji materijalizira ideje De Stijla, poput spomenute staklene okomice stubišta te balkonskih osi koje punktiraju građevinu djelujući antitektonički, kao da razbijaju čvrstu masu tornja.⁸¹

Stambeni toranj kao vidljivi znak, objedinjujuća sila projekta, afirmirao se u novokomponiranim francuskim gradovima 1930-ih godina prefigurirajući na određeni način organizaciju poslijeratnih stambenih naselja u Europi. Francuski princip populacijskog rasterećivanja regionalnih metropola podizanjem gustoće naseljenosti periferije, dopuštao je autonomiju arhitektonsko-urbanističkog izraza tako planiranih novih, satelitskih gradova. Po mišljenju Henrija Selliera, voditelja ureda za javno stanovanje (OPHBM) i pionira pariških vrtnih predgrađa, novoizgrađena naselja, poput tradicionalnih, trebaju imati centralnu, visoku okupljajuću točku, inače bi bila bezdušna, bez karaktera, horizontalna grupa kuća bez vertikalnog uzleta, arhitektonskog uzbuđenja, no umjesto kampanila ili gradskih satova-tornjeva, preferira se sekularni centar urbane zajednice – toranjske strukture rezidencijalnog ili poslovnog karaktera. Potka je to urbanističkog plana grada Butte Rouge u Châtenay-Malabry, u okolici Pariza (Joseph Bassompierre, Paule de Rutté, Paul Sirvin, 1929.-1934.) koji u središtu pozicionira stambeni neboder, dok će javno-privatnim partnerstvom realizirani kompleks Quartier des gratte-ciels (Neboderska četvrt) u gradiću Villeurbanne kod Lyona (1927.-1934.), svoj identitet temeljiti na imponantnom stambeno-poslovnom centru. (SI. 2.22.) Po projektu mladog arhitekta Môrice Leroux, uz središnju aveniju kojoj je fokalna točka bila gradska vijećnica, protezali su se 11-katni nizovi s dućanima u parternoj zoni i stanovima u višim katovima, a sistem je kulminirao u dva 18-katna tornja inspiriranih američkom art déco estetikom, s karakterističnim stepenasto uvučenim vrhom. Pod socijalistički orijentiranom gradskom upravom realizirano je 1 700 stambenih jedinica u javnom, socijalnom najmu koje su imale sve prednosti suvremenog stanovanja u tipologiji sinonimnoj za američki kapitalistički sustav.⁸² Naselje Cité de la Muette u Drancyju (1930.-1934.), u istoj seriji, ustrojilo je rigidniji ortogonalni sustav nižih stambenih lamela i 14-katnih tornjeva. (SI. 2.23.) Tornjevi su imali dvosobne stanove i garsonijere, s balkonima ili lođama za sušenje rublja, a odlikovali su se

⁸¹ ROGER SHERWOOD (bilj. 2), 138-141.

⁸² JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 186., MILES GLENDINNING (bilj. 37), 54-55.

odličnim protupožarnim mjerama: osim što se glavnoj vertikalnoj komunikaciji moglo pristupiti direktno s vanjske fasade objekta, svaki stan je imao i izlaz na zavojito evakuacijsko stubište. Arhitekti Eugène Beaudoin i Marcel Lods te inženjeri Eugène Mopin i Vladimir Bodiensky, uz građevinsku firmu Ferrus-Elambert, eksperimentalno su koristili metodu suhe montaže betonskih panela u čeličnoj konstrukciji. Pionirska je bila i primjena elemenata od vibriranog i šupljikavog betona te drugih jeftinijih, kompozitnih materijala te njihovo povezivanje na fordovski organiziranom gradilištu. Naselje la Muette bio je tako svojevrsna preteča poslijeratnih *grand-ensembles*, preludij francuskom entuzijastičnom prihvaćanju tehnologije prefabrikacije za masovnu stanogradnju.⁸³

2.6. Afirmacija tipologije stambenog tornja nakon Drugog svjetskog rata

2.6.1. Američki ideal visoke poslovne zgrade

Zlatno razdoblje poslovnih tornjeva nastupa od 1950-ih do 1970-ih godina; vertikalne arhitektonske strukture kasnomodernističko su opće mjesto, univerzalna pojava, personificiraju optimizam poslijeratnih desetljeća i ukus građanskog establishmenta, a njihovo munjevitno širenje posljedica je i nove geopolitičke stvarnosti. „*Drugo nebodersko doba*“, kako ga naziva povjesničar arhitekture Jean-Louis Cohen, u korelaciji je s političkom, simboličkom i ekonomskom hegemonijom SAD-a koje iz Drugog svjetskog rata izlaze kao predvodnik pobjedničke strane i arbitar međunarodnih odnosa. Dokaz je i odluka da New York postane sjedište Ujedinjenih Naroda, ali i odabir forme pločastog, širokog tornja za njegovo administrativno središte, u tada tehnološki inovativnom obličju staklenog ovješnog pročelja (*curtain-wall*), jednog od prvih u svijetu (1947.-1953.).⁸⁴ Racionalnu, hladnu,

⁸³ Naselje La Muette nije bilo dovršeno zbog umanjivanja državnog financiranja. Od 1 234 planirana stana, 1 033 su izgrađena, ali su ostali neiznajmljeni, te su na kraju služili za smještaj vojske (*Gardes mobiles*). Tijekom Drugog svjetskog rata dio je korišten kao zatvor, potom sabirni logor za Auschwitz. Nakon rata dijelovi kompleksa su renovirani za javno stanovanje, dok su barake polako propadale. Naselje je porušeno 1976. godine. Iako nije sačuvano, naselje je imalo važan utjecaj na koncepciju kasnijih francuskih stambenih naselja. JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 243., ROBERT WEDDLE, Housing and Technological Reform in Interwar France: The Case of the Cite de la Muette, u: *Journal of Architectural Education*, Vol. 54, No. 3, 2001., 167-175.

⁸⁴ Za projektiranje zgrade UN-a, koja je obuhvaćala toranj s uredskim prostorijama i veliku konferencijsku dvoranu, bio je zadužen Međunarodni komitet arhitekata na čelu s Wallace K. Harrisonom, u kojem su prominentnu ulogu imali Le Corbusier, Oscar Niemeyer i Max Abramowitz, ali i hrvatski arhitekt Ernest Weissmann koji je predstavljao Jugoslaviju., JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 338-344., ERIC NASH (bilj. 58), 99-101.

visokotehnološku arhitekturu stakla i čelika popularizirao je Mies van der Rohe, ili takoreći patentirao, ako pogledamo direktne i snažne reperkusije koje će njegova ostvarenja imati na krajolike svjetskih gradova. U svojim Lake Shore Drive blizancima u Chicagu (1948.-1951.) te Seagram tornju u New Yorku (1954.-1958.) projektirao je ikoničke primjerke tipologije, primijenivši isti konstruktivni i artistski princip na stambenu i uredsku zgradu. (SI. 2.24. a) Istovremeno, izvrsno interpolirani Lever House u istome gradu (Skidmore, Owings & Merrill, 1950.-1952.) učvrstio je taj američki korporativni imidž. (SI. 2.24. b) Prototipovi će biti mnogo puta imitirani, no malokad dostignuti u svojoj tankoćutnosti, posvećenosti detaljima i koncepcijskoj dosljednosti, a ovu prosperitetnu epohu zatvorit će World Trade Centar u New Yorku (Minoru Yamasaki, 1969.), kao krajnja instanca minimalističkog stila staklenih stereometrijskih tornjeva-kutija.⁸⁵

Doajen modernizma Frank Lloyd Wright upamćen je po prijedlogu milju visokog tornja za Chicago iz 1956. godine koji je raspirio maštanja javnosti o budućim dosezima tipologije. U istome desetljeću će napokon dobiti priliku iskušati ranije zamišljeni model visokokatnice (spomenuti St-Mark prijedlog iz 1929.), odnosno realizirati istraživački toranj Johnson Wax kompanije u Racineu, Wisconsin (1944.-1950.) te poslovno-stambeni Price Tower u Bartlettsvilleu, Oklahoma (1951.-1956.). U ovim je antologijskim primjercima do konkluzije doveo metaforu nebodera kao stabla s korijenom i srčikom od armiranog betona te prepuštenim katnim konstrukcijama-granama.⁸⁶ Wrightova ostvarenja bila su izrazito individualistička te rijetko kopirana, tj. nisu postala rodonačelnici serije, za razliku od brojnih varijacija miesovskih stambenih tornjeva čija je elegantna vanjština pristajala ekskluzivnijoj klijenteli. Stambeni tornjevi u SAD-u se, naime, i nakon Drugog svjetskog rata uglavnom koncentriraju u velikim gradskim središtima rezervirani za imućnije stanare. Prominentni primjeri potječu iz ureda I. M. Pei and Partners: Society Hill u Philadelphiji (1964.) s tri ostakljena tornja na pilotima te Century City Apartments u Los Angelesu (1965.), koji imaju čak i isti postav kao Miesovi čikaški (jedan *en face*, drugi profilno). (SI. 2.25.) U New Yorku istaknut je primjer 860-870 United Nations Plaza (Wallace Harrison i Max Abramowitz, 1966.). U sljedećem desetljeću dogodit će se odmak od suzdržane miesovske kutije prema drugoj krajnosti – gotovo brutalističkoj ekspresivnosti betonske forme, kao u dviju grupa njujorških tornjeva iz

⁸⁵ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 406-412., 597-598.

⁸⁶ WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 412-413.

arhitektonske firme Davis, Brody & Associates: Waterside Plaza (1974.) i Harlem Park Towers (1975.). (SI. 2.26. a) Tornjevi od 31 do 37 katova, tlocrtno su u obliku vrtivjetra, skulpturalno naglašenih značajki, kako bi maksimalno iskoristili izvanrednu poziciju na riječnoj obali. Čikaški stambeni tornjevi nakon Miesovih ostvarenja imali su veliku konkurenciju i uzor autorske arhitekture koju su trebali nadmašiti, tako da su vizualno težili biti markantniji i senzacionalniji. Najpoznatija su već spomenuta dva kružna tornja Marina City (Bertrand Goldberg Associates, 1964.), ali i 883-apartment Lake Point Tower (George Scipporeit i John C. Heinrich, 1968.), 65-katni betonski kolos u Y formi potpuno zaobljenih uglova, s ondulirajućom fasadom brončano toniranog stakla. (SI. 2.26. b) Blizu njega podignut je John Hancock Centar (Bruce Graham i Fazlur Kahn iz Skidmore, Owings & Merrill, 1970.), najviši objekt mješovite namjene u trenutku izgradnje u SAD-u, s tada najvišim stanovima u čitavome svijetu (od 45. do 92. kata, iznad su bile instalacione etaže, restoran i opservatorij). (SI. 2.27.) Poznata je anegdota da su stanari za oblačnih dana morali provjeriti kod domara kakvo ih vrijeme očekuje vani, živjeli su doslovno izdignuti iznad gradske svakodnevice.⁸⁷

2.6.2. Švedski *punkthus* i diseminacija stambenog tornja u poslijeratnoj Europi

U hladnoratovskoj optici, modernizam je forma „slobodnog svijeta“ i demokracije, umjetnički se izražavati autonomno, apstraktno i bez cenzure vlasti znači pripadati slobodnomislećem Zapadu, kao i osmišljavati vlastite verzije visokih nebodera. Frankfurt je početkom 1950-ih snažno inicirao taj trend gradeći visoku poslovnu četvrt koja je zaslužila nadimak „Mainhattan“ (spoj imena rijeke Main i Manhattan). Konstruktivno originalno i estetski sofisticirano rješenje ponudio je milanski Pirelli toranj (Gio Ponti i Pier Luigi Nervi, 1956.-1960.) ostvarujući i samostalnost od američkih uzora. (SI. 2.28. a) Dok u politički podijeljenoj Europi zapadne države apsorbiraju novu estetiku elongiranih, prizmatičnih, transparentnih tornjeva, u zemljama u domeni sovjetskog utjecaja ideal je i dalje stilizacija tridesetih, primjer je Stalinallee, nova gradska arterija Istočnog Berlina (1951.-1957.) akcentuirana artdecoovskim i historicističkim motivima. Zračnu sliku Moskve Staljin će okruniti visokim zgradama, tzv. Sedam sestara – eklatantnim dokazima superiornosti socijalističkog sustava. Izgrađeno ih je šest (dva hotela, dvije rezidencijalne, zgrade ministarstva i mješovito stambeno-poslovne namjene), služeći se modernom čeličnom okvirnom konstrukcijom, ali koja je bila skrivena iza bogato dekoriranih

⁸⁷ GEORGES BINDER, *Sky high living: Contemporary high-rise apartment and mix-use buildings*, The Images Publishing group, Australia, 2002., 8-9.

teških, punih oplata od kamena i terakote, dok su se njihovi šiljasti završetci referirali na povijesne građevine Sankt Peterburga.⁸⁸ (SI. 2.28. b)

Međutim, dok širenje tipologije visoke poslovne zgrade na europskom kontinentu možemo smatrati refleksijom američkog iskustva, političkom izjavom, pa i pomodarstvom, stambeni tornjevi imali su autohtonu poslijeratnu genezu. Snažno prihvaćanje ove stambene vrste tijekom 1950-ih godina ima jasno ishodište u švedskoj arhitektonskoj praksi. Zahvaljujući svojoj neutralnoj poziciji u ratu, Švedska je uživala u dužem mirnom periodu u kojem je nastavila eksperimentirati s različitim stambenim tipologijama nastavljajući tekovine međuratnog modernizma. Prikupljani su empirijski podaci o ekonomičnosti i efikasnosti stambenih rješenja, a *mainstream* produkcija modernog stanovanja okreće se formulama naglašene urbane gustoće i znanstveno utemeljenog urbanističkog planiranja. Švedska je također izgradila reputaciju jake demokracije i uspješne države blagostanja, što joj je dalo odskočnu dasku za međunarodno promoviranje svojeg programa socijalne stanogradnje.⁸⁹ Za popularizaciju švedskog tipa stambenog tornja, tzv. *punkthus* (engl. *point block*), osobito su bila važna ostvarenja arhitektonskog tima Svena Backströma i Leifa Reiniusa. Izrazito fotogenični, tornjevi su plijenili pažnju posebnijom upotrebom boja, povezanošću arhitekture s krajolikom te omekšavanjem tvrdolinijskog funkcionalizma organskim formama. Na otočiću Danviksklippanu tako su režirali pitoreskni prizor grupe tornjeva jednostavne, zbijene siluete sa stožastim krovovima, čije je razigrano koloriranje osmislila umjetnica Helga Franzen. (SI. 2.3. a) Dramatično djelovanje u pejzažu, mogućnost slobodne orijentacije volumena, vitka figura koja ne zasjenjuje okolinu i dopušta poigravanje prostornim formacijama, učinilo je stambeni toranj široko primjenjivanim u Švedskoj u velikom rasponu varijacija, iako je cijelo vrijeme bila otvorena debata o učinku toranjske tipologije na povijesna obzorja gradova. Mogu se navesti primjeri naselja Reimersholme (HSB arhitekti, 1942.-1946.) (SI. 2.29.) ili Torsvikshojden (Acker, Gate & Lindgren, 1943.-1947.) u predgrađu Stockholma, ili nešto kasniji projekt šest 16-katnih tornjeva u gradiću Taby (Oskar Ohlsson i Allan Skarne, 1958.-

⁸⁸ Mreža tornjeva Sedam sestara urbanistički je isplanirana da tvori pomno promišljenu kompoziciju, odnosno trebale su okruživati nikad dovršenu Iofanovu Palaču pravde. Po mnijenju njihovog planera i glavnog tehničkog savjetnika, Vyacheslava Pltarzhevskyja, slobodno pozicioniranje visokih građevina kroz cijelo urbano tkivo, bez ograničenja kapitalističkih zemljovalasničkih odnosa i slobodnotržišnih pritisaka na sektor nekretnina, pokazalo bi nadmoć socijalističke urbanizacije., WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 51), 478., JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 306., 358-359.

⁸⁹ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 239-243.

1960.).⁹⁰ Stambeni tornjevi obilježavali su i središta satelitskih naselja – ABC gradova, poput Vällingbyja, gdje su po urbanističkom planu Svena Markeliusa situirane skupine visokih objekata, među njima i 12-katnice arhitekata Stig Anckera i Bengt Gatea (1953.), s kružnom stubišnom jezgrom i kutno grupirana četiri dvosobna stana, po tipičnoj švedskoj formuli.⁹¹ (Sl. 2.30. a, b)

Švedska je svoj tip ABC naselja razvila ugledajući se na iskustva engleskog poratnog programa zasnivanja novih gradova (New Towns Act, 1946.) i širenja metropolitanske regije Londona (Greater London plan, Patrick Abercrombie, 1944.), no izvršila je i povratni utjecaj na englesku stambenu arhitekturu. Švedski razvoj potaknuo je, naime, raspravu o svrsishodnosti visoke stambene izgradnje te je RIBA (Kraljevski institut britanskih arhitekata) organizirao i dva simpozija na tu temu 1955. i 1957. godine. Osjećao se zamor repetitivnošću *Zeilenbau* dizajna, dugačkih stambenih blokova kakvi su prevladavali u međuraću, te su švedski stambeni tornjevi bili intrigantna alternativa. Numerički pokazatelji bili su izrazito povoljni: u Danviksklippanu je implementacija tornjeva omogućila visoku gustoću naseljenosti (400 st/ha), a građevine su zauzimale samo 8 % površine terena, dakle, teško je bilo ignorirati veliku uštedu gradskog zemljišta uz zadržavanje bogatog zelenila te osvjetljenja i prozračnosti stanova. Pored toga, engleski novi gradovi 1950-ih godina bili su planirani s mješovitom stambenom tipologijom za različite kategorije stanovništva, te je izgradnja mirnih obiteljskih kuća i niskih višekatnica trebala biti dopunjena akcentima visokih objekata. Odgovor na pitanje tko bi idealno trebao živjeti u njima proizašao je iz same dinamike mješovitih stambenih naselja – u nižim objektima velike obitelji, u tornjevima mali stanovi za mala domaćinstva. Osobito glasan advokat stambenih tornjeva bio je arhitekt Frederick Gibberd, smatrajući da stanovanje na većim visinama može dati više zadovoljstva ljudima, primjerice u iznenađujućim vidicima, zalagao se i za slobodu dizajna i novi tip rahlijeg urbanizma koji je podržavala soliterna izgradnja. Prvi realizirani *point block* bio je upravo Gibberdov u Harlow New Townu (1950.), deseterokatnica vrlo zanimljivog tlocrta jer se nejednaka vrijednost sjevernih i južnih stanova pokušala ublažiti ukošenjem bočnih stranica u nekom tipu nepravilne H sheme.⁹² (Sl. 2.31. a, b) U stručnom i

⁹⁰ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 243-245.

⁹¹ ZDENKO STRIŽIĆ, *O stanovanju – arhitektonsko projektiranje*, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 1997., 176., ROGER SHERWOOD (bilj. 2), 7.

⁹² MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS, *Tower Block: Modern public housing in England, Scotland, Wales, and Northern Ireland*, Yale University Press, New Haven & London, 1994., 35-42, 53-56., Gibbertov projekt vrlo brzo nakon realizacije analiziran je u: ZDENKO STRIŽIĆ (bilj. 91), 174.

ostalom tisku pedesetih godina vlada snažna potpora novoj tipologiji, tornjevi se poistovjećuju s monumentalnim skulpturama u pejzažu, naglašava se njihova arhitektonska atraktivnost te sposobnost da podare mjerilo i zanimljivost prostoru itd. Zahvaljujući arhitektima LCC-a (London City Council) na čelu s glavnim projektantom J. Whitfield Lewisom, koji su uživali profesionalnu moć i političko zaleđe, stambeni tornjevi su ubrzo postali svakodnevna pojava u Engleskoj. Osmislili su pionirske primjere visoke stambene izgradnje građene javnim novcima, kao što su Portsmouth Road/Alton East u Roehamptonu (1951.-1953.), s četvrtastim 11-katnicama, potom mješovito naselje Ackroydon (1954.) s 11-katnim i 8-katnim tornjevima T oblika te Fitzhugh naselje u Wandsworthu, London (1953.-1955.), čiji četvrtasti 11-katni *point blocks* repliciraju tipično švedsku maniru potpuno toranjskog naselja, bez dodatka nižih zgrada. (Sl. 2.32. a, b) Sredinom 1950-ih zahuktala se polarizacija na „meko“ i „tvrdo“ krilo unutar LCC-a, u potonjem su bili zagovornici primata modela Le Corbusierovih Unitéa nad tornjevima, u kontekstu budućnosti visokih stambenih tipologija, smatrajući da stambeni tornjevi nikada neće uspjeti postići poetsku elokvenciju i efekt povijesnih vertikalna naselja (crkveni tornjevi i sl.). Primjer podijeljenog, „šizofrenog“ naselja kakve će krajem dekade producirati „posvađani“ LCC-ovci je Alton West (1959.) koji sadrži 11-katne mini-Unité i grupacije 12-katnih stambenih tornjeva.⁹³

Engleska je u kratkom roku prigrlila toranjsku tipologiju prilagođavajući je lokalnim uvjetima, a slijedile su je i druge europske zemlje. Primjerice, u Belgiji koja je vrlo snažno participirala u međuratnom dijalogu o socijalnoj stanogradnji unutar CIAM-a (npr. Victor Bourgeois i minimalni stan), ubrzo nakon rata podižu se prvi stambeni kompleksi visokih obrisa, kao što je Luchtbal naselje u Antwerpenu upotpunjeno sa šest visokih tornjeva (Hugo Van Kuyck, 1954.-1962.).⁹⁴ (Sl. 2.33.) U Švicarskoj će stambeni tornjevi biti raritet, no značajno je bilo ostvarenje Otta i Waltera Senna u Baselu, predstavljeno u uvodnom dijelu. Prvi bečki visoki stambeni toranj na Matzleinsdorferplatzu imao je spektakularnih 20 etaža s menzom na vrhu (Ladislaus Hruska i Kurt Schlauss 1954-1957.).⁹⁵ (Sl. 2.34.) U komunističkim zemljama, poput

⁹³ MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS (bilj. 92), 3-4, 51, 56-57., PETER CAROLIN, Sense, sensibility and tower blocks: the Swedish influence on post-war housing in Britain, u: *Twentieth Century Architecture*, The Twentieth Century Society, No. 9, 2008., 98-112.

⁹⁴ Prva etapa izgradnje ovog naselja socijalnog stanovanja odvijala se tijekom 1930-ih godina s tipičnim visokim lamelama u *Zeilenbau* dispoziciji, da bi 1950-ih uslijedila faza stambenih tornjeva., NICOLAS DECLERCK, Belgium: Impact of modernism in a divided country, u: *High-rise housing estates in Europe* (bilj. 2), 117-128, 118-120.

⁹⁵ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 222.

Čehoslovačke ili Poljske, u kojima je modernizam prožeo arhitektonsku zajednicu u međuratnom razdoblju, rano su realizirane varijante stambenih tornjeva, primjerice pet identičnih u Zlinu (Miroslav Drofa, 1947.-1948.) uobičajene švedske tlocrtno dispozičije (kvadratni, 4 stana oko jezgre), s balkonima, uronjeni u zelenilo, ili 14-etažni Wiejska toranj u Varšavi (Markiewitz, 1959.).⁹⁶

Međutim, bilo je i skeptičnih zemalja, čak su i neki švedski susjedi zazirali od nove tendencije uvećavanja katnosti stambenih zgrada, npr. u Danskoj do 1939. godine zakonski nije bilo moguće graditi preko šest etaža, a njihova stručna tijela 1940-ih godina zaključila su da se na bazi ekonomskih kalkulacija ne može donijeti jasan sud o isplativosti visokih stambenih tipologija. *Punkthus* je smatran osobito „nedanskim“ te su i u prvom visokom naselju većeg obujma, Bellahøj na obodu Kopenhagena (1952.-1953.), radije podizani tornjevi Z oblika, s dva trakta stambenih jedinica spojenih komunikacijskom vertikalom.⁹⁷ U Francuskoj sumnjičavost je proistjecala iz loše sudbine naselja La Muette, ali i zbog opipljivog konkurentskog arhetipa Le Corbusierovog sklopa Unitéa u Marseillesu (1947.-1953.), visokogradnje novog urbanističkog i arhitektonskog mjerila koja nije pretendirala doseći katnost „manhattanskih mastodonata“.⁹⁸ (SI. 2.35.)

Zapravo, dualitet stambenih koncepcija, pa i suparništvo između visoke lamele i stambenog tornja obilježilo je desetljeće europske stanogradnje nakon rata, što se može uočiti i na oglednoj četvrti Hansaviertel izgrađenoj u sklopu Međunarodne izložbe arhitekture u Zapadnom Berlinu 1957. godine. Pod patronatom federalne vlade, *Interbau 57* je na 25 ha ratom opustošenog područja trebao prezentirati mogući model rekonstrukcije njemačkih gradova. Više od 50 prominentnih arhitekata projektiralo je javne i stambene zgrade na rahlom sustavu solitera u zelenilu, podržavajući ideju slobodnog urbanističkog plana za „slobodni svijet“. Visoke lamele, zakrivljene blokove i polublokove autorski potpisuju Le Corbusier, Gropius (sa Wils Elbertom), Oscar Niemeyer, Egon Eiermann, Alvar Aalto i drugi, uz šest stambenih tornjeva, svih preko 50 metara visine, različitih tlocrtnih i građevinskih rješenja.⁹⁹ Do otvorenja, dovršen i useljen

⁹⁶ KIMBERLY ELMAN ZARECOR (bilj. 26), 250., ANDRZEJ KICINSKI, Poland: A future for the 'blokowisko'?, u: *High-rise housing estates in Europe* (bilj. 37), 187-202, 189.

⁹⁷ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 255., HEDVIG VESTERGAARD, Denmark: Limited problems but intensive action, u: *High-rise housing estates in Europe* (bilj. 2), 49-60, 50-52.

⁹⁸ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 177.

⁹⁹ JEAN-LOUIS COHEN (bilj. 57), 306-307.

bio je toranj „Žirafa“ (Klaus Müller-Rehm i Gerhard Siegmann), prozvan po restoranu u prizemlju, s dva paralelna trakta samačkih stanova oko središnje jezgre. (Sl. 2.36. a, b) Varijaciju projekta Gustava Hassenpfluga, diskutiranog u uvodu, predstavljao je toranj Hansa Schwipperta snažnije razdvajajući stambene jedinice, dok su zatvorenu, kvadratičnu tlocrtnu organizaciju svojega tornja arhitekti Raymond Lopez i Eugène Beaudoin osvježili efektnim oblikovanjem vanjskog plašta s metalnim lezenama koje ističu vertikalitet zgrade. Luciano Baldessari inovirao je ovalni oblik tornja flankirajući središnji hodnik stambenim potezima lagano zakrivljenih stranica kako bi smjestio veći broj stanova po etaži, a da svakome priušti privatnu lođu. Arhitektonski najintragantniji prijedlog bio je Nizozemaca Johannes Hendrik van der Broeka i Jacob Berend Bakeme, završen 1959., koji je u gabarite stambenog tornja pretočio glavne značajke Unitéa: komunikacijski sistem unutrašnjih koridora i pristupa stanova funkcionira s pomakom od pola etaže omogućujući slaganje većih duplexa i manjih jednosobnih stanova kao Lego kockica ili kapsula u postavljenu strukturu.¹⁰⁰ (Sl. 2.37. a, b) Drugi elementi također deriviraju iz slavnog uzora – estetika nežbukanih, prefabriciranih betonskih panela s akcentima primarnih boja, djelomično podizanje tornja od tla i slobodno korištenje krovne terase.¹⁰¹ Hansaviertel je bio rasadište tipologija stambene arhitekture u poslijeratnoj Europi, po utjecaju koji je izvršio na diseminaciju modernističkih ideja stanovanja ravan izložbenom naselju Weissenhof kraj Stuttgarta točno trideset godina ranije. Visoko je podigao ljestvicu autorskog pristupa, znatiželje i inovativnosti u projektiranju stambenih tornjeva, odlika koje su se u masovnoj produkciji 1960-ih i 1970-ih godina prečesto znale izgubiti iz vida.

2.6.3. Stambeni toranj u kontekstu masovne stanogradnje

Destrukcija materijalnih dobara u Drugom svjetskog ratu ostavila je milijune ljudi bez stambenog prostora. Stoga je poslijeratna revitalizacija bila glavni zamašnjak stambene privrede, često ruku pod ruku s rastućom urbanizacijom i industrijalizacijom. Adekvatno stanovanje kao dio dostojanstvenog ljudskog života uvršteno je u Opću deklaraciju o ljudskim pravima usvojenoj na Općoj skupštini UN-a 1948. godine. Zahvaljujući ugledu UN-a te njihovim programima intelektualne, financijske i tehničke pomoći zemljama u razvoju,

¹⁰⁰ Na projektu je surađivao hrvatski arhitekt Radovan Nikšić za svoje specijalizacije u Van der Broekovom i Bakeminom uredu u Rotterdamu 1956. godine.

¹⁰¹ ROGER SHERWOOD (bilj. 2), 15., <https://hansaviertel.berlin/en/>

masovna stanogradnja postala je sinonimom za svjetski napredak u životnim uvjetima, a modernizam *lingua franca* svjetske arhitekture.¹⁰² Kako konstatira Florian Urban: „*povijest masovnog stanovanja ujedno je i povijest globalizacije*“, te dodaje: „*Masovno producirani stambeni blokovi rasprostranjeni su u različitim kulturama i klimatskim zonama; pravo na dostojanstven stan u svijetu je promovirano učinkovitije nego demokratski izbori, sloboda govora ili rasna jednakost.*“¹⁰³ Unutar te internacionalne, nepregledne proizvodnje stambenog okoliša, nemoguće je koncizno popratiti distribuciju toranjske tipologije, naročito jer je glavina masovne stanogradnje još uvijek anonimna ili neprepoznata kao graditeljsko nasljeđe. Međutim, sa sigurnošću se može tvrditi da gdje god su novi gradovi ili četvrti bili planirani po CIAM-ovoj doktrini, njihova se morfologija temeljila na prostorno-dinamičkoj ravnoteži polegnutih zgrada (lamela) i stambenih tornjeva na nevidljivom ortogonalnom ili slobodnom rasteru, osiguravajući proliferaciju ova dva najčešća visoka, slobodnostojeća stambena oblika.

U kontekstu europskog kontinenta, podizanje velikih stambenih naselja u tipologijama visokih višestambenica, na principima standardizirane, industrijalizirane stanogradnje, prihvaćeno je kao financijski najisplativiji i društveno najpravedniji oblik proširenja stambenog fonda u razdoblju snažnog porasta urbanog stanovništva. Tri desetljeća nakon Drugog svjetskog rata se često smatraju zlatnim dobom socijalne stanogradnje, *les trentes glorieuses*, kako su nazvana u Francuskoj, kada se društvenim dogovorom ekonomski prosperitet trebao dijeliti na sve društvene klase ravnopravno, u smislu poboljšanja stambenih prilika, javnih usluga i standarda života općenito. Odabir visoke stambene gradnje motiviralo je nekoliko međusobno povezanih

¹⁰² U Općoj deklaraciji stanovanje se spominje u kontekstu životnog standarda, članak 25, stavak 1: „*Svatko ima pravo na životni standard koji odgovara zdravlju i dobrobiti njega samoga i njegove obitelji, uključujući prehranu, odjeću, stanovanje, liječničku njegu i potrebne socijalne usluge, ...*“, Odluka o objavi Opće deklaracije o ljudskim pravima, *Narodne novine*, br. 28/96. Unutar UN-a 1948. godine otvara se Housing and Town and Country Planning Department, kao glavna operativna komponenta u Programu tehničke pomoći koji će pružiti konkretnu podršku stambenoj izgradnji i urbanističkom planiranju u ratom pogođenim europskim zemljama i osamostaljenim nacionalnim državama u Africi i Aziji, kao i prikupljati svjetsko znanje o priuštivom stanovanju. Direktor odjela od osnutka do 1966. bio je hrvatski arhitekt Ernest Weissmann., TOM AVERMAETE, CHARLOTTE ROBINSON, *Affordable Housing as Development Aid*, u: *DASH*, No. 12-13, Delft University of Technology, 2015., 20-35. Unutar UN-ovih odjela pravo na adekvatno stanovanje dodatno je apostrofirano i prošireno te danas podrazumijeva pravo na odabir mjesta boravka (sloboda kretanja), zaštitu od fizičkog uništenja doma, zaštitu od nasilne evikcije (prava kućevlasnika i najmoprimaca), pravo na priuštivo stanovanje s minimumom standarda (pitka voda, sanitarni uvjeti, električna ili druga energija za kuhanje, grijanje, rasvjetu i drugo), kao i druge elemente vezane uz tradiciju, kulturni identitet stanara te organizaciju zajednice, *The Right to Adequate Housing, Fact Sheet No. 21/Rev. 1*, Ujedinjeni narodi, Ženeva, 2009., 3-6.

¹⁰³ FLORIAN URBAN, *Tower and Slab: Histories of Global Mass Housing*, Routledge, London i New York, 2012., 2 i 13.

čimbenika: 1.) bila je tehnološki napredna, osiguravala veću brzinu i količinu izgradnje, dakle, brže smanjenje stambene krize, 2.) nudila najbolji način ostvarenja međuratne modernističke vizije egalitarnog društva putem ujednačenog, priuštivog stambenog standarda 3.) većom gustoćom gradnje na manjoj površini moglo se smanjiti urbano širenje i sačuvati prirodni okoliš, 4.) suvremeni stanovi i višestambenice pružale su veći komfor, kao i okrupnjena naselja sadržaje i usluge, 5.) simboličko značenje visokih naselja – implicirali su modernost, progresivnost grada ili zajednice, 6.) državna potpora u većini zemalja favorizirala je više i veće objekte, s naprednim tehnološkim rješenjima, građene u multifunkcionalnim naseljima.¹⁰⁴

Švedska, rodonačelnik poslijeratnog interesa za tipologiju stambenog tornja, potaknula je i sljedeću fazu europske stanogradnje okrenutu industrijalizaciji, grandioznim brojkama i politički kapitaliziranim uspjesima. Uz mnogo pompe najavljeni švedski program izgradnje milijuna domova (*Miljonprogrammet*), rezultirao je s oko 940 000 dovršenih stanova od 1965. do 1974. godine, po organizacijskom principu suradnje državnih i lokalnih vlasti (državne daju kredite i olakšavaju industrijsku izgradnju, lokalne organiziraju alokaciju zemljišta, planiranje i produkciju). Na dosad neviđenoj skali stanogradnje, tip visoke, 8-katne prizme iskristalizirao se kao najekonomičniji te ga protežiraju, nauštrb stambenih tornjeva, dok je većina objekata bila još i niža, od 3-8 katova, naročito od kraja 1960-ih godina.¹⁰⁵ Velika Britanija krenula je stopama Švedske lansirajući vlastiti građevinski *boom* temeljen na državnim subvencijama i poticanju inovativnih konstrukcijskih metoda i industrije prefabrikata. Potrošnju državnih sredstava usmjeravale su lokalne vlasti preko stambenih poduzeća (*council housing*), dakle, izabrane političke garniture imale su dosta ovlasti i autonomije, što je rijedak primjer jer su sustavi socijalne stanogradnje običavali biti centralistički vođeni. „Meko“ krilo LCC-a ostalo je vjerno tipologiji stambenog tornja, do sredine 1960-ih podigli su ih još stotinjak, primjerice, Brandon naselje u Southwarku, južnom Londonu građeno od 1957. godine imalo je šest 16-katnih tornjeva, obližnji Brandram's Works Site dva 20-katna *point-blocka*, a mješoviti kompleks na Swedenborg Square (1965.-1971.) tri stambena tornja od 28 etaža.¹⁰⁶ Stambeni

¹⁰⁴ FRANK WASSENBERG, Beyond an Ugly Appearance: Understanding the Physical Design and Built Environment of Large Housing Estates, u: *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (bilj. 33), 35-55, 40-43.

¹⁰⁵ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 249.

¹⁰⁶ Kako je rečeno ranije, LCC stoji za London City Council, odnosno regionalnu ustanovu za stambenu izgradnju sa svojim arhitektonskim biroom, koja je bila najveća svoje vrste u Velikoj Britaniji i uživala nacionalni ugled., MILES GLENDINNING (bilj. 37), 141, 147.

neboderi bili su prikladni i za projekte urbane regeneracije ili stambenog „pomlađivanja“ gradskih četvrti, kojim bi se postojeće strukture proglasile spremnima za rušenje, dovedene u to stanje starošću, neodržavanjem ili ratnim destrukcijama, te bi gradske vlasti pokrenule opsežne programe raščišćavanja i ponovne urbanizacije suvremenom arhitekturom i na novoj prostornoj matrici (*slum clearance*). U takvim projektima obično se koriste konglomerati različitih tipologija, ali velike katnosti radi zadržavanja gustoće naseljenosti gradskog područja, primjerice, na taj je način realiziran rezidencijalni kompleks Barbican u poslovnoj četvrti Londona, s tri stambena tornja preko 40 etaža, tada najviših u gradu (Chamberlin, Powell & Bon, 1965.-1976.) (SI. 2.38.) ili projekt u West Chelsea s 20-etažnim tornjevima i prstenastim sklopovima okolnih zgrada (Eric Lyons, 1969-1975.). (SI. 2.39.) Već spominjana ostvarenja, Balfon i Trellick Tower arhitekta Goldfingera, također su bili dijelom takvih točkastih rekonstrukcijskih zahvata u tkivo Londona, no nezavršenih, te su tornjevi ostali izolirani u efemernom, socijalno i građevinski devastiranom okruženju. (SI. 2.40. a, b) Najviši stambeni toranj u Škotskoj, 22-katni tzv. Martello Court (W. Arnott McLeod, 1964.) također je posljedica iste metodologije, dok je najdramatičniju transformaciju doživio Glasgow čiji su povijesni dijelovi doživjeli temeljitu preobrazbu, često s tornjevima ekstremne visine, stoga se u Glasgowu nalazi 39 od ukupno 65 tornjeva preko 20 katova sagrađenih u Velikoj Britaniji u ovome periodu. (SI. 2.41. a) Najkontroverzniji je bio Red Road projekt s 31-katnim tornjevima čelične konstrukcije (1962.-1969.) ekscentričnog arhitekta Sama Buntona koji je ovdje namjerio ostvariti europski Manhattan.¹⁰⁷ (SI. 2.41. b) Visoke gabarite i lakoću izvedbe tornjevi su postizali i zbog brojnih patentiranih sustava prefabrikacije građevinskih poduzeća koja su imala podružnice diljem Ujedinjenog Kraljevstva, direktno dogovarajući tisuće stambenih jedinica s gradskim autoritetima. Primjerice, tvrtka Georgea Wimpeyja projektirala je prototip stambenog tornja 1963.-1964. godine, izuzetno tražen zbog svoje ekonomičnosti, a u portfelj su upisali i tornjeve u Royson Area A četvrti Glasgowa te u istom gradu podignuli dva 90 metara visoka mastodonta, tzv. Gallowgate Twins (1963.-1968.). (SI. 2.41. c, d) Po sistemu velikoplošne oplata građevinske tvrtke Taylor Woodrow-Anglian sagrađeno je devet 22-katnih tornjeva u Newhamu u Istočnom Londonu (1966.-1968.), a tvrtka Concrete Ltd. također je koristila betonske prefabrikate (Bison-Wall-Frame sustav) za jedan od svojih najpoznatijih

¹⁰⁷ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 147-155., MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS (bilj. 92), 61-65.

projekata – sedam 19-katnih tornjeva u Aberdeenu u Škotskoj (od 1972.).¹⁰⁸ Velika Britanija bila je jedan od najglasnijih europskih propagatora vrijednosti socijalne stanogradnje, da bi od 1970-ih godina promjenom političkog smjera i društvene klime u cjelini, pa i mišljenja unutar arhitektonske profesije, postala predvodnik razarajuće kritike visoke stambene izgradnje, naročito stambenih tornjeva.

Francuska je ustrojila jedan od najrobusnijih sustava državnog stambenog zbrinjavanja stanovništva. Od 1955. do 1975. godine sagradila je monumentalne *grand ensembles* ili stambene zajednice, uglavnom satelitska naselja oko Pariza (tzv. *banlieu*), koja su varirala od 500 do 20 000 stanova, građena isključivo visokim stambenim volumenima (od 5 do 20 katova), te prefabriciranim metodama, osobito podržavanim od vlade.¹⁰⁹ Industrijalizacija građevinarstva bila je ključ francuskog uspjeha, perjanica je Camus sustav po kojem je već 1960. godine u naselju Maisons Alfort izgrađen tipski 21-katni stambeni toranj, tada najviša u potpunosti montažna građevina na svijetu, sačinjena od 3 484 predgotovljena panela (arhitekti Arthur-Georges Héaume & Alexandre Persitz). Camus sustav izvozila je u druge zemlje, primjerice Englesku ili SSSR. Od ostalih industrijaliziranih sistema, vrijedi spomenuti onaj Coignet, Balency i Tracoba, po kojem je sagrađeno naselje Cité Pierre Collinet u Meauxu (1959.-1965.) s tri 23-katna tornja arhitekta Jeana Ginsberga, u oplati od obojenih mozaika.¹¹⁰ Kako su *grand ensembles* često kritizirani kao alijenirajući, apstraktni, prevelikog mjerila, bilo je arhitekata čiji je opus prožet pokušajem humanizacije arhitekture masovnog stanovanja, poput Emile Aillauda. Najprije u Cité du Wiesberg u Forbachu (1959.) smješta visoke blokove u obliku segmentnog luka, raznoliko obojenih, zatim kreira amblemske tornjeve – cilindrične volumene u jarkom koloritu, pomalo psihodeličnog dojma, primjerice u Bobignyju, Cité de l'Abreuvoir (1956.-1960.), ili poznatim nebeskoplavim kružnim tornjevima u Tours Nuage kraj četvrti La Défense u Parizu (1976.).¹¹¹ (Sl. 2.42.) Drugdje u Francuskoj također se osjetio val

¹⁰⁸ MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS (bilj. 92), 204-217., 220-236.

¹⁰⁹ Termin *grand esembles* potječe iz 1935., od francuskog urbanista Maurice Rotivala, koji je predložio izgradnju nezavisnih klastera 10-20 katnih tornjeva homogenog izgleda na periferiji Pariza. Poslijeratna francuska naselja ovog tipa bila su inspirirana Corbusierovom Ville Radieuse, i Hilberseimerovim projektima, realiziranim primjerima u Drancyju i Villeurbanneu, ali i svojevrsnim prenošenjem Beaux-Arts tradicije u novo doba, u konstruktivnoj i planerskoj logici novih naselja, njihovim aksijalnim, grandioznim kompozicijama. Potreba za stambenim prostorom generirana je i repatrijacijom 1,2 milijuna Francuza nakon alžirskog rata., MILES GLENDINNING (bilj. 37), 181., FLORIAN URBAN (bilj. 103), 39-45.

¹¹⁰ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 187-190.

¹¹¹ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 184-185.

ekstravagantnih projekata koji su pomicali granice očekivanja, kao 28-etažni Trois Tours u Grenobleu (Roger Anger, Pierre Puccinelli, Charles Pivot i Pierre Junillou, 1965.-1968.), koji su postali instantni spomenici grada sa svojim unikatnim tlocrtnim rješenjem od dva trokuta spojena servisnom jezgrom te brojnim horizontalnim i vertikalnim pomacima volumena koji su rezultirali treperavim oplošjem.¹¹² (SI. 2.43.)

Industrijalizacija stanogradnje i u drugim je europskim zemljama polučila značajne rezultate, npr. u Čehoslovačkoj su tzv. *panelák* višestambenice, razvijene od strane domicilnih inženjera i arhitekta, činile okosnicu produkcije kroz čitavi socijalistički period, dok je Njemačka Demokratska Republika (DDR) otvarala pogone na temelju importiranih tehnoloških rješenja iz Francuske, Švedske i kasnije SSSR-a, koristeći prefabricirane konstrukcije za izgradnju velikih stambenih naselja u procesu koji je bio podređen strogoj kontroli i regulativi. Tipični izdanci bila su naselja za 100 000 stanovnika u Halle-Neustadt i Lütten-Klein u Rostocku, građena u drugoj polovini 1960-ih, te Marzahn, Hellersdorf i Hohenschönhausen na obodu Istočnog Berlina za 350 000 žitelja, rezultat ambicioznog državnog projekta započetog 1977. godine.¹¹³ (SI. 2.44. a, b) Tradicija *Großsiedlunga*, velikih naselja planiranih u okolici njemačkih metropola, ukorijenjena je u socijalnoj stanogradnji Weimarske Republike. Odgovarajući na politički pritisak svojeg komunističkog susjeda, Zapadna Njemačka posegnula je za istom strategijom. Po urbanističkom planu Ernsta Maya podiže se Neue Vahr u Bremenu (1957.-1962.), sa svim sadržajima modernog kvarta. Naselje markira 22-katni stambeni toranj Alvara Aalta, namjerno distinktnog oblikovanja, s centralnim hodnikom uz koji se lepezasto redaju manji stanovi za samce i bračne parove, tako da su im utilitarni dijelovi postavljeni uz komunikacije, a boravišne prostorije maksimalno otvorene suncu i pogledu. (SI. 2.45. a, b) Još jedan korifej međuratnog modernizma će se upustiti u projektiranje visokih stambenih zgrada. Walter Gropius, zajedno sa Wils Ebertom, isplanirat će naselje Britz-Buckow-Rudow kraj Berlina u kojem je sa svojom arhitektonskom firmom The Architects' Collaborative (TAC) realizirao 31-katni stambeni toranj, posvećen na ceremoniji 1968. godine na kojoj je osobno sudjelovao.¹¹⁴ (SI. 2.46.) Märkisches Viertel, najambicioznija nova berlinska četvrt trebala je

¹¹² GROZDAN KNEŽEVIĆ (bilj. 5), 162-163.

¹¹³ FLORIAN URBAN (bilj. 103), 68-70.

¹¹⁴ KARL WILHELM SCHMIDT (bilj. 46), bez. num., FLORIAN URBAN (bilj. 103), 59-61., Naselje Britz-Buckow-Rudow gradilo se od 1962.-1975., dakle, i nakon Gropiusove smrti 1969. godine, od 1972. godine nosi ime Gropiusstadt. Gropius je emigrirao u SAD 1930-ih godina te mu je u ekonomski prosperitetnim poratnim desetljećima napokon ostvarena želja, neispunjena natječajem za Chicago Tribune, da ostavi svoj trag u obzoru

ispraviti nedostatke svojih prethodnika, no i prije kompletiranja 1974. godine mišljenje javnosti bilo je vrlo negativno, egalitarna priroda njenog dizajna proizvela je odviše uniforman, bezličan i monoton stambeni okoliš.¹¹⁵

Uvjerljivo najviše stambenih jedinica u poslijeratnoj Europi izgrađeno je u SSSR-u, odnosno Rusiji i njenim satelitima. Zamah se dogodio pod Staljinovim nasljednikom Nikitom Hruščovom čiji je glavni inženjer Vitali Lugutenko dizajnirao nekoliko tipova višestambenica za masovnu produkciju. Najpoznatiji je bio K-7, tzv. *khrushchëvka*, četverokatna lamela jednostavne dispozicije, ekonomična, bez dizala, najprije izvođena od opeke, a potom od sve naprednijih prefabriciranih elemenata. Industrijalizaciju stambene izgradnje od ranih 1960-ih godina vodit će Državni odbor za građevinarstvo (*Gosstroy*) odobravajući serije tipskih projekata za panel-betonsku konstrukciju, standardiziranih za različite klimatske i geološke zone unutar granica SSSR-a. Sovjetski sustavi eksportirani su u Kubu, Sjevernu Koreju, Vijetnam te utjecali na srednjo i istočno europske planske zavode.¹¹⁶ Napretkom građevinske tehnologije skromnu i nisku *khrushchëvku* zamijenit će *brezhnevka*, ponovno nazvana prema Glavnom sekretaru KP SSSR-a, sada Leonidu Brežnjevom. Riječ je o visokoj prizmi, u rasponu od 8-21 kata, koja će obilježiti sovjetsku stanogradnju do pada komunizma, dok će se tornjevi sporadično pojavljivati u specifičnim urbanističkim ansamblima jer su sovjetski ekonomisti zaključili da toranjska tipologija predstavlja ekonomski neracionalnije rješenje. Primjerice, tornjevima će se oblikovati monumentalni pogledi gradskih magistrala, kao u slučaju Kalinin Prospekta u Moskvi (1962.-1969.), prometnice flankirane 23-katnim tornjevima i 25-katnim stambenim prizmama, koja se doimlje kao svojevrsni reziduum težnji za baroknim, pompoznom urbanizmom i estetizacijom gradskih krajolika iz Staljinovog doba.¹¹⁷ (SI. 2.47.) Za razliku od europskog Zapada, gdje će masovnu stanogradnju pratiti nesigurna reputacija i stalno preispitivanje rezultata, europski će Istok do raspada komunističkih sustava graditi sve kompleksnija, veća i viša stambena susjedstva, koja će u 1980-im godinama karakterizirati sve

američkih gradova. Među najpoznatije visoke zgrade koje je ostvario spada poslovni toranj Pan-Am u New Yorku (1958.-1963.) te federalna zgrada John F. Kennedy u Bostonu, s tvrtkom TAC., JEFFRY M. DIEFENDORF (bilj. 70), 43-46.

¹¹⁵ FLORIAN URBAN (bilj. 103), 62-68.

¹¹⁶ PHILIPP MEUSER, Serial Housing Construction in the Soviet Union, u: *Soviet Modernism 1955-1991*, (ur.) Katharina Ritter et. al., Architekturzentrum, Beč i Park Books, Zürich, 2012., 273-283., FLORIAN URBAN (bilj. 103), 129-131.

¹¹⁷ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 309, 311, 323.

izraženije odstupanje od zadanih šablona, fragmentacija produkcije po regijama, unošenje primjesa lokalnih i povijesnih tradicija te traganje za originalnošću izraza.

2.7. Stambeni tornjevi u (ne)milosti – od 1970-ih godina do danas

U šestom desetljeću 20. stoljeća stambeni toranj postaje nezaobilaznim faktorom u masovnoj stanogradnji socijalnog predznaka, kao i u oblikovanju modernih, vertikalnih silueta gradova. Međutim, ambivalentni odnos prema tipologiji ponegdje se osjećao već na pragu sljedeće dekade, a u 1970-ima su se otvorili i oštri frontovi javne kritike poslijeratne visoke stambene izgradnje. Razlozi za promjenu sentimenta su višestruki i teško uopćivi, s obzirom na razmrvljenost stambenih politika europskih država, neujednačen kvalitativni nivo arhitektonskih i građevinskih kreacija te različitu društveno-političku reakciju na snažne i brze promjene stambenih oblika i gradskih ambijenata.

Dio odgovora zasigurno leži u birokratskoj, neinventivnoj i jednostranoj primjeni modernističkih načela urbanizma i stanogradnje, što je imalo negativne reperkusije na prostorno-socijalni razvoj gradova. Nekritičko tumačenje Atenske povelje, dokumenta koji je imao popriličnih slabosti i nedorečenosti, proizvelo je evidentno siromaštvo urbanističkih koncepcija i stambenih varijanti, uz nedovoljno adresiranje zadatosti lokalnog klimatskog konteksta, baštinjenih stilova stanovanja i psihofizičkih potreba stanovništva, tako banalizirajući potentni humanistički i socijalni impuls modernog pokreta u arhitekturi. Od sredine 1950-ih godina mlađa generacija teoretičara i praktičara okupljenih u grupu Team X uhvatit će se u ukoštac s međuratnim nasljeđem CIAM-a pokrenuvši prosudbu modernističkih stambenih koncepcija. Pruživši izazov starijem naraštaju, predlagat će alternativna, hibridna rješenja gradskog stanovanja i okoliša. Britansko krilo Teama X istraživat će kompleksnije urbanističke i stambene konfiguracije, u suprotnosti prema krutim, soliternim shemama konvencionalnih naselja. Svoje zamisli oprimjerali su u neizvedenim projektima, poput natječajnog rada Alison i Peter Smithsona za Golden Lane Estate u Londonu (1951.-1952.), ili u kanonskim gradnjama, poput Robin Hood Gardens u London istog arhitektonskog dvojca (1966.-1972.) (**Sl. 2.48.**) ili naselju Park Hill u Sheffieldu (Jack Lynn i Ivor Smith, od 1957.). Upotrebom razgranatih sustava komunikacije i gradiranjem pristupa stanovima (rampe, platforme, koridorski sustavi, tzv. „ulice u zraku“) autori ovih sklopova postigli su veću protočnost između arhitektonskih volumena i složenije prostorne odnose. Vertikalnim

uslojavanjem, odnosno postavljenjem stambenih etaža na komercijalna podnožja/plinte te planiranjem podzemnih podstrukture, ostvarili su i jači dojam cjelovitosti, umreženosti svih segmenata naselja, ono što su nazvali neopipljivim doživljajem veće „gradskosti“. Francuski predstavnici Teama X, projektantska grupa Candilis, Josic i Woods, također su iskušavali drukčije načine komponiranja i kohezije stambenih objekata, uz istovremeno pažljivo razgraničavanje pješачkih i kolnih trasa, kako bi se uz veću gustoću stanovanja dobilo i složenije čitanje ambijenta, primjerice, u naselju Toulouse-Le-Mirail, parcijalno izgrađenom po njihovom planu iz 1961. godine.¹¹⁸

Ovoj struji pripadaju i drugi otkloni od CIAM-ovske toranj-lamela formule, kao što su korpulentni, kompaktni sklopovi s velikim brojem stambenih jedinica, često naglašeno skulpturalnih kvaliteta, koji porijeklo vuku od Corbusierovog Unitéa. Realizacije poput Alt-Erlaa kompleksa u Beču, visokog pločastog stambenog volumena s terasastom bazom (Harry Glück, od 1972.) (Sl. 2.49. a, b) ili pak specifične talijanske megastrukture iz programa *grandi quartieri*, inspirirani francuskim *grand ensembles*, koje karakteriziraju po nekoliko stotina metara dugački stambeni blokovi industrijalizirane gradnje, često atraktivno zakrivljenih, zmijastih oblika ili općenito avanturističkog, smjelog oblikovanja, poput Virgolone u Bologni (F. Morelli, 1975.-1977.) ili Corviale u Rimu (Mario Fiorentino, 1973.-1982.).¹¹⁹ Među zapadnoeuropskim primjerima te kasnomodernističke, reformirane vizije stambenog oblikovanja, osobito je indikativan slučaj nizozemskog naselja Bijlmermeer, građenog od 1968.-1975., velikog obujma i gustoće, s 31 deveterokatnih, masivnih lamela aranžiranih na matrici pčelinjih saća i s galerijskim pristupom u 13 000 stanova. (Sl. 2.50. a, b) Najavljivan kao avangardni projekt, koketirajući i s elementima kolektivnog stanovanja (dijeljeni zajednički prostori, komunikacije i okolišno zelenilo), bio je podržan od političara i profesionalaca, no po useljenju niz je objektivno loših okolnosti, ali i inherentnih problema u organizaciji naselja, uzrokovalo valove iseljavanja i prijepore. Od ponosa nizozemskog sustava javne stanogradnje, postalo je „naselje-slučaj“, upozorenje da se raspoloženje javnosti, stanara i intelektualne zajednice nepobitno mijenja.¹²⁰

¹¹⁸ MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS (bilj. 92), 121-131., MILES GLENDINNING (bilj. 37), 145-146., 184-185.

¹¹⁹ MILES GLENDINNING (bilj. 37), 221-223., 281-286.

¹²⁰ Razlozi neuspjeha Bijlmermeera vrlo su raznoliki i složeni, obično se pripisuju „savršenoj oluji“ nekoliko čimbenika: odlučivanju odozgo (projekt je osmišljen u malom krugu profesionalaca, bez konzultiranja budućih korisnika i šire zajednice), udaljena lokacija od Amsterdama (osjećaj izolacije, nepraktičnosti), dijeljeni zajednički

Naselje Bijlmermeer nije jedino podnijelo teret kritike koja se tada sručila na modernističko planiranje gradova. Amerikanka Jane Jacobs u knjizi *Život i smrt američkih gradova* (1961.) među prvima je formulirala negodovanje donošenjem urbanističkih odluka odozgo, optuživši modernističke planere za reduktivno razumijevanje gradova i patronizirajući stav prema njihovim žiteljima. U Francuskoj, Christiane Rochefort je objavila *Les petits enfants du siècle* (1961.), roman koji je napao isprazni konzumeristički život u francuskim *grand ensembles*, dok je novinar Wolf Jobst Siedler u Zapadnoj Njemačkoj pamfletom *Ubijeni grad* iz 1964., praćenim evokativnim fotografijama Elisabeth Niggemeyer, protestirao protiv arhitekture Märkisches Viertela.¹²¹ Dvije su ključne zamjerke artikulirane 1960-ih i 1970-ih godina na račun novih naselja: prijetnja urbanog otuđenja, tj. dehumanizacije životne okoline, te pitanje patologije stanovanja u tim naseljima, osobito povećanog kriminaliteta, psihofizičkih devijacija i maloljetničke delikvencije. Kritika je pogađala izgled naselja te očekivane forme društvenosti koje takav okoliš reproducira. Procijenjeni su kao dezorijentirajući, deprimirajući, atomizirajući po zajednicu, monofunkcionalni („spavaonice“), lišeni javnih sadržaja, izolirani od gradskog života, s problematičnim ili nepostojećim javnim mjestima okupljanja, gdje je nemoguće razviti osjećaja pripadnosti.

Zaključci antropoloških i socioloških istraživanja, kao i spoznaje tada nove discipline urbane sociologije, preporučivali su veću korisničku fleksibilnost i participaciju stanara u svim fazama pripreme projekata koji bi trebali inkorporirati socio-psihološke aspekte stanovanja. Primjerice, Pearl Jephcott je 1960-ih istraživao stanare novih tornjeva Gorbals u Glasgowu zaključujući kako obitelji i djeca ne žele uopće stanovati u stanovima, a kamoli na visokim katovima, savjetujući lokalnim autoritetima da diskontinuiraju ovu tipologiju, osim za vrlo limitirani raspon pažljivo odabranih korisnika.¹²² Najuže je arhitektonski dizajn kao uzročnika porasta kriminalnog ponašanja detektirao Oscar Newman. U knjizi *Defensible Space* (1972.) pretpostavlja jednosmjernu korelaciju između ljudskog ponašanja i oblika stambenog objekta

prostori nisu bili dobro prihvaćeni nakon useljenja, vjerojatno i zato što je naselje bilo neatraktivno te se događao veliki obrtaj stanara, što nije pogodovalo kreiranju društvene kohezije. Stanovnici naselja su krajem 1970-ih bili uglavnom imigranti iz bivših kolonija (Surinam) i homoseksualci, što je pojačalo segregaciju i stigmatizaciju naselja u javnosti., MAARTEN MENTZEL, *The Birth of Bijlmermeer* (1965): The origin and explanation of high-rise decision making, u: *The Netherlands Journal of Housing and Environmental Research*, Vol. 5, No. 4, 1990., 359-375., FRANK WASSENBERG, *Demolition of the Bijlmermeer: lessons from transforming a large housing estate*, u: *Building Research & Information*, Routledge, Vol. 39, No. 4, 2011., 363-379.

¹²¹ FLORIAN URBAN (bilj. 103), 49, 65.

¹²² FRANK WASSENBERG (bilj. 104), 47.

te uređenja vanjskih površina, smatrajući da upotreba „neobranjivih“ arhitektonskih formi i urbanističkih barijera (kao što su galerijski, nečuvani pristupi, široki prazni platoi, bilo koje površine koje korisnici ne mogu sami kontrolirati, držati na oku, nadzirati) postaju prilika za asocijalno ponašanje stanara i stanovnika grada.¹²³ Stručna debata prelila se i u medijsku sferu te su, naročito u Engleskoj, dominirali novinski članci o huliganstvu, tehničkim anomalijama i defektima, lošem održavanju, oronulom izgledu naselja, što se isto pripisivalo logičnoj nebrizi stanara za loše planirani i izvedeni stambeni prostor. Bilo je to samoispunjavajuće proročanstvo gurnuvši brojna naselja u tzv. spiralu propadanja uslijed medijski provociranog straha od njihove materijalne i socijalnog slumizacije. Čak i do jučer cijenjena ostvarenja, poput Trellick i Belfron tornjeva u Londonu, nisu izbjegla stigmatizaciji i posljedičnom kolapsu njihove tržišne i simbolične vrijednosti.¹²⁴

Na mlin sve učestalijih javnih polemika išli su i očiti konstruktivni propusti u nekim stambenim visokokatnicama, poput širom publicirane katastrofe stambenog tornja Ronan Point u Istočnom Londonu 1968. godine, u kojem je eksplozija loših plinskih instalacija uzrokovala rušenje nekoliko etaža, smrt četvoro i ranjavanje 17 stanara. Nakon tako spektakularnog slučaja koji je raspirio strah stanara u visokim blokovima, regulatorima je bilo jednostavno diskriminirati cijelu tipologiju i opravdati smanjenje državnog budžeta za socijalnu stanogradnju. Paralelno je nova konzervativna i neoliberalna vlada napadno promovirala privatno posjedovanje doma kao ideal obiteljskog života, umjesto modela javnog najma, praćeno stambenim poticajima i kreditnim paketima bankarskog sektora.¹²⁵ U drugim zapadnoeuropskim zemljama, jednako odrješito ili u sporijem tempu, državne su se vlasti distancirale od ranijih socijalnih politika

¹²³ P. COZENS, D. HILLER, Defensible Space, u: *International Encyclopedia of Housing and Home* (bilj. 32), 300-306.

¹²⁴ Arhitektonska kvaliteta projekata nije mogla kompenzirati njihovo rapidno propadajuće okruženje. Kako nisu imali vlastitu zaštitarsku službu, događali su se problemi s vandalizmom, prodavanjem droge, seksualnim nasiljem, provalama, džeparenjima u hodnicima zgrade, koje su mediji revno prenosili. Zajednička stubišta, podrumi i podzemna parkirališta postala su nesigurna za korištenje, često zatvarana ili demolirana, te su se stanari osjećali kao zatvorenici u vlastitom domu. Dobili su stoga nadimak Tornjevi straha., NICOLA BRAGHIERI (bilj. 48), 246-247.

¹²⁵ Kako ističu Glendinning i Muthesius, havarija Ronan Pointa uzeta je kao povod restrikciji državnog subvencioniranja stanogradnje, a nakon njega niti jedan drugi primjerak poslijeratne visoke stanogradnje nije pokazao slične ili veće strukturalne mane. Ronan Point je bio jedan od devet 22-katnih stambenih tornjeva u Newhamu, ranije spomenutoj investiciji građevinske tvrtke Taylor Woodrow-Anglian., MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS (bilj. 92), 313, 319, 324.

ukidajući ili smanjujući subvencije, uz opći porast privatnog vlasništva i individualne stanogradnje.

Devalvacija vrijednosti modernističkih stambenih kompleksa dovela je i do destruktivnih zahvata, pa i medijski popraćenih rušenja. Najreferentniji je slučaj naselja Pruitt-Igoe u Chicagu (Leinweber, Yamasaki & Hellmuth, 1950.-1954.), čije je djelomično miniranje 1972. godine izazvalo zanimanje javnosti i struke bez presedana. Fotografije rušenja tretirane su kao ilustracija neuspješnosti dvadesetostoljetne revolucije stanovanja, dokazni materijal kojim je zacementiran mit ili dogma o nepobitno manjkavoj filozofiji modernizma (Peter Blake: „*form follows fiasco*“), premda se ta kritika događala u činjeničnom vakuumu, uz ignoriranje neposrednijih faktora koji su presudili Pruitt-Igoeu.¹²⁶ Velika Britanija prisvojila je ovaj trend, više nego kontinentalna Europa, pa su već 1972. godine porušeni Robin Hood Gardens, a do sredine 1980-ih još tisuće stambenih blokova; u toj maniji ekstreman je bio slučaj Rochestera koji je porušio cijeli svoj visoki stambeni fond isključivo iz estetskih razloga, radi uljepšavanja gradskog *skylinea*.¹²⁷

Nakon duge cezure uzrokovane krizom povjerenja, Europu će tek u drugoj polovici 1990-ih godina zahvatiti *revival* tipologije stambenog tornja, i to u okvirima klasičnog modernističkog visokog stambenog zdanja od 25 do 40 katova. Investicije su vrlo često skopčane sa projektima urbane regeneracije napuštenih industrijskih i lučkih područja europskih metropola. Transformiraju se u multifunkcionalne četvrti koje, zbog isplativosti ulaganja i atraktivnosti zemljišta, obično traže veliku kvadraturu prostora mješovite namjene, ali i arhitekturu sa potencijalom stvaranja novih urbanih ikona ili orijentira. Stambeni ili stambeno-poslovni

¹²⁶ Pruitt-Igoe naselje sastojalo se od 33 identične 11-katnice, poslagane u nizovima, dakle, imalo vrlo monoton i rudimentarni arhitektonsko-urbanistički izgled. U Newmanovoj knjizi koja je izašla iste godine kad se dogodilo i rušenje Pruitt-Igoea, nefunkcioniranje naselja interpretirano je isključivo kao funkcija lošeg dizajna, previše neobranjivog prostora. Daljnji kritičari, poput Charlesa Jencksa, rušenje Pruitt-Igoea uzimali su kao datum smrti modernizma. Međutim, tek pomne analize ekonomskog i političkog konteksta, kao i historijat planiranja i izgradnje, otkriva pravu pozadinu neuspješnosti naselja: od nametnutih ušteda u gradnji, preko slabo financiranog održavanja objekata i okoliša, do rasne segregacije i diskriminacije stanara., KATHERINE G. BRISTOL, The Pruitt-Igoe Myth, u: *Journal of Architectural Education*, Vol. 44, No. 3, 1991., 163-171.

¹²⁷ Rušenja se sporadično događaju i danas, zbog opasnosti konstrukcija ili materijala te novih planova urbane regeneracije. Primjerice, Red Road tornjevi u Glasgowu porušeni su do 2015. godine jer im je vatrozaštita čelične konstrukcije bila napravljena od azbesta. S druge strane, modernistički stambeni kompleksi, poput Barbicana, Alton Estate u Roehamptonu, Park Hilla u Sheffieldu, te pojedinačna ostvarenja (Balfron i Trellick tornjevi), proglašeni su kulturnim dobrima te privlače nove kupce koji cijene modernističku estetiku., MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS (bilj. 92), 322-327., J. M. JACOBS (bilj. 32), 376.

tornjevi prirodno se uklapaju u takve programe, kao što svjedoče realizacije u Nizozemskoj, novoj visinskoj prijestolnici Europe, poput „Vodenog tornja“ u bivšoj istočnoj lučkoj zoni Amsterdama (PRO architecten, 1997.), 20-katnog IJ-toren u istome gradu (Neutelings Riedijk Architecten, 1998.) ili pak kompleksa Rema Koolhaasa u Rotterdamu („De Rotterdam“, 1997.-2013.) koji je ostvario ideju vertikalnoga grada povezujući tri tornja velikih gabarita i raznorodnih sadržaja (uredi, hotel, stanovanje, uslužne djelatnosti, zabava) u jedinstvenu kompoziciju na novom *waterfrontu* grada. (Sl. 2.51.) Sa svojih gotovo 160 metara visine parira mu susjedni toranj Alvara Siza, isključivo rezidencijalne namjene luksuznog karaktera.¹²⁸ Drugo europsko žarište je London koji spremnije prihvaća tornjeve supervisoke kategorije, pouzdajući se u sposobnost nekretninskog tržišta da unovči poduzeta ulaganja, premda je Brexit doveo u pitanje isplativost nekih tekućih investicija, kao što je 66-katni Spire London, u izgradnji od 2016. godine, potencijalno najviši stambeni toranj Zapadne Europe. Među prominentne dovršene tornjeve spada 180 metarski One St George Wharf u Vauxhalli te Strata SE1 u Southwarku, prva građevina s ugrađenim vjetroturbinama na krovu u diskutabilnom pokušaju energetske samoodrživosti.¹²⁹

U Sjedinjenim Američkim Državama, u kojima je ideal srednjestaleškog stanovanja tijekom cijelog 20. stoljeća bila obiteljska kuća, a projekti modernističkog tipa naselja, bilo za socijalno ugrožene slojeve ili širu populaciju, nisu se ukorijenili u svim gradovima, stambeni toranj je ostao kategorija gradskog stanovanja, vezan uz ekonomske fluktuacije cijene zemljišta. Tipologija je u ponovnom uzletu od 1970-ih godina, napravila je puni krug te se vratila ishodištu – kao investicija i statusni simbol bogatijeg dijela društva. U New Yorku, primjerice, gradnja poslovnih tornjeva stagnirala je krajem 1960-ih zbog zasićenja količinama uredskog prostora za najam te su se investitori okrenuli tržištu najamne stanogradnje koje je otad u stalnom porastu. Profit na stambenim novogradnjama opet se maksimizira podizanjem katnosti, kako kaže Jason M. Barr „*developers followed the money*“, da parafraziramo, forma također slijedi novac.¹³⁰ Kulminacija ulagača u ekskluzivno stanovanje prije terorističkog napada na World Trade Center bio je Trump World Tower (Costas Kondylis, 2001.) čiji se vlasnik bombastično hvalio kako je to najviši rezidencijalni toranj na svijetu. (Sl. 2.52.)

¹²⁸ GEORGES BINDER (bilj. 87), 11, 92-93., The Skyscraper Center, CTBUH, <https://www.skyscrapercenter.com/search>

¹²⁹ The Skyscraper Center, CTBUH, <https://www.skyscrapercenter.com/search>

¹³⁰ JASON M. BARR, *Building the Skyline: The Birth and Growth of Manhattan's Skyscrapers*, Oxford University Press, 2016., 160.

Rušenje Twin Towersa pobudilo je rezerve prema gradnji visokih zgrada, dapače, spekuliralo se o sunovratu budućih investicija, no prema analizi CTBUH-a, protekla dva desetljeća od tog događaja bila su ujedno i najpropulzivnija u povijesti neboderske tipologije, naročito za objekte iznad 200 metara visine kojih je čak 84 % izgrađeno nakon 2001. godine. U novom tisućljeću stambeni tornjevi doživljavaju disperziju diljem svijeta, dapače, zemlje bogate naftom i zemlje u brzom ekonomskom razvoju (Ujedinjeni Arapski Emirati, Indija, Kina), konkurirat će redovito za titulu realizacije najviše građevine svijeta, dok će gradovi poput Hong Konga ili Singapura bazirati svoju javnu stambenu politiku na kreiranju „plantaža“ visokih slobodnostojećih tornjeva. Brojke CTBUH-a i ovdje potkrepljuju tu tendenciju: 2001. godine 49 % svih građevina viših od 200 metara nalazilo se u SAD-u, danas je to svega 15 %.¹³¹ Međutim, posljednjih nekoliko godina sve se više propituju razlozi stremjenja prema sve višim katnostima. Kritike se upućuju iz aspekta ekološke održivosti (potrošnja prirodnih resursa i energenata, zagušenje gradova), sigurnosti stanara (propusti dizajna, loše funkcioniranje instalacija, psihološki stres), ekonomske racionalnosti (visoki troškovi izgradnje i održavanja), a posebno se postavlja načelno pitanje imaju li ove zgrade smisla izvan tržišnih špekulacija, kao depoziti ili investicije superbogate globalne klase, ima li za njih mjesta u budućnosti opterećenoj klimatskim promjenama? Obrnuto proporcionalna vrtoglavom rastu supervisokih tornjeva mogla bi biti njihova popularnost.

¹³¹ CTBUH Report: The Global impact of 9/11 on Tall Buildings, <https://www.skyscrapercenter.com/9-11-global-impact>

3. STAMBENA ARHITEKTURA RIJEKE OD 1780. DO 1945. GODINE / NASLIJEĐENO MJERILO GRADA

Snažan gospodarski i demografski razvoj Rijeke nakon Drugog svjetskog rata počivao je, barem u inicijalnom periodu, na korištenju naslijeđenih prostornih kapaciteta za industrijsku i lučku djelatnost, javnu upravu, školstvo, zdravstvo, kulturu i stanovanje. Inventarizacija stambenog fonda provedena u prvim poratnim godinama pokazala je da ujedinjeni grad Rijeka-Sušak raspolaže s oko 18 000 stambenih jedinica, što je bio izvrstan početni ulog za brzu populacijsku obnovu i reindustrijalizaciju grada nakon ratnih gubitaka. Tada prikupljeni statistički podaci pružaju mogućnost i nekih indikativnih komparacija. Primjerice, novoformirani grad imao je četvrtinu stanovnika Zagreba, a na užem gradskom području oko petinu broja stambenih zgrada. Međutim, osnovicu stambenog fonda Zagreba činili su jednosobni stanovi (41 %), dok je isti postotak u Rijeci otpadao na dvosobne stanove. Nadalje, Rijeka je imala 34 % stanova s 3 i više soba, a Zagreb tek 15 %. Po visini stambenih zdanja, Zagreb je bio *de facto* grad prizemnica (71,7 %) sa svega 5,1 % zgrada od tri i više katova, a u Rijeci su takve činile 37,7 %, odnosno 12 %, dapače, zabilježeno je 110 visokih stambenih objekata (pet i više katova).¹³² Iznesene brojke govore o metropolitanskoj dimenziji Rijeke, o postignutoj urbanizaciji i konsolidaciji gradske strukture od sredine 19. stoljeća nadalje i razmjerno visokoj stambenoj kulturi. Socijalistička stanogradnja težit će uspostaviti pravedniju raspodjelu stambenog prostora na drukčijim ekonomskim osnovama te neće uvažavati sve povijesne tipologije stambenih zgrada, ali će baštinjeno mjerilo grada predstavljati izazov i uzor promišljanja stambene strategije, odnosno biti pretpostavljeni okvir za djelovanje poslijeratne generacije urbanista i arhitekata.

3.1. Stasanje modernoga grada za vrijeme Riječkog gubernija (1776.-1848.)

Prijelomni trenutak u modernoj povijesti Rijeke bilo je njeno proglašenje slobodnom jadranskom lukom 1719. godine što je intenziviralo trgovačku, pomorsku i manufakturnu djelatnost. Utemeljenje Rafinerije šećera 1752. godine kapitalom Povlaštene tršćansko-riječke kompanije na tadašnjoj zapadnoj periferiji grada smatra se začetkom industrijalizacije u pravom

¹³² Podaci za Zagreb preuzeti su iz: TOMISLAV TIMET, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, JAZU, Zagreb, 1961., 194. Statistika prve poslijeratne inventarizacije riječkog stambenog fonda nije objavljena kao zasebna publikacija, ali su se u novinskim člancima javnosti podastirali podaci: *, Da li znate?, u: *Riječki list*, 20. 8. 1952., *, Stambeni problem u brojkama, u: *Riječki list*, 21. 1. 1953.

smislu riječi koja će do kraja stoljeća transformirati dotadašnji provincijski gradić u međunarodni lučki emporij sa svim obilježjima dobro uređenog srednjoeuropskog grada. Propulzivno gospodarstvo riječke regije privlačilo je doseljenike iz svih dijelova Habsburške Monarhije i šire te nametnulo pitanje namirivanja povećanih potreba za stambenim prostorom, prvenstveno obogaćenog građanskog sloja. Stambene prilike unutar Starog grada, koji je svoju urbanu matricu formirao u srednjovjekovnom razdoblju na temeljima rimske Tarsatice, bile su staleški diferencirane prema feudalnoj slici društva: uz uske kale grupirale su se skromnije kuće obrtnika i manjih trgovaca u tradicionalnoj primorskoj morfologiji, a veće su čestice zauzimale višekratnice patricijskih obitelji raskošnijeg prostornog oblikovanja i izraženijih renesansno-baroknih stilskih obilježja koje su svojom visinom ponegdje parirale gradskim zidinama. Patricijske kuće stajale su uz bok pučkima, bez poštivanja društvene hijerarhije, dajući dojam demokratične urbanističke sheme.¹³³

Nadrastanje povijesno uvjetovanih prostornih međa bilo je neophodno za ostvarivanje kvalitetnijih i suvremenijih uvjeta stanovanja te se, po proglašenju carske dozvole Josipa II za rušenje gradskih bedema 1780. godine, urbani razvoj Rijeke koncentrira na neposrednu okolicu povijesne jezgre – terene dobivene nasipavanjem gradskog rova i dijela morske obale. Ovaj Novi grad (*Civitas Novae*) priprema se za preuzimanje upravnih, kulturnih i stambenih funkcija modernoga grada urbanističkim planom iz 1785. godine Antuna Gnamba, glavnog inženjera Riječkog gubernija, kojim je zacrtana temeljna ulična mreža od Andrejšćice na zapadu (današnji Jadranski trg), preko Korza kao najduže i najvažnije gradske arterije, do ulice Fiumara uz tok Rječine na istoku grada, kao i definirano podizanje dva reda pravilnih stambenih blokova na području ranijeg podgrađa.¹³⁴

Urbanizaciju navedenih novih ulica i gradskih insula predvodila je stambena izgradnja. Stambeni objekti koji su bili prislonjeni uz unutrašnju liniju južnih gradskih zidina nakon

¹³³ Starogradska pučka arhitektura održavala je primorski ideal života u obiteljskoj kući – svaka je imala zaseban ulaz, prizemlje je zbog podzemnih voda najčešće služilo kao podrum/konoba, a stambene i gospodarske prostorije smještene su na katu. Kuće bogatijih građana bile su također praktične i štedljive naravi, a obiteljski prosperitet očitovao se u dekorativnoj artikulaciji pročelja. Niti privatne kuće, kao ni crkveni zvonici sve do kraja 18. stoljeća nisu smjeli nadmašivati visinu gradskih bedema. RADMILA MATEJČIĆ, *Kako čitati grad. Rijeka jučer, danas*, 4. izdanje, Adamić, Rijeka, 2007., 70, 123-127.

¹³⁴ OLGA MAGAŠ, Urbani razvoj Rijeke, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.*, katalog izložbe, (ur.) Daina Glavočić, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2002., 60-96., ERVIN DUBROVIĆ, Izgradnja Rijeke, Adamićevo kazalište i inženjerske ambicije, u: *Adamićevo doba 1780.-1930.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2005., 91-144., 94-98.

rušenja istih bivaju prošireni na prostor barbikana te im se dograđuju reprezentativna pročelja prema Korzu. Među prvim gradnjama koje su iskoračile na sjevernu frontu Korza bile su kuće Troyer i Wohinz iz 1780-ih godina. Flankirajući gradski toranj, ove gradske palače su postavile mjerilo riječke stanogradnje za svoje doba u pogledu katnosti, fasadne kompozicije i unutrašnje organizacije prostora. (Sl. 3.1.) Prizemlje i niski mezanin određeni za poslovnu namjenu imaju primjereno suzdržani površinski reljef, dok se *piano nobile* naglašava plastički dekoriranim balkonom, a mansardni kat/potkrovlje zaključuje zabatom trokutastog ili valovitog oblika. Među slična ostvarenja stambene arhitekture kasnobaroknog klasicizma mogu se ubrojiti palače grofa Theodora Batthyányja (1784.) i obitelji Vuković (1789.-1791.), obje po projektu Gnamba te palača Bofl (srušena) na samom istočnom začetku Korza, palače Deluppis i Huber uz morsku obalu na Rivi (obje srušene), palača Adamić (1785.-1786.) i udvojene palače Bašić i Belinić (oko 1800.) na Fiumari. U rasponu od 1790-ih do 1850-ih godina po uzoru na ove značajne primjere stambene arhitekture, redom u vlasništvu imućnijih građanskih obitelji, grade se potezi višestambenica skromnijeg oblikovnog repertoara duž cijelog Korza, sve do zgrade Radio Rijeke, nekadašnjeg Casina patriottico (Antonio Deseppi, 1854.), popunjavaju se parcele Novoga grada i formiraju obodi novih gradskih prometnica prema Šećerani i Lazaretu na krajnjem zapadu Rijeke.¹³⁵ Privredni uzlet Rijeke u doba Prvoga gubernija očitovao se i u realizaciji prve Guvernerove palače i Adamićevog kazališta na Korzu koji su, zajedno s stambenim nizovima, zaklonili vizuru na povijesnu aglomeraciju i anticipirali novo, monumentalno poimanje municipalne arhitekture Nagodbenog razdoblja.

3.2. Obris i velegrada: Drugi gubernij (1870.-1918.)

Poslije sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine i daljnjih peripetija, Rijeka je do raspada Monarhije stavljena pod „provizornu“ upravu ugarske krune. Znatnim priljevom europskog i tuzemnog kapitala u svega nekoliko desetljeća uspostavljen je lučko-industrijski pojas duž cijelog priobalja zakonski limitiranog *corpusa separatuma* od Brguda do Martinšćice, podignuta monumentalna lučka skladišta, poput armiranobetonskog na Visinovom gatu (Ferenc

¹³⁵ RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 133), 164-167., 191-192., PETAR PUHMAJER, KRASANKA MAJER JURIŠIĆ, Stambena arhitektura Rijeke u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća, u: *Klasicizam u Hrvatskoj: zbornik radova znanstvenog skupa*, (ur.) Irena Kraševac, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2016., 127-146., PETAR PUHMAJER, Stambene palače kasnog 18. stoljeća u Rijeci: prostorna i tipološka obilježja, u: *Ars Adriatica*, 11(2021), 285-310.

Pfaff, 1907.), protegnuta željeznička infrastruktura s pratećim kolodvorom (Ferenc Pfaff, 1890.), skladištima i sedmerokatnim drvenim žitnim silosom (Ulrich Keresztily, 1890.), a industrijsku su scenografiju zaokružile vertikalne dimnjake Rafinerije nafte na Mlaci i talionice kovina na Plumbumu. Metropolitansko lice Rijeke oblikovale su administrativne i obrazovne građevine, poslovne palače pomorskih kompanija, mondeni hoteli, kao i potezi visokih stambenih zdanja. (SI. 3.2.) Panoramom s mora dominirat će simbol političke važnosti Rijeke – nova Guvernerova palača na Belvederu (Alajos Hauszmann, 1893.-1897.), a naglasci urbane strukture bili su i upravna zgrada Luke (Josip Hubert, Schönfield, 1883.-1885.), palača Adria (Vilmos Freund, 1894.-1897.) i hotel *Europa* (Giuseppe Bruni, 1874.) na središnjoj obalnoj liniji tvoreći elegantno pročelje grada. Vojna pomorska akademija (Vincenz Poradowsky von Korab, 1855.-1857.) i Državna mađarska kraljevska pomorska akademija (Samuel Pecz, 1902.-1903.) izmijenili su prospekte zapadnog dijela grada zasjenjujući dotadašnje „mastodonte“ – upravnu zgradu Rafinerije šećera (Andrea Menini, 1786.) i Vojarnu baruna Jelačića (Caserma comunale, Adam Olf, 1856.-1858.). Čak su i sakralna zdanja, u Rijeci dotad poslovično introvertirane, nenametljive prirode, planirana s izrazitom samosviješću i grandioznim mjerama, poput velike kupolne sinagoge na Cambierijevom trgu (Lipot Baumhorn, 1901.-1903.) i neogotičke kapucinske dvojne crkve Gospe Lurdske na Žabici (Giovanni Maria Curet i Cornelije Budinich, 1907.-1929.) koju je trebao okruniti 75 metara visoki zvonik – duhovni svjetionik – pozdravljajući izdaleka pomorce i putnike.¹³⁶

Profitabilna, moderna luka te dobre prilike za život i rad privlačili su u Rijeku brojne doseljenike: poduzetnike koji osnivaju nova industrijska postrojenja, „bijeleske ovratnike“ – inovatore i inženjere, djelatnike državnih željeznica, javnih poduzeća i činovnike mađarske uprave, kao i kolonije radništva za rastuću proizvodnju. Rijeka početkom 20. stoljeća ima 50 000 stanovnika, po čemu je u sredini između ondašnjeg Zagreba sa 75 000 i Osijeka s 28 000 žitelja.¹³⁷ Ekonomska migracija generirala je permanentnu oskudicu stambenog prostora, tipični fenomen europskih gradova koji su doživjeli strelovitu industrijalizaciju tijekom 19. stoljeća. Problem stanovanja u tom vremenu velikih socijalnih promjena jedna je od najakutnijih urbanih boljki u čije se rješavanje uključuje gradska uprava proširenjem

¹³⁶ Podaci o građevinama preuzeti iz kataloga izložbe: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 559, 562, 569, 572, 576, 584, 585, 594, 607, 620, 621.

¹³⁷ IRVIN LUKEŽIĆ, *Ars Historica Terrae Fluminis* ili Riječki *Gründerzeit*, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 48-58., 50.

komunalne infrastrukture i izradom urbanističkih regulacija novih rezidencijalnih četvrti, ali tu svoj interes pronalaze i privatni dionici jer gradnja najamnih višestambenica postaje jedan od najsigurnijih načina oplođivanja kapitala. Nestašica stanova će poticati urbanističku ekspanziju, najamna zgrada će postati prevladavajućom arhitekturom grada, a njena historicistička i secesijska pročelja profilirat će novooblikovane ulice i trgove. Stambene zgrade će se dizajnirati vodeći računa o imovinskoj stratifikaciji stanovništva te će se njihov dijapazon kretati od onih najraskošnijih za dobrostojeće građanstvo do ekonomične, pa i supstandardne ponude za siromašnije građane i radništvo.¹³⁸

Posjedovanje jednoobiteljske vile je rijetkost, čak i najimućniji Riječani projektiraju vile sa stanovima za iznajmljivanje, ali svoj društveni status potvrđuju atraktivnošću građevne lokacije, u pravilu na osunčanim, ozelenjenim i mirnim obroncima ponad gradskog središta. Trend akropolske izgradnje rezidencija promovirat će vila nadvojvode Josipa II (Pietro i Rafaelo Culloti, 1892.-1895.) i masivni soliter Guvernerove palače koje su osvojile dotad slabo izgrađene predjele strmih padina. (Sl. 3.3. a, b) Potonja će označivati faktičko i simboličko središte mađarske Rijeke, točku moći i prestiža vlasti pozicioniranu na „osmatračnici“ iznad Korza. Njihov uzor će slijediti investicije riječkih uglednika, ponajprije gradnjom u slikovitom okruženju Kalvarije i Belvedera, poput vile Lado arhitekta Giovannija Rubinicha (1902.), dvije susjedne vile u Laginjinoj ulici istog autora (vila Wickenburg, 1902. i vila Rostenhall, 1907.), potom vile Celligoi u Tizianovoj ulici (Venceslao Celligoi, 1889.) te vile Corossacz (Emilio Ambrosini, 1902.) i vile Klein (Francesco Mattiassi, 1903., Giovanni Rubinich, 1917.), prve iza Guvernerove palače. (Sl. 3.4. a, b) Interpolacije reprezentativnih vila etablirale su elitni status svojih četvrti i izjednačile pojam kvalitetnog riječkog stanovanja s onim na povišenijim položajima i uz uživanje privilegiranih vizura.

Na zapadu grada obiteljske vile podižu industrijalci u blizini svojih pogona, npr. Robert Whitehead, osnivač Tvornice torpeda (G. Bianchini, 1878.) i njegov poslovni partner grof Giorgio Hoyos (Enrico Biliscoka, 1890.), a uređenjem gradskog parka Cecilinovo na Mlaci poželjno postaje i okolno zemljište na Potpinjolu gdje se, između ostalih, podižu vila Gorup (Giuseppe Bruni, 1876., dogradnja Emilio Ambrosini 1883.-1894.) te još nekolicina skladnih historicističkih i secesijskih vila u današnjoj Vukovarskoj ulici, poput vile Chiempa (Giovanni

¹³⁸ IVO MAROEVIĆ, Arhitektura histori(c)i zma, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 12-46., 20-22.

Randich, 1885.) i vile Beusterien (Ugo Pagan, 1908.). Socijalne promjene i opće poboljšanje ekonomskih prilika do Prvog svjetskog rata potaknut će i adaptacije, nadogradnje i kozmetičke promjene na postojećim obiteljskim kućama u ovom visinskom pojasu grada, kao i eksploataciju dotad manje privlačnih lokacija, poput one na krševitim padinama iznad sekundarne industrijske zone na Škurinjskoj Dragi, u Završnikovoj ulici (vila Maroth, Ugo Pagan, 1913.) ili vile Martinek u Mihačevoj Dragi (Giuseppe Farcas, 1913.).¹³⁹

Poznati riječki industrijalci i veletrgovci odlučuju se i na podizanje ekskluzivnih stambenih najamnica u novoformiranim uličnim potezima centra grada rezervirajući *piano nobile* za stanovanje vlastite obitelji. Ova monumentalna zdanja izdvajaju se arhitektonski i dekorativno akcentuiranim pročeljima, poput Case Veneziane obitelji Whitehead na Dolcu (Giacomo Zammattio, 1885.-1886.), palače Ploech u Trpimirovoj (Giacomo Zammattio, 1888.) i palače Rinaldi nasuprot putničke luke (Giovanni Randich, 1890.).¹⁴⁰ (Sl. 3.5. a, b) Glavninu riječke stanogradnje činit će, ipak, standardna rentijerska izgradnja u tipologiji višestambenica uklopljenih u blokovski urbani raster gradskog središta ili nanizanih duž novotrasiranih prometnica. Vertikalna stratifikacija novogradnji uglavnom slijedi tržišno promućurnu shemu miješanja poslovne i stambene namjene i maksimalnog iskorištavanja kvadrature. Zbog stalne potražnje za trgovačkim prostorima, najčešće imaju komercijalno prizemlje, a secesija uvodi i uredski ili stambeni polukat (mezanin). Stambene etaže najčešće su formirane kao dvopreg s dobro proporcioniranim tro- ili četverosobnim stanovima ili, u luksuznijim primjercima, jedan stan zauzima cijeli kat dosižući i 260 m² površine (uglovnica Chiopris, Omladinska 2, Mario Ambrosini, 1914.). Ustaljuje se dosta rigidna prostorna definicija stanova s boravišnim prostorijama okrenutima prema glavnoj cesti (salon, dnevni boravak, spavaonice) koje dugačak hodnik dijeli od gospodarskog dijela stana okrenutog prema unutrašnjem dvorištu ili začelju ulice (kuhinja, soba za kućnu pomoćnicu, ostave, sanitarni čvor). Na prijelomu stoljeća poboljšava se higijenski standard stanova sve češćim odvajanjem kupaonice od nužnika, a komunikacija olakšava ugradnjom električnih dizala. Potkrovni prostor nerijetko se preuređuje u stambeni za slabiju klijentelu ili stan domara, a pred Prvi svjetski rat pojavljuju se i mansardni stanovi. Zbog nepovoljnog terena (kraškog, stjenovitog ili nasipanog) i podzemnih voda,

¹³⁹ NATAŠA IVANČEVIĆ, Individualna stambena izgradnja, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 156-194., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Izdavački centar Rijeke, Rijeka, 2010., 119-127.

¹⁴⁰ DAINA GLAVOČIĆ, Stambena arhitektura, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 118-155, 120-130.

uglavnom se ne izvode podrumi, stoga se u skućenom dvorišnom prostoru grade skladišta. Općenito se dvorišna strana zapostavlja, i u estetskom i u funkcionalnom smislu, a dvorišta služe kao svjetlarnici i odlagališta. Suprotno tome, uličnom pročelju se pridaje velika pažnja jer kvaliteta njegove obrade trebala je reflektirati platežnu moć najmoprimaca. U razdoblju historicizma uobičajena je horizontala podjela fasadnog plašta: rustikalna baza (imitacija rustike ili pravi bunjato), *piano nobile* istaknut altanom, balkonom, lođom ili kolosalnim redom stupova uz bogatiju figuralnu i geometrijsku dekorativnu plastiku, dok su gornji stambeni katovi jednostavniji, ponekad ukrašeni reljefima, freskama ili konzolnom profilacijom te zaključeni naglašenijim krovnim vijencem ili strehom. Pročelni ures uglavnom je neorenesansne i neobarokne provenijencije, no ima i ekstravagantnijeg dizajna po specifičnim željama vlasnika, kao kod orijentalne kuće Gelletich (*La Casa Turca*) u Verdijevoj ulici pročelja razigranih paralelnim žuto-crvenim prugama (Carlo Conighi, 1906.). Secesijske inovacije iskazale su se „osvježavanjem“ vanjske stilizacije najamnica novim estetskim elementima, odnosno fasadnim inventarom koji odražava težnju epohe za većom individualnošću i slobodom izraza, poput autonomnog korištenja aplikacija iz širokog raspona kataloških ili autorski dizajniranih dekorativnih detalja. Stambeni prostori povećavaju se zatvorenim erkerima i balkonima koji ujedno reljefno profiliraju inače relativno plošne fasade. Karakteristične su i veće staklene površine (proširenje prozora, rastvaranje komercijalnih prizemlja) te ujednačeniji izgled glavnih fasada s jednakim tretmanom svih katova koji se, zbog uvođenja dizala, više ne diferenciraju toliko po svojem stambenom komforu.¹⁴¹

Do Prvog svjetskoga rata stambene najamnice projektiraju se na pristupačnijim, zaravnjenim terenima oko povijesne jezgre unutar perimetra Gnambove regulacije (Dolac, Novi grad, Korzo i Fiumara), prema istočnoj industrijskoj zoni (Školjić i Vodovodna ulica), potom prateći longitudinalno proširenje gradskog teritorija na zapad zauzimaju fronte Krešimirove ulice i novih stambenih četvrti Brajde i Potoka te padine Podmurvica, Rujevice i Turnića, a formiraju se i kaskadni stambeni nizovi duž dijagonalnih, serpentinastih komunikacija na visinskim slojnicama brdovitog zaleđa (ulice Pomerio, Laginjina, Tizianova, 1. maja, Osječka, Vukovarska). Grananje ulične mreže izvan oboda dotad naseljenog gradskog područja

¹⁴¹ DAINA GLAVOČIĆ, Stambena arhitektura, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 118-120., 130-134., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 55-58., DAINA GLAVOČIĆ, Stambena arhitektura, u: *Arhitektura secesije u Rijeci*, katalog izložbe, (ur.) Daina Glavočić, Moderna galerija, Rijeka, 1997., 80-159, 80-90.

reguliralo se parcijalnim osnovama uređenja sve dok nije izrađen prvi generalni urbanistički plan iz 1904. godine Paola Grassija, višeg inženjera riječkog Tehničkog ureda. U odnosu na topografska obilježja riječkog područja Grassijevi postulati bili su kontekstualni, pragmatični i dugoročno održivi, osobito kad je riječ o stambenom razvoju grada. Radi osiguranja optimalnog osvjetljenja stambenih prostora budućih zgrada, učinio je međuzavisnima maksimalnu visinu objekta i profil prometnice. Konkretno to znači da se stambene novogradnje formatiraju prema širini ulice: 5-7 katova je dopušteno uz ceste ukupne širine 15 metara (kolnik i nogostup), 4-katnice na ulicama 13,5 m, a postupna gradacija ide do dvokatnica na sporednim cestama širine 7 metara. Normirana je i tipologija stambenih ulica prema konfiguraciji terena: mogu imati izgrađene jednu ili obje bočne strane, jednostruki ili dvostruki drvored, gradnju u kontinuiranom nizu, u grupama te naposljetku, na najstrmijim dijelovima, podizanje i izoliranih višestambenica. Osvajanje nepristupačnih padina Grassi promatra kao priliku, a ne prepreku riječke situacije, sagledavajući panoramske vrijednosti (orkestriranje sceničnog i harmoničnog prikaza grada s mora) i medicinske benefite – intimno, zdravo stanovanje podalje od industrijom zaposjednutog priobalja.¹⁴²

Postvarenje Grassijevih predodžbi donekle se može ilustrirati na području Belvedera sjeverno od Guvernerove palače kao dominantnog urbanog repera. Ovdje se probijaju strme Luginjina i Tizianova ulica koje, pored već spomenutih vila riječkih poduzetnika, postaju poprište najamne stanogradnje u tipologijama prilagođenima nezahvalnom nagibu prometnica. Kako bi se doskočilo prostornim ograničenjima, implementira se izgradnja zidanih mostića za pristup objektima na južnoj strani koji, zbog ponegdje visokih zidanih usjeka cesta, imaju i po nekoliko suterenskih etaža ispod razine uličnog partera. Primjeri su uglovnica Giordani (Giovanni Rubinich, 1904.) i dvije kuće Srića (Matteo Glavan, 1905.). Češće se realiziraju i samostojeće višekatnice, poput vile-najamnice Kramar (Venceslao Celligoi, 1908.), četverokatnice Scrobogna (Giuseppe Farcas, 1908.), kuće Matejčić (Giovanni Rubinich, 1909.) i kuće Celligoi (Theodor Träxler i Eugenio Celligoi, 1913.); ponekad se situiraju na masivnim potpornim zidovima, poput kuće Valencich na kraju Tizianove ulice (Bruno Slocovich i Pietro Barbich, 1909.). Luginjina postaje poligon za najrazličitiju gradnju, od slikovitih secesijskih ostvarenja visokog dometa (kuće Hering i Petrich, Giuseppe Farcas, 1910.-1914.), do ekonomičnijih

¹⁴² JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 15-27., OLGA MAGAŠ, *Urbani razvoj Rijeke i Sušaka na prijelomu stoljeća*, u: *Arhitektura secesije u Rijeci* (bilj. 141), 50-78, 50-58., BRANKO METZGER-ŠOBER, *Regulacijski plan grada Rijeke Paola Grassija, 1904.*, u: *Prostor*, 20(2012), 1(43), 146-157.

najamnica, poput kuća „A“ i „B“ od *Unione Cooperativa Fiumana* (Emilio Ambrosini, 1909.) te stambenog kompleksa istog poduzeća autora Luigi Luppisa koji, u ovom skromnijem rangu stanogradnje, odlikuje jedno od boljih kasnosecesijskih pročelja.¹⁴³ Ekonomične zgrade obično se prepoznaju po oskudnijem ukrašavanju vanjštine kao rezultatu ušteda u izvedbenim troškovima i ponešto manjoj kvadraturi stanova, sukladno njihovoj paternalističkoj ulozi osiguravanja boljeg stanovanja za imovinski slabije građane. Učestalije su od kraja stoljeća, podižu se u režiji namjenskih udruženja (*Societa Operaia Fiumana*, *Societa per la costruzione di case economiche* i spomenuti *Unione Cooperativa Fiumana*) i u stanovitom obliku javno-privatnog partnerstva s javnom upravom koja ustupa gradsko zemljište ispod tržišne vrijednosti. Jeftinije najamne zgrade, bez obzira na svoj predznak, bile su redom kvalitetni i suvremeni projekti, povjereni vrsnim arhitektima. Na Belvederu možemo još navesti uspješni blok Senjskih uskoka/Matešićeva (Emilio Ambrosini 1909.-1910.) s tipičnim ulaznim mostićima i decentnom, plošno strukturiranom secesijskom dekoracijom fasada, a zapadnije, na Fiorello la Guardia još nekolicinu Rubinichevih realizacija za U.C.F. i *Societa Operaia Fiumana* (1907.).¹⁴⁴ (Sl. 3.6.)

Historicistička urbana mikrocjelina od posebnog značaja je ulica Dolac koju u posljednjem desetljeću 19. stoljeća artikulira Giovanni Zammattio projektirajući tri neobarokne višestambenice za Roberta Whiteheada solidnog stambenog komfora, pokraj njegove prije navedene neogotičke palače (*Casa Veneziana*), a kompleks upotpunjuju i dvije školske zgrade istog arhitekta. Ubrzo je uslijedila i urbanizacija dotad još ozelenjenog prostornog rezervata od Dolca do Zagrada gdje se trasiraju paralelne prometnice na različitim visinskim kotama, današnja Kurelčeva, Dežmanova i ulica Pomerio. Potonja postaje žarištem nove najamne stanogradnje 1895.-1896. godine kada niz riječkih poduzetnika plasira svoja sredstva u seriju tipičnih neostilskih najamnica ujednačene katnosti, poput kuće Nascimbeni i kuće Venutti (Raffaell Cullotti), uglovnice Burgstaller (Emilio Ambrosini), kuća Pajkurich (Giovanni Randich) te kuća Rippa. Upečatljiv je dugačak prostorni sklop dvostruko lomljene fronte na križanju s ulicom Slaviše Vajnera, investicija i nacrt arhitekta Venceslaoa Celligoija (1902.-

¹⁴³ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 73-77., 84-85.

¹⁴⁴ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 89-96.

1903.), primjer kako su i projektanti sami ulazili u poduzetničke vode početkom stoljeća, pored Celligoija još i Pagan, Mattiassi, Farcas i drugi.¹⁴⁵

U ulici Pomerio na broju 9-11 nalazimo i jednu od najviših stambenih zgrada ovog razdoblja, kuću Fabich (Emilio Ambrosini, 1910.), koja je lokalno ponijela atribut „nebodera“ jer, uslijed denivelacije terena, prema uličnoj strani ima sedam etaža, a na južnom pročelju čak devet te se gledana iz rakursa Zagrada doima kao novi gradski bedem. (Sl. 3.7.) Ambrosini je vješto riješio sličan problem s nepovoljnom konfiguracijom terena na utoku ulice Pomerio u Ulicu žrtava fašizma, sučelice Guvernerovoj palači, gdje je pozicionirao uglovnicu Plöch i susjednu dvojnu najamnicu Sambalino-Plöch tako da formiraju polublok klinastog oblika do niže Dežmanove ulice, izvlačeći maksimum iz zadane parcele. Nasuprot njima, na rubnom dijelu Dežmanove, podižu se kuća Penso (Carlo Conighi, 1909.) i kuća Sirius, poznata kao sjedište riječke masonske lože (Giovanni Rubinich, 1911.-1912.), a razinu niže, na uglu Kurelčeve, dvije gradnje Francesca Mattiassija iz 1908., jedna u njegovom vlasništvu, druga za Luigija Gerbaza.¹⁴⁶

Govoreći o zoni oko Kazališta, dakle o strogom centru grada, nalazimo na stalnu evoluciju prostora sukladnu rapidnom ekonomskom napretku grada. Unutar jedne ili dvije generacije raniji stambeni fond zastarijeva, ocijenjen kao nedovoljno komforan ili estetski neugledan. Stambene građevine bivaju podvrgnute brojnim pregradnjama, naročito povišenju originalnih struktura zbog rastuće potražnje za najamnim stambenim prostorom, a dolazilo je i do rušenja dotrajalih, oštećenih ili demodiranih zdanja kako bi se „reciklirao“ prostor za nove poduzetničke ambicije. Gnambov plan iz 1785. godine limitirao je visinu *Civitas Nova* na prizemlje i tri kata, a izgled te faze sačuvan nam je u jednostavnoj, klasicističkoj fasadi južne strane stambenog bloka između Zagrebačke, Lisinskoga, Verdijeve i Rive Boduli arhitekta Antonija Deseppija iz 1848. godine. Usvajanjem građevinskog pravilnika 1858. godine dozvoljena je gradnja četverokatnica što je išlo na ruku investitorima koji od prijelaza stoljeća sve smjelije iskušavaju visinska ograničenja na način da umetanjem mezanina i angažiranjem stambenih potkrovlja dostižu čak sedam iskoristivih etaža (*Casa Rossa*, Venceslao Celligoi, 1903.-1906.). (Sl. 3.8.) Građevinskim pravilnikom iz 1910. godine liberalizirana je gradnja

¹⁴⁵ DAINA GLAVOČIĆ, Stambena arhitektura, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 142-146.

¹⁴⁶ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 141), 59-63., 77-78., DEBORAH PUSTIŠEK, *Emilio Ambrosini*, katalog izložbe, (ur.) Ervin Dubrović, Muzej grada Rijeke, 2011., 60-65., 84-85.

stambeno-poslovnih objekata do visine 22 metra, ali i te se odredbe u praksi pokušavaju pomaknuti, kao što svjedoči primjer monumentalne, peterokatne palače Baccich (Giuseppe Farcas, 1912.-1914.) na Rivi Boduli.¹⁴⁷ (Sl. 3.9.)

Slične tendencije razabiru se i iz rekonstrukcija višestambenica na Korzu povećanjem njihove katnosti i osuvremenjivanjem pročelja. Secesijskim senzibilitetom na taj su način kvalitetno pregrađene kuća Schittar (Emilio Ambrosini, 1903.-1905.) i kuća Milcenich-Cerniak (Emilio Ambrosini, 1905.). (Sl. 3.10.) Intervencije na starijim zdanjima izvođene su blagoslovom gradske uprave koja je i građevinskim propisima potkrijepila ambiciju za velegradskim redizajnom glavne gradske šetnice dopustivši povećanje visinskih gabarita. Kako je provedba ideje ovisila o privatnom kapitalu, rezultat je bila „točkasta“ regeneracija komercijalnog središta grada, koncentrirana na dvije stambeno-poslovne interpolacije – hotelu *Royal* na početku Korza (Emilio Ambrosini, 1906.) i kino-teatru *Corso* pri njegovom kraju (Francesco Mattiassi, 1913.).¹⁴⁸ (Sl. 3.11. a, b) Impozantnih visinskih dimenzija (hotel *Royal* dosegnuo je 25 metara) ostale su pomalo neuklopljene u svojem okruženju nakon što su daljnje investicije presušile slomom austrougarske privrede u ratnim godinama, no pružit će alibi za realizaciju Palače Albori (Riječkog nebodera) početkom 1940-ih godina. Preseljenjem vitalnih gradskih funkcija na Korzo, Stari grad postaje manje traženo mjesto za rad i stanovanje te ispada iz fokusa gradskih planera, no neće se u cijelosti petrificirati. Ovdje se također prestrukturiraju povijesne zgrade, poput zahvata na kući Papetti u Simonettijevoj ulici (Giovanni Maria Curet, 1913.) i grade nove, kao što je četverokatna uglovnica tzv. Židovska kuća na Trgu sv. Barbare (Carlo Conighi, 1909.-1910.) unikatna po svom fresko osliku u potkrovnjoj zoni.¹⁴⁹

Od posljednje četvrtine 19. stoljeća glavnina riječkog tranzitnog prometa putnika i dobara odvijala se preko željezničke i lučke operative na zapadnog polutci grada, generirajući gravitacijsko područje za druge funkcije koje su stremile profitirati od izgrađene infrastrukture. Oko bivše Šećerane se podizanjem proizvodnih pogona Tvornice duhana 1890-ih godina stvara stabilan nukleus nove industrijske četvrti, a uz Krešimirovu ulicu podiže promenada hotelskih

¹⁴⁷ OLGA MAGAŠ, Urbani razvoj Rijeke i Sušaka na prijelomu stoljeća, u: *Arhitektura secesije u Rijeci* (bilj. 141), 64-68., 82-86., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 97-103.

¹⁴⁸ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 103-107., BRANKO METZGER-ŠOBER, Secesijska arhitektura Emilija Ambrosinija na riječkom Korzu, u: *Peristil*, 53(2010.), 1, 75-88., JASNA ROTIM-MALVIĆ, Hoteli, u: *Arhitektura secesije u Rijeci* (bilj. 141), 248-256.

¹⁴⁹ *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 553., *Arhitektura secesije u Rijeci* (bilj. 141), 411.

zdanja (hotel *Deak, Hungaria, Bristol, de la Ville*). Fizionomija ovog predjela postupno se artikulira i novim stambenim kvartovima, ponajprije kontroliranom urbanizacijom Brajde i Potoka izbornim pregovorima oko parcelizacije zemljišta između gradske uprave i privatnih dionika. Ishod su dva gradska naselja samosvojnog identiteta, različita po koncepciji urbaniteta. Giovanni Zammattio, poduprijet krupnim ulagačima (Whitehead, Komunalna banka i Zaklada pomoraca Sv. Nikola) u jednom mahu od 1890. do 1896. godine projektira četvrt između ulice Fiorello la Guardia i Krešimirove, omeđujući središnji trg s paviljonima nove tržnice harmoničnom stambenom arhitekturom neostilskog ruha. Stambenim nizovima konvencionalnog tlocrta i oblikovanja Zammattio na Brajdi postiže visoku gustoću naseljenosti, pa i rentabilnosti novogradnji, dok, suprotno tome, Emilio Ambrosini na Potoku, u današnjim ulicama Nikole Cara, Rikarda Katalinića Jeretova i Viktora Cara Emina, zasniva drugačiji, rahliji mikrorajon umješnim rasporedom kasete reprezentativnih stambenih kuća vizualno homogenih pročelja, s unutarnjim dvorištima, planiranim ugodnim šetnicama i drvoredima. Nakon Ambrosinijeve smrti 1912. godine, izgradnju preuzimaju njegov sin Mario, inženjer Slokovich i graditelj Carlo Rinaldo Hancke, no posao ne uspijevaju dovršiti do početka rata, ali realizirani blokovi uspjeli su nagovijestiti mogućnost otvorenijeg urbanizma i favoriziranja gradskog zelenila, što je osobito bitno za pružanje što ugodnijeg stanovanja u susjedstvu industrijskih pogona.¹⁵⁰

Krajem stoljeća riječka regija bila je u europskim okvirima jedna od najsnažnije industrijaliziranih zona, a radnička populacija premašila je brojku od 5 000 ljudi. Organizacija radničkog stanovanja, u prvom redu socijalno osjetljivog, humanog i priuštivog, nametnula se kao bitna gradska tema. S problemom se najprije hvataju u koštac vlasnici tvornica, poput sveprisutnog Whiteheada koji, prema konceptu tipičnom za ranu fazu industrijalizacije, podiže radničko naselje na zemljištu uz svoju Tvornicu torpeda na Ponsalu-Rečice (1885.-1887.), združujući tako stanovanje i rad, kako za sebe (u obližnjoj vili), tako i za svoje uposlenike. U pravilnom su nizu posložene niske obiteljske kuće s vlastitim gospodarskim vrtom i samačke kasarne, ostvarujući skromniju, ali prihvatljivu kulturu stanovanja za novopridošle gradske žitelje po tada aktualnom modelu vrtnih gradova. Također, osnivaju se ranije navedena specijalizirana poduzeća i dionička društva za izgradnju ekonomičnih zgrada koja realiziraju

¹⁵⁰ DAINA GLAVOČIĆ, Stambena arhitektura, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 136-142., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 63-68.

poneku veću skupinu višekatnica bliže središtu grada, poput naselja Campetto na Belvederu (graditelj Constantini, 1892.-1893.), ali se većinom orijentiraju na rubna gradska područja gdje je bilo moguće utemeljiti nova stambena predgrađa. Takvo je naselje Toretta (Carlo Conighi, 1911.-1913.), sačinjeno od galerijskih jednokatnica i dvokatnica skromnog standarda, te tipološki izuzetno zanimljivo naselje Centocelle na Škurinjama (Giovanni Rubinich, 1911.) s prizemnim obiteljskim kućama stupnjevito i gusto položenima na obronku brda, koje je radnicima nudilo alternativno gradsko stanovanje, bliže idealu privatnog posjeda, podražavajući formalne karakteristike primorskog urbanizma i načina života.¹⁵¹

3.3. Rijeka pod talijanskom upravom (1924.-1943.)

Desetljeća između dva svjetska rata, koje Rijeka provodi u sastavu Kraljevine Italije, ocijenjena su kao razdoblje gospodarske i društvene stagnacije, pa tako i u urbanističkom i graditeljskom pogledu ne dolazi do značajnih prostornih iskoraka. Gradska uprava uvažava dostignuća prethodne, vrlo dinamične epohe ugrađujući i smjernice Grassijeve regulacije u svoj okašnjeli Zeleni plan (*Piano Verde*) iz 1938. godine. Na terenu se isto uočava slijeđenje ranije zacrtanih razvojnih pravaca, što u sektoru stanogradnje podrazumijeva popunjavanje raspoloživih gradilišta uz definirane prometne arterije i unutar etabliranih gradskih četvrti. Tako se na predjelu Belvedera, u Laginjinoj i Tizianovoj ulici, duž Račićeve, Omladinske, Matešićeve i Albaharijeve, prepoznaju potezi međuratnih višekatnica koje svojim voluminoznim tijelima snažnog plasticiteta pariraju historicističkim i secesijskim susjedima ili zadržavaju pažnju međuratnim oblikovnim lajtmotivima, poput „rezanih“ uglova, varijacija balkonskih istaka, naglašenijih kamenih prozorskih okvira i međukatnih vijenaca, snažnijih kolorističkih skala.

Razvija se i zapadni dio grada, predjeli Turnića i Podmurvica, a osobito Škurinje (ulice 1. maja, Osječka i Mihačeva Draga), gdje se nove najamnice lociraju uz Farcasove, Paganove i Celligoijeve s početka stoljeća koristeći prednosti osunčanih padina ovog dijela grada. Nasuprot željezničkom kolodvoru niče novi stambeni kompleks (*Rione della Stazione*) koji poštuje tradicionalnu blokovsku matricu, a modernitet izražava prvenstveno koloristički i reljefno

¹⁵¹ DAINA GLAVOČIĆ, Radnička naselja u Rijeci od kraja 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata, u: DAINA GLAVOČIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, SRĐAN ŠKUNCA, *Riječka radnička naselja*, Pro Torpedo, Rijeka, 2017., 21-43., DEBORAH PUSTIŠEK, *Giovanni Rubinich*, katalog izložbe, (ur.) Ervin Dubrović, Muzej grada Rijeke, 2014., 64-67.

razigranim pročeljima kreirajući najcjelovitiji prospekt međuratne stambene izgradnje. Za razliku od prethodne dionice urbanizacije Potoka u rukama Ambrosinijevih i suradnika, pretežito stambenih blokova, sada se projektiraju komercijalni prostori za različitu namjenu, a kvart dobiva zdravstvenu stanicu i dnevni hotel, na zadovoljstvo svojih stanovnika.¹⁵² Kvalitativnu razinu međuratne arhitekture znatno podižu i visoka stambeno-poslovna zdanja insertirana u uži centar grada, bitna zbog svojih ekspresivnih, dojmljivih rješenja, kao formalni eksperimenti koji uspijevaju stvoriti nova mjesta urbane identifikacije.

Stanovanje je i dalje stratificirano, odnosno kvaliteta stambenog prostora, građevinske izvedbe i lokacije ovisna je o društvenim i ekonomskim faktorima, ali se širenjem srednjeg sloja građanstva najveći dio stambene produkcije orijentira prema racionalnijim stambenim jedinicama, manjim jednosobnim i dvosobnim stanovima kakvih je nedostajalo u profilu stanogradnje ranijeg razdoblja. Krajolikom riječkog međuraća stoga dominiraju ekonomične najamnice, uglavnom podizane za državne službenike i zaposlenike poduzeća, uz poticaj gradskog Tehničkog ureda koji je podržavao ulaganja u stambeni fond radi održavanja stabilne demografske slike u ekonomski oslabljenom gradu. Izvođači su namjenska udruženja, poput EACEP (*Ente Autonomo Case Economiche e Popolari*), INCIS (*Instituto Nazionale per le Case degli Impiegati dello Stato*), SAVE (*Società Anonima Veneta Edile*) i IFACP (*Instituto Fascista autonomo della provincia di Fiume*). Masovna stanogradnja tijekom 1920-ih godina još zadržava tradicionalnije oblikovanje pročelja, evidentno u pročišćenom govoru povijesnih stilova (rustika, dekorirani portali, lučni prozori, balkoni s balustradom i sl.), reflektirajući vjerojatno i ukus potencijalnih najmoprimaca. Tešku ornamentaciju nosi peterokatnica EACAP-a u Fiorello La Guardia br. 2 realizirana pod nadzorom Enea Peruginija (1929.), potom diskretno neorenesansni blokovi INCIS-a na Potoku Bruna Anghebena i Giuseppea Posa (1927.-1929.) te stambeni niz u Laginjinoj br. 25-29 (Pietro Bacci i Giuseppe Poso, 1929.), pa i kasniji, povijesnom kontekstu prilagođeni monumentalni blok u Ulici žrtava fašizma u režiji EACAP-a (Amedeo Slavich, 1936.).¹⁵³

Tridesetih godina prevladat će modernija struja, kako u artikulaciji pročelja, tako i u promišljanju stambenog tlocrta. Više se polaže na funkcionalistički princip praktičnosti te se

¹⁵² JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Adamić, Rijeka, 2015., 152., Međuratna urbanizacija Potoka, polifunkcionalna po karakteru, predšasnik je poslijeratnih jedinica susjedstva, planiranih na sličan način, s mrežom uslužnih, sportskih, zdravstvenih, prosvjetnih i drugih sadržaja za stanare naselja.

¹⁵³ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 134-152.

zamjećuje suvremenije koncipiranje cjelina stana, iako uz još uvijek prisutnu diferencijaciju boravišnih i utilitarnih dijelova, a napredak građevinske tehnologije, materijala i zanatstva omogućio je ostvarenje ideala osvjetljenijih, prozračnijih stambenih i zajedničkih prostorija kroz izvedbu višekrilnih prozora većih raspona, trakastih i kutnih prozora te ostakljenih stubišnih vertikalna. Raščlambom fasada apostrofiraju se određeni arhitektonski elementi, primjerice horizontalni vijenci, konzolno izbačeni balkoni polukružnih ili kvadratnih oblika, često sa punim parapetima, a umetanje polja pravilnog veza opeke u međuprozornicima doprinosi taktilnoj vrijednosti inače glatkih, neurešenih ploha. Opisane značajke nalazimo u realizacijama Lorenza Valentinija (Laginjina 31 i Tizianova 1 i 3, 1933., Nikole Tesle 1, 1934., uglovnica Krešimirova 36 i Cambierijeva 1A, 1934., kuća Rinaldi, Nikole Tesle 1, 1934., Milana Butkovića 2, 1935., Marčeljeva draga 5 i 9, 1940.) te u najamnici višeg standarda u Dežmanovoj br. 8-10 (1934.). Nadalje, ističu se i stambene zgrade Amedea Slavicha (Uspom Irene Tomeć 2, 1935.), radničke višekatnice Andrea Bayera (Osječka 24-26, 31-33, 35-37, 1938.) i Francesca Quarantotta (Osječka 30-38, 1938.).¹⁵⁴ Rutinizirana najamna izgradnja ovih karakteristika, u riječkom tisku nazvana stilom *il razionale*, estetska pitanja očekivano stavlja u drugi plan, naročito u okolnostima ekonomske krize, a ispoljava racionalne tendencije modernističke arhitekture – nastojanje k objektivizaciji izraza, discipliniranju likovnog govora te standardizaciji i tipizaciji arhitektonske produkcije. (Sl. 3.12. a, b)

U izgradnju najamnica upušta se i nekolicina samostalnih poduzetnika koji su nerijetko bili spremni uložiti više sredstava u dizajn njihove arhitekture i opreme te angažirati potvrđene autore, pa su one, uglavnom, i nešto višeg normativa i ciljaju na zahtjevniju klijentelu. U Ulici 1. maja br. 30 za Giovannija Superinu arhitekt Giulio Duimich projektira peterokatnicu asimetričnog pročelja, gotovo „nebodersku“ za svoje nepretenciozno okruženje, a sa svojim kolegom iz Tehničkog ureda Yvoneom Clericijem u istoj ulici, br. 3 i 5, investirao je u soliternu trokatnicu na kojoj su se mogli osloboditi diktata naručitelja te slobodnije eksperimentirati sa suvremenim leksikom. Deklarativnim odmakom od kubične forme, ekspresivnim elementima poput skulpturalnog vanjskog stubišta, kamenih pergola i krovne terase, izvedena gradnja se čita kao formalna vježba modernizma. Slično je svoju kreativnost mogao ispoljiti Giuseppe Poso, realiziravši za sebe 1938./1939. godine višestambene kuće na križanju Osječke ulice i Mihačeve Drage gdje se poigrao idejom „negativnog“ volumena uvlačeći jedan ugao zgrade

¹⁵⁴ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 134-154.

iznad nivoa prizemlja. Inovativnost je ključni atribut i tzv. *Casa nave* u Laginjinoj ulici (1937.) Nerea Baccija, zanimljive i po svojoj tlocrtnoj dispoziciji, iznuđenoj zbog nezgodne parcele V oblika, i po jedinstvenom rješenju konkavnih balkonskih ograda na uskoj čeonj stranici. *Casa nave* ikonično je ostvarenje riječkog međuraća koje znatno pridonosi gradskoj raznolikosti, kao i Baccijeva druga kuća Justin (1940.) u nedalekoj Tizianovoj ulici jednako promišljene urbane postave.¹⁵⁵ (Sl. 3.13. a-c)

Nadalje, impozantne najamnice mijenjaju vizure i drugih prometnica u neposrednoj blizini gradskog središta. Nezaobilazne su dvije visoke stambeno-poslovne interpolacije Raoula Puhalijsa u Fiorella La Guardia br. 14 i Blaža Polića br. 12 (1937., 1938.), šestero i sedmerokatnice koje premašuju okolne strukture, a osim visinskim gabaritima, nameću se i hrabrom obradom volumena i površina: zaobljeni erker i ostakljena potkrovnna veranda kod prve, snažne balkonske osi i ostakljeno stubište kod druge, a dodatno se izdvajaju tamnocrvenom bojom pročelja kombiniranom sa svjetlijom nijansom. (Sl. 3.14. a, b) Novim Građevinskim pravilnikom iz 1937. godine za novogradnje u širem centru grada dozvoljava se potiranje ustaljenih visinskih granica i pluralizam arhitektonskog izričaja, ohrabrujući opisane, kao i daljnje transformacije naslijeđenog urbanog ambijenta. Od novih pravila profitirao je i sam Puhali pristupivši kao investitor i projektant popunjavanju građevinske čestice na utoku Ciottine i Ulice Slaviše Vajnera Čiče stambeno-poslovnom deseterokatnicom koja svojim korpusom kontrastira okolišu s pravom noseći popularni naziv Mali neboder (1939.-1940.). Riječ je o modernoj armiranobetonskoj konstrukciji, kao i u slučaju njegovih prethodnih realizacija, koja dopušta zasijecanje fasadne plohe dubokim polukružnim balkonima kreirajući upečatljivu arhitektonsku i urbanističku gestu. Ekskluzivni karakter očitava se u uvođenju dvije vertikale dizala i centralnoga grijanja te dispozicijom po dva komforna stana od 1. do 8. kata, odnosno po jednog na preostale dvije etaže.¹⁵⁶ Puhali, po američkom modelu, valorizira najviše stanove (*penthouse*), koji imaju vlastite terase i osiguran nesmetan pogled na riječki akvatorij. Visoko iznad gradske vreve, osiguravaju istovremeno i blizinu gradskim sadržajima i visoki stupanj privatnosti. (Sl. 3.15. a-c)

¹⁵⁵ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 161-171., JOLANDA TODOROVIĆ, Stambena arhitektura riječke Moderne, u: *Moderna arhitektura Rijeke*, katalog izložbe, (ur.) Berislav Valušek, Moderna galerija, Rijeka, 1996., 58-94, 62-64, 70-76.

¹⁵⁶ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 81-88.

Za stanovanje luksuznog karaktera rezerviran je bio i vrh trgovačke kuće *Bata* kraj Gradskog tornja (Edoardo Stipanovich, 1938.) koja je označila introdukciju modernizma na Korzo, i iza čijih vrpčastih prozora trećeg i četvrtog kata su se prostirali stanovi raskošne kvadrature. Sklop *Bate* skladno je uklopljen u nekadašnji potez gradskih bedema, tek malo provocirajući visinska ograničenja. Centar grada je, i uz permissivni Građevinski pravilnik, podlijegao većoj kontroli te su katnosti novogradnji bile „zapečaćene“ na pitomih dva-tri do najviše pet katova, pa je za najvažniju, ali i najkontroverzniju riječku novinu međuraća – visoku kuću Albori, odnosno Riječki neboder – trebalo i modificirati njegove odredbe. Neboder ima živopisan historijat, zahvaljujući ponajprije osebujnom investitoru Marcu de Alboriju i njegovim navodnim konekcijama s čikaškim podzemljem, no i (ne)prihvatanju tipologije tornja američkog tipa u lokalnoj sredini. Arhitektura nebodera nastaje u konjunkturi prostornih datosti, isplativosti ulaganja i permissivnosti gradskih vlasti. Tršćanski arhitekt Umberto Nordio u suradnji s Vittorijem Frandolijem koncipira neboder kao autonomno građevno tijelo koje zauzima najveću dozvoljenu površinu pribavljene čestice na zapadnom kraju Piazze Regina Elena (današnji Jadranski trg) te se penje uvis do točke koja, nakon pregovora, biva prihvatljiva nadležnim konzervatorima. Projektiran je objekt kubične osnove s prigradnjom na sjevernoj strani koja seže do krovova susjednih zgrada, visok 51 metar i s 14 katova u kojima će se smjestiti heterogeni program: poslovnice dućana (prizemlje i mezanin), uredske prostorije poduzeća (od prvog do četvrtog kata), kao i po dva stana na svakoj etaži, osim šeste gdje je predviđen jedan stan s terasom na krovu prigradnje. Vanjski izgled podržava dojam stroge stereometrije tlocrtnog rješenja, zgrade zatvorene konture koja se tek prema trgu otvara pravilnim rasterom dubokih lođa. Građen od 1939. do 1942. godine, neboder je podigao visinsku ljestvicu i postao instant-simbol grada, ali zbog ratne situacije nije došlo do očekivanog povrata investicije.¹⁵⁷ (Sl. 3.16. a-c) Isto se dogodilo poduzetničkom pothvatu talijanske građevinske tvrtke Oberziner-Zampieri u Zagrebačkoj ulici, kraj riječke tržnice, parcijalno izvedenom od 1934. do 1936. godine. Cijenjeni arhitekt Agnoldomenico Pica osmislio je suvremeni stambeno-poslovni kompleks zatvorenog tipa, u kojem preko 25 metara visoki blokovi stambenih etaža opasuju unutrašnje dvorište dostupno samo stanarima za pristup pojedinim stambenim odsječcima, s nadzorom iz portirnice u nižem poprečnom bloku prema prohodnoj, vanjskoj ulici. Izvođači su obećavali visoku završnu građevinsku obradu i najnovije

¹⁵⁷ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 77-80., 89-104., JOLANDA TODOROVIĆ, Stambena arhitektura riječke Moderne, u: *Moderna arhitektura Rijeke* (bilj. 155), 86-92.

tehnološke izume, poput prvog vertikalnog kanala za odvod smeća instaliranog u Rijeci, no precijenili su financijsku moć građana, odnosno podcijenili ekonomsku krizu ovog ipak perifernoga grada Mussolinijeve Italije.¹⁵⁸ (Sl. 3.17. a, b)

Što se individualnog stanovanja tiče, na jednom kraju prihodovnog spektra su obiteljske kuće i vile za dobrostojeće građanstvo, na drugom ekonomično stanovanje radničke klase. U međuraću nova poželjna lokacija postaje Costabella, obalni pojas od Kantride do Preluka, namijenjena rekreaciji građana i rahloj stambenoj izgradnji za stalan ili povremeni boravak. Uz projekte Uga Lada, Stipanovicha, Padovanija, Posa, treba posebno spomenuti vilu Finderle (Perugini, 1937.) te vilu vlasnika i arhitekta Guida Lambertinija (1943.). Kapilarno osvajanje kozalskog brijega nastavlja se situiranjem pojedinačnih objekata u zelenilu, poput vile Negroni (Lorenzov prolaz 1, današnji Prirodoslovni muzej) autorskog tandema Vittorio Angyal i Pietro Fabbro i vlastite vile građevinskog poduzetnika Uga Lada (Nazorova 11, 1937.), a ostale također projektiraju Perugini, Padovani, Poso i drugi.¹⁵⁹ Državno subvencionirani zavod EACEP s arhitektom Arrigom Comandinijem, u današnjim ulicama Ivana Milutinovića i Vjenceslava Novaka na Kozali, realizirao je uređeno obiteljsko naselje proširujući katalog opcija najamnog stanovanja za novopridošlo stanovništvo. Prizemne i jednokatne kuće (*vilini*) s malim predvrtom raspoređene tako da ne ometaju jedna drugoj pogled na more i osiguravaju razmjernu privatnost, bile su cjenovno prihvatljive ekonomskim migrantima te je ovakav tip stambenih investicija zacijelo pomogao u prevenciji pojave većih *slumova* gradskog proletarijata. Pojedina industrijska poduzeća izravno su brinula za svoje zaposlenike, kao i u ranijem dobu, formirajući naselja u blizini tvorničkih krugova, najveće od kojih je bilo od Rafinerije nafte (ROMSA) arhitekta Nerea Baccija s 26 ostvarenih tipskih jednokatnih kuća s četiri stana (od predviđenih 96), smještenih u mirnom, prigradskom okruženju pješačkih staza ispod današnje Čandekove ulice na Podmurvicama. Za vrijeme rata lokalne su vlasti, tj. Fašistički zavod na čelu s inženjerom Francescom Quarantottom, uspjele dovršiti i manje naseobine dvojnih stambenih katnica na Krnjevu (San Nicolò), Baredicama i Zametu prije kapitulacije Italije 1943. godine.¹⁶⁰

¹⁵⁸ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 106-109., DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, Stambena zgrada Oberziner-Zampieri, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb, 2007., 299-301.

¹⁵⁹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 182-191.

¹⁶⁰ JASNA ROTIM MALVIĆ, Radničko stanovanje u Rijeci između dva svjetska rata, u: DAINA GLAVOČIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, SRĐAN ŠKUNCA, *Riječka radnička naselja* (bilj. 151), 45-59., SRĐAN ŠKUNCA,

3.4. Sušak: od predgrađa Rijeke do samostalnoga grada

Dok Rijeka sa svojim predgrađima prema prvom popisu stanovništva 1857. godine dosiže brojku od 15 500 žitelja, istočna obala Rječine još je uvijek pretežno ruralno područje sa svega petstotinjak stanovnika. Prostorne koordinate određivala je stoljetna Trsatska tvrđava, crkvice sv. Lovre u podnožju brijega, franjevački vinogradi na blagim padinama uz riječno ušće te redovi kuća, gostiona i prenoćišta formirani uz Karolinsku i Lujzinsku cestu, glavnih prometnica koje su spajale Rijeku sa zaleđem i većim središtima Monarhije. Poduzetništvom Andrije Ljudevita Adamića otpočela je 1821. godine s radom Tvornica papira u kanjonu Rječine, ishodište istočne industrijske zone, uz nekolicinu mlinova od kojih je najimpozantniji bio u Žaljku pod Orehovicom. Od 1850. do 1855. godine reguliran je tok Rječine prokopavanjem novog korita pravilnijeg presjeka, a u staro je puštena slana voda te tako nastaje Mrtvi kanal, otada lučica za sidrenje jedrenjaka i manjih brodica. Zatrpavanje naplavnog područja između starog i novog vodotoka intenzivno se provodi do kraja stoljeća iz ekonomskih interesa mađarskih vlasti – novonastala Delta i Brajdica funkcioniraju kao dio željezničkog sustava luke i priključka na prugu Rijeka-Zagreb-Budimpešta te mjesto stovarišta i manipulacije drvnom građom preko Porto Barossa. Ukidanjem Bakarskog municipija osniva se općina Trsat 1874. godine, a nekoliko godina poslije se sjedište općine premješta u Sušak dajući mu poticaj za daljnji urbani razvoj.¹⁶¹ Administrativne granice *corpura separatuma* nisu dopuštale sjedinjenje dvaju gradskih aglomeracija preko pojasa nasipane Delte, no Rijeka i Sušak su višestruko upućeni jedno na drugoga: nagli gospodarski rast Rijeke prouzročio je stambenu krizu koja se, naročito prije Grassijeve regulacije, ne uspijeva adresirati na zadovoljavajući način te se stanovništvo prelijeva u Sušak, kako u potrazi za adekvatnim smještajem, tako i za zdravijom i staloženijom životnom okolinom. Pojačana stambena izgradnja privlači i riječke graditelje, poput Giovannija Randicha, Giacoma Matticha i Francesca Mattiassija kojima pripada autorstvo najvećeg dijela stambene produkcije prijelaza stoljeća, uz domicilnog Matu Glavana i Julija Stanislavljevića.

Planiranje i izgradnja radničkih naselja u razdoblju 1940.-1945., u: DAINA GLAVOČIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, SRĐAN ŠKUNCA, *Riječka radnička naselja* (bilj. 151), 61-66., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 154-155.

¹⁶¹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Arhitektura historicizma u Sušaku, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 450-538, 450-454., RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 133), 179-183.

Zahvaljujući agilnosti i razboritosti općinskih čelnika, urbanizacija protječe uz pripremljene građevinske pravilnike i nadzor stručnjaka te se sastavljaju uravnotežene cjeline definiranih arhitektonsko-urbanističkih karakteristika. Zaravnjeni obalni teren Brajdice, nekadašnji vinorodni agrar franjevac, a sada mjesto sporednih aktivnosti riječke luke (skladišta drva, barake, štale sl.), općina daje na javnu licitaciju privatnim investitorima te se dvadesetak privlačnih parcela u svega desetak godina (1885.-1895.) izgrađuje u stambeno-poslovnu četvrt ortogonalnog uličnog rastera sa sušačkim „školskim forumom“ u središtu prostorne kompozicije (djevojačka i muška pučka škola, Glavan i Stanisavljević, 1886. i Vilim Rauscher, 1909.). Većinu Brajdice zapremaju morfologijom i tipologijom standardne najamnice zrelog historicizma, često i prizemlja angažiranog za stambenu namjenu, oprezne visine do četiri kata zbog upitne nosivosti nasutog tla te interesantno riješenih uglova (dekorirani balkoni-erkeri, natkriveni prolazi), poput kuća Mally, Marušić, Glavan-Marač, Bakarčić i dviju kuća Bolf. (SI. 3.18.) Najmonumentalnija je bila stambeno-trgovačka palača Bačić velebnog pročelja povišenog s dvije krnje piramide i neorenesansno inspirirane dekoracije (današnji hotel *Kontinental*, 1886., Glavan), investicija gradonačelnika Hinka Bačića koji je svoj reprezentativni stan uredio na prvome katu. Izvrsno urbanistički impostirana na vrhu Delte, palača je zakoračila na Jelačićev trg oblikujući obris novostasalog grada prema Rijeci i zadajući tempo drugim višestambenicama uz obalno šetalište.¹⁶² (SI. 3.19.)

Do dovršenja palače Bačić, Jelačićevim trgom dominirala je dugačka kasnobarokna trokatnica riječkog poduzetnika Simeona Adamića, a na nju su se prema istoku, duž strme Križanićeve ulice, u drugoj polovini 19. stoljeće nadvezale višekratnice umješne profilacije pročelja. Usporedno s Križanićevom teče Strossmayerova ulica čija se južna strana do Piramide preobražava stambenim novogradnjama, u donjem dijelu nizanjem dvo- i trokatnica valoriziranih uličnih pročelja, primjerice kuća Vranić-Šikić (br. 14, Raffaell Cullotti, 1898.-1901.) s ranim secesijskim izgledom, čak i u odnosu na susjednu Rijeku, dok su im začelja prema Brajdici utilitarno oblikovana i „potrošena“ na stubišne vertikale i razvodne balkone ne osvještavajući prednosti otvorenog pogleda za stanare, ali ni vlastitu odgovornost u formiranju morske vedute dostojne modernoga grada u uzletu. Naredne tri samostojeće kuće Ružić zamašnih gabarita, iscrtane u ateljeima najistaknutijih arhitekata (br. 20 – Francesco Mattiassi,

¹⁶² JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Arhitektura historicizma u Sušaku, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 456-476.

br. 24 i br. 26 – Julio Stanisavljević, 1888.-1890.), nisu počinile istu grešku, dapače, u potpunosti su afirmirale topografske prednosti lokacije okruživši se zelenim okućnicama i rastvorivši južne fasade balkonima-lođama dekorativnog efekta.¹⁶³ (SI. 3.20. a, b)

Sušak se također širio zapadno od Jelačićevog trga usponom uz Lujzinsku cestu prema Banskim vratima (ulica Franje Račkoga) izgradnjom najamnih zgrada skromnijih neostilskih i secesijskih značajki te sporadično unutar industrijskog pojasa u kanjonu Rječine (Ružičeva ulica); poimence se mogu spomenuti kuće Mikuličić i Justin. Uz Trsatske stube koncem stoljeća podiže se više obiteljskih kuća eminentnijih građana, prvenstveno zbog pogodnosti lokacije – osunčanih obronaka te blizine samih stuba koje su, razvojem Brajdice, dobile na važnosti povezujući povijesnu jezgru i novo gradsko središte. Međutim, ova tradicionalna pješačka komunikacija više nije bila dostatna pa se 1888. godine donosi Statut za izgradnju Bulevarda, nove serpentine trasirane u južnoj padini trsatskog brijega, u svrhu bolje prometne protočnosti i planskog naseljavanja. Bulevard postaje gradilište samostojećih vila, obiteljskih kuća i nižih najamnica za koje se propisuju, no ne uvijek i poštuju, urbana pravila ponašanja. U kontaktnoj zoni građevne parcele i uličnog pravca, primjerice, nalaže se izvedba ogradnog zida uz nogostup, koji vlasnici radi privatnosti često povisuju i opremaju željeznim vratnicama, a statutarne odredbe tiču se i zahtjeva da arhitektonska rješenja novogradnji budu na razini lokacije. Naime, Bulevard je zamišljen kao atraktivna stambena ulica kultiviranog komunalnog uređenja, suvremena prometnica, ali i mirno šetalište s odmorištem na polovini puta u vidu platoa-trga podno ubrzo izgrađene Gimnazije (Ludwig i Hulssner, 1893.-1896.), prosvjetno-kulturnog središta nove stambene četvrti. Intendirani duh Statuta dobro ilustriraju vila Babić na Donjem Bulevardu (danas Bulevar Oslobođenja), a naročito vile Gornjeg Bulevarda (Šetalište Ivana Gorana Kovačića) u autorstvu Giovannija Randicha: vila Cuculić (1897.-1898.), vila Celligoi (1898.-1899.) i vila Schmidt (1894.-1895.), no češći su objekti čije su forme rezultat organskog rasta (dogradnji aneksa i katova, adicije balkona) koji su podignuli stambenu kvalitetu nauštrb reprezentativne simetričnosti i stilske dosljednosti.¹⁶⁴ (SI. 3.21. a, b)

Sušačka je općina, za razliku od visokoindustrijalizirane Rijeke, uspjela sačuvati i morsku obalu od pretjerane gospodarske eksploatacije. Osim umetanja ponekog manjeg pogona, kao što je

¹⁶³ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Arhitektura historicizma u Sušaku, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 476-483., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 229-231.

¹⁶⁴ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Arhitektura historicizma u Sušaku, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 484-498., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 232-235.

Tvornica octa i likera, uvelike se održao prirodni izgled Pećina, iako pred sam Prvi svjetski rat prirodni okoliš narušava njemačka investicija u talionicu olova na Plumbumu, prvog teškog industrijskog postrojenja. Prepoznavajući blagodati ove kupališno-stambene zone, imućniji Riječani od prve polovine 19. stoljeća ulažu u imanja ladanjskog ugođaja u zelenim oazama, npr. vila dr. Kresnika, vila Gall, vila Ane Ribboli, vila Anna (obitelji Marochino) itd. Pećine se nastavljaju izgrađivati kao elitna stambena četvrt nakon donošenja Građevinskog pravilnika 1900. godine koji je kodificirao nisku gradnju, samostojeće objekte do najviše dva kata, po mogućnosti s hortikulturno uljuđenom okolicom. Glavna prometna okosnica reguliranog predjela je cesta Dorotheja, povijesni spoj Karolinške ceste s lazaretom u Martinščici, današnje Šetalište XIII. divizije. Luigi Cosulich, vlasnik Tvornice octa i likera i okolnog terena uz ovu ulicu, razvija svoj posjed zbirom obiteljskih kuća i najamnica, od kojih je tipološki najzanimljivija vila Dalibor (Giovanni Randich, 1901.), zapravo višestambena najamna kuća koja se, umjesto cenzurirane gradnje uvis, protegnula vodoravno u nisku lamelu s dvije ulazne veže. Među vilama, istaknuta je Cosulicheva vlastita rezidencija (Giovanni Randich, 1902.) s ukrasnim drvenim elementima koji podsjećaju na sjevernjačku arhitekturu romantičnih ljetnikovaca. Kontinentalne reminiscencije ima i vila Dworsky, također asimetričnog tlocrta i s rezbarenim potkrovnim strehama u vlasništvu i vjerojatnom autorstvu Giovannija Maria Cureta, a dekorativnom upotrebom prozorskih vitraja ističe se vila Preisler-Richtmann (1910.). Proglašenjem Sušaka kupališnim mjestom 1912. godine učvršćuje se stambeni, rekreativni i turistički razvoj predjela Pećina u narednom razdoblju.¹⁶⁵

Sušak je prostorno, ekonomski i populacijski napredovao kao stambeno predgrađe Rijeke, dapače, u razdoblju secesije gradili su se gotovo isključivo soliterni stambeni objekti niže katnosti na predjelu Bulevarda i Pećina. Nakon Prvog svjetskog rata, međutim, sušačka se općina osamostaljuje i, u novoj političkoj pripadnosti Kraljevini SHS, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, svoju ekonomsku budućnost vidi u zdravstvenom turizmu i pomorsko-lučkoj privredi. Bilježeći kontinuirani rast stanovništva i blagostanja, pa onda i visoku građevinsku aktivnost, Sušak u međuraću nadoknađuje komunalni „zaostatak“ gradeći upravne, kulturne, društvene, hotelske i druge kapacitete, ranije deficitarne, uz najobimniju stambenu produkciju koja pokriva standardne tipologije: višestambene najamnice različitog komfora i opremljenosti,

¹⁶⁵ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Arhitektura historicizma u Sušaku, u: *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.* (bilj. 134), 498-508., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke* (bilj. 139), 235-239., 259-261., RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 133), 320-322.

obiteljske kuće i vile. Osim zadovoljavanja potreba domicilnog stanovništva, od elitnog sloja, preko srednjeg građanstva do radničke klase, najamnice se grade i za doseljene činovnike državnih poduzeća i carinske službenike lučkih skladišta. Realitet fizičke granice na Rječini učinio je da grad više ne može (i ne treba) ovisiti o riječkim arhitektima za projektiranje stambenih zdanja, dajući mogućnost za profiliranje domaćeg kadra. Riječanin Francesco Mattiassi nakon 1918. godine odlučuje ostati u Sušaku, a s radom nastavlja i sušački graditelj Vlatko Vidmar, otprije uposlen na kućama uz Bulevard. Tijekom 1920-ih godina na učestalim dogradnjama stambenog fonda, što je signal materijalnog napretka obitelji, nalazimo odreda lokalne graditelje: Franju Šikića, Franju Matkovića i Konrada La Grasta, posljednjeg i u ulozi samostalnog projektanta novih najamnica.

Građevinski poduzetnici David Bunetta i Borena Emili monopolizirat će stambeni sektor 1930-ih godina. Djelatnost im je intenzivna u kvantitativnom smislu. Neke sekvence grada, poput sjeverne strane Strossmayerove ulice i ulice Janka Polića Kamova te začetka Šetališta XIII. divizije, mogle bi stajati za referentne liste njihovih poduzeća. (SI. 3.22. a) Realizirane višestambenice i privatne kuće odlikuju se visokom obrtničko-zanatskom razinom izvedbe, a u pogledu stila javljaju se oscilacije tipične za međuratna desetljeća. Ugledanje na susjednu Rijeku i tamošnje talijanske utjecaje stalno je prisutan dio „života na granici“ i dokaz ipak neprekinutih spona, a u njihovim projektima se manifestira u reljefnosti pročelja (upotrebi istaknutih erкера, dugačkih i „teških“ balkona punih betonskih ograda, ponekad i zaobljenih na uglovima zgrada), transparentnim vertikalama stubišta, kao i snažnijem kolorizmu. Kod Borena Emilija to vidimo na kući Pajkurić (Strossmayerova 19, 1933.) (SI. 3.22. b, c), obiteljskoj stambeno-poslovnoj kući Emili (Šetalište XIII. divizije 9, 1932.) i činovničkim najamnicama u ulici J. P. Kamova i Šetalištu Joakima Rakovca (1931.-1937.), a kod Bunette na kući Benco (Strossmayerova 13-15, 1933.). Bunetta je često tradicionalniji i pitoreskniji, pa poseže i za eklektičnim dekorativnim i konstruktivnim elementima, kao u pećinskim vilama romaničko-renesansne inklinacije: ljetnikovcu Kezele (1929.), vili Müller (1930.) i kvalitetno prostorno prostudiranoj vili Ružić (1937.) koja se snažnim arkaturama otvara južnom pogledu i dotiče morsku obalu kaskadnom terasom i privatnim pristaništem. Tom trendu možemo pridružiti i vilu Olga (1925.) zagrebačkog arhitekta Milana Tomičića koja također podražava romantični, primorski tip ladanjske kuće. Međutim, oba graditelja postupno usvajaju modernistička načela ugledajući se prvenstveno na progresivna kretanja u zagrebačkoj sredini; kod Borena Emilija je evidentno naginjanje purizmu u peterokatnici Emili (Strossmayerova 17, 1936.), a početkom

1930-ih Bunetta projektira prvi ravni krov u Sušaku prilikom dogradnje kuće Pavašić (Franje Račkoga 60), a potom osmišljava izvanrednu stambenu-poslovnu peterokatnicu Kezele-Budak, poznatiju kao kuća *Alga* (Šetalište XIII. divizije 11, 1933.-1936.) koja se ističe svojim asimetričnim volumenom, ravnom krovnom terasom i ostakljenom okomicom stubišta. (SI. 3.23. a, b) Moderni leksik Bunetta je primijenio i na trokatnicama Brozičević na tadašnjoj Istarskoj ulici (današnja Kamovljeva ulica 11-15, 1932.-1935.), novoprobijenoj prometnoj poveznici između Kumičićeve ulice i Plumbuma, paralelnoj Šetalištu XIII. divizije, prihvaćajući narudžbe i za druge najamnice na njenom sjevernom potezu te tako definirajući stilski karakter i mjerodavne gabarite ovog novog rezidencijalnog areala Sušaka.¹⁶⁶ (SI. 3.24.)

Progresivne stavove zagrebačkog kruga arhitekata iz prve će ruke na Sušak prenijeti Kazimir Ostrogović nakon stečene diplome na Arhitektonskom odjelu Tehničkog fakulteta 1934. godine. Na svojim je sušačkim kućama pokazao potencijal novih tehnika građenja i estetike funkcionalizma za ostvarivanje praktičnijih i zdravijih stambenih prostora, primjerice, dizajniranjem prelomljenog ugaonog prozora na visokoj najamnici Kauzlarić (Šetalište XIII. divizije 13-15, 1938.) osigurao je bolje osunčanje boravišnih prostorija stana, a svodeći volumene privatnih kuća Prosen i Radonić na Bulevardu i Vidikovcu (1937.) na izdužene kvadre perforirane dubokim balkonima-lođama, stanarima je dao ugodan zasjenjen prostor za odmor. (SI. 3.23. c) Kuća Grgurić na Šetalištu XIII. divizije br. 20 iz 1940. godine, čiji je izvođač i vjerojatni projektant Stjepan Novak, građevinski poduzetnik iz Zagreba, također je čistih ravnih linija na tragu suvremenog purizma, a zanimljiva je i zbog načina rješavanja stalnog zadatka sušačke (i riječke) stambene arhitekture – visinskog pomaka etaža uslijed pada terena: prema uličnoj strani je dvokatnica dramatično izdubljenih balkona-lođa uz središnju stubišnu os, dok se prema Brajdici razlaže na čak sedam etaža.¹⁶⁷

Prisutnost većeg broja zagrebačkih arhitekata neposredna je posljedica političkih okolnosti, odnosno okretanja Sušaka ka kontinentalnim središtima nove državne tvorevine. Iz Zagreba se

¹⁶⁶ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 120-133., 156-157., 173-175., 179-181., 192-205., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Najamne stambene zgrade međuratnog Sušaka, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28(2004.), 348-365., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Čovjek koji je izgradio pola Sušaka, u: *Sušačka revija*, 6(1998.), 22-23, 91-99., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Boren Emili, u: *Sušačka revija*, 7(1999.), 28, 71-81., MARIJAN BRADANOVIĆ, Graditeljstvo Sušaka između dva svjetska rata, u: *Moderna arhitektura Rijeke* (bilj. 155), 112-147, 138-142.

¹⁶⁷ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 133., 175-176., 208-209., IDIS TURATO, Kazimir Ostrogović, u: *Arhitektura*, 55(2008), 1(218), 26-29, 36-39.

preko javnih natječaja ili neposrednih narudžbi angažiraju arhitekti značajnih javnih objekata, kao što je Gradska vijećnica (projekt: Juraj Denzler, 1927.) i Banovinska bolnica (Stanko Kliska, 1931.-1934.), obje istaknute u silueti sušačkog brijega, ili komercijalnih novogradnji, poput palače Prve hrvatske štedionice (Aleksandar Freudenreich, 1922.-1925.) koja je zaokružila sjeverno pročelje Titovoga trga. Najeksponiranija investicija međuratnog Sušaka, za koju se arhitektonsko rješenje također tražilo putem natječaja (prvonagrađeni rad: Josip Pičman (pretprojekt Radna grupa Zagreb), 1935., izvedbeno rješenje: Alfred Albini, 1937.-1941.), bio je Narodni dom na Sušaku, zamišljen kao multifunkcionalni centar na Strossmayerovoj ulici s hotelskim smještajem, zamašnjak kulturnog, društvenog i turističkog razvoja grada. (Sl. 3.25. a, b) U natječajni program bila je ugrađena simbolička, pa i politička motivacija obvezom projektiranja hotelskog tornja koji je trebao biti označitelj modernosti, prestiža, gospodarskog napretka i građanske samosvijesti Sušaka, „svjetionik“ uperen prema talijanskoj Rijeci, što je u Pičmanovoj imaginaciji rezultiralo prijedlogom staklenog nebodera, a u Albinijevim postnatječajnim varijantama postupno dovedeno do pragmatične armiranobetonske konstrukcije tornja s balkonskim konzolama na južnoj strani, obloženog kamenom i zaključenog ostakljenom, kasetiranom „kopicom“ 14. kata.¹⁶⁸ Sušački neboder bio je svjesno koncipiran kao novi urbani znak izvan formata dotadašnjeg gradskog tkiva. Antagonizam staroga i novoga donekle je ublažen urbanističkim postavom objekta – toranj je pomaknut na sam ugao klinaste parcele, osvojen na postament parterne zone lokala, bočno spojen traktom restorana i male dvorane s korpusom kulturno-kazališnog centra koji se, pak, organički nadovezuje na susjednu historicističku stambenicu.

Svjedočanstvo ambicije sušačkih općinara predstavlja i priprema Generalnoga regulacionog plana kao krovnog dokumenta koji je trebao usmjeravati gradske funkcije u narednim desetljećima očekivane samostalnosti. Na natječaju 1936. godine najbolje je ocijenjen rad Velimira Jamnickog koji autor nastavlja razrađivati uz asistenciju mladih suradnika Mirka Premužića i Zdenka Kolacija u općinskom Tehničkom uredu pod vodstvom Zlatka Prikrila do finaliziranja i potvrde plana 1939. godine. Za buduću stanogradnju regulacijom se deziniraju veće površine brdovitih kosina od Trsata do Donje Vežice i Martinšćice, razrađuje se mreža

¹⁶⁸ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Hrvatski kulturni dom u Sušaku – prilog istraživanju i valorizaciji, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29(2005.), 287-306., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, Uloga Alfreda Albinija u projektiranju i izgradnji Hrvatskog kulturnog doma u Sušaku te njegovo dovršenje i izmjene, u: *Ars Adriatica*, 7(2019.), 9, 151-172.

prometnih arterija, utvrđuje gustoća, katnost i tipologija gradnje. Zadana visina nigdje ne prelazi pet katova, koliko se dopušta na Brajdici, sjeveru Delte i Martinščici, uz značajnije prometnice uglavnom se planiraju nizovi dvokatnica i trokatnica (Kumičićeva, Kamovljeva), dok se na najstrmijim predjelima trsatskog brijega, u polururalnim predgrađima te uz priobalje sugeriraju visine od maksimalno dva kata, dakle, rahliji stil gradnje najpogodniji za obiteljske i manje najamne kuće.¹⁶⁹ Urbanističkim planom trebalo je također prevenirati, a ponegdje i sanirati, individualnu izgradnju na području Krimeje, Vojaka, Gornje i Donje Vežice kako bi se racionalno koristili ti sjeveroistočni, još slobodni dijelovi grada. Provedba Generalnog plana osujećena je skorim početkom rata, no u vrijeme talijanske okupacije ugledni arhitekti Plinio Marconi i Melchiorre Brega sistematizirali su zemljište između Krautzekove i Mihanovićeve ulice za potrebe radničkog naselja obiteljskih i ekonomičnih kuća, po izvođaču radova nazvanog DECSA, začinjajući plansku urbanizaciju Vojaka.¹⁷⁰

3.5. Visinski dometi i modaliteti stambene arhitekture

Stambene zgrade s kojima je nova socijalistička vlast raspolagala po završetku Drugoga svjetskoga rata bile su izgrađene ponajviše do 1914. godine, tijekom najveće ekonomske ekspanzije Rijeke vođene merkantilnim interesima Habsburške, odnosno Austro-Ugarske monarhije. Politički iscrtane granice *corpusa separatuma*, koje nisu poštovale prirodne prostorne silnice i vjekovne relacije liburnijskih gradova, bile su korijen brojnih asimetrija u razvoju i izgradnji moderne Rijeke. Najočitija posljedica bila je svođenje gradskog teritorija na vrlo limitiranu površinu, što je rezultiralo visokom gustoćom naseljenosti šireg središta grada te njegov hermetički odnos prema seoskoj, prigradskoj okolini. Najdugoročnija posljedica je bila litoralizacija rada, tj. rastezanje lučko-industrijskih postrojenja i prateće željezničke infrastrukture uz prirodnu ili nasipanu morsku obalu kako bi se ekstrahirala maksimalna dobit iz raspoloživog terena. Centar grada sveden je na komunalno zapušteni Stari grad i zaravnjeno zemljište uz taj „gospodarski pojas“, dakle, prostorno usku zonu na kojoj je, uz sve veću koncentraciju stanovništva i porast gradskih sadržaja, bilo sve složenije organizirati gradski

¹⁶⁹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 56-68., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Regulacioni plan Sušaka (1936.-1939.), u: *Sušačka revija*, 3(1995.), 9, 29-38.

¹⁷⁰ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 156-160., SRĐAN ŠKUNCA, Planiranje i izgradnja radničkih naselja u razdoblju 1940.-1945., u: DAINA GLAVOČIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, SRĐAN ŠKUNCA, *Riječka radnička naselja* (bilj. 151), 66-68.

život bez preklapanja funkcija i/ili kompeticije aktera za oskudni broj slobodnih parcela. Reakcija je nastupila u vidu kontinentalizacije stanovanja i drugih djelatnosti, naročito uprave i obrazovanja, odnosno povlačenje u dubinu gradskog prostora, pa i na teže osvojiva podnožja i padine okolnih brjegov. ¹⁷¹

Manjak građevinski pristupačnog tla podizao je cijenu investicija i poticao spekulacije, očite u povećanju katnosti serijske najamne stanogradnje, nerijetko od pet do sedam iskoristivih etaža, ali i komercijalne gradnje, poput izrazito visokih stambeno-poslovnih interpolacija kina-teatra *Corso* i hotela *Royal* na Korzu. ¹⁷² Grassijeva regulacija predodredila je način urbanizacije riječkog zaleđa sljedeći logiku morfologije terena, omogućujući slojevitu gradnju u nizovima najamnica na blažim usponima te udvojenih i slobodnostojećih objekata na strmijim odsječcima. Tipologija soliternih višestambenica, do tri ili četiri kata visine, kao što su već navedene kuće Kramar, Scrobogna, Matejčić, Celligoi i druge, značajna je novina ovoga razdoblja i važan presedan za budućnost. Savladavanje visina pratila je i primjena karakterističnog urbanog instrumentarija, poput poprečnih skalinama, mostića za pristup stambenim zgradama, formiranih podzida i usjeka, ograđenih predvrtova itd. Postali su dio identiteta riječkog urbanog prostora, svjedoče o periodu koje je iznašlo formulu za kulturu stanovanja prilagođenu topografskim uvjetima.

Od 1870-ih godina na drugom boku Rječine razvija se sušačka općina gradeći svoj urbani identitet na tada kurentnoj ideji vrtinoga grada. Dok se gradsko središte na Brajdici planira u stambeno-poslovnim blokovima i nizovima, u stambenim predjelima Bulevarda i Pećina građevinskim pravilnicima proskribirana je niža i prorijeđena izgradnja s hortikulturno uređenim okućnicama, rezervirana isključivo za individualno stanovanje i manje najamnice, a na koje se nadovezuje također rahli urbanizam spontano formirane mreže sušačkih suburbija. Primjereni gabariti stambenih građevina, osmišljena interakcija zelenila i arhitekture te skladni ulični potezi čine autohtonu graditeljsku tradiciju Sušaka. Nakon Prvoga svjetskoga rata vladat će isti urbani red, odnosno istim će se načinom definirati gornja dionica Strossmayerove ulice,

¹⁷¹ DRAŠKO BIŽACA, Razvojni problemi Rijeke (3): Razvojni problemi – danas, u: *Naša Rijeka*, 9(1987.), 106, 10-11.

¹⁷² Prema nekim podacima, Rijeka je uoči Prvoga svjetskoga rata bila grad s najvećim postotkom visokih zgrada u mađarskom dijelu Monarhije: 36 % objekata imalo je više od dva kata, u usporedbi s Budimpeštom (26 %) i Zagrebom (19 %)., BRANKO METZGER ŠOBER (bilj. 148), preuzeto iz: Ilona Fried: *Fiume: Città della Memoria 1868-1945*, 2005., 61.

kultivirati nova Kamovljeva ulica i apsorbirati dijelovi prigradskih naselja, bez ekscenčnih epizoda. „Šok moderniteta“ dogodit će se tek podizanjem Narodnog doma krajem 1930-ih godina koji je unio poveliki građevinski i sadržajni program u ionako saturirano urbano tkivo centra Sušaka te simboličkim akcentom kompozicije – hotelskim tornjem – bespogovorno probio dotadanje visinske granice.

Akontekstualna modernistička gradnja, u opoziciji spram neposrednog okoliša i iskustva građana, ispoljit će se i u riječkom međuraću, ali – što je indikativno – u stambenoj izgradnji, Puhalijevom Malom neboderu i Nordijevoj Visokoj kući Albori, najvažnijim urbanim težištima ovog stagnantnog perioda u povijesti Rijeke. U nedostatku bitnijih javnih investicija, graditeljske ambicije preuzimaju privatno financirani stambeni objekti, po mjerilu i urbanističkoj poziciji izjednačeni, ako ne i nadređeni javnim institucijama, „*reducirani manifesti nove vizije grada*“ transformiranog duhom modernizma.¹⁷³ Ricardo Gigante, glavni riječki konzervator, eksplicite je izrazio taj sentiment braneći pred Riječanima dovršenu Casu Albori; Giganteov diskurs korelira visinu s modernošću, imanje ili nemanje visoke zgrade suvremenog oblikovanja predstavlja civilizacijski kriterij, ono što razlikuje provinciju od metropole, napredak od letargije.¹⁷⁴

Pripuštanje neboderskih interpolacija u središta europskih gradova u međuraću postaje marker prijeđenog civilizacijskog puta, pa tako i u regionalnim okvirima nalazimo pretendente na epitet najviše zgrade. Osim riječkog i sušačkog nebodera, demarkacijski prag od 50 metara visine dosegulo je i beogradsko sjedište Hipotekarne banke, tzv. Palača Albanija, monumentalno zdanje na Terazijama (natječajni projekt: Branko Bon i Milan Grakalić, razrada i izvedba: Miladin Prljević i Đorđe Lazarević, 1938.-1940.), a Nebotičnik arhitekta Vladimira Šubica (1930.-1933.), klasicističke i Art Déco stilizacije, sa svojih 70 metara uspostavio je novu visinsku dominantu u središtu Ljubljane, a mondenom kavanom na ostakljenom posljednjem

¹⁷³ SAŠA RANDIĆ I IDIS TURATO, Urbani okvir riječke Moderne 1918.-1941., u: *Moderna arhitektura Rijeke* (bilj. 155), 9-25, 18.

¹⁷⁴ Gigante je u ožujku i travnju 1942. godine objavio dva novinska članka u dnevnom listu *La Vedetta* nakon završenih građevinskih radova na Visokoj kući Albori, naglašavajući njene pozitivne arhitektonske i urbanističke strane („*Racionalizam i modernost su karakteristike koje svi poštujemo i želimo pa se mora priznati da je sada kada je neboder dovršen grad poljepšan, a trg nije izgubio ništa od svoje fizionomije. (...) Rijeka je u svojem središtu dobila monumentalnog svjedoka američkog ukusa i utjecaja.*“), ističući prednosti stanovanja na visokim katovima (čisti zrak, panoramski pogled), a kritičarima poručiti da se ne čude visokim konstrukcijama „*kao kakvi seljaci*“ kad su već deseci takvih visokih kuća producirani u talijanskim gradovima., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 99.

katu novi (vele)gradski sadržaj. Zagrebački primjeri su komparativno niži, no u blokovima tro- i četverokatnica Donjega grada nemaju visinske konkurencije: deveterokatna kuća Radovan (Slavko Löwy, 1933.-1934.) u Masarykovej/Gundulićevoj, za etažu „kraća“ Napretkova „visoka kuća“ u Bogovićevoj/Gajevoj (Stjepan Planić, 1936.), soliterna, masivna osmerokatnica Assicurazioni generali na Trgu bana Jelačića (Marcello Piacentini, 1938.-1939.) te kompleksni sklop Dom Matice hrvatskih obrtnika koji je probio dotadašnje visinske limite Illice (Aleksandar Freudenberg i Zvonimir Požgaj, 1937.-1940.).¹⁷⁵ Svaku od ovih urbanih prekretnica omogućio je specifičan splet lokalnih uvjeta i preokupacija, a nerijetko ih je pratila i žustra javna diskusija.

Tako i riječko-sušački neboderi imaju svoj podtekst u rivalstvu dvaju granicom podijeljenih gradova u politički nestabilnom međuraću – s jedne je strane želja za dokazivanjem osamostaljenog Sušaka, s druge nastojanje marginalizirane Rijeke da ostane relevantna u suvremenim tokovima. Nuspojava tih povijesnih okolnosti bila je izmijenjena slika grada; obzorom obaju polova dominiraju sekularne vertikale modernog doba – rezidencijalni i hotelski tornjevi, zajedno sa mastodontskim javnim zgradama monarhijske epohe uz lučki pojas i na pozadinskim obroncima. Prema tome, do Drugoga svjetskoga rata normalizirane su neke visine i gabariti u stambenoj, komercijalnoj i javnoj arhitekturi Rijeke i Sušaka koje bi, u nekim drugim sredinama postupnijeg urbanog rasta i nenaviknutih na oštre cezure u gradskom tkivu, mogle biti smatrane ekstremnima. Stoga se u poslijeratnom razdoblju mogao očekivati organski razvoj ovih zametaka, perpetuiranje nataloženih pravila postupanja u prostoru, pa i natjecanje novog režima sa spomenicima prethodnih, u htijenju da ih se visinski nadvlada. Pitanje je samo intencije i mjere, tj. koliko se logično nastavlja ta ideja, kada se pervertira, kada kreativno nadograđuje?

¹⁷⁵ LJILJANA BLAGOJEVIĆ, *Modernism in Serbia: The elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941*, Harvard Design School i MIT Press., 2003., 188-189., PETAR KREČIĆ, *Architecture in former Yugoslavia*, u: *Impossible Histories: Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918-1991*, (ur.) Dubravka Đurić, Cambridge: MIT Press, 2003., 334-373, 339-340., ALEKSANDER LASLO, *Arhitektonski vodič: Zagreb: 1898.-2010.*, Arhitekt i Društvo arhitekata Zagreba, Zagreb, 2011., 82., 86., 136-137.

4. VJEŽBANJE ZAJEDNIŠTVA: STAMBENA IZGRADNJA RIJEKE I SUŠAKA, 1945.-1957.

Završetak Drugog svjetskog rata za Rijeku i Sušak je označio ulazak u desetljeće značajnih političkih, upravnih, socijalnih, ekonomskih i demografskih promjena koje su se odrazile na sve segmente života, pa tako i na graditeljsku djelatnost. Tranzicija u mirnodopsko razdoblje i socijalističko društveno uređenje odigravala se paralelno s učenjem suživota dvaju razdvojenih gradova ili „vježbanjem života“¹⁷⁶ u još jednoj turbulentnoj epizodi gradske povijesti. Najvažnija tema desetljeća bila je građenje spona gradskog prostora s obje strane Rječine, a u tome je sudjelovala i stambena izgradnja, iako još uvijek u smanjenom opsegu zbog poratne neimaštine i nesustavnih modela financiranja. Brojke govore same za sebe: od 1945. do 1951. godine popravljena su i adaptirana 2 764 stana te sagrađena 922 nova, a od 1952. do 1957. godine gradski stambeni fond uvećan je za još 1 059 stanova.¹⁷⁷ Iako produkcijom skromna, stambena arhitektura će se ispreplitati sa bitnim preokupacijama ovog razdoblja: poratnom obnovom, upravljanjem graditeljskom baštinom, urbanističkim planiranjem ujedinjenoga grada, rekonfiguracijom stručne djelatnosti (organizacijska građevinskog sektora, projektantskog rada, strukovnih udruženja), zbog čega zahtijeva pobližu elaboraciju. Pri kraju perioda događa se i reintrodukcija tipologije stambenog tornja nakon ratnog hijatusa, doduše, ne dosežući visine ranijih primjera, ali signalizirajući jačanje ambicija sa rastom ekonomskog prosperiteta.

4.1. Društveno-politički kontekst i demografska kretanja

Jedinice IV. Jugoslavenske armije 3. svibnja 1945. godine oslobodile su Rijeku od njemačke vojne okupacije. Prvim poslijeratnim sporazumima u Beogradu i Devinu, u lipnju iste godine uspostavljene su dvije okupacijske zone u Istri i Slovenskom primorju, teritoriju koji je, temeljem Rapalskog ugovora (1920.) i Rimskog pakta (1924.), još uvijek formalnopravno pripadao Italiji. Grad Rijeka sa neposrednom okolicom ušla je u sastav Zone B kojom je

¹⁷⁶ *Vježbanje život* povijesni je i genealoški roman akademika Nedjeljka Fabrija iz 1985. godine, dio *Jadranske trilogije* koja transgeneracijski opisuje suživot različitih etničkih zajednica u (pred)modernoj Rijeci. Centralna tema je odnos čovjeka i povijesti, utjecaj vlasti i političkih događaja na život obitelji, pojedinaca i grada kao povijesnog entiteta.

¹⁷⁷ DRAŠKO BIŽACA, Stanovanje u dosadašnjoj prostornoj strategiji Rijeke, u: *Studija stanovanja – knjiga podataka*, Zavod za izgradnju Rijeke i OOUR Razvojno-urbanistički biro, Rijeka, 1978., 129-273, 269.

upravljala Vojna uprava Jugoslavenske armije (VUJA) sa sjedištem u Opatiji. Za trajanja svog mandata, VUJA je bila odgovorna za organizaciju političkih, društveno-ekonomskih i kulturnih prilika u Rijeci te je u tom svojstvu bila nadređena Gradskom narodnom odboru Rijeka kao najvišem predstavničkom organu narodne vlasti.¹⁷⁸ Viceguverner Julijske Krajine i zapovjednik VUJA-e bio je pukovnik Većeslav Holjevac pod čijim su rukovodstvom odobravana i usmjeravana kreditna sredstva Jugoslavije namijenjena postupnoj normalizaciji života u ratom devastiranom gradu, posebice obnovi stambenog fonda te industrijskih i lučkih postrojenja. Razvoj Rijeke Holjevac će nastaviti pratiti na čelu Ministarstva za novooslobođene krajeve u Vladi Federalne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) (1948.-1950.) koordinirajući dovršetak započetih investicija, kao i transfer daljnje financijske pomoći za stambenu i ostalu izgradnju grada te podizanje lokalne privrede.¹⁷⁹ Na istočnoj obali Rječine politička je situacija bila ponešto jednostavnija. Grad Sušak je po oslobođenju 20. travnja 1945. godine automatski postao teritorijalnim dijelom tadašnje Demokratske Federativne Jugoslavije te se već u srpnju 1945. godine formira civilna vlast, odnosno Gradski narodni odbor (GNO) Sušak.¹⁸⁰ Dakle, u dvogodišnjem *interregnumu* (1945.-1947.) Sušak i Rijeka još uvijek funkcioniraju kao zasebni gradovi s vlastitim upravnim uređenjem, no njihova granica je već donekle propusna u anticipaciji pozitivnog ishoda pregovaračkih napora oko pripojenja Rijeke Jugoslaviji te nije neobično što djelatnici oba GNO-a već tada intenzivno surađuju na bitnim pitanjima prostornog, funkcionalnog i simboličkog objedinjavanja dvaju gradova.

Nakon zaključenja Pariške mirovne konferencije u rujnu 1946. godine te potpisivanjem Mirovnog sporazuma između FNR Jugoslavije i Italije 10. veljače 1947. godine, grad Rijeka je službeno sjedinjen s NR Hrvatskom, u okviru FNR Jugoslavije. Nakon toga je odlukom Prezidijuma Narodne skupštine FNR Jugoslavije od 15. rujna 1947. godine GNO Rijeka priznat

¹⁷⁸ ANDREA ROKNIĆ BEŽANIĆ, Uspostava i organizacija civilnih i vojnih vlasti u poslijeratnoj Rijeci, u: *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 6-7(2011.-2012.), 163-177, 163-167., DARKO DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća: (1918.-1947.)*, Denona, Zagreb, 2010., 110. i 127.

¹⁷⁹ HRVOJE KLASIĆ, Većeslav Holjevac: odvažni vizionar, u: IVAN MLINAR, HRVOJE KLASIĆ, *Zagreb Većeslava Holjevca od 1952. do 1963.: urbanistička vizija i arhitektonski dosezi*, katalog izložbe, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2021., 189-215, 193-195.

¹⁸⁰ Gradska Narodna skupština Sušaka izabrala je 7. listopada 1945. godine za predsjednika Blaža Polića, dugogodišnjeg profesora Sušačke gimnazije koji se politički angažirao tijekom rata, a po njegovoj nenadanoj smrti 18. studenoga 1946., na izvanrednoj sjednici za nasljednika je predložen i prihvaćen Ivo Gržeta, dotadašnji tajnik GNO Sušak. Nakon izbora 1. lipnja 1947. godine predsjednikom Izvršnog odbora NO Grada Sušaka postaje Dragutin Kontuš., ŽELJKO BARTULOVIĆ, *Sušak 1919.-1947.: državnopravni položaj grada*, Adamić, Državni arhiv Rijeka i Pravni fakultet Rijeka, Rijeka, 2004., 315-317.

kao zakoniti organ državne vlasti, da bi zatim Prezidijum Sabora NR Hrvatske 27. prosinca 1947. godine prihvatio prijedloge GNO Rijeke i Sušaka o upravnom ujedinjenju gradova. U veljači 1948. godine održani su prvi izbori za novi, zajednički Narodni odbor grada Rijeka te izglasan i prvi gradonačelnik ujedinjenog grada: Pietro Klausberger, tadašnji predsjednik Slavensko-talijanske antifašističke unije – *Unione antifascista italo-slava* (STAU – UAIS). Antifašističkog opredjeljenja, a talijanske narodnosti, bio je politički oportuni izbor za period delikatne tranzicije Rijeke u okrilje jugoslavenske države.¹⁸¹

Reorganizacijom teritorijalne uprave na razini NR Hrvatske 1952. godine osnovan je Kotar Rijeka u čijem je sastavu bilo sedam općina riječkog prstena (Bakar, Cernik-Čavle, Hreljin, Jelenje, Kastav, Klana i Kraljevica), zajedno s užim gradskim područjem Rijeke kao jednom općinom koja je obuhvaćala Drenovu, Hosti, Kostrenu Svete Barbare, Kostrenu Svete Lucije, Orehovicu, Plase, Pehlin, Podvežicu, Srdoče, Sušak, Svilno, Škurinje, Trsat, Val Škurinje i Zamet. Novim zakonom iz 1955. godine smanjen je broj upravnih jedinica tako da su od prijašnjih općina riječke okolice samostalnost zadržali Bakar i Kraljevica, a od preostalih pet općina formirane su tri nove: Općina Zamet, Općina Stari grad i Općina Sušak. U novom komunalnom sustavu općine su postale glavni nositelji društveno-političkog i ekonomskog samoupravljanja, zadobile su veću autonomiju i autoritet u gospodarskim, kulturnim i socijalnim pitanjima. Po prvi put od ujedinjenja grada 1948. godine, dakle, teritorij prijašnjih gradova Rijeke i Sušaka nije bio pod nadležnošću jednog upravno-administrativnog tijela, već su se gradski poslovi rasporedili na tri općine sa svojim Narodnim odborima i izabranim vodstvima.¹⁸² Funkciju predsjednika NO Rijeka od 1951. do 1955. godine obnašao je Edo Jarda, rođeni Zamećanin s pedigreom španjolskog borca i iskustvom političkog rada. Sudjelujući na zasjedanjima Stalne konferencije gradova SFRJ, naročito se zainteresirao za stambenu problematiku grada te je, kao predsjednik NO kotara Rijeka (1955.-1958.), podržavao racionalizaciju stambene izgradnje u okvirima tada osmišljane stambene reforme.¹⁸³

¹⁸¹ *Povijest Rijeke*, (ur.) Vinko Antić et. al., Skupština Općine i Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988., 405.

¹⁸² *Povijest Rijeke* (bilj. 181), 405, 406, 418.

¹⁸³ Edo (Eduard) Jarda (1901.-1980.), rođen u Zametu, 1926. iselio u Kanadu gdje je stupio u Komunističku partiju Kanade te će uređivati novine za hrvatsku dijasporu i organizirati pomoć jugoslavenskim partizanima za vrijeme Drugog svjetskog rata. Sam je sudjelovao kao dobrovoljac u Španjolskom građanskom ratu 1937. godine. Vrativši se u FNRJ, namješten je kao pomoćnik ministra za vanjsku trgovinu (1948.-1950.), potom savjetnik u veleposlanstvu u Delhiju. Nakon mandata predsjednika NO i Kotara Rijeka, bio je zastupnik u Saveznoj skupštini, djelovao u Matici iseljenika Hrvatske i Ugostiteljskoj komori FNRJ. Dobio je Nagradu grada Rijeke za životno

Jednako kao što je upravna povijest Rijeke i Sušak u prvom poratnom desetljeću složena, tako je i pitanje demografske strukture, odnosno kretanje broja stanovnika ujedinjenih gradova. Talijanska Rijeka prema popisu stanovništva iz 1940. godine, imala je između 57 i 59 tisuća žitelja. Prema procjenama povjesničara, taj broj je 1944. godine bio po prilici isti, dok je za Sušak iznosio oko 20 000.¹⁸⁴ Prvi službeni popis stanovništva u FNR Jugoslaviji proveden je 1948. godine i po prvi put donio objedinjene podatke za gradove Rijeku i Sušak. Nova gradska cjelina sa 68 000 stanovnika postaje drugi grad po veličini u Hrvatskoj i najveći grad na hrvatskoj obali.¹⁸⁵ Sljedeći popis iz 1953. godine otkriva, međutim, kako je Rijeka jedina od većih gradova NR Hrvatske od 1948. do 1953. godine ostvarila jednoznačenast postotak porasta stanovništva, 9,2 %, te u tom trenutku bilježi 75 tisuća žitelja.¹⁸⁶ Razlog treba tražiti u masovnom odlasku građana talijanske narodnosti koji su odlučili iskoristiti pravo optiranja omogućeno mirovnim ugovorom s Italijom, ostavljajući za sobom i svoje pokretnine, ali i prazne stanove koje se onda raspodjeljivalo doseljenim radnicima.¹⁸⁷ Snažnim promjenama u sastavu stanovništva Rijeke se, po mišljenju sociologa Ivana Rogića, dogodio diskontinuitet gradskog subjekta i gubitak gradske samosvijesti, usporediv s onime u Puli i Zadru, odnosno u kratkom vremenskom roku gradski su starosjedinci postali socijalnom i kulturnom manjinom.¹⁸⁸ Nedvojbeno je kako je Rijeka do sredine 1950-ih godina ostala bez dijela vitalnog građanstva srednje klase: liječnika, pravnika, učitelja i gradskih službenika, kao i civilnih inženjera, slobodnih projektanata i građevinskih poduzetnika. Potonje će biti posebno teško

djelo 1979. godine., Natuknica Edo Jarda, u: *Hrvatski biografski leksikon*, (ur.) Trpimir Macan, sv. 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., 357.

¹⁸⁴ VLADIMIR ŽERJAVIĆ, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971., u: *Društvena istraživanja*, Zagreb, 2(1993.), 4-5, 631-656, 651.

Međuratni grad Sušak u sastavu Kraljevine Jugoslavije prema popisu 1931. godine imao je u užem gradskom području 12 644, širem 16 111 stanovnika, a do rata nije bilo službenih popisa već je brojka od 20 000 stanovnika 1944. godine projekcija istraživača., NIKOLA STRAŽIČIĆ, Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke tijekom posljednja tri stoljeća, u: *Rijeka*, 1(1994.), sv. 1, 107-138, 118.

¹⁸⁵ IVAN MAHULJA, NIKOLA SPICIARIĆ, VINKO ANTIĆ, *100 činjenica o Rijeci: uz srebrni jubilej*, Odbor za proslavu 25-godišnjice oslobođenja Rijeke, Rijeka, 1970., 9.

¹⁸⁶ Za usporedbu, Split je 1948. imao 64 262 stanovnika, a 1953. 75 377, dakle, porast od 17,3 %, Pula je skočila s 21 065 stanovnika na 28 089, što je porast od 33,3 %, a Zagreb je od 314 866 stanovnika narastao na 350 452, odnosno za 11,3 %, K. ŠIMEK-ŠKODA, Popis stanovništva NRH 1953. godine, u: *Hrvatski geografski glasnik*, 14-15(1953.), 1, 130-133, 132.

¹⁸⁷ Osnovna demografska i društvena značajka ovog perioda svakako je naglo smanjenje domicilne populacije u Rijeci, posebice građana talijanske narodnosti (od 36,8 % u 1948. do svega 3,2 % u 1961. godini, odnosno 3 000 izjašnjenih Talijana) uz postupni rast žitelja hrvatske nacionalnosti te pripadnika naroda iz ostalih krajeva Jugoslavije., NIKOLA STRAŽIČIĆ (bilj. 184), 126.

¹⁸⁸ IVAN ROGIĆ, *Rijeka – baština za budućnost*, Grad Rijeka, Rijeka, 1996., 28-31.

nadomjestiti uslijed opće nestašice stručnog kadra u poraću, ali prvenstveno zbog njihovog nenadoknadivog znanja o povijesti i osobitostima riječkog urbanog prostora te praktičnog iskustva vođenja komunalnih službi, projektiranja i izvedbe objekata na ovom području.

4.2. Pretpostavke poslijeratne stanogradnje

4.2.1. Organizacija gradskih službi i građevinarstva, 1945.-1947.

Razdoblje do upravnog povezivanja gradova u veljači 1948. godine možemo smatrati kontinuitetom međuratne djelatnosti tehničkih službi u teritorijalnom, organizacijskom i kadrovskom smislu. Gradski i okružni građevinsko-tehnički odjeli u prvim će poratnim godinama koordinirati najurgentnije zadatke na otklanjanju posljedica ratnih razaranja, poput organizacije javnih radova na raščišćavanju ruševina i zapreka, popravku/osposobljavanju gradske prometne i kanalizacijske mreže, rekonstrukciji cestovnih i željezničkih mostova, saniranju korpusa stambenih i javnih zgrada. Sudjelovat će u promišljanju strategije obnove riječko-sušačke luke i industrijskih postrojenja te koncipirati prve skice i studije urbanističke regulacije ujedinjenih gradova. Zahvaljujući požrtvovnom stručnom kadru te općenito visokoj razini arhitektonske, urbanističke i inženjerske kulture međuratne Rijeke i Sušaka, postignuti su iznimni rezultati, iako arhivski izvori svjedoče da je unutar samih tehničkih ureda, jednako kao i na razini svakodnevice gradova, vladalo izvanredno stanje uslijed nestašica građevinskog materijala, strojeva i radne snage te, osobito na riječkoj strani, atmosfere neizvjesnosti oko rješavanja graničnog pitanja i teškog prilagođavanja nametnutom pravnom provizoriju i ideološkim pritiscima.¹⁸⁹

Građevinski odjel GNO Sušak pod pročelništvom Antona Valića u svibnju 1945. godine broji dvadesetak zaposlenika, uredskih službenika i stručnjaka raznih profila. Zlatko Prikrič glavni je arhitekt nastavljaajući svoj dva desetljeća dugi staž u općinskoj službi, dok je voditelj pododsjeka za ceste i mostove bio inženjer Lujo Rac angažirajući se na rekonstrukciji mostova u Kumičićevoj ulici i preko sv. Ane (na Kalini) za što je, zajedno sa činovnikom Julijem Locijem,

¹⁸⁹ Andrea Roknić Bežanić osobito naglašava diskrepanciju između slike koja se o stanju grada plasirala u javnim medijima i stvarne situacije „iza kulisa”, premda autorica ne osporava nepobitnu zaslugu VUJA-e i GNO Rijeka u uspostavljanju javnog reda i opskrbe stanovništva i njihovu ulogu u obnovi grada., ANDREA ROKNIĆ BEŽANIĆ (bilj. 178), 170-171, 175-176.

primio odlikovanje Ministarstva građevina.¹⁹⁰ Mirko Premužić, koji je do rata sa Zdenkom Kolacijem razrađivao Generalni urbanistički plan Sušaka, uposlen je u Građevinskom odjelu Okružnoga narodnog odbora Hrvatskog primorja te će biti uključen i u delegacijske sastanke za koncipiranje nove regulacijske osnove ujedinjenih gradova.

Odjel tehničkih radova GNO Rijeka (*Ufficio Tecnico Lavori N.O.O. Fiume*) formalno je predstavljao fuziju upravnih tijela srodnog djelokruga u vrijeme talijanske vlasti. Primopredaja dužnosti obavljena je odmah po oslobođenju Rijeke, a u lipnju 1945. godine dobio je na korištenje prostorije u Palazzo Modello koje su djelatnici sami osposobili.¹⁹¹ Stabilizacijom lokalne uprave te demobilizacijom i premještajima personala, Odjel je u do jeseni 1945. godine poprimio jasnu kadrovsku formaciju čiju su „jezgru“ činili namještenici prijašnjih talijanskih odjela. Tako je voditeljem Hidrotehničkog odjela i pododsjeka lučkih radova postao Yvonne Clerici, a Giulio Duimich pododsjeka za rasvjetu, vodovod i kanale. Pododsjek za regulaciju grada odgovornost je Brune Anghebena, dok je u pododsjek za zgradarstvo raspoređen Pietro Bacci. Pročelničku funkciju obnašao je Bruno Lizzul, a mjesto njegovog stručnog suradnika i savjetnika, odnosno načelnika Odjela preuzeo je Davor Schwalba. Voditeljem Arhitektonskog odjela i šefom pododsjeka za zgradarstvo postaje Zdenko Kolacio, a briga oko *Casa popolare* (stambenih kuća u općinskom vlasništvu) pripala je Milanu Schwalbi. Glavni referent Građevnog odjela je Emil Kucich, a Geodetskog Cvetko Premuš. Za procjenu ratnih šteta unutar Administrativnog odjela zadužen je arhitekt Ivan Valkovich, a među ostalim djelatnicima sa zvanjem arhitekta bio je i Egon Holländer. Radi obimnog posla oko popravaka u ratu oštećenih kuća Odjelu do kraja iste godine pristupa i Josip Petrak, po svojoj molbi premješten s pozicije pročelnika Građevnog odjela GNO Varaždin.¹⁹²

¹⁹⁰ HR-DARI, JU-48, kut. 63, Popis osoblja Građevinskog odjela GNO Sušak, 21. 5. 1945., *, Svečano otvorenje novog mosta na Kalini, u: *Primorski vjesnik*, 6. 2. 1946.

Zlatko Prikrlj će prihvatiti profesorsku poziciju u novoosnovanoj Srednjoj tehničkoj građevinskoj školi (1947.-1959.), obnašajući i direktorsku funkciju, a Lujo Rac će većinu karijere provesti kao tehnički direktor poduzeća *Voplin* (1947.-1957., 1963.-1969.), razvijajući vodovodnu i plinsku mrežu Rijeke, uz pedagoški rad u istoj školi., *Spomenica: dvadeset peta obljetnica (1947-1972) građevinskog školstva grada Rijeke: trogodišnjica Više tehničke građevinske škole Rijeke*, (ur.) Božidar Ekl, Rijeka, 1972., 25., J. MUŽEVIĆ, Stota obljetnica rođenja inženjera Luje Raca, u: *Građevinar*, 41(1989), 2, 105-115.

¹⁹¹ HR-DARI, JU-212, kut. 33, Zapisnik sjednica Odjela tehničkih radova GNO Rijeka od 2. 6. i 10. 6. 1945.

¹⁹² HR-DARI, JU-212, kut. 32, Popis djelatnika Odjela tehničkih radova GNO Rijeka, kolovoz i rujana 1945.

Josip Petrak, rođ. 1904. u Rijeci, diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1929. godine, potom do 1932. radi u ateljeu prof. Huga Ehrlicha do polaganja stručnog ispita 1933., nakon čega će kratko samostalno projektirati do stupanja u službu u Varaždinu 1935. godine. Za vrijeme rada u OTR-u (1945.-1947.), potom GPZ-u (1947.-1951.) radit će regulacije stambenih zona, projektirati stambene zgrade i škole, osobito bitna je nova gimnazija u

U takvom miješanom radnom kolektivu nastojat će se njegovati duh zajedništva kako bi se efikasno usklađivale obaveze na hitnoj reparaciji grada, unatoč jezičnoj barijeri koja je znala uzrokovati poteškoće u delegiranju i obavljanju dužnosti, a i usporavala međuuredsku korespondenciju (svi dopisi i zapisnici u pravilu su bili dvojezični). Na vodeće funkcije, kako je vidljivo, regrutirani su Sušačani, Zdenko Kolacio i Davor Schwalba, koji su imali predratno iskustvo stručnoga rada, ali su i bile osobe od povjerenja nove narodne vlasti. Možemo samo nagađati da li su ili u kolikoj mjeri talijanski stručnjaci bili diskriminirani ili namjerno denominirani. Vjerojatno je tretman koji su imali u Odjelu ovisio o pojedinačnom slučaju. Duimicheva pozicija je bila kompromitirana afilijacijom s riječkom Autonomaškom strankom te se za njegovo zapošljavanje moralo čekati odobrenje viših upravnih instanci, a 1947. godine će biti optužen i osuđen po političkoj liniji na pet godina prisilnog rada. S druge strane, Angheben i Clerici su bili članovi Odbora za obnovu grada Rijeke, a Clerici je bio i predstavnik OTP-a u Odboru za obnovu riječke luke te je i izradio prve prijedloge hidrotehničkih radova na rekonstrukciji oštećenog podmorja, pristaništa i gatova. Zajedno sa Pietrom Baccijem dali su veliki doprinos prvim poslijeratnim urbanističkim planovima, na makrorazini generalnog plana ujedinjene Rijeke i Sušaka, a na mikrorazini u osmišljavanju povezivanja gradova mostovima na Titovom trgu. Unatoč tome, Angheben se već u svibnju 1946. godine zahvalio na dužnosti i do listopada s obitelji napustio Rijeku nastanivši se u Veroni. Slijedit će ga Clerici u travnju 1947. godine emigriravši, nagađa se, u Udine.¹⁹³

Tehnički odjeli, što reflektira i njihova unutrašnja struktura i profil djelatnika, integrirali su gotovo sve korake izgradnje na polju niskogradnje i visokogradnje, od projektiranja i izdavanja građevinskih dozvola do izvođenja objekata u vlastitoj režiji, koliko su im to dopuštali raspoloživi kapaciteti, ali su u postojećim okolnostima velikih radova na obnovi najčešće morali uposliti i privatna građevinska poduzeća. Primjerice, spomenuti popravak cestovnog vijadukta na Kumičićevoj ulici ostvaren je zidarskim radovima Građevinskog odjela Sušaka, a željeznu

Pazinu (1947.). Od 1951. se ponajviše bavio urbanističkim radom u gradskim službama, od 1951.-1955. u urbanističkoj je grupi za izradu novog GUP-a Rijeke pri NOG Rijeku, potom od 1955.-1959. referent za urbanizam pri Sekretarijatu za komunalne poslove NO kotara Rijeku. Od 1959.-1971. profesor u Srednjoj tehničkoj građevinskoj školi u Rijeci, poslije i na Višoj tehničkoj građevinskoj školi., HR-DARI, RO-57, Arhitektonski projekti i izvedbe ing. arh. Josip Petrak, Biografski podaci, preslike osobnih dokumenata.

¹⁹³ JASNA ROTIM MALVIĆ, Enea Perugini, Giulio Duimich e Yvone Clerici nell'architettura a Fiume tra le due guerre, u: *Quaderni – Centro Ricerche Storiche Rovigno*, Rovinj, 26(2015.), 271-352, 292., DAINA GLAVOČIĆ, Međuratni opus riječkog arhitekta Bruna Anghebena, u: *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009., 141-154, 152-153.

konstrukciju popravila je ljevaonica metala *Mateo Skull*.¹⁹⁴ U Rijeci tada postoji 59 građevinskih tvrtki, što aktivnih, što u likvidaciji ili bez tekućih poslova. Od onih registriranih 1930-ih godina, spomenut ćemo da su u tom trenutku još uvijek djelatne: *Cementizia Fiumana Mareschi*, Guido & Giuseppe Negro, Antonio Scalamera, Giuseppe Blecich, Raoul Puhali, Deissl & Stefanich, Eduardo Stipanovich, Giuseppe Scomersich, Giovannii Superina, Leo Pez, Santo Pillepich, *Società Anonima Veneta Edile*, Ugo Lado & Massimiliano Innocente, *Unione S.A. Fiumana per costruzioni*. Preživjevši ratne godine relativne stagnacije, preuzele su različite poslove zajedno sa novoosnovanim manjim zanatskim i građevinskim obrtima.¹⁹⁵

Rasterećenje tehničkih službi od izvedbenog segmenta posla, pokazala se kao nužnost koju je trebalo i formalizirati osnivanjem gradskih i okružnih građevnih poduzeća koja bi smanjila i potrebu za privatnim graditeljima i tvrtkama. U veljači 1946. godine u Rijeci se iz konfiscirane i nacionalizirane imovine privatnih građevinskih poduzeća formira Gradsko građevno poduzeće (GGP) Rijeka u koje će Odjel tehničkih radova odmah transferirati četiri svoja namještenika, ustupiti skladište materijala u ulici Petrarca (Viktora Cara Emina) i prepustiti većinu započelih i novih realizacija.¹⁹⁶ Na sušačkoj strani se istovremeno osniva Okružno građevno poduzeće koje će pristupiti opsežnim radovima na rekonstrukciji prometnica i mostova u široj riječkoj regiji, a istaknut će se podizanjem cestovnog mosta na Titovom trgu, za koji će njihov djelatnik ing. Maks Peč osmisлити rješenje armiranobetonske konstrukcije s protuutezima.¹⁹⁷ Po završetku rata formiraju se i dva privatna sušačka poduzeća – zajedničko Davida Bunette i Stanka Vlaha, vrlo kratkog vijeka, te Jadran – građevno poduzeće Sušak-Rijeka koje je izraslo iz neslužbenog udruženja, svojevrsne radničke zadruge za otklanjanje ruševina nakon bombardiranja Sušaka, registrirano u srpnju 1945., a koncem iste godine otvorilo podružnicu u Rijeci. Vlasnici su bili ing. Hinko Emili, Boren Emili i Francesco Mattiassi, poznati sušački graditelji, kao i zidarski majstori Milan Pavlinić i Nikola Pletenac.¹⁹⁸ Budući da je spajanje Rijeke i Sušaka podrazumijevalo i osposobljavanje jednog građevinskog poduzeća za pokrivanje potreba gradova, od namještenika i inventara sušačkog Jadrana i GGP Rijeka osnovat će se 1947. godine Gradsko građevno poduzeće Jadran pod administrativnim rukovodstvom Građevinskog odjela GNO Rijeka. U novo poduzeće prelaze Hinko Emili, Boren Emili (kao tehnički rukovodioc), a

¹⁹⁴ MLADEN GRGURIĆ, *Rijeka – sjećamo se*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2010., 60.

¹⁹⁵ HR-DARI, JU-212, kut. 36, Upitni arak građevinskih poduzeća, svibanj 1946. godine

¹⁹⁶ HR-DARI, JU-212, kut. 33, Izvještaj o radu Odjela tehničkih radova, siječanj 1946.

¹⁹⁷ *, Snažna djelatnost Okružnog građevnog poduzeća, u: *Primorski vjesnik*, 2. 10. 1946.

¹⁹⁸ HR-DARI, JU-212, kut. 36, Upitni arak građevinskih poduzeća, svibanj 1946. godine

među zaposlenicima se ističu i ing. Mate Senjanović, vrsni građevinski inženjer, i Egon Holländer.¹⁹⁹

4.2.2. Razvoj građevinskih poduzeća, 1948.-1957.

Prijelaz u novi društveno-ekonomski sustav podrazumijevao je diskontinuitet ranije prakse te generirao hibridne situacije preklapanja starog i novog sustava, istovremene opstojnosti privatne inicijative i tendencije sve veće centralizacije i etatizacije gospodarskih subjekata. Prijelazni period došao je kraju stupanjem na snagu Osnovne uredbe o građenju (*Sl. list FNRJ*, br. 46/1948.) kojom je onemogućeno osnivanje privatnih građevinskih poduzeća i *de jure* uspostavljen monopol državnih tvrtki pod rukovodstvom Ministarstva građevina FNRJ, Ministarstva građevina Republika, odnosno kotarskih i općinskih Narodnih odbora.

Pored toga, postojeća gradska poduzeća nastoje se okrupniti radi efikasnijeg poslovanja, koncentracije obrazovanog kadra i mehanizacije. Tako se GGP Jadran preimenuje u GP Jadran 1949. godine te, likvidacijom drugih pogona (Novi Dom, GP Istra) apsorbira njihove radne kapacitete te prerasta u jedno od najsnažnijih regionalnih građevinskih kolektiva izvođeci velike investicije republičkog i saveznog značaja na teritoriju Rijeke, Gorskog kotara i Istre. Pod sposobnom upravom ing. Milorada Doričića i tehničkog direktora Borena Emilija, te stručnim osobljem koje je uključivalo Matu Senjanovića i iskusnog sušačkog graditelja Franju Šikića, GP Jadran će do sredine 1950-ih godina u svoj portfelj upisati gradnju kapitalnih privrednih objekata (hale tvornice *Vulkan*), adaptaciju zgrade bivšeg Banco di Roma na Korzu u uredske prostorije GNO-a Rijeka s reprezentativnom vijećnicom po projektu arhitekta Franje Tomislava Tišine te veliki broj interpoliranih višekatnica na obje strane Rječine, odlikujući se solidnom građevinskom izvedbom i naročito dobrom suradnjom sa zanatskim obrtima što je garantiralo kvalitetu završnih radova (stolarije, fasadnog tretmana, ugrađenih elemenata).²⁰⁰

Inicijalno radi potpore GP Jadranu, od 1949. godine se na prenamjenama objekata, uređenju trgovačkih radnji i podizanju manjih stambenih objekata profiliralo i GP Rječina, samostalno gradsko poduzeće lokalnog karaktera. Radi održavanja stambenog fonda 1953. godine osnovani

¹⁹⁹ Rješenje o osnivanju GGP Jadran (*Službeni list Oblasnog NO za Istru i GNO Rijeka*, 7/1947.), HR-DARI, JU-212, kut. 32, GGP JADRAN, popis osoblja 28. 10. 1947.

²⁰⁰ MILORAD DORIČIĆ, O historijatu našeg poduzeća, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 10, 5-10., JOSIP SOKOLIĆ, Trideset i pet godina „Jadrana“, u: *Informativni list GP Jadran*, 3(1980.), 3-6.

su i GP Građevinar i GP Kvarner koji posluju kao građevinsko-zanatski obrti adaptirajući stanove i izvodeći krupnije popravke na društvenim stambenim zgradama.²⁰¹

U riječkim okvirima, GP Jadran u ovom razdoblju preuzima najveći opseg gradnji za javni sektor, sve dok drugi veliki građevinski pogoni nisu profilirali svoju operativu za prihvaćanje narudžbi u stambenom odsjeku. Tako je GP Primorje steklo značajnu prednost nabavkom prve građevinske dizalice većeg dosega u Rijeci, izrađene u Brodogradilištu *3. maj*, koju je koristilo za podizanje tada najsloženijeg stambenog sklopa u gradu – zgrade za radnike *Jugolinije* i prenoćište pomoraca u Ulici žrtava fašizma.²⁰² GP Primorje je nastalo iz riječke podružnice Zemaljskog građevinskog poduzeća Hrvatske. Odlukom Vlade NRH 1947. godine osamostaljuje se u građevinsko poduzeće Luka republičkog značaja sa zadaćom obnove lučke infrastrukture, brodograđevne industrije i pratećih djelatnosti. Od 1948. pod nazivom Primorje izvodi gradnje pretežno za potrebe JNA i industrije – hale, dokove, navoze, lukobrane za brodogradilište *3. maj*, pulski *Uljanik*, *Titovo brodogradilište* u Kraljevici, Lošinju u Malom Lošinju, kao i hale tvornice *Vulkan*, objekte u *Torpedu* i *Svjetlosti* (bivši pogon *Mateo Skull*). Od 1954. godine odbacuje prefiks „vojno“ u nazivu poduzeća te se, osim poslovima za JNA, okreće stambenim, turističkim, sportskim i drugim investicijama. Ing. Davor Schwalba početkom 1950-ih godina preuzima funkciju glavnog inženjera i tehničkog voditelja *Primorja* gdje će provesti ostatak radno aktivnog vijeka, kao i Milan Schwalba, također istaknuti građevinski stručnjak i dugogodišnji direktor poduzeća.²⁰³

Sličnog historijata je i GP Konstruktor koje posluje pod tim imenom od 1959. godine, a nastalo je spajanjem dvaju srodnih građevinskih poduzeća sa sjedištem u Rijeci, i to GP Vodogradnja i GP Pomgrad (bivše terenske jedinice Pomorsko-građevnog poduzeća Split), poduzeća specijaliziranih za pomorske gradnje, meliorizaciju i niskogradnju, kojih osnivanje datira u 1947., odnosno 1948. godinu. Uspješni direktor Vodogradnje, ing. Nikola Vekarić, preuzima

²⁰¹ *, U Rijeci je osnovano novo gradsko građevno poduzeće, u: *Riječki list*, 26. 6. 1949., Rješenje o osnivanju GP Kvarner, Rješenje o osnivanju GP Građevinar (*Službeni vjesnik Narodnog odbora Rijeka, 1953.-1955.*, br. 2, svibanj 1953.), *, Očuvanje stambenog fonda, intervju sa direktorom Građevinara, Tomislavom Košćinom, u: *Riječki list*, 3. 6. 1953.

²⁰² *, Preselila se dizalica, u: *Novi list*, 5. 6. 1955.

²⁰³ *, Kako je nastalo GP Primorje? – povodom proslave 20. godišnjice, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 5(1972.), 58 i 59, 8.

fuzionirano poduzeće i ostaje mu na čelu do smrti 1968. godine.²⁰⁴ Pomgrad i Vodogradnja će se u stambeni sektor uključiti sredinom 1950-ih godina, kao i mnoga druga poduzeća koja su u stanogradnji vidjela mogućnost održavanja popunjenosti radnih kapaciteta nakon okončanja prve faze industrijalizacije zemlje.

Natjecanje građevinskih tvrtki potaklo je uvođenje zakonski obvezujućih javnih licitacija Uredbom o građenju iz 1952. godine (*Sl. list FNRJ*, br. 14/52) kojom su svi investitori morali odabrati najpovoljnijeg izvođača raspisom javnog natječaja. U Rijeci se već sljedeće godine događalo da se na licitacije za stambene novogradnje prijavljuje i do desetak građevinskih firmi, pored onih situiranih u Rijeci, i tvrtke iz uže i šire regije (Opatija, Matulji, Delnice, Selce), ali i Slovenije. GP Zidar iz Kočevja, gradića kraj Ljubljane, u Rijeci posluje od 1954. godine probivši se upravo licitacijama, primjerice za višestambenice u Mihanovićevoj, Gervaisovoj, Kamovljevoj te uz Bulevard Marksa i Engelsa, te naročito produktivno od 1960-ih godina, kada izvodi zgradu Igora Emilija *Kraš* na Korzu te niz stambenih visokokatnica, osobito usko surađujući s gradskim Stambenim poduzećem. Za razliku od svih dosad spomenutih tvrtki koje su mahom ugašene 1990-ih godina ili u (trajnom) stečaju, pravni sljednik Zidara i danas ima otvoren ured u Rijeci za višestambenu gradnju u riječkom prstenu.²⁰⁵ GP Vladimir Gortan, zagrebačka građevinska firma, privučena uspješnim natječajem za izvedbu višekatanice 3. maja na Potoku nakon kojeg su osigurali ugovore za još tri stambene zgrade u istoj četvrti, odlučuje se otvoriti filijalu koja će na stambenom tržištu biti stalno prisutna do rasformacije poduzeća 1990-ih godina. GP Gortan je imao tipičan unutrašnji razvoj, od Željezničkog građevnog poduzeća osnovanog 1947. godine čiji je zadatak bila poslijeratna rekonstrukcija i polaganje novih kilometara pružnih pragova, 1952. godine registrira se pod imenom istarskog antifašista te počinje izvoditi i poslove u visokogradnji koji će ubrzo donositi većinu prihoda. Prisutnost na riječkom i istarskom području isplatila se osobito od 1960-ih, kada suvereno ulaze u turistički sektor (Uvala Scott Igora Emilija, hoteli na Rabu itd.) te kao izvođači, ali i samostalni

²⁰⁴ A. Š., Razvoj našeg poduzeća, u: *Konstruktor: informativni list radnog kolektiva građevnog poduzeća*, 1(1970.), 1, 1 i 3., *Građevno poduzeće Konstruktor, Rijeka: dvadeset godina rada: 1948-1968.*, Zagreb, 1968., 3-7., *, Sahranjen ing. Nikola Vekarić, u: *Novi list*, 4. 12. 1968.

²⁰⁵ GP Zidar osnovano je kao malo kotarsko poduzeće 1947. godine, pod imenom OGRAD, da bi radilo na obnovi Kočevja i okolice, nakon četiri godine promijenilo naziv u Splošno građbeno podjetje Zidar Kočevje. Osnovna škola u Kočevju (arhitekt Jože Kregar) koju su sagradili, 1966. godine je dobila saveznu nagradu „Borba“, što je poduzeće isticalo kao osobit uspjeh., E. P., „Zidar“ – simbol solidne gradnje, u: *Novi list*, 23. i 24. 12. 1967.

investitori podižu stambene tornjeve u Rijeci, poput Emilijevih i Sironičevih na Podmurvicama.²⁰⁶

U prvom desetljeću nakon rata stambena izgradnja je ograničenog opsega te predstavlja sekundarni izvor prihoda za velika građevinska poduzeća zauzeta obnovom i proširenjem industrijskih i lučkih pogona, elektrifikacijom zemlje, jačanjem mreže cestovnih i željezničkih pravaca. S obzirom na gospodarsku važnost Rijeke, ali i učinjene ratne štete na postrojenjima, građevinska operativa se koncentrira u gradu, no usporedno se distribuiraju jedinice na gradilišta u široj regiji. Stoga je i udio riječkih firmi u ukupnom brutoproizvodu hrvatskog građevinarstva tada vrlo visok, tripud veći od Splita, grada usporedivih dimenzija i regionalnog utjecaja.²⁰⁷ Slučajevi slovenskog GP Zidara i GP Vladimir Gortan indikativni su za sljedeće razdoblje – 1960-e i 1970-e godine – kada će i druga građevinska poduzeća iz, primjerice, Zagreba, Karlovca, slovenskog Novog Mesta, osnaživši svoje produkcijske kapacitete, ugovarati poslove na riječkom području, posebice u stanogradnji.

4.2.3. Djelatnost projektnih biroa, arhitekti-protagonisti stambene izgradnje

Arhitektonsko projektiranje, bilo da se radi o sanaciji i pregradnji naslijeđenih građevina ili planiranju novih, do 1947. godine se odvija u tehničkim odjelima Rijeke i Sušaka, potom zajedničkom Građevinskom odjelu GNO Rijeka. Kako bi se najbolje iskoristio brojčano manjkav stručni kadar i sistematizacijom novih radnih mjesta privukli mladi stručnjaci, 1947. se osniva Građevno-projektni zavod (GPZ), pod nadležnošću GNO-a, organizacija zadužena za projektiranje novih objekata visoko i niskogradnje u Istri i kvarnersko-goranskoj regiji. Iz Građevinskog odjela regrutiraju se prvi namještenici te u novoosnovano poduzeće prelaze ing. Dušan Pošćić (upravitelj), Josip Petrak (zamjenik upravitelja), Zdenko Kolacio i Dušan Marčeta, a do kraja godine dolazi Egon Holländer, raspoređen za industrijske gradnje, ing. građ. Ozren Sekulić za konstrukcije te Milan Ležajić i Boris Brenner, tehničari bez svršenog studija arhitekture, zaposleni kao crtači i modelari, ali zbog stalne nestašice personala, povjeravat će

²⁰⁶ *, Uspjela licitacija, „3. maj“ će graditi peterokatnicu u Ulici Petrarca, u: *Riječki list*, 29. 5. 1953., B. NADILO, Sjećanje na poduzeće koje je neslavno završilo, u: *Građevinar*, 54(2002.), 4, 255-258.

²⁰⁷ STJEPAN LAMER, Izložba građevinarstva, i *, Građevna poduzeća u Hrvatskoj, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 43, 1-2., 8.

im se i razrada idejnih i glavnih projekata.²⁰⁸ Kadrovsko pojačanje stiže 1948., odnosno 1949. godine zapošljavanjem Nade Šilović i Ade Felice, tek diplomiranih studentica Arhitektonskog odjela Tehničkog fakulteta u Zagrebu koje će u GPZ-u ostati do 1955.-1956. godine prihvaćajući značajne narudžbe, osobito višestambenica na prominentnim gradskim lokacijama.²⁰⁹ Svoje profesionalne početke u GPZ-u je imao i ing. Klement Miculinić, također diplomant zagrebačkog studija (1952.), najprije uposlen na manjim zadacima (aranžiranje izloga i umjetničko oblikovanje natpisa trgovina), potom sa Šilović preuređuje bivšu školu Brentari na Dolcu u Dom kulture (adaptacija vestibula, uređenje interijera Naučne biblioteke i Kluba kulturnih radnika), da bi se od 1955. posvetio stambenoj arhitekturi prometnuvši se u jednog od najdosljednijih proponenata standardizirane, masovne stanogradnje.²¹⁰ Što se sektora niskogradnje u GPZ-u tiče, najistaknutiji je ing. Cvetko Premuš, specijaliziran za prometnice, dobar stručnjak kojemu je bilo povjereno trasiranje Autostrade Narodnog fronta, preuređenje Obale Riva i Zajčeve ulice, a na području Sušaka izvedba novih ulica Drage Gervaisa i Vidikovac i rekonstrukcija donjeg toka Kumičićeve ulice.²¹¹ Od kraja 1947. do 1955. godine GPZ-a vodi ing. Josip Španjol, sam rijetko u svojstvu projektanta, nakon toga do 1958. godine Egon Holländer, autor lučkih, industrijskih i višestambenih zgrada, kao i idejnog projekta upravne zgrade i štamparije *Novog lista*.²¹² Holländera nasljeđuje najdugovječnija ravnateljica

²⁰⁸ *, Projektantski zavod u Rijeci izradio je do sada projekte za 21 objekt, u: *Riječki list*, 18. 6. 1947., HR-DARI, JU-212, kut. 58, Popis namještenika koji iz Građevnog odjela GNO Rijeka prelaze u travnju 1947. u GPZ, kut. 32, GPZ Rijeka – popis osoblja 24. 10. 1947., *, Milan Ležajić: Nadam se da ću 1. januara 1951. godine započeti radom za treći Petogodišnji plan, u: *Riječki list*, 1. 5. 1950.

²⁰⁹ Nada Šilović (1924.-2009.) u Rijeci će boraviti do 1956. kada odlazi u Šibenik. Osim na riječkom području, istaknut će se zapaženim realizacijama u Umagu (Dom zdravlja i Restoran-paviljon na Puntii) i Buzetu (stambena zgrada Šumarije). Ada Felice-Rošić (1922.-2013.), Sušačanka po rođenju, cijeli radni vijek provest će u riječkim projektnim biroima, do sredine 1950-ih godina u GPZ-u će, pored stambenih projekata, izvesti i atelje kipara Vinka Matkovića na Pećinama i Dom kulture na Vežici., LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2013., 92-93.

²¹⁰ Projektantsku i menadžersku karijeru Klementa Miculinića (1924.-2001.), pratit ćemo kroz sve faze riječke poslijeratne stanogradnje. Nakon GPZ-a, vodit će projektni biro GP Rječina, potom je voditelj stručne službe pri Gradskom fondu za stambenu izgradnju, a od 1962. direktor i projektant u GP Jadranu, od početka 1970-ih godina obnaša istu funkciju u projektom uredu Arhitekting, a od kraja 1970-ih pa do umirovljenja predvodit će RINEX, krovnu organizaciju svih riječkih projektnih poduzeća. Realizirao je i veliki broj privatnih, obiteljskih kuća, a među najznačajnijim nestambenim investicijama u Rijeci treba spomenuti poslovnu zgradu u ulici Janeza Trdine u Starom gradu (1965.) te Carinarnicu na Riva Boduli i Dom za maloljetnike u Čandekovoj ulici, obje iz 1970-ih godina. *, Klement Miculinić: Requisant in Pace, u: *Sušačka revija*, 9(2001.), 33, 116.

²¹¹ Cvetko Premuš (1909.-2002.), stekao je diplomu inženjera građevinarstva 1933. godine u Pragu., SRĐAN ŠKUNCA, *Razvojni pristupi urbanističkom planiranju grada Rijeke od 1945. do 1974. godine*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2016., 38.

²¹² Egon Holländer (1902.-1974.), akademski arhitekt, vjerojatno pristizhe u Rijeku za vrijeme ili neposredno nakon rata, u radnom je odnosu u OTR-u od listopada 1945. godine. Osim spomenutih, među njegove najvažnije riječke

Zavoda, ing. Tanja Lučić (od 1958. do 1972.), pod čijim je rukovodstvom GPZ stekao nacionalnu reputaciju uspostavljanjem kolaboracije s cijenjenim arhitektima na hotelskim investicijama (Igor Emili, Boris Magaš, Darko Turato i dr.), no sve rjeđe participirajući u stambenoj izgradnji Rijeke.²¹³

Glavna uprava brodogradnje 1947. godine osnovala je u Rijeci Centralni biro za projektiranje (CBP) s odjeljenjima za brodogradnju i građevinarstvo, orijentiran na razvoj pomorske brodogradnje i brodograđevne industrije: podizanje porušenih brodogradilišta i pogona za brodsku opremu diljem jadranske obale (otpremnice obale, navozi, montažne hale, radionice s velikim rasponom, elektroenergetske stanice i sl.) te zgrada društvenog standarda za radnike istih, među kojima su radnička naselja brodogradilišta *3. maj* te *Vulkana*. Po ispunjenju direktiva prve faze planskog gospodarstva, Centralni biro se 1954. godine dijeli na dvije samostalne organizacije – Brodo-projekt i Rijeka-projekt, otada djelatne u svojim užim poljima. Rijeka-projekt se tako razvija u arhitektonski biro sličnog profila kao GPZ, realizirajući projekte za javne, stambene, turističke, komunikacijske i druge objekte, ali s većim brojem građevinskih inženjera (Petar Jušnjevski, Jenko Koščina, Velimir Juračić, Ozren Sekulić) koji poduzeću osiguravaju narudžbe za velike hidrotehničke i industrijske gradnje, poput žitnog silosa u riječkoj luci i remontnog brodogradilišta Viktor Lenac u Martinšćici.²¹⁴ Ing. Leo Babić glavni je inženjer građevinskog odjeljenja od dolaska u CBP 1948. godine, a od 1954. do smrti 1971. godine direktor Rijeka-projekta. Iste godine kad i Babić, u Centralnom birou se zapošljavaju i ing. Nikola Franković i arh. David Bunetta, a od arhitekata starije generacije, djelatnih u međuratnom Sušaku, 1952. godine im se pridružuje i Dušan Marčeta. Kraće vrijeme početkom 1950-ih godina u kolektivu su i afirmirani zagrebački arhitekt Hinko Bauer i netom diplomirani Zdravko Bregovac, a početkom toga desetljeća zaposlit će se i ing. Vojislav Karlavaris, no oko polovine 1950-ih će prijeći u GPZ.²¹⁵ Svi će ostvariti kvalitetne stambene

realizacije spada hangar-skladište na Orlandovom gatu (1952.), HR-DARI, JU-16, jed. 14/53, *, Inženjer Egon Holender radi za drugu Petoljetku, u: *Riječki list*, 1. 5. 1950.

²¹³ *, Post festum srebrnom jubileju GPZ Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 20(1973.), 248, 12-13.

²¹⁴ *, Rijeka-projekt 1947.-1977., u: *Novi list*, 22. 12. 1977.

²¹⁵ Nikola Franković (r. 1908.) i Dušan Marčeta (r. 1913.) diplomirali su na Arhitektonskom odjelu Tehničkog fakulteta u Zagrebu 1935., odnosno 1938. godine, te će se stručno profilirati u poratnom vremenu. Franković će najčešće supotpisivati projekt sa Bunettom, koji zbog nepotpunog obrazovanja nije mogao samostalno projektirati, no nedvojbeno je njegovo autorstvo brojnih industrijskih pogona (ljevaonice za *3. maj*, *Uljanik* i *Titovo brodogradilište* u Kraljevici, upravna zgrada i radionica *Torpeda*, proširenje *Tvornice papira*), kao i stambenih i upravnih objekata. Dušan Marčeta u birou je od 1952. godine, u tom će desetljeću često participirati u javnim natjecanjima, a projektirao je halu pogona za izradu panel-ploča u Tvornici ukočenog drva *Rade Šupić* na Sušaku i

novogradnje, ali i zgrade drugih namjena. Odmah po stjecanju diplome u Zagrebu 1948. godine u Centralnom birou zapošljava se bračni par Josip i Nada Uhlik, s dozom skepse prihvaćajući radno mjesto u manjem gradu, kako su *Riječkom listu* ispričali: „Dolazeći u Rijeku bojali smo se da ćemo odvojeni od naučnog centra imati manje uvjeta za daljnji razvoj.“ Naprotiv, dočekala ih je poticajna radna sredina i pregršt prilika za raznovrsne projekte: „Međutim, u poslu su nam date široke mogućnosti time što su nam još od početka povjeravani krupni i odgovorni zadaci. Time smo bili u mogućnosti da za kratko vrijeme steknemo veliko iskustvo u projektiranju.“²¹⁶ Ista bi se misao mogla odnositi na pripadnike cijele generacije arhitekata stasalih u poraću koji su iz fakultetskih klupa bili brzo „bačeni u vatru“ realnog stručnog i terenskog rada. Osim izrade projekata u domicilnom uredu, do poslova su se probijali i javnim natječajima, među kojima i za stambene novogradnje u Rijeci. Njihov kolega u birou, prerano preminuli ing. Marko Stipančević (1915.-1956.) najviše se profilirao u stambenom projektiranju, osim u Rijeci, njegova kvalitetna ostvarenja nalaze se u Puli, Splitu, Korčuli i drugdje. Od 1955. godine dio stalnog kolektiva postaju ing. Katica (Kata) Gropuzzo i ing. Branko Pavoković (r. 1926.), studentski kolege sa zagrebačkog studija arhitekture na Tehničkom fakultetu (diplomirali 1954., odnosno 1953. godine), potonji će osobito obilježiti ekonomičnu stanogradnju 1960-ih godina.²¹⁷

zatvoreni bazen na Školjiću. Vojislav Karlavaris također je diplomirao na zagrebačkom Tehničkom fakultetu 1948. godine. Početkom 1950-ih manje se bavio stambenom arhitekturom jer se zbog profila projektnog ureda prihvaća projekata za riječku industriju (projekt upravne zgrade 3. maja, portirnice, garderobe i restoran *Vulkana*), no u GPZ-u će ostvariti nekoliko kvalitetnih projekata višestambenica. Često će sudjelovati i na javnim natječajima., ZDENKO KOLACIO, In memoriam David Bunetta, u: *Čovjek i prostor*, 11(1964.), 138, 8., HR-DARI, JU-169, mapa 38, jed. 27218/62 Rijeka-projekt, potvrda o registraciji projektne djelatnosti, *Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, 1919./1920.-1999./2000. Osamdeset godina izobrazbe arhitekata u Hrvatskoj*, (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 2000., 314-315.

²¹⁶ *, Posjetili smo Josipa Uhlika, u: *Riječki list*, 25. 7. 1953.

Josip Uhlik (1921.-2021.) je do preseljenja u Zagreb 1958. godine, gdje je prihvatio posao u Urbanističkom zavodu grada Zagreba, a supruga u Zavodu za stambenu izgradnju, u Rijeci ostvario niz projekata: OŠ Brajda, adaptacija ubožnice Branchetta za potrebe novoutemeljenog Medicinskog fakulteta, zgrada Kotarskog zavoda za socijalno osiguranje u Starom gradu, te izvan Rijeke: glavna hala *Jugoturbine* u Karlovcu, hale i upravna zgrada remontne baze u Bregani, radnička naselja pogona *Švarča* u Karlovcu, radničko odmaralište za rudare u Rapcu), Nada Uhlik, rođ. Jelinić (1919.-2018.) sa suprugom će sudjelovati na velikom broju javnih natječaja (u Rijeci: plivački bazen na Pećinama 1950., stambena zgrada *Vulkana* na Šetalištu XIII. divizije 1952., prenočište i stambena zgrada *Jugolinije* u Ulici žrtava fašizma 1953., robna kuća OTP na Brajdici 1956.), a samostalno na natječaju za kuće radnika i namještenika 1955., Novi Zagreb ipak predstavlja kvalitetu, razgovor s Josipom Uhlikom, u: *Čovjek i prostor*, 52(2003.), 3-4, 4-7.

²¹⁷ Marko Stipančević godinu dana bio je u Iblerovoj školi na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, a potom je diplomirao arhitekturu 1944. godine., ZDENKO KOLACIO, Arhitekt Marko Stipančević – in memoriam, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 51, 8., HR-DARI, JU-169, mapa 38, jed. 27218/62 Rijeka-projekt, potvrda o registraciji projektne djelatnosti

Osnovnom uredbom o projektiranju iz 1948. godine koja je, kako je već navedeno, pokrenula podržavanje građevinskih poduzeća, suzila je i prostor za djelovanje privatnih arhitektonskih ureda, no nakon te kratke cezure, Uredbom o građevinskom projektiranju iz 1952. godine (*Sl. list FNRJ*, br. 12/52) njihovo je poslovanje zakonski regulirano. Sve do iskoraka Igora Emilija koji će utemeljiti svoj Atelje za arhitekturu i urbanizam „a-051“ 1972. godine sa sjedištem u Starome gradu (Jedrarska ulica), riječki arhitekti će preferirati sigurnost velikih kolektiva. U vakuumu lokalne inicijative, samostalni projektanti ili projektni uredi iz drugih gradova ugovarat će narudžbe i natjecat će se za izvedbe na javnim natječajima, primjerice, Kazimir Ostrogović će nastaviti svoju prisutnost na riječkom području zapaženim višestambenicama na Pećinama (1954.) i središnjicom Riječke banke na Jadranskom trgu (1965.), a do kraja 1950-ih godina djelovat će i biro Slavka Löwyja, Branka Tučkorića, Žarka Vinceka te Antuna Ulricha (s mladim suradnikom Ninoslavom Kučanom), značajni i za stambenu produkciju.

Zakonska mogućnost osnivanja projektnih biroa građevinskih poduzeća, uvedena Uredbom o građenju 1954. godine, označit će narednu fazu opuštanja stroge centralizacije projektantske struke. Ova zakonska stavka propisana je u povoljnom trenutku diversifikacije poslovanja građevinskih pogona nakon poslijeratne obnove i industrijalizacije te će naročitog efekta imati na jačanje izvedbenih kapaciteta u društvenoj stanogradnji. U društveno-političkoj klimi u kojoj će vrijeme proteklo od izrade projekta do useljenja stanara postati mjerilo uspjeha državne stambene reforme, koncentracija svih koraka „pod istim krovom“ smatrala se svrsishodnim rješenjem. U Rijeci će signali iz državnog vrha pasti na plodno tlo. Radnički savjet GP Jadrana će već u svibnju 1953. godine izglasati formiranje projektnog odjeljenja na čelu sa ing. Senjanovićem čekajući još nekoliko mjeseci na odobrenje nadležnih tijela.²¹⁸ U početku kadrovski skroman, popunjen građevinskim inženjerima, zidarskim majstorima i tehničarima, uz arhitekta Marijana Pletenca, značajno pojačanje dobiva 1956. godine uposlenjem ing. Andrije Čičin-Šaina na pilot-projektu naselja Fontana na Pećinama, prvog slučaja u Rijeci gdje građevinsko poduzeće izvodi objekte prema vlastitim nacrtima. Čičin-Šainu je to ujedno bio i prvi profesionalni zadatak u novoj sredini te će probitačni sektor stanogradnje zaokupirati njegove talente i sljedećih godina, s drugim poslovnim partnerima.²¹⁹ Projektni biro GP

²¹⁸ *, Zapisnik 1. zasjedanja Radničkog savjeta GP „Jadran“ 23. 5. 1953., u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 4, 11-12., *, Novi pogoni u kolektivu, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 7, 2.

²¹⁹ Andrija Čičin-Šain (1920.-2009.), studij arhitekture započinje u Ljubljani kod prof. Jože Plečnika (1938.-1941.), te završava na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1948. godine. Prvi dio karijere gradi u Sarajevu, zaposlen

Primorja sa radom je započeo također 1954. godine pod vodstvom Davora Schwalbe, 1955. godine će vrbovati Adu Felice-Rošić, no kadrovski će se ustabiliti tek krajem desetljeća kada u biro dolaze ing. Ante Scarpa i ing. građ. Zdravko Tomljenović.²²⁰

4.2.4. Djelovanje Urbanističkog instituta za Istru i Hrvatsko primorje

U poratnom razdoblju izvršena je i institucionalizacija stručnog rada na polju urbanističkog planiranja. Središnja ustanova bio je Urbanistički institut NR Hrvatske u Zagrebu, utemeljen 1947. godine, a kao njegova podružnica regionalnog dosega 1952. godine osnovan je Centar za Istru i Hrvatsko primorje, koji od 1954. godine djeluje kao samostalna ustanova – Urbanistički institut za Istru i Hrvatsko primorje.²²¹ Centar/Institut je, sukladno svom imenu, imao zadaću producirati regulacijske planove za široko područje novopripojenih krajeva, koji su pretežno bili bez prethodne tradicije modernih planskih dokumenata i sa specifičnim prostornim, ekonomskim i demografskim problemima, a oskudijevali su stručnjacima za savjetovanje oko novih gradnji i prostornog razvoja. Izrada Generalnog urbanističkog plana Rijeke prioritetni je zadatak stručnoga kadra, iako dugotrajan zbog koordinacije brojnih dionika, te se pravovremeno usmjeravanje tekuće izgradnje grada u očekivanju krovnog dokumenta provodi parcijalnim regulacijama, osobito za stambene interpolacije i naselja, sukladno novom značaju funkcije stanovanja unutar suvremenog društvenog i stručnog konteksta. Osnutku ove specijalizirane ustanove kumovala je predanost Zdenka Kolacija, koji je već u međuraću radom na GUP-u Sušaka odredio urbanizam kao svoj primaran interes, a u poratnim godinama koordinirao napore oko prostorne integracije Rijeke i Sušaka. Institut je predvodio do odlaska u Zagreb 1956. godine na poziciju ravnatelja Urbanističkog zavoda grada Zagreba, gdje će u sinergiji s gradonačelnikom Većeslavom Holjvcem, bliskim kolegom i prijateljem iz poratnih

u projektnim biroima i kao asistent prof. Juraja Neidhardta na Tehničkom fakultetu, istaknuvši se u stambenoj arhitekturi (tipski projekt obiteljske kuće, kuće u Konjicu i Drinićima, stambeni kompleks Đidićovac) te sudjelovanjem na natječajima. U Rijeku se trajno preseljava 1956. godine te, nakon intenzivnog rada na stambenim projektima (1956.-1962.), posvećuje se turističkoj arhitekturi, uglavnom sa suradnicima iz projektnog ureda Žarka Vinceka u Zagrebu, realizirajući hotel *Adriatic* u Opatiji (1963.), hotel *Jadran* u Njivicama (1966.), *Libertas*, *Palace* i *Lero* u Dubrovniku (1968.-1974.) i turističko naselje *Polari* u Rovinju (1969.-1979.). U Rijeci je još ostvario poslovnu zgradu *Brodomaterijala* (1958.), Dom umirovljenika (1961.) i zgradu Zavoda za zaštitu zdravlja (1965., natječajni rad, izvedbu razrađuje Igor Emili). Dobitnik je nagrade *Viktor Kovačić* za životno djelo 2003. godine., VANA GOVIĆ, *Andrija Čičin-Šain*, katalog izložbe, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2009.

²²⁰ HR-DARI, JU-169, mapa 39, jed. 27852/62 Građevinsko poduzeće Primorje, registracija projektnog biroa

²²¹ ZDENKO KOLACIO, Osnivanje regionalnog urbanističkog centra u Rijeci, u: *Riječki list*, 30. 8. 1952., *, Deset godina uspješnog djelovanja Urbanističkog instituta za Istru i Hrvatsko primorje, u: *Novi list*, 18. 9. 1962.

godina obnove Rijeke, intenzivno raditi na podizanju stambenih četvrti Novog Zagreba.²²² Zamijenio ga je ing. Zdenko Sila, školovan na ljubljanskom studiju arhitekture kod Jože Plečnika, koji će ravnateljsku poziciju 1978. godine zamijeniti savjetničkom, odvajajući više vremena za pedagoški rad na riječkom Sveučilištu.²²³ Kolacio i Sila nastupali su često kao tandem na višesmjernom javnom radu, ne samo kao urbanistički referenti, već i autori kritički hvaljenih spomenika (Spomen-kosturnica na Trsatu, urbanistički postav spomenika Oslobođenju na Delti), mikrourbanističkih zahvata (oblikovanje parkova, drvoreda, javne opreme i gradskih izloga), dizajna interijera javnih ustanova i klubova, poput Doma pomoraca, čime su znatno obogatili i uljudili javni ambijent Rijeke, a realizirali su i nekolicinu ekonomičnih stambenih višekatnica pod firmom GPZ-a i Rijeka-projekta. Urbanistički institut raspolagao je s još nekoliko stručnjaka, među kojima treba spomenuti ing. Miru Ružić, nositeljicu izrade *Kvarnerskog regionalnog plana* (1954.-1957.), a važna kadrovska akvizicija

²²² Zdenko Kolacio (1912.-1987.), diplomirao je arhitekturu na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1935. godine. U predratnim godinama radi u rodnom Sušaku, razrađuje regulatornu osnovu grada s Mirkom Premužićem i Velimirom Jamnickim i projektira crkvu u Podvežici. Od 1945.-1956. u Rijeci na rukovodećim je pozicijama u Odjelu tehničkih radova GNO Rijeka i Urbanističkom institutu, sudjeluje na brojnim natjecajima, npr. za regulaciju šire zone Trnja i zgradu NO u Zagrebu 1956. (koautor urbanističkog rješenja: Z. Sila, arhitektonsko rješenje Gradske vijećnice: Kazimir i Božica Ostrogović), nakon kojeg je pozvan preuzeti vođenje Urbanističkog zavoda grada Zagreba (1956.-1971.). Potom je radio u Republičkom sekretarijatu za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove, a od 1972. do umirovljenja 1974. bio direktor u arhitektonskom birou „Zagreb-projekt“. Cijeli radni vijek gajio je interes za spomeničku plastiku, u široj riječkoj regiji ostvario je Spomenik Vladimiru Gortanu u Podbermu (1953.), Vladimiru Nazoru u Crikvenici (1973.), Andriji Mohorovičiću u Voloskom (1979.) i Frani Mažuraniću u Novom Vinodolskom (1974.). Dobitnik je nagrada za životno djelo *Viktor Kovačić* (1974.) i *Vladimir Nazor* (1983.), SRĐAN ŠKUNCA, Arhitekt koji čeka punu valorizaciju, u: *Novi list*, 30. 9. 2012.

²²³ Zdenko Sila (1915.-1997.), studirao na Tehničkom fakultetu u Ljubljani (1934.-1941.), asistirao je Plečniku na realizaciji Sveučilišne knjižnice u Ljubljani (1937.-1938.), od 1941. je u Sušaku, najprije djelatnik kao samostalni projektant, a tijekom njemačke uprave u Povjereništvu za upravno područje Sušak-Krk (1944.-1945.). Nakon rata izbiva iz Rijeke, do 1949. je u Beogradu kao projektant domova JNA, a u Rijeci ponovno od 1952. te će izrađivati projekte u raznim biroima (GPZ, GP Primorje itd.). Najplodnije godine provodi u Urbanističkom institutu (1952.-1978.), gdje se osim urbanističkim planovima Rijeke, osobito bavio planskim regulacijama istarskih i kvarnerskih gradova (Poreča, Rovinja, Rapca, Crikvenice, Raba) te memorijalnom plastikom (Spomenik smrznutim partizanima u Mrkoplju, 1969.). Osnivač je i prvi predsjednik Društva urbanista Rijeke 1965. godine. Pedagoški rad u Rijeci obavljao je kao profesor na Višoj građevinskoj školi, predavač na Fakultetu graditeljskih znanosti i Pedagoškom fakultetu u Rijeci, te na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu (poslijediplomski studij „Arhitektura u turizmu i slobodnom vremenu“). Dobitnik nagrade *Viktor Kovačić* za životno djelo 1977. godine., VLADI BRALIĆ, Zdenko Sila – in memoriam, u: *Čovjek i prostor*, 44(1997.), 11-12(522-523), 62., Sila, Zdenko. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2021., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55938v>

bio je ing. Igor Emili koji se odmah nakon diplome 1954. godine na zagrebačkoj arhitekturi laća odgovornog posla regulacije Staroga grada pod mentorstvom Zdenka Sile.²²⁴

4.2.5. Stručna udruženja i arhitektonski natječaji

Obnova mreže strukovnih udruženja bila je hitna obaveza za arhitekta, građevinare, graditelje i građevinske tehničare iz više razloga. Preko saveznih središnjica i njihovih republičkih, a potom i pokrajinskih ograna mogao se pokrenuti lanac komunikacije bitan za uspješno provođenje poratne obnove i ciljeva planske izgradnje. Periodično organizirani kongresi i savjetovanja bili su prilika za upoznavanje i razmjenu mišljenja o suvremenom funkcioniranju struke i odnosu društva prema njihovu radu. Tiskana izdanja i glasila društava postali su platforme za iznošenje terenskih iskustava i prijedloga za unapređenje prakse, provođenje javnih natječaja, širenje informacija o međunarodnim prilikama, ali i rješavanju cehovskih pitanja (pravna regulativa i status struke, pregovori oko radnih beneficija, klasifikaciji zanimanja, obrazovanju stručnog kadra itd.).

U slučaju Rijeke i Sušaka, pored nabrojanih prednosti, stručne asocijacije pružale su institucionalni okvir za upoznavanje i bolju suradnju profesionalaca iz oba grada, kao i lakšu društvenu integraciju pridošlica koji su, svojom voljom ili po državnom dekretu, raspoređivani na radna mjesta u upravnim, projektnim i građevinskim uredima. Sušak je, očekivano, preuzeo inicijativu brzo obnavljajući formalne strukture iz međuratnog razdoblja, tj. djelovanje lokalne sekcije Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata (od 1923. godine), tako što je već početkom svibnja 1946. godine ing. Lujo Rac pokrenuo registraciju sušačkog ogranka Društva inženjera i tehničara NR Hrvatske (DIT), da se „*udruživanjem snaga svih tehničara u prvom redu pomogne svojim radom narodnu vlast na obnovi i izgradnji naše mlade države, uloživši*

²²⁴ Igor Emili (1927.-1987.), studirao je na Tehničkom fakultetu u Zagrebu (1948.-1954.) diplomiravši kod prof. Mladena Kauzlarića. U Urbanističkom institutu u Rijeci (1955.-1962.), osim na planu Starog grada, radi na obnovi Trsatske gradine, a onda prelazi u GPZ (1963.-1971.) te otvara vlastiti projektni biro: Atelje za arhitekturu i urbanizam a-051 (1972.). Pored stambene arhitekture, u Rijeci je realizirao zgrade Konzervatorskog zavoda i Turističkog društva (1964.), kuću tvornice *Kraš* (1968.), sjedište GPZ-a (1970.), dio kompleksa *Jadroagenta* (1970.), *Brodomaterijal II* (1972.), robnu kuću *Varteks* (1976.), *Jugobanku* s aneksom (1976.-1985.), *Privrednu banku* (1979.), uređuje interijere i izložbene postave, bavi se memorijalnim kompleksima (Spomenik ubijenim stanovnicima Podhuma, 1970.), javnim obilježjima (Fontana – spomenik radu, Koblerov trg, Rijeka, 1974.). Izvan Rijeke važan je hotel *Uvala Scott* kod Kraljevice (1968.) i Muzejski prostor na Gradecu u Zagrebu (1985.), RASTKO SCHWALBA, *Igor Emili*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 1999.

za tu svrhu svo svoje znanje i trud“.²²⁵ Nakon ujedinjenja Društvo se rasformiralo kako bi u ožujku 1948. godine moglo biti pokrenuto novo, sada sa sjedištem u Rijeci, čiji je prvi predsjednik bio ing. Juraj Vukasović (tadašnji direktor 3. maja), a potpredsjednik ing. Andrija Barac. Za voditelja sekcije arhitekata izabran je Kolacio, za građevinare ing. Mario Faraguna.²²⁶ Društvo je nastavilo rasti u mandatu sljedećeg predsjednika ing. Sime Kudiša pokretanjem novih sekcija, povećanjem članstva (1951. godine bilo ih je 300) te, najbitnije, rješavanjem problema klupskih prostorija. Godine 1951. uz pomoć riječkih poduzeća opremljen je Dom Društva u poslovnoj zgradi na Korzu 2. Tu je lokaciju društvo zadržalo do 1955. godine.²²⁷ Najaktivnije sekcije – arhitekti i građevinari – težile su odvajanju iz glomaznog DIT-a u kojem, smatraju, nisu mogle ostvariti svoje specifične ciljeve i potrebe. Godine 1953. osnivačkom je skupštinom pokrenuto Društvo građevinskih inženjera i tehničara Rijeke, privukavši ubrzo oko 150 članova. Na čelu su se redali Leo Babić (1953.-1955.), ing. Ivo Ivanišević (1956.-1957.) i Davor Schwalba (1958.-1965.). Javna djelatnost Društva očitovala se u održavanju predavanja u Narodnom sveučilištu, organizaciji stručnih obilazaka aktivnih gradilišta, ugošćavanju kolega na stručnim ekskurzijama iz drugih gradova i sl.²²⁸

Potaknuti kretanjima na nacionalnoj sceni, riječki arhitekti su se osamostalili od DIT-a još i prije građevinara, utemeljenjem podružnice Društva arhitekata Hrvatske u studenome 1951. godine koja je, pozivajući u članstvo arhitekta i tehničare arhitektonske struke iz Istre i Hrvatskog Primorja, predmnijevala imati regionalni karakter. Kao i nacionalna središnjica, riječko Društvo trebalo se zauzimati za neovisan položaj arhitekata, težiti afirmaciji i poštivanju

²²⁵ Z. NILKE, Osnivanje podružnice Društva inženjera i tehničara u Sušaku, u: *Primorski vjesnik*, 5. 5. 1946.

Društvo inženjera i tehničara Jugoslavije, u duhu poratnog aktivizma i socijalističke misli, nastojalo je uključiti ne samo diplomirane inženjere, već i tehničare nižeg stupnja obrazovanja (pa i one bez formalne naobrazbe, ali istaknutog praktičnog iskustva), dakle, i tehničare građevinskog i arhitektonskog smjera, ali i iz raznih područja – kemičare, električare, geodete, agronome, šumare, rudare, sa svojim sekcijama., ESAD REDŽIĆ, Četvrt veka organizacije građevinskih inženjera i tehničara Jugoslavije, u: *25 godina građevinarstva socijalističke Jugoslavije*, (ur.) Mara Adžić, Tehnika, Beograd, 1970., 499-509, 502.

²²⁶ *, U Rijeci je osnovano Društvo inženjera i tehničara, u: *Riječki list*, 20. 3. 1948.

²²⁷ *, Izabran je novi upravni odbor Društva inženjera i tehničara u Rijeci, u: *Riječki list*, 16. 8. 1950., *, Povodom izvanredne skupštine DIT u Rijeci, u: *Riječki list*, 20. 8. 1950., *, Otvorenje doma Društva inženjera i tehničara Rijeke, u: *Riječki list*, 28. 11. 1951.

²²⁸ *, Društvo je opravdalo svoje postojanje, u: *Riječki list*, 5. 2. 1954.

Kad je Društvo moralo napustiti prostorije u zgradi na Korzu 2, izgubljena je dokumentacija vezana uz ovu prvu fazu djelovanja organizacije tako da su podaci oskudni. Društvo je od 1965. do 1992. koristilo prostorije Kluba privrednika na Jadranskom trgu., JADRANKA BOTA, *Društvo građevinskih inženjera Rijeke: monografija: 65 godina*, Rijeka, 2013., 15-18, 24.

arhitekture kao samostalne discipline s nezamjenjivim kompetencijama u procesu projektiranja i realizacije građevina. Zdenko Kolacio, jedan od utemeljitelja Društva te njegov „glasnogovornik“, apostrofirao je intelektualnu, autorsku i kreativnu stranu suvremene arhitektonske djelatnosti, njenu veliku javnu odgovornost i široko polje rada koje treba (p)ostati nepodređeno građevinarstvu i birokratskom aparatu. Povodom osnivanja Društva rekao je: „Kada se zna daje arhitekt kulturni radnik, tehničar i umjetnik, onda je očito da on mora biti povezan u svom užem i širem krugu u takvo udruženje koje će biti najbolja garancija za njegov razvoj i koje će najbolje moći tumačiti njegove želje i potrebe.“²²⁹ Sljedeći svoje stavove, Društvo je 1953. godine javno reagiralo na zakonsku dozvolu registracije projektnih biroa pri građevinskim poduzećima, smatrajući da će to imati negativan učinak na stručnu savjest kolega u tim kolektivima, koji neće moći nepristrano savjetovati investitora i voditi se isključivo stručnim kriterijima u radu.²³⁰

Svoja programatska uvjerenja Društvo je iskazivalo i poticanjem raspisivanja natječaja za arhitektonske projekte, u svim oblicima i na svim razinama.²³¹ Uz uvjet da se provodi profesionalno i objektivno, institut natječaja smatran je odličnim instrumentom popularizacije arhitekture, edukacije javnosti o suvremenom načinu projektiranja, građenju i korištenju građevina te ulozi arhitekta u njihovoj realizaciji, jačanju arhitektonske kritike, odgoju investitora te, u konačnici, stvaranju više prilika za kolegijalno nadmetanje. Natječaji su, pored toga, trebali izjednačiti utakmicu između velikih državnih biroa te samostalnih profesionalaca, dajući priliku potonjima da se kvalitetom svog rada nametnu sustavu koji je protežirao anonimnost kolektiva nauštrb individualnoj kreaciji i radu. Navedene je stavove, implicitno ili eksplicitno, izrazio Kolacio, redoviti komentator održanih natječaja u lokalnom tisku, ali i *spiritus movens* gotovo svih akcija Društva.²³² Lobiralo se kod naručitelja da, umjesto direktnog

²²⁹ ZDENKO KOLACIO, Osnovano društvo arhitekata u Rijeci, u: *Riječki list*, 21. 11. 1951.

²³⁰ Društvo arhitekata Rijeka: Arhitekti protiv osnivanja projektnih biroa u sklopu građevinskih poduzeća, u: *Riječki list*, 7. 10. 1953.

²³¹ U prvim godinama poraća, prije ustanovljenja Društva arhitekata, bili su raspisani natječaji za radničko naselje na Zametu (1947.) i bazen na Pećinama (1950.). Intenzitet se pojačava nakon reguliranja natječaja, najprije Osnovnom uredbom o projektiranju 1948., a potom 1950. Pravilnikom o natječajima u oblasti građevinskog projektiranja (*Sl. list FNRJ* br. 5/50) Ministarstva građevina. Pravilnik o konkursima iz oblasti arhitekture i urbanizma iz 1954. nikada nije formalno usvojen ni objavljen, ali se u formi prijedloga niz godina prešutno primjenjivao u praksi., DAROVAN TUŠEK (bilj. 31), 29.

²³² O svrsi i uspjehu natječaja Kolacio je napisao: „Stoga nema sumnje da je nekoliko raspisanih javnih natječaja u Rijeci posljednjih godina ne samo pridonijelo boljoj i modernijoj izgradnji, već i okupilo veći broj arhitekata kod rješavanja raznih aktualnih pitanja u gradu. (...) Nije potrebno baš svaki arhitektonski ili urbanistički zadatak

povjeravanja izrade projekta jednom uredu, pokrenu ili interno natjecanje više biroa ili posegnu za javnim, žiriranim natječajem. Samo Društvo je, u ime investitora, ponekad preuzimalo i provođenje natječajnog postupka, a po objavi rezultata je često slijedila i javna prezentacija natječajnih radova na izložbama, vrlo važnom kanalu eksponiranja struke u razdoblju koje je oskudijevalo ovakvim modusom promoviranja arhitekture. Činjenica da je od 1952. do 1957. godine raspisano četiri natječaja za višestambene objekte, oko polovina ukupnog broja²³³, izrazito je značajna za razumijevanje društvene važnosti koja je pridavana stambenoj arhitekturi u poslijeratnom razdoblju, te poticanju arhitekata da tu daju svoj obol, ulože energiju i znanje.

4.3. Stambene prilike nakon rata i upravljanje postojećim stambenim fondom

Rijeka je stradala u višekratnim savezničkim bombardiranjima od siječnja 1944. do svibnja 1945. koji su ciljali industrijska i lučka postrojenja, skladišta, plovila u lučkom akvatoriju, mostove i drugu strateški važnu infrastrukturu, ali i u miniranjima akvatorija od strane povlačeće njemačke vojske. Kolateralno su bili pogođeni i stambeni predjeli, naročito u okolici Brodogradilišta na Kantridi, oko Guvernerove palače, u Starom gradu te u blizini operativnih lučkih obala i pristaništa. Prve procjene ratnih šteta za Rijeku navodile su da je u gradu ukupno

u gradu rješavati putem natječaja, bilo javnog ili užeg, no ukoliko se pristupa izgradnji većeg javnog objekta ili stambene zgrade na prometnijem mjestu u gradu ili većem stambenom bloku ili naselju, poželjno je da se do projekta dođe kroz izbor većeg broja radova, tj. putem natječaja.“, ZDENKO KOLACIO, Zašto ne natječaji?, u: *Riječki list*, 2. 8. 1953.

²³³ Točan broj održanih natječaja teško je odrediti jer nisu svi bili publicirani. Navode se rezultati najvažnijih, dok će natječaji za stambene biti diskutirani u daljnjem tekstu.

Natječaj za kiparsko i arhitektonsko-urbanističko rješenje spomenika 10-godišnjice oslobođenja Rijeke, 1953.: 1. nagrada – Zdenko Kolacio i Zdenko Sila, 2. nagrada – Ivo Penić i Mijo Biščan, 3. nagrada – Niko Armada i Marković, otkupi: Tomislav Ostoja i Neven Šegvić, ZDENKO KOLACIO, Izložba nagrađenih radova, u: *Riječki list*, 23. 4. 1953.

Upravna zgrada *Elektroprimorja*, 1954.: 1. nagrada – nije dodijeljena, 2. povišena nagrada – Slavko Löwy, 2. nagrada – Kazimir i Božica Ostrogović, Oskar Lorber, 3. nagrada – Dušan Marčeta i Vojislav Karlavaris., *, Rezultati natječaja za izradu projekta zgrade poduzeća „Elektroprimorje“ Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 1, 8.

Veletrgovačka kuća na Brajdici, 1956.: 1. nagrada – Dušan Marčeta i Vlado Sulovsky, 2. nagrada – Josip i Nada Uhlik, 3. nagrada – Kata Gropuzzo i Branko Pavoković; Dušan Marčeta i Vlado Sulovsky, otkup – Josip Petrak i suradnici, ZDENKO KOLACIO, Prilog uređivanju budućeg trgovačkog centra, u: *Novi list*, 12. 5. 1956.

Riječka banka i štedionica na Jadranskom trgu, 1957.: 1. nagrada – nije dodijeljena, 2. nagrada – Zoja i Selimir Dumengjić; Kazimir i Božica Ostrogović, Božidar Kolonić, Krešimir Rubetić, 3. nagrada – Franjo Lovrenčić, KAZIMIR OSTROGOVIĆ, Zgrada Riječke banke i štedionice, u: *Arhitektura*, 13(1959.), 100-102.

345 stambenih zgrada bilo potpuno uništeno ili popaljeno, dok ih je 680 djelomično uništeno.²³⁴ Stambena situacija bila je očajna; stanovništvo se spontano useljavalo i u nestabilne kuće Staroga grada, a zabilježeno je kako je 200 ljudi mjesecima „skvotiralo“ zgradu bivše *Casa della Vittoria* Ulici žrtava fašizma premda su u njemačkoj defenzivi teško oštećeni posljednji kat i krov te je, pod nadzorom Odjela tehničkih radova, sanirana tek u lipnju 1946. godine.²³⁵ Na sušačkoj strani osobito je teško stradao željeznički nadvožnjak na Školjiću i Kumičićevoj ulici, a bili su neupotrebljivi i svi mostovi na Rječini, odnosno pokidane sve fizičke veze između dva grada. Industrijski pogoni prošli su s lakšim oštećenjima, ali su zato bili potrebni znatni popravci na javnim zgradama. Zbog njemačkog miniranja Sokolskog doma stradao je i veći broj okolnih privatnih kuća na trsatskom platou, od topničkih i zračnih napada su bile oštećene stambene zgrade i javni objekti Bulevarda, kao i sjeverni stambeni niz u Strossmayerovoj ulici čiji su stanovi bili devastirani u pljačkama talijanske i njemačke vojske.²³⁶

U poratnim mjesecima materijalni resursi usmjeravani su na prioritetne zadatke: vraćanje normalne cirkulacije cestovnog, željezničkog i lučkog prometa kako bi se uspostavili lanci snabdijevanja grada i unutrašnjosti, kao i osigurao nesmetan dotok mehanizacije i ljudstva za pokretanje industrijske proizvodnje. Povećanje smještajnog kapaciteta predstavljalo je, također, hitan posao jer je grad trebalo osposobiti za prihvatanje radne snage koja se slijevala u Rijeku i Sušak zbog intenzivnih radova na obnovi i zaposlenja u proizvodnim djelatnostima od vitalnog značaja za funkcioniranje grada. Problem stambenog zbrinjavanja lučkih radnika perzistirao je u poratnim godinama, radilo se o stotinama uposlenih ljudi jer se zbog mahom uništenih lučkih dizalica pretovar tereta obavljao i manualno. Privremeno rješenje se tražilo u revitalizaciji nekadašnjeg Hotela *Emigranti*, te je GP Jadran tijekom 1947. godine izvodilo adaptacijske radove, no pokazalo se da je težina ratnih oštećenja (potonuće cijelog lijevog krila) premašivala dodijeljena investicijska sredstva Ministarstva pomorstva te su radovi ubrzo prekinuti.²³⁷

²³⁴ MLADEN GRGURIĆ (bilj. 194), 10-24., HR-DARI, JU-212, kut. 33, Izvješća o stanju Rijeke kod oslobođenja i izvršenim radovima od svibnja 1945. do veljače 1946.

²³⁵ Riječ je o četverokatnici sagrađenoj u režiji EACAP-a (Amedeo Slavich, 1936.), danas zgradi MUP-a. Poslijeratnim popravcima povećana joj je korisna kvadratura. *, 200 osoba našlo je u Rijeci stan u zgradi bivše „Casa della Vittoria“, u: *Glas Istre*, 25. 6. 1946., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 139.

²³⁶ MLADEN GRGURIĆ (bilj. 194), 12, 36., *, Popravljanje zgrada prosvjetnih ustanova na Trsatu, u: *Primorski vjesnik*, 15. 6. 1945., *, Sušak se obnavlja, u: *Primorski vjesnik*, 16. 9. 1945.

²³⁷ Odjel tehničkih radova nakon građevinske procjene objekta izradio je 1948. godine projekt adaptacije u Radnički dom. Hotel Emigranata je naposljetku 1955. godine na korištenje dobila Tvornica ambalaže Rijeke. HR-DARI, JU-212, kut. 57, HR-DARI, JU-16, jed. 2/48

Alternativa je pronađena u prenamjeni Javnih i slobodnih carinskih skladišta na Senjskom pristaništu (br. 40, Milan Čalogović, 1932.) čija je fleksibilna dispozicija omogućavala organizaciju prenoćišta, menze i društvenih prostorija u prizemlju građevine.²³⁸ Godine 1950. bilo je predloženo da se i opožarena ženska škola Brentari na Dolcu u cijelosti rekonstruira u samački hotel radnika lučkih poduzeća, za što je Nada Šilović izradila idejni projekt, no atraktivna lokacija u središtu grada ipak će sredinom 1950-ih godina biti dodijeljena javnim ustanovama: Naučnoj knjižnici i Galeriji likovnih umjetnosti.²³⁹ Na Sušaku se također nastojalo iskoristiti naslijeđene resurse, primjerice, zgrade željezničke stanice na Brajdici, zapravo nedovršenog željezničkog kolodvora s pratećim servisima. Spajanjem gradova te, u poratnim urbanističkim nacrtima, planiranjem objedinjene željezničke, autobusne i parobrodarske stanice u središnjem potezu riječke luke, zgrada sušačkog kolodvora postala je izlišna, pa je Narodni odbor odlučio objekte prenamijeniti za stanovanje željezničara i bravarskih radnika koji su popravljali mostove preko Rječine.²⁴⁰

Navedeni pokušaji brze sanacije bili su *ad hoc* rješenja diktirana teškim stambenim stanjem, no povratak stambenog fonda na prijeratnu razinu moglo se postići samo dobro ustrojenim planom popravka oštećenih zgrada. U Rijeci je tako naredbom VUJA-e u studenome 1945. godine Odjel tehničkih radova (OTR) zadužen za procjenu urgentnih radova na terenu, odnosno mogao je odrediti koje će se građevine rekonstruirati, koje dokraja porušiti, a koje privremeno popraviti za stanovanje s namjerom da budu trajno uklonjene, imajući na umu buduću urbanističku regulaciju grada. Početkom 1946. godine donesena je Naredba o popravku zgrada, potvrđujući dane ovlasti, u listopadu iste godine proširena u Uredbu o obaveznom popravku i dovršenju stambenih zgrada, kojom je OTR mogao naložiti vlasnicima skrb o njihovim nekretninama, dapače, bilo mu je dopušteno samostalno preuzeti i nastaviti radove na ugroženim ili opasnim objektima ako se vlasnik nije pridržavao uputa, kreditno ga zadužujući za trošak sanacije kod Gradske štedionice ili neke druge banke, pa i stavljajući nekretninu pod hipoteku kao osiguranje isplate zajma.²⁴¹ Uredbom je osnovana i Komisija za obnovu stambenih zgrada pod vodstvom

²³⁸ Stabilitet skladišta bio je znatno narušen aktiviranjem podmorskih mina te je dio zgrade trebalo i preventivno porušiti. Investicijom Direkcije luka Sjevernog Jadrana dobila se komforna menza i boravak u istočnom krilu te spavaonice sa sanitarijama u zapadnom., HR-DARI, JU-16, jed. 33a/49

²³⁹ LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN (bilj. 209), 42-47.

²⁴⁰ *, U toku su radovi na dovršenju bivših staničnih zgrada, u: *Primorski vjesnik*, 11. 10. 1946.

²⁴¹ HR-DARI, JU-212, kut. 38, Naredba VUJA-e od 19. 11. 1945. godine., *, Naredba o popravku zgrada, u: *Glas Istre*, 15. 1. 1946., Uredba o obaveznom popravku i dovršenju stambenih zgrada (*Službeni list Oblasnog NO za Istru i GNO Rijeka*, br. 15, listopad 1946.). Ovim pravnim odredbama nastojalo se potaknuti vlasnike da se skrbu

dr. Aleksandra Hribara koja će prikupiti i srediti podatke o oštećenim i nedovršenim zgradama te koordinirati posao između gradskih i drugih institucija. Do ljeta 1947. godine Komisija je zaprimila 633 ispunjena formulara posjednika stambenih zgrada sa sažetim informacijama (adresa, starost objekta, broj stanova, materijal gradnje zidova i krovova, opis oštećenja, financijski bonitet kućevlasnika) te je na temelju prijave, i suglasnosti OTR-a, izdavala rješenja o izvođenju predviđenih radova i visini odobrenog zajma. Za svaku je zgradu imenovan upravitelj opunomoćen za vođenje obnove, vršeni su dodatni stručni izvidi njihovoga građevinskoga stanja te objedinjavane statistike ratnih šteta.²⁴²

Financijsku održivost stambenog oporavka Rijeke do njenog pripojenja FNR Jugoslaviji trebali su garantirati izdašni zajmovi Savezne vlade, tijekom 1946. u ukupnom iznosu od 550 milijuna lira iskorištenih za obnovu stotinjak stambenih zgrada i obiteljskih kuća. U drugoj polovini 1947. godine isplaćena je i jednokratna financijska injekcija od 100 milijuna dinara za adaptaciju 400 oštećenih zgrada u Rijeci, a za realizaciju tako obimnog zadatka dekretom su u Rijeku upućena privatna građevinska poduzeća iz Zagreba kojima je upravo završavala sezona radova na kontinentu.²⁴³ Rezultati donesenih mjera i poduzetih napora sumirani su krajem 1947. godine u izvješću OTR-a. Utvrđen je konačni obim ratne štete: bilo je 175 potpuno porušenih zgrada (izgubljeno je 729 stanova) i 1 116 oštećenih, u njima je stradalo 2 330 stanova. Djelovanjem OTR-a i vlasnika zgrada, popravljeno je 535 zgrada s 1 325 stanova, dakle, 47 %. Konstatirano je i da je Rijeka imala 42 nedovršene stambene zgrade čiju su izgradnju prekinule ratne operacije. Riječ je uglavnom o radničkim naseljima fašističkih zavoda, u kojima su do

o svojim nekretninama, ali i osigurati pravni temelj preuzimanja u državno vlasništvo imovine iseljenog stanovništva, optanata i drugih, koja bi bila prepuštena propadanju. Sušački Narodni odbor također je izglasao obavezan popravak privatnih stambenih zgrada u okviru nadležnosti svojega Građevinskoga odjela., *, Na Izvanrednom zasjedanju sušačke Gradske narodne skupštine rješavana su mnoga važna pitanja, u: *Primorski vjesnik*, 2. 6. 1946.

²⁴² HR-DARI, JU-212, kut. 93 i 94, Materijali Komisije za obnovu stambenih zgrada 1947.-1950. U isto vrijeme je djelovao i Odbor za obnovu Rijeke u koji su ušli najviši predstavnici vojnih i civilnih vlasti (Većeslav Holjevac i Pietro Klausberger), inženjeri i djelatnici gradskih odjela (Ivan Clerici, Ivan Kučera, Tulio Holtzabek, Domenico Marciano, Bruno Angheben) te ostali članovi: Romano Glažar, Stanko Kaušek, Viktor Matković, Teodor Hreljanović, Anton Prodan, Ivan Kauten., *, Osnovan Odbor za obnovu Rijeke, u: *Glas Istre*, 25. 9. 1945.

²⁴³ *, Rijeka se podiže iz ruševina, u: *Glas Istre*, 23. 1. 1947., *, Do kraja ove godine utrošit će se na obnovu Rijeke 100 milijuna dinara, u: *Riječki list*, 26. 10. 1947., HR-DARI, JU-212, kut. 55, Popis privatnih poduzeća upućenih u Rijeku po nalogu Ministarstva građevina. Nabrojani su: GP Kromobeton, Stjepan Aranjoš, Ivan Trajbar, Ivan Benić, ing. D. Despot, Josip Anderlik, Stjepan Kuzminski, Ivan Kostelac, Vilim Bertol, Kuzma Knez, ing. Stanko Jurdana, Mate Gašparović, GP Kremen, ing. M. Kreković.

kraja 1947. u funkciju stavljene 24 zgrade te je tako osigurano još 195 novih stanova.²⁴⁴ Kreditiranje je pojačano 1948. godine kada su se stvorili pravno-politički uvjeti za uključivanje Rijeke u Zakon Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede, čime je osigurano daljnjih 400 milijuna dinara za obnovu porušenih i oštećenih zgrada te su radovi mogli napredovati puno većom brzinom. Prva Petoljetka predviđela je daleko veća ulaganja za osposobljavanje postojećih stambenih kapaciteta, nego za izgradnju potpuno novih. Procjena novogradnji je bila relativno konzervativna (333 nova stana ili 26 500 m² stambenog prostora do 1951. godine), što sugerira da je centralna Planska komisija ostavila Rijeku da prebrodi demografske fluktuacije oslanjajući se na racionalnu distribuciju zatečenih stambenih resursa. Gradske vlasti su na kraju ovog perioda priznale da je potencijalno katastrofalna stambena situacija izbjegnuta pukom činjenicom što je Rijeka za vrijeme Prve Petoljetke imala nizak priljev stanovništva.²⁴⁵

Kako bi se sredile stambene prilike u gradu, trebalo je djelovati istovremeno na dva polja: promišljeno rekonstruirati oštećene objekte sukladno potrebama novog sustava raspodjele stambenog prostora, i utilitarno raspolagati stambenim fondom kako bi se svakoj obitelji ili doseljenom radniku pronašlo adekvatan stambeni smještaj. Što se potonjeg problema tiče, GNO Rijeka je prilagodio svoje propise socijalističkom načinu upravljanja i korištenja stanova, kao korak prema podruštvljenju dijela stambenog fonda. Glavni dokument bila je Uredba o privremenom reguliranju najamnine i otkaza za stanove i poslovne prostorije za područje GNO Rijeka iz svibnja 1946. godine u kojoj su ozakonjeni 1.) propisi o minimalnoj i maksimalnoj najamnini koji su trebali osujetiti rentijersku špekulaciju, umanjiti prihode od najamnog stambenog prostora, reducirati prije rata raširenu praksu gradnje najamnih zgrada, 2.) propisi o sustanarstvu kojima, u nedostatku praznih stanova za smještaj građana, stambene vlasti mogu oduzeti od uživaoca stana jedan dio prostorija, vodeći pri tom računa o stvarnoj mogućnosti diobe stana, broju članova porodice i zanimanju uživalaca stana, 3.) propisi o stambenom vlasništvu – nitko nije mogao imati dva stana, čime se faktički smanjilo pravo na privatno posjedovanje stambenog prostora.²⁴⁶

²⁴⁴ HR-DARI, JU-212, kut. 63, Izvještaj o stambenoj izgradnji od oslobođenja do konca 1947. godine

²⁴⁵ *, Zakon Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede teritorija Istre i Rijeke priključenog NR Hrvatskoj, u: *Riječki list*, 22. 12. 1947., *, Petogodišnji plan razvitka narodne privrede grada Rijeke u godinama 1947.-1951., u: *Riječki list*, 10. 9. 1948., D., Stambeno pitanje u petogodišnjem planu Rijeke, u: *Riječki list*, 2. 10. 1948., DANE MAŽURAN, Kako riješiti stambeni problem, u: *Riječki list*, 23. 5. 1953.

²⁴⁶ Uredba o privremenom reguliranju najamnine i otkaza za stanove i poslovne prostorije za područje Gradskog Narodnog odbora – Rijeka (*Službeni list Oblasnog NO za Istru i GNO Rijeka*, br. 6, svibanj 1946.).

Za korištenje i održavanje stanova najbitnija je bila odredba o sustanarstvu, koje je tada u svim dijelovima Jugoslavije implementirano kao nepopularna, ali nužna mjera za reduciranje stambene krize. U srži sustanarstva stajala je ideja socijalne pravednosti, tj. pravo na jednake stambene uvjete svih slojeva stanovništva.²⁴⁷ Organizaciju sustanarstva preuzeo je Stambeni ured, u početku poseban za Rijeku i Sušak, s ovlastima provođenja inventarizacije raspoloživih stanova, izrade kartoteke zgrada s tlocrtima, kategorizacije stambenih prostora, procjenu njihove trajnosti, komfora i ostalih parametara. Statistička obrada prikupljenih podataka otkrila je veliku klasnu segregaciju građana, odnosno disproporciju veličine stambenog prostora i broja stanara: u manjim stanovima živjelo je više ljudi nego u većim, točnije, u jednosobnim 3 osobe, a u 5- i 6-sobnim stanovima prosječno 6,35 osoba.²⁴⁸ Akumulirani podaci nisu se javnosti prezentirali u apstraktnim brojkama i tablicama, naprotiv, stambeni problemi grada su plastično, pa i intruzivno, diskutirani u lokalnim novinama, na konkretnim primjerima konfrontirajući socijalne razlike u stambenom standardu. Za ilustraciju je u jednom članku uzet slučaj dviju radničkih obitelji, Kvajo i Rempešić, koje su bile zgurane u dvosobnom stanu u Račkoj ulici, sa dvoje od deset ukućana oboljelih od tuberkuloze, dok dr. Gajo Švalba, supruga i pokćerka žive „sami“ u *penthausu* Malog nebodera.²⁴⁹ U toj atmosferi, tipološke karakteristike stambenih zgrada baštinjenih iz prethodnih društvenih sistema postale su predmetom institucionalne i stručne kritike, naglašavana je njihova nekompatibilnost s postulatima socijalističkog društva. Građanski najamni stan iz te je perspektive bio odraz bogaćenja povlaštenih društvenih grupacija, dok su se i dotadašnji modeli radničkog stanovanja također našli na meti javne osude. Tako je i Kolacio, inače poslovično suzdržan od pamfletskih tekstova, povodom javne aklamacije programa Petoljetke napisao: „*Prigodom radova naišlo se na veliki broj stanova, gdje se „stan“ sastoji svega od sobe i kuhinje. (...) Ti stanovi, ako ih se uopće tako može zvati, nemaju ni izbe ni kupaonice, ni praonice, ni spremišta. To su tipični*

²⁴⁷ Iz današnjeg rakursa, poratna tema sustanarstva često se percipira isključivo negativno, kao nepravedna restrikcija nad privatnim uživanjem stambenog prostora. Međutim, sustanarskim modelom nije se odužimalo vlasništvo, već limitiralo, i to onima koji su imali više prostora nego je bilo potrebno za njihovo kućanstvo, a stanarsko pravo štitilo je vlasničke odnose. U seljavanjem u „viškove“ stambenog prostora, obično u veće građanske stanove, porastao je higijenski standard stanovanja i automatski smanjile stambene nejednakosti., IVA MARČETIĆ, *Stambene politike u službi društvenih i prostornih (ne)jednakosti*, Pravo na grad, Zagreb, 2020., 23-24.

²⁴⁸ Prosječno su u svakom stanu živjele 4,2 osobe. Najviše stanovnika Rijeke tada je smješteno u dvosobnim stanovima, u kojima je po stanaru otpadalo oko 14 m², što je bio i jugoslavenski prosjek, međutim, stanari 4-sobnih i većih stanova uživali su 19-25 m² stambenog prostora., D. GAL, Bolje koristiti velike stanove, u: *Riječki list*, 9. 7. 1953.

²⁴⁹ Lj. N., Do konca godine još 600 porodica dobit će stanove, u: *Riječki list*, 29. 6. 1952.

stanovi, kakve su izgrađivale mađarske-austrijske banke ili institucije ili kapitalisti, kojima je glavni cilj bio da utjerivanjem stanarina povećaju sebi kapital, koji će služiti ponovno za izgradnju ovakvih nezdravih kasarna.“ Dodao je kako je podrška Narodnoj fronti i Petoljetki glas „za blagostanje radnog naroda, a tome nas vodi pored ostaloga izgradnja stanova i smještaj naših trudbenika u zdrave stambene prostorije.“²⁵⁰

Odlučni moment poslijeratnog ideološkog zaokreta bilo je, stoga, pitanje za koga se programira stanovanje, kojoj društvenoj skupini treba posvetiti najviše pažnje pri usmjeravanju društvenih sredstava u zadovoljavanje stambenih potreba. Prioritet deklarativno dobivaju radničke i službeničke obitelji, prosječno četveročlane, koje čine i najveći te radno najsposobniji dio populacije. Njihove stambene navike (i očekivanja) razlikuju se od prijeratne građanske klase utoliko što funkcioniraju u drugačijim ekonomskim, obiteljskim i socijalnim odnosima: stambene kuhinje središte su porodičnog života, umjesto primaćih soba ili salona, a samostalno vrše i kućanske poslove, bez upošljavanja služinčadi i opremanja soba za njihov boravak. S ovakvom obitelji na umu, kojoj treba pružiti suvremeni higijenski i stambeni komfor, gradske će službe u poratnim godinama, prilikom restitucije oštećenih objekata, provoditi adaptacije unutrašnjih prostora kako bi se dobilo što više stanova prikladne veličine i standarda. Dapače, pregrađivanje velikih građanskih stanova postat će i službena gradska strategija suzbijanja potrebe za sustanarstvom i rješavanja stambene krize te će početkom 1950-ih godina na red doći i stambene zgrade koje su rat preživjele neokrnute.²⁵¹ Cijepanje većih stanova u manje smatralo se boljom alternativom od perpetuiranja sustanarstva koje se dokazalo kao nepraktična i neuspješna metoda regulacije stambenih odnosa. Naime, koliko god je Stambeni ured nastojao pratiti kretanje gradskog stanovništva provođenjem izvidnica na terenu, sankcioniranjem nelegalnih useljenja i drugim načinima, pokazao se to kao prezahtjevan zadatak za administrativni kadar. Kartoteke ureda su bile neažurirane te tako nekorisne za rješavanje nagomilanih molbi stambeno potrebitih žitelja Rijeke. S druge strane, bilo je nepravilnosti u dodjeli stanova prema poznanstvima, političkim vezama i društvenom statusu, nedostajala je unutrašnja kontrola poslovanja, a sustav nije funkcionirao ni na svakodnevnoj razini prinudnog

²⁵⁰ ZDENKO KOLACIO, Rad na obnovi stambenih zgrada u Rijeci, u: *Riječki list*, 30. 11. 1947.

²⁵¹ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnik Sjednice Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka od 11. 7. 1953., Na Sjednici su prezentirane ranije iznesene službene statistike brojeva ukućana po vrsti i veličini stanova te je donijet služben zaključak da postojeći stambeni fond treba prilagoditi prosječnim obiteljima.

suživota rodbinski nepovezanih obitelji te su se gomilale i međusobne žalbe stanara, u čak do 80 % slučajeva sustanarstva.²⁵²

Poduzeti adaptacijski zahvati mogu se predočiti na nekoliko karakterističnih primjera.

Stambeni blokovi između ulica Pomerio i Kurelčeve bili su osobito teško pogođeni ratnim zbivanjima te su zahtijevali opsežnu rekonstrukciju. Od dviju Ambrosinijevih zrcalnih kuća Sambalino-Plöch djelomično je bila porušena donja, u Dežmanovoj ulici, koja je imala tipična dva stana po katu, s dnevnim i spavaćim sobama postavljenim duž ulične fasade te odvojeni gospodarski trakt i sobe za služinčad prema uskom dvorištu. Po projektu Josipa Španjola, Okružno gradsko građevno poduzeće Sušak izvelo je potkraj 1947. godine potrebne radove kojima je, oduzimanjem po jedne prostorije od postojećih stanova, formiran još jedan manji stan po etaži s vlastitom kuhinjom i nusprostorijama, dok su bočni stanovi također preinačeni pomicanjem ili dodavanjem pregradnih zidova u svrhu formiranja zajedničkog boravišnog prostora (stambene kuhinje) primjerenije običajima primorskog radničkog sloja. (Sl. 4.1.) Na vanjštini zgrade jasno su vidljivi tragovi obavljenih radova. Ponad rustikom presvučene zone relativno ušćuvanog prizemlja i prvog kata, ostatak fasade riješen je karakterističnim načinom za poratno doba oskudice: glatko je ožbukana, samo s urezanim otvorima prozora, bez restauracije dekorativnih aplikacija koje su je krasile.²⁵³

Poratne intervencije lako je prepoznati na stambenim objektima, najčešće upravo po gubitku dekoracije, uvjetnoj purifikaciji ili modernizaciji pročelja. Zanimljiv je primjer kuće Fioritto u relativnoj blizini prethodne, u Laginjinoj ulici, koju je početkom stoljeća podignula Riječka zadruga, zaslužna i za susjedne kuće-blizanke Srića i Giordani.²⁵⁴ Kuća Fioritto se, po svemu sudeći, poput ostalih odlikovala suzdržanom historicističkom artikulacijom pročelja – plitkim razdjelnim vijencima, segmentnim zabatima otvora na *pianu nobile*, linijom denta ispod krovne

²⁵² O poteškoćama sustanarskog modela i problemu stambenog prostora često su pisale lokalne novine: *, Stambeno pitanje u Sušaku, u: *Primorski vjesnik*, 7. 7. 1946., Z. P., Stambeni problem u Rijeci, u: *Riječki list*, 10. 8. 1947., *, Stambena komisija će pomoći narodnoj vlasti u rješavanju stambenog pitanja u Rijeci, u: *Riječki list*, 13. 4. 1948., M. Š., Suradnjom naroda riješit će se brzo i pravilno stambeno pitanje u našem gradu, u: *Riječki list*, 20. 8. 1948., *, Ne dopustimo propadanje stambenih zgrada, u: *Riječki list*, 3. 2. 1952., *, Stambeni problemi u svjetlijoj perspektivi, razgovor sa Ferrucciom Glavinom, povjerenikom Povjereništva za stambene poslove GNO Rijeke, u: *Riječki list*, 13. 4. 1952., DANE MAŽURAN, Zašto sustanarstvo?, u: *Riječki list*, 30. 5. 1953.

²⁵³ HR-DARI, JU-212, kut. 87, Rekonstrukcija kuće Plöch, ing. Josip Španjol, 1947.

²⁵⁴ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Secesija i riječke vile – prilog istraživanju povijesti stambene arhitekture Rijeke s početka 20. stoljeća, u: *Fluminensia*, 4(1992.), 2, 95-104, 99.

strehe. Međutim, u poratnoj redukciji fasada je ogoljena, zadržane su samo tanke prozorske klupčice ispod sada pretežno dvodijelnih prozorskih okana, a središnji stubišni rizalit istaknut je ostakljenom vertikalnom trakom. Rekonstruirani i nadograđeni katovi su, također, akomodirali više stanova nego što je bilo u prijašnjem rasporedu.²⁵⁵

Vrlo sličan postupak prošla je i kuća Precis (tadašnji naziv za uglovnicu Mattiassi, Supilova/Kurelčeva), također djelomično razorena u bombardiranju. (SI. 4.2.) Budući da su konstruktivni dijelovi bili upotrebljivi, odlučeno je sanirati objekt, no ponovno usitniti tlocrt da se u zgradi u kojoj su „prije rata bili stanovi od po 4, 5 i više soba sa potpunim komforom i koji su bili pristupačni samo predstavnicima negdašnje vladajuće klase, uređuju se stanovi za najšire slojeve naroda“, kako su poduzeti radovi prezentirani u *Riječkom listu*.²⁵⁶ Ova četverokatnica bila je tipični dvopreg, stanovi su bili disponirani s centralnim hodnikom i dugačkom enfiladom boravišnih prostorija. Novim je zahvatom stan uz Kurelčevu ulicu, u dijelu zgrade koji je bio pošteđen ratnih razaranja, pregrađen u četiri manja stana, dok je u krilu prema Supilovoj ulici namješten jedan stan u ugaonom erkeru i susjednim prostorijama, a naredne tri prozorske osi, u potpunosti uništene, rekonstruirane su tako da se na svakom katu dobio po jedan trosobni stan, isto dostupan iz izvornog, zajedničkog trokrakog stubišta.²⁵⁷ (SI. 4.3. a, b) Susjedna uglovnica Penso bila je nepovratno izgubljena, pa je zamijenjena novogradnjom koja je u unutrašnjosti, vjerojatno, iskoristila neke preživjele elemente bivše secesijske višestambenice, kao što je poluovalno stubište koje opslužuje po četiri stana na svakoj etaži. Utilitarno oblikovana zgrada je u eksterijeru ostala dosta neugledna, pa i gruba, s proporcijски nedefiniranim uglom (na mjestu ranijeg erkera), monotonim nizanjem prozorskih osi do zaključnih lođa na spoju sa Rubinichevom kućom Sirius te plitkom drvenom strehom provizornog izgleda.²⁵⁸ (SI. 4.3. b) Nedaleka vila Klein u Laginjinoj ulici morala je također biti u cijelosti porušena, no stambena četverokatnica podignuta na njenom mjestu zadržala je isti

²⁵⁵ HR-DARI, JU-212, kut 87, Projekt rekonstrukcije sastavio je teh. Brenner, uz nadzor Josipa Petraka 1947. godine. Radove je izvodilo GP Kvarner iste godine.

²⁵⁶ *, Popravak i gradnja velikih stambenih zgrada u Ulici Antifašističke omladine, u: *Riječki list*, 11. 6. 1947.

²⁵⁷ HR-DARI, JU-212, kut. 86, HR-DARI, JU-16, jed. 33a/48, Nacrti rekonstrukcije izrađeni su u Građevnom odjelu GNO Rijeka 1947., potpisani inicijalima projektanta koje se nije uspjelo dešifrirati. Radove je od 1948. do sredine 1949. izvodilo GP Jadran., *, Široka djelatnost na obnovi Rijeke, u: *Glas Istre*, 1. 2. 1947., *, Gradsko građevno poduzeće Jadran ispunilo tromjesečni planski zadatak, u: *Riječki list*, 5. 4. 1949.

²⁵⁸ HR-DARI, JU-16, jed. 33/48, Nacrti rekonstrukcije bez potpisa projektanta ili projektne organizacije. Građevinski radovi povjereni su GP Jadran., *, Obnova Rijeke, u: *Riječki list*, 10. 9. 1947., *, 50 novih stanova u ulici Antifašističkih žrtava, u: *Riječki list*, 29. 5. 1948.

tlocrtni obris i gabarite prijašnjeg objekta tako da se prostorno-vizualni odnos prema Guvernerovoj palači nije narušio, osim što je secesijsku vilu zamijenila višestambenica modernih linija, s potezima plitkih lođa i prohodnom krovnom terasom, koja je udomila 17 komfornih stanova umjerene kvadrature (2-sobni i 3-sobni).²⁵⁹ (Sl. 4.4. a, b)

U kontekstu propagirane ekonomske nivelacije stanovništva u novom socijalističkom društvu, ideološki su najnepodobniji segment baštinjenog stambenog fonda bile upravo obiteljske vile, često se našavši na radaru lokalnog tiska zbog percipiranog suviška stambenog prostora.²⁶⁰ Ova se tipologija ubrzo našla pred izazovom akomodacije novim životnim prilikama, čim su završeni urgentni popravci na višestambenim zgradama. Tako je, primjerice, 1951. godine Centralnom birou za projektiranje dodijeljena konfiscirana vila Wickenburg u Laginjinoj kako bi ju prenamijenili u stanove za svoje zaposlenike, a troškove kompenzirali preko najamnina. U trenutku preuzimanja, objekt je bio podijeljen na dva stana, a po izvedenom projektu Nikole Frankovića i Stanka Vlaha, taj se broj povećao na šest stanova, po dva na svakoj etaži, u svrhu maksimalne racionalizacije stambenih površina.²⁶¹ Sukladan je i primjer međuratne vile Olga na Pećinama, koja je stajala prazna i zapuštena od kraja rata sve dok odlukom Vrhovnog suda nije stavljena pod društveno upravljanje, a potom je Savjet za stambenu problematiku općine Sušak na sjednici u rujnu 1955. godine dopustio adaptaciju. Projekt je izradio Klement Miculinić u firmi GPZ-a iste godine, a GP Rječina izvršilo radove kojima je obnovljena fasada, ali bez zadiranja u originalne značajke arhitekture. Velika površina vile i raskošni stambeni nivo s brojnim sobama proširenima balkonima ili terasama, omogućila je fleksibilnost i kvalitetu adaptacije tako je dobiveno sedam komfornih stanova, jedna garsonijera te dvosobni stan u potkrovlju, a gotovo svaki je imao izlaz u vanjski prostor, bilo na balkon ili u ozelenjenu

²⁵⁹ Projektna dokumentacija nije sačuvana te se okolnosti adaptacije vile Klein mogu nazrijeti samo iz sekundarnih, novinskih izvora. Građevinu se počelo popravljati već za vrijeme rata, do razine drugoga kata, da bi nakon toga radove preuzeo OTR i GP Jadran tijekom 1946.-1947. godine. Objekt je ostao u istim gabaritima, no s povećanim brojem katova zbog snižavanja visina etaža, prilagođenije suvremenom načinu građenja i dimenzioniranju stambenog prostora., *, U Rijeci je u toku izgradnja i popravak 34 radničke kuće, u: *Glas Istre*, 24. 9. 1946., *, Gradnja velike peterokatnice u ulici Buonarotti, u: *Riječki list*, 20. 6. 1947., *, Živa građevna djelatnost u Rijeci, u: *Riječki list*, 7. 8. 1947.

²⁶⁰ Da citiramo jedan članak: „Naposljetku čitav niz prekrasnih vila i palača rajona Vidovo, zajedno sa praznim i nepogodama prepuštenim domom Jadranske straže i bivšom praznom vilom Miller, mogao bi u tom rajonu sigurno pružiti bolja utočišta za par desetaka obitelji i tako ih još prije zime izvući od sigurnog propadanja.”, O. G., U rajonu Vidovo, u Sušaku, pokraj raskošnih vila radničke obitelji stanuju u bijednim prostorijama, u: *Riječki list*, 17. 9. 1947.

²⁶¹ HR-DARI, JU-16, jed. BB/51, Stambena zgrada CBP, ing. Nikola Franković i arh. Stanko Vlah, 1951.

okućnicu.²⁶² Međutim, koliko god je pregradnjama uvećan broj raspoloživih stanova, a naročito gustoća stanovanja u kvalitetnijim četvrtima Rijeke i Sušaka, stambena nestašica nije se mogla riješiti manipulacijom naslijeđenih i područstvenih zgrada, već ulaganjima u interpolacije – zgradama izgrađenim u povijesnom dijelu grada, te njegovom ekspanzijom prema dotadašnjoj periferiji.

4.4. Problem Staroga grada

Od sredine 18. stoljeća politička i društvena elita Rijeke ekonomski potencijal grada prepoznaje u izgrađivanju lučko-industrijskog akvatorija i stambeno-poslovnih četvrti izvan parametra srednjovjekovne aglomeracije te Stari grad, vjekovni nukleus urbanog identiteta Rijeke, ulazi u dugotrajnu spiralu propadanja – degradaciju fizičkog prostora, stambenog standarda i higijensko-sanitarnih uvjeta. Bogatije stanovništvo iseljava u moderne najamnice, a Stari grad postaje utočište siromašnijim starosjediocima i ekonomskim migrantima. Odnos prema Starome gradu u bitnome je ambivalentan – ili je „slijepa točka“ gradskih planera, ili se za njega spremaju prodorni programi asanacije. Početkom 20. stoljeća preferiraju se radikalnija rješenja, u Grassijevoj regulaciji ulična mreža Staroga grada prilagođava se suvremenim prometnim zahtjevima i planiraju se nove poslovno-stambene zgrade, ne štedeći historijski značajne objekte i jedinstvene karakteristike urbaniteta.²⁶³ Talijanska će uprava zauzeti blaži stav prihvaćanjem plana Giovannija Carbonija i Uga Lada iz 1934. godine kojim se Stari grad trebalo podvrgnuti *sventramentu*, tj. prorjeđivanju urbanog tkiva rušenjem dotrajalog stambenog fonda i dislokacijom stanovništva na periferiju grada. Plan u većoj mjeri poštuje povijesne vrijednosti *Cittávecchie* oslanjajući se na ciljane intervencije u službi unošenja više svjetla i zraka u stambeni okoliš. Do presušivanja sredstava za zamjenski smještaj stanara, uklonjena je samo nekolicina stambenih zgrada u Krojačkoj i Marulićevoj ulici, a početak rata prekinuo je daljnja nastojanja.²⁶⁴

²⁶² HR-DARI, JU-169, jed. 698, Građevinskom dozvolom određeno je da adaptacija ne smije narušiti arhitekturu objekta. Kako je projekt napravljen u dogovoru sa Stambenom zajednicom, unaprijed su bili poznati korisnici stanova, pa time i jednostavniji i svrsishodniji proces obnove.

²⁶³ OLGA MAGAŠ, Urbani razvoj Rijeke i Sušaka na prijelomu stoljeća, u: *Arhitektura secesije u Rijeci* (bilj. 141), 56.

²⁶⁴ LADA TURATO, Gomila – sjeverozapadni dio riječkoga Staroga grada. Analiza arhitektonsko-urbanističkog razvoja Gomile od 18. do 19. stoljeća, u: *Prostor*, 12(2004.), 2(28), 179-188, 184-185., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 42-48.

Savezničkim bombardiranjima gradska jezgra ipak je bila nasilno prorijeđena. Najteže je stradao prostor Gomile, sjeverozapadna strana Koblerovog trga i Trga tri kralja, susjedstvo crkve Marijina Uznesenja, sjeverna fronta Korza te donji dio ulice Via Roma (Ulica žrtava fašizma) duž korita starog potoka Lešnjaka. Ratna razaranja statički su destabilizirala i već zapuštene gradnje. U poratnim godinama stručnjaci OTR-a izrađivali su građevinske ateste oštećenih zgrada te nalagali preventivna demoliranja zbog fizičke sigurnosti građana i otklanjanja sanitarne opasnosti. Rad je bio koordiniran s Planskom komisijom GNO-a, koja je u proljeće 1947. godine dodijelila i kreditna sredstva za uklanjanje ruševina. Tražila se i suglasnost Konzervatorskog zavoda u Rijeci koji je tada, kao i kasnije, bio stava da područje Staroga grada treba tretirati kao spomenik kulture te shodno tome sačuvati građevine istaknutih arhitektonskih ili ambijentalnih značajki. U prvom mahu složili su se oko rušenja stambenih sklopova na uglu Calle Canapini (Užarske) i Calle P. Mariani (početak Janeza Trdine) te jedne kuće nasuprot Marijina Uznesenja (Piazza del Duomo 3), potom uglovnice Via Mamelli (Garibaldijeva) i Via Giovanni Simonetti te dublje, na začeljima istih na Piazza del Tre Re (Pavlinški trg) i duž boka Simonettijeve i Calle del Tempio (danas Janeza Trdine). Na zapadnom dijelu Staroga grada, otpisani su objekti na teško pogođenom dijelu Piazza delle Erbe (Koblerov trg) – s obje strane Calle dei Grigioni (Zoranićeva) te susjednim Calle del Arco Romano (Stara vrata) i Calle dei Ronchi.²⁶⁵

Zanimljivo je da se ovaj rad nadležnih tijela, vođen stručnim kriterijima, u medijima prezentirao u svjetlu gorljive predizborne potpore prvom Petogodišnjem planu. Referent Planske komisije Milan Schwalba, Stari grad opisivao je kao leglo tuberkuloze, siromaštva, kriminala, prostitucije, za bijedno stanje odgovornost tendenciozno svrgavajući na bivšu talijansku vlast i kapitalističke društvene odnose, a u istom je tonu predsjednik Komisije, ing. Dino Faragona, izjednačavao rušenje Starog grada s uklanjanjem podsjetnika na stari izrabljivački sustav radnih masa.²⁶⁶ Aleksandar Perc, rukovoditelj Konzervatorskog zavoda, konfrontirao je iznesene stavove porukom da baštinjeni urbanizam Staroga grada otkriva društvenu strukturu prošlih vremena koju vrijedi cjelovito zaštititi. Ostaviti samo povijesno važnije spomenike, okružene prazninom na mjestu nekadašnje guste urbane matrice, bilo bi pogrešno te se zalaže za rušenje

²⁶⁵ HR DARI, JU 212, kut. 49, 50, 54, 55, 56, 61, 63, Dopisi razmijenjeni između Odjela tehničkih radova, Planske komisije i Konzervatorskog zavoda od 16. 4. 1947. do 28. 11. 1947.

²⁶⁶ MILAN ŠVALBA, Riječki Stari grad bit će srušen, u: *Riječki list*, 26. 8. 1947., DINO FARAGONA, Rijeka i Petogodišnji plan, u: *Riječki list*, 16. 11. 1947.

samo onih objekata koji su u tehničkom pogledu u potpunosti dotrajali, a zamijenila bi ih suvremena arhitektura usklađena s okolinom.²⁶⁷ Perc ovdje prejeducira postavke *Direktivne regulacione osnove grada Rijeke* koja je Stari grad obilježila kao povijesnu zonu i naložila očuvanje njegove fizionomije, ali ne nauštrb suvremenih funkcija gradskog središta i kvalitete života. Interpolacije su dozvoljene kako bi se stanarima Staroga grada omogućilo da uživaju iste pogodnosti suvremenog stanovanja kao u novopodignutim naseljima.²⁶⁸

Što se tiče restitucije zbog rata izgubljenih stambenih gradnji, gradske su službe tada prednost davale novim projektima, a ne faksimilnoj obnovi, iz već elaboriranih razloga osuvremenjivanja stambenog fonda i slobodnijeg koncipiranja stambenog prostora, kako smo vidjeli na primjeru kuća Prencis i Penso. Pravilo je vrijedilo i u slučajevima arhitektonski i ambijentalno vrijednih povijesnih artefakata, poput klasicističke palače Bolf na ishodištu Korza, potpuno uništene u zračnom napadu. Na njenom je mjestu Zdenko Kolacio 1947.-1948. godine projektirao poslovno-stambenu peterokatnicu koja je intonirala povratak modernizma na centralnu gradsku šetnicu nakon ratne stanke. (Sl. 4.5. a, b) Poput svog neposrednog uzora, poslovne zgrade *Bate* u istom, sjevernom potezu Korza, pročeljem dominira kontrast vodoravnih pojaseva ožbukano, zaglađenog žiđa i prozora u nizu usitnjenog rastera. Čista modernistička apstrakcija pročelja ukazuje na Kolacijevo obrazovanje i profesionalne uzore u krugu *zagrebačke škole*, aludira, primjerice, na Iblerovu kuću Markulin na Ribnjaku (1936.-1937.). Trgovačko prizemlje je demonstrativno postavljeno na stupovima, zgrada uvlači posjetitelje i hodače, formira natkriveni gradski trijem. Arhitektonska je to ideja koju će, prilikom uklapanja zgrade *Bate* u novu robnu kuću *Korzo* ponoviti Ada Felice-Rošić ranih 1970-ih godina, osnažujući estetsku povezanost ovih dvaju punktova. Parтерна zona Kolacijeve kuće je, doduše, kasnije ostakljena do uličnog praga radi povećanja poslovnog prostora, a po najdugovječnijem zakupcu i kolokvijalno je prozvana kućom *Ghetaldus*. Posljednja, uvučena etaža bila je namijenjena za stanovanje, dok su četiri kata zgrade prvotno rezervirana za urede riječkih poduzeća.²⁶⁹

²⁶⁷ ALEKSANDAR PERC, *Obnova Rijeke – mišljenje i stav konzervatora*, u: *Riječki list*, 29. 2. 1948.

²⁶⁸ ZDENKO KOLACIO, *Obnova i izgradnja Rijeke prema direktivnom generalnom regulacionom planu*, u: *Riječki list*, 14. 3. 1948.

²⁶⁹ Projektna dokumentacija nije sačuvana. Izvedba zgrade, u režiji GP Jadran, odužila se od svibnja 1948. do travnja 1950. godine zbog nestašice materijala i zaustavljanja građevinskih djelatnosti uslijed krize uzrokovane Rezolucijom Informbiroa., JASNA ROTIM MALVIĆ, *Rijeka i Sušak od 1940. do 1950.*, u: *Život umjetnosti*, 1998., 60, 13-19, 15-16., *, *Izgradnja i obnova javnih i stambenih zgrada u Rijeci*, u: *Riječki list*, 11. 5. 1948., *, *Na Korzu Crvene armije podiže se jedna od najmodernijih zgrada u Rijeci*, u: *Riječki list*, 28. i 29. 11. 1948., *

Urušavanje nekonsolidirane kuće na Trgu Matije Vlačića Flaciusa u proljeće 1954. godine stručne je aktere i širu javnost suočilo s opasnošću puno ozbiljnije nesreće, pa i s cijenom ljudskog života. (Sl. 4.6. a, b) Stari grad se ponovno osvješčuje kao neuralgična točka grada, a solucija se traži, kao u godinama poraća, u eliminaciji oronulih povijesnih struktura. Nemili događaj potaknuo je Savjet za komunalne poslove GNO Rijeka na brzu reakciju i utvrđivanje faktičnog stanja na terenu. Komisijski izvještaj pokazao je da je od 203 pregledane kuće, čak 39 %, tj. 78 kuća s 237 stanova trebalo demolirati zbog dotrajalosti, od toga 26 po hitnom postupku, dok je na njih 68 bilo uputno izvršiti veće investicijske popravke kako bi im se produžio vijek trajanja. Tek 20 % kuća bilo je u relativno dobrom stanju i uz redovito održavanje mogle su se koristiti za stanovanje. S odstranjivanjem markiranih sklopova počelo se odmah, gotovo stihijski, iako u puno manjem obujmu od planiranoga.²⁷⁰ Po prilici u to je vrijeme počela kolati informacija da gradska uprava ima konkretniju viziju budućnosti Staroga grada – podizanje 12 poslovnih nebodera okruženih zelenilom, corbusierovskih „tornjeva-u-parku“.²⁷¹ Najavljenoj anihilaciji povijesnih slojeva u ime progresa, tj. ahistorijskom i tehnicističkom poimanju grada uopće, opet će se suprotstaviti lokalni autoriteti. Branko Fučić decidirano izjavljuje da u Starom gradu ne može biti mjesta neboderima, visinske dispozicije kuća u Starom gradu treba, naprotiv, odrediti u skladu s povijesnom slikom naselja i suvremenim sanitarnim uvjetima. Ravnateljica Konzervatorskog zavoda Iva Perčić, s Kolacijem i Silom, javnosti je protumačila već iskristalizirana polazišta regulacijske osnove Staroga grada u pripremi: povijesnu aglomeraciju treba afirmirati u njezinim vanjskim konturama i potezima najvažnijih uličnih arterija, zaštititi pojedinačne kulturne spomenike te stambene nizove važne za dokumentiranje povijesnih stambenih praksi i očuvanje autentičnog

Savezna vlada pruža naročitu pomoć za podizanje životnog standarda trudbenika Rijeke, u: *Riječki list*, 22. 2. 1950.

²⁷⁰ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnik sjednice Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka od 28. 5. 1954., HR-DARI, JU-169, jed. 2122, Izvještaj komisije o problemu Staroga grada 1954./1955. (numerički podaci, kolorirana karta Starog grada s obilježenim stanjem objekata, 1:1 000, spisak kuća za rušenje), *, Rušit će se dotrajale kuće u Starom gradu, u: *Riječki list*, 12. 4. 1954., S. D., Ruši se Stari grad, u: *Novi list*, 11. 6. 1954., *, Rušenje kuća u Starom gradu, u: *Novi list*, 4. 6. 1954.

²⁷¹ Tada kurentna ideja da se Stari grad poruši i na njegovom mjestu podigne 12 nebodera, nepoznate je provenijencije. Zdenko Sila spominje u Emilijevu nekrologu da se u vrijeme izrade urbanističkog plana Rijeke, 1955.-1956. „paralelno javljaju uvaženi zagovornici industrijskog pohoda na grad i rušenje Staroga grada, da bi se na očišćenom prostoru podigli poslovni neboderi“, a isto nalazimo i u tekstu Ivana Rogića: „U vrijeme kad Emili nagomilanim brojnim animozitetima spram Starog grada suprotstavlja ideju o kontinuitetu i obnovi na temeljima kontinuiteta, u optičaju je i paralelna zamisao: da se Stari grad sruši, potpuno, a na očišćenom prostoru podigne 12 nebodera.“, ZDENKO SILA, In memoriam – Igor Emili (1927.-1987.), u: *Čovjek i prostor*, 34(1987.), 11(416), 5., IVAN ROGIĆ-NEHAJEV, Ma ča Emili ... sve ćemo to srušiti, u: *Dometi*, 19(1986.), 11, 7-25, 15.

ambijenta, unijeti više komunalnog reda, zelenila, napredniju infrastrukturu i ostale preduvjete zdravoga stanovanja i rada. Konzervatorske principe treba uskladiti s današnjim potrebama pa, nakon provedene analize, postupno regenerirati prostor supstitucijom postojećih gradnji novim sadržajima. Respektiranje nasljeđa treba pomiriti s kreativnim arhitektonskim intervencijama suvremenog predznaka.²⁷²

Novu etapu u odnosu suvremenog grada prema svom povijesnom ishodištu otvorit će usvajanje Detaljnog urbanističkog plana Starog grada od strane NO općine Stari grad 1957. godine (*Službeni vjesnik Kotara Rijeka*, br. 3/57), izrađen u Urbanističkom institutu (Zdenko Sila i Igor Emili). (Sl. 4.7.) Javnosti će biti predstavljen izložbom *Riječki Stari grad – jučer, danas, sutra* krajem studenoga iste godine u prostorijama *Maloga salona* na Korzu.²⁷³ Za svoje je vrijeme postupak izrade plana bio metodološki napredan. Primjerice, provelo se opsežno anketiranje domicilnog stanovništva o njihovim stambenim prilikama, aspiracijama i potrebama te je regulacija mogla detektirati i adresirati teme koje su izazivale negativne asocijacije u široj javnosti, prvenstveno komunalnu besprizornost zakrčenih, opasnih i neodržavanih ulica. Planom je apostrofirana inherentna kvaliteta i autentičnost povijesne aglomeracije te se predložena revitalizacija orijentira na kreiranje pješačkog centra grada na prirodnoj neortogonalnoj podlozi. Sa stajališta urbanizma plan afirmira povijesnu matricu, ali se opredjeljuje i za suvremena stremljenja k aktivnoj zaštiti graditeljskog nasljeđa predviđajući oživljavanje trgovačke, javne i upravne funkcije Staroga grada u rekonstruiranim objektima, a osobito osuvremenjivanje i povećanje stambenih kapaciteta. Nova arhitektura trebala bi

²⁷² Časopis *15 dana* povodom urušavanja kuće proveo je anketu među riječkim stručnjacima oko Staroga grada, odgovorili su Branko Fučić, Iva Perčić, Zdenko Kolacio i Zdenko Sila. Potonji su naveli kako su u Rijeci nedavno boravili Josip Seissel i Dragan Boltar na konzultacijama oko urbanističkog plana Starog grada u izradi. Oni su također bili mišljenja da rušenja treba izvoditi redosljedom i planski, na podlozi dovršenog plana, kao i graditi nove objekte., Što treba učiniti s riječkim Starim gradom, u: *15 dana*, 2(1954.), 21, 6-7. Iva Perčić stajalište svoje ustanove prenijela je i u *Novom listu.*, IVA PERČIĆ, Sukob prošlosti i budućnosti?, u: *Novi list*, 16. 6. 1954., *, Čuvari historijskih spomenika – Mišljenje Konzervatorskog zavoda u Rijeci o rušenju Starog grada, u: *Novi list*, 2. 7. 1954., Regulacijski plan Staroga grada počeo se izrađivati oko 1949.-1950. godine, ubrzo po dovršetku Direktivne osnove. Najprije je izrađen plan zatečenog stanja, ucrtani su u ratu i nakon njega porušeni objekti, objekti spomeničke vrijednosti i oni s posebno zanimljivim arhitektonskim detaljima. Usuglašeno je da će se čistine nastale rušenjem objekata ispuniti kako ne bi ostale nelogične prostorne praznine, a prioritet je zadržavanje života u jezgri, odnosno poboljšanje stambenih uvjeta., ALEKSANDAR PERC, Očuvanje Starog grada u Rijeci, u: *Urbanizam i arhitektura*, 5(1951.), 5-8, 105-107., IVA PERČIĆ-ČALOGOVIĆ, Konzervatorski radovi u Rijeci od 1947. do 1951., u: *Rijeka: zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953., 585-586., IVA PERČIĆ, Rad na čuvanju i zaštiti spomenika u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, u: *Riječka revija*, 1(1952.), 3, 176-178.

²⁷³ ANA KOŠĆINA, „Riječki Stari grad - jučer, danas, sutra”, u: *Novi list*, 27. 11. 1957.

rekreirati i reproducirati osobitosti starogradskeg ambijenta, organski se uklopiti među povijesne sklopove. Glavni poticaj za urbanistički plan Starog grada bilo je upravo povećanje stambenog prostora te NO općine Stari grad nastupa kao glavni investitor stambenih novogradnji s financijskim osloncem u Fondu za stambenu izgradnju. Stambene uvjete trebalo je poboljšati sporadično rahljenje gustog tkiva i redefiniranje gradskih blokova i trgova kako bi se osigurala povoljna insolacija. Nastojalo bi se i da svi stambeni objekti imaju barem s jedne strane slobodne fasade radi prozračivanja. Unutrašnjost blokova i stražnja dvorišta raščistila bi se i pretvorila u privatne vrtove okolnih kuća, a Stari grad bi dobio i nekoliko manjih javnih zelenih površina. Za stambenu namjenu predviđaju se sjeverni dijelovi, Emili u nacrtu uvrštava meandrirajuće sheme novih višestambenica na Gomili, no tu je do finalizacije plana ipak došlo do promjena – ta je obodna zona ipak određena za veće „čišćenje“, potezanje novih cestovnih pravaca te potpuno kontrastnu gradnju povišene katnosti (dva tornja).²⁷⁴ (Sl. 4.8.)

Budući da je stambena funkcija imala prednost, a i stabilniji sustav financiranja, tijekom 1956. godine izrađuju se idejni projekti rekonstrukcije određenih uličnih poteza prema načelima Emilijevoga plana: trokatnica u Šporerovoj ulici (GPZ, ing. Jerkunica), kuća Simonetti na uglu ulice Sokol-kula i Trga Matije Vlačića (GPZ, ing. Jerkunica), kuća Lorencin u Janeza Trdine/Sokol-kula (GPZ, Ada Felice-Rošić), poslovno-stambena uglovnica u Užarskoj ulici (GPZ, Ada Felice-Rošić), i stambeni niz u ulici Pod Kaštelom (Rijeka-projekt, David Bunetta). (Sl. 4.9. a, b) U narednih nekoliko godina sve će biti realizirane, osim najvećeg zahvata – novog uglovnog bloka u Užarskoj – na kojem će tek 1979. godine intervenirati Emili projektom sjedišta Privredne banke.²⁷⁵ Kuće arhitekta Jerkunice u međuvremenu su ili srušene (Šporerova) ili znatno izmijenjene daljnjim rekonstrukcijama i dogradnjama (kuća Simonetti). Potonju interpolaciju distingvirale su široke lučne lođe stambenih kuhinja na tri slobodne fasade te francuski prozori spavaćih soba iskorištavajući povoljnu orijentaciju, a planirano je i ozelenjivanje partera zgrade.²⁷⁶

²⁷⁴ IGOR EMILI, Kako će izgledati novi Stari grad, u: *Novi list*, 2. 6. 1955., RASTKO SCHWALBA (bilj. 224), 21-22., IGOR EMILI, Stari grad, u: *Arhitektura*, 25(1971.), 111-112, 10-20.

²⁷⁵ RASTKO SCHWALBA (bilj. 224), 86-89.

²⁷⁶ HR DARI, JU-169, jed. 934, Projekt stambene zgrade u Šporerovoj ulici., HR DARI, JU-169, jed. 2131, Projekt stambene zgrade u ulici Simonetti. Rastko Schwalba izrazito je kritičan na lokaciju objekta jer je opstruirala neke kasnije planove proširenja gradskih komunikacija. Godine 1977. pročelje je rekonstruirano prilikom dogradnje upravne zgrade ljekarne *Jadran* (ing. Vladimir Kosanović), RASTKO SCHWALBA, Obnova središta Rijeke, u: *Arhitektura*, 32(1978.), 166+7, 65-69, 68.

Najuspjeliji testament ove faze regulacije Staroga grada je Bunettina interpolacija na sjeveroistočnoj strani trga San Michele (ulica Pod Kaštelom). (Sl. 4.10. a, b) Spojene trokatnice supstituirale su porušene povijesne objekte, koji su im ipak poslužili kao reper za visinsko i volumensko uklapanje novih gradnji. Najistočniji volumen trebao je formirati prominentnu vizuru prema katedrali Sv. Vida, no izgradnja je iz nekog razloga (vjerojatno financijskoga) prekinuta te je, na nesreću, do danas ostalo neobrađeno pobočje stambenog niza, s eksponiranim ciglama konstrukcije nosivog zida i isturenom vertikalom svjetlika kupaonica stanova. Međutim, Bunettin projekt sam po sebi, kao i dvije izvedene dvokatnice zaslužile su visoku pohvalu suvremenika kao najoriginalniji i najsenzibilniji doprinos artikulaciji poratnog središta Rijeke ili, kako je istaknuo Kolacio, najbolji rad Bunettinih poodmaklih godina, intimno ostvarenje koje pokazuje razumijevanje mediteranskoga miljea, odiše intimnošću mjerila i duhovitošću pročelja.²⁷⁷ Glavna fasada objekta zavaravajuće je nonšalantna u svojoj jednostavnosti i zaigranosti, no zapravo predstavlja sofisticiranu apropijaciju motiva skromnog, vernakularnog graditeljstva Staroga grada. Obični dvokrilni prozori i francuski prozori, oivičeni kamenim okvirima, uspostavljaju slobodan ritam, prema potrebama interijerskih sadržaja, kao arhitektura organski izrasla iz praktičnog pučkog duha, a ne težnje za reprezentativnošću. U prizemlju Bunetta postavlja i dva duboka, zasjenjena portala segmentnoga lučnog zaključka iznad kojih je urezana godina gradnje (1957.), a razliku u dubini dviju zgrada koristi za rastvaranje ugaone lođe posljednjega kata, detalj koji ćemo vidjeti i na interpolaciji arhitekta Felice-Rošić na Pavlinskome trgu. Podnožje zgrade u kamenim je kvadrima, oplošje glatko ožbukano u neutralnom, toplom i svijetlom okeru na kojem se ističe komplementarni plavi kolorit drvenih žaluzina. Iz sačuvanih crno-bijelih fotografija naslućuje se puno živopisnija koloristička igra, no suvremeno „isprano“ stanje ne pomaže odgonetnuti originalne tonove. Svaki objekt ima svoje dvokrako stubište i po dva dvosobna stana na katovima, neki s dodatnom jednokrevetnom sobicom, svi imaju stambenu kuhinju, ponekad pozicioniranu uz južno, a ponekad uz začelno pročelje te kupaonice grupirane u središnjoj zoni tlocrta sa prije spomenutim svjetlicima za prirodnu ventilaciju. Privatno dvorište za sušenje rublja i drvarnice proteže se do ruba posjeda Sudbene palače, a i obje zgrade u prizemlju imaju spremišta i druge utilitarne prostorije. Temelji su im od betona uz dodatak kamena, međukatne konstrukcije od rebričastih armiranobetonskih elemenata, vanjski i unutrašnji nosivi zidovi iz

²⁷⁷ ZDENKO KOLACIO, Arhitekt David Bunetta, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 83, 6.

pune opeke, razdjelne stijene iz šuplje opeke, a pokriveni su klasičnim dvostrešnim krovom.²⁷⁸ U konstruktivnom smislu ova je novogradnja također slijedila napatke Emilijeva plana: primijeniti suvremene tehnologije i materijale, instalacije i opremu zbog komfora i solidnosti gradnje, a umjerenim gabaritima i tradicionalnijom pročelnom obradom adaptirati se povijesnoj sredini.

4.5. Stanovanje u urbanističkim planovima i vizije novih vertikala gradskog centra

Premda su se profesionalni i ljudski kapaciteti djelatnika stručnih službi iscrpljivali u svakodnevnim poslovima poslijeratne obnove, ipak su godine *interregnuma* (1945.-1947.) bile neobično plodne vizionarskim zamislima i lucidnim pokušajima prostorne amalgamacije baštinjenih urbanih struktura Rijeke i Sušaka. Odjel tehničkih radova GNO Rijeka već u ljeto 1946. godine počeo je promišljati dugoročne reperkusije ujedinjenja, tj. sustavnim radom na pripremi planskih dokumenata nastojao da politički deklarirana volja za jedinstvenim funkcioniranjem dvaju gradova zadobije konkretniju profilaciju. Tada se formirala široka radna skupina pod vodstvom načelnika Odjela Davora Schwalbe, sastavljena od internog personala (Zdenko Kolacio, Giovanni Valkovich, Pietro Bacci, Emil Kucich, Yvon Clerici, Arturo Merlato), uz konzultacije s kolegama iz sušačkog gradskog i okružnog Graditeljskog odjela (Zlatko Prikrić, Lujo Rac i Mirko Premužić). Na inicijalnom sastanku radne grupe u kolovozu međusobno su se informirali o predratnim urbanističkim smjernicama oba grada te je zaključeno da dosadašnje regulacije, koje tretiraju prostor Rijeke i Sušaka odvojeno, ne mogu predstavljati dobro uporište pa ih se, po pitanju tekućih odluka, stavlja izvan snage. Dogovor je postignut i oko toga da bi novi dokument trebalo hitno proizvesti, primarno kako bi poslužio kao putokaz za izbjegavanje grubih grešaka na terenu po pitanju lociranja novih industrija, odobrenju rušenja ili izgradnje objekata, ali i rezervaciji zemljišta za konkretne buduće namjene. Prostorni obuhvat regulacije uključivao bi grad Rijeku i Sušak zajedno sa širim gravitacijskim prstenom od Lovrana i Opatije na zapadu do Grobničkog polja i Bakra na istoku, dakle, imao bi karakter regionalnog plana.²⁷⁹ Već je to predstavljalo bitan iskorak u planerskoj

²⁷⁸ HR DARI, JU-169, jed. 862, 1524 i 2124, Stambeni niz u ulici Pod Kaštelom, Rijeka-projekt, arh. David Bunetta, 1856.

²⁷⁹ HR-DARI, JU-212, kut. 81, Zapisnik sjednice održane 28. 8. 1946., Osim što je rasprava bila izrazito sadržajna te je već na ovom sastanku buduća regulacija dobila jasne obrise, bila je to i jedna od posljednjih prilika za transmisiju znanja između riječkih i sušačkih kolega, onih koji će ubrzo emigrirati ili otići u mirovinu i mlađeg naraštaja koji će oblikovati urbanističku i arhitektonsku budućnost novog, ujedinjenoga grada.

praksi, naročito implicirano promišljanje svrsishodnih poveznica nekadašnjeg *corpusa separatuma* sa neposrednim zaleđem i istarskim priobaljem. Činjenica da gradski stručnjaci skiciraju regulacijsku osnovu s ovakvim prostornim premisama, dok još uvijek traju pregovori o državnoj granici s Italijom, svjedoči o širini pogleda, optimizmu i samouvjerenosti nove uprave te želji da se izbrišu povijesne podjele teritorija i naroda.

Nakon održanih sjednica sa svim lokalnim dionicima (naročito iz željezničkog i lučkog resora), te čelnicima Vojne uprave JA, tzv. *Informativna generalna skica urbanističkog plana Rijeke* prezentirana je u studenome 1946. godine pred Izvršnim odborom GNO Rijeke te, dobivši „zeleno svjetlo“ gradskih vijećnika, potom je pretresena i na konferenciji u Ministarstvu građevina u Zagrebu 22. siječnja 1947. na kojoj su prisustvovali Boris Bakrač (pročelnik Ministarstva), Miro Marasović, Vlado Antolić, Josip Seissel i Zdenko Strižić. (Sl. 4.11.) Na tom je sastanku postojeća skica odobrena kao mjerodavna za izgradnju grada do donošenja definitivne osnove, validirajući poduzete napore riječkih stručnjaka da osiguraju konsenzus svih dionika u procesu izrade urbanističkog plana.²⁸⁰ Međutim, na vijećanju u Saveznoj planskoj komisiji u Beogradu dva dana kasnije, na kojoj plan tumače Schwalba, Kolacio i Antolić, već se zauzima oprezniji stav, naročito skeptičan prema predloženom restrukturiranju lučkog kompleksa zbog utjecaja na vanjskotrgovinsku razmjenu, nagovještavajući temeljni kamen spoticanja u kasnijoj komunikaciji sa saveznim tijelima.²⁸¹ Nakon toga razrada *Informativne skice* povjerena je Ministarstvu građevina NR Hrvatska, a zatim novoosnovanom Urbanističkom institutu NR Hrvatske. Napori su se sada koncentrirali na uže područje Rijeke i Sušaka, u nekim tradicionalnim međama od Kostabele i Preluka do Martinšćice i Žurkova, planirajući grad za 100 000 stanovnika, s rješenjima koja su se mogla implementirati etapno.

²⁸⁰ HR-DARI, JU-212, kut. 37 i 81, Sačuvani su zapisnici osam sastanaka i konferencija unutar GNO Rijeke vezanih za izradu urbanističkog plana od rujna do prosinca 1946. godine, na kojima je uži tim OTR-a konzultirao predstavnike svih relevantnih ustanova o segmentima plana iz njihove nadležnosti ili interesa. Na zagrebačkoj sjednici osobito je pohvaljena inicijativa oko rješavanja problema željezničkog i cestovnog prometa te lučkih postrojenja. Kronologiju izrade urbanističkog plana Kolacio je izložio i u dvije verzije dopisa Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske od 12. i 17. 12. 1947.

²⁸¹ HR-DARI, JU-212, kut. 81, Zapisnik konferencije u Saveznoj planskoj komisiji u Beogradu 24. 1. 1947., Inzistiralo se da urbanističku osnovu, osobito planiranje lučke zone Rijeke i Sušaka, treba izrađivati sporazumno s Upravom pomorstva, Ministarstvom vanjske trgovine, Ministarstvom saobraćaja i Ministarstvom pomorstva, kako bi razvoj pogodio gospodarskim motivima, osobito robnom i putničkom tranzitnom prometu. Dopis Ministarstva pomorstva FNRJ od 27. 9. 1947. podcrtao je stav saveznih vlasti: „Rijeka ima da izvrši u našoj privredi važan zadatak glavne izvozne i uvozne luke kao i tranzitne luke za susedne zemlje. Da bi ona mogla tome udovoljiti prvenstveno je potrebno ne samo dostići predratni, nego još više povećati kapacitet njene luke, a s tim u vezi ne poduzimati ništa što bi moglo sprečiti njen razvoj u gornjem smislu.“

Branko Vasiljević i Antun Ulrich u veljači 1948. godine finalizirali su *Direktivnu regulacijsku osnovu gradova Rijeka-Sušak*, uz podršku Antolića, suosnivača i prvog direktora Instituta, koji je od početka bio involviran u ovaj projekt. *Direktivna osnova* nije bila formalno potvrđena od strane GNO Rijeka, tj. nije imala težinu zakonskog dokumenta, no predstavljala je referentnu točku za kasnije urbanističke planove.

Izradu *Direktivne regulacijske osnove*, osim praktičnih razloga, pogonio je osjećaj da se nakon rata iznova „miješaju karte“, započinje korjenito nova etapa u razvoju grada. (Sl. 4.12. a, b) Riječki su urbanisti i arhitekti prepoznali „sreću u nesreći“, odnosno, mizerno poratno stanje riječke industrije, lučkog pojasa i željezničke infrastrukture promatrali kao jedinstvenu, povijesnu priliku da se postigne uravnoteženiji omjer „potrošnje“ raspoloživog gradskog prostora između industrijsko-prometnog kompleksa i društvenih, stambenih i rekreativnih potreba stanovništva. Stoga je preslagivanje vitalnih sistema grada predstavljalo najvažniju, kao i najtežu zadaću *Direktivne osnove* koja se odlikovala balansiranim, ali progresivnim pristupom, definirajući svoje temeljne postavke dijelom u suglasju, a dijelom u opoziciji spram naslijeđenog zoniranja gradskog prostora. Od *Informativne skice* do *Direktivne osnove*, unatoč pritiscima centralnih vlasti, nije se odustalo od vrlo hrabrih zahvata, posebice vezanih uz tešku industriju. U užem gradskom području bi se zadržale samo djelatnosti za čije je funkcioniranje bitna neposredna blizina mora, uz tendenciju reduciranja industrijskih zona. Zadržala bi se postojeća industrijska postrojenja na zapadu, Kvarnersko brodogradilište i Torpedo, ali se predviđa preseljenje Rafinerije nafte istočno prema Urinju i Bakru jer je predstavljala stalni izvor opasnosti od požara i zagađenja gradskog akvatorija. Otvorio bi se manji komercijalno-industrijski centar u Škurinjskoj Dragi, smanjio broj i opseg tvornica uz kanjon Rječine te oko uvale Žurkovo dozvolila nova industrijska izgradnja. Oslobođene predjele zauzela bi trgovačka i putnička luka, odsad glavni korisnici priobalja, uz povećanje operativnih površina izgradnjom novih gatova i lukobrana. Međutim, postupno bi se uklonila lučka postrojenja na Delti i Brajdici (skladišta i otvorena stovarišta drvene građe) kako bi se ondje mogao projektirati gradski centar sa slobodnostojećim zgradama i rekreativnim površinama te osloboditi građanima pristup moru. (Sl. 4.13. a, b) Kako bi se nadoknadila površina „oteta“ lučkoj funkciji, predviđa se manji lučki bazen u uvali Martinščica, koja bi trebala prihvatiti i nove industrijske pogone. Preduvjet za sve navedene transformacije zatečenih namjena površina grada bila je cjelovita rekonstrukcija željezničke mreže: centar grada bi se oslobodio željezničke infrastrukture (potez od Praškog pristaništa do Brajdice), pruga bi morala obilaziti grad, a na sušačkoj Dragi bi se izgradio novi

ranžirni kolodvor s odvojcima za istočnu industrijsku zonu Martinšćice i okolno područje. Novi cestovni koridori imaju trojaku funkciju povezivanja gradova u jednu urbanističku cjelinu i dalje s okolicom, rasterećenja središta grada te servisiranja stambenih područja. Okosnica su dvije paralelne magistrale: nova obalna transverzala trasirana iznad lučko-industrijskog pojasa (buduća Autostrada Narodnog fronta) i gradska obilaznica na sjevernim obroncima s čvorištem na Orehovici za kopčanje na brzu cestu za Zagreb. Između ovih dvaju brzih cesta, planiraju se brze spojnice stambenih predjela s mjestima rada (industrijskim zonama), društvenim i trgovačkim sadržajima i transportnom terminalu na Žabici.²⁸²

Stanovanje nije bila najbitnija tema u ovim regulacijskim planovima, ali je primjereno zastupljena u radnim diskusijama i obrazloženjima. Zdenko Kolacio se najviše pozabavio lokacijama i karakterom stanovanja prilikom izrade *Informativne skice*, predlažući dva osnovna modela. Prvi je tradicionalni tip radničkog naselja u blizini tvorničkih krugova, kakve predviđa u zapadnoj industrijskoj zoni, u Kostreni i iznad brodogradilišta u Kraljevici, oplemenjenih suvremenim sadržajima i bujnom vegetacijom tako da bi radnici prolazili kroz parkove na putu za posao. Za namještenike, trgovce, obrtnike i ostale građane rezervirani bi bili široki stambeni predjeli na padinama brjegova iznad priobalne zone, od Kantride, Zameta, Krnjeva, pa i tada ruralne Drenove (što je bila Clericijeva ideja), preko Sušaka, Trsata, Vojaka, Krimeje, Podvežice do Orehovice, Drage i Sv. Ane.²⁸³ Kolacio zasigurno nije imao na umu nikakvu stambenu segregaciju suprotstavljajući radnički „geto“ stambenim zonama za radnike ostalih zanimanja, već je radnička naselja u neposrednoj okolini tvornica smatrao dokazano najefikasnijim oblikom stambenog smještaja u radnoj intenzivnim industrijama, poput brodograđevne, odnosno da se na određenom teritoriju može ekonomično podići veći broj stambenih jedinica i dodatnih sadržaja za jednog investitora/korisnika. Nije zanemariv ni faktor komotnije i logistički jednostavnije organizacije dolaska radnika na posao pješice, umjesto javnim prijevozom ili kamionima poduzeća. Također, planiranjem stanovanja na višim kotama, longitudinalno razveden teritorij Rijeke bi se logično podijelio u stambene kazete, prihvatljivo

²⁸² Arhiv Jugoslavije u Beogradu (dalje AJ), *Ministarstvo pomorstva Vlade FNRJ* (fond 552), kut. 73, Informativna generalna skica urbanističkog plana Rijeke (kolorirana karta namjena površina u mjerilu 1: 25 000), Direktivna regulaciona osnova Rijeke (tekstualno obrazloženje, pregledni plan 1: 5 000, shema prometa 1:5 000), ZDENKO KOLACIO, *Obnova i izgradnja Rijeke prema direktivnom generalnom regulacionom planu*, u: *Riječki list*, 14. 3. 1948., ANTUN ULRICH I BRANKO VASILJEVIĆ, *Direktivna regulaciona osnova gradova Rijeka-Sušak*, u: *Arhitektura*, 3(1949.), 18-22, 47-50.

²⁸³ HR-DARI, JU-212, kut. 81, Zapisnik sjednice održane 28. 8. 1946., ZDENKO KOLACIO, *Priprema se regulacioni plan za Rijeku, Sušak i okolicu*, u: *Primorski vjesnik*, 12 .1. 1947.

udaljene od izvora zagađenja te izolirane tampon-zonom gradskog zelenila. Antolić je upravo uravnoteženi odnos industrije i stanovanja smatrao najsloženijim urbanističkim problemom jugoslavenskih gradova, spominjući da je za Rijeku i Sušak nužno ispravljanje pogrešaka u prošlosti koje su rezultirale nepravilnim smještajem industrije unutar stambenih područja gradova, predlažući približavanje dobro poznatim modelima, npr. Miljutinovoj i Le Corbusierovoj shemi linearnog industrijskog grada s dosljednom izolacijom stambenih rajona od negativnog zdravstvenog utjecaja tvornica.²⁸⁴ U tom je smislu *Direktivna osnova* ponudila (još) progresivnije zdravstveno-sanitarne postulate stanovanja od *Informativne skice*. Nova stambena izgradnja predviđa se širenjem postojećih stambenih predjela te formiranjem novih, također na povišenim i/ili dobro ozelenjenim predjelima, od Marčeljeve Drage, Zameta, Krnjeva, Turnića, Podmurvica, Sušaka, Vežice i Pećina, no ne zauzimaju nedostupnija, sjevernija mjesta, kao što su Drenova, Škurinjska Draga ili Gornja Vežicu, koje će biti urbanizirane tek 1970-ih zbog nepristupačnog terena, manje osunčanosti ili izloženosti jakoj buri. Planerima je bilo bitno da se stanovanje previše ne odvoji od mora, da nove stambene zgrade budu orijentirane prema suncu, otvorene morskim vidicima te zaštićene od atmosferskog zagađenja industrije, luke i prometa. U tu svrhu zeleni koridori parceliziraju stambene komplekse u manje rajone i poprečno povezuju rekreativne površine uz obalu, stanovanje i pošumljeno gradsko zaleđe.

Direktivna osnova postulirala je sliku buduće Rijeke u kojoj je moguće pomirenje interesa luke, industrije i društvenih funkcija grada, odnosno redefiniranje prostornih obrazaca koji su Rijeku obilježavali od razdoblja prve akumulacije međunarodnog kapitala u drugoj polovici 19. stoljeća. Međutim, Rijeci je i u socijalističkoj Jugoslaviji bilo predodređena uloga najveće međunarodne luke i gospodarskog zamašnjaka zapadne Hrvatske, naročito važne u oporavku zemlje od ekonomskih sankcija nametnutih nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine. U tom delikatnom političkom trenutku bilo je iluzorno očekivati decidiranu potporu urbanističkom planu koji propisuje da se, radi ostvarivanja ideje slobodne, gradu dodijeljene Delte i Brajdice, efektom domino-kocaka presloži cijelo riječko i sušačko obalno područje i prateća prometna infrastruktura. Urbanisti su bili svjesni nepovoljnih političko-ekonomskih okolnosti te snažne zadržke gospodarskih subjekata prema bilo kakvom smanjenju lučke operativnosti, bez obzira

²⁸⁴ VLADO ANTOLIĆ, Industrijalizacija – naš najteži urbanistički problem, u: *Urbanizam i arhitektura*, 5(1951.), 9-12, 52-63.

na obećane površine na Martinšćici, te su pretpostavljali etapnu provedbu svojih zasada. Unatoč tome, na terenu i „s vrha“ donosile su se odluke o obnovi uništenih industrijskih pogona *in situ* uz maksimalno iskorištavanje prostornih parametara tvornica za daljnje širenje i povećanje proizvodnje te lociranje novih postrojenja na gotovo svim gradskim punktovima gdje su u međuratnom razdoblju postojala djelatna obrtnička ili industrijska poduzeća. U tom smislu, potezi pred kojima su urbanisti ostali nemoćni, bili su, primjerice, preseljenje tvornice pomoćnih brodskih strojeva *Vulkan* u pogone bivše talionice olova *Plumbum* 1947. godine te Brodogradilišta *Viktor Lenac* u uvalu Martinšćica 1960. godine, što je znatno narušilo stambene kvalitete Donje Vežice i Pećina. U središtu grada, unutar stambene zone Potoka, također će se neprimjereno smjestiti metaloprerađivački pogon *Rikard Benčić*, dok će kontinuirani problem novih stambenih naselja na zapadu, osobito Turnića, predstavljati Rafinerija nafte koja ne samo da nije dislocirana iz grada, već je tijekom 1950-ih godina višestruko povećala proizvodne kapacitete.²⁸⁵

Od svih aspekata *Informativne skice* i *Direktivne osnove*, najdublje prožeta poslijeratnim idealizmom bila je ideja apsorpiranja Delte i Brajdice u gradsko tkivo. Međutim, koliko god bila izazovna za provedbu, predstavljala je logičan izlaz iz situacije „praznog“ središta ujedinjenih gradova, raspolučenih tijekom Rječine i Mrtvog kanala. Ravna površina nasute Delte omogućila bi podizanje upravnih i javnih zgrada na „neutralnom“ terenu, te tako riješila problem „bešavne“ (i bezbolne) integracije Rijeke i Sušaka. Na marginama pripreme regulacijskih planova događat će se pokušaji „otimanja“ rubnih dijelova Delte i Brajdice za javnu namjenu, poput planiranja zgrade Oblasnog Narodnog odbora, Doma pomoraca ili gradskog bazena, no bit će osujećeni nadmoćnim autoritetom republičkih i saveznih tijela. Od nerealiziranih zamisli, spomenut ćemo dva projekta koja su posegnula za vertikalnim arhitektonskim formama kako bi simboličku predodžbu javne Delte i Brajdice manifestirala u prostorno vidljivim i čitljivim kodovima.

Preko sjevernog dijela Delte 1946.-1947. godine konstruiran je pješački i kolni most u cilju obnove prometne veze Rijeke i Sušaka, ali i kao simbol brisanja državne granice, nedvosmisleno odašiljući političku poruku o budućoj pripadnosti Rijeke Jugoslaviji.²⁸⁶ Pješački

²⁸⁵ ZDENKO KOLACIO, Neki problemi urbanizma, u: *Čovjek i prostor*, 7(1960.), 95, 8., *Neka pitanja o razvoju i prostornim rješenjima Rijeke*, (ur.) Boris Prikrl, Zavod za komunalnu djelatnost, Rijeka, 1967., 5-8.

²⁸⁶ Na otvorenju mosta 20. 10. 1946. (nakon potpisivanja Pariškog sporazuma, no prije njegovog formalnog stupanja na snagu u veljači 1947.) Josip Broz Tito održao je povijesni govor o jugoslavenskoj budućnosti Rijeke,

most širine 25 metara funkcionirao je kao javni trg iznad Rječine ostvarujući prvi korak u fizičkom zblizavanju dvaju gradova. (Sl. 4.14.) Projekt mostova²⁸⁷ podrazumijevao je i asanaciju šire zone Školjića kako bi se zapadna strana ušća Rječine dovela u skladniji odnos s uređenijom sušačkom stranom. Rješavajući i prometni čvor od novog mosta do Ulice žrtava fašizma, autori Zdenko Strižić i Božidar Rašica su predvidjeli uklanjanje stambeno-poslovnog bloka na njenom donjem toku, zamišljajući gradsku promenu na Fiumari sa slikovitijim rasporedom vertikalnih i horizontalnih masa suvremenije izgradnje. Poenta kompozicije bio je visoki toranj s vlastitim zelenim skverom i pozadinom nižih izlomljenih volumena, neboder koji ne bi bio ni riječki ni sušački, u smislu međuratnog suparništva, nego bi pripadao ujedinjenome gradu. (Sl. 4.15. a, b) Preduvjet realizacije projekta bilo je, naravno, rušenje postojećih zgrada u Ulici žrtava fašizma, no kako su bile građevinski solidne, to se radi nestašice stambenog prostora nije prihvatilo.²⁸⁸ Ideiranje reprezentativnog gradskog središta Rijeke i Sušaka zaintrigiralo je i Vladimira Turinu koji će u suradnji s mladim kolegama, apsolutivcima arhitekture (Zvonimir Radić, Ninoslav Kučan i Ivan Seifert) te tehničkim suradnikom Franjom Neidhardtom, odgovoriti projektom Centra za vodene sportove (Kombinirano plivalište) na području Delte 1949. godine. (Sl. 4.16.) Projekt polemizira s *Direktivnom osnovom* u vidu razdiobe i namjene površina. Naime, umjesto da se na Deltu smjesti administrativno-kulturni centar s jednom cestovnom arterijom koja bi ju presijecala po

o ujedinjenju nepravedno razdvojenih gradova, te o potrebi suradnje hrvatske i talijanske zajednice. Citat iz govora uklesan je u spomenik na pješačkom mostu., *Povijest Rijeke* (bilj. 181), 396.

²⁸⁷ Nacrti su izrađeni u Projektnom zavodu i Ministarstvu građevina u Zagrebu 1946. godine. Ing. Kruno Tonković osmislio je konstrukciju mostova, dok su u njihovoj ideaciji participirali Božidar Rašica i Zdenko Strižić, posvetivši se pratećem projektu revitalizacije Školjića i urbanizacije Delte i Brajdice. Planiranje i operativno vođenje radova preuzeo je OTR GNO Rijeka čiji su djelatnici otpočetak bili uključeni u pregovore s VUJA-om oko odobrenja i financiranja projekta, ali i promišljanje dispozicije mostova, osobito Kolacio koji je u doba talijanske okupacije Rijeke i Sušaka 1941. izradio nekoliko studija povezivanja gradova preko sjevera Delte. Finalno oblikovanje mostova može se smatrati rezultatom zalaganja svih uključenih aktera što onda pitanje autorstva stavlja u drugi plan., HR DARI, JU-212, kut. 33, 41 i 61, Zapisnici operativnih sastanaka iz 1946. i 1947. godine, prepiske između OTR-a i izvođača radova, fakture troškova izvedbe, KRUNO TONKOVIĆ, Simbiozni mostovi na Rječini u Rijeci, u: *Građevinar*, 20(1968.), 1, 3-13., SRĐAN ŠKUNCA, U prigodi 70. obljetnice povezivanja grada Rijeke i Sušaka – o mogućim izvorištima projekta izgradnje riječkog „Tromostovlja“, u: *Zbornik radova Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 19(2016.), 1, 117-132.

²⁸⁸ HR-DARI, JU-212, kut. 41, Nacrt povezivanja Rijeke i Sušaka, predio Delte, 1: 5 000, Zemaljski građevno-projektni zavod Hrvatske, 1946., ZDENKO KOLACIO, Zelene površine u centru grada, u: *Riječki list*, 7. 3. 1954. Slično rješenje Rašica će ponuditi i za akcentuiranje križanja Ulice proleterskih brigada i Savske ceste u Zagrebu (dio prvonaagrađenog natječajnog projekta iz 1953.), koristeći jedan stambeno-poslovni toranj uokviren nižim, dugačkim zgradama. Toj lokaciji će se vratiti 1956. studijom stambenih tornjeva u Savskoj koji bi se nadovezivali na neboder iz prethodnog projekta., VERA MARSIC, *Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad*, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 29-31, 36-41.

polovini, s vrlo ograničenim mogućnostima za razvoj sporta i rekreacije, Turina predlaže alternativu – prolaz cestovnog pravca sjevernije u obliku vijadukta, gdje bi se praktično smjestila i dvoetažna garaža za prihvat vozila posjetitelja. Kao u *Direktivnoj osnovi*, Turina potpuno apstrahira postojeću mrežu kolosijeka predmnijevajući izgradnju željezničke zaobilaznice. Delta se tako oslobađa teškog prometa i koristi za oblikovanje ansambla sportskih i uslužnih sadržaja (vanjsko plivalište, zatvoreni bazen/višenamjenska dvorana, lakoatletski stadion, restoran), uz brojne sportske terene i okvir intenzivne vegetacije. Istu funkciju kao u prijašnjem projektu, ovdje nosi 15-ak katova viski, pločasti toranj sportskog hotela, osvojen na horizontalnom postamentu te provokativno pozicioniran na samoj ivici platoa Delte, kao svjetionik.²⁸⁹

Fiksacija na Deltu i Brajdicu konstantno je bila prisutna u javnom diskursu tijekom 1950-ih i 1960-ih godina jer su generirani mnogi planovi za ovo područje, poput zgrade akvarija, Radničkog sveučilišta, sajamskog centra, Moderne galerije i sl. No, kako gradska uprava nije uspijevala ostvariti pravnu kompetenciju nad tim zemljištem, programirani javni sadržaji ostali su na razini dokumentacije, dok su u stvarnosti lučka skladišta i nadstrešnice okupirali slobodne plohe.²⁹⁰ Sredinom 1950-ih godina urbanisti su ipak uspjeli urediti sjeverni pojas Delte i postići kompromisan vertikalni dovršetak Titovog trga: Spomenik godišnjici oslobođenja Rijeke kipara Vinka Matkovića osovili su na 14 metara visoki postament na vrhu Delte, prethodno očišćenom od provizornih odlagališta drvene građe.²⁹¹ (Sl. 4.17.) Novi projekti visokih objekata u centru grada razmatrat će se tek krajem desetljeća, ali fokus će se s beznadne Delte premjestiti na okružje Staroga grada i Korzo, dajući jasno prvenstvo „riječkoj“ strani grada.

²⁸⁹ VLADIMIR TURINA, Kombinirano plivalište Rijeka-Sušak, u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 7-8, 37-45., TIN KOVAČ, ARIANA ŠTULHOFER, HELA VUKADIN-DORONJGA, Projekt Centra za vodene sportove (Kombinirano plivalište) Rijeka-Sušak arhitekta Vladimira Turine, 1949., u: *Prostor*, 28(2020.), 2(60), 300-317., LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, The development of the Delta and Brajdica areas in post-WWII Rijeka: between vision and reality, u: *Serbian Architectural Journal*, Beograd, 8(2016.), 2, 275-294.

²⁹⁰ Za potpuniji prikaz urbanizacije Delte i Brajdice 1950-ih i 1960-ih godina vidjeti: LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, Ulaganja u skladišne kapacitete riječke luke nakon Drugoga svjetskog rata (1945.-1965.), u: *Zbornik VIII. konferencije o industrijskoj baštini: Obnova industrijskog naslijeđa: Rijeka, 25.-26. svibnja 2018.*, (ur.) Iva Mrak i Nana Palinić, Pro Torpedo i Građevinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2021., 279.-294.

²⁹¹ Propozicijama natječaja za spomenik desetoj obljetnici oslobođenja i ujedinjenja Rijeke i Sušaka nije bila specificirana lokacija, prvonagrađenim radom Kolacio i Sila su spomenik namijenili za Deltu gdje je njihov kameni obelisk, koji podržava brončanu figuralnu grupu (personifikacija Pobjede s dva partizana), mogao dobiti slobodan radijus te postati novi gradski orijentir. Spomenik je svečano otkriven 3. svibnja 1955., LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, Istarsko-kvarnerski spomenici Zdenka Kolacija, u: *Zbornik simpozija Problem spomenika: spomenik danas*, Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec, 32-35(2012-2015.), 32-33/34-35, 283-298.

4.6. Radnička naselja i ekonomično stanovanje niske katnosti

4.6.1. Poratna previranja: Visoko, srednje, nisko ili solitersko naselje?

Novim ideološkim kursom u poratnim je godinama temi standarda stanovanja najširih društvenih slojeva dana povlaštena pozicija adekvatna socijalističkom društvu u izgradnji. Stručni konsenzus oko važnosti stambene problematike nije bio upitan, dapače, arhitekti su bili spremni preuzeti ulogu katalizatora društvenih promjena vjerujući da će, izvan kapitalističkih uvjeta proizvodnje, moći nesputano stremiti ostvarivanju naprednih i egalitarnih načela modernističkog stanovanja. Predstojeće zadatke Mate Baylon formulirao je ovako: „...*potrebno je postaviti kao princip da naši stanovi, stanovi društva koje gradi socijalizam, ne pružaju čoveku bilo kakav smeštaj – sklonište, već da mu u dovoljnoj meri obezbede i sve ostale uslove za kulturni život kao što su ugodno i higijensko stanovanje, nesmetano odmaranje i okrepljenje, pravilno razvijanje porodičnog života i kulturnog uzdizanja.*“²⁹² Teoretsko (re)pozicioniranje struke bilo je nužno; Neven Šegvić postavlja zahtjev da socijalistička arhitektura „*treba u središtu pažnje imati čovjeka sa svim njegovim zahtjevima, od bioloških i društvenih do psiholoških, do njegovih osjećaja (...)* Na arhitektonskom se prostoru čovjek postavlja u recipročan, ali u isti čas skladan odnos sa društvenom stvarnošću. Arhitektura ga objektivira kao društveno biće, ali ga ona afirmira kao subjekt“, apostrofirajući: „*univerzalnog i cjelovitog čovjeka, kakvog oblikuje socijalistička stvarnost, smjestiti i dati mu specifični arhitektonski prostor, bitna je zadaća socijalističke arhitekture.*“²⁹³

Konkretizacija navedenih stanova, međutim, raspirila je nedovršenu međuratnu polemiku o optimalnoj tipologiji stanovanja, kako je Šegvić sumirao: „*U stambenoj izgradnji tražio se prototip i razmatra se stara dilema: visoko, srednje, nisko ili solitersko naselje? Mora se priznati da je izbor svakojak, nema čvrstih odrednica ni kodifikacija.*“²⁹⁴ Poslijeratne nedoumice između individualnog i kolektivnog stanovanja, latentno uvijek prisutne u diskursu o socijalnom stambenom zbrinjavanju, reflektirali su i zaključci Prvog savjetovanja arhitekata i urbanista u Dubrovniku 1950. godine. Konstatirano je da svi oblici stanovanja (kolektivno, obiteljsko i povremeno), imaju svoje specifične uvjete i zahtjeve, no univerzalni princip treba

²⁹² MATE BAYLON (bilj. 34), 8.

²⁹³ NEVEN ŠEGVIĆ, Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ, u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 5-6, 5-40, 39-40.

²⁹⁴ NEVEN ŠEGVIĆ, Stanje stvari, jedno viđenje 1945-1985., u: *Arhitektura*, 39(1986.), 196-199, 117-127, 119.

biti izoliranost stambene jedinice, stan/kuća kao mjesto komotnog, intimnog boravka obitelji. Katnost stambenih zgrada igra bitnu ulogu u ostvarivanju tog cilja te se tvrdi: „*Na osnovu izvjesnih primjera i podataka konstatirano je, da broj etaža neposredno utječe na uslove stanovanja, i da tim faktorima treba prilagođivati i strukturu stana. Principijelno smatramo neopravdanim da se u naseljima, gdje za to ne postoje realni uslovi, podižu višekatne zgrade, tamo treba graditi male etažne zgrade s tim, da svakom pripada odgovarajuća slobodna površina.*“.²⁹⁵ Međutim, u ideologiziranoj klimi poraća bilo je i pobornika kolektivizacije životnih funkcija, na tragu međuratnih primjera, pa i formiranja stambenih tipova prilagođenih novim društvenim obrascima. Šegvić je u citiranom tekstu pozvao na istraživački rad, razrađivanje posebnog, socijalističkog stambenog tipa, u kojem bi se u većim stambenim objektima mogle izostaviti kuhinje u stanovima zbog organiziranja menzi, projektirati više zajedničkih prostora, dvorana za sastanke i sl., dakle, povećati interakciju stanara i upućenost istih na društvene servise.²⁹⁶ S te strane, gusto napučeni organizmi modernih visokokatnica mogli bi bolje otjeloviti vrijednosti socijalističkog sustava (slabljenje privatne sfere, smanjenje moderne otuđenosti), ali i zadovoljiti s ekonomsko-tehničkog aspekta omogućujući efikasno i financijski racionalno udomljavanje velikog broja ljudi, što je bilo osobito bitno u okolnostima pojačane urbanizacije. Neusklađenost stambenih koncepcija očitovala se i „na terenu“, u stambenoj produkciji, koja je pokazivala znakove dezorijentacije investitora i projekatana, izgradnju stanova koji su ili precjenjivali momentalno stanje društva ili bili previše škrti, pokušavali eksperimentirati s novim stambenim oblicima ili propagirali zastarjele modele.²⁹⁷ Problem je predstavljalo i nepoznavanje strukture stanovništva, njihovih aspiracija i životnih stilova. Do sredine 1950-ih godina postojao je manjak stručnih institucija koje bi proučavale stanovanje, provodile anketiranja i davale nužne inpute podataka za određivanje programa i

²⁹⁵ Zaključci Prvog savjetovanja arhitekata FNRJ o pitanjima urbanizma i arhitekture, održanog u Dubrovniku od 23. do 25. novembra 1950., u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 11-12, 4-23, 7.

²⁹⁶ NEVEN ŠEGVIĆ (bilj. 293), 33.

²⁹⁷ Ta konfuzija ili „anarhija“, kako opisuje Stjepan Gomboš, dovela je do kategorizacije stanova, normiranja i regulacije novogradnji od strane Ministarstva građevina u dva navrata (1947. i 1949.) kao pokušaj uspostavljanja jasnih kriterija. Vjerojatno najveća promjena u stambenom sektoru, direktan odgovor na nove društveno-političke okolnosti predstavljala je češća izvedba samačkih domova (radničkih hotela) u poraću, kao i stanova s pomoćnom ili čajnom kuhinjom. Oba tipa uglavnom su bila vezana uz stambene investicije poduzeća s velikim radnim kolektivima koja su mogla organizirati prehranu za svoje uposlenike. Eksperimenti višeležajnih stanova s pomoćnom ishranom provedeni su u radničkim naseljima tvornice *Rade Končar* i *Prvomajska* u Zagrebu, no korisnici su radije sami priređivali obroke, nego svakodnevno koristili uslugu menze., STJEPAN GOMBOŠ, Problemi projektiranja stanova od Oslobođenja do danas, u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 5-6, 47-54., *, Projektanti govore o svojim projektima, Bartolić-Ostrogović-Potočnjak, u: *Arhitektura*, 6(1952.), 1, 21-24.

tipologije stambene izgradnje. Jahiel Finci artikulirao je posljedice: „da danas nije jasno kakav stan najbolje odgovara našim obiteljima s obzirom na njihove navike, potrebe i društveni položaj. Još uvijek nije jasno, da li je povoljna, gdje i kada, individualna izgradnja ili veliki stambeni blokovi, da li je povoljna stambena kuhinja ili ne, koje su prednosti ili mane jednoetažnog ili dvoetažnog stana, da li visoka ili niska izgradnja, ...“.²⁹⁸ U tom trenutku odlučnih polemika o budućnosti stambene produkcije, fakultetski priručnik Zdenka Strižića *Arhitektonsko projektiranje* (I. i II. dio o stanovanju) dao je najrealističniji pogled na postavljeni problem i objektivne mogućnosti društva, uglavnom izražavajući i srednjostrujaški rakurs u domaćoj teoriji i praksi. Individualno tip stanovanja je biološki povoljniji, najpoželjniji, u mnogočemu idealan, ali manje ekonomičan s građevinskog i urbanističkog stajališta, što je i najčešći argument u korist višestambenica. Višestambene zgrade, planirane bez imperativa jeftinoće koja dovodi do kompromisa, mogu također pružiti punovrijedne stambene uvjete. Zaostajanje individualnog će se smanjiti industrijalizacijom, proizvodnjom na većoj skali, a i urbanistički problem (veća potrošnja zemljišta i komunalija) planiranjem kombiniranih naselja različite katnosti. Obje stambene vrste, načini života i stanovanja imaju mjesto u gradskom okruženju.²⁹⁹

Onkraj teoretskih prijepora stoji činjenica da se u prvom poratnom desetljeću obilježenom oscilacijama ekonomskog blagostanja, izazovima u opskrbi potrebnom građom i manjku kvalificirane radne snage, stambeni deficit savladavao na sve dostupne načine – podupiranjem izgradnje i višestambenih interpolacija u postojećem gradskom tkivu, i radničkih kolonija srednje katnosti, i jednoobiteljskih kuća. U prilog potonjih dviju stambenih vrsta išla je i njihova tehnološka jednostavnost: nisu iziskivale kompleksniju građevinsku mehanizaciju, trošile su relativno dostupan i jeftiniji građevinski materijal (bez, primjerice, skupljeg betonskog željeza), a u gradnji je moglo participirati lokalno stanovništvo. Stoga nema veće gradske sredine u Hrvatskoj koja nije kombinirala više pristupa u nastojanju da svojem stanovništvu pruži što primjereni stambeni prostor u što kraćem vremenskom roku.³⁰⁰ Riječka komuna se u masovnu

²⁹⁸ JAHIEL FINCI, O stambenom problemu, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 11, 1. i 8, 8.

²⁹⁹ ZDENKO STRIŽIĆ (bilj. 91), , 11-12, 140-143.

³⁰⁰ Primjerice, u Splitu je od 1945. do 1951. sagrađeno više kolonija radničkih prizemnica i jednokatnica, u međuvremenu uglavnom porušenih i zamijenjenih višima, npr. na Tablama, Špinutu, u Mitničkoj ulici, na Bačvicama. Arhitektonski je najkvalitetnije, i do danas sačuvano, bilo prvo višestambeno poratno naselje Splita autora Zlatibora Lukšića i Dinka Vesanovića na Poljudu (1946.-1949.), SANJA MATIJEVIĆ BARČOT, Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju (1945.-1951.), u: *Prostor*, 27(2019.), 1(57), 64-77.

izgradnju niskokatnica uključila u tri instance: podrškom podizanju radničkih naselja za potrebe lokalne industrije, projektima ekonomičnih kuća te raspisivanjem natječaja za kuće službenika i namještenika.

4.6.2. Radnička naselja Brodogradilišta 3. maj i tvornice Vulkan

Koncept niskog radničkog naselja, samodostatnog u pogledu podmirivanja osnovnih potreba stanara koji, kao u Kolacijevoj viziji, pješke odlaze na radno mjesto kroz bujno zelenilo, ostvarit će se već u neposrednom poraću. Početkom 1947. godine Kvarnerska brodogradilišta (budući 3. maj) raspisuju javni natječaj za svoje radničko naselje na Zametu kojim se, u tom krhkom periodu tranzicije Rijeke u FNR Jugoslaviju, trebalo javno demonstrirati brigu za standard života gradskog radništva, naročito etablirati novu narodnu vlast u odnosu na međuratnu talijansku upravu koja je, po tom pitanju, napravila značajne pomake. Stanovanje radništva ili prosječnog stanovništva gotovo nije bilo predmetom javnih natječaja u ranijem razdoblju te je i sam čin raspisa dao društvenu težinu planiranoj investiciji. Nakon Drugoga svjetskoga rata općenito će se proširiti dijapazon natječajem obuhvaćenih namjena građevina, arhitekti će najčešće ostvarivati pravo na realizaciju nagrađenih rješenja, ali s tom privilegijom rasla je i obaveza izvedivosti predloženih rješenja, naročito u pragmatičnim i štedljivim godinama poratne ekonomske krize.³⁰¹ Sve to itekako će se osjetiti na ovom riječkom natječaju koji je natjecateljima omogućio relativnu slobodu i širinu promišljanja postavljene teme, no nije zanemario ekonomske parametre koji će, naposljetku, biti i najodlučniji faktor realizacije.

Naselje je planirano sjeverozapadno od brodogradilišta, na površini od oko 40 ha zemljišta koje je na jugu omeđeno željezničkom prugom Rijeka-Trst te se u dosta strmoj topografiji diže do ceste za Kastav (današnja Ivana Čikovića Belog). Trebalo je obuhvatiti desetke stambenih objekata i radničke dormitorije, kao i sekundarne sadržaje, poput Doma kulture, urede rajonskih

³⁰¹ U međuraću je zabilježen raspis natječaja 1932. godine za oko 400 obiteljskih kuća nove stambene kolonije Vinovrh Hrvatskog radiše na Vrhovcu u Zagrebu (prvonagrađeni rad: Zdenko Strižić), no koji je podbacio po broju predanih radova., TAMARA BJAŽIĆ KLARIN, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.-1941.*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2020., 257-259.

Novi poslijeratni smjer otvaranja natječaja za najrazličitije društvene zadatke pozdravio je Josip Seissel, komentirajući prve primjere: „*Po sadržaju, natječaji su bili vrlo različiti. (...) Rezultati tih natječaja bili su pozitivni, iako je zadatak ovako široko postavljen za nas nov. Tako su se arhitekti lako uživjeli i uspješno rješavali natječaj radničkog naselja na Rijeci, velikog hotela u Beogradu, pošte u Ljubljani, velikog i malog fiskulturnog stadiona u Beogradu.*“, JOSIP SEISSEL, Osvrt na protekle arhitektonske natječaje, u: *Arhitektura*, 2(1948.), 8-10, 67-68.

službi, ambulante, kina, osnovnu školu, trgovine, tržnicu, obrte itd.³⁰² Na natječaj je pristiglo respektabilnih 27 prijava, dodijeljene su tri nagrade: 1. Juraj Bertol, 2. Branko Vasiljević i Nada Bertok, 3. Zdravko Bregovac i Josip Uhlak (tada još studenti), te su otkupljeni radovi Franje Tišine, Mirka Miličića te zajednički projekt studenata Branka Petrovića i Srđana Baltazara.³⁰³ Izložba natječajnih prijedloga priređena je u Narodnoj čitaonici u svibnju 1947. godine, a Kolacio je komentirao rezultate natječaja u *Riječkom listu*. Prvonagrađeni rad zagrebačkog arhitekta Jurja Bertola smatra urbanistički najuravnoteženijim, uz dobro projektirane javne objekte te najbolje prijedloge stambenih zgrada, što je indikativno, jer je riječ o tipološki reduktivnim i ekonomičnim rješenjima – dvije varijante dugačkih galerijskih zgrada s jednosobnim ili dvosobnim stanovima u dvije stambene etaže i gospodarskim prizemljem. U uvjetima poratne oskudice honorirano je, dakle, rješenje skromnijeg oblikovnog i materijalnog repertoara, ali nisu obeshrabreni ni tehnološki zahtjevniji projekti. Tako ideju Franje Tišine, koji je postulirao visoko naselje stambenih 12-katnica, Kolacio ocjenjuje vrlo naprednom „*no, danas u vremenu kada je naša industrija još u izgradnji i kad još često na gradnjama osjećamo nestašicu ovog ili onog instalacionog materijala, ovakva je ideja prerana*“. Kod drugonagrađenog je pohvaljena urbanistička koncepcija, kod trećenagrađenog osnova zgrade za samce, a od ostalih radova istaknut je samo onaj pod šifrom *Fervet opus* koji, kako kaže Kolacio „*ima konzekventno provedenu ideju niskih stambenih zgrada sa zatvorenim dvorištima, te po svojoj prostornoj kompoziciji podsjeća na naselja južnog Mediterana*“.³⁰⁴ Riječ je o radu Milana Zlokovića, istaknutog beogradskog modernista, koji je u urbanističku matricu naselja interpolirao 500 stanova u šesterokatnim blokovima, te samačke hotele za oko 1 000 radnika, no centralni dio kompozicije predodredio je za 1 000 jednoetažnih stanova u kaskadnim nizovima koji slijede prirodne obrise zemljišta, imaju ozelenjene atrije i trijemove sa stupovima za zaštitu od sunca te transverzalna stubišta za komunikaciju između razina. Ovdje Zloković ostvaruje mediteranski *genius loci* koji je Kolacio osjetio, prevodi ga u suvremeni arhitektonski vokabular. Javne sadržaje naselja smjestio je u nižem predjelu, bliže bučnijoj pruzi, poredavši objekte su promenadu paralelnu sa zelenom tampon-zonom u kojoj su i otvorena dječja

³⁰² *, Rijeka se podiže iz ruševina, u: *Glas Istre*, 23. 1. 1947., Raspis natječaja za Kvarnerska brodogradilišta, izrada idejnih skica za radničko naselje, rok 26. 2. 1947., u: *Primorski vjesnik*, 15. 1. 1947.

³⁰³ Izvršena je podjela nagrada u natječaju za idejnu skicu radničkog naselja Kvarnerskih brodogradilišta, u: *Riječki list*, 15. 5. 1947.

³⁰⁴ ZDENKO KOLACO, Novo naselje u Rijeci, u: *Riječki list*, 1. 6. 1947.

igrališta, igrališta za sportove (košarka, rukomet, tenis).³⁰⁵ Bertolov i Zlokovićev rad jedini su sačuvani od natječajne dokumentacije, te je šteta što ne možemo predočiti preostale, osobito prijedlog Franje Tišine koji se izdvojio ambicioznom visinom stambenih gradnji, neuobičajenom za radnička naselja prve Petoljetke koja će naginjati skromnijoj katnosti i principima baštinjene ideje vrtnog predgrađa.³⁰⁶

Već u ljeto 1947. godine, ne čekajući konačni urbanistički plan, počinju se izgrađivati središnje kasete stambenog dijela naselja, sa slabom mehanizacijom i mnogo fizičkog rada, u udarničkom tempu. Građevinska poduzeća Jadran i Kvarner preuzimaju gradilište sljedeće godine, od 1950. i GP Primorje, što će profesionalizirati radove, poboljšati kvalitetu i brzinu, osobito nakon što se u investiciju uključi tvornica *Aleksandar Ranković (Torpedo)* kao ravnopravni korisnik naselja.³⁰⁷ Izradu urbanističkog i hortikulturnog plana naselja preuzet će Kolacio tijekom 1948. i 1949. godine te će tako naselje dobiti konačne obrise u svom prostornom i funkcionalnom totalitetu. Mreža glavnih i sporednih komunikacija organski je i intuitivno postavljena, vođena prema reljefu terena, dok su slobodnostojeći objekti situirani donekle regimentirano u pravilnim dvoredima ili troredima, kao u *Zeilenbau* shemi, no često zakrenuti jugozapadno ili jugoistočno u odnosu na liniju ceste, dakle, orijentirani prema bazičnim pravilima povoljne insolacije i prozračivanja. U naselju je provedena diferencijacija zelenih površina: od visokog i niskog raslinja (koje ima i funkciju apsorpcije zagađenja iz obližnjih pogona), preko hortikulturno osmišljene okolice cesta i stambenih zgrada, do obradivih površina za stanare, dio poratne autarkičnosti (oslanjanje na vlastitu produkciju hrane) i postupne akulturacije stanara na život u urbanom području. U naselje su, dakle, ugrađeni suvremeni ekološki principi – plansko pošumljavanje, smanjena gustoća naseljenosti (niske, razmaknute građevine), odvajanje kolnog

³⁰⁵ LJILJANA BLAGOJEVIĆ, Fervet opus: Milan Zloković and the architecture of the city, u: *Serbian Architectural Journal*, Beograd, 2(2010.), 2, 7-18.

³⁰⁶ Rad Jurja Bertola bio je pohranjen u obitelji Bertol-Vrček gdje ga je Srđan Škunca konzultirao te interpretirao u članku praćenom preslikama originalne dokumentacije., SRĐAN ŠKUNCA, Planiranje i izgradnja radničkih naselja u razdoblju 1947.-1953., u: DAINA GLAVOČIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, SRĐAN ŠKUNCA, *Riječka radnička naselja* (bilj. 151), 71-83. Obiteljska ostavština u međuvremenu je prebačena u Hrvatski muzej arhitekture. U istoj se ustanovi čuva i arhiv arhitekta Franje Zvonimira Tišine, no u njemu je samo obavijest od Kvarnerskih brodogradilišta o otkupu natječajnog rada i nagradi od 5 000 dinara (inv. br. HMA-FTZ/6/12/1-1/).

³⁰⁷ *, Gradnja stambenih naselja za radnike i namještenike naših brodogradilišta, u: *Riječki list*, 5. 7. 1947., *, Na radilištu radničkih nastambi u Rijeci, u: *Riječki list*, 26. 8. 1947., *, 14 stambenih zgrada u Zametu, u: *Riječki list*, 12. 3. 1948., V. I., Građevinari Kvarnera izgradit će 14 stambenih zgrada za radnike poduzeća 3. maj, u: *Riječki list*, 25. 6. 1948., *, U Zametu je ove godine počela izgradnja radničke kolonije za radnike poduzeća „3. maj“ i „Aleksandar Ranković“, u: *Riječki list*, 24. 11. 1948.

i pješačkog prometa, planiranje površina za rekreaciju (sportska i dječja igrališta). Od javnih objekata predviđeni su: osnovna škola, dječji vrtić, Radnički dom s kinom i prostorijom za sastanke, dva komunalna restorana i samački hotel paviljonskog tipa.³⁰⁸

Kolacijevim planom programirano je udomljavanje oko 2 300 stanovnika u osam tipova stambenih zgrada koje uglavnom imaju dvije stambene etaže, uz suteran ili djelomično ukopani podrum za pomoćne prostorije, obično rustikalnom fasadom zaštićen od vlage. Katovi imaju jednostavnu, glatko žbukanu ovojnicu, eventualno pobočja obložena u kamenu, a tradicionalnom, primorskom izgledu naselja doprinosi i dosljedno korištenje drvenih, obojenih škura i klasičnog krovnog pokrova (crveni crijep). Središnju zonu obilježavaju izvedenice prvonagrađenog stambenog tipa Jurja Bertola, prilagođenog u Centralnoj upravi brodogradnje, u tri inačice, ovisno o veličini stanova i dužini objekta, tj. broju repeticija osnovnog tlocrtnog rješenja. (Sl. 4.18. a, b) Prepoznatljive su po jednostrešnom krovu strmog nagiba i jednostavnim galerijama na začelnoj strani. U naselju je izvedena još jedna grupa stambenih objekata s galerijskim pristupom stanovima, sličnog stambenog kapaciteta, ali drugačije tlocrtne osnove i dvostrešnog krova.³⁰⁹ Većinu stambenog fonda, ipak, čine stambene višekatanice s unutrašnjom komunikacijom, u verzijama od jedne do tri stubišne osi. Najveći broj otpada na projekt Davida Bunette (tip 068) s tri dvosobna stana po katu u kojima su stambene kuhinje najčešće proširene plitkom lođom.³¹⁰ (Sl. 4.18. c, d) Preostale su razrada tipova M 436 i M 301 iz kataloga Ministarstva građevina FNRJ, s dvije stambene jedinice srednje veličine (za tri osobe, od 43-

³⁰⁸ HR-DARI, JU-16, jed. 13/48, Regulatorna osnova naselja 1:1 000, 1949., pečat odobrenja: Urbanistički institut Ministarstva komunalnih poslova u Zagrebu., Kolacijevoj regulaciji prethodila je urbanistička razrada Bertolovog rješenja u Građevnom odjelu Glavne uprave brodogradnje 1947. godine (ing. Franković) te 1948. godine, sada u Centralnom birou za projektiranje (ing. Golubović). Kolacio je iste godine izradio i projekt krajobraznog rješenja dijela naselja uz Labinsku ulicu kojim je definitivno etablirana ideja vrtloga grada., SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 73-77.

³⁰⁹ Varijante Bertolovog stambenog tipa (markirane u Kolacijevom planu s oznakom Z, Z 2 i Z 3) izvedene su ukupno 16 puta po projektu CBP-a (tip Q11), no potpis autora je nečitljiv., HR-DARI, JU-212, kut. 86

Tip Z - jednokatna s po 2 2-sobna i 1 1-sobnim stanom i vanjskim stubištem, ukupno 5 zgrada: Ante Pilepića 2, 4, 6, 14, Bože Vidasa 13, Z 2 – jednokatna s 4 2-sobna stana i vanjskim stubištem, 1 zgrada: Bože Vidasa 15, Z 3 - jednokatna s po 4 2-sobna i 2 1-sobna stana i vanjskim stubištem, ukupno 8: Ante Pilepića 8, 9, 10 i 12, Bože Vidasa 19, 17, 11 i 9, Braće Cetina 9

Tip 0106, galerijska s dvostrešnim krovom, projekt CBP-a: jednokatna s po 2 2-sobna i 1 1-sobnim i vanjskim stubištem, ukupno 7 zgrada: Ante Pilepića 11, 13, 15, 17, 19 i Milutina Bataje 1 i 3

³¹⁰ HR-DARI, JU-16, jed. 13/48, Biro brodogradnje Sušak, stambeni tip 068, arh. David Bunetta, 1948.

Ukupno 29 ubiciranih realizacija po ovom stambenom tipu: Bože Vidasa 5, 21, 23, 28 i 29, Ante Pilepića 16, Milutina Bataje 14, Petra Jurčića 8, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 22, Braće Cetina 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, Ivana Lenca 6, 8, 10, 12, 14 i 16.

45 m²) vezane na stubište, koje se interpretiraju s oblikovnim varijacijama u svrhu raznovrsnijeg formalnog izraza stambenih objekata, izbjegavajući često institucionalizirani dizajn radničkih naselja Prve Petoljetke.³¹¹ (Sl. 4.18. e, f) Obuhvatom naselja bilo je predviđeno još 18 jednokatnica tipa 0, kao i dvokatne ili trokatne nastambe za radnike-samce.³¹²

Većina stambenih zgrada naznačenih Kolacijevom regulacijom ipak će biti dovršena do 1952. godine, ukupno sedamdesetak zdanja, no ulaganja su nakon toga presušila, te će se financirati samo najnužnije stavke: radnički restoran s prenoćištem (samačkim smještajem) po projektu Nade Uhlik, a za osnovnu školu bit će proveden javni natječaj 1953. godine te će prema pobjedničkom radu Branka Tučkorića biti realizirana 1959. godine.³¹³ Naselje će tako u konačnici moći pružiti manje esencijalnih usluga radnicima Brodogradilišta 3. maj i *Torpeda*, ali i okolnom stanovništvu. Suvremenim i razgranatim programom javnih sadržaja, ova stambena četvrt trebala je, naime, funkcionirati i kao podcentar cijelog zapadnog periurbanog dijela Rijeke, ključan za integraciju polururalnih predgrađa. Slično izostajanje dodatnih investicija u društveni standard radnika pratit će i ostvarenje drugog radničkog naselja iz ovog perioda, za poduzeće *Vulkan* (1950.-1953.), građenog u blizini tvorničkog kruga, koje će, osim u planiranim javnim objektima, biti reducirano i u pogledu stambenog obuhvata; od prvotno

³¹¹ U razdoblju Prve Petoljetke izgradnja radničkih kolonija je birokratizirana aktivnost. Radi postizanja veće učinkovitosti i brzine podizanja naselja, publiciran je *Pregled osnova stanova* iz kojeg su se mogla preuzeti rješenja usklađena sa saveznim propisima, po principu kombiniranja predloženih tlocrtnih dispozicija i načina vezivanja volumena. U isto vrijeme, donose se tehnički standardi za projektiranje, normativi površina stanova, stolarije i drugih elemenata, a izdaju se i preporuke protiv izvođenja ravnih krovova zbog tehničke nespremnosti građevinske industrije., SANJA MATIJEVIĆ BARČOT (bilj. 300), 68-69.

Tip M 436 i M 310, prema klasifikaciji u katalogu, spadaju u srednje velike stanove za prosječno tri osobe po domaćinstvu., *Pregled osnova stanova za 1948.*, Izdavačko preduzeće Ministarstva građevina FNRJ, Beograd, 1948., 36-37, 58-59.

Tip M 436 je obrađen u nekoliko varijanti: tip 0310 (Bože Vidasa 18, 20, 22, 24 i 25, Mirka Jengića 7, 9, 11, 13), tip 310 A (Bože Vidasa 26) i tip 310 B (Ante Jurčića 5-7, 29-31, 25-27, 21-23). Tip M 310 u ovom je naselju izveden jednom (Bože Vidasa 4), ali nije ucrtan u Kolacijevu regulaciju.

³¹² Projektenu dokumentaciju nerealiziranih gradnji vjerojatno je pripremio Hinko Bauer u Centralnom birou za projektiranje, sačuvani arhivski nacrti odgovaraju tehničkom opisu Kolacijeve regulacije i markicama na priloženoj karti., HR-DARI, JU-169, jed. 126, Stambena kuća, CBP Rijeka, ing. Hinko Bauer, 1949.; jed. 586, Nastamba samaca, CBP Rijeka, ing. Hinko Bauer, 1949.

³¹³ HR-DARI, JU-169, jed. 584, Restoran i prenoćište, CBP Rijeka, ing. Nada Uhlik, 1949., *, Za kulturniji život trudbenika poduzeća A. Ranković, u: *Riječki list*, 14. 3. 1950., *, Izgradnjom stambenih zgrada i uređenjem restorana uprava poduzeća A. Ranković stvara članovima svog kolektiva bolje životne uslove, u: *Riječki list*, 25. 5. 1950.

planiranih 16 stambenih zgrada, izgrađeno je 13, po već poznatim nacrtima tipa 068 i M 301.³¹⁴
(Sl. 4.19. a-c)

Dometi ove stanogradnje bili su skromni, počivali su na tradicionalnim znanjima i vještinama te lokalnim resursima u pogledu realizacije, a u tipološkom smislu bili suženi na projekte mjesnih biroa i varijacije kataloških predložaka Ministarstva građevina, demonstrirajući i moć centralizirane države da u opticaj brzo stavi gotova oblikovna rješenja.³¹⁵ Upravo je tipizacija stambenih projekata najbitnije iskustvo i pouka ovoga razdoblja, koje će se na prijelazu 1950-ih i 1960-ih godina materijalizirati u koherentniju strategiju serijalizacije i normiranja društvene stanogradnje.

4.6.3. Ekonomične kuće Josipa Petraka i Josipa Španjola

Određivanje državnih tijela prema privatnoj inicijativi u stambenoj domeni čekalo je kraj neposredne obnove i Prve petoljetke. Tako je 1951. godine, saveznom Uredbom o izgradnji stambenih zgrada radnika i službenika, po prvi put stimulirana gradnja jednoobiteljskih kuća i malih višestambenica, odnosno angažiranje osobnih sredstava građana za rješavanje vlastitog stambenog pitanja. Uredbom se država obvezala financijski pomoći besplatnim ustupanjem zemljišta, pokrivanjem dijela troškova izvedbe (do 80 % nabavne cijene građevinskog materijala), kao i povoljnim uvjetima kreditiranja. Ograde su jasno postavljene protiv malverzacija, naročito rentijerstva – radnik ili službenik te njihov bračni partner ne može koristiti mjeru ako već posjeduje stan u mjestu stalnog zaposlenja, a novogradnje mogu imati maksimalno dva stana, isključivo za stanovanje članova obitelji investitora.³¹⁶ Saveznu inicijativu u Rijeci je najprije pozdravilo GP Jadran, najavljujući izgradnju pokusne obiteljske

³¹⁴ *, Radovi na proširenju tvornice „Vulkan“ u Rijeci, u: *Riječki list*, 28. 8. 1949., *, 316 stanova za radnike poduzeća Industrije brodskih motora, u: *Riječki list*, 1. 11. 1951., SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 79-82.

³¹⁵ Kataloški primjeri Ministarstva koristit će se u radničkim kolonijama poduzeća kapitalne industrije diljem zemlje, od Rijeke do rudarskih naselja istočne Srbije (Stalo Selište u Boru), kako je istražila Jelica Jovanović. Autorica zaključuje: „*It is worth noting that the first organized typified mass housing in (socialist) Yugoslavia originated from postwar scarcity and hardship, and it was cultivated within the country—not imported from abroad as often believed. The housing program did not start with grand, flat-roofed modernist towers and slabs, but rather originated in the profession’s stringent, yet indispensable gathering around humble detached houses, maisonettes, and barracks, which—albeit mass produced—contained one or at most several modest flats.*“, JELICA JOVANOVIĆ, Pouke jugoslavenske stambene ekonomije u razdoblju prvog petogodišnjeg plana: propusnost granica između tradicije i modernosti, u: *Život umjetnosti*, 2020., 107, 32-59, 57.

³¹⁶ *, Donijeto je rješenje o pomoći države u troškovima gradnje stambenih zgrada radnika i namještenika, u: *Riječki list*, 12. 8. 1951.

kuće, trodimenzionalnog prospekta po kojem bi građani mogli dogovoriti narudžbu iste. Po mišljenju direktora poduzeća Milorada Doričića, inicijativa ima zadružnog potencijala: dvije porodice mogu zajednički uložiti u prizemnicu s dva stana, no prepreku vidi već na prvoj instanci – dostupnim gradilištima, jer nisu predviđene zone niske stambene izgradnje.³¹⁷ Na njegovu opasku nadovezao se Josip Petrak, također smatrajući da je nedovršena urbanistička regulacija kočnica racionalnoga planiranja stanogradnje, ali se više koncentrirao na projekte individualnih kuća, ocjenjujući da bi trebali biti tipski, izrađeni od strane ovlaštenih građevno-projektnih ustanova kako bi bili usklađeni s normativima, higijenskim i tehničkim propisima te tako po brzom postupku prolazili proces izdavanja dozvola.³¹⁸ Petraku je replicirao Kolacio, u polemičkom tonu, rekavši da nema grada koji je stigao razraditi detaljne regulacione osnove nužne za mikrolociranje obiteljskih kuća, te napominjući kako tipski projekti ne smiju biti shvaćeni birokratski, da svaki odgovara svakom podneblju i situaciji, a građane – buduće investitore treba izložbama, novinskim tekstovima i predavanjima educirati o ovoj problematici.³¹⁹

Na višem nivou, poduzimali su se koraci prema izradi kompendija stručno revidiranih projekata obiteljskih kuća. U drugoj polovini 1951. godine priređeni su javni natječaji po republikama (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija) na kojima su arhitekti predlagali rješenja samostojećih ili poluugrađenih kuća, prizemnica ili jednokatnica te stambenih nizova.³²⁰ Najprobitačniji je bio natječaj u Srbiji: prikupljeno je 335 tipskih osnova, filtrirano je šezdesetak najboljih koje se razrađuju do razine glavnog projekta za brošuru u izdanju Ekonomskog instituta, prodavanoj po pristupačnoj cijeni, a bila je omogućena i kupnja gotovih elaborata.³²¹

³¹⁷ D. G., Gradnja obiteljskih kuća za radnike i namještenike u Rijeci, u: *Riječki list*, 23. 8. 1951.

³¹⁸ JOSIP PETRAK, O lokaciji, projektiranju i tipovima kuća za radnike i namještenike Rijeke, u: *Riječki list*, 15. 9. 1951.

³¹⁹ ZDENKO KOLACIO, Urbanistička osnova i izgradnja kuća za radnike i namještenike, u: *Riječki list*, 13. 10. 1951., Citat iz članka: „*Lokalne prilike, konfiguracija terena, insolacija, vidik i mnogi ostali momenti bit će odsutni pri uspješnom arhitektonskom oblikovanju objekata, pri udobnoj dispoziciji stana, a konačno utjecat će i na što bolje urbanističko oformljivanje i uređenje Rijeke ili koga drugoga grada ili mjesta naše oblasti ili zemlje.*“

³²⁰ Nagrađeni radovi publicirani su u časopisu *Arhitektura* 1952. godine: za NR Hrvatsku (br. 1, 7-9.), NR Bosnu i Hercegovinu (br. 2, 9-17.), NR Crnu Goru (br. 2, 36-42.) i NR Srbiju (br. 4, 7-13.).

³²¹ *, Brošura o tipskim projektima malih stambenih zgrada, u: *Arhitektura*, 6(1953.), 2, 47.

Od proljeća 1953. do kraja 1957. prodano je 6 507 projektnih elaborata, a sagrađeno 2 000 kuća. Kako je potražnja premašila nakladu prve brošure, 1958. je izdano drugo izdanje u kojem je ponovljena većina ranijih projekata, ali dodani i novi, ukupno 86 projekata. U prvoj seriji rađeni su stanovi s 3, 4, i 6 ležajeva, u drugoj s 2, 3, 4, 5, 6 i 7 ležajeva, dakle, tu je došlo do proširenja varijanti., *Pregled tipskih projekata malih stambenih zgrada*, Ekonomski institut NR Srbije, drugo dopunjeno izdanje, Beograd, 1958.

Na hrvatskom natječaju otkupljen je rad Josipa Petraka, koji je participacijom dokazao da njegov interes ne staje na riječima. Petrak je bio i jedan od predvodnika povratka pitanja obiteljskog stanovanja u javni i institucionalni fokus 1954. godine, nakon što ovaj prvi val nije polučio očekivane efekte zbog nespremnosti sustava. U svojstvu člana Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka tada će iznijeti desetogodišnju strategiju riječke stanogradnje kojom bi se zacrtani cilj od 12 500 novih jedinica postigao i izgradnjom ekonomičnih jednokatnih kuća. Dijelom bi služile i za zamjenski smještaj stanara Staroga grada, kako bi moglo započeti obuhvatnije uklanjanje nesigurnih kuća u gradskoj jezgri.³²² Sastanci se održavaju neposredno nakon urušavanja kuće na Trgu Matije Vlačića u proljeće 1954. godine te je ponuđeno rješenje imalo i karakter protupožarne mjere. Štoviše, Savjet će vrlo brzo provesti interni natječaj za tipske manje kuće za ovu svrhu, prihvativši kao najpraktičnije projekte Josipa Španjola i Josipa Petraka te honoriravši i prijavljene radove Mire Ružić i Marijana Pletenca.³²³ Uslijedila je javna prezentacija projekata Petraka i Španjola, koje su autori razradili pod firmom GPZ-a, a do licitacija za prve izvedbe prošlo je svega tri mjeseca. Za izgradnju su odlukom Savjeta dodijeljene manje atraktivne parcele izvan gradskog centra, u okruženju sličnih radničkih nastamba. U susjedstvu naselja DECSA na Krimeji, na zemljištu zvanom Paškvanovo ispod Mihanovićeve ulice, u novoreguliranoj Horvatićevoj ulici realiziraju se četiri para Petrakovih jednokatnica, uz tri duža niza Španjolovih.³²⁴ Na traženje investitora, tvornice *Torpedo*, Urbanistički institut je 1956. godine revidirao parcijalni plan Podmurvice omogućivši poduzeću podizanje manje stambene enklave u ulici Vitomira Širole Paje na temelju Španjolovog projekta te njegove u međuvremenu razrađene dvokatne inačice, kao i tipskog projekta GP Jadran autora građ. teh. Franje Šikića, skromnije jednokatnice s vanjskom galerijom u susjednoj ulici Podmurvice.³²⁵ (Sl. 4.20. a-c)

³²² HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnik sjednice Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka od 28. 5. 1954. i 25. 6. 1954. Arhitektica Sonja Zdunić iznijela je analizu očajnih uvjeta stanovanja u Starome gradu te su članovi Savjeta, kako bi se prevenirale opasnosti od gubitka ljudskih života, predložili i zazidavanje ulaza trošnih kuća ili micanje pristupnih stepenica, kako se nelegalni stanari ne bi mogli u njih useliti.

³²³ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnik sjednice Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka od 9. 9. 1954., Španjol je nagrađen s 10 000 dinara, Petrak 7 000, a Ružić i Pletenac po 5 000 dinara.

³²⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 1803, Ekonomične kuće tipa Petrak i Španjol u Mihanovićevoj i Horvatićevoj ulici, S. D., Dva tipa ekonomskih kuća, u: *Novi list*, 11. 7. 1954., *, Počela gradnja ekonomičnih stambenih kućica, u: *Novi list*, 20. 10. 1954.

³²⁵ HR-DARI, JU-112, kut. 111, Dopis Zdenka Sile o lokaciji novih stambenih zgrada u Podmurvicama 1956., priložen dokumentaciji ekonomične kuće PB GP Jadran, teh. Šikić; HR-DARI, JU-16, jed. 61/55, Ekonomične kuće Španjola u naselju Podmurvice

Petrakove i Španjolove kućice zamišljene su za gradnju u nizu radi ekonomičnosti i postizanja zadovoljavajuće gustoće naseljenosti. Petrakove se povezuju u cik-cak liniji s pomakom od 1,5 metra da bi se na slobodnim zabatima, u zavjetrinu, disponirale lođe-balkoni, natkrivene produženom krovnom strehom, dok Španjolove oblikuju duže nizove, s ili bez horizontalnog pomaka volumena. Građene su klasičnim tehnikama: zidovi od opeke, stropovi i krovovi od drvenih greda, pokrov krova od kupa-kanalica. Adaptirane su na klimatske uvjete riječkog podneblja, imaju vjetrobranske prostore pred ulaznim hodnikom, a rastvoreni su samo na južnoj strani radi osunčanja i direktne ventilacije prostorija. Petrakove kućice imaju dva dvosobna stana sa stambenom kuhinjom, jedan u prizemlju, drugi na katu, s privatnim ulazima. Španjolove se u tom pogledu razlikuju, riječ je o jednoobiteljskim dvoetažnim kućama, gdje se život ukućana tijekom dnevnih sati odvija u prizemlju u stambenoj kuhinji s dnevnim boravkom i sanitarnim čvorom, a spavaće sobe su smještene na katu do kojeg se dolazi uzdužno postavljenim stubištem, grijane posredno iz kuhinjskog ognjišta. Španjol ističe prednosti ovakve dispozicije radi privatnosti obitelji koja će radije održavati objekt ako je vlasnički „čišći“, i radi smanjenja troškova (vodovodne instalacije ne treba provlačiti na kat), a postavom kućica kratke ulične fronte te dubokog tlocrta, štedi se i na gradskim komunalijama (više jedinica uz dužinu ulice, manji razvod instalacija) i na građevinskom materijalu (duži, pobočni zidovi zajednički su za dvije susjedne). Španjolova tlocrtna shema ima uporište u međuratnim istraživanjima racionalne stanogradnje, sabire prethodna iskustva koja se u novim socioekonomskih uvjetima potencijalno mogu upotrijebiti na većoj skali.³²⁶

³²⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 1404 i 1578, Tehnički opis i projektna dokumentacija ekonomske kuće tipa Petrak, JOSIP ŠPANJOL, Gradimo jeftine stanove!, u: *Novi list*, 18. 7. 1954., JOSIP ŠPANJOL, Gradimo jeftine stanove!, nastavak članka, u: *Novi list*, 20. 7. 1954., JOSIP ŠPANJOL, Ekonomičnom izgradnjom stanova postizava se brže ublaženje stambene krize, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954), 6-7,17-20.

Švedski stručnjak Axel Grope tijekom studijskog putovanja 1955. godine posjetio je Rijeku te su ga se dojmili Španjolovi duplekski zbog racionalnog promišljanja troškova. Mate Baylon, u njegovoj pratnji, od Španjola je tražio da projekt pošalje Stalnoj konferenciji gradova, saveznoj organizaciji koja je tada preuzela obvezu pripreme prve stambene reforme., A. K., Priznanje švedskog stručnjaka stambenoj izgradnji u Rijeci, u: *Novi list*, 6. 5. 1955. Baylon je u svojem udžbeniku stambene arhitekture preporučivao vrlo sličnu tlocrtnu shemu, a bliski tipski projekti uključeni su i u spomenuti prošireni *Pregled tipskih projekata malih stambenih zgrada* (projekti autora Nedića, Milenkovića, Baylona, Kurtovića, Petrovića, Šercera).

4.6.4. Natječaj za kuće radnika i namještenika

Međutim, tipski projekti ove dvojice arhitekata imali su ograničenu primjenu jer se već početkom 1955. godine političkom odlukom širi front individualne stanogradnje. Gradonačelnik Jardas pred Savjetom za komunalne poslove i Odborom za stambenu izgradnju proklamirao je da će grad besplatno ustupati terene za obiteljsku i zadružnu izgradnju u akciji koju će pratiti alokacija 10 milijuna dinara za kreditiranje privatnih kuća.³²⁷ Od stručnjaka gradska je vlast tražila da provedu parcelaciju zemljišta i iznjedre arhitektonske projekte kuća štedljivih propozicija („za nas je u momentalnoj situaciji, potrebnije da imamo više skromnih nego manje komformih ili vrlo komformih stanova.“).³²⁸ Sastanci su galvanizirali struku: u ožujku su prihvaćeni Kolacijevi prijedlozi terena za individualnu stanogradnju (Lupisovo na Vežici, Linićevo na Trsatu, područje oko osnovne škole na Kozali) te su parcijalne regulacijske osnove bile zgotovljene do početka travnja.³²⁹ Tada je odobren i program natječaja za male stambene zgrade koji je sastavio posebno imenovani Odbor (Pavlinić, Petrak, Uhlik, Senjanović, Sila, Čikoš, Šikić).³³⁰ Pravo sudjelovanja imali su projektanti koji djeluju na teritoriju grada i kotara Rijeka, od natjecatelja su se zahtijevali razrađeni prijedlozi tri tipa ekonomičnih kuća jednostavne izvedbe, primjerene mogućnostima budućih vlasnika, s dokumentacijom iz koje bi i laik mogao iščitati sve elemente izvedbe i predložene unutrašnje opreme. Traženi modeli podijeljeni su u kuće za jednu obitelj (prizemnice ili duplexi) i za dvije obitelji (jednokatnice), u varijanti samostojeće, poluugrađene ili u nizu, te različite po kvadraturi, odnosno broju soba (dvosobni i trosobni stanovi sa sobicom i nusprostorijama), s ili

³²⁷ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnici sjednica Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka, 28. 1. i 18. 2. 1955., *, 10 milijuna dinara za kreditiranje privatne stambene izgradnje u Rijeci, u: *Novi list*, 27. 2. 1955.

³²⁸ *, Ne 500 nego oko 1000 stanova moglo bi se izgraditi ako se i privatnici uključe u izgradnju, u: *Novi list*, 20. 2. 1955., HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnici sjednica Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka, 27. 2. 1955. U Splitu je 1956. godine pokrenula slična akcija: gradska uprava odlučuje obnoviti napušteni model ekonomičnih prizemnica te raspisuje natječaj za tipske individualne stambene zgrade, vrlo bliskih kategorija riječkome, ujedno i prvi natječaj nakon rata u Splitu s temom stambene arhitekture. Na temelju natječaja izgrađeno je oko 90 prizemnica na Brdu tijekom 1957., većinom za zamjenske stanove iseljenih stanovnika Geta, ili za privatne investitore kojima je, kao i u Rijeci, grad osigurao zemljište i projekt, kao i kreditna sredstva., SANJA MATIJEVIĆ BARČOT (bilj. 300), 146-147.

³²⁹ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnici sjednica Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka, 4. 2., 12. i 14. 3., 23. 3. i 1. 4. 1955.

³³⁰ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnici sjednica Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka, 7. 3. 1955. Odbor je tada definirao veličine pojedinih prostorija i njihov standard, odredio većinu kriterija natječaja i traženih projekata. Raspravljalo se i o nekim kasnije odbačenim idejama, npr. da bi kupaonice i ostave mogle biti umjetno ventilirane, ili da se u kupaonama montiraju poliban kade, kako bi se potaknula njihova proizvodnja, te na taj način riješilo i pitanje pranja rublja u stanovima.

bez podruma, ukupno šest kategorija. Organizacija unutrašnjeg prostora podržavala je tradicionalni koncept obiteljske strukture i obitavanja (obvezne stambene kuhinje). Premda su natječajem bili zadani neki numerički parametri, primjerice najmanja veličina soba od 16 m², sobica od 6-8 m², na traženje arhitekata ta je točka natječaja kasnije izbačena.³³¹

Na natječaju je participiralo oko 50 riječkih arhitekata i tehničara, 22 rada su nagrađena ili otkupljena, ali sudeći prema broju nedodijeljenih prvih nagrada, žiri nije bilo posve zadovoljan polučanim rezultatima. Apsolutno je dominirala Nada Uhlik s po dvije prve, druge i treće nagrade.³³² Uslijedila je izložba radova u *Malom salonu* na Korzu u organizaciji Društva arhitekata Rijeke i potporu Odjela za komunalne poslove GNO Rijeka na kojoj je prezentirano četrdeset natječajnih projekata, fotografije suvremenog pokućstva i sanitarija, kao i stručni časopisi iz područja arhitekture koje su posjetitelji mogli prolistati. Cilj izložbe bio je da informira građane o novim potporama za financiranje obiteljskih kuća, kao i činjenici da izložene projekte mogu nabaviti po simboličnoj cijeni.³³³ Natječaj je ostvario svrhu animiranja Riječana da svoju uštedevinu usmjere u stabilnu budućnost, u obiteljski dom za sebe i buduća pokoljenja, jer su se već te jeseni počele graditi prve kuće iz kreditnih sredstava.³³⁴ Gradska je vlast ovim programom uspostavila svojevrsno partnerstvo sa stanovništvom, na obostranu korist. Participacija arhitektonske struke bila je izrazito bitna karika. Suvremenim, prilagođenim i racionalnim tipskim projektima ne samo da bi se suzbila siva zona bespravne gradnje, osiguralo bolje uvjete stanovanja većem broju građana, nego i zaustavilo narušavanje

³³¹ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnici sjednica Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka, 28. 3. 1955., Žiri natječaja: Nevenko Pavlinić – predsjednik, ujedno i predsjednik Savjeta za komunalne poslove, Zlatko Kovačić – šef Odjela za komunalne poslove, Zlatko Prikril, Nikola Franković, Boren Emili, Mate Senjanović, Krsto Šojat, Milorad Doričić te Vladislav Marjanović, viši referent NOG Rijeka.

*, Raspis natječaja za nacrt stambenih kuća radnika i službenika u Rijeci, u: *Novi list*, 17. 4. 1955.

³³² Dodijeljene su sljedeće nagrade, po kategorijama kuća: Tip A, 1. nagrada, Nada Uhlik, dvije 3. nagrade – teh. Vjekoslav Antolović i Krešo Vodanović, Zdenko Kolacio, 4 otkupa; Tipa A1, dvije 2. nagrade – Igor Emili, Nada Uhlik, jedan otkup; Tip B, 2. nagrada – ing. Dušan Marčeta i teh. Rudolf Sušan, 3. nagrada – Nada Uhlik, 3 otkupa; Tip B1, dvije 2. nagrade – Nada Uhlik, David Bunetta, 3. nagrada – Nada Uhlik, jedan otkup; Tip C, jedan otkup; Tip C1, 1. nagrada – Nada Uhlik, 3. nagrada – teh. Krešo Vodanović i Vjekoslav Antolović, *, Rezultat natječaja za izradu nacrt za podizanje vlastitih kuća radnika i službenika, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 34, 8. Nada Uhlik ovo je bio prvi natječaj na koji se samostalno prijavila, bez supruga Josipa Uhlika. U intervjuu za *Novi list* rekla je kako joj je iskustvo majke i domaćine pomoglo u osmišljavanju stambenog prostora., R. N., Razgovor sa dobitnicom šest nagrada, u: *Novi list*, 28. 6. 1955.

³³³ *, Izložba nacrt za gradnju malih kuća, u: *Novi list*, 4. 8. 1955., *, Dobro i jeftine kućice, u: *Novi list*, 9. 8. 1955.

³³⁴ E. D., Kako ćeš graditi kuću – razgovor s tajnikom Fonda grada Rijeke za kreditiranje stambene izgradnje, Tomislavom Košćinom, u: *Novi list*, 14. 9. 1955., *, Izgradnja napreduje normalno, u: *Novi list*, 24. 9. 1955.

urbanih i ruralnih krajolika „šundarhitekturom“ proizašlom iz „arhitektonske i urbanističke nepismenosti“.³³⁵ Tema individualne stanogradnje se sredinom 1950-ih godina vraća u *mainstream* arhitektonskog diskursa, ali je u međuvremenu prošla kroz društvenopolitičku transformaciju: fokus je na masovnoj, standardiziranoj formi, dijeljenju stručnog znanja građanima koji su u prijašnjem razdoblju bili imovinski isključeni od angažiranja usluga arhitekata. U riječkim okvirima, pitanje obiteljske stanogradnje će se ipak postupno marginalizirati, odnosno raspravljati ponajviše u kontekstu urbanizma i gradskih komunalnih službi (izrada parcijalnih regulacija, infrastrukturna oprema parcela, procesuiranje bespravnih graditelja i sl.), dok će projektantski interes, kao i društveni prioriteti, okrenuti gušćoj višestambenoj izgradnji u modernim stambenim susjedstvima.

4.7. Stambene interpolacije u središtu Rijeke i Sušaka

S izuzetkom radničkih naselja, do sredine 1950-ih godina opseg stanogradnje je bio skroman i pretežito koncentriran u središtu grada, kao zamjena u ratu porušenih zgrada ili plombiranje nedovršenih gradskih blokova. Popunjavanje urbanih praznina je prioritet oko kojeg se usuglasila struka, razumljiv i sa stajališta ondašnje nestabilne gospodarske situacije.³³⁶ Stambene interpolacije su se izvodile na komunalno već umreženim lokacijama umanjujući u startu visinu investicije, a kako je riječ o konsolidiranom urbanom tkivu, nove zgrade nisu mogle narušiti buduće prostorne planove te su uglavnom imale i vrlo jasno zadane urbanističke smjernice. Premda se interpolacije nominalno podređuju zakonitostima svojega okruženja, pa se u poratnome desetljeću neće dogoditi visinski proboji karakteristični za kasne 1930-e godine, stambena ostvarenja su većinom uspjela maksimalno iskoristiti potencijal svoje lokacije. Nerijetko podrivaju ustaljena načela gradogradnje, negiraju blokovsku urbanu shemu i

³³⁵ Tim riječima je Mutnjaković okarakterizirao veliki segment nove individualne stambene produkcije koja je „kulturalna sramota, jer nagrđuje i uništava izgled naših naselja i gradova, uništava naslijeđenu kulturu i uništava mogućnosti nove kulturne nadgradnje i afirmacije“ te je pozvao struku da se zapita hoće li ti objekti biti „dostojan izraz našega društva i vremena, da li su oni na visini naše društvene svijesti i potreba, našega ukusa i mentaliteta i da li oni sve to određeno i pravilno interpretiraju?“, ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Kako ću graditi svoj dom, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 41-41, 1 i 10.

³³⁶ Na već spominjanom Prvom savjetovanju arhitekata FNRJ o pitanjima urbanizma i arhitekture (Dubrovnik, 1950.), izražena je i suglasnost sudionika „da iz ekonomskih i socijalnih razloga u postojećim gradovima treba prvenstveno izgrađivati slobodne površine unutar rajona, a tek zatim pristupiti izgrađivanju novih naselja“, Zaključci Prvog savjetovanja arhitekata FNRJ o pitanjima urbanizma i arhitekture, održanog u Dubrovniku od 23. do 25. novembra 1950., u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 11-12, 4-23, 7.

neprekidane ulične fasade gradskoga centra. Razlozi su principijelne naravi, s jedne strane je riječ o kontinuitetu međuratne modernističke kritike tipologije tradicionalnoga gradskoga bloka i tendencije otvaranja gradskog prostora zraku i svjetlu, s druge strane je potreba za nedvosmislenim odmakom od prezrene kapitalističke prakse preizgrađivanja gradskih čestica nauštrb javnozdravstvenih kriterija i slobodnih gradskih površina. Interpolacije nastoje poboljšati zatečene prostorne situacije, povezati ili razrahliti gradsko tkivo, pa u tom cilju proizvode i vrlo inventivne prostorne konfiguracije, te će urbanistička vrijednost ovu većinom skromnu arhitekturu svakodnevice elevirati iznad prosječnosti.

4.7.1. Zagrebačka ulica

Težnja ka novome, naprednome urbanističkom rješavanju stambenih novogradnji eksplicitna je već u jednoj od prvih poratnih intervencija: dovršetku stambenog kompleksa Oberziner-Zampieri u Zagrebačkoj ulici koje je od 1950. do 1952. godine gradilo VGP Primorje za stanove namještenika tvornica *Svjetlost* i *Rikard Benčić*.³³⁷ (SI. 4.21. a-c) Arhitekt Hinko Bauer od izvornog projekta Agnoldomenica Pica mjerodavnim je uzeo samo visinu izgrađenih lateralnih krila te je na njih prigradio tornjeve iste katnosti, dok je uz građevinsku liniju, gdje bi se prijeratnom logikom našla također visoka, do krajnosti stanovima ispunjena fronta objekta, postavio tek niski poprečni trakt, preko čije galerije se ostvaruje veza svih funkcionalnih segmenata sklopa. Bauer je tako u drugi plan povukao visoke volumene ublažujući opresivno djelovanje međuratnog stambenog masiva te priskrbio više svjetla i sunca internom dvorištu, ali i ostvario otvoreniji odnos prema gradu. Kolacio nije propustio iskoristiti ovaj primjer za edukaciju građanstva o suvremenom urbanizmu napisavši pohvalu uspjeljoj arhitektonskoj obradi koja „prikazuje nam ne samo interesantno arhitektonsko rješenje, već i putokaz – u urbanističkom smislu – za rješavanje ovakvih četverougaoih blokova u gradu“, te je u usporedbi sa Picovim projektom „ispravno i u stručnom pogledu napredno“, odnosno „unijet će potrebnu svježinu u zastarjeli način izgradnje i arhitekturu Zagrebačke ulice“.³³⁸ Tornjevi su vizualno olakšani širokim prozorskim poljima stubišne okomice te dugačkim lođama i terasama najviših katova, ali na njihovim bočnim stranama Bauer ne podražava Picovu

³³⁷ *, Počela je izgradnja novih stanova za trudbenike poduzeća „R. Benčić“, u: *Riječki list*, 20. 5. 1950., *, Novi moderni stanovi za radnike poduzeća Rikard Benčić i Svjetlost, u: *Riječki list*, 19. 1. 1952.

³³⁸ ZDENKO KOLACIO, S prve izložbe lokalne privrede: Arhitektura, urbanizam i hortikultura, u: *Riječki list*, 8. 10. 1950.

ekspresivnu raščlambu s konzolno izbačenim kvadratnim balkonima, već je fasadna opna zatvorenija, artikulirana tek plitkim rizalitom s horizontalnim pojasevima trakastih prozora. Iza nenametljive vanjštine nalaze se po dva komotna dvosobna stana na svakoj etaži do četvrtoga kata, zrcalno postavljena oko stubišnog okna i dizala, a preostale katove zauzimaju trosobni stanovi. Tlocrtna osnova stanova odražava novu socijalno-političku konstelaciju, stambene jedinice namijenjene su za nuklearne obitelji bez služinčadi, u kojima domaćica/supruga preuzima vođenje kućanstva. Kako je sam projektant naglasio, kuhinja je zato radnoga tipa te u direktnoj vezi s dnevnom sobom-blagovaonicom, nestaje stroga prostorna podjela na gospodarski (nevidljivi, uslužni) dio stana i reprezentativne obiteljske odaje kao u građanskim stanovima prethodne epohe.³³⁹ U dvokatnom spojnom krilu nalazi se dodatnih dvanaest stanova, po funkciji i broju istovjetnih prostorija kao u tornjevima, ali manje kvadrature te s priručnim kuhinjama. Aneks je oblikovan s posebnom pažnjom: meki bridovi i puni, zaobljeni krovni vijenci podsjećaju na stilizaciju međuratnih talijanskih gradnji, ali je zato upotreba drvenih daščica na parapetima prozora posve netipičan arhitektonski motiv za Rijeku. Slobodne uglove aneksa podržavaju stupovi pa figuriraju i kao natkriveni ulazni trjemovi tornjeva i prolazi prema dvorištu koje je, također u duhu poratnog kolektivizma, trebalo biti uređeno kao zajednički stambeni park. Prema unutrašnjosti bloka u prizemlju poprečnog trakta smještene su utilitarne prostorije za stanare (praonice, sušionice, biciklarna, spremišta i sl.), a prema uličnoj strani redaju se trgovačke radnje s velikim ostakljenim plohamo izloga obrubljenih finim, tankim metalnim šprljcima, koje kontrastiraju kamenom obloženim međupoljima. Realizirana interpolacija natprosječne je izvedbe za ovo vrijeme još uvijek slabe materijalne osnove, a i isticala se visokom katnošću koju je diktirao kontekst.

4.7.2. Potok: stambeni blok Teslina-Cambierieva-Viktora Cara Emina

Riječka će luka, pod ingerencijom Ministarstva pomorstva FNRJ, lobirati proračunska sredstva za rješavanje stambenih potreba svojih radnika, planirajući novu „radničku četvrt“ unutar zone Potoka s klasičnim višestambenicama i pratećom društvenom infrastrukturom (klupske prostorije, jaslice i sl.). Nastavljajući sistematizaciju ovog gradskog područja, luka je 1949. godine na raspolaganje dobila djelomično izgrađeni prostor između Ambrosinijevih introvertiranih stambenih kazeta na sjeveru i međuratnih masa najamnica na južnoj strani. U

³³⁹ HINKO BAUER, Stambeni kompleks u Rijeci, u: *Arhitektura*, 6(1952.), 2, 24-25.

ovaj predio „prekrasno pošumljen visokim, zrelim stablima“, Josip Petrak će intervenirati imajući na umu vrijednosti naslijeđenog ambijenta. Nove četverokatnice, obilježene slovima do A do F, raspoređuje vrlo prozračno, na odstojanju, kao samostojeće objekte ili prislonjene uz susjedne gradnje u već definiranim uličnim potezima, gdje god je moguće zadržava vegetaciju kultivirajući slobodne površine stazama, parkovima i dječjim igralištima. Urbanistički presedan su zgrade B i C, položene poprečno na Cambierijevu ulicu radi maksimalnog osvjetljavanja začelja Tesline ulice, kao i odluka da se slobodnim ostavi ugao kod zgrade A.³⁴⁰ (SI. 4.22.) Petrakov plan donio je ne samo precizne urbanističke, već i arhitektonske postavke. Zgrada A jedina je imala komercijalno prizemlje s niskim, ostakljenim mezaninom, dok su tlocrti stambenih etaža odgovarali zgradi B i C, odnosno radilo se o iteracijama tipskog projekta ing. Ive Bartolića koje su prilagodili Petrak i Kolacio, uz teh. Milana Ležajića.³⁴¹ (SI. 4.23.) Radi se o dubokim lamelama (10,6 m) s tri stambene jedinice po katu te trokrakim stubištem obavijenim oko dizala. Stanovi su dvosobni, približno iste površine, bočni su dvostrano orijentirani, a središnji stan je u cijelosti razvijen uzduž glavne fasade te su mu spavaća i dnevna soba odijeljene funkcionalnim čvorom kuhinje i kupaone. Ponavljanje tlocrtne formule donekle je prikriveno različitim tretmanom pročelja i vanjskih dijelova stana – jednom obodnom stanu kuće A pridodana je lođa, a u B i C oba bočna stana imaju izbačene balkone kuhinja, također, kuhinjski i sanitarni sklop u kući A je naglašen uskim prorezima prozora, dok je u ostalima negiran jednoobraznošću fenestracije.³⁴²

³⁴⁰ Stručna revizijska komisija pri Ministarstvu pomorstva zahtijevala je samo da zgrade B i C, položene okomito na ulični pravac, nemaju ukošene bočne stranice, kako je Petrak zamislio, već ravne, radi bolje iskoristivosti tlocrtnog oblika. Revidirani plan dovršava Kolacio 1950. godine, u kojem je zbog ograničenog budžeta odlučeno da će se društvene prostorije smjestiti unutar jedne od novih zgrada, a jaslalice se izmještaju iz naselja., AJ, Ministarstvo pomorstva FNRJ, f. 552, kut. 77, GPZ Rijeka, ing. Josip Petrak, 1949., situacioni plan naselja 1:200, tehnički opis projekta; GPZ Rijeka, ing. Zdenko Kolacio, 1950., građevni plan naselja Direkcije luka, situacioni plan 1:1 000; Rješenje komisije za reviziju projekata

³⁴¹ Arhitekt Ivo Bartolić od 1949. do 1952. godine razvio je niz tipova stambenih jedinica za obiteljske i dvojne kuće, participirajući i na javnim natjecanjima. Premda su dosad ubicirana samo njegova radnička naselja niskog stanovanja (Sisak, Varaždin, Karlovac, Osijek) iz tih godina, za pretpostaviti je da, radeći u Arhitektonsko-projektnom zavodu Ministarstva građevina u Zagrebu, izrađuje i druge tipske projekte te je tim putem tipski predložak četverokatnice pribavljen za riječke potrebe. Bartolić će tip tlocrta s tri stambene jedinice u etaži često koristiti u prvoj polovini 1960-ih godina prilagođavajući ga modularnoj koordinaciji i masovnoj repetirajući u zagrebačkom naselju Trnsko i Folnegovićevom naselju., BORKA BOBOVEC, LUKA KORLAET, NINO VIRAG, Arhitekt Ivo Bartolić – prolegomena opusu, u: *Arhitekt Ivo Bartolić: modernistička arhitektura Siska*, katalog izložbe, (ur.) Sven Sorić, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2016., 7-35, 11-16.

³⁴² AJ, Ministarstvo pomorstva FNRJ, f. 552, kut. 77, Stambene zgrade Direkcije luka, GPZ Rijeka, 1950.

Do 1952. godine GP Kvarner i GP Jadran dovršili su zgrade A (Nikole Tesle 11), B i C (Cambierijeva 4 i 6, potonja kasnije srušena) za Direkciju luke Rijeka, a daljnju izgradnju će preuzeti drugi investitori.³⁴³ Tako zgradu D podiže GP Vladimir Gortan za Brodogradilište 3. maj (1953.-1954., V. Cara Emina 3/1), po projektu ing. Ivana Viličića u GPZ-u. (SI. 4.24.) Poradi svoje urbanistički istaknute pozicije, u Petrakovom planu je određeno da bude arhitektonski posebnija, što je Viličić ispoštovao projektirajući uočljivu staklenu kutiju stubišnog tornja, a na svim slobodnim pročeljima sinkopirane, ukošene parapete lođa i balkona, osobito efektnog dojma na oštrome uglu objekta, što se može smatrati nastavkom istraživanja teme međuratne *Casa nave*.³⁴⁴ Dvojne zgrade E i F, povezane preko unutrašnjeg dvorišta, također je trebao financirati 3. maj, Marko Stipančević izradio je dvije varijante nacrtu, s poprečnim višekatnim traktom ili jednostavnijim pasažem, no 1955./1956. godine izgradnju jedne višekatnice preuzima Rafinerija nafte, sada po projektu i u izvedbi GP Jadrana (Teslina 5).³⁴⁵ Unatoč tome što su realizirane višestambenice uglavnom jednostavnije volumetrijske kompozicije i asketskog formalnog oblikovanja, predstavljaju vrijednu i skladnu urbanističku cjelinu.

4.7.3. Pomerio i Dolac

Subvertiranje koncepta zatvorenoga gradskoga bloka bitna je karakteristika i urbanističkog ansambla stambenih višekatnica Josipa Petraka u ulici Pomerio. Zadužen za parcijalnu regulaciju uličnog poteza oko skalnade koja vodi u Dežmanovu ulicu, projektirao je četiri nova objekta: zapadno podugačku visokokatnicu naslonjenu na kuću Fabich, „mamuticu“ iz secesijskog perioda, te tri skoro identične peterokatnice na zapuštenoj, neartikuliranoj zaravni istočnije. Dubina te parcele omogućila je pozicioniranje dijela novih gradnji okomito u odnosu na uličnu liniju, ulijevajući više svjetla u unutrašnjost bloka i promovirajući gradnju

³⁴³ *, Graditelji stambenih zgrada u ulici Tesla obvezali se da će do izbora staviti pod krov jednu četverokatnicu, u: *Riječki list*, 4. 3. 1950., *, Izgradnja stanova za lučke radnike Rijeke, u: *Riječki list*, 23. 4. 1950., *, Oko 1400 lučkih radnika Rijeke dobit će nove stanove, u: *Riječki list*, 19. 10. 1950., *, Poduzeće Jadran dovršilo je ove godine sedam zgrada, u: *Riječki list*, 25. 5. 1951., *, Nove stambene zgrade u Ulici Nikole Tesle, u: *Riječki list*, 26. 1. 1952.

³⁴⁴ HR-DARI, JU-16, jed. 39/55, Stambena zgrada 3. maja u ulici Petrarca, GPZ Rijeka, ing. Ivan Viličić, 1952., *, Uspjela licitacija, „3. maj“ će graditi peterokatnicu u Ulici Petrarca, u: *Riječki list*, 29. 5. 1953.

³⁴⁵ HR-DARI, JU-16, jed. 29/54 i 65/54, Stambene zgrade za 3. maj, CBP, ing. Marko Stipančević, 1954., *, Gradilište „Tesla“, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 3(1956.), 1, 7-8.

samostojećih visokih kuća u gustoj gradskoj strukturi. (Sl. 4.25.) Petrakov projekt datira iz 1947. godine, sljedeće godine otvoreno je gradilište za sve četiri zgrade, ali su radovi zbog ekonomske krize bili obustavljeni do 1950. godine.³⁴⁶ Tada se prioritiziraju krajnje točke regulacije, kuće 1 i 4, prikopčane na povijesne susjede, izvodi ih 1951. godine GP Jadran.³⁴⁷ Njihove zajedničke karakteristike potvrđuju da je riječ o objedinjenoj zamisli: suterenske etaže obložene su grubo lomljenim kamenom, imaju betonske nadstrešnice nad ulazima i plitki vijenac između prizemlja i stambenih katova te isti tip fasadne žbuke i kolorita, prigušeni sivkasto-oker ton kakav se, doduše, primjećuje i na većini riječkih stambenih zgrada iz ranih 1950-ih godina. Kuća br. 1 ima blago zakrivljeno glavno pročelje sljedeći putanju ulice Pomerio, vrlo je plošno, s tek urezanim prozorima i izdubljenom osi lođa na najisturenijem uglu, dok je trgovačko prizemlje raščlanjeno stupovima. (Sl. 4.26. a) Najpamtljiviji element kuće br. 4 je fasadna opna južne strane, u potpunosti rastvorena jednoličnim ritmom lođa koje su ograđene valovitim pločama učvršćenim metalnim držačima, što je neobičan detalj, možda priručna opcija u poratnoj nestašici. (Sl. 4.26. c, d) Kuću br. 3, uz nasuprotni rub javnog stubišta, izgradilo je VGP Primorje za poduzeće *Rikard Benčić* tijekom 1953. godine.³⁴⁸ Premda su u međuvremenu izrađeni novi nacrti u GPZ-u, korespondira s ranijim planom, dapače, doima se kao varijantno rješenje kuće br. 1, s komercijalnim uličnim parterom odvojenim od stambenog dijela, konzolnom rampom za pristup postraničnoj ulaznoj veži, te *vis-à-vis* postavljenim višedijelnim prozorima transparentnih stubišnih okomica. Viši oblikovni i stambeni standard postignut je adicijom balkona na zapadnom pročelju, a prema dvorišnoj strani dugačkih lođa ukošenih stražnjih zidova.³⁴⁹ (Sl. 4.26. b) Što se tiče daljnjeg razvoja ovog stambenog bloka, nema naznaka da se pokušalo realizirati središnju, potpuno samostalnu

³⁴⁶ Josip Petrak autorstvo regulacije i stambenih zgrada izvedenih u prvoj fazi potvrđuje u svojim biografskim podacima u ostavštini Državnom arhivu u Rijeci. Projektna dokumentacija nije sačuvana, samo prepiska OTR-a i GPZ-a oko pripreme nacrt., HR-DARI, JU-212, kut. 54, Ugovor sa GPZ-om za projektiranje stambenih zgrada u ulici Pomerio, HR-DARI, RO-57, Popis projekata, fotografija makete i realiziranog objekta (kuća br. 4)., *, Izgradnja i obnova javnih i stambenih zgrada u Rijeci, u: *Riječki list*, 11. 5. 1948.

³⁴⁷ *, U Rijeci se gradi dvanaest velikih stambenih zgrada, u: *Riječki list*, 3. 2. 1950., M. F., Vrijedne kolektivne obaveze radnika građevnog poduzeća „Jadran“, u: *Riječki list*, 18. 5. 1950., *, Poduzeće „Jadran“ dovršilo ove godine sedam zgrada, u: *Riječki list*, 25. 5. 1951.

³⁴⁸ *, Preko 200 novih stanova, u: *Riječki list*, 4. 2. 1953., *, Gradi se..., u: *Riječki list*, 26. 4. 1953.

³⁴⁹ HR-DARI, JU-16, jed. 33/53, GPZ, Projektna dokumentacija iz 1950., potpisuju Zdenko Sila i teh. Milan Ležajić, nacрте obradio ing. Boris Tomašević 1952., Rješenje Komisije za reviziju idejnih i glavnih projekata GNO Rijeka.

stambenu jedinicu iz Petrakovog plana te je, nepredviđeno, s ceste ostalo vidljivo začelje Valentinijevih najamnica.³⁵⁰

U neposrednom susjedstvu sredinom 1950-ih godina realiziran je blok oficirskih stanova ing. Branka Tučkorića, još jedna urbanistički spretno smještena interpolacija koja respektira zatečenu arhitektonsku i krajobraznu baštinu. Tučkorić projektira prostorno razvedenu strukturu koja povezuje dvije paralelne ulice. Riječ je o dvojnog objektu: četverokatnici na kraju stambenog niza u Dežmanovoj ulici, prislonjenoj uz Rubinichevu kuću *Sirius*, i ugrađenoj peterokatnici u Kurelčevoj ulici. (Sl. 4.27. a, b) Stambeni sklop obuhvaća i površinu ograđenoga vrta sa zrelom vegetacijom, preostatom nekadašnjeg engleskog parka koji se protezao do Zagrada.³⁵¹ Objekt u Dežmanovoj je na većoj visinskoj koti pa dilatirani spojni trakt služi za internu komunikaciju i savladavanje visinske razlike. U obje stambene zgrade ulazi se preko opisanog vrtinoga krila, odnosno iz njegovog se prizemlja zaobljenim stubištem i dizalom pristupa galerijama koje korisnike razvode do stanova na svim etažama. Galerijske koridore podržava kolonada elegantnih stupova, u zgradi prema Kurelčevoj postavljenih u osi poprečnih nosivih zidova, a galerija se tu nastavlja i na posljednjem nivou u obliku razigrane, vijugave nadstrešnice krovne terase. Stanovi su projektirani u dvije varijante, kao malo prostranije garsonijere (radna kuhinja, sanitarije, jedna veća dnevna/spavaća prostorija) te dvosobni stanovi složenije organizacije i natprosječne opremljenosti: imaju odvojenu kupaonicu od zahoda, stambenu kuhinju s dvije velike špajze, zaseban hodnik s ugrađenim ormarima te dobro proporcionirane južne sobe sa zidnim lavaboima. Budući da je riječ o stambenom smještaju za pripadnike Jugoslavenske narodne armije, nadstandard opreme ne iznenađuje, dapače, ovaj se stambeni kompleks ističe visokom razinom izvedbe vanjskih lica zidova i zaokruženim estetskim konceptom. Prizemlja su obložena pravilnim redovima klesanaca i perforirana kvadratnim prozorima drvarnica i spremišta. Pročelje na Kurelčevoj profilirano je ortogonalnom rešetkom u visokom reljefu koja omeđuje šest prozorskih osi, a koloriranjem prozorskih polja u cinober crvenoj i tamnosivoj boji autor je ostvario dojmljivu

³⁵⁰ Međuprostor je umjetnički uređen 2008. godine na inicijativu Muzeja moderne i suvremene umjetnosti. Brazilska umjetnica Karin Schneider izvela je labirint od crvene opeke s pozornicom, a fontanu-skulpturu umjetnica Ivna Mavrinac. Prostor je i hortikulturno uređen, postavljene su i sprave za igru djece, klupe i ostala oprema., *Igralište Pomerio; projekt Karin Schneider s javnom slavinom Ivne Mavrinac*, katalog izložbe, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2008.

³⁵¹ U Kurelčevoj ulici nalazila se kuća Meynier, srušena u Drugom svjetskom ratu, a iza nje je bio uređen prostrani vrt/park., RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 133), 160.

vizualnu igru. Činjenica da se originalni kolorit s lakoćom očitava svjedoči o kvaliteti terabone korištene za finalnu obradu pročelja. Motiv okvira ponovljen je na zabatnoj strani kuće u Dežmanovoj formirajući plitke lođe za aranžman balkonskih lončanica.³⁵²

Za temu aktiviranja unutrašnjih dvorišta gradskih blokova relevantan je i primjer stambene uglovnice na bivšem trgu Mateotti, podignute na mjestu razorene sinagoge čiji su ostaci uklonjeni 1949. godine.³⁵³ Natječaj za arhitektonsko rješenje raspisan je 1954. godine, a izvedbeni projekt izrađen u Rijeka-projektu 1956. godine (Dušan Marčeta i Milena Frančić), te su građevinski radovi izvođeni 1957.-1958. godine, još uvijek u *intermezzu* dvaju striktno normiranih razdoblja stanogradnje.³⁵⁴ Volumen oblika obrnutog slova L inteligentno je interpoliran uz strmi odsječak ulice Pomerio tako što suterenske etaže, trgovačko prizemlje i međukat prebrođuju visinske razlike. Diferencirani kamenim lomljencima i snažnom ugljenosivom bojom, vizualno formiraju bazu za stambene katove. Prema nekadašnjem trgu pročelje je dinamizirano dubokim lođama, dok je podugačka bočna strana u ulici Pomerio plošnija, a jednoličnost se umanjuje dionicama francuskih prozora u kamenom okviru, s igrom punih betonskih i metalnih ograda, kao i na čeonj strani. Prohodno prizemlje vodi do privatnog parkinga stanara u središtu bloka, otkud se vertikalnim komunikacijama pristupa do stambenih jedinica. Dostupan teren tako je iskorišten u svim razinama, a zgrada ostvaruje i kvalitetne kontakte s okolišem izvlačeći najbolje iz složene urbanističke situacije. (SI. 4.28.)

4.7.4. Belveder

Relaksacija strogih normativa početkom 1950-ih godina i usporedno povećanje ulaganja u stanogradnju rezultirali su odobravanjem arhitektonskih rješenja većih umjetničkih ambicija,

³⁵² HR-DARI, JU-16, jed. 116/54, Blok oficirskih stanova Rijeka, APB Tučkorić, Zagreb, ing. Branko Tučkorić, 1954.

³⁵³ Preimenovanjem gradskih ulica 1955. godine nestao je naziv Trg Mateotti, ranije korišten za proširenje na stjecištu ulice Pomerio, Fiorello la Guardia i Ciottine. Od trga je ostao pješački otok između kolnih traka te omanji javni prostor ispred nove uglovnice gdje su danas posađena dva stabla u povišenim kamenim gredicama.

³⁵⁴ Rezultati natječaja bili su sljedeći: 1. nagrada – Zdenko Kolacio, 2. nagrada – Dušan Marčeta i Vlado Sulovsky, tri otkupa (Josip Petrak, ...), *, Rezultati natječaja za stambenu zgradu na Trgu Mateotti, Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 23, 8. Usljed manjka arhivske dokumentacije nisu poznate konzekvence provedenog natječaja. Kolacijevu preseljenje u Zagreb 1956. godine vjerojatni je razlog zbog čega pravo izvedbe nije dobio prvonagrađeni autor, već investiciju Rafinerije nafte preuzima drugonagrađeni Marčeta, sada u partnerstvu s Milenom Frančić, suprugom Vlade Sulovskoga. Projektna dokumentacija nije sačuvana, samo tehnički izvještaj i uporabna dozvola, iz kojih se iščitavaju podaci o autorima i godinama gradnje., HR-DARI, JU-108, kut. 140.

maštovitijih formacija i suvremenijih tlocrtnih zamisli. Izvrstan je primjer stambeno-poslovna uglovnica Nade Šilović na Belvederu (1954.-1956.), koja je zatvorila blok najamnica između Račićeve i Omladinske ulice. (Sl. 4.29. a-d) Projektni zadatak je podrazumijevao dispoziciju tri konektirana građevna tijela: ugaonog korpusa s poslovnim prizemljem i četiri stambena kata, središnjeg trokatnog stambenog trakta podignutog na stupce pravokutnog presjeka te četverokatnice na čijoj se krovnoj terasi nalazila priručna praonica i sušionica rublja za cijeli sustav. Centralni trijem služio je za prilaz komunikacijskim vertikalama za istočni i središnji objekt, a susjedni je imao vlastiti ulaz iz Račićeve ulice. Probijanje kontinuirane ulične fasade motivirano je težnjom za suvremenijom konceptualizacijom gradskoga bloka, prvenstveno osiguravanje bolje ventilacije internog dvorišta koje se valorizira i velikim staklenim stijenama i kuhinjskim lođama na začelju novih zgrada. Senzibilitet za prilagodbu mikrolokaciji očituje se u poštivanju visinskih determinanti susjednih objekata, kao i pokušaju ublažavanja neugodno suženog utoka obodnih prometnica u Laginjinu ulicu. Šilović je, naime, lagano zakrenula stambeni volumen uz Omladinsku predviđevši na ustupljenoj površini manji zeleni otok koji se trebao protezati i ispod ulaznog trijema. Ugaoni blok u parternoj zoni obloženoj kulirom ima dva trgovačka lokala sa mezaninom oblikovanim staklenim prizmama, dok neprekidni niz lođa karakterizira gornje stambene etaže ispunjene komfornim dvosobnim stanovima. U zglobnom međuprostoru smješteno je dvokrako stubište i jedna garsonijera, a niz dvosobnih stanova nastavlja se kroz dvije susjedne stambene jedinice, po sistemu dva stana vezana na stubište. Skeletni konstruktivni sistem omogućio je organizaciju modernijeg, adaptabilnijeg stambenog prostora sa sanitarnim jezgrama u središnjoj zoni tlocrta, uz dvorišnu stranu provučenim gospodarskim dijelovima stana te pružanje dnevnih i spavaćih soba duž vanjskog pročelja s najpovoljnijom insolacijom. Duboki tlocrti osigurali su dvostranu orijentaciju stanova, odnosno optimalno prozračivanje. Dnevni je boravak jasno diferenciran, povezan s prostranom kuhinjom i sanitarnim čvorom, dok je intimniji, noćni dio stana odijeljen pomičnom „harmonikom“.³⁵⁵ Glavno pročelje prema Račićevoj plastički je artikulirano geometrijskim rasterom plitkih profilacija i oživljeno oker-žutim parapetima prozora, a podzid trijema rustikalno je akcentiran, možda i kao „mig“ nasuprotnoj *Casa nave*. Arhitektici Šilović ovo je projektantski i građevinski najkompleksnija i najautentičnija višestambenica koju je uspjela realizirati u svojem „riječkom desetljeću“.

³⁵⁵ HR-DARI, JU-169, jed. 389, 857, 938, 1140 i 2176, Stambeni blok Račićeva, GPZ Rijeka, ing. Nada Šilović, 1954.

4.7.5. Kompleks *Jugolinije* i *Svjetlosti* u Ulici žrtava fašizma

Poslijeratna asanacija gradskog tkiva zahvatila je i teren nekadašnje gradske Plinare uz Ulicu žrtava fašizma. Ovaj rubni dio Staroga grada do Drugog svjetskog rata bio je pauperiziran stihijskom izgradnjom trošnih kuća i baraka, a potom potpuno devastiran zračnim bombardiranjima koja su osobito oštetila podzemno korito potoka Lešnjak.³⁵⁶ Talijanski planeri predvidjeli su fizičko raščišćavanje ovog zemljišta već 1930-ih godina, a ranih 1940-ih godina bilo je planirano podizanje dvaju izduženih peterokatnica pod okriljem talijanskog programa stanogradnje za državne činovnike.³⁵⁷ Njihov položaj okomito na uličnu os prefigurirao je razmišljanja Kolacija i Sile koji također uviđaju prednosti atipične orijentacije stambenih objekata skicirajući dva paralelna solitera na ovom prostoru, buduće stambene objekte *Jugolinije* i *Svjetlosti*. (Sl. 4.30. a, b) Dvije dugačke i visoke stambene lamele uokvirene paspartuom gradskog zelenila i rekreativnih površina, urbanistima su predstavljale i higijensku profilaksu zagušljivog Starog grada, lateralni prodor zelenog koridora koji se pružao od Školjića do novog parka ispred OŠ Nikola Tesla.³⁵⁸ Dobro prostudirani urbanistički uvjeti rezultirali su uspješnim primjerom urbane regeneracije, a i unijeli suvremeniju koncepciju stanovanja u gradski centar – eliminaciju nezdravih dvorišta, te ideal visokih solitera okruženih zelenilom.

Javni natječaj 1953. godine iznjedrio je projektno rješenje prenoćišta *Jugolinije*, prislonjenog na kuću Kucich, i poprečne stambene zgrade istog investitora (autor Antun Ulrich i suradnik Ninoslav Kučan).³⁵⁹ (Sl. 4.31. a-c) Projektiranje stambenog objekta tvornice *Svjetlost*,

³⁵⁶ RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 133), 106.

³⁵⁷ Projekt peterokatnica izradio je arhitekt Francesco Allgera, šef Građevinskog odsjeka INCIS-a., JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 139-140.

³⁵⁸ HR-DARI, JU-169, jed. 101, Stambene zgrade Ul. žrtava fašizma, Urbanistički institut Rijeka (Zdenko Kolacio i Zdenko Sila), nacrt terena, 1952., nacrt gradilišta 1954., ZDENKO KOLACIO, Zelene površine u centru grada, u: *Riječki list*, 7. 3. 1954.

³⁵⁹ Na natječaju su honorirani sljedeći timovi arhitekata: 1. nagrada – Antun Ulrich, Ninoslav i Jelena Kučan, 2. nagrada – nije dodijeljena, dvije 3. nagrade – Slobodan Janjić i Stevan Bravačić; Tankred Lubynski, Beata Šajnović, Valerija Leskovar-Šverer, tri otkupljena rada (Josip Uhlik, Dušan Marčeta i Vojislav Karlavaris, nepoznati autor/i), *, Raspis natječaja *Jadrolinije* za idejno rješenje stambene zgrade i prenoćišta, u: *Riječki list*, 30. 1. 1953., *, Rezultati natječaja, u: *Riječki list*, 19. 4. 1953., ZDENKO KOLACIO, Izložba natječajnih radova, u: *Riječki list*, 23. 4. 1953.

Prvonaagrađeni rad izrađen je u projektnom birou Antuna Ulricha (Atelijer „U“) u Zagrebu, Kučan je tada bio mladi suradnik, iako potpisuje idejni projekt. Ulrich je dobro poznao riječku urbanističku situaciju radeći na *Direktivnoj osnovi*, a rješenje objekta *Jugolinije* tipološki je blisko njegovoj drugoj realizaciji, poluugrađenoj četverokatnici u Vojnićevoj/Martićevoj ulici u Zagrebu, u smislu prelamanja ugaonog bloka na dva stambena segmenta, od kojih je jedan riješen unutrašnjim hodnikom, a drugi galerijskim sustavom, te otvaranja dominantne

translatiranog niže uz ulicu, bit će ponuđen Dušanu Marčeti i Vojislavu Karlavarisu, moguće i kao reinterpretacija stambenog krila njihovog otkupljenog natječajnog rada.³⁶⁰ (Sl. 4.32.) Izvedba obje se otegnula do 1956. godine zbog hidrotehničkih problema s gradilištem, no naposljetku je Rijeka dobila najreprezentativnije stambene objekte nakon rata.³⁶¹ Prenočište je podrazumijevalo uobičajeni repertoar sadržaja i usluga, hotelski tip smještaja (jednokrevetne i dvokrevetne sobe, popratni servisi, recepcija, stan domara), uz naglašenije društvene prostorije za radni kolektiv. U izvedbi je izostavljena vertikalna dnevnih boravaka s lođama, predviđena na svakoj etaži, te je spoj sa susjednom kućom Kucich ostao pomalo nedorečen. Osim ovog segmenta, Ulrichova natječajna ideja dosljedno je provedena u realizaciji, osobito njegovo inzistiranje da se stambeni trakt ne lomi preko kuta kako bi stanari bili zaštićeniji od neželjenih pogleda susjeda.

Arhitekti obje interpolacije vodili su računa o prijelaznim točkama između javnog i privatnog prostora: uvučeni predvrt dijeli prenočište od ulice, a trijemovi duž glavne stranice obju dugačkih stambenih lamela omekšavaju tranziciju iz parka u domicilnu sferu. Problem balansiranja potrebe za privatnošću s realitetom kolektivnog stanovanja u visokom i napućenom objektu (obje imaju sedam stambenih etaža), adresiran je na nekoliko načina. Pazilo se na proporcioniranje zajedničkih dijelova zgrade, da budu prostrani i služe komotnijem kretanju stanara. Zgrada *Svjetlosti* tako ima više ulaznih punktova, široke vestibule, nekoliko stubišta i dizala, a Ulrichova, primjenjujući galerijski sustav, vodi računa da je nivo prilaznih hodnika oko 50 cm niži od poda stanova, kako bi prozorski otvori bili iznad linije očista prolaznika.³⁶² Krovne terase aranžirane su za zajedničko korištenje, kako za praktičnu namjenu (praone i sušione rublja), tako i za hedonističku (zone za sunčanje s instaliranim tuševima, dnevni boravci). Terasom *Jugolinije* dominira betonska nadstrešnica prostora za sušenje rublja, organski zaobljene linije, dok je krovna etaža *Svjetlosti* zaključena lebdećim okvirom elegantne

stranice širokim lođama. VESNA MIKIĆ, *Arhitekt Antun Ulrich: klasičnost moderne*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2002., 169-171.

³⁶⁰ HR-DARI, JU-16, jed. 27/55, Stambena zgrada Svjetlost u Ul. žrtava fašizma, CBP Rijeka, ing. Dušan Marčeta i ing. Vojislav Karlavaris, 1953.

³⁶¹ Ratnim bombardiranjem otvoren je veliki krater u koritu Lešnjaka koji je stvarao probleme prilikom temeljenja stambenih objekata te je potok kolektorom preusmjeren u Mrtvi kanal. Zgradu *Jugolinije* izvelo je GP Primorje., HR-DARI, JU-16, jed. 150/53, Položajni nacrt drenažne i odvodne kanalizacije novogradnja u Ulici žrtava fašizma (Zavod za geotehniku Zagreb, 1953.), D. G., Što je sa stambenim blokom za poduzeće „Jugolinija“, u: *Riječki list*, 16. 7. 1953., E. M., Najveća nova zgrada u Rijeci, u: *Novi list*, 1. 8. 1956.

³⁶² HR-DARI, JU-16, jed. 67/53, APZ Ulrich (Atelijer „U“), idejni projekt 1:200, 1953., ANTUN ULRICH, Stambena zgrada i prenočište Jugoslavenske linijske plovidbe, u: *Arhitektura*, 8(1954.), 1, 29.

pergole. Monotoniju elementarno, prizmatično formiranih visokokatnica autori su uspjeli izbjeći razrađenom likovnošću pročelja. *Jugolinijin* blok rasterećen je sjenovitim lođama, dodijeljenih svakoj stambenoj jedinici bez iznimke, a začelje personalizira snažna masa komunikacijskog tornja sa stubištima i dizalima. Zgrada *Svjetlosti* isti efekt postiže različitom tipologijom otvora te kombinacijom punih i perforiranih dionica, ponovno stanovima u najvećoj mjeri pružajući izlaz na lođe. U *Jugolinijinom* sklopu, Ulrich je dvosobnim i trosobnim stanovima podigao kvalitetu projektirajući vrlo protočne i fleksibilne tlocrte dobro povezanih funkcionalnih grupa, primjerice, osiguran je nesmetan prolaz iz stambene kuhinje u dnevni boravak, koji je isto tek kraćim segmentom zida odijeljen od spavaće sobe jer u noćnim satima i sam služi za počinak. Ove arhitektonski i urbanistički domišljene interpolacije na dostojan su način artikulirale istočni rub Staroga grada, unoseći prostorni red u ovu dugo zanemarenu gradsku zonu.

4.7.6. Strossmayerova ulica i početak Šetališta XIII. divizije

U međuraću se nisu stigle kompletirati dvije krucijalne ulične vizure centra Sušaka: omeđiti Strossmayerovu ulicu kod Gimnazijskih stuba i zapuniti međuprostor kuće Alga i Kauzlarić na Šetalištu XIII. divizije. Potonju lokaciju rezerviralo je poduzeće *Vulkan* raspisujući, u provedbi Društva arhitekata, javni natječaj za arhitektonsko rješenje 1952. godine.³⁶³ Realizacija je uslijedila vrlo brzo, Josip Uhlík je samostalno razradio prvonagrađeni projekt, a GP Jadran je gotovu zgradu predao naručitelju već u proljeće 1954. godine. (Sl. 4.33. a-e) Formirana su dva zasebna stambena bloka, s frontama prema Kamovljevoj ulici i Šetalištu, povezana zajedničkim dvorištem koje funkcionira i kao svjetlarnik. Visinski se obje novogradnje prilagođavaju vijencima susjednih zgrada te je time unaprijed bio određen broj katova – pet za južnu, dva za sjevernu, no obje imaju krovne stanove uz prohodne terase opremljene za odmor stanara, a ispod sjeverne zgrade, zbog visinskog pada terena, u stijenu su ukopani zajednički podrumi svih stanova. Stambene jedinice su raznolike kvadrature, od trosobnih do garsonijera, kvalitetnog unutrašnjeg finiša, naročito ugradbenih ormara i stolarije u izradi stolarske zadruge *Javor* Jušići,

³⁶³ Nagrađeni su sljedeći radovi: 1. nagrada – Josip i Nada Uhlík, 2. nagrada – Zdenko Kolacio i Zdenko Sila, 3. nagrada – Nada Šilović, Ivan Viličić i Ada Felice, 4. nagrada – Marko i Klara Stipančević, 5. nagrada – Josip i Nada Uhlík., S. D., Konkursi za najbolje izrađeni nacrt stambenih zgrada, u: *Riječki list*, 24. 12. 1952.

stalnog kooperanta izvođača.³⁶⁴ Natprosječni standard očituje se i u promptno ugrađenim dizalima, što je tih godina još uvijek bila rijetkost. Što se vanjskog izgleda tiče, Uhlikova interpolacija je determinirana mjerilom i stilom susjedne kuće Kauzlarić Kazimira Ostrogovića, toliko da možemo govoriti o „mimikriji“ južnog pročelja jer je spoj dviju građevina gotovo neprimjetan. Uhlik će slijediti Ostrogovićevu gradnju i u tretmanu dvorišne strane: zaobljene okomice stubišta konveksno će utisnuti u dvorište, iako manje naglašeno nego u neposrednom uzoru. Stambeni sklop *Vulkana* stoji u korist teze o kompatibilnosti međuratnog modernizma s poslijeratnim razvojem, nasljeđivanju oblikovnih ideja, više nego disrupciji, a u ovom slučaju i eklatantnog nastojanja da se novogradnja u svemu prilagodi ranijem građevinskom sloju.

Stambeno-poslovna peterokatnica u Strossmayerovoj ulici za namještenike *Tvornice papira*, zajednička realizacija Ade Felice-Rošić i Nade Šilović (1953.-1954.), u mnogočemu je također zadana međuratnim okruženjem, ali slobodnija u vlastitoj interpretaciji. (Sl. 4.34. a, b) Suzdržane vanjštine, glatke epiderme s prozorskim urezima, gabaritima se podređuje sjevernom stambenom potezu glavne sušačke ulice, a svoju ugaonu poziciju poentira širokim lođama prednje i bočne strane. Parterna zona rastvorena je transparentnim stijenama trgovačkih izloga i foajeom za pristup stubištu i dizalu stambenih etaža, spremištima i drvnicama, te zaštićena nadstrešnicom koju podržava red stupova. Sjeverna fasada ima izraženi stubišni rizalit, kasetiran luxfer staklenim prizmama dizajniranim da reflektiraju sunčevu svjetlost dublje u unutrašnjost objekta, kompenzirajući neugodan, mračan usjek pružnog nasipa u njenom zaleđu. Iz pozadinske perspektive vidljiva je i najveća razlika ove interpolacije u odnosu na ranije višestambenice, naime, umjesto izoliranih, izbačenih krila za pomoćni dio stana (kuhinje, ostave i sobe za posluhu), poslijeratna gradnja ima kompaktnije tlocrte dvosobnih stanova umjerene kvadrature, sukladne proskribiranim društvenim pravilima. Olakšavanje domaćinskih poslova bilo je od osobite važnosti te autorice inzistiraju na visokoj razini unutrašnje opreme, odnosno projektiraju kuhinjske elemente, ugrađene ormare, pa i vertikalne kanale za izbacivanje smeća, za poratne prilike još popriličnu novost. Kao što je zamijećeno u tadašnjem tisku: „*Na sve je bilo mišljeno kod uređenja stana, i arhitekti, koji su i sami dvije mlade žene, imale su stalno pred očima današnju ženu, koja je i radnik i majka i domaćica. One su išle za*

³⁶⁴ HR-DARI, JU-16, jed. 129/53, Centralni biro za projektiranje, ing. Josip Uhlik, 1953., *, Primjerena organizacija rada, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 5, 5-7., *, Alga A – Vulkan, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 3, 4-5.

*tim da joj olakšaju i uljepšaju život i da joj uštede svako nepotrebno zamaranje.*³⁶⁵ Na stranu pitanje prirodnog nagnuća, činjenica jest da će se ove dvije arhitektice dokazati u stambenoj arhitekturi, ostaviti svoj pečat i na drugim riječkim lokacijama.

4.8. Autostrada Narodnog fronta

4.8.1. Autostrada – razglednica socijalističke Rijeke

Autostrada Narodnog fronta bila je najodvažniji komunalni projekt riječke općine pod okriljem Prve Petoljetke. Kao i u slučaju dvojnih mostova na Rječini, radilo se o utilitarnom pothvatu s realnom vrijednošću za prometni i gospodarski razvoj grada, ali i s bitnom ulogom u političkoj legitimaciji socijalističkog režima. Karakteristično za udarničke godine novog sistema, izgradnja Autostrade je mobilizirala narodne mase na dobrovoljnom radu pod vodstvom gradskih vlasti i lokalnog ogranka Narodne fronte.³⁶⁶ Propagandni karakter akcije iščitava se u dnevnim glasilima: radni doprinos stanovništva je „*cement novog društva*“, koji Titovu Jugoslaviju „*cementira u nerazdvojivu, monolitnu čvrstu masu pokretanu sviješću o radu za sve bolju i bolju budućnost svih trudbenika naše zemlje*“.³⁶⁷ Tijekom 1947. godine, u prvoj sezoni radova, u gradnji Autostrade sudjeluje lokalna organizacija Slavensko-talijanske antifašističke unije te je javni diskurs oko nove gradske kucavice prožet i pozivima na produktivni suživot i suradnju između etničkih zajednica. Do svečanog otvorenja Autostrade u studenome 1949. godine, prevladala je postinformbiroovska retorika te je učinjeni kolektivni napor tumačen kao znak privrženosti narodnoj vlasti, konsolidiranja poretka i prkošenja vanjskim neprijateljima.³⁶⁸

³⁶⁵ T. F., Kuća kod Piramide, u: *Novi list*, 23. 5. 1954.

³⁶⁶ Narodna fronta bila je društveno-politička organizacija koja je, djelujući od 1945. do 1953., usmjeravala aktivnosti na obnovi zemlje, izgradnji novih prometnica i zgrada, vodila humanitarne akcije, opismenjavanje stanovništva i jačanje kulturnog života, te općenito radila u cilju rješavanja tekućih problema u novostasaloj političkoj zajednici. U poratnim godinama počivala je na načelu masovnosti i dobrovoljnosti sudjelovanja, nastojala neposredno aktivirati građane za općedruštveno koristan rad. U provedbi 5-godišnjeg plana Narodna fronta će se čvršće vezati uz središnju vlast i ciljeve Komunističke partije u projektu socijalističke transformacije društva. Nasljeđuje ju Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije., KATARINA SPEHNJAK, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 9, 29, 56-57.

³⁶⁷ T. P., Cesta na Kantridi izgrađuje nove Riječane, u *Riječki list*, 1. 6. 1947.

³⁶⁸ *Riječki list* pratio je sve faze izgradnje Autostrade, često u obliku reportaža s terena, razgovora s planerima, donoseći konkretne podatke o napretku (učinjeni sati dobrovoljnog rada, utrošene količine materijala i sl.). Riječkom slikaru Romolu Venucciju pripala je zadaća dizajna propagandnog plakata akcije. U prizemlju Riječkog nebodera bila je postavljena karta trase buduće prometnice i drugi materijal kojim su se građani mogli informirati

Promjenom imena 1955. godine u kontekstualno neutralniji Bulevard Marksa i Engelsa, koji će nositi do 1992. godine, već je pomalo istisnuta memorija na turbulentno poraće, dok su suvremenim nazivljem (Zvonimirova i Liburnijska ulica), do kraja zameteni simbolički slojevi i geneza projekta. (Sl. 4.35. a-c)

Autostrada Narodnog fronta činila je zapadni krak zaobalne ceste od Kantride do Pećina koja je u *Direktivnoj regulacionoj osnovi* bila ucrtana kao glavna gradska transversala te čije su pojedine dionice postupno izgrađivane, rekonstruirane ili modernizirane do kraja 1950-ih godina. Položena sjeverno od krupnih industrijskih postrojenja (Refinerija nafte, *Torpedo*, Brodogradilište 3. maj), preuzela je cestovni promet na relaciji Opatija-Volosko-Rijeka rasterećujući od gradskog saobraćaja ulicu JNA (danas Baračeva) koja otad postaje svojevrsna interna cesta zapadne industrijske zone, omogućujući sigurnije kretanje radnika, sirovina i produkata te racionalniju organizaciju pogona. Najsloženiji zadatak predstavljala je potpuno nova trasa, današnja Liburnijska ulica, od stadiona na Kantridi do spoja sa Zametskom cestom, koja se protezala na krševitom i neravnom terenu što je iziskivalo miniranje i odvoz velikih količina kamenja, a zbog visinskog uzdizanja prometnice bili su potrebni i visoki potporni zidovi. Na tom dijelu putanja nove prometnice ukrštala se sa željezničkom prugom Rijeka-Matulji te joj se morao otvoriti prolaz, odnosno istovremeno probijati željeznički nasip i postavljati armiranobetonsku grednu konstrukciju i upornjake novog željezničkog mosta-vijadukta.³⁶⁹ Ostatak Autostrade do gradskog parka na Mlaki (današnja Zvonimirova ulica) svodio se na korekciju postojeće prometnice, tj. djelomično proširenje i uravnavanje toka gdje je to bilo moguće.

o napretku projekta., *, Frontovci Rijeke započeli su prigodnom proslavom dobrovoljni rad na gradnji nove ulice Beogradski trg-Kantrida, u: *Riječki list*, 3. 4. 1947., VLADO PAVLINIĆ, Što je Omladinska pruga za cijelu Jugoslaviju, to je cesta preko Kantride za Rijeku, u: *Riječki list*, 15. 5. 1947., *, Tisuće građana prisustvovala su svečanom početku dobrovoljnih radova na autocesti Beogradski trg-Kantrida, u: *Riječki list*, 23. 3. 1948., *, Plenum gradskog odbora Narodne fronte Rijeka: Autostrada Beogradski trg-Kantrida dobila naziv „Autostrada Narodne Fronte“, u: *Riječki list*, 4. 4. 1948., S. M., U 1949. godini bit će dovršena i predana prometu „Autostrada Narodnog fronta“ u Rijeci, u: *Riječki list*, 22. 5. 1949.

³⁶⁹ Projekt Autostrade izradio je Cvetko Premuš, a željezničkog vijadukta Davor Schwalba, uz suradnju građevinskih inženjera Ozrena Sekulića i Ervina Matznera, pod pečatom GPZ-a. Složena izvedba vijadukta povjerena je GP Jadranu., HR DARI, JU-112, kut. 103, Nacrtr trase Autostrade u mjerilu 1:1 000 i 1:1 440, bez tehničkih specifikacija i opisa., *, Izgradnja željezničkog mosta nad autocestom Beogradski trg – Kantrida, iz predavanja ing. Švalbe, u: *Riječki list*, 2. 8. 1947.

Autostrada je omogućila prostorno decidirano razgraničenje zemljišta namijenjenog industriji i budućoj stambenoj izgradnji, u skladu s proklamiranim prednostima zonga CIAM-ovog urbanizma. Uz „kralježnicu“ Autostrade u narednim godinama bit će proveden sistem priključnih i paralelnih gradskih prometnica kojima su ispresječeni prostrani areali dotadašnje gradske periferije oblikujući polja za stambenu urbanizaciju. Nova naselja – Turnić, Krnjevo, Autoput (Kantrida) i Zamet, pozicionirat će se na sjevernim padinama zaštićeni bogatim zelenilom od negativnih utjecaja industrije te komunikacijski upućeni na Autostradu. Riječima projektanta Autostrade, Cvetka Premuša: „*Donjom stranom ceste pružat će se vidik na naše tvornice, na naš ponos, na djelo ruku našeg radnog naroda, a preko tvornica na naše more i Kvarner. S gornje strane ceste, kroz drveće vidjet će se obrisi novih modernih stambenih naselja.*“³⁷⁰ Premuš je evocirao vizualni doživljaj Autostrade iz perspektive budućih korisnika – motoriziranih žitelja grada, tranzitnih putnika i turista, za koje se i aranžirala ova atraktivna gradska veduta. Do početka realizacije gradske obilaznice preko sjevernih obronaka grada od Zameta do Orehovice 1970-ih godina, Autostrada je prihvaćala turistički promet kroz Rijeku kao dio Jadranske magistrale, turističke ceste koja je u dužini od 1 500 km povezivala slovensko, hrvatsko i crnogorsko primorje. Prostirala se prirodnim i kulturnim ljepotama bogatim obalnim prostorom, a putovanja kroz krajobraz su zamišljena kao serija izmjenjujućih vizualnih podražaja: „*Jadranska cesta može i treba da se sa psihološkog i estetskog stanovišta oblikuje kao jedan dugometražni film, koji će biti prikazivan putnicima na ekranu automobilske stakla, u kojemu će oni za čitavo vrijeme vožnje savršeno uživati.*“³⁷¹ Učiniti Autostradu zanimljivom iz očista automobilskih putnika, orkestrirati likovnu impresiju grada, podariti mu jedinstveni identitet i instantnu pamtljivost razglednice, postat će preokupacija gradskih urbanista po dovršetku infrastrukturnih radova. Tijekom 1950-ih i 1960-ih godina na sjevernoj fronti Autostrade podignut će se kompozicija reprezentativnih stambenih i poslovnih objekata kao protuteža naslijeđenom industrijskom karakteru ovog gradskog areala. Autostrada će, stoga, biti poligon za modeliranje vizualnih dojmova pomoću suvremene arhitekture, na tragu onoga što je Petar Knoll u svojem poznatom eseju iz 1933. godine izrekao o suodnosu arhitekture i tehnološkog razvoja prometnih sredstava: „*Moderna arhitektura je arhitektura strogih stereometričnih oblika, arhitektura urbanističkog, a ne pojedinačnog karaktera. .. Iako je ona samo umjetnost vanjskih sila, ona je, uza sve to, za naše oko i za naš svagdanji pogled*

³⁷⁰ CVETKO PREMUŠ, Zašto gradimo Autostradu Beogradski trg – Kantrida, u: *Riječki list*, 6. 7. 1947.

³⁷¹ B. BONAČI, Jadranska cesta, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 68, 2.

umjetnost prometa. Njen nosilac i njezino težište zato i nije zgrada, kao kod svake dosadašnje arhitekture, nego cesta.“³⁷² No, dok je Knoll skeptičan oko posljedica tektonskih promjena u arhitekturi pod imperativom apstrakcije i brzine, Nikola Dobrović će sredinom 1950-ih upravo izraziti oduševljenje mogućnošću suvremenog urbanizma da kreira poliperspektivni doživljaj grada: „*Prostorna energija, koja se oslobađa pri promatranju nekog gradskog pejzaža, odgovara bogatstvu slikovnih utisaka, koje suvremeno urbanizirani promatrač može da primi i praktično doživi kao novo, lijepo i savršeno. Urbanizam te vrste, kao nosilac neizmjerne prostorne energije u vidu gradskih pejzaža stavit će se ubrzo na čelo svih umjetnosti.*“³⁷³ Izgradnjom Autostrade riječki će urbanisti dobiti dovoljno veliku paletu da insceniraju zapadni ulazak u grad, svjesni da moraju baratati snažnim kontrastima horizontalnih i vertikalnih masa, velikim formatima i predodrediti točke likovno-vizualnog interesa.

4.8.2. Stambene lamele i niži tornjevi

Prvu stambenu enklavu uz Autostradu financiralo je Ministarstvo novooslobođenih krajeva u sklopu programa podizanja lokalne privrede, a ministar Većeslav Holjevac je i svečano otvorio novu prometnicu na Dan Republike 1949. godine.³⁷⁴ Peterokatnice položene u dva paralelna reda svojom dispozicijom predstavljaju parnjak radničkom naselju *San Nicolò* s početka 20. stoljeća u nasuprotnoj ulici Mirka Čurbega, jedinoj čvrstoj orijentacijskoj točki iz ranijeg perioda. Slabosti građevinske konjunktore, nestašica materijala i obučene radne snage, u poratnim godinama su rezultirali stambenom izgradnjom specifične kakvoće, često masivnim, krutim, zatvorenim volumenima, rijetko raščlanjenima većim otvorima i škrtima u detalju, no u blizini brzog kolnog saobraćaja navedene su osobine postale prednost. Apstrahiranih ploha bez dekoracije djeluju stameno i trezveno, lako su pronicljive kratkim pogledom, a pravocrtno i brzo kretanje promatrača komplimentiraju i ostali arhitektonski elementi: monotoni slijed ureza lođa i isturenih kasete uskih balkona te organski zaobljena krovna streha i pokrovi stanova na terasi.³⁷⁵ (Sl. 4.36.)

³⁷² PETAR KNOLL, Ideologija moderne arhitekture, u: *Art Bulletin*, 66(2016.), 5-21, 19.

³⁷³ NIKOLA DOBROVIĆ, Gradski pejzaž, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 20, 1 i 3.

³⁷⁴ *, Svečano je predana saobraćaju Autostrada Narodnog fronta, u: *Riječki list*, 22. 11. 1949.

³⁷⁵ Izgradnja se odužila do 1951. godine, uz najveće učešće GP Jadrana i GP Primorja te uz pomoć dobrovoljnog rada i direktivom upućenih građevinskih poduzeća iz unutrašnjosti (Radnik iz Daruvara). U Državnom arhivu u Rijeci nije sačuvana projektna dokumentacija te pitanje autorstva ostaje otvoreno., *, Ostvarivanjem Dodatnog plana podiže se lokalna privreda novooslobođenih krajeva, u: *Riječki list*, 4. 9. 1949., V. K., Zgrade uz Autostradu

Prema regulaciji Kolacija i Sile od 1954. do 1957. godine oblikovat će se koherentan stambeni kompleks za službenike riječke općine na spoju Zametske i Liburnijske ceste. Problemu strmo konfiguriranog terena i sužavanja parcele urbanisti su doskočili sekvencom uspravnih višestambenica manje tlocrtne osnove koje su se mogle lako uvući u zemljište klinasta oblika te im se mogao otvoriti prilaz s obje prometnice. Rješenje je pragmatično, koliko i urbanistički i oblikovno potentno, jer će upravo ova serija stambenih vertikalna, u rukama Nade Šilović, biti prva riječka poslijeratna artikulacija teme stambenog tornja i prva instanca u kojoj se ova tipologija koristi kako bi se apostrofirao jedan gradski punkt, u ovom primjeru reprezentativno obilježila središnja dionica Autostrade. (Sl. 4.37. a-d) Projektirani tornjevi su, striktno gledajući, na samoj granici definicije tipologije, po parametru omjera dužine i visine, razlika je minimalna u korist potonje.³⁷⁶ Prizemlja su rezervirana za spremišta i drvarnice, osim u slučaju jednog objekta u kojem će biti uređena ljekarna, nakon čega slijedi pet stambenih etaža jednostavne organizacije, s dva zrcalna stana vezana na stubište, koji uživaju trostranu orijentaciju. Predsoblje je centar cirkulacije u stanu, omogućava direktni pristup do svih prostorija, najpovoljniju južnu stranu očekivano zauzimaju spavaća i dnevna doba. Posljednju razinu čine krovni stanovi smanjene kvadrature (jednosobni umjesto dvosobnih na nižim katovima), a preostala površina je predviđena za privatnu terasu. Šilović je odredila da će ti stanovi biti uvučeni od zidnog platna sjeverne, a ne južne fasade, prvenstveno kako bi sačuvala pažljivo konstruiranu arhitektoniku dominantnog pročelja. Naime, glavna fronta tornjeva prema Autostradi podijeljena je u duboke lođe u rasponima skeletne konstrukcije. Lođe su konzolno izbačene i uokvirene, zauzimajući čitavu širinu i visinu pročelja, uključujući i krovne stanove. U izvedbi ponešto variraju: u nekima su povučene lezene između polja kako bi se dodatno pojačao vertikalni utisak fasade, kod drugih je izostala pregrada između lođa istoga stana te je naglašeniji horizontalni smjer.³⁷⁷ U usporedbi s efektno raskriljenim južnim pročeljem, ostala

Narodnog fronta grade se presporo, u: *Riječki list*, 3. 8. 1950., *, Dovođena prva moderna stambena zgrada u novom naselju uz autostradu, u: *Riječki list*, 18. 1. 1950., ANA KOŠČINA, Nove zgrade na novoj cesti, u: *Riječki list*, 10. 10. 1951.

³⁷⁶ Nada Šilović je htjela da se iznad stanova na terasi povuku ravne krovne ploče, čime bi objekti bili još niži, no na molbu investitora GP Jadran je prišao izvedbi dvostrešnih krovova, vjerojatno radi tada još uvijek prisutne skepse oko njihove kvalitete i durabilnosti. Pete fasade tornjeva su donekle neujednačene zbog različitog tretmana otvorenog dijela terasa, tj. ponegdje nisu izvedene, već također stavljene pod krov. Većinski investitor je bio NO grada Rijeke, no jedan toranj je tijekom izgradnje preuzela tvornica *Torpedo.*, *, Gradilište Autoput, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 3(1956.), 1, 4-6.

³⁷⁷ HR DARI, JU-169, jed. 31, 1035, 1303, 1585, 1916, Stambene zgrade A, B, C, D i E, Liburnijska 1-2A, 2B-3, 2, 4-6 i 8, GPZ Rijeka, ing. Nada Šilović, 1954.

se čine utilitarnima: glatka, introvertirana pobočja s plitkim istakom gospodarskih balkona-lođa te sjeverna s uniformiranim prozorskim otvorima i staklenom mrežom stubišta. U svom riječkom stambenom opusu arhitektica Šilović kontinuirano istražuje mogućnosti reljefnog oblikovanja ovojnice zgrade. „Opsesija“ lođama svoj će vrhunac doseći realizacijama uz Autostradu, ne samo u opisanim tornjevima, već i susjednoj trokatnoj lameli koju su urbanisti zamislili kao kontrapunkt njihovom vertikalitetu. (Sl. 4.37. e, f) Odlikuje se iznimno velikim prostorijama za tadašnje standarde: dnevni boravci od 28 m² i spavaće sobe od 20-25 m², proširuju se još i rekordnim lođama od 20 m², s rupičastom betonskom zavjesom na polovini dužine, a stanovi su opremljeni i kuhinjskom lođom od 3,5-5 m², ovisno o tipu stana.³⁷⁸ Vanjski prostori su dovoljno prostrani da se na kuhinjskim lođama može objedovati, a na južnima boraviti za lijepog vremena. Stambeni niz u ulici Janka Polića Kamova ispoljit će isto htijenje projektantice da korisnicima ponudi život u ritmu godišnjih doba, s privatnim gledalištem na morski horizont. Međutim, za razliku od pitome Kamovljeve, stanovi na Autostradi izloženi su stalnoj buci i zagađenju teškog cestovnog prometa, što umanjuje stambene kvalitete projekta. Ovo mini-naselje urbanisti su donekle nastojali zaštititi sadnjom visokih stabala i grmlja te oplemeniti zelenim površinama, dječjim igralištem i česmom za pitku vodu.³⁷⁹

U drugoj polovini 1950-ih godina slobodne parcele uz Autostradu istočnije od grupe objekata Ministarstva novooslobođenih krajeva popunit će se stambenim novogradnjama za Jadransku linijsku plovidbu, 3. maj, Riječku banku i Rafineriju nafte. Autoritet gradske magistrale ostaje jednako snažan – nove višestambenice lociraju se usporedno s njenom putanjom i svojim ekspresivnim pročeljima snažnijeg plasticiteta animiraju pažnju prolaznika. Prethodno korišteni tip stambenog tornja Nade Šilović ovdje se preinačuje u lamelu s dvije stubišne jedinice, za što je bilo potrebno samo pomaknuti kuhinjsku lođu unutrašnjih stanova na začelje. Ili obrnutim redoslijedom, za rudimentarni stambeni toranj bilo je potrebno samo „izvući“ jednu ugrađenu višekatnicu iz bloka ili niza i učiniti ju dovoljno konstruktivno čvrstom da može stajati samostalno. U Rijeci će se na još nekoliko mjesta primijeniti obje varijante projekta Nade

³⁷⁸ HR-DARI, JU-169, jed. 31, Stambene zgrade A, B i C, GPZ Rijeka, ing. Nada Šilović, 1954., B. D., Novi moderni stanovi, u: *Novi list*, 31 .7. 1955.

³⁷⁹ Kolacio i Sila u poratnim godinama sustavno su skrbili za uređenje gradskog zelenila, osobito unutar devastiranoga gradskog centra, ali i novih stambenih kompleksa kao što su ovi uz Autostradu ili naselja 3. maja i *Vulkana*. U poboljšanje komunalne opreme spadale su i nove gradske česme koje se od 1956. godine postavljaju na gradskim punktovima. Na ovoj se lokaciji nalazi kamenoklesana, široka fontana u izradi GP Graditelj – Matulji, po Silinom projektu., ZDENKO KOLACIO, ZDENKO SILA, Novi parkovi u Rijeci, u: *Arhitektura*, 6(1952.), 3, 40-44., MLADEN GRGURIĆ, *Riječke fontane*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 1997., 52.

Šilović, sugerirajući njihovu laku prilagodljivost terenu i potrebama investitora. Na stambenom nizu ponovljene su „ekranske“ lođe kao najprepoznatljiviji element projekta, no Kolacijevom sugestijom montirane su željezne ograde iza betonskih parapeta kako bi se dobilo na detaljnosti i reljefnosti ulične fasade.³⁸⁰ (SI. 4.38. a, b)

Mikrointervencije urbanista nisu rijetkost tih godina, naprotiv, za prominentne lokacije poput Autostrade vidljiva je visoka razina usklađenosti između arhitekata, građevinara i Urbanističkog instituta, garantirana dok je Kolacio još boravio u Rijeci. Primjerice, podugačka četverokatnica s tri ulazne veže, gabaritima najistaknutiji stambeni objekt Autostrade iz ovih godina, položena u istoj liniji s lamelom Nade Šilović, projektirana je prvotno za istočni rub Šetališta XIII. divizije na Pećinama. Kako bi se dostojno profilirao istočni izlazak iz grada, Kolacio je autorima iz Rijeka-projekta, Nikoli Frankoviću i Davidu Bunetti, naložio da predvide korpulentniji volumen golih bočnih krajeva, ali zato razigranije fasadne epiderme te su sjevernu stranu ritmizirali izmjenom punog zida i lođa, a jednoličnost južne otklonili plastično naglašenim balkonima koji imaju dijelom rešetkaste, a dijelom pune ograde. Urbanistički uvjeti uz Autostradu bili su jednako delikatni te se posegnulo za istim projektom, uz dodatnu beneficiju preslikavanja istih arhitektonskih rješenja na zapadnoj i istočnoj polutci grada, na dopraćaju i ispraćaju putnika.³⁸¹ Dobra komunikacija vjerojatno je razlogom što i posljednji par stambenih četverokatnica iz ovog perioda posjeduje osebusni karakter. Arhitekt Josip Uhlik slično kao Šilović, pomoću konstruktivnim sistemom zadanog rastera na glavnom pročelju organizira pravilnu šablonu vertikalnih i horizontalnih linija, no dobivena kvadratna polja ne rastvara uniformno u lođe, već ih varira u reljefnosti okvira i funkciji (lođa, balkon, puni zid s prozorskim otvorom), kreirajući jedno od najekspresivnijih, plastički pokrenutih i asimetričnih riječkih pročelja 1950-ih godina.³⁸² (SI. 4.38. c) Tragovi maslinastozelenog, oker, zagasito ružičastog i sivog pigmenta pokazuju da se autor prepoznao vrijednost boje u artikulaciji i individualizaciji fasada, kao što je Šilović svoje realizacije istaknula crvenim i žutim tonovima.

³⁸⁰ HR-DARI, JU-169, jed. 491, 1055, HR DARI, JU-112, kut. 108. Dvije lamele, uz Zvonimirovu i u paralelnoj ulici Vinka Benca, građene su od 1957. do 1959. godine, a stambeni niz (s dvije stubišne jedinice) ponovljen je u ulici Janka Polića Kamova i na Šetalištu Ivana Gorana Kovačića, dok je varijanta tornja korištena u Brajšinoj ulici na Kozali, o čemu će još biti riječi.

³⁸¹ HR-DARI, JU-112, kut. 108, HR-DARI, JU-111, kut. 109, HR-DARI, JU-169, jed. 2115. U arhivskim fondovima se isprepliće projektna dokumentacija za gradnje na Šetalištu XIII. divizije (br. 103-105 i 125) i Zvonimirovoj 34-38.

³⁸² HR-DARI, JU-112, kut. 107, 109, Rijeka-projekt, ing. Josip Uhlik, 1957., izgrađene 1959. godine.

4.8.3. *Punkthus* na riječki način: tornjevi Ivana Kocmuta

Monumentalizacija zapadnog prilaza Rijeci, u smislu koherentne strategije, formulira se 1956. godine. Prvo je donesena odluka o preseljenju sjedišta *Novog lista* na Autostradu, tj. Bulevard Marksa i Engelsa, odnosno izgradnji suvremenog pogona za rotaciju dnevnih novina te izdavačku djelatnost poduzeća *Narodna štamparija*, od 1955. godine fuzioniranog s *Novim listom*. (Sl. 4.39. a, b) Zastarjeli tiskarski sklop u Barčičevoj ulici zamijenit će prostorno i tehnološki napredniji sustav na novoj lokaciji, u pozadinskim zgradama, dok će naglasak biti na reprezentativnom neboderu, tzv. *Kući štampe*, u koji će 1964. godine preseliti redakcija *Novog lista* i drugih tiskovina na talijanskom jeziku izdavačke kuće EDIT (*La Voce del Popolo*,...). Idejni projekt novog višefunkcionalnog kompleksa pripremio je Egon Holländer (GPZ, 1956.), koji je do izvedbe ponešto revidiran.³⁸³ Toranj je čvrstog, zatvorenog obrisa, jedino se na čeonj strani poigrava artikulacijom prozorskih otvora s akcentuiranim parapetima, rasteriziranih vertikalnim lezenama, oblikovanju koje je poslovno decentno i svrsishodno, ali ne osobito izražajno.

Druga odluka bila je pribavljanje projekta stambenih tornjeva od mariborskog biroa Komuna-projekt, više puta izvedenih u Mariboru od 1954. godine uz Gosposvetsku cestu. (Sl. 4.40.) Slovenski urbanist Ljubo Humek, direktor Komuna-projekta, ugledajući se na skandinavske primjere koje je imao prilike proučiti na studijskom putovanju Švedskom i Finskom 1952. godine, transponirao je ideju modernog stambenog susjedstva, opremljenog javnim i trgovačkim sadržajima te tipološki različitim formama višestambenica. Realizirat će se ovdje i prvi jugoslavenski stambeni tornjevi, osmerokatnice arhitekta Ivana Kocmuta, koje vrlo promptno, i s jasnim urbanističkim rezonom, otkupljuje riječka općina.³⁸⁴ Zdenko Sila 1956.

³⁸³ HR-DARI, JU-169, jed. 1292, GPZ Rijeka, ing. Egon Holländer, 1956., idejni projekt upravne zgrade, šed-hale, portirnice, pogonske zgrade. U odnosu na početni projekt, toranj *Kuće štampe* je translatican na sam rub parcele, oštri ugao Bulevarda i ulice Rikarda Benčića.

Uredništvo *Novog lista* 1950-ih je bilo smješteno na katu iznad kavane *Zora* na Trgu Togliatti (današnji Jadranski trg) te je prva ideja bila da se novo sjedište gradi na praznoj parceli u susjedstvu, tamo gdje će se do 1965. izgraditi Ostrogovićeva *Riječka banka*. Međutim, smatralo se da je lokacija premala za razvoj svih funkcija, osobito tiskarskog pogona, te je odabrana nova pozicija na zapadu grada koji se tada snažno urbanizira. Štamparija je građena od 1957.-1962., *Kuća štampe* od 1962.-1964., MIROSLAV BAJZEK, *Razvoj novinstva u Rijeci od 1915. do 1967. godine*, u: *Novi list: 1900.-2000.*, (ur.) Petar Strčić et. al., Rijeka, 1999., 65-108, 94, 100-101.

³⁸⁴ Ljubo Humek (1913.-1988.), diplomirao na Visokoj školi za arhitekturu u Pragu 1938., počinje stručni rad u Mariboru u predratnim godinama, a nakon 1947. će započeti s uređenjem javnih gradskih prostora i izradi prve urbanističke regulacije. Kao i brojni drugi slovenski arhitekti, tijekom 1950-ih će otkriti humanizam švedske arhitekture, naročito stambene, nastojeći ga prenijeti u domicilni kontekst. Po povratku sa stručnog putovanja,

godine izradio je parcijalne regulacijske osnove za podizanje šest takvih nebodera, neposredno uz trasu Autostrade (četiri u Ulici Ivana Matetića Ronjgova) ili vidljivih u njenom zaleđu (dva u proširenju međuratnog radničkog naselja Rafinerije nafte uz ulicu Duella).³⁸⁵ (Sl. 4.41. a, b) Nisu trebali zadugo ostati usamljeni. Naime, cjeloviti regulacijski plan Bulevarda, prihvaćen na Savjetu za komunalne poslove NO općine Zamet u siječnju 1957. godine, a na Gradskom vijeću u lipnju, udvostručuje broj stambenih tornjeva od osam do devet katova visine, markirajući nove točke uz tok gradske magistrale: jedan se planira neposredno ispod naselja Turnić, drugi kod željezničkog podvožnjaka (na današnjoj Liburnijskoj, kod ulaza u 3. maj), tri između željezničke pruge i Istarske ulice te posljednji kod Labinske ulice, u blizini tadašnjeg okretišta trolejbusa.³⁸⁶ Riječima Zdenka Sile: „Cijeli pojas duž Bulevara Marksa i Engelsa zasadauje se drvećem i pretvara se u ugodan park, u kojem će biti ugodno živjeti. Bit će tu vrtni grad s visokim zgradama i lijepim vidicima pun sunca. Putovi će tonuti u zelenilo.“³⁸⁷

Odabiru Kocmutovog projekta nije kumovala isključivo želja za transformacijom riječke siluete i osiguranjem optimalne životne sredine. Razlozi su ležali u brzom povećanju gustoće naseljenosti u zapadnom dijelu grada. Investitori Kocmutovih tornjeva bili su 3. maj, Torpedo i Rafinerija nafte, najveća poduzeća priobalnog industrijskog pojasa, kojima je logično bilo rješavati stambene potrebe radnika u širem okružju svojih pogona. Bitan čimbenik bila je i ekonomičnost projekta. Svaki neboder je donosio 33-35 novih stanova, većinom dvosobnih površine oko 50 m², po četiri na katu, okupljenih oko središnje komunikacijske vertikale, dok

oduševljeno će pisati o iskustvima, hvaleći i stambene tornjeve. (Ljubo Humek, Po Švici, Švedski in Finski, u: *Arhitekt*, Ljubljana, 1-2(1951-1952.), 6, 36-38.) U početku u sklopu Zavoda za regulaciju, od 1954. poduzeća Komuna-projekt, s kolegama arhitektima radi i pilot-susjedstvo na Gosposvetskoj cesti (1953.-1961.), MOJCA ŠTUHEC, *Ljubo Humek: mariborski urbanist in arhitekt*, Ljubor, združenje za kulturo bivanja, Maribor, 2019., 3-10.

Poveznicu s Rijekom nije teško utvrditi. Zdenko Sila, iako rođen u Pragu, po preseljenju obitelji 1928. u Maribor maturirat će na tamošnjoj gimnaziji, a studiranjem u Ljubljani ostati trajno vezan uz slovensku arhitektonsku scenu. Pratit će slovenski stručni tisak, osobito časopis *Arhitekt*, u kojem je, npr., participirao s Kolacijem u anketi o problemima arhitektonske struke (1951.-1952., br. 3), informirajući se o recentnoj produkciji te, naročito, usvajajući njihovo poštovanje prema poslijeratnim skandinavskim ostvarenjima. Projekti Kocmutovih tornjeva u Mariboru bili su također odmah publicirani u *Čovjeku i prostoru* (MIRO ČEPIČ, Stan i kritika, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 16, 1.), a po realizaciji cijelog kompleksa i u beogradskom časopisu *Arhitektura urbanizam* (*, Osmerospratne stambene zgrade u Mariboru, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 6.).

³⁸⁵ Parcijalne regulacije sačuvane su uz građevinske dozvole Kocmutovih tornjeva, HR-DARI, JU-112, kut. 105.

³⁸⁶ Odluka o usvajanju regulacije Bulevara Marksa i Engelsa, *Službeni vjesnik kotara Rijeka*, br. 4/57., *, Regulacioni plan Bulevara Marksa i Engelsa – Neboderi, škole, kino, restoran, u: *Novi list*, 20. 1. 1957., J. ŽIVIČNJAK, Novi grad na Autoputu, u: *Novi list*, 24. 2. 1957.

³⁸⁷ ZDENKO SILA, Rađanje novog grada. Urbanistički plan i izgradnja Rijeke, u: *Novi list*, 1., 2. i 3. 5. 1958.

su manje jedinice bile smještene u prizemlju te na krovnoj etaži. Stanovi su bili zadovoljavajuće prostorne organizacije, imali su odvojeni nužnik od kupaonice, prikladnu kuhinju s blagovaonicom te dvije prostranije spavaće sobe, od kojih je jedna igrala dvostruku ulogu dnevnog boravka. (Sl. 4.42. b) Riječke inačice su, radi dodatne uštede, izvedene bez provedenih instalacija centralnog grijanja zbog nepripremljenosti komunalnih uređaja, ali i tada prevladavajućeg stava da stanovanje u blagoj primorskoj klimi zahtijeva grijanje samo u kratkom najhladnijem razdoblju godine što se može riješiti i ugradnjom modernih peći.³⁸⁸ Tornjevi su građeni opekom s križnim armiranobetonskim međukatnim pločama i napredovali su relativno brzim tempom, te su uglavnom dovršeni tijekom 1958. godine, čemu je pogodovala i koncentracija gradilišta na manjem terenu radi racionalne upotrebe mehanizacije angažiranih građevinskih poduzeća (GP Jadran, Primorje i Zidar iz Kočevja).³⁸⁹ Duboke lođe i vertikalne lezene dinamiziraju južnu frontu, a betonska pergola uokviruje otvorenu terasu pružajući i vizualni zaključak visinskom uzletu tornjeva. Težnja ka humanizaciji urbanog načina života ogledala se u pažnji prema detaljima, poput postavljanja kamenih korita za cvijeće uz prozorske klupčice, ili, u samom tlocrtnom rješenju, trapezoidnom proširivanju uglova sjevernih stanova kako bi primili više južnog svjetla. U riječkom ambijentu ovi elementi izvornog projekta još su više mogli doći do izražaja s obzirom na njihovu istaknutu poziciju na stjenovitim obroncima iznad putanje Autostrade, okrenuti vidicima na Kvarner. Impostacija Kocmutovih tornjeva tu zaista podsjeća na tipično švedski način korištenja tipologije *punkthus*, toranjskih grupa dramatičnog djelovanja u urbanom okolišu. (Sl. 4.42. a)

Na perspektivnim prikazima nebodera Kocmut je narisao stanare kako se ležerno naslanjaju na ogradu krovne terase i svojih prozora uživajući u pogledu. Ta slika korespondira sa Kolacijevim impresijama novosagrađenih tornjeva o kojima, dosta poetski, piše u *Čovjeku i prostoru*: „Stanovnik u gradu na moru, u želji za slobodnim dalekim vidicima prati život na pučini, promatra jata barki, što za ribom kruže u luku, gdje brodovi prazne čelične utrobe da preuzmu nove terete na daleka mora.“ Položeni na obroncima duž Bulevarda, „doimlju se veći i viši“, „njihovo mjerilo nije pojedinac, već su to ljudi, grad“. Nastavlja tvrdeći da tornjevi bolje odgovaraju liticama i uzvisinama gradova pored mora ili širokih rijeka nego ravničarskim naseljima, jer nepravilna plastika terena omogućuje formiranje vertikalnih akcenata veće

³⁸⁸ *, Omogućena brža izgradnja stanova, u: *Novi list*, 21. 7. 1956.

³⁸⁹ E. D., Pod krovom prvi od četiri nebodera, u: *Novi list*, 28. 5. 1957., *, Prvi objekt u Hrvatskoj koji je izgradila stambena zajednica, u: *Novi list*, 15. 6. 1957., S. Š., Četvrti neboder pod krovom, u: *Novi list*, 3. 7. 1957.

razigranosti i upečatljivosti. Zanimljivo je i njegovo preplitanje povijesne i suvremene perspektive u konstataciji da ovi recentni stambeni tornjevi svojom tehnologijom gradnje predstavljaju novost, ali da nužno ne kontriraju tradicionalnim predodžbama primorskih urbanih aglomeracija i načina života njihovih žitelja. Primjerice, propetost novih objekata na padinama tumači ukorijenjenom težnjom generacija pomoraca da prepoznaju obrise svojeg doma s morske pučine, zato „*je mnogi pomorac žarkom bojom obojio svoju kuću ili je nju podigao iznad krova susjeda da dočeka njegove poglede*“. Aludirajući na konfiguracije tradicionalnih primorskih gradova, Kolacio naglašava povijesni kontinuitet izgradnje urbanog prostora naspram namjerne opozicije kakvom se obično doživljavaju modernističke intervencije. Novim stambenim gradnjama nalazi pandane i u uzorcima krške vegetacije: „*Novi vitki stambeni tornjevi pored podužih oblika kuća razigrali su i osvježili sliku grada. Našli su svoje tehničko i likovno opravdanje, kao što nalaze vertikalne čempresne pored širokih krošnji starih stabala.*“³⁹⁰ Usporedba modernih arhitektonskih vertikala s čempresima bila je, izgleda, izuzetno evokativna, koristio ju je na svojim fakultetskim predavanjima i Neven Šegvić dokazujući na primjeru Narodnog doma na Sušaku kako se toranjskom tipologijom može emulirati prirodni rast čempresa u primorskom pejzažu.³⁹¹

Kocmutovi tornjevi, više nego stidljive vertikalne Nade Šilović, materijalizirali su zamisao o Autostradi kao monumentalnom portalu Rijeke, širokoj gradskoj magistrali kojom će dominirati markantni simboli društvenog napretka. Nastavak projekta predstavljat će raspis natječaja za stambene tornjeve naselja Autoput na Kantridi 1960. godine i sukcesivna izgradnja prostornog ansambla 14-katnica arhitekta Tomislava Leskovara do kraja desetljeća.

4.9. Padine kozalskog i trsatskog brijega

Obronci kozalskog i trsatskog brijega zbog svojih su ambijentalnih prednosti i nakon Drugog svjetskog rata bili poželjno područje za stanovanje te se nastavljaju izgrađivati, no nejednakim tempom. Na riječkoj strani zabilježen je vrlo mali broj interpolacija do 1958. godine, ali je ovo vrijeme mirovanja građevinske aktivnosti iskorišteno za postavljanje urbanističkih kriterija u daljnjem ophođenju raspoloživim prostorom. Sušačkoj je općini tranziciju u novi politički

³⁹⁰ ZDENKO KOLACIO, Tornjevi u slici grada, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 82, 6-7.

³⁹¹ ANDREJ UCHYTIL, *Arhitekt Alfred Albini*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1990., 140.

sustav olakšao spremniji administrativni aparat, zahvaljujući kadrovskom kontinuitetu, no za brzo napredovanje stanogradnje ključan je bio prostornoplanski konsenzus, odnosno predratna regulatorna osnova koja je, iako deklarativno nevažeća, još zadugo bila vodilja novih građevinskih i komunalnih intervencija.

Prijelomnica u stručnom diskursu o urbanizaciji Kozale dogodila se krajem 1955. godine kada je članovima Komisije za reviziju glavnih projekata pri NO kotara Rijeka predložen prijedlog izgradnje dviju peterokatnica u Puškinovoj ulici (danas Brajšina) za potrebe Poduzeća luka i skladišta i tvornice *Rikard Benčić* po projektu Nade Šilović već korištenom na Autostradi Narodnog fronta, tj. stambenih tornjeva s karakterističnim lođama čeone fasade. (SI. 4.43. a-c) Revizione komisije pri općinskim ili kotarskim Narodnim odborima u ovom su razdoblju glavni arbitri kvalitete stambenih novogradnji, tijela koje su prosuđivala tehničke aspekte projektne dokumentacije te izricala preporuke za njenu dopunu ili doradu. U sastavu Komisije bili su predstavnici raznih resora, uglavnom imenovani na godinu dana, a trošak revizije podmirivao je investitor.³⁹² Pozitivno mišljenje Komisije bio je preduvjet za ishodenje građevinske dozvole za planiranu investiciju. U pravilu, projekti stambenih višekata su postupak revizije prolazili jedanput, bez obzira na broj njihovih multiplikacija u gradskom prostoru. Tretirani su kao tipski te se molbi za građevinsku dozvolu prilagalo uvijek isto mišljenje Komisije, uz preinake nacрта za konkretnu lokaciju (nova situacija, plan temeljenja, možebitne izmjene suterenske etaže, pozicije ulaza itd).³⁹³ Međutim, ovom prilikom prethodno revidirani projekt za Autostradu, Komisija je bila pozvana ponovno pregledati imajući na umu delikatan prostorni kontekst predloženih interpolacija. Indikativno, prva napomena stručnog vijeća doticala se metodologije procjene djelovanja visokog objekta u zatečenom okruženju: „Komisija smatra potrebnim u svrhu što bolje ocjene datih zgrada sa danom lokacijom, da je potrebno fotografirati taj položaj što šireg fronta i što veće dubine i da se na toj fotografiji ucrtaju bijelom bojom obrisi zgrade

³⁹² Na temelju Uredbe o građevinskom projektiranju iz 1952. godine, NOG Rijeka osnovao je Komisiju za reviziju idejnih i glavnih projekata pri Savjetu za komunalne poslove 1953. godine., *Službeni vjesnik Narodnog odbora grada Rijeke*, br. 2/1953. Preustrojem lokalne samouprave 1955. godine navedenu Komisiju zamijenila je nova pri NO kotara Rijeka.

³⁹³ Tako je bilo i u ovom slučaju. Šilović u ožujku 1955. godine izrađuje komplet nacрта stambenih objekata, prilagođenih novoj lokaciji, koje je Vojislav Karlavaris obradio u listopadu iste godine pred pokretanje postupka revizije. Razlog uključenja drugog arhitekata u pripremu dokumentacije je vjerojatno taj što je Šilović tada već u procesu preseljenja u Šibenik. Između tornjeva na Autostradi i prijedloga za Brajšinu, najveća promjena se dogodila u prizemlju koje je na potonjoj lokaciji stambeno jer su drvavnice smještene u zasebnom spremištu izvan objekta. U toj etaži dobivena su dva dvosobna stana, desnom je za širinu ulaznog hala umanjena površina jedne sobe., HR-DARI, JU-16, jed. BB/1955, GPZ Rijeka, ing. Nada Šilović, 1955.

Luka i skladišta i zgrade R. Benčić jer se iz mnogo razloga sumnja da će budući gabariti neskladno djelovati, obzirom na visinu objekta, to sve kao podloga kod traženja građevne dozvole kod Narodnog odbora.“ Fotomontaža ili aproksimativni crtež objekta na fotografiji dotada nisu nikad eksplicitno traženi, iako bi projektne organizacije znale priložiti perspektivni ili aksonometrijski prikaz ili širi situacijski nacrt. Komisija je također razmotrila pitanje lođa glavnoga pročelja. Naime, GPZ-ov projekt je, po naptuku investitora, sadržavao i inačicu bez južnih lođa, odnosno reduciranije fasade sa francuskim prozorima dnevnih boravaka i tipiziranim otvorima spavaćih soba. Članovi Komisije bili su složni u zaključku da bi eliminacija lođa bila opravdana s ekonomskog gledišta, ali ne i estetskog: „iz urbanističkih razloga raster loggia će djelovati ugodno i olakšati će masu zgrade u odnosu na okolinu gdje su uglavnom sve zgrade jedno, najviše dvokatnice“. Investitoru prepuštaju odluku smatrajući da bi zbog velike površine fasade, u svakom slučaju, trebalo pripaziti i na kolorističku shemu. Netipično, Komisija će sugerirati i promjenu nekih detalja fasade kako bi dojam građevina bio ugodniji, npr. da se cijevi za odvođenje kišnice s krova postave u kvadratne utore kako bi bile manje vidljive, da se ujednače profili prozora i sl.³⁹⁴ Sve to ukazuje da je ovaj sastav Komisije, u kojem su sudjelovali i Zdenko Sila, Ada Felice-Rošić i Klement Miculinić, bili svjesni dalekosežnosti svojih odluka.³⁹⁵ Još jedna bitna faseta priče o ovim peterokatnicama u Brajšinoj dogodila se ranije, u proljeće 1955. godine, kad su investitori zaključivali financijsku konstrukciju. Naime, tada se baratalo s idejom realizacije dvojnog objekta, tj. dvije stubišne jedinice, kao češće izvođene varijante projekta Nade Šilović, isto bez južnih lođa. Planovi su izmijenjeni u korist dvaju tornjeva, pretpostavljamo nakon konzultacija s urbanistima, kako bi se umanjio dojam teške građevinske mase, visokog „zida“ ili vizualne prepreke. Soliteri su još dodatno razmaknuti, a istočniji, od *Rikarda Benčića*, potisnut je od građevne linije te se prilazom tornjevima dobivaju optički različite perspektive.³⁹⁶ Nakon uvaženih primjedbi, projektu su izdane dozvole u siječnju 1956. godine, ali je gradnja potrajala do 1960. godine. Ovaj slučaj iskristalizirao je neka stajališta o budućem razvoju stambenog predjela Kozale, ne

³⁹⁴ HR-DARI, JU-16, jed. BB/1955, Rješenje Komisije za reviziju projekata pri NO kotara Rijeka 21. 12. 1955.

³⁹⁵ Komisija za reviziju projekata pri NO kotara Rijeka osnovana je u runju 1955., njen prvi sastav odlučivao je u ovom slučaju: ing. Maks Pahor, predsjednik (šef tehničke sekcije u Rijeci), Tomislav Koščina, tajnik (načelnik Odjela za komunalne poslove NOO Sušak), članovi – Zlatko Kovačić (načelnik Odjela za komunalne poslove NO kotara), Ivan Ban (službenik Udruženja brodograđevne industrije), Zdenko Sila (djelatnik Urbanističkog instituta), Ada Felice-Rošić (djelatnica GPZ-a), Klement Miculinić (djelatnik GP Rječina), a po potrebi su se mogli angažirati i vanjski stručnjaci., *Službeni vjesnik Narodnog odbora grada Rijeke*, br. 2/1955.

³⁹⁶ HR-DARI, JU-16, jed. BB/1955, GPZ Rijeka, Situacija novih stambenih zgrada 1:200

toliko po pitanju visine stambenih gradnji, iako je i tu postavio presedan, već upravo tipološkom određenju. Kako ćemo vidjeti u narednim poglavljima, stambeni tornjevi niže katnosti bit će preferirana tipologija za kozalski teren do kraja 1960-ih godina, kada će ustupiti mjesto sve višim tornjevima.

Na sušačkom dijelu nije bilo visinskih iznenađenja, ponajviše zbog autoriteta komunalnog reda utemeljenog u kasnom 19. stoljeću i učvršćenog u međuratnom GUP-u, kako je već rečeno, te je poslijeratna stanogradnja sjela u preparirani prostor. Uglavnom poštujući tradicionalnu urbanističku politiku, podižu se samostojeći objekti usklađeni s okolišem – propisno udaljeni od prometnice, uređenih pristupnih pločnika, stubišta, ogradnih i potpornih zidova, poravnatog građevinskog pravca sa susjednim objektima, hortikulturno uljuđenih međuprostora. Nominalno se pripušta viša gradnja, maksimalno do P+4 katnosti, iznimno P+5, ali uz pažljiv odabir lokacija i kontroliranje gabarita, novi se stambeni volumeni međusobno ne zaklanjaju ili nadmeću, općenito vlada načelo kontinuiteta, a ne sraza s prostorom. Gradilišta se koncentriraju uz komunalno opremljene ulične poteze, no prometna mreža se i proširuje, primjerice odvojcima postojećih cesta uz koje se onda mogu jednostrano ili dvostrano nanizati višekatnice, kao u slučaju ranije opisanih ekonomičnih kuća u Ulici Braće Horvatić kraj Mihanovićeve. Uspijevaju se privesti kraju i davno započeti projekti, poput probijanja ceste Vidikovac između Šetališta Joakima Rakovca i Ivana Gorana Kovačića, još jedne serpentine u krajobrazu padina Trsata.³⁹⁷

Stručno ekipirane, uhodane i koordinirane općinske službe osiguravale su da ulaganja u cestovnu i energetska infrastrukturu teku paralelno s planiranjem stambene produkcije, znatno racionalizirajući ukupne troškove. Zakonskim izmjenama, općinski Biro za stambenu izgradnju mogao je voditi realizaciju višestambenih zgrada za veći broj pojedinačnih investitora, raspodjeljujući stanove po učešću u troškovima izgradnje. Osobito je to pogodovalo malim poduzećima kojima je bilo dovoljno svega nekoliko stanova (ili su si samo toliko mogla priuštiti). Povećanje stambenog fonda Biro je dodatno ubrzao koristeći tipske projekte i omogućujući serijsku izgradnju izvođačima koji su predali najpovoljniju ponudu. Po tom je modelu od 1956. do 1958. godine podignut niz od četiri ekonomične dvokatnice u

³⁹⁷ Ulica Vidikovac projektirana je u bivšem Tehničkom uredu Sušaka 1930-ih godina, ali nije bilo financijskih mogućnosti izvedbe te je predviđena i starim GUP-om. Cvetko Premuš izradio projekt 1951. godine u GPZ-u, s prekidima ju je izvodilo GP Rječina od 1953. do 1957. godine., HR-DARI, JU-169, jed. 204

Mihanovićevoj ulici po projektu Zdenka Kolacija, koje resemantiziraju tradicionalne oblikovne elemente, imaju kameni sokl, glatko ožbukane stranice, drvene grilje, četverovodni krov široke strehe pokriven kupom kanalicom te jednostavnu koncepciju stanova sa stambenom kuhinjom kao najistaknutijom prostorijom.³⁹⁸ (SI. 4.44. a, b) Biro je na isti način zaključio ugovor za izvedbu sedam četverokatnica s GP Rječina – dvije u Mihanovićevoj za poduzeće *Svjetlost*, te pet kodnog imena „Pariz“ u ulici Mirka Piškulića i Radićevoj. Izgrađene su do 1958. godine po tlocrtnom predlošku Klementa Miculinića, u dvije zrcalno simetrične inačice, uz poneke razlike u detaljima pročelja (poput oblaganja prizemlja klesancima ili pločama kulira), ali i izostavljanje lođa bočnih stranica na novogradnjama „Pariz“, kao mjeru štednje po nalogu revizije Komisije.³⁹⁹ Od Miculinića će se također dvaput iskoristiti projekt peterokatnice, u Mihanovićevoj i Radićevoj ulici („Kava“), robusnijeg volumena, s tri stana na katu, čija oživiljena fasada ima središnju zonu sa trakastim prozorima flankiranu bočnim parovima lođa i apstraktno bijelim poljima zida.⁴⁰⁰ (SI. 4.45.) Sušačka je općina u ovom prijelaznom periodu prema normiranoj stanogradnji dokazala da se okrupnjenom i centralno planiranom stanogradnjom mogu postići brzi i solidni rezultati. Također, po pitanju katnosti, bitno je zamijetiti da su Miculinićevi projekti izvedeni i na Šetalištu XIII. divizije, no sukladno tamošnjim većim visinskim restrikcijama, dobile su dozvolu kao trokatnice s prohodnim terasama ili atelijerskim stanovima.⁴⁰¹ Još jedan je to pokazatelj kako su na ovom dijelu grada urbanistički parametri podržavani praktički bez iznimke. Ekskluzivnost stanovanja u komunalno uređenom okolišu trsatskog brijega potvrđuje i činjenica da je Vojna pošta ovdje situirala najveću grupaciju stambenih zgrada za potrebe svog kadra. Odnosi se to na spominjani projekt Nade Šilović, opet primijenjen s dva stubišna elementa na Šetalištu I. G. Kovačića, te nekoliko objekata u mirnim ulicama ispod sušačke Gimnazije: dvojni lamelu u Gundulićevoj

³⁹⁸ HR-DARI, JU-111, kut. 93, Stambene zgrade u Mihanovićevoj ulici 26-32, GPZ Rijeka, ing. Zdenko Kolacio, 1955.

Kolacio je projekt izmijenio 1956. godine u suradnji s Vojislavom Karlavarisom, alternativno rješenje ima doradene fasade, u tom obliku izvedene su na Šetalištu XIII. divizije 104 (za poduzeće *Tkanina*), te za radnike *Novog lista* (ulica Ivana Sušnja 2 i 4), HR-DARI, JU-111, kut. 92, HR-DARI, JU-112, kut. 111.

³⁹⁹ HR-DARI, JU-111, kut. 91, GPZ Rijeka, Dvije stambene zgrade za poduzeće *Svjetlost*, Mihanovićeva 3 i 5, ing. Klement Miculinić, 1955., kut. 94, GPZ Rijeka, Stambene zgrade „Pariz“, Mirka Piškulića 1, 3, 5, 7, i Radićeva 15, ing. Klement Miculinić, 1955.

⁴⁰⁰ HR-DARI, JU-111, kut. 114, GPZ Rijeka, Stambena zgrada, Transjug, „Kava A“, Mihanovićeva 1, 1a i 1b, Radićeva 13, ing. Klement Miculinić, 1957.

⁴⁰¹ HR-DARI, JU-111, kut. 91, Jadranska pomorska agencija, Stambena zgrada, Šetalište XIII divizije 87, GPZ Rijeka, ing. Klement Miculinić, 1955., HR-DARI, JU-111, kut. 110, Stambeni objekt Slovenijales, Šetalište XIII divizije 102, GPZ Rijeka, ing. Klement Miculinić, 1957.

od Kate Gropuzzo, te dvije u Gajevoj ulici autora Vojislava Karlavaris koje su arhitektonski zanimljive zbog harmonične slagalice pročelja: autor se ili poigrava naizmjenice postavljenim lođama po katovima, ili koristi minimalno dimenzionirane balkone koji pružaju igru svjetla i sjene na fasadama.⁴⁰² (Sl. 4.46.) Opet je riječ o projektnim rješenjima koja su tih godina „u optičaju“, repliciraju se i u Kamovljevoj i Gervaisovoj ulici, također za istaknutije investitore, poput filijale Narodne banke FNRJ i Tvornice papira.

4.10. Stambena zona Pećine – promenada riječke stanogradnje pedesetih godina

Najkvalitetnije stambeno područje Sušaka, dugački obalni pojas od Brajdice do Martinšćice s pitomim usponom do željezničke pruge, intenzivno se izgrađuje 1950-ih godina prihvaćajući veći broj novih stanovnika u cilju umanjivanja stambenog deficita. Na novi zamah stanogradnje predio Pećina se priprema parcijalnom urbanističkom osnovom, javno raspravljenom 1953. i 1954. godine te kodificiranom u Regulacijskom planu ulice Janka Polića Kamova 1956. godine.⁴⁰³ Središnji moment predstavlja upravo nastavak izgradnje ove ulice čija trasa završava na Plumbumu, u spoju sa Šetalištem XIII. divizije i Radničkom ulicom. Prema novoj regulaciji, sjeverna strana, razlomljena u stambene insule, trebala bi poštovati visinske odrednice međuratnih stambenih nizova, dok bi se između Kamovljeve i Šetališta insertirale niže višestambene zgrade. Plan podrazumijeva i načelnu protekciju obalne linije južno od Šetališta gdje bi se uredila obalna šetnica i javna kupališta od Sabličeva do Grčeva, čime bi Pećine postale glavna rekreativna zona istočnog dijela grada, kao što su Kantrida i Preluk za zapadni. Stav je urbanista da se mora demokratizirati pristup moru, pa se ne sputavaju ucrtati nove komunikacije i preko donedavno privatnih zemljišta obiteljskih vila. Sjeverno od Kamovljeve povlači se buduća Gervaisova ulica, dezignirana za gušće i više stambeno naselje (četvero- i peterokatnice), obistinjujući cestovnu matricu predratnog GUP-a.⁴⁰⁴ Na cijelom obuhvatu plana

⁴⁰² HR-DARI, JU-111, kut. 116, Stambena zgrada za Vojnu poštu, Gajeva 2-4, Rijeka-projekt, ing. Kata Gropuzzo, 1956., izvedba GP Zidar Kočevje 1959., HR-DARI, JU-111, kut. 113, Stambena zgrada za Vojnu poštu, Gajeva 9, GPZ Rijeka, ing. Vojislav Karlavaris, 1956., izvedba GP Zidar Kočevje 1959., HR-DARI, JU-111, kut. 118, Stambena zgrada za Vojnu poštu, Gajeva 7, GPZ Rijeka, ing. Vojislav Karlavaris, 1956., izvedba GP Zidar Kočevje 1961.

⁴⁰³ HR-DARI, JU-16, kut. 176, Zapisnici sjednica Savjeta za komunalne poslove GNO Rijeka od 24. 3. i 27. 10. 1953., HR-DARI, JU-111, kut. 107, Isječak Regulacijskog plana ulice J. P. Kamova, *, Izgradnja i uređenje grada, u: *Riječki list*, 30. 10. 1953., ZDENKO KOLACIO, Uređenje i izgradnja grada, u: *Novi list*, 6. 5. 1954.

⁴⁰⁴ Koridor ulice Draga Gervaisa (koja se do 1959. godine zvala ulica Ogranak-Vidmarovo) bio je ucrtan u GUP-u Sušaka te se počela probijati u predratno vrijeme. Područje uz ovu cestu u istom je dokumentu bilo predodređeno

primat će imati zgrade kolektivnog stanovanja povišene katnosti u odnosu na zatečene strukture, no odluka nije donesena samovoljno, već se visinom kompenzira veća gustoća kako se ne bi kompromitirale krajobrazne odlike prostora, karakter vrtloga grada. Urbanističko i graditeljsko nasljeđe obvezivalo je novu generaciju stvaraoca koji su, djelujući u drugačijoj društvenopolitičkoj stvarnosti, u uvjetima socijalno osviještene stanogradnje i imperativa klasno egalitarnijeg korištenja gradskog teritorija, nastojali održati stečenu visoku kulturu stanovanja i njegovanja prostora.

Nažalost, javna retorika oko regulacije Pećina zaoštrila se forsiranjem ideološke interpretacije od strane predsjednika NOG Rijeka Ede Jardasa koji je za *Vjesnik* u prosincu 1953. godine izjavio da je ovaj dio grada „*predio malograđanštine, sitne, pa i srednje buržoazije, koje se ondje ukorjenila i nalazi stotinu raznih načina da sačuva svoje pozicije, pa čak i da se suprotstavi gradnji stambenih kuća u njihovoj blizini*“, dodajući i ovu interesantnu opasku: „*Ma nitko nije za gradnju nebodera, koji bi pokvarili sadašnji divan izgled s mora, no obične stambene zgrade upravo manjkaju u mnoštvu sušačkog zelenila.*“ Razgovoru prisutan Josip Španjol, tada predsjednik Savjeta za komunalne poslove, prisnažio je njegov narativ konstatacijom da su Pećine slabo naseljene unatoč svojim klimatskim prednostima „*no ne zato, što radni čovjek ne bi htio ondje stanovati, nego jer mu je onemogućeno da onamo prodre.*“⁴⁰⁵ Površan ton članka, koji počiva na insinujama, te omalovažavanje suvremenog urbanizma, svodeći ga na grubu instrument socijalnog inženjeringa, bilo je nešto preko čega mladi Igor Emili nije mogao prijeći te je reagirao u svojem prvom javnom nastupu i u prvom broju časopisa *Čovjek i prostor*, braneći dignitet i poziciju struke te fokusirajući stvarne probleme ovog prostora koji su se podmetali pod tepih. Riječ je o već akutnom narušavanju stambene kvalitete Podvežice i Pećina radom tvornice *Vulkan* te, naročito, pilane na terenu ex-Pavlovićevo, uz željezničku prugu, kojoj se, unatoč provizornoj dozvoli rada, nije postavljao odrješt rok iseljenja.⁴⁰⁶ Emili je htio reći da je elitnost zone Pećina i sama polu-fikcija, u stvarnosti je

za stambenu izgradnju srednje do visoke gustoće, buduće naselje Ogranak. Gervaisova je tako realizirana kao sabirna ulica za automobilski, autobusni i pješački promet za naselja Ogranak i Vulkan te je predstavljala glavnu komunikaciju nove stambene zone sa središtem Sušaka i Rijeke. Projektirana je i izvedena u dvije etape, sukladno postupnoj izgradnji Zapadnog i Istočnog Ogranka. Elaborate obje etape potpisuje ing. Cvetko Premuš (GPZ Rijeka, 1956. i 1958.), HR-DARI, JU-111, kut. 112, Trasiranje ulice Drage Gervaisa

⁴⁰⁵ I. K., Kamo da se širi Rijeka, u: *Vjesnik*, 27. 12. 1953.

⁴⁰⁶ IGOR EMILI, Kamo da se širi Rijeka?, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 1, 3.

Neprikladnost smještaja pilane diskutirala se i javno i u nadležnim gradskim tijelima, no problem se nije rješavao. Primjerice, kad se po Čičin-Šainovom projektu od 1956. do 1958. gradila stambena zgrada za Pomgrad (J. P.

ionako degradirana poratnim odlukama, obično s neke više instance, živjeli tamo „radni ljudi“ ili preživjela „buržoazija“.

U praksi, urbanizacija Pećina napredovala je vrlo koherentno i planski. Nakon opsežnih infrastrukturnih radova nužnih za amortizaciju opterećenja novih stambenih zgrada, Kamovljevom 1951. godine prolazi i trolejbusna linija, povezujući krajnji zapad (Kantridu) i istok grada. Građevinsku aktivnost otvaraju dvije stambene gradnje za GNO Rijeka, po projektu Nade Šilović (J. P. Kamova 18 i 20), autoričin prvijenac u postuliranju ideje izdublivanja građevinske mase dominantnog pročelja neprekinutim nizom lođa (Sl. 4.47.), kao i dvije Marijana Pletenca (J. P. Kamova 90 i Šetalište XIII. divizije 107), također skromnije veličine, održavajući ideal intimnijeg stanovanja po uzoru na okolnu monostambenu gradnju.⁴⁰⁷ Od 1953. godine akceleriraju se procesi zbog veće financijske autonomije poduzeća i donošenja urbanističkih pravila, te će se u svega nekoliko godina popuniti gotovo cijela Kamovljeva ulica. Sjeverni pravac obilježavaju morfološki skladni stambeni nizovi, pravilni kvadri visine P+3, obično sa stambeno iskorištenom krovnom terasom. Potencijalno jednolični izgled anulira se većom projektantskom slobodom. Autori variraju pročelja čak i kad jednim projektom rješavaju cijeli blok (kao Šilović, br. 57-63) (Sl. 4.48. a-d), a izvanredni osjećaj za prostorni poredak očituje se i na razini detalja, primjerice u apostrofiranju uglova – na zabate se postavljaju uokvirene lođe (osobito je lijep primjer Egona Holländera, br. 77-79) (Sl. 4.49.) te se profiliraju krovni vijenci i pergole. Ulica je uglavnom u zasijeku te je na južnoj strani trebalo izvesti potporne zidove od kamena s betonskim temeljima, kao i adekvatne ograde. Ta se strana oblikuje rahlijim ritmom solitera, najčešće četverokatnicama s jednom ili dvije stubišne jedinice, čiji su ulazi zbog prirodne padine zemljišta mostićima povezani s trotoarom. Često se po istom projektu izvode dva uzastopna objekta, primjerice navedeni blizanci od Šilović (br. 18 i 20), pa Ostrogovića (br. 28 i 30), ili dvojna lamela Kate Gropuzzo (br. 72-74 i 76-78), što posreduje određeni utisak pravilnosti, intencionalnog djelovanja u prostoru, a ujedno je bila i

Kamova 93-95) na zemljištu koje je pilana ustupila, investitor i izvođač su se žalili na piljevinu koja je zasipala gradilište (i okolne zgrade) te su morali i tražiti micanje drvene gradnje kako bi dovršili objekt., HR-DARI, JU-111, kut. 111., A. M., Trebalo bi da sušačka pilana ogradi prostor za piljevinu, u: *Riječki list*, 1. 4. 1948., T. S., Zaštitite nas od piljevine!, traže stanovnici kuća u blizini pilane na Pećinama, u: *Riječki list*, 28. 3. 1952.

⁴⁰⁷ Izvođač svih navedenih objekata je bio GP Jadran., HR-DARI, JU-169, jed. 1713, 958, GPZ, Rijeka, ing. Nada Šilović, 1948., obradio teh. Brenner 1949., *, Stavljene su pod krov dvije peterokatnice u Ulici Janka Polića Kamova, u: *Riječki list*, 26. 8. 1950., HR-DARI, JU-16, jed. 84/53, 120/53, GPZ, Rijeka, ing. Marijan Pletenac, 1953., *, Dvije moderne zgrade, u: *Riječki list*, 22. 2. 1954., *, Sa gradilišta Pećina, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 8, 18-20.

racionalna upotreba tipskih rješenja. Međutim, uz Šetalište XIII. divizije događala se preizgradnja, mimo deklaracija urbanističkog plana. Na markiranim zelenim površinama dozvolilo se lociranje novih stambenih objekata, a najveću prostornu transgresiju predstavljalo je tzv. naselje Fontana u neposrednom zaleđu vila Ružić i Müller, gdje GP Jadran podiže pet stambenih tro- i četverokatnica za krupne investitore – Rafineriju nafte, *Exportdrvo* i *Jugoliniju*, vjerojatno za njihov rukovodeći ili visokokvalificirani kadar, a koje će po dovršetku biti prozivane od kritičara rastrošne stanogradnje.⁴⁰⁸

Tlocrtni obrasci novih gradnji usporedivi su s međuratnim stambenim investicijama za činovnički sloj, tadašnju srednju klasu, na istome području, poput ostvarenja Borena Emilija (Gervaisova 33, 1931. i J. P. Kamova 24-26, 1932.) koje su bile i rijetke čvrste točke, orijentir i uzor za poslijeratne realizacije.⁴⁰⁹ Dvosobni stanovi prevladavaju jer se stambene jedinice kroje prema prosječnoj obitelji, ako se projektiraju veći, onda se to rješava tako da se nekadašnja djevojačka soba, smještena uz kuhinju, prenamjeni u radni prostor ili jednokrevetnu spavaću sobu.⁴¹⁰ Dispozicija stanova također slijedi isprobane formule – gotovo uvijek se poštuje autoritet južnog usmjerenja dnevnih prostorija stana, a prema sjeveru smještaju gospodarske, stambena kuhinja je općeprihvaćeni tip čija se funkcionalnost još uvijek ne propituje, prostorije su vezane na centralni hodnik/predsobu te rijetko međusobno izravno komuniciraju. Iznimka je trokatnica Marijana Pletenca u naselju Fontana (Pećine 14), u kojoj je izvedeno jasno odvajanje funkcionalnih grupa prostorija stanova, odnosno intimiziranje spavaće zone stana koja preko predsobe ostvaruje vezu s kupaonom, no izolirana je od dnevno korištenih prostorija.⁴¹¹ Bilateralna orijentacija je osigurana vezanjem svega dva stana na stubište, što je najčešći slučaj. Odstupanja su rijetka, primjerice, obrazac tri stana po etaži/stubištu nalazimo u svega četiri projekta, tlocrtno gotovo istovjetna, kao u prethodno opisanom tipu Bartolić na Potoku, gdje bočni stanovi uokviruju središnji, koji je sam

⁴⁰⁸ Izgradnja naselja Fontana bila je ustupljena GP Jadranu kao pilot-projekt okrupnjenog gradilišta. Po nacrtima arhitekata njihovog projektnog biroa, Andrije Čičin-Šain i Marijana Pletenca (Šetalište XIII divizije 110 i 112 te Pećine 13, 14 i 15), HR-DARI, JU-111, kut. 106, Situacioni plan naselja Fontana 1:200. U njihovom susjedstvu (Pećine 12) Nada Šilović je 1955. godine izvela nižu višestambenicu (P+2) za Pomorsku oblast Rijeka (Obalnu radiostanicu), koja je prva došla u zaleđe spomenutih pećinskih vila., HR-DARI, JU-16, jed. 73/55.

⁴⁰⁹ JULIJA LOZZI BARKOVIĆ (bilj. 152), 156-158.

⁴¹⁰ Takvu tlocrtnu shemu imaju bočne stambene jedinice bloka 57-63 Nade Šilović (investitor: NO općine Sušak i Vodogradnja), gdje se još jedna stambena soba postavlja uz zabatni zid., HR DARI, JU-169, jed. 11, 383, 1119, 1715 i 2088, LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN (bilj. 209), 20-29.

⁴¹¹ HR-DARI, JU-111, kut. 111, Stambena zgrada za Exportdrvo, PB GP Jadran, ing. Marijan Pletenac, 1956., izvođač GP Jadran 1958.

organiziran tako da boravišne prostorije flankiraju kuhinjsko-sanitarni trakt. Riječ je o peterokatnici Vojislava Karlavarisa za Vojnu poštu u Gajevoj, reproducirana i u Gervaisovoj ulici (br. 14), potom uz Kamovljevu u objektima Egona Holländera (br. 80 i 81) (SI. 4.50.) i Ostrogovića (br. 28 i 30) te Miculinića na Šetalištu XIII. divizije (br. 102, ranije izvedenu na Mihanovićevoj, tzv. „Kava“).⁴¹² (SI. 4.51.) Ostrogovićeve uparene četverokatnice, prvotno projektirane za *Viševicu*, no nakon likvidacije poduzeća prešle u ruke GNO-a Rijeka i Vojne pošte, osobito su zanimljive za analizu. (SI. 4.52. a-d) Arhitekt će nespretno pozicionirane utilitarne prostorije srednjeg stana zakloniti lođama te tako unificirati južno pročelje na kojem se ne mogu očitati razlike među stanovima, tj. očuvao je simetriju horizontalno definiranih pojaseva parapeta, reljefno isturenih u odnosu na fasadni plašt, te dinamiku izmjene lođa i prozora. Natprosječni standard investicije vidi se i po postavu dodatnih lođa na sjevernoj strani, ispred blagovaona i kupaonica bočnih stanova, potonje su zatvorene metalnim žaluzinama. Kuhinje stanova su stambene, kako se tada očekivalo, no izdvajanjem prostora za objedovanje uz lođu, koji uz to ima i topli jasenov brodski pod, postignuta je diferencijacija namjena. Jednako tako, dnevni boravak ima posmičnim vratima odvojenu spavaću nišu, što je opet pomak unutar kompromisom stegnutih pravila ondašnje stanogradnje. Vertikalna veza stanova u ovom razdoblju iznimno rijetko uključuje dizalo, koliko zbog prihvatljive katnosti novogradnji, toliko i zbog uštede. Ostrogovićeve su i tom pogledu luksuznije. Kako je autor u podrumu predvidio drvarnice, praonice i dvije ostakljene sušionice rublja te prostor za pohranu zimnice, montirano je manje električno dizalo za lakšu komunikaciju sa stanovima, pored glavnog osobnog dizala kod stubišta.⁴¹³

Tipična pročelja stambenih višekatnica ovoga razdoblja imaju tripartitnu podjelu. Zona podnožja oblikovana je kamenim klesancima ili pločama kulira, samo s manjim prozorima za prozračivanje drvarnica i praonica rublja, potom se stambene etaže repetiraju do nadgrađa – krovne terase, skoro obvezno aktivirane za dodatne stambene jedinice (često dva manja stana

⁴¹² HR-DARI, JU-111, kut. 115, Stambena zgrada za Narodnu banku FNRJ – filijala Rijeka, GPZ Rijeka, ing. Vojislav Karlavaris, 1957., izvođač GP Vodogradnja, 1959., HR-DARI, JU-111, kut. 107, Stambena zgrada za Vodogradnju, Kamovljeva 80, GPZ Rijeka, arh. Egon Holländer, 1956., HR-DARI, JU-111, kut. 110, Stambena zgrada za Slovenijales, GPZ Rijeka, ing. Klement Miculinić, 1957., izvođač GP Gortan, Zagreb, 1958.

⁴¹³ HR-DARI, JU-169, jed. 2027, Stambena zgrada Viševica / GNO Rijeka / Vojna pošta, Atelijer Ostrogović, ing. Kazimir Ostrogović, 1953., izvođač GP Jadran, 1954., KAZIMIR OSTROGOVIĆ, Stambena zgrada u Rijeci, u: *Arhitektura*, 10(1956.), 1-6, 26-27., IDIS TURATO (bilj. 167), 76-77., *, Viševica i GNO, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 2, 6-9. Projekt je još jednom upotrijebljen u Omladinskoj ulici br. 3.

uz stubište), te dio za slobodno korištenje svih stanara. Također, većini stanova se nastoji osigurati vanjski produžetak u vidu balkona ili balkona-lođe, koje postaju bitan element artikulacije perimetralnih zidova. Tadašnje stambene navike i standard tražit će izvedbu gospodarskog balkona uz kuhinju orijentiranu obično na nepovoljniju, sjevernu stranu ili zabat, ako se radi o samostojećem objektu ili završetku bloka. Zbog zadiranja u protupožarnu zonu pruge ili izloženosti jakoj buri, ponegdje se ipak izostavljaju, a u ekstremnom primjeru, kao što su Čičin-Šainove četverokatnice u naselju Fontana, začelja imaju i latentno obrambeni dojam, ogoljela su, samo s nužnim prozorskim otvorima te skulpturalno naglašenim stubišnim rizalitom.⁴¹⁴ (SI. 4.53. a, b) Na suprotnom kraju bila bi Stipančevićeva realizacija za poduzeće *Vulkan* (J. P. Kamova 65-67) (SI. 4.54. a-c) čija je sjeverna fasada „prodisala“ dugim lođama, motivom koji će preuzeti Nikola Franković i David Bunetta, po sugestiji Kolacija, za voluminozne peterokatnice na Plumbumu (Šetalište XIII. divizije br. 103-105 i 125), koje će kasnije markirati i Autostradu. (SI. 4.55. a, b) Bunetta je autor i jednog niza u Kamovljevoj (br. 73-75), koji na uličnoj fronti ima teške betonske okvire balkona, u međuratnom stilu, kao i Stipančevićeva u susjedstvu.⁴¹⁵ (SI. 4.56.) Holländer je nastojao dati plasticitet svojim stambenim objektima tako što bi projektirao isturene balkone kratkih, punih stijenki, tek bočno otvorenih rešetkama (Gervaisova 4-6 i 8, J. P. Kamova 80).⁴¹⁶ Ada Felice-Rošić na svojoj stambenoj zgradi *Elektrane* (J. P. Kamova br. 50) južnim je lođama pridružila betonske perforirane brisoleje, „čipkasti“ rafinirane, kakve u tom periodu nalazimo kod Fabrisa ili Vitića u Splitu te Ostrogovića u Puli. (SI. 4.57. a, b) Njen stambeni niz preko puta (br. 51-55) naizmjeničnim redanjem lođa i višekrilnih prozora tematizirao je odnos punog i praznog, igru svjetla i sjene.⁴¹⁷ (SI. 4.58.) Čičin-Šainova impozantna peterokatnica za GP Pomgrad (J. P.

⁴¹⁴ HR-DARI, JU-111, kut. 106, Stambene zgrade Fontana I, II, IV i V, PB GP Jadran, ing. Andrija Čičin-Šain, 1956., izvođač GP Jadran, 1958.

⁴¹⁵ HR-DARI, JU-16, jed. 123/53, Stambena zgrada Vulkan, CBP Rijeka, ing. Marko Stipančević, 1953., *, Blok „Vulkan“, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 4, 11., HR-DARI, JU-169, jed. 1640, Stambena zgrada za NO općine Sušak, Rijeka-projekt, arh. David Bunetta, 1956., izvođač GP Vodogradnja 1957.

⁴¹⁶ HR-DARI, JU-111, kut. 113 i 116, Stambene zgrade za GP Vodogradnja, GPZ Rijeka, arh. Egon Holländer, 1957., realizirane 1959. godine

⁴¹⁷ HR-DARI, JU-111, kut. 235, Stambena zgrada Elektrane, GPZ Rijeka, ing. Ada Felice-Rošić 1955., bez arhitektonskih nacrti, izvedena 1957., LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN (bilj. 209), 20-29. Stambeni niz u Kamovljevoj br. 51-55 za poduzeće Vulkan (1953.) bio je najpubliciranija stambena novogradnja tih godina, često se u *Riječkom listu* koristila za ilustraciju općeg napretka stambenog sektora u Rijeci., *, Tri stambene zgrade za trudbenike Vulkanu, u: *Riječki list*, 18. 10. 1951., *, I vi biste sigurno poželjeli ovdje stanovati, u: *Riječki list*, 30. 1. 1953.

Kamova br. 93-95) raščlanjena je cijelim uličnim pročeljem u dugačke lođe s laganom rešetkastom ogradom, prekinute samo funkcionalnim stijenkama između stanova. Lođe pripadaju stambenim kuhinjama i dnevnim boravcima, a autor u nacrtima predviđa da bi dubina lođe (158 cm) bila dovoljna za sjedeći set. Na pobočjima spavaće su sobe izvučene iz gabarita građevine kako bi se uklinio prozor za direktan pogled na more i dotok najjačeg dnevnog svjetla.⁴¹⁸ (Sl. 4.59.)

Optičku senzaciju, osim dinamike zidnih masa, činila je i koloristička obrada fasada. Međuratne tendencije potenciraju se novom usredotočenošću projektanata na ulogu boje u arhitekturi, naročito stambenoj.⁴¹⁹ Tako je Nada Šilović angažirala poznatog riječkog umjetnika Vladimira Udatnyja, osobito zainteresiranog za prožimanje arhitekture i likovnih umjetnosti, da autonomno osmisli obojenje njenog niza u Kamovljevoj (br. 57-63).⁴²⁰ U ovom desetljeću pročelja se izvode u plemenitoj žbuci (teraboni), u spektru od tamnocrvene, zagasitoružičaste, crvenkastožute, kremasto zelene i druge boje, što je omogućilo isticanje pojedinih arhitektonskih detalja, pa i individualizaciju tipskih projekata, dok je granulirana površina žbuke fasadama pridavala kvalitetu taktilnosti. Osobito često su snažnim tonovima bojani paspartu lođa ili se za njih izrađuju koloristički akcentuirani okviri, bojama se odjeljuju vodoravne šnite katova, kao kod Ostrogovića, ili krila objekta, primjerice u spomenutoj zgradi *Elektrane* od Felice-Rošić koja ima svijetlozelene bočne stranice, u kontrastu sa neutralnim bež i jakim crvenim pigmentom katova. Temperamentna zaigranost pročelja u plastici i koloritu dokazuje kako su arhitekti iskoristili punu kreativnu slobodu pedesetih, nakon poratne neimaštine. U Kolacijevim komentarima očigledna je ta brza promjena stanja. Još 1952. godine izjavljuje: „*Arhitektura naših novih objekata mislim da još ne zadovoljava, jer ona nije odraz naših stvarnih mogućnosti, odnosno mogućnosti riječkih arhitekata. Naše su novogradnje suviše „sive“, tj. ne samo skoro bezbojne u arhitektonskom smislu već i stvarno bez boja, uz*

⁴¹⁸ HR-DARI, JU-111, kut. 111, Stambena zgrada za GP Pomgrad, PB GP Jadran, ing. Andrija Čičin-Šain, 1956., izvođač GP Pomgrad, 1958.

⁴¹⁹ O ovom trendu najbolje svjedoči antologijska kuća Drage Galića u Vukovarskoj ulici 35 u Zagrebu iz 1957. godine. Konzervatorska obnova Galićeve višestambenice iznjedrila je podatak da je upotrijebljeno pedesetak različitih tonova boja na pročelju, od žute, crvene, smeđe, plavozelene i sive te je većina vraćena u izvorno stanje, uz poneke korekcije., JASNA ŠĆIVNIČAR IVKOVIĆ, *Obnova pročelja zgrade u Vukovarskoj 35 – 35 a arhitekta Drage Galića*, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 35(2011.), 35, 219-232.

⁴²⁰ Vladimir Udatny nekoliko puta tijekom 1950-ih godina surađivao je s riječkim arhitektima na uređenju javnih zgrada, na primjer, dekoriranju vestibula Doma kulture *Moša Pijade* (danas Sveučilišna knjižnica), palače *Adria* i kina *Teatro Fenice* te Gradskoj vijećnici na Korzu., ROBERT ŽUNIĆ, *Udatny*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2000., 143-144., *, Fasade u boji, u: *Novi list*, 14. 9. 1958.

*vrlo vrlo male iznimke. Naša nova arhitektura mora biti duhovita po zamisli i odlikovanju, a svaki novi objekt mora predstavljati stvarni korak naprijed k boljoj arhitekturi, a kroz to i suvremenijoj kvalitetnijoj izgradnji nove Rijeke.*⁴²¹ Već tri godine kasnije pohvaljuje ostvareni napredak u primjeni boja u arhitekturi, radujući se obogaćenju stambenih naselja, no i poziva na oprez, umjerenost, razboritost jer: „*Opasnost izvjesnog larpurlaizma u suvremenom arhitektonskom oblikovanju pročelja je velika, kao i u primjeni boja te nerazbor može dovesti i do šteta ako se zanemari osnovni smisao izgradnje, a to je u prvom redu čovjek, za koga se objekat podiže i sredstva kojima zajednica raspolaže za stambenu izgradnju.*“⁴²²

U Kolacijevim riječima već se nagovješćuje prijelaz iz relativno nenormirane stanogradnje sredine 1950-ih na strožu zakonsku i društvenu kontrolu projekata. Zauzdavanje troškova na stambenim novogradnjama odrazilo se na smanjenje površina stanova, štednji na ne-esencijalnim stavkama, poput lođa ili balkona, kao i ekstravagantnosti polikromnog finiša ili unutrašnje opreme. Novi trend prepoznaje se, primjerice, u tri identične, povezane četverokatnice u Kvaternikovoj 6-10 za Željezničarsko transportno poduzeće, vrlo oskudne vanjskim površinama te jednostavno, repetitivno zasnovanih tlocrta (Holländer, 1957.-1959.).⁴²³ Prohodne terase postat će svojevrsni luksuz, a i postojeće će često biti naknadno smanjene ili eliminirane proširenjem atičkih stanova, kao što će se i drvarnice pregrađivati u stanove, diktatom nadiruće stambene krize. Čičin-Šain će nepokolebljivo nastojati održati živom ovu ideju ortodoksnog modernizma predviđevši krovna sunčališta s tuševima na svim svojim objektima prijelazne faze (1957./1958.), poput već spominjane Pomgradove u ulici J. P. Kamova, te susjedne za radnike PTT-a (br. 91). U Gervaisovoj br. 26 i 28 će izvesti dva dvojna objekta za Poduzeće luka i skladišta, po bliskom projektu, ali gušćoj unutrašnjoj organizaciji prostora (više stanova po etaži), koristeći i jeftinije pomične grilje, ali uvijek uz otvoreni pristup krovnoj etaži.⁴²⁴

⁴²¹ *, Razgovori o arhitekturi s ing. arhitektom Zdenkom Kolaciom, u: *Riječki list*, 23. 5. 1952.

⁴²² ZDENKO KOLACIO, Novo u arhitekturi Rijeke, u: *Novi list*, 5. 2. 1955., U tom tekstu još je napomenuo: „*Nova arhitektura u Polić-Kamovoj ulici iznenađuje mnoge građane, naročito zbog veće primjene boja. Ovaj element arhitekture često se do sada odviše zanemarivao. Boja međutim, naglašuje izvjesne arhitektonske elemente, obogaćuje objekat i predio grada ili naselja a unosi i veću radost u stambene zone grada. ... Međutim, i u slučaju primjene boja na pročeljima objekat mora zadržati svoju arhitekturu, jer je boja samo prateći element arhitekture, a nikako ne primaran faktor.*“

⁴²³ HR-DARI, JU-111, kut. 117, Stambene zgrade za Željezničarsko transportno poduzeće, GPZ Rijeka, arh. Egon Holländer, 1957., izvođač GP Gortan, 1959.

⁴²⁴ HR-DARI, JU-111, kut. 110, Stambena zgrada za PTT, APB Vincek Zagreb, ing. Andrija Čičin-Šain, 1957., izvođač GP Jadran, 1959., HR-DARI, JU-111, kut. 116, Stambene zgrade za Poduzeće luka i skladišta, APB

Stambena ostvarenja na Pećinama valorizirala su naslijeđeni ambijent i demonstrirala humanizmom prožetu arhitekturu pedesetih godina kakvu su i riječki arhitekti bili kadri realizirati u kratkom zamahu po ukidanju stegnutih normativa poraća, a prije nove racionalizacije, tipizacije i omasovljenja koja je stubokom promijenila odnos prema stanogradnji i urbanom prostoru.

Vincek Zagreb, ing. Andrija Čičin-Šain, 1957., realizirane 1959. Na objektu u Gervaisovoj 28 u izvedbi je ipak izostala prohodna terasa.

5. NORMALIZACIJA TIPOLOGIJE STAMBENOG TORNJIA: GODINE FONDA ZA STAMBENU IZGRADNJU, 1958.-1965.

Uspostava društvenog sustava racionalnije, brže i masovnije stanogradnje postala je pitanjem od prvorazrednog političkog značaja u drugoj polovini 1950-ih godina. Dotadašnji modeli nisu se pokazali dostatnima u rješavanju kroničnog stambenog deficita, odnosno nisu zahvatili dovoljno široke slojeve društva. U slučaju Rijeke, koja je poslijeratnim investicijama u obnovu industrijskih i lučkih postrojenja učvrstila status makroregionalnog centra, kvantitativni pokazatelji u pogledu zadovoljavanja stambenih potreba njenih žitelja bili su osobito nepovoljni. Prema popisu 1953. godine Rijeka broji 75 000 stanovnika, a s prosječnom godišnjom stopom rasta od 3,6 % na sljedećem je popisu 1961. godine premašila brojku od 100 000 te se svrstala u red najvećih gradskih centara Jugoslavije.⁴²⁵ Prirodni godišnji prirast u Rijeci iznosio je 1958. godine 859, a mehanički 2 193 ljudi. Prema broju podnesenih molbi stambenim upravama tada je utvrđen deficit od 4 500 stanova s tendencijom rasta. Za akomodiranje domicilnih obitelji i novopridošlih građana, trebalo je izgraditi 588 stanova svake godine, ne računajući kompenzaciju za dotrajale stambene zgrade.⁴²⁶ Međutim, u razdoblju od 1952.-1957. izgrađeno je svega 1 059 stanova ili prosječno godišnje 177 stana. Ozbiljna disproporcija između potreba za stanovima i tempa njihove produkcije više se nije mogla ignorirati.

Statistike će se znatno poboljšati uslijed implementacije paketa zakonskih propisa iz područja stambene politike koje će koncem 1950-ih godina donijeti savezna uprava, a potom usvajati republički i općinski organi. Od 1958. do 1962. godine Rijeka će tako dobiti ukupno 4 672 stana (od toga 4 234 u društvenom vlasništvu), tj. dostići će tempo od prosječno 934 nova stana godišnje upeterostručujući prijašnje rezultate. U narednim godinama, kada se stambena privreda zakonskim rješenjima pripremala na tržišnu liberalizaciju, trend dobrih brojki se nastavio – od 1963. do 1965. godine bilanci su dodana još 2 544 novoizgrađena stana u društvenoj te 135 u privatnoj svojini.⁴²⁷

⁴²⁵ K. ŠIMEK-ŠKODA (bilj. 186), SANJA KLEMPIĆ BOGADI, Utjecaj migracije na demografski razvoj riječke aglomeracije, u: *Hrvatski geografski glasnik*, 70(2008.), 1, 43-65, 45.

⁴²⁶ J. ŽIVIČNJAK, Stanovi će se graditi brže i jeftinije, u: *Novi list*, 27. 10. 1957., IGOR EMILI, Koliko stanova trebamo, u: *Novi list*, 8. 2. 1959.

⁴²⁷ DRAŠKO BIŽACA, (bilj. 177), 269.

U pozadini ovih brojki odvijao se jedan od najdinamičnijih i najvažnijih perioda u povijesti riječke stanogradnje nakon Drugoga svjetskoga rata. Stambena problematika tih je godina punila novinske stupce prerastajući u općedruštveno pitanje životnog standarda, dok su stručni kapaciteti bili upregnuti u donošenje praktičnih, ali i načelnih odluka o najboljem tipu društvene stanogradnje za Rijeku, predvođeni kadrovskom jezgrom Gradskog fonda za stambenu izgradnju. Ključna epizoda ovog razdoblja – natječaj za kompleksno naselje Turnić – potaknut će profiliranje odnosa prema tipologiji stambenog tornja i visokoj stambenoj izgradnji, a tipski projekti višestambenih zgrada iznjedreni ovim natječajem i potom umnoženi diljem grada u mnogočemu će odrediti prosječan riječki stan meritoran za naredna desetljeća.

5.1. Zakonodavni okvir tzv. prve stambene reforme

Nizom zakonskih mjera potkraj 1950-ih godina na državnoj je razini regulirana stambena domena te time osigurana stabilna baza za unapređenje stambenog gospodarstva. Angažiranje društvenih resursa na provođenju usmjerenog programa stambenog zbrinjavanja činilo je odlučujući dio konkretiziranja i afirmiranja socijalističkih principa i cjelokupne razvojne politike. Jugoslavenska vlast bila je svjesna da se ostvareni gospodarski rast mora pretočiti u veću socijalnu sigurnost građana te rast osobnog standarda, a stjecanje adekvatnih stambenih uvjeta bilo je pri vrhu prioriteta. Pritisak neriješenog stambenog pitanja bio je sve veći te su pozitivne promjene na tom planu predstavljale i nemalu političku valutu. Kao što je formulirano na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) u Ljubljani 1958. godine u Programu SKJ: *„Suština socijalističke privredne politike jeste briga za potrebe čovjeka, stalno poboljšavanje materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi. (...) Samo stalnim povećanjem proizvodnje materijalnih dobara moguće je osigurati i stabilno poboljšavati životne uslove radnih ljudi, što sa svoje strane predstavlja bitan element i uslov podsticanja razvoja proizvodnih snaga i povećanja produktivnosti rada.“*⁴²⁸ Tada proklamirano „pravo na stan“ trebalo je služiti i cilju ostvarivanja socijalno pravednijeg društva i ublažiti posljedice masovnog priljeva stanovništva iz ruralnih u urbane sredine.

Cilj prve stambene reforme bio je pojačano i sustavno građenje stanova i da se cijela stambena djelatnost postavi na pravno i ekonomski realistične i održive temelje. Podruštvljenje velikog

⁴²⁸ IGOR DUDA, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 46-47.

dijela stambenog fonda kroz Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (*Sl. list FNRJ* br. 52/58) bio je u tom pogledu važan korak kojim je konstruiran mehanizam društvene kontrole nad distribucijom stambenog prostora i njegovim korištenjem, a kako je građevinsko zemljište postalo općenarodno vlasništvo, olakšana je i provedba urbanističkih planova te stvoreni uvjeti za plansku izgradnju naselja. Kontinuirani priljev namjenskih novčanih sredstava bio je osiguran odredbom Zakona o doprinosu za stambenu izgradnju (*Sl. list FNRJ* br. 57/55) o alokaciji 10 % neto plaća zaposlenih radnika u specijalizirane kreditne fondove koji su izdavali zajmove građanima, društveno-političkim organizacijama, poduzećima i stambenim zadrugama pod vrlo povoljnim uvjetima. Potom je u veljači 1957. godine prihvaćena Rezolucija Savezne narodne skupštine o osnovnim principima stambenog zakonodavstva i na temelju nje sveobuhvatni zakonski paket kojim su ustanovljeni odnosi na stambenom području, tj. društveno upravljanje stanogradnjom: Zakon o stambenim odnosima, Zakon o poslovnim zgradama i prostorijama, Opći zakon o stambenim zajednicama, Zakon o stambenim zadrugama, Zakon o svojini na dijelovima grada (*Sl. list FNRJ* br. 16/59) i Zakon o financiranju stambene izgradnje (*Sl. list FNRJ* br. 47/59). Financiranje stambenih novogradnji i dalje se vršilo preko općinskih fondova, no sredstva su pritjecala drugačijim sistemom oporezivanja, tj. umjesto postotka osobnog dohotka građana, prihode je činio obvezni doprinos privrednih organizacija u visini od 4 % bruto plaća zaposlenika, a fondovi su razvijali i alternativne oblike ulaganja, poput pretplate na zajam, stan ili stanarsko pravo, stambene štednje građana, poticanja zadrugarskog modela stanogradnje itd.

Kroz navedene zakonske akte može se pratiti transformacija ideje stana kao društvenog dobra u stan kao potrošačku robu u čijem stjecanju i održavanju vladaju ekonomske zakonitosti. Sve jače prodiranje tržišne logike u polje stanogradnje ogledalo se u pokušaju uvođenja ekonomskih stanarina, podupiranju privatne inicijative građana u rješavanju stambenih potreba, osnaživanju građevinskih poduzeća ulogom proizvođača stanova za slobodno tržište i sl. Ovi procesi dovršit će se tek drugom stambenom reformom 1964.-1965. godine te će diktirati relacije u stanogradnji do iznalaženja modela društveno usmjerene stambene izgradnje polovinom 1970-ih godina (DUSI).⁴²⁹

⁴²⁹ GRGA JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, AGM, Zagreb, 1994., 19-33., PERO JURKOVIĆ, *Financiranje stambene izgradnje u Jugoslaviji*, Ekonomski institut, Zagreb, 1973., 59-65.

5.2. Organizacija riječkih gradskih službi po novim propisima

Političko-administrativna uprava Rijeke vrlo je ažurno primjenjivala i prilagođavala zadane zakonske propise na polju stanogradnje, zahvaljujući i tome što su riječki dužnosnici redovito bili u predsjedništvima i radnim tijelima Stalne konferencije gradova, organizacije utemeljene 1953. godine s ciljem razvoja komunalnog sustava Jugoslavije, osobito stambene privrede koja je bila predmetom rasprave na nizu savjetovanja, od Sarajeva 1954., preko Ljubljane 1956. i Rogaške Slatine 1957., do Osijeka 1958. godine na kojem je Stalna konferencija najuže surađivala sa saveznim organima na prijedlogu zakonskih propisa za racionalizaciju stambene izgradnje.⁴³⁰ Primjerice, poticaj za osnivanje gradskih Biroa za stambenu izgradnju, stručno-operativne službe zadužene za stambenu politiku, krenuo je s Prvog jugoslavenskog savjetovanja o stambenoj izgradnji i stanovanju u gradovima održanog u svibnju 1956. godine u Ljubljani koji je sažeo iskustva jugoslavenskih republika te donio naputke za daljnje zakonodavno i stručno reguliranje ove problematike. Rijeka je promptno odgovorila utemeljenjem jednog od prvih Biroa u zemlji, vjerojatno i stoga što je član Radnog predsjedništva konferencije bio tadašnji predsjednik NO kotara Rijeke Edo Jardas, ujedno i član predsjedništva Stalne konferencije gradova, glavnog organizatora skupa.⁴³¹ Osnovna djelatnost Biroa bila je posredovanje prilikom izgradnje stambenih zgrada, tj. da umjesto investitora obavlja sve potrebne predradnje (pribavljanje dozvola, eksproprijaciju zemljišta, naručivanje arhitektonskih projekata, upošljavanje izvođača radova i sl.), potom da vrši građevinski nadzor gradilišta te organizira tehnički pregled i kolaudaciju radova. Zamišljen je kao konzultant i

⁴³⁰ Stalna konferencija gradova 1954. godine ustanovila je Komisiju za proučavanje stambene problematike koju je Savezno izvršno vijeće ovlastilo da sudjeluje u izradi zakonskih prijedloga iz njenog djelokruga, a uspostavila je i vezu sa Potkomitetom za stanove Europske ekonomske komisije OUN-a, krovne paneuropske organizacije za unapređivanje stanovanja i stanogradnje. Od 1955. u predsjedništvu Komisije bio je Vojko Aničić, potpredsjednik NO Rijeke, participirajući u donošenju zakonskih rješenja gradskih fondova za stambenu izgradnju., *, Rad Komisije za proučavanje stambene problematike, u: *Komuna: časopis Stalne konferencije gradova i gradskih opština Jugoslavije*, 2(1955.), 2, 63-64., MILAN ŠAKIĆ, Neka aktualna pitanja stambene privrede, u: *Komuna*, 10(1963.), 2, 4-7.

⁴³¹ Savjetovanje je održano s ciljem utvrđivanja konkretnih smjernica koje će voditi ka postepenom uklanjanju nestašice stanova. Analiza problema odvijala se u tri tematske cjeline: prva je uključivala teorijske, praktične i kritičke priloge analizi dotadašnje stanogradnje, druga se bavila konkretnim mogućnostima i suvremenim potrebama, a treća tehnologijom graditeljstva, odnosno mogućnostima standardizacije građevinskih elemenata i opreme. Popratnom izložbom *Stan za naše prilike* prikazala su se konkretna nastojanja industrije i kreativnih pojedinaca, primjerice po prvi put je predstavljen dizajn novoosnovanog Studija za industrijsko oblikovanje u Zagrebu (namještaj Vladimira Frgića, Borisa Babića, Maria Antoninija, Zvonimira Marohnića i drugih) te proveden i natječaj za racionalno stambeno pokućstvo na kojem su uglavnom trijumfirali Slovenci. Na izložbenim panoima bio je predstavljen i dio recentne stambene izgradnje u Rijeci., *Stan za naše prilike: izložba i savjetovanje*, (ur.) Marijan Tepina, Ljubljana, 1957.

zastupnik investitora, ali i stručno tijelo koje treba pratiti i analizirati lokalne prilike te unaprjeđivati stambenu praksu.⁴³² Osnivanje Biro za stambenu izgradnju omogućilo je Rijeci određenu samostalnost, što je Zdenko Kolacio spremno pozdravio: „(...) *potrebno je da svaki grad i naseljeno mjesto pronalazi sve načine i metode za savladavanje ovog akutnog problema, vodeći računa o svojim specifičnim uslovima diktiranim konfiguracijom i strukturom mjesta, klimom, raspoloživim izvorima građevnog materijala, stanjem operative, strukturom i navikama stanovništva, mogućnostima niže ili više izgradnje, stanjem komunalnih instalacija itd.*“⁴³³ Vođenje Biroa za stambenu izgradnju, kasnije Zavoda, u preliminarnoj, osnivačkoj fazi u proljeće/ljeto 1956. godine bilo je povjereno ing. Tomislavu Koščini, kasnijem tajniku Fonda za kreditiranje stambene izgradnje, od 1957.-1959. godine tu je funkciju obnašao Ivan Ban kojeg će potom zamijeniti Ivan Pavešić.

Biro je 1959. godine zamijenio Zavod za stambenu izgradnju koji proširuje dosadašnje aktivnosti poslovima koordinacije stambenih zajednica i kućnih savjeta, ali je već 1960. godine njegova zaduženja i kadar preuzeo Gradski fond za stambenu izgradnju – Rijeka, novo administrativno tijelo koje je naslijedilo prijašnji Fond za kreditiranje stambene izgradnje ustanovljen 1955. godine. Djelatnost Fonda podrazumijevala je odobravanje zajmova za novogradnje, dovršenje ranije započetih i dogradnju postojećih stambenih zgrada, te do određene mjere i financiranje komunalne infrastrukture i objekata društvenog standarda neposredno vezanih uz stambenu izgradnju (npr. vrtići, škole).⁴³⁴ Novim zakonodavnim aktom ovlasti Gradskog fonda se znatno proširuju, tj. sredstva koja se iz propisanih izvora slijevaju u njegovu blagajnu raspoređuju se i dalje na davanje zajmova (pojedincima, stambenim zadrugama i društvenim pravnim osobama), no mogu se neposredno ulagati u stambenu izgradnju. Gradski fond bit će najveći investitor u stambenu izgradnju na području Rijeke do potpuno ostvarene tranzicije na tržišni model 1965. godine, te će u jednoj pravnoj osobi ujediniti funkcije ekonomskog planiranja i unapređenja projektiranja i građenja višestambenih zgrada te financiranja konkretnih investicija.⁴³⁵

⁴³² Biro za stambenu izgradnju počeo je s radom u ljeto 1956. godine, no službena odluka o osnivanju je donijeta početkom sljedeće godine., *Službeni vjesnik Kotara Rijeke*, Rješenje o osnivanju Biroa stambene izgradnje u gradu Rijeci, br. 1836-1957.

⁴³³ ZDENKO KOLACIO, Kako pojednostaviti posao, u: *Novi list*, 16. 3. 1956.

⁴³⁴ *Službeni vjesnik Narodnog odbora grada Rijeke*, Odluka o osnivanju Fonda grada Rijeke za kreditiranje stambene izgradnje, br. 13581-1955. i br. 17955-1955.

⁴³⁵ Odluka o usklađenju Fonda grada Rijeke za kreditiranje stambene izgradnje s odredbama Zakona o financiranju stambene izgradnje, *Službeni vjesnik kotara Rijeke*, br. GV-73/1-1960.

U praktičnom smislu, Biro/Zavod za stambenu izgradnju i poslije Gradski fond, uz instancu Komisije za reviziju glavnih projekata pri NO kotara Rijeka, služili su kao poluge kondicioniranja stambene izgradnje u smjeru prihvaćanja striktnih normativa, veće racionalnosti i uštede u projektiranju i izvedbi, protežiranju određenih stambenih tipologija i okretanju modelu koncentriranih gradilišta. Stoga su do realizacije najlakše dolazile višestambene zgrade planirane za nova naselja čije su karakteristike arhitektonskog oblikovanja i konstruktivnog sistema podržavale značajnu redukciju cijene građevinskih i zanatskih radova. Preuzimanjem *de facto* monopola u stambenoj izgradnji novim zakonskim paketom, nakon 1960. godine Gradski će fond artikulirati relacije na polju riječke stanogradnje promatranog razdoblja.

5.3. Normiranje društvene stanogradnje

U svibnju 1958. godine izdano je Uputstvo o društveno usmjerenoj stambenoj izgradnji Izvršnog vijeća NR Hrvatske na osnovi saveznih preporuka, obvezatno za razdoblje od 1958. do 1961. godine. Riječ je o dokumentu koji je trebao precizirati bitne aspekte tehničkog i ekonomskog planiranja te izvedbe stambenih zgrada u kontekstu sveobuhvatne stambene reforme. U Uputstvu stoji: „*Stan mora biti zdrav, udoban i dovoljno velik, da može služiti domaćinstvu, kojemu je namijenjen, za odmor, rad, spavanje, pripremu hrane, ručanje i sanitarne potrebe. Nestašica stambenog prostora uvjetuje, međutim, da se tom zahtjevu što racionalnije udovoljava, te da se među ostalim i sa smanjenim, ali dobro organiziranim površinama, postignu dobri, zdravi i jeftini stanovi.*“⁴³⁶ Discipliniranje stanogradnje, evidentno u Uputstvu, usredotočilo se na mjerljive i objektivne parametre: propisivanje raspona prihvatljivih površina stanova i njihovog koštanja, odnosno ovim dokumentom ponovno su proskribirani normativi, nakon što se od prethodnih odustalo 1950. godine, a ovaj put se uštede planiraju postići i podržavanjem industrijalizacije i standardizacije gradnje u cilju brzog povećanja kvantiteta stambenih jedinica te osiguravanja psihofizičkog minimuma životnih uvjeta što većem broju građana.

Rijeka je i u pogledu normiranja stanogradnje vrlo rano pokrenula javnu diskusiju. Spomenuti Edo Jardas u nekoliko je navrata javno izrazio stav o potrebi veće štedljivosti, bilo da se radi o

⁴³⁶ Uputstvo o usmjeravanju društvene stambene izgradnje Izvršnog vijeća NR Hrvatske, u: *Čovjek i prostor*, 5(1958.), 75, 4-5.

projektima obiteljskih kuća ili društvenoj stanogradnji: „*Gradili smo preskupe stanove. Sada su se općinski i Kotarski odbor ozbiljno zauzeli za jeftiniju stambenu izgradnju, i dalje će se graditi udobni stanovi s dovoljno velikim prostorijama i svim uređajima neophodnim za ugodno i kulturno stanovanje, ali se više ne će razbacivati i trošiti novac na nepotrebne stvari, kao što su suviše veliki balkoni, previše stakla, stubovi i. t.d.*“.⁴³⁷ O postavljanju jasnih restrikcija Odjel za komunalne poslove NO kotara Rijeka diskutirao je već 1955. godine zaključivši kako treba ići u smjeru izgradnje „*snošljivih stambenih prostora bez pretjerivanja i opterećivanja stanova nepotrebnim balkonima, loggijama i sl.*“.⁴³⁸ U raspravu se uključio Igor Emili, tek se vrativši u Rijeku nakon studija, braneći tezu da dobra arhitektura nije nužno skuplja jer dobar arhitekt nema viška i ostatka u svome projektu. Pokušavao je raspravu podignuti iznad najpraktičnije razine ekonomsko-tehničkih aspekata do temeljnih humanističkih postulata moderne arhitekture gdje bi primarna briga trebala ležati u osuvremenjivanju i podizanju kvalitete stanovanja, te pronalaženju optimuma između bioloških i ekonomskih determinanti. Ići linijom manjeg otpora značilo bi jednostavno reducirati neke značajke stanova i stambenih zgrada, a teži put predstavlja ušteda putem studiranja pravilnih prostornih odnosa, upotrebe ekonomičnih sanitarnih elemenata i novih građevinskih materijala itd. Također upozorava i da stanovanje nije luksuz nego potreba: „*Shvati li se bukvalno zadatak pojeftinjenja govori se o reduciranju nekakve 'arhitektonske obrade' opreme, nadalje se ekonomičnost nastoji postići procesom ahumanizacije, oduzimanja i križanja potreba po nekoj iskonstruiranoj i fiktivnoj ljestvici prioriteta, da se kod toga zaboravlja (svjesno) da su sve potrebe jednako ljudske i da to ne mogu biti više ili manje, kao što onaj koji stanuje u lošijoj kući nije manje čovjek od onog u boljoj.*“ Na kraju rezimira: „*Mi tražimo i lijepo i ekonomično i dobro jer znamo da je to moguće.*“⁴³⁹

Tijekom ovog perioda relativno otvorene rasprave o normiranju stanogradnje, novinski natpisi su isticali pozitivne primjere eksperimentalnih zgrada na kojim su postizane uštede, ali i

⁴³⁷ *, Teškoće i perspektive rastućega grada, u: *Novi list*, 16. 2. 1958.

⁴³⁸ S. D., Ekonomična stambena izgradnja, u: *Novi list*, 27. 10. 1955.

⁴³⁹ IGOR EMILI, Kako graditi? Razgovor o ekonomičnosti, o dobrom i o lijepom, u: *Novi list*, 6. 4. 1955.; Rezonirali su tako i drugi progresivni arhitekti svjesni mogućnosti da se u postavljanju minimalnih okvira stanogradnje može otići predaleko. Primjerice, Vjenceslav Richter u javnoj diskusiji o racionalnom građenju u DARH-u 1956. godine apelirao je: „...*da ne možemo odstupiti od životnog prostora ljudi i da na taj način ne možemo sprovoditi štednju u gradnji stanova. Bilo bi neispravno čovjeku smanjivati životni prostor ispod određenog minimuma. Treba mu naprotiv osigurati optimalni prostor, na jedan racionalan način.*“, *, Površina stana – diskusija o racionalnom građenju u DARH-u, u: *Čovjek i prostor*, 2(1956.), 49, 1.

primjere poput spomenute zgrade *Exportdrva* u naselju Fontana na Pećinama arhitekta Marijana Pletenca čiji su se troškovi tijekom gradnje udvostručili te su zatražena dodatna sredstva Fonda za kreditiranje, a naposljetku je jedan jednosobni stan koštao 3 milijuna dinara. Krivcima su imenovani „*neskromno izabrani projekti*“ te konstatirano kako „*iživljavanje nekih arhitekata stoji zajednicu novaca*“, kao i dotjerivanje stanova po željama budućih stanara.⁴⁴⁰ Zabilježeno je i da su odbornici NO općine Sušak odbili dodijeliti zemljište Rafineriji nafte za reprezentativnu stambenu zgradu visokog komfora smatrajući da to nije opravdano dok toliko ljudi čeka stan.⁴⁴¹ Opetovano isticanje neodrživosti trenda „*luksuzne gradnje*“ izrastalo je podjednako iz frustracije sporom i brojčano nedovoljnom gradnjom stambenih prostora, kao i iz nepostojanja jasnih kriterija zbog čega se stvorio dojam društvene neravnopravnosti, kao da se pojedini investitori, arhitekti i građevinari razmeću kvalitetom koja je većini ostalih nedostupna.⁴⁴²

Već u rujnu 1956. godine Sekretarijat za industriju i komunalne poslove NO kotara Rijeka donosi Privremene upute za racionalnu stambenu izgradnju namijenjene investitorima, projektantima, komisijama za reviziju i izvođačima. Među najvažnijim stavkama stoji da će se ubuduće stambena izgradnja usmjeriti prema tipskim projektima i planirati u novim stambenim naseljima gdje postoje ili su mogući brzi priključci na komunalne instalacije. Tipološki se radi o gradnji u blokovima i nizovima od 1-4 kata, bez izvedbe osobnih dizala, a viši objekti dolaze u obzir ako to „*iziskuje urbanističko rješenje dotičnog predjela ili drugi opravdani razlozi*“. Obeshrabruje se podizanje prizemnica, eventualno u prigradskim zonama.⁴⁴³ Sljedeća inicijativa riječke uprave bila je donošenje Naredbe o obaveznom primjenjivanju tipova građevinske stolarije kod stambene izgradnje 1957. godine (*Sl. vjesnik kotara Rijeka*, br.

⁴⁴⁰ M. K., Pretjerana skupoća, u: *Novi list*, 27. 3. 1958.

⁴⁴¹ J. S., Odbornici ustali protiv skupe stambene izgradnje u: *Novi list*, 15. 12. 1957.

⁴⁴² I u drugim gradovima tih su godina učestali novinski napadi na arhitekate kao suučesnike skupe stanogradnje, te se Andrija Mutnjaković osjetio p(r)ozvanim stati u obranu ugroženog dostojanstva struke u ime redakcije *Čovjeka i prostora*: „*Ovo kampanjsko 'otkriće' štampe već se godinama provlači kroz zaključke, rezolucije ili peticije arhitektonskih skupova, upravljene odgovornim faktorima i javnosti, u kojima se pokušava upozoriti na stihijsko stanje naše izgradnje i na osnovne uzroke, koji su do toga doveli. (...) Međutim, u našoj se praksi već godinama provodi jedan nonsens: arhitektom se investitor (na temelju zakona i postojećih uredbi) služi jedino u prvom dijelu njegove funkcije: u formuliranju investitorova programa izgradnje putem izrade projekta za dati objekt. (...) Sve ostalo, znači organizacija rada, način i kvalitet izvedbe, cijena koštanja, preuzimanja (što ujedno znači i odbijanje preuzimanja nekvalitetnih radova) izvedbe, obračun i isplata potpuno je izvan utjecaja moći arhitekta-projektanta.*“, ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Štampa i arhitektura, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 53, 1.

⁴⁴³ HR-DARI, JU-169, jed. 1483, Privremene upute za racionalnu stambenu izgradnju

12842/57) u svrhu prijelaza na standardizirane karakteristike prozora i vratiju kako bi se lokalno zanatstvo moglo okrenuti industrijalizaciji i serijskoj proizvodnji.

Naposljetku, Gradsko vijeće Rijeke u prosincu 1958. godine donijelo je Odluku o usmjeravanju stambene izgradnje na području grada Rijeke (*Sl. vjesnik kotara Rijeka*, br. 11-13176/58). Kao i u ranijim Privremenim uputama, apostrofirana je nužnost racionalnog odabira zemljišta kao preduvjeta ekonomične izgradnje i zadržana je stavka o visini stambenih objekata (1-4 kata), uz dopunu da se dozvoljavaju maksimalno osmerokatnice, ali ne više od 20 % predviđenog broja stanova u naselju, na prethodnu suglasnost Gradskog vijeća. Program stambene izgradnje od 1959. do 1961. godine postavlja cilj od ukupno 1 998 novih stanova, tj. 7 890 ležaja, i još 450 ležaja u samačkim hotelima. Veličine stanova i njihova cijena preuzeti su direktno iz republičkog Uputstva, a odluka uključuje i ekonomsko-tehničku kategorizaciju stanova. Tako stan za dvije osobe treba biti u rasponu od 22-30 m², za četveročlanu obitelj od 45-60 m², a propisima najveći predviđeni broj stanara – 6 po stambenoj jedinici – bili bi smješteni u stanu površine od 60-72 m². Određuje se i maksimalna cijena komunalnih radova po ležaju (instalacije, ceste, zelenilo), kao i cijena po ležaju odvojena za prateće objekte naselja (zajednička praonica rublja, trgovina prehrambenim namirnicama, dječje obdanište, društvene i organizacione prostorije). Normativima se postiže oko 14-16 m² stambene površine po stanaru te troškovi izgradnje najčešćeg stana (4-ležajni, tj. dvosobni) do 2 milijuna dinara. Reprezentativniji stanovi na istaknutim gradskim lokacijama moći će izlaziti iz postavljenih okvira, ali samo u iznimnim slučajevima i uz prethodna odobrenja.⁴⁴⁴

Što se tiče tlocrtne dispozicije stanova, spavaće i dnevne sobe te radne kuhinje moraju imati izravno svjetlo i zračenje. Kuhinjska niša može se projektirati uz dnevni boravak veličine do 16 m², no mora imati posebno zračenje i mogućnost odvajanja zastorom. Uz dnevni boravak veličine preko 16 m² radna kuhinja mora biti odvojena vratima. Spavaća soba za dvije osobe nije smjela biti manja od 8 m², za jednu osobu 6 m². Svijetla visina prostorija definirana je na najmanje 2,4 m, a konstruktivna visina etaže 2,9 m, što je bilo važno za buduću standardizaciju

⁴⁴⁴ Stanovi A kategorije idu prema maksimalnim vrijednostima tablice po broju ležaja i podliježu dodatku od 20 % i više na maksimalni budžet, uz prethodnu suglasnost Gradskog vijeća i/ili NO kotara Rijeka. Stanovi B kategorije su u vrhu tablice i, kao i A, imaju najvišu opremu, a kod C i D dolazi do smanjenja kvadratura, cijena te jednostavnije i jeftinije obrade. U kategorijama A, B i C gradit će se stanovi od 2-6 ležaja, a u D od 2-4 ležaja. Stanovi za samce spadaju u kategoriju E i sastoje se iz niza soba za više stanara (1-3) sa zajedničkim nusprostorijama za više soba.

sanitarnih blokova, stubišta, stolarije itd. Konstruktivni sistemi su liberalizirani i otvoreniji novim tehnologijama gradnje, jer se osim zidanja zgrada u blok-opeci, uz montažne stropne konstrukcije, sada dozvoljavaju i drugi tipovi konstrukcija ako su ekonomičniji, uz uvjet odgovarajuće toplinske i zvučne izolacije. Propisani su i materijali za oblaganje pročelja i prostorija unutar stambenih jedinica.

Cilj postavljenih normativa, za razliku od kasnijih zakonskih odredbi, nije bio zacrtati okvire ispod kojih se ne smije ići, tj. osigurati da se ne produciraju stanovi neodgovarajućih svojstava, već u prvom redu limitirati gornju granicu stambenog standarda. Višestambena arhitektura ostvarena u periodu od 1958. do 1962. godine, do kad se primjenjuju ove smjernice, u velikoj je mjeri rezultat strogih administrativnih mjera kakve se više nisu ponovile u jugoslavenskom iskustvu, a prožele su sve segmente projektantskog i izvedbenog promišljanja stanogradnje.

5.4. Prema racionalizaciji stambene izgradnje: eksperimenti „stana za milijun dinara“

5.4.1. Modernizacija građevinskog sektora

Propisi o usmjerenju stanogradnji iz 1958. godine usredotočili su se prvenstveno na projektantski segment ideacije pojedinačne stambene jedinice i višestambenog objekta, te postavili gornje ekonomske granice održivosti investicija. Smanjenjem kvadrature stanova dostignut je uporabni minimum, pa i supstandardnost stambenih zgrada već u fazi projektiranja, a da nisu bile dovoljno studirane efikasnije mjere uštede u samoj realizaciji zbog kaskanja građevinske industrije.⁴⁴⁵ Naime, za stvarne troškove gradnje jednako, ako ne i više, bili su odgovorni drugi faktori, poput poslovanja građevinskih poduzeća (organizacija gradilišta, nabava i pohrana građevinskog materijala, mehanizacija, stručnost kadra) i zanatskih obrta ili tvrtki (specijalizirani tesarski, limarski, bravarski radovi, postavljanje instalacija i sl.). Zato je

⁴⁴⁵ Bernardo Bernardi u katalogu izložbe *Porodica i domaćinstvo 1958.* godine pojasnio je to ovako: „Pa ipak, već odavna bilo je jasno da problem pojeftinjenja može i mora efikasno riješiti skoro isključivo građevna industrija. Novi i jeftiniji materijali, nove, racionalnije metode građenja, zamjenjivanje niza obrtničkih radova prefabriciranim industrijskim elementima, standardizacija i normalizacija građevinskih elemenata itd. sve to predstavlja ključ za efikasno smanjenje troškova gradnje. – Ali jednom proklamirana ideja o jeftinom građenju kroz smanjenje površine, obećavala je mnogo i tako uspavala odluke.“, BERNARDO BERNARDI, Dva tipa stana sa industrijskom opremom, u: *II. Međunarodna revijalna izložba Porodica i domaćinstvo 1958. – Stanovanje – NR Hrvatska*, Zagreb, 1958., 4.

bitan cilj reforme bio i poticanje industrijalizacije jugoslavenske građevinske industrije, kako u smjeru unapređenja tradicionalnih građevinskih tehnika, snažnijoj upotrebi mehanizacije te razvoju suvremenih materijala, poput lake građe i prefabrikata (šuplja opeka, betonski blokovi, montažni stropni elementi, razne građevinske ploče) te masovne, industrijalizirane proizvodnje elemenata za završnu obradu i opremu zgrada (podovi, izolacije, standardizirana stolarija – vrata i prozori, instalacijski vodovi, sanitarije, namještaj itd.).

U drugoj polovini 1950-ih godina počinju se testirati inovativna rješenja unutar građevinskih poduzeća, pa i patentirati tehnološki sustavi industrijalizirane stanogradnje kojima će novi zakonski okvir omogućiti širu primjenu na gradilištima diljem Jugoslavije. Na riječkom području možemo uočiti slične trendove. Budući da se fondovskim kreditiranjem naglo povećavao opseg novih ulaganja, tj. stanogradnja je postala lukrativni posao, građevinska poduzeća su bila motivirana osmišljavati inovativne konstrukcije te zamjenske sirovine i komponente u stambenoj izgradnji, kao i njima kompatibilne arhitektonske projekte. U atmosferi sve jače kompeticije za udio na tržištu stanogradnje, timovi arhitekata i građevinskih stručnjaka su pokušavali plasirati svoje projekte obećavajući pojeftinjenje ukupne cijene stana zbog primjene alternativnih metodologija građenja i proizvodnje građevinskih materijala. U Rijeci su poslovni duh najprije pokazali GP Rječina i GP Jadran okupivši stručnjake oko izrade prototipova ekonomičnih višestambenih zgrada čiju su realizaciju, zapravo ispitivanje formuliranih solucija, potom odobrila nadležna tijela.

5.4.2. Inicijativa GP Rječina

Prvo zemljište u ulici Ivana Gorana Kovačića na Vidikovcu dodijeljeno je u proljeće 1958. godine GP Rječini za četverokatnicu koja je vrijednošću gradnje i komunalija, funkcionalnim karakteristikama stanova, ugrađenom opremom i nominalnom cijenom od 1,5 milijuna dinara za dvosobni stan, u potpunosti odgovarala Uputstvu Izvršnog vijeća NRH. Poduzeće je u izvedbu objekta ušlo vlastitim sredstvima, uz participaciju još nekoliko manjih tvrtki zainteresiranih za kupnju stanova. Ova manja građevinska firma, vjerujući da će im uspjeh garantirati daljnje narudžbe preko Biroa za stambenu izgradnju, osnovala je i projektni biro na čelu s Klementom Miculinićem, koji potpisuje i ovaj projekt. Postigao je uštede upotrebom jednog raspona konstrukcije, vezivanjem po četiri dvosobna stana na jedno stubište, kosim krovom umjesto ravnog te planiranjem jednog tipa prozorske stolarije. Korišteni su građevni

materijali još neispitanih svojstava, poput monta-opeke (šupljih blokova) za ispunu stropnih struktura.⁴⁴⁶ (Sl. 5.1. a, b) GP Rječina će sljedeće, 1959. godine, u kooperaciji sa zagrebačkim Jugomontom modernizirati svoje kapacitete unajmljivanjem stroja za samostalnu proizvodnju betonskih bloketa za koje se smatralo da mogu adekvatno supstituirati klasični materijal (punu opeku) te tako pojeftiniti i ubrzati gradnju stambenih zgrada. Investicija će im se isplatiti na izvedbi naselja Baredice gdje je GP Rječina, dokazavši svoju pouzdanost pridržavanjem postavljenih rokova i cijena, bila angažirana na realizaciji polovine planiranih višestambenica po projektima Građevno-projektnog zavoda te dodatne tri zgrade tipa Vidikovac.⁴⁴⁷

5.4.3. Ekonomično naselje Baredice na Zametu

Baredice ili Konfin, kako ovo naselje naizmjenice imenuju tadašnji dokumenti, bilo je prvo kompleksno naselje iz riječkih Uputstava na koje se primijenio imperativ štedljivosti. Baredice su inicijalno planirane 1957.-1958. godine za nužni premještaj stanara Staroga grada slijedeći plan sanacije i rekonstrukcije gradske jezgre Igora Emilija, da bi se potom izgradnja naselja uklopila u program usmjerene stanogradnje te su stanovi, po dovršenju, prodavani putem Fonda za stambenu izgradnju raznim riječkim poduzećima.⁴⁴⁸ Preuzevši izvršenje investicije, Biro stambene izgradnje ugovorno se obvezao pružiti stanarima društvene i uslužne sadržaje (društvenu prostoriju sa 150 sjedećih mjesta, dječje obdanište za 35 djece, trgovinu) te možemo zaključiti kako je intencija bila uspostaviti moderno stambeno susjedstvo, ali je na kraju tek jedan kiosk za prodaju osnovnih živežnih namirnica planski insertiran između stambenih objekata i njihovih odvojenih, nadzemnih drvarnica.

Urbanističku osnovu, tipske projekte stambenih zgrada te spojeve gotovo svih komunalnih instalacija izradio je Građevno-projektni zavod. Za arhitekturu stambenih zgrada slikovitih imena (Drava, Dunav, Sava, Sutla, Mura, Zrmanja, Bosut, Neretva, Kupa, Una, Cetina) bili su odgovorni projektanti Vojislav Karlavaris, Žarko Turketo, Egon Holländer, Hoffman i Eva Kršinić. Prostornu matricu naselja čine uniformirane dvokatne lamele s vanjskim ili unutrašnjim galerijskim sustavom, izrazito ekonomične gradnje (stanjeni zidovi radi uštede

⁴⁴⁶ HR-DARI, JU-111, kut. 122, PB GP Rječina, ing. Klement Miculinić, 1958., N. V., Prva stambena zgrada po novim propisima, u: *Novi list*, 27. 6. 1958., N. V., Stan za milijun i po dinara, u: *Novi list*, 3. 7. 1958.

⁴⁴⁷ M. D., Rastu Baredice, u: *Novi list*, 17. 5. 1959.

⁴⁴⁸ IGOR EMILI, Planiranje gradskih naselja, u: *Novi list*, 10. 2. 1959., M. K., Korisna novost, u: *Novi list*, 13. 11. 1959., IVAN BAN, Stambena izgradnja Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 85, 2-3.

betona, upotreba montažne opeke, krovovi na dvije vode drvene konstrukcije pokriveni salonitom itd.). Stanovi su skromnih površina, prosječno 43 m² za četiri stanara, projektirani tako da je čak i revizijska komisija naglašavala substandardnost nekih rješenja, poput kuhinja bez direktnog osvjetljenja, ventilacije i ostave, soba koje ne mogu primiti standardni namještaj (ni predviđeni broj kreveta).⁴⁴⁹ Po urbanističkoj organizaciji i vrsti stambene arhitekture, Baredice nalikuju na međuratna i poratna radnička naselja u vidu poštivanja tradicionalnih navika života, te se tako skladno nadovezuje na susjedno naselje Santa Entrata koje čini osam tipskih jednokatnica iz 1941.-1943. godine.⁴⁵⁰ Izvedbu Baredica su podijelili GP Konstruktor i GP Rječina, a potom je proširen angažman na spomenute tri četverokatnice tipa Vidikovac.⁴⁵¹ Izvršenje investicije je kasnilo, većina objekata je dovršena tek 1961. godine, a daljnje širenje naselja dogodit će se sredinom desetljeća. Adiranjem stambenih jedinica znatno se okrupnila ova stambena kasetna između Zametske ceste i novotrasirane Nove ulice koja ju je prometno približila Krnjevu i Turniću, međutim Baredice su zadugo ostale prostorno izolirane, komunalno neuređene i nefunkcionalne za svojih šestotinjak žitelja.⁴⁵²

5.4.4. Stambeni tip Voplin Andrije Čičin-Šaina i GP Jadran

Iskušavanje potencijala netradicionalnih građevnih materijala bilo je važno pitanje zbog specifične lokalne situacije. Naime, opeka koja se najviše koristila za ispunu vanjskih nenosivih i unutrašnjih pregradnih zidova u zgradama armiranobetonske konstrukcije, bila je za riječku regiju deficitarni proizvod koji se nerijetko dopremao iz udaljenih tvornica u Slavoniji ili čak

⁴⁴⁹ U naselju Baredice projektirano je 12 zgrada različitih tlocrtnih rješenja s ukupno 206 stanova. Da bi se u ovom dijelu grada izbjegla prevelika gustoća stanovništva, projektom je predviđena najveća visina od dva kata. Tlocrti su rješavani što ekonomičnije, od 206 planirana stana ima 66 jednosobnih s 2 ležaja, 98 dvosobnih s po 4 ležaja i 42 trosobna s 5 ležaja. Zgrada br. 9 je naknadno otpala za realizaciju jer se lokacija pokazala nepovoljnom za gradnju. Sačuvani su svi projekti stambenih objekata, urbanistički plan i nacrti instalacija., HR DARI, JU-112, kut. 113, 114 i 119.

⁴⁵⁰ SRĐAN ŠKUNCA, Planiranje i izgradnja radničkih naselja u razdoblju 1940.-1945., u: DAINA GLAVOČIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ I SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 151), 64.

⁴⁵¹ HR-DARI, JU-112, kut. 116, PB GP Rječina, ing. Klement Miculinić, 1958.

⁴⁵² Stanari su krajem 1960-ih javno protestirali nezadovoljni tretmanom gradskih komunalnih službi, odnosno činjenicom da su tek samoorganizacijom uspjeli urediti pješačke staze i odvodnju oborinskih voda naselja., MARIO BARAK, Zaboravljeno naselje – Baredice, u: *Novi list*, 9. 11. 1969., *, Odgovor Zavoda na komunalnu djelatnost na Barakov članak „Zaboravljeno naselje“, u: *Novi list*, 21. 11. 1969., M. BARAK, Građani zaboravljenog naselja nezadovoljni odgovorom, u: *Novi list*, 8. 12. 1969.

iz Novog Sada, sve do puštanja u rad ciglane u Kupjaku kraj Ravne gore 1963. godine.⁴⁵³ Iz tog razloga sredinom 1950-ih godina niz riječkih stručnjaka, posebno ing. Milorad Doričić, tada član Upravnog odbora Saveznog udruženja građevinskih komora i direktor GP Jadran, intenzivno raspravlja o mogućnosti eksploatacije šljunka na Grobničkom polju, zapravo uspostavi manjeg pogona za serijsku proizvodnju nekoliko armiranobetonskih elemenata (montažne gredice za međukatne konstrukcije, nadvoji prozora i vratiju, konzolne stepenice) za čije elaborate krajem 1955. godine Savjet za komunalne poslove općine Stari Grad raspisuje i poseban javni natječaj.⁴⁵⁴ Bio je to inicijalni potez u osnivanju poduzeća Betograd za betonsku prefabrikaciju 1957. godine sa zadatkom snabdijevanja riječkog tržišta suvremenim građevnim materijalima za stambenu izgradnju. Zbog izrazito teških radnih uvjeta na provizornoj lokaciji Grobničkog polja (manjak strojeva, oštra klima, neriješen vodovod, fluktuirajuća radna snaga), Betograd u prvim godinama poslovanja nije mogao količinski zadovoljiti narasle potrebe Rijeke, kao ni pružiti ujednačenu, pouzdanu kvalitetu, što je negativno utjecalo na započete napore industrijalizacije stanogradnje, tj. prisililo građevinske tvrtke da se samostalno organiziraju, poput već navedenog primjera GP Rječine.⁴⁵⁵

Odrzilo se to i na projekt ekonomične stambene zgrade GP Jadrana koji je bio razvijan u suradnji sa Betogradom računajući na stabilnu opskrbu gradilišta te izradu montažnih dijelova po zadanim specifikacijama. Boris Sodnik, građevinski inženjer iz Ljubljane, stajao je iza glavnine konstruktivnih novosti u ovom projektu, poput pripreme nacрта za prefabricirane elemente te upotrebu posebne metode statičkog računa kojom su postizane znatne uštede betona bez riskiranja građevinske stabilnosti. „*Stan za milijun dinara*“, kako se reklamirao u medijima, bio je vježba arhitektonske i građevinske ekonomizacije – dostizanja najmanje cijene jednog prihvatljivog konfekcijskog stana. Na ideji je godinu i pol dana, uz Sodnika, radilo niz stručnjaka za arhitekturu i instalacije: Andrija Čičin-Šain, Milorad Doričić, Mate Senjanović i

⁴⁵³ Nova tvornica proizvodit će građevinsku opeku, crijep, ostale keramičarske proizvode, ali i nove građevinske elemente koji su mogli zamijeniti tradicionalni građevinski materijal., I. K., Dovoljno za riječki bazen, u: *Novi list*, 30. 7. 1963.

⁴⁵⁴ *, Od novih ekonomskih mjera građevinarstvo mnogo očekuje, u: *Novi list*, 20. 11. 1955., D. I., Novi proizvodi za građevinarstvo od šljunka na Grobničkom polju, u: *Novi list*, 17. 12. 1955., *, Natječaj za izradu projektnih elaborata za ekonomične građevinske elemente, u: *Novi list*, 18. 12. 1955.

⁴⁵⁵ Rješenje o osnivanju poduzeća Betograd, *Službeni vjesnik kotara Rijeka*, br. 14373/57., U početku poslovanja dnevno su mogli proizvesti samo 18 metara gredica te do 100 komada blokova. Nakon početnih poteškoća, poduzeće je zamahom investicija uspjelo povećati kapacitete, ljudstvo i asortiman proizvoda. 1960-ih se razgranalo na pogone u Sobolima, Kikovici, Dubini (separacija za proizvodnju šljunka) i Svilnom (betonara i pista za prednapregnuti beton), *, Dan „Betograda“, u: *Novi list*, 21. i 22. 5. 1977.

ing. Zvonko Grandić, kao i obrtnici za stolarske i bravarske radove. Istraživane su mnogobrojne varijante kako bi se utvrdila najjeftinija, a koja je kvalitetom i pruženim komforom još uvijek bila iznad minimuma propisanih karakteristika.

Unatoč početnom skepticizmu dijela stručne javnosti, poduzeće *Voplin* je GP Jadranu pružilo priliku za praktičnu provjeru prototipa stavši iza investicije u peterokatnicu u ulici Senjskih uskoka (danas Omladinska 5). (Sl. 5.2. a-d) Tipska peterokatnica (br. projekta RK-58-2) s međukatnom konstrukcijom od križnoarmiranih betonskih ploča te zidovima od šupljih betonskih bloketa, proračunima se pokazala jeftinija od identičnog objekta građenog punom ciglom i monolitnim betonom. Standardizirani betonski bloketi, prema kojima je dimenzionirana čitava gradnja, imali su vertikalne rupe za provlačenje svih instalacija stanova, uz pretpostavljena izvrsna svojstva čvrstoće i nosivosti. Bloketi su producirani na strojevima talijanske tvrtke *Rosacometta* (zato se kolokvijalno, u troškovnicima, imenuju „rozakomet“) u režiji Betongrada, ali i GP Jadrana koje je, zbog prije navedenih okolnosti, bilo prisiljeno osloniti se na vlastite mogućnosti.⁴⁵⁶ Zidovi od bloketa bili su svega 20 cm debljine, ali atesti učinjeni u Ljubljani i Zagrebu utvrdili su da sa slojevima finalne obrade daju istu toplinsku i hidroizolacijsku zaštitu kao i opeka od 38 cm, što osigurava i povoljniji omjer bruto i neto građevinske površine zgrade. Opeka se koristila samo za dio pregradnih zidova, i to vrlo štedljivo. Slično je bilo i u obrtničkoj opremi zgrade: izrađeno je svega pet tipova stolarije, prilagođenih veličini standardno isporučivanih dasaka i stakla kako u proizvodnji ne bi bilo neiskorištenih otpadaka. Za odvod vode s krova koristile su se unutrašnje instalacije umjesto vanjskih oluka, izostali su i natprozornici i nadvratnici. Dva stana dijelila su jedan mokri čvor što je u velikoj mjeri smanjilo potrebnu dužinu cijevi. Sami stanovi su površinom od 46 m² bili pri dnu normativa, no prema mišljenju Čičin-Šaina, koji je proučavao tržišno dostupan asortiman namještaja, mogli su zadovoljiti zahtjeve stanara. Odabran je tip stana sa stambenom kuhinjom i dvije spavaće sobe, od kojih je jedna mogla figurirati i kao dnevni boravak u dnevnim satima. Kupaonice su bile indirektno ventilirane preko ugrađenog sustava

⁴⁵⁶ Tvrtka *Rosacometta* sa sjedištem u Milanu od 1904. godine proizvodi strojeve za obradu betona, a nakon Drugog svjetskog rata je izvozila vibrokompresore za proizvodnju betonskih bloketa., www.rosacometta.com
GP Betograd je u početku baratao jednim njemačkim uređajem, no spore i neujednačene proizvodnje, te je GP Jadran nabavilo vlastiti *Rosacometta* stroj. Suradnja sa Betogradom uspostavljena je od 1960. godine kada je poduzeće napokon operiralo s pouzdanijom tehnologijom za izradu betonskih blokova i kanalizacijskih cijevi., M. B., Nije više samo eksperiment, u: *Novi list*, 18. 10. 1959., „Betograd“ podvostručava proizvodnju, u: *Novi list*, 16. 1. 1960., *, „Betograd“ dobio nove strojeve, u: *Novi list*, 28. 6. 1960., *, Dvostruko više betonskih bloketa, u: *Novi list*, 26. 10. 1960.

instalacijskih vodova, što su revizioni organi smatrali diskutabilnim rješenjem.⁴⁵⁷ Svaki stan imao je manji, konzolno izbačeni balkon koji, prema pravilniku, nije išao nauštrb unutrašnje stambene površine.

Obrada oplošja zgrade također je bila znatno jeftinija zbog pravilnog zidanja betonskim bloketima na koje je bilo potrebno aplicirati samo tanki sloj žbuke – hirofe ili terabone. I ovdje se razmišljalo o alternativnom premazu, najprije nitro-laku, kao kod automobila, koji bi impregnirao zgradu protiv vlage i vjetra (obložiti ju u nepromočivu „vindjaknu“), da bi se na kraju upotrijebile disperol boje, tada novi proizvod tvornice *Chromos* s garancijom dugotrajnosti.⁴⁵⁸ Zgrada je bila isporučena s minimalnom opremom (najnužnija rasvjetna tijela, bez štednjaka ili peći za grijanje), odnosno stanarima je bilo prepušteno da se pobrinu za funkcionalnost svojih stambenih jedinica po useljenju. Godinu dana nakon medijske debate o izvedivosti pokusa GP Jadrana zgrada je stavljena pod krov, a završna bilanca iznosila je oko milijun i 370 tisuća dinara po dvosobnom stanu s četiri ležaja.⁴⁵⁹

Projekt višestambenice Voplin formalno je izrađen u zagrebačkom birou ing. arh. Žarka Vinceka, osnovanom 1955. godine, a koji će od 1958.-1962. godine imati predstavništvo u Rijeci s Čičin-Šainom kao glavnim projektantom.⁴⁶⁰ Ovaj agilni arhitekt će firmi priskrbiti poslove na riječkom i istarskom području, vješto se služeći i medijskim kanalima. Najodvažnije je to bilo u slučaju promocije „stana za milijun dinara“ koji je, osim u varijanti opisane peterokatnice, bio zamišljen i kao 20-katni toranj srodnih karakteristika. (Sl. 5.3.) Premda projekt vjerojatno nije odmakao dalje od nekoliko perspektivnih skica za potrebe novinskih

⁴⁵⁷ Ing. Josip Španjol u svojstvu člana Komisije za reviziju projekata dao je primjedbu na upotrebu tipa stambenih kuhinja i to što nisu sve prostorije prirodno zračene: „Pošto je zajednica zainteresirana za kvalitet stanova u okviru optimalnih mogućnosti koje pružaju odredbe postojećih zakonskih propisa, to ova komisija kao predstavnik zajednice, smatra da funkcionalnost kuhinja i kupaonica u stanovima zgrade „Orešković 2 i 3“ nije najoptimalnija, s obzirom na postojeće mogućnosti,...“, HR-DARI, JU-108, kut. 165, Rješenje Komisije za reviziju projekata pri NO kotara Rijeka, 21. 3. 1959.

⁴⁵⁸ HR-DARI, JU-108, kut. 114 i 162, Stambena zgrada Voplin, APB Vincek Zagreb, ing. Andrija Čičin-Šain, 1958., *, Nije više samo eksperiment, u: *Novi list*, 18. 10. 1959.

⁴⁵⁹ N. V., U maju pod krovom, u: *Novi list*, 15. 3. 1959., N. V., Dvosobni stan za milijun 370 tisuća dinara, u: *Novi list*, 21. 8. 1959.

⁴⁶⁰ U razdoblju djelovanja riječkog predstavništva, Čičin-Šain je realizirao Dom umirovljenika na Kantridi (1961.), stambene zgrade u Fažani, mnogobrojne inačice tipa Metal u Rijeci i Crikvenici, tipa Voplin u Rijeci i tipa Turnić-Ogranak. Pod firmom APB Vincek Čičin-Šain će izvojevati i prvu nagradu na natječaju za Zavod za zaštitu zdravlja (1965.), a biro će u Rijeci biti prisutan i u drugim realizacijama: OŠ Turnić i Podvežica (Vincek, 1959.), Kotarski zavod za socijalno osiguranje u Starom gradu (Vincek i Josip Uhlik, 1959.-1962.), *Monografija arhitektonskog studija Vincek, 1955.-1977.*, Panprojekt, Bjelovar, 1979., 165, 174-187.

objava i načelne razrade konstruktivnog sustava od strane ing. Sodnika, tijekom proljeća 1958. godine se ozbiljno diskutiralo o vrijednosti ove zamisli.⁴⁶¹ Čičin-Šain je svesrdno podupro nastojanja Sodnika na inovaciji konstrukcije tvrdeći da njegovi građevinski elementi zbog svoje manje težine (šuplja tijela od laganog materijala), omogućuju podizanje zgrade do većih visina nego kod klasičnog zidanja opekom.⁴⁶² Konzultant za urbanističke aspekte projekta bio je Zdenko Sila koji je na disonantne ili skeptične glasove odgovorio: „*Ne radi se o nikakvom riziku. (...) Raduje me što sistem inženjera Sodnika omogućuje izgradnju visokih zgrada, što kod montažnog gradjenja nije slučaj. Sa stanovišta urbanističkih principa i specifičnih riječkih uvjeta to je od posebnog značenja. A što se tiče skeptika – pa njih je uvijek bilo i svaka nova stvar nailazi na otpor konzervativnih shvaćanja.*“⁴⁶³ U tom trenutku stambene 20-katnice bile su ipak preveliki „zalogaj“ za lokalnu sredinu, no stambeni tornjevi upola te katnosti udomaćit će se nakon natječaja za Turnić te odškrinuti vrata i za hrabrije vizije budućnosti riječke stanogradnje.

5.5. Naselje Turnić – rasadište stambenih tipova

5.5.1. Zasnivanje stambenih zajednica u Rijeci

Odluka o usmjeravanju stambene izgradnje na području grada Rijeke, sukladno saveznim i republičkim dokumentima, nalagala je formiranje novih stambenih naselja (mikrorajona ili stambenih zajednica) kao najracionalnijeg oblika stanogradnje. U članku 4 se navodi: „*Stambena izgradnja na području grada Rijeke ima se usmjeriti u pravcu izgradnje naselja ili većih blokova. Ova naselja odnosno veći blokovi izgrađivat će se prvenstveno na najpodesnijim terenima, na zemljištima, koja imaju potpunu ili djelomičnu komunalnu instalaciju (ceste, kanalizaciju, vodu, struju).*“⁴⁶⁴ Koncentracijom gradilišta stambenih objekata, uz paralelno uvođenje vodova infrastrukture i trasiranje cestovne mreže, u brzom bi roku mogli stasati novi,

⁴⁶¹ I. P., Stan za milijun dinara, u: *Novi list*, 30. 3. 1958.

Tadašnji tajnik Fonda za kreditiranje stambene izgradnje ing. Tomislav Koščina u intervjuu *Novom listu* izjavio je da, ako sve bude išlo po planu, odnosno Čičin-Šainov prijedlog 20-katnog tornja se razradi i prođe sve revizije, moglo bi se tijekom 1959. godine izgraditi čak dva ovakva stambena nebodera., *, Realni projekti i cijene, u: *Novi list*, 3. 4. 1958.

⁴⁶² I. S., Ipak stan za milijun dinara, u: *Novi list*, 6. 4. 1958.

⁴⁶³ I. SABOL, Riječki projekt prema ostvarenjem?, u: *Novi list*, 13. 4. 1958.

⁴⁶⁴ Odluka o usmjeravanju stambene izgradnje na području grada Rijeke, *Službeni vjesnik kotara Rijeka*, br. 11-13176/6-58

komunalno opremljeni stambeni predjeli s useljivim stambenim zgradama. Na taj bi se način provodila kontrolirana ekspanzija grada na prigradska ili polururalna područja, do tada tek rahlo prožeta privatnim kućama ili ponekom enklavom predratnih radničkih naselja. Također, urbanizirali bi se neiskorišteni prostorni rezervati unutar grada povećavajući gustoću naseljenosti šireg gradskog centra. Ovom Odlukom se, zapravo, u riječko urbanističko planiranje uvodi koncepcija stambenih zajednica, kao refleks promišljanja planiranja urbanih centara na širem jugoslavenskom prostoru.

1950-ih godina jugoslavenska legislativa prisvaja pojam stambene zajednice sljedeći suvremenu europsku urbanističku i sociološku praksu. Ovaj model urbanizacije razvijen je 1930-ih godina u SAD-u, a na europskom tlu prihvaćen u poslijeratnom razdoblju, naročito u Engleskoj i Švedskoj, zarad hvatanja u koštac s pojačanom urbanizacijom i kao pokušaj socijalizacije novih gradskih četvrti. Shema susjedstva je prvenstveno urbanistički mehanizam, planerski alat oblikovanja samodovoljnih rezidencijalnih četvrti za određeni broj stanovnika (idealno 5 000, za jednu osnovnu školu) koje pružaju i niz sadržaja neophodnih za svakodnevni život (opskrba, kultura, školovanje, zdravstvo itd.). Njihova prostorna organizacija trebala bi poticati identifikaciju s neposrednim susjedstvom, njegovanje susjedskih odnosa između familijarne prisnosti i potpune otuđenosti. Ključni su stoga bili i javni servisi, mjesta društvenosti i okupljanja, kao i kreiranje ugodnog i poticajnog okruženja, od stambenih i javnih zgrada uronjenih u zelenilo do slobodnih rekreativnih površina i dječjih igrališta, pješačkih puteva, parkova, zaštićenih od većih prometnih arterija koje se projektiraju na obodu naselja.⁴⁶⁵ U jugoslavenskom tumačenju, prožetom socijalističkom političkom teorijom, u pojam stambene zajednice uplitale su se i političke predodžbe, kao i propagirani ideal urbanog života u industrijaliziranom društvu. Stambene zajednice bile su karika između većih političko-teritorijalnih jedinica – općina i pojedinaca-građana, „škole socijalističkog demokratizma“, kako ih je nazvao Edvard Kardelj, tvorac jugoslavenskog sustava komunalne uprave. Jedinice susjedstva, podizane društvenim novcem i uz participaciju građana u odlučivanju o izgrađenom okolišu, vođenju servisa i komunalnom uređenju, bile su ogledalo samoupravnog socijalizma. Stambena zajednica trebala je funkcionirati kao proširena obitelj, izgraditi tehničko-uslužnu

⁴⁶⁵ *Stambena zajednica*, poseban broj časopisa *Progres: ilustrovana revija za ekonomska i društvena pitanja*, Ljubljana, 1958., 18-39.

bazu kojom će se individualni rad u domaćinstvima prebaciti na lokalnu zajednicu, oslobađajući tako i žene da se aktivnije uključe u ekonomski, društveni i politički život.⁴⁶⁶

Stambena zajednica kao osnovni uzorak prostorne organizacije grada uvodi se u Prijedlog Generalnog urbanističkog plana Rijeke 1958. godine. Riječima glavnog projektanta Zdenka Sile: „Svaka stambena zajednica treba da obuhvaća teritorijalno onaj dio grada koji ima svoju specifičnu fizionomiju, odnosno što prirodnije granice i koji nije presijecan jakim saobraćajnicama, a stanovnici imaju zajednički interes na zadovoljavanju potreba porodice i njenih članova“.⁴⁶⁷ Rijeka je podijeljena na 21 stambenu zajednicu veličine od 5 000 do 9 000 stanovnika, unutar kojih se mogu planirati zasebna naselja manjeg obujma. Utvrđivanje novih stambenih zona Rijeke bio je zadatak studije *Kompleksi stambene izgradnje u Rijeci – analiza komunalnih uređaja*, koju je u prvoj polovini 1958. godine izradio Urbanistički institut za Istru i Hrvatsko primorje kao predradnju nacrtu Prijedloga GUP-a. Dokumentom je analizirano ukupno 14 potencijalnih lokacija za intenzivnu stambenu izgradnju na čitavom gradskom području. Za svaku je predviđena optimalna gustoća i broj stanovnika, minimalna i maksimalna visina, tj. katnost višestambenica čime bi se u konačnici postiglo udomljavanje 47 915 stanovnika i bruto gustoća od 315 st/ha.⁴⁶⁸ U formulaciju Odluke o usmjeravanju stambene izgradnje, na podlozi ovog nacrtu, izrijeком su bila navedena četiri naselja na koja će se fokusirati ekonomske mogućnosti grada u sljedećem trogodišnjem razdoblju: Krnjevo, Turnić, Konfin/Baredice i Ogranak (čl. 14). Obrazloženja za izbor navedenih lokacija bila su sljedeća: izvršene investicije u osnovnu komunalnu opremu terena i suvremene prometnice, blizina rekreativnih zona uz morsku obalu, raspoloživo još neizgrađeno i neobrađeno zemljište bez

⁴⁶⁶ „Stanbenom zajednicom dobijamo instrument koji može mnogo da doprinese izgradnji našeg komunalnog sistema. Ona je pored radničkih saveta i komuna jedna od najznačajnijih formi društvenog upravljanja, i to na području svakodnevnne pomoći porodici, građaninu, u zadovoljavanju potreba njihovog svakodnevnog života. (...) Nesumnjivo da će stambena zajednica biti i izvanredno značajna škola socijalističkog demokratizma. To će ustvari biti oblik u kome će se javljati inicijativa svakog građanina, i to ne samo građana koji su već postali socijalno-ekonomski faktor u našim društvenim odnosima, nego i domaćica, penzionera, pa i omladine i dece, koji također na određeni način mogu biti aktivni u okviru takve zajednice.“, EDVARD KARDELJ, O nekim problemima stambene zajednice, u: *Stambena zajednica* (bilj. 465), 4-5, 4.

⁴⁶⁷ S., *Život Riječana u budućnosti*, u: *Novi list*, 28. 6. 1959.

⁴⁶⁸ Stambene zajednice su određene prema teritorijima triju gradskih općina. Na području Općine Zamet: Brgudi, Kantrida, Zapadni Zamet, Istočni Zamet – Krnjevo, Turnić, Rujevica-Podmurvice; Općina Stari grad: Brajda-Narodnog ustanka, Lukovići, Kapitanovo-Braščine, S. Markovića – Belveder, Oreškovića – Kozala, Centar – Kolodvor, Stari grad – Korzo, na području Općine Sušak: Sušak-Brajdica, Trsat, Bulevar, Krimeja, Pećine – Martinšćica, Donja Vežica, Gornja Vežica, Strmica. Ista shema ponovljena je i u Prijedlogu GUP-a 1962. godine., SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 106-107, 136, 138.

visoke vegetacije i blizina centara višeg reda (Zamet i Sušak). Težište je stavljeno na području Općine Zamet zbog velikih industrijskih poduzeća koja su tražila najveći broj stanova među privrednicima, dakle, vodilo se računa o smanjivanju dnevnog putovanja radnika, odnosno približavanju mjesta rada i stanovanja.⁴⁶⁹ Realizacija naselja Krnjevo odgođena je te će se urbanistički aktualizirati tek u drugoj polovini 1960-ih godina, ali je zato do kraja 1962. godine privedeno kraju podizanje ostala tri naselja, pa i započelo planiranje četvrtog – naselja Autostrada na Kantridi.

5.5.2. Prednatječajno planiranje naselja Turnić

Za oživotvorenje ideje stambene zajednice najpripremljenije područje Rijeke bila je Općina Zamet jer je njen Savjet za komunalne poslove usvojio regulacijski plan Bulevarda Marksa i Engelsa početkom 1957. godine, kako je već spominjano, te time kodificirao mrežu novih gradskih četvrti-susjedstva povezanih linijskim protezanjem Bulevarda, po gustoći stanovnika ravnih gradskom centru. Sljedeći korak u tom je smjeru bila izrada Idejne studije predjela Turnić-Krnjevo koju je Biro stambene izgradnje naručio od Rijeka-projekta te je po dovršetku u ljeto 1957. godine bila dana na odobrenje općinskim vlastima.⁴⁷⁰ (SI. 5.4.)

Teren obuhvaćen navedenom studijom protezao se zapadno do linije današnje ulice Krnjevo i početka Nove ceste, sjevernu granicu određivala je ulica Giuseppe Carabina, istočnu križanje ulica Franje Čandeka i Antuna Barca, a južnu stambene zgrade Brodogradilišta 3. maj na Bulevardu. Dakle, riječ je o znatno manjem zemljištu nego što naslov studije sugerira, odnosno naselje Turnić će se u narednim planovima prostirati više u dubinu raspoloživog prostora, a Krnjevo će zauzeti susjedne, zapadne obronke strmoga brijega. Josip Uhlak i Dušan Marčeta, autorski dvojac studije, trebao je integralno osmisliti urbanističko rješenje naselja (postav stambenih i javnih objekata), ponuditi tipske projekte za oko 30 novih stambenih zgrada i plan poprečnih puteva između već projektiranih glavnih prometnica. Uračunavajući ograničenja

⁴⁶⁹ DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), 200-201.

⁴⁷⁰ S. Š., Prvi put – od temelja, u: *Novi list*, 18. 8. 1957. Biro za stambenu izgradnju je preuzeo cjelokupno podizanje Turnića 1957. godine zaključivanjem ugovora s NO općine Zamet. Uvjet je bio da cijelo naselje bude u potpunosti pripremljeno i koordinirano prije početka izgradnje, tj. da se odmah planiraju putevi svih priključaka na instalacije i pozicije zgrada., HR-DARI, JU-169, jedinica 1651, Rijeka-projekt, Idejni projekt predjela Turnić-Krnjevo, ing. Josip Uhlak i ing. Dušan Marčeta, 1957., Tekstualni opis, situacija naselja i presjeci ulica 1:1 000, prostoručni crteži, idejni projekti šest stambenih tipova

zbog nepovoljne konfiguracije terena i široke kaverne bivšeg kamenoloma u zaleđu spomenutih višekatnica 3. maja, predvidjeli su izgradnju u različitim visinskim pojasevima tako da se objekti međusobno izmiču radi očuvanja pogleda na more i da im se katnost postupno povećava uzdizanjem do ulice Carabino. Između zgrada postavljaju se okomiti pješački putevi zaklonjeni vegetacijom za polagano i ugodno uspinjanje od Bulevarda do centra aglomeracije: dječjeg vrtića, kulturnog doma i osmokatnog stambenog tornja – fokalne točke naselja i protuteže netom realiziranoj grupi stambenih tornjeva Ivana Kocmuta uz Bulevard. Neboder je prema idejnom projektu trebao imati perforirano glavno pročelje – u tri srednja polja po čitavoj bi se visini nizale duboke lođe, postižući likovnu kvalitetu kompozicije, ali i ugodnost stanovanja u trosobnim stanovima južne orijentacije. Pored središnjeg stambenog tornja, u naselju je trebalo biti nekoliko tipova kuća, od obiteljskih jednokatnica i dvokatnica u nizu, do znatno brojnijih četvero i peterokatnica. Niski stambeni nizovi, situirani longitudinalno i okomito na slojnice terena, predstavljaju postamente višekatnica i kreiraju omeđene javne površine unutar naselja koje projektanti predviđaju da će se dodatno ozeleniti. Sve stambene tipove projektirali su prema tadašnjim privremenim smjernicama o racionalnoj izgradnji i tipizaciji građevinske stolarije te unutar aproksimativnih troškova od oko 2,5 milijuna dinara za prosječni stan (dvosobni, oko 60 % stambenih jedinica).

Autori su predmnijevali raznovrsnost stambenih tipova za različite veličine obitelji, životne stilove i potrebe baratajući sa znatno više tipskih projekata nego u dotadašnjim radničkim naseljima. Stambena susjedstva novoga doba trebala su biti upravo takvog mješovitog karaktera, s rasponom od individualnih do kolektivnih oblika habitacije, s funkcionalnim centrom naglašenim visokim volumenom koji je nosilac note „gradskosti“ nove aglomeracije. Takva vizija oplemenjenog, omekšanog modernističkog naselja, ostvarena u Välligbyju u Švedskoj ili londonskom Pimlicu, u domaćem urbanizmu ponajprije je bila apsorbirana na seminarima Edvarda Ravnikara na ljubljanskom studiju arhitekture, rezultirajući eksperimentalnim projektom predstavljenim na kongresu posvećenom temi stanovanja Međunarodne unije arhitekata (UIA) u Haagu 1955. godine.⁴⁷¹ Potom je za prvu izložbu *Porodica i domaćinstvo* na zagrebačkom Velesajmu 1958. godine, koja je promovirala ideju modernih stambenih susjedstva u široj javnosti, slovenska grupa arhitekata pripremila

⁴⁷¹ LUKA SKANSI, *Collective forms, collective spaces*, u: *Streets and Neighborhoods*, (ur.) Luka Skansi, Muzej arhitekture i dizajna, Ljubljana, 2016., 13-31, 18-21.

shematski program stambene zajednice s razrađenim svim elementima, a Urbanistički zavod grada Zagreba (ing. arh. Vlado Ivanović) konkretizirao u projektu prvog kompleksnog stambenog mikrorajona Rapska.⁴⁷² Zdenko Kolacio, koji je svjedočio izgradnji Pimlica tijekom dva posjeta 1953. i 1957. godine, zagovarao je implementaciju mješovitog modela smatrajući izrazito bitnim planiranje stambenih objekata različitih visina za organizaciju naselja.⁴⁷³

Idejni projekt Marčete i Uhlika po svemu se uklapao u tada vodeće zamisli idealne suvremene stambene zajednice. Činjenica da su idejne verzije stambenih zgrada prošle komisijske revizije i bile podastirane nadležnom Savjetu, ide u prilog tvrdnji da je ova Idejna studija smatrana meritornim rješenjem za regulaciju Turnića. Ovdje prostudirane ideje višestruko su informirale naredne korake Biroa za stambenu izgradnju, odnosno kvalitete koje su se očekivale od prijedloga na javnom natječaju za Turnić, posebice „pravo na morski vidik“ iz svih zgrada, prostorni poredak nepravilne konfiguracije uvjetovan osobitostima zemljišta, jasnu hijerarhiju prometnica, lociranje središnjih sadržaja uz sjevernu stranu Čandekove ulice, kao i markiranje naselja visokim stambenim objektima.

5.5.3. Provođenje natječaja za Turnić: integralni pristup

Stambenom reformom u drugoj polovini 1950-ih godina gradovima i općinama je dan određeni stupanj autonomije u vođenju stambenih poslova. Dok su savezni i nacionalni zakoni postavljali normu, program i ciljeve, stručna i logistička podrška njihovom provođenju počivala je na lokalnim snagama: djelatnicima gradskih službi, arhitektonskih biroa, građevinskih i zanatskih poduzeća. U toj se konstelaciji iskristalizirao specifični riječki odgovor na stambeno pitanje. Misao-vodilja je bila objediniti sve protagoniste oko jednog zadatka, neke vrste pilot-projekta, konkretno, osmišljavanja kompleksnog stambenog naselja Turnić putem javnog natječaja. Pritom se nastojalo osigurati izjednačenu, poštnu startnu poziciju, odnosno izbjeći nuspojave tržišne utakmice kakve su, primjerice, izazvale niz nevolja u Splitu⁴⁷⁴, ali i usmjeriti

⁴⁷² *Stambena zajednica* (bilj. 465), 30-47, 88-89.

⁴⁷³ ZDENKO KOLACIO, Šetnja glavnim gradom Velike Britanije, u: *Riječki list*, 15. 12. 1953., ZDENKO KOLACIO, Pimplico – nova stambena zona Londona, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 63, 2.

⁴⁷⁴ U Splitu je, uslijed ogorčene i nekorektne javne borbe projektnih organizacija za narudžbe tipskih rješenja stambenih zgrada, Savjet za stambenu izgradnju morao na nekoliko mjeseci obustaviti svaku stanogradnju dok se ne odabere najekonomičniji projekt i smire tenzije., DAROVAN TUŠEK (bilj. 31), 81.; SANJA MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje na arhitekturu Splita 1945.-1968.*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014., 147-149.

potencijalne sudionike na ključni preduvjet racionalizacije stambene izgradnje: sinergiju urbanističkog, projektantskog i izvedbenog segmenta.

Propozicijama natječaja je, naime, traženo integralno urbanističko rješenje naselja, infrastrukture (vodovodna, kanalizacijska, električna i cestovna mreža), arhitektonskih projekata tipskih višestambenica za ukupno 500 stanova te objekte društvenog standarda (trgovine opće potrošnje i servis-praonica rublja). Dakle, da bi im se udovoljilo, trebali su se formirati multidisciplinarni timovi s jasnom podjelom rada. Također, iza svake prijavljene grupe morala je stajati garancija građevinskog poduzeća o financijskoj održivosti prijedloga pripremljena za licitaciju. Natječaj je raspisan 22. lipnja 1958. godine, a u propisanom roku je natječajne materijale preuzelo sedam zainteresiranih grupa.⁴⁷⁵ U narednih nekoliko mjeseci, do zaključenja 15. listopada, obistinile su se želje raspisivača natječaja, Biroa za stambenu izgradnju. Medijski marketing „stanova za milijun dinara“ zamijenila je atmosfera posvećenog, povučenog rada bez odavanja previše informacija javnosti. Natjecateljima je dano vrijeme isključivo za projektnu fazu, dakle, upravo ono što je najviše nedostajalo u dotadašnjoj praksi stambene izgradnje. Kako je konstatirao Igor Emili: „*Ni projektne ustanove, ni pojedini projektanti nisu bili stimulirani da bi posvetili veću pažnju samoj fazi studija. Bilo je to prepušteno ličnoj savjesti ili sposobnosti projektanta od kojeg se pak tražilo – s obzirom na privrednu računicu, koja je baza rada svakog projektnog biroa, – da u što kraćem vremenu „izbaci“ što više projekata.*“ Nadalje zaključuje: „*Kolikogod to pokazuje, da ima nečeg pozitivnog u sistemu kojim se pokušalo doći do rezultata (natječaj) i da se jedino kompleksnim studijama to može postići, toliko je i žalosna konstatacija, da se samo od četiri mjeseca studiranja moglo postići sniženje cijene od preko milijun dinara po stanu, a da se zapravo nisu zbile nikakve velike vanjske promjene koje bi to omogućile.*“⁴⁷⁶ Drugim riječima, natječaj za Turnić u isto je vrijeme razotkrio slabosti uobičajenog načina projektiranja stanova i ponudio ohrabrujuću alternativu.

⁴⁷⁵ *, Raspis natječaja za Turnić, u: *Novi list*, 22. 6. 1958., I. V., Projektanti imaju riječ, u: *Novi list*, 19. 10. 1958., Predstavnici Ocjenjivačkog suda i raspisivača natječaja sastali su se 30. lipnja 1958. godine kako bi razmotrili određena pitanja oko uvjeta natječaja, npr. odlučili su da prijavljeni timovi ne moraju priložiti gotove makete radova, već će ih Biro za stambenu izgradnju naručiti po objavi rezultata. Tom prilikom su i popisali sve načelne prijave/iskaze interesa projektnih i građevinskih biroa, tj. grupe koje su podignule natječajne materijale. Jedini tim koji kasnije nije navođen kao sudionik, dakle, nije predao finalnu natječajnu prijavu do zakazanog roka, imao je garanciju GP Jadrana, a predvodili su ga ing. Marijan Pletenac i Boren Emili., HR-DARI, JU-112, kut. 115, Zapisnik sjednice ocjenjivačkog suda za raspis natječaja Turnić, 30. 6. 1958.

⁴⁷⁶ IGOR EMILI, Projektiranje stanova na široj osnovi, u: *Novi list*, 11. 2. 1959.

Višemjesečno razdoblje očekivanja natječajnih prijava iskorišteno je i za izglasavanje svih zakonom predviđenih dokumenata o normiranoj stanogradnji da bi se spremno dočekalo žiriranje 1. veljače 1959. godine. Ocjenjivački sud djelovao je u sastavu: predsjednik Ivan Kirinčić (predsjednik Savjeta za stambene poslove), članovi: Boško Borčić (predsjednik Narodnog odbora Općine Stari Grad), Branka Blečić (predsjednica Narodnog odbora Općine Zamet), Feruccio Glavina (načelnik Sekretarijata za komunalne poslove kotara Rijeka), Duško Vrcelj (predsjednik Fonda za kreditiranje stambene izgradnje), ing. arh. Ante Lorencin (predsjednik Savjeta za komunalne poslove kotara Rijeka), Ivan Ban (direktor Biroa za stambenu izgradnju), Nikola Carević, te niz arhitekata, urbanista i građevinskih stručnjaka: Branko Tučkorić, Zdenko Kolacio, Josip Španjol, ing. građ. Franjo Radošević i ing. građ. Ratko Čičin-Šain.

Natječaj za Turnić privukao je, očekivano, najveće riječke građevinske tvrtke te većinu djelatnih arhitekata i građevinskih inženjera. (Sl. 5.5.) Ponude su cjenovno bile približno izjednačene, oko 1,5 milijuna dinara po prosječnom stanu, te je presudni kriterij ipak bila kvaliteta projekta. Prva nagrada nije dodijeljena, već tri druge nagrade i nekoliko otkupa. Nijedan prijedlog nije cjelovito prihvaćen, nego je žiri odabirom najuspješnijih aspekata pristiglih radova pokušao na neki način kolažirati budući izgled naselja.

Nagrade su primile sljedeće projektne grupe:

Elaborat „19591“ – grupa GP Primorja: ing. arh. Zdenko Sila (urbanizam), ing. arh. Boris Tomašić i ing. arh. Vojislav Karlavaris (arhitektura), ing. arh. Čedomil Persan (konstrukcije), ing. Cvetko Premuš (niskogradnja), teh. Anton Plišić (proračun) i teh. Nedeljko Buljević (elektroinstalacije) – prihvaćeno urbanističko rješenje, tipovi stanova „Beta 1, 2 i 3“ i „Delta 1, 2“ i prijedlog montažnog sistema,

Elaborat „23415“ – grupa GP Primorja: ing. arh. Igor Emili (urbanizam), ing. arh. Ada Felice-Rošić i ing. Ante Scarpa (arhitektura), ing. Davor Schwalba (konstrukcije), ing. Milan Schwalba (ceste i kanalizacija), ing. Ljubo Kuntarić (vodoinstalacije), ing. Ivo Moretti (elektroinstalacije) – prihvaćeni tipovi zgrada „A“ i „B“ i prijedlog montažnog sistema,

Elaborat „58234“ – grupa GP Vodogradnja: ing. arh. Dušan Marčeta (urbanizam i arhitektura), ing. arh. Srećko Stanić i ing. arh. Branko Pavoković (arhitektura), ing. Petar Jušnjević

(konstrukcije i ceste), ing. Vladimir Dokmanović (elektroinstalacije), teh. Josip Tadin (vodoinstalacije i kanalizacija), teh. Stjepan Blečić – prihvaćen tip četveroležajnog stana u tornju, prijedlog jednostavne konstrukcije te centar za opskrbu sa servisom.

Otkupljeno je nekoliko rješenja tipskih stambenih objekata i provođenja komunalnih instalacija:

Elaborat „86421“ – grupa GP Jadran: ing. arh. Andrija Čičin-Šain (urbanizam i arhitektura), ing. Mate Senjanović (konstrukcije), ing. Zvonimir Grandić (vodovod), ing. Josip Tkalac, teh. Josip Bauk i ostali suradnici,

Elaborat „32216“ – grupa GP Primorja: ing. arh. Tihomil Miličević (urbanizam i arhitektura), ing. arh. Juraj Neidhardt i ing. arh. Mirza Pašić (arhitektura), ing. Ozren Sekulić (konstrukcije), teh. Mate Papić (ceste), ing. Vladimir Lenac (elektroinstalacije), teh. Bruno Udović,

Elaborat „14455“ – grupa GP Rječina: ing. arh. Klement Miculinić (arhitektura i urbanizam), ing. arh. Milena Frančić (arhitektura), ing. Marijan Blažina (konstrukcije), ing. Zvonko Sabljak, ing. Ante Krašević (elektroinstalacije), teh. Željko Fizir, ing. Romolo Venucci (vodovod i kanalizacija), teh. Anton Lesica (proračun), teh. Mate Tarokić, ing. Vlado Pevalek i teh. Zlatko Kinder (ceste).⁴⁷⁷

Po zaključenju natječaja, Biro za stambenu izgradnju naručio je tipski projekt od ing. Branka Pavokovića, vjerojatno razradu natječajnog rada, koji će se kao trokatnica stambeno-poslovne namjene izvesti jednom na Turniću, a potom reprizirati nekoliko puta na Ogranku u varijanti trokatnice i četverokatnice.

5.5.4. Rezultati natječaja: Grupa GP Primorje i montažna gradnja

GP Primorje je ostvarilo najbolji plasman na natječaju – njihov montažni sustav, ovom prilikom prvi puta prezentiran stručnoj zajednici, zadobio je povjerenje žirija. GP Primorje se, u lokalnim okvirima, jedino i odvažilo učiniti prijelaz od unaprijeđenog (progresivnog) tradicionalnog građenja, kakvo je primjenjivalo GP Jadran uvodeći suvremene građevinske prefabrikate,

⁴⁷⁷ *, Uz natječaj za predio „Turnić“ – Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 88-89, 6., *, Stanovi na Turniću, u: *Novi list*, 8. 2. 1959.

primjerice, prema cjelovitom sistemu montažne gradnje fordovskog tipa (industrijalizirana proizvodnja stanova „na traci“) čiji su najistaknutiji atributi bili još veća redukcija zidarskih i obrtničkih radova te serijska izvedba objekata.

Odlučni poticaj nedvojbeno je pružio natječaj za Turnić jer je, s obzirom na visinu početnih ulaganja, trebalo osigurati komercijalnu osnovu projekta, tj. narudžbu za veliki broj stambenih jedinica i mogućnost daljnje aplikacije. Za ideaciju montažnog sustava najzaslužniji je bio Davor Schwalba, tadašnji tehnički direktor Primorja, čije je stručno znanje, entuzijizam i zalaganje potaknulo poduzeće da usmjeri nezanemarive kadrovske i financijske kapacitete u njegov razvoj. Ambicija Schwalbe, kao i suradnika, bila je inaugurirati novu paradigmu u stanogradnji riječkog područja, s pretpostavkom šireg upošljavanja njihove operative, inicijalno u naselju Turnić, a onda i u naselju Autoput, Ogranak, pa i izvan Rijeke. Timovi GP Primorja su se, zapravo, najviše približili ciljevima obuhvatno zamišljenog natječaja, odnosno zajedničkom radu stručnjaka različitih profila. Naime, za uspješnu primjenu montažnog sistema bila je presudna koordinacija svih faktora, a naročito je urbanistička dispozicija morala biti usklađena s tehnologijom gradnje i mehanizacijom, tj. organizirati koncentrirano gradilište prema dosegu kranskih dizalica na vodoravnim stazama.⁴⁷⁸ Odabirom urbanističkog rješenja Zdenka Sile s te su se strane osigurali dobri uvjeti za implementaciju modela, kao i prihvaćanjem nekoliko tipskih rješenja stambenih zgrada. (SI. 5.6.)

U postnatječajnoj fazi išlo se najprije u izvedbu eksperimentalnog primjerka „Primorje 59“ kraj pogona poduzeća u Škurinjskoj Dragi, u ulici Đure Strugara, kako bi se prikupila iskustva i analizirali krajnji troškovi i ishodi gradnje.⁴⁷⁹ Za pokusnu izvedbu je odabran natječajni tip A

⁴⁷⁸ Novo iskustvo masovne stanogradnje, podizanja čitavih naselja prefabriciranim metodama, opisao je Tomislav Odak referirajući se na zagrebačko Zapruđe, najpoznatiji primjer iz ove faze, izgrađeno od 1960. godine prema patentiranom sustavu JU-61 građevinskog poduzeća Jugomont (autori Bogdan Budimirov, Željko Solar, Dragutin Stilinović): „jedno je od prvih i najkontroverznijih masovnih stambenih gradilišta Hrvatske, ali i jedan od najilustrativnijih primjera. Sve, uključujući i urbanu matricu, podređeno je sredstvima realizacije; kranu, njegovu doseg i efikasnosti, transportu, horizontalnom i vertikalnom, kao bitnom elementu proizvodnje. Za razliku od svih prethodnih etapa, prostor se, obitavalište, ne gradi nego proizvodi, i to od urbane matrice do stana, od konstruktivnih sklopova do, treba reći, vrlo uspješnog dizajna.“, TOMISLAV ODAK, Stanovanje je arhitektura, u: *Arhitektura*, 42-44(1989.-1991.), 1-3 (208-210), 2-5., 4.

⁴⁷⁹ GP Primorje je 1957. godine pokrenulo radionicu za prednapregnuti beton po sistemu Hoyer za industrijske narudžbe (hale u Umagu i Rijeci), uz postojeći laboratorij za testiranje i razvijanje novih materijala te savijanje armature. Sljedeće godine su počeli istraživati mogućnost primjene betonskih prefabriciranih elemenata u stambenoj izgradnji računajući na rast tog sektora građevinarstva., OZREN SEKULIĆ, Nosači po sistemu Hoyer u Rijeci, u: *Građevinar*, 10(1958.), 11, 336-342., HR-DARI, JU-108, kut. 140, Nacrtna dokumentacija pogona GP Primorja u ulici Đure Strugara.

u varijanti trokatnice s kancelarijama i laboratorijima u suterenskoj i prizemnoj etaži. (Sl. 5.7. a-c) Riječ je o stambenoj lameli s dilatacijama između svake stubišne vertikale, dakle, o tipskom projektu promjenjive dužine, ovisno o raspoloživoj parceli i visini investicije. U ovom slučaju su realizirane dvije jedinice s po tri stana na katu. Stanovi su riješeni kao trosobni (4-ležajni) oko 52 m² i jednosobni (2-ležajni) oko 28 m² površine. Veći stanovi imaju lođu u proširenju dnevnog boravka kojemu je dana najveća kvadratura, usku radnu kuhinju s dvije paralelne radne plohe te ventiliranim ormarom, jednako tako štedljive, ali funkcionalne sanitarije, roditeljsku i dječju spavaću sobu, a manji stanovi pripadaju tipu sa stambenom kuhinjom bez dnevnog boravka. Usklađivanje sa Betogradom, strateškim partnerom za produkciju armiranobetonskih elemenata od grobničkog šljunka, podbacilo je usporavajući tako podizanje objekta. Kad su sastavnice napokon počele pristizati, gradio se u prosjeku jedan stan u dva dana, tj. grubi građevinski radovi su završeni u 55 dana.⁴⁸⁰

GP Primorje je po dovršetku zgrade u veljači 1960. godine organiziralo izložbu za građanstvo opremivši nekoliko oglednih stanova sponzorstvom lokalne trgovine *Solidarnost* i suradnjom članova Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske (ULUH), redom najistaknutijih riječkih umjetnika – Antun Haller, Vladimir Udatny, Romolo Venucci, Sergej Kučinski, Božena Vilhar, Vlado Potočnjak, Antun Žunić i Vinko Matković. Tom prigodom predočeni su i službeni podaci: trosobni stan izgrađen je za svega milijun i 740 tisuća dinara. Dio stanova prezentiran je s modernim, laganim namještajem, ugrađenim ormarima i praktičnim radnim kuhinjama, a drugi s klasičnim pokućstvom i stambenom kuhinjom.⁴⁸¹ Izložba je tako poslužila kao prilika za edukaciju javnosti i novih stanara te, u neku ruku, sučelila dvije koncepcije gradskog stanovanja – tradicionalnije i suvremenije – koje su, unatoč protestima progresivnijih arhitekata, u službenim propisima još uvijek tretirane ravnopravno.

Pokušavajući doskočiti uobičajenom problemu montažne gradnje stambenih naselja – monotonom dojmu višestambenih jedinica složenih od relativno malog broja sastavnih dijelova i aranžiranih na unificiranoj urbanističkoj matrici, GP Primorje je na nadmetanju za Turnić

⁴⁸⁰ S. Š., „Primorje 59“, u: *Novi list*, 27. 1. 1959., M. B., Dvije nove zgrade – dva nova sistema, u: *Novi list*, 25. 6. 1959., M. B., Brže i jeftinije grade se stanovi, u: *Novi list*, 12. 4. 1960., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Svakog dana po jedan novi stan, u: *Novi list*, 5. 4. 1961.

⁴⁸¹ *, Izložba stanova „Primorje 59“, u: *Novi list*, 2. 2. 1960., *, Završena prva montažna zgrada u Rijeci, u: *Novi list*, 20. 3. 1960., *, Izložba o prvoj montažnoj zgradi, u: *Novi list*, 27. 3. 1960., M. B., Povoljna ocjena najuglednijih jugoslavenskih stručnjaka, u: *Novi list*, 29. 3. 1960.

prijavilo više varijanti nekoliko osnovnih tipskih projekata, od kojih su za realizaciju prihvaćeni: tip A (arhitektura: Ante Scarpa, Ada Felice-Rošić i Igor Emili, konstrukcija: Davor Schwalba), kao i njegove dvije inačice: tip B (isti projektna grupa) i tip Beta (arhitektura: Zdenko Sila, Boris Tomašić i Vojislav Karlavaris, konstrukcija: Davor Schwalba). (Sl. 5.8. a, b) Najočitiije se razlikuju po pročelno izbačenim stubištima te dodatnoj diversifikaciji ponude stanova, od kojih se prostornošću i promišljenom dispozicijom izdvajaju najveći 5-ležajni (površine 65 m², tip B), dok su na drugoj strani skale sasvim reducirani 4-ležajni (oko 47 m², tip Beta) bez zasebnog mjesta za zajednički boravak obitelji, osim radne kuhinje proširene stolom za blagovanje. Donjoj granici tadašnjih normativa će se sasvim približiti njihov četvrti prihvaćeni prijedlog šesterokatnih tornjeva tipa Delta (arhitektura: Zdenko Sila, Boris Tomašić i Vojislav Karlavaris, konstrukcija: Davor Schwalba), identične montažne konstrukcije kao i prethodni.⁴⁸²

Montažni sustav GP Primorja počivao je na vrlo jednostavnom principu – tvorničkoj proizvodnji nekoliko vrsta betonskih panoa različitih svojstava i upotrebe, te njihovoj montaži kranskom dizalicom na licu mjesta, s doradom fasadnih membrana po potrebi. Predviđeno je klasično temeljenje objekata, kao i izvedba prizemlja, te se montaža odnosi na zidove viših katova i međukatnu konstrukciju. Svi zidovi izvode se slaganjem panela visine jedne etaže (250 cm), širine oko 120 cm te različite debljine: nosivi zidovi od 20 cm imaju umetnutu armaturu provedenu kroz žljebove, zabatni zidovi rađeni su kao „sendvič“, odnosno pojačani su višeslojnom termoizolacijom i hidroizolacijom (sloj betona s drvenim strugotinama i cementni mort), a fasadni nenosivi zidovi su ponešto stanjeni, no također otporni na vanjske utjecaje. Montažni panoi mogli su se postavljati okomito i uzdužno, radi minimaliziranja broja elemenata gradnje. Svi paneli međusobno su se spajali sidrima i kukama, dodatno zalivenih betonom. Stropne konstrukcije od koritastih prednapregnutih ploča polagale su se na nosive poprečne zidove (utvrđeno jeftinijem rješenju od uzdužnih), dok su ostali fasadni i pregradni zidovi bili uglavnom samo ispuna. Horizontalni i vertikalni serklaži su povezivali zidne i stropne elemente u čvrstu armiranobetonsku strukturu osiguravajući stabilnost građevine. Konstrukcija stubišta,

⁴⁸² HR-DARI, JU-112, kut. 116, Stambeni tip A, PB GP Primorje, gl. projekt, 1959., HR-DARI, JU-169, jed. 1956, 1957 i 1958, Stambeni tip B, PB GP Primorje, gl. projekt, 1959., HR-DARI, JU-169, jed. 140, Stambena zgrada Beta, PB GP Primorje, gl. projekt, 1960., HR-DARI, JU-112, kut. 122, Stambena zgrada Delta, PB GP Primorje, gl. projekt, 1959., MARIN MARUŠIĆ, Montažna stambena izgradnja u Rijeci, u: *Građevinar*, 13(1961.), 10, 322-323.

podesti i stubišni krakovi, su također bili montažni.⁴⁸³ Izgled vanjskog oplošja izvedenih zgrada diktirala je konstrukcija – pojasevi serklaža naglašeni su tamnijim tonom hirofe, kao i pojedini drugi dijelovi, poput prozorskih parapeta, dočim su zidni paneli ostali većinom u prirodnoj cementnoj boji, a reške samo fugirane cementnim mortom.

Montažni sustav GP Primorja demonstrirao je mnogobrojne prednosti ovakvog tipa gradnje za riječko podneblje: oslanjanje na najdostupnije sirovine za predgotovljene elemente (šljunak i cement) i smanjenje ukupne težine zgrade što može olakšati temeljenje na poslovično kompleksnom terenu primorskih krajeva. Općenita prednost bila je i mogućnost fleksibilnije organizacije stambenih prostora zbog raspona prefabriciranih panela. Jednostavnom promjenom dispozicije pregradnih zidova ovi površinski relativno komforni stanovi mogli su ponuditi raznolika tlocrtna rješenja za buduće korisnike, kako su i sami projektanti sugerirali prilažući nekoliko varijanti stambenih tlocrta.

Davor Schwalba je sustav GP Primorja prezentirao na sajmu građevinarstva u Beogradu 1960. godine kada je poduzeće pristupilo i asocijaciji za unapređenje montažne izgradnje i postavljanje jugoslavenskog standardnog sistema, a 1962. godine predstavnici svih najvažnijih građevinskih poduzeća involviranih u montažnu gradnju posjetili su Rijeku i postrojenja GP Primorja.⁴⁸⁴ Poslovni planovi su se, međutim, izjalovili već na prvoj postaji. Očekivani monopol na realizaciju južnog Turnića, zbog opreza nadležnih komisija, sveden je na svega osam objekata u Šibenskoj ulici, deniveliranih u odnosu na njenu trasu, uz dva dodatna objekta sjevernije u Karasovoj ulici. U pozadini je stajao oprez riječkih službi prema nedovoljno iskušanom građevinskom sistemu, kako je rekao Feruccio Glavina, načelnik Sekretarijata za komunalne poslove kotara Rijeka: *„Žiri je morao ograničiti radove novim industrijsko-montažnim sistemom na 110 stanova, u prvom redu zato što je to za nas novost, te bi eksperimentiranje ovim, pa i drugim sistemima, na ovako širokom frontu kao što je Turnić, moglo imati neželjene i nepredviđene posljedice. (...) rezultati tih napora treba da se pokažu i*

⁴⁸³ ĐORĐE VIKRESTOV, *Nove metode stambene izgradnje u Francuskoj i pregled naših metoda*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1968., 98., OLGA VUJOVIĆ, Montažni objekti u Hrvatskoj, u: *Arhitektura urbanizam*, 6(1965.), 35-36, 13-16.

⁴⁸⁴ Schwalba se rado odazivao na pozive kolega da održi predavanja o svojem radu, iako je nažalost rijetko pisao stručne članke., *, „Primorje“ pristupilo Poslovnom udruženju za tehničku suradnju na montažnoj izgradnji, u: *Novi list*, 5. 11. 1960., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Interes za montažnu stambenu izgradnju „Primorja“, u: *Novi list*, 25. 10. 1962., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Montažna stambena izgradnja, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 7(1974.), 72, 4.

u praksi, na manjem broju objekata, kako bi se kasnije s izvjesnom sigurnošću i nakon kritičke i objektivne analize, mogli primijeniti na jednom širem planu“.⁴⁸⁵ Oprez nije bio naodmet jer su novogradnje na Turniću ubrzo ispoljile najčešće probleme pripisivane montažnim sustavima, naročito pojavu vlage u stanovima zbog neadekvatno sljubljenih reški montažnih panoa, nedovoljne zaštite fasadnih elemenata od atmosferilija i sl. Zbog navedenih problema GP Primorje je moralo otvoriti i vlastiti servis za otklanjanje nedostataka, popravljajući zgrade o svom trošku.⁴⁸⁶ Također, primjedbe su se upućivale pomalo robusnom, industrijskom, *beton brut* izgledu objekata koji su bili uspoređivani s kasarnama.⁴⁸⁷ GP Primorje je stoga već za naselje Ogranak adaptiralo svoj tip B izvođenju opekom i betonom ili betonskim bloketima, time stavljajući točku na riječki eksperiment montažne gradnje. Usprkos svojoj kratkotrajnosti i ograničenoj primjeni, ovaj montažni sustav bio je vrlo zapažen i konzultiran od strane kolega u drugim jugoslavenskim gradovima te stoji uz bok sličnim pionirskim sustavima drugih građevinskih poduzeća, poput Gradisa u Ljubljani (naselje Šiška, sustav „panel-blok-montaža“, 1958.), Jugomonta u Zagrebu (JU-59, JU-60 i JU-61 u Krugama, Folnegovićevu naselju, Zapruđu, Remetincu i drugdje, 1959.-1961.), sistema IMS Žeželj i poduzeća Rad u Novom Beogradu i ostalih.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ M. B., Izgradnja naselja Turnić, u: *Novi list*, 8. 7. 1959. U istom je članku, zapravo novinarskoj anketi, ing. Miculinić komentirao kako je slabost natječaja za Turnić bila upravo to što se jednom poduzeću nije dodijelilo veće gradilište te je pozdravio hrabrost GP Primorja da prihvati i takvu, znatno umanjenu narudžbu.

⁴⁸⁶ M. KOVAČEVIĆ, Poslije izgradnje – popravak, u: *Novi list*, 5. 6. 1961., M. KOVAČEVIĆ, Stanovi koji će trajati stotinu godina, u: *Novi list*, 30. 1. 1962.

⁴⁸⁷ Savjet za komunalne poslove NO općine Zamet zaključio je da se u naselju Autoput, koje je u to vrijeme bilo u pripreмноj fazi, ne smije dogoditi da zgrade „svojim jednolikim i neestetskim izgledom sličje kasarnama i na taj način postanu ruglo grada – kao što je to slučaj s nekim zgradama u novom naselju na Turniću.“ Nalaže se obzir i prema činjenici da će naselje Autoput biti na samom ulazu u grad., *, Zgrade moraju biti lijepe, u: *Novi list*, 10. 12. 1961.

⁴⁸⁸ Od prefabriciranih sustava u stanogradnji posebno se ističe sustav IMS instituta u Beogradu u kojem je inženjer Branko Žeželj pionirski uveo tehnologiju prednapregnutog betona u masovnu stanogradnju ostvarujući lagane montažne prefabricirane elemente koji su se slagali u fleksibilne skeletne sisteme na gradilištima blokova Novog Beograda. Jugomontov sustav odlikovao se jednostavnošću izrade, transporta i montaže omogućujući brzu produkciju velikog broja stanova. Unaprijeđivan je i korišten sve do 1980-ih godina., LUKA SKANSI, *Unity in Heterogeneity: Building with a taste for structure*, u: *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, (ur.) Martino Stierli i Vladimir Kulić, The Museum of Modern Art, New York, 2018., 65-71, 66.

5.5.5. Rezultati natječaja: Juraj Neidhardt, Tihomil Milićević i suradnici

GP Primorje je na natječaju nastupilo s još jednim projektantskim timom ponudivši i opciju nemontažne, klasičnije izvedbe. Grupu je predvodio arhitekt Juraj Neidhardt sa suradnicima: Džemalom Čelićem, njegovim tadašnjim asistentom na Tehničkom fakultetu u Sarajevu, te dvojicom arhitekata – Mirzom Pašićem i Tihomilom Milićevićem koji je, s obzirom na to da se 1956. godine iz Bosne i Hercegovine doselio u Rijeku, bio ključna karika za povezivanje s lokalnim građevinskim poduzećem. Milićević je na sebe preuzeo i postnatječajnu razradu otkupljenih projekata te samostalno potpisuje nacrtnu dokumentaciju realiziranih zgrada, no osmišljavanje stambenih tipova i urbanističke koncepcije bilo je plod zajedničkog rada i prethodnih iskustava sudionika.⁴⁸⁹ Neidhardtov prilog programiranju naselja zasigurno je imao najveću težinu, s obzirom da je njegovo meritorno razumijevanje specifičnosti riječkog urbanog prostora koje je stekao uspješno se kvalificirajući na natječaju za regulatornu osnovu Sušaka 1937. godine. Tada se zalagao za urbanističku metodu temeljenu na suglasju s prirodnim zadatostima, tj. uvažavanju klimatskih i geoloških karakteristika prostora kao logičnim putokazom u pozicioniranju cesta i građevina. Ključne osobine prostora koje je Neidhardt detektirao – snažna strujanja vjetra, kraško tlo neujednačene nosivosti i velikih kosina, opisuju jednako sušačko, kao i riječko zaleđe. Sušačke je strme obronke tada odlučio savladati serpentinama za cestovni promet i okomitim putevima za pješake u smjeru najvećeg pada terena, a stambene nizove izgraditi terasasto u smjeru slojnica terena, uz posebno poštivanje važnosti južnog usmjerenja, tj. pogleda na more. Iz obrazloženja: „*jedan od odlučujućih faktora za izgradnju Sušaka morao bi da bude princip, da svaka kuća dobije orijentaciju na more. Stambene ulice, koje teku okomito na more, treba izbjegavati, jer kod njih jedna kuća sakriva drugoj izgled na more. Da se tome izbjegne trebalo bi graditi kuće naizmjenice i u slojnicama.*“⁴⁹⁰ Začetak je to Neidhardtova neumornog zagovaranja „prava na vidik“ kao konstitutivnog principa urbanističke organizacije naselja na brdovitu reljefu, stav koji će

⁴⁸⁹ Mirza Pašić je također preselio u Rijeku, vjerojatno u istom periodu, no osim na natječaju za stambene tornjeve naselja Autoput, gdje će biti kasnije spomenut, nije projektirao stambene zgrade u Rijeci, iako je bio zaposlenik Rijeka-projekta. Tihomil Milićević (?-1978.), diplomirao je arhitekturu u Zagrebu 1934. godine, nakon rata profesor je Građevinske srednje tehničke škole u Sarajevu, u Rijeku doseljava s obitelji te djeluje kao samostalni ovlašteni projektant, suradnik projektnih organizacija (GP Primorje, kasnije GP Delnice, GP Gospić). Projekti proizašli iz Turnića tako su izrađeni pod firmom PB GP Primorja, no Neidhardtova uloga u pripremi natječajnih materijala, kao i sudioništvo Čelića, potvrđeni su njihovim izjavama u dokumentima iz vremena, JELICA KARLIĆ KAPETANOVIĆ, *Juraj Najdhardt: život i djelo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., 204-205.

⁴⁹⁰ JURAJ NEIDHARDT, Regulatorna osnovu za grad Sušak, u: *Građevinski vjesnik*, 6(1937.), 1, 7., Na natječaju za regulatornu osnovu Sušaka Neidhardt je dobio treću nagradu.

izoštriti i argumentirati u poslijeratnom razdoblju inspirirajući se povijesnim lekcijama osmanskog Sarajeva. Intuitivna urbanistička pristojnost sarajevskih susjedstava-mahala, u kojima su kuće razmještene tako da si međusobno ostavljaju svjetla, zraka i slobodan pogled na dolinu Miljacke, te njihova organska sljubljenost s obroncima Trebevića, Neidhardt predstavlja autohtone kvalitete baštinjenog prostora koje treba suptilno podražavati, odnosno u tom nasljeđu pronaći oslonac za današnje stvaralaštvo; funkcionalno, tehnološki i arhitektonskim izričajem suvremeno, a regionalno ukorijenjeno u prepoznatoj i cijenjenoj etnografskoj i graditeljskoj tradiciji. Svoja istraživanja, razmišljanja i projekte sabrao je u knjizi *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*, u koautorstvu s Dušanom Grabrijanom objavljenoj 1957. godine.⁴⁹¹ Natječaj za Turnić, svega godinu dana nakon publikacije, bio je stoga aktualna prilika za demonstraciju postavljenih teza.

Prema rješenju ove natječajne grupe, naselje Turnić, u osnovnim relacijama odnosa arhitekture i krajolika, trebalo je izgledati ovako: „*Urbanistička postavka je stepenovanje masa u vidu terasastog naselja, što predstavlja specifičnost naselja mediteranskog regiona. Postavljanjem stambenih blokova sjekomice na padinu dobijaju se vizure na more. Monotonija horizontalnih građevinskih masa prekinuta je vertikalnim cezurama-neboderima.*“⁴⁹² Kratak, no instruktivan opis, sadrži četiri bitne stavke: 1.) podržavanje modela terasastih stambenih sklopova, kao i u slučaju Sušaka, 2.) impostacija stambenih zgrada ispruženih u smjeru sjever-jug, 3.) afirmirano pravo na pogled stanara, 4.) razigravanje plastike naselja stambenim tornjevima, kao drugom dominantnom stambenom tipologijom.

Iz Neidhardtova dotadašnjeg projektantskog i teoretskog opusa, moguće je potkrijepiti, tj. pojasniti motivaciju i pronaći paralele za ovakvu koncepciju riječkog naselja. Najintrigantniji aspekt tiče se izgradnje stambenih sklopova na padinama urbanističkim pristupom koji je Neidhardt primijenio nekoliko godina ranije na dvije stambene trokatnice u ulici Đure Đakovića u Sarajevu, danas Alipašina (1952.-1953.). (**Sl. 5.9. a-c**) Polaganjem volumena poprečno na strminu brijega težio je „spustiti“ zelenilo Koševa što dublje u povijesno središte grada, provući koridore za pritjecanje zraka, osunčanja i vizualne spona s prirodnim okruženjem. Objekti se prilagođavaju uzdizanju tla, bez invazivnih zahvata u stjenovito i dosta slabo tlo, tako da se

⁴⁹¹ JELICA KARLIĆ KAPETANOVIĆ (bilj. 489), 213-220.

⁴⁹² JELICA KARLIĆ KAPETANOVIĆ (bilj. 489), 204-205. Citat prenesen iz članka u dnevnom listu *Oslobođenje*, 1., 2. i 3. 5. 1959. U Neidhardtovoj ostavštini nije sačuvana projektna dokumentacija za Turnić, a natječajni radovi nisu arhivirani ni u fondovima riječkih općinskih tijela u Državnom arhivu u Rijeci.

razlika u visinama rješava izostavljanjem pojedinih etaža na začelju zgrade te oslanjanjem donjeg, uličnog dijela na stupove. Uz zgradu teče skalinada, svakom stambenom katu pristupa se galerijskim sustavom s razine terena, što je praktično i podražava dojam individualnih stambenih jedinica, s vlastitim prilazima.⁴⁹³ Na Turniću, u izvedbenoj redakciji Milićevića te po završnom urbanističkom planu naselja, ova je ideja isprobana u tri stambena niza u centralnom dijelu naselja, iako je Sila inicijalno predvidio znatno veći broj objekata ove tipologije. (Sl. 5.10. a, b) Svaki stambeni niz sastoji se od tri četverokatnice komponirane okomito na silnice terena s pješačkim prolazima u parternoj zoni koji služe za pristup ulaznim foajeima u svakom objektu, ali i kao ulični prečaci. Tlocrtna shema vrlo je racionalna – središnje dvokrako stubište okruženo je s četiri stambene jedinice reduciranih kvadratura, lođe su osigurane samo za stambene kuhinje, na južnim pročeljima naglašene još i betonskim „okvirom“. Dva krajnja volumena (dvije od tri četverokatnice) imaju vertikalni pomak od pola etaže kako bi se zgrada lakše uspela uz nagnuto zemljište, odnosno da bi u svim segmentima 52 metra dugačkog niza bila zadržana ista katnost, za razliku od Neidhardtove koja kao da izranja iz topografije terena. Milićevićeva zato ima karakterističan „skokovit“ obris ravnog krovništva, predviđenog za prostrano okupljalište stanara, kao i u sarajevskom prototipu, no izvođenje prohodne terase izbačeno je odlukom revizione komisije koja nije pronašla ekonomsko opravdanje.⁴⁹⁴ Skučeni financijski okviri, diktirani natječajem i smjerom stanogradnje tih godina, rezultirali su i maksimalno pojednostavljenim vanjskim oblikovanjem te samo sporadičnom upotrebom dekorativnog, izražajnog kolorita. Zanimljivo je da su ponegdje još uvijek sačuvani aluminijski, valoviti prozorski zasloni riječkog proizvođača *Metalogradnja* koji su ušli na tržište 1962. godine kao jeftinija alternativa drugim sustavima zaštite od sunca, a Milićević je odlučio sličnim materijalom obložiti i slobodne bočne stranice najviših katova.⁴⁹⁵ (Sl. 5.11. a-d) Milićevićev stambeni niz bio je jedini ovakav pokušaj adaptacije topografskim datostima među korištenim natječajnim radovima, urbanistički vrlo potentna zamisao koja se začudo izvan Turnića nije više koristila. Doduše, pojavit će se na drugim lokacijama, ali u „odrezanoj“ varijanti, korištenjem samo jedne stambene vertikale (južne, s izbačenim lođama), približavajući se tako ostalim natječajnim rješenjima niskih tornjeva-kockica koje su planerima bile vrlo praktične. Zamjerka, odnosno razlog, mogao bi

⁴⁹³ JURAJ NEIDHARDT, Sarajevo, ulica Đure Đakovića, u: *Arhitektura*, 8(1954.), 1, 24-25., JELICA KARLIĆ KAPETANOVIĆ (bilj. 489), 162-163.

⁴⁹⁴ HR-DARI, JU-112, kut. 116, Turnić XV, S-III i S-IV, PB GP Primorje, ing. Tihomil Milićević, 1959.

⁴⁹⁵ *, *Novi list*, 20. 5. 1962.

ležati u činjenici da za razliku od horizontalno povučenog stambenog niza, ovaj ima vrlo kratku južnu frontu, tj. tek nekolicina stanova može uživati u morskom prospektu, iako je njegova građevinska racionalnost neupitna.

U pogledu na Kvarnerski zaljev mogli bi, međutim, neometano uživati stanari nebodera koji bi, po natječajnom prijedlogu ove projektantske grupe, bili slobodno raspoređeni kao vizualni akcenti naselja – njegovi orijentiri. Neidhardtov odnos prema poslovnim ili stambenim vertikalama već je tada bio opterećen dvojbama, što će krajem 1960-ih evoluirati u aktivističku pobunu. Tipologiju smatra posuđenicom iz drugačijeg društveno-ekonomskog miljea, američki razmetljivu i nametljivu, te nalaže oprez kod upotrebe kako se potencijalno ne bi ugrozile vrijedne, povijesne konture gradova. Tornjeve preporučuje za nove dijelove grada kao razboritu primjenu za apostrofiranje rajonskih centara, i to bolje razasute u gradskom tkivu, nego „ušorene redove“, opet računajući na prirodne datosti prostora.⁴⁹⁶ U slučaju Turnića, aplikacija je išla u tom smjeru – projekt tornja, ponovno u finalnoj obradi Tihomila Milićevića, smješten je na eksponiranoj lokaciji uz glavnu cestu naselja i sadržaje javne namjene. **(Sl. 5.12. a-d)** Impostacija objekta zasigurno nosi i reminiscencije na Idejnu studiju naselja Turnić-Krnjevo iz 1957. godine u kojoj su njeni autori zadali podizanje parnjaka Kocmutovim neboderima na Bulevardu. Ovo visoko zdanje iskače iz ostale izgradnje Turnića, ne samo dostignutom katnošću (sa svojih 12 katova u tom trenutku je bio najviši poslijeratni toranj Rijeke), već i činjenicom da je riječ o jedinom „unikatnom“ arhitektonskom projektu, za koji se čini da nije postojala nakana za tipizacijom. Neboder je, po završetku natječaja, sve potrebne etape ishoda građevinske dokumentacije (rješenje komisije za reviziju, građevinska dozvola) prošao na prijelazu 1959.-1960. godine. GP Primorje je betonske radove završilo tijekom 1961. godine, a useljen je u proljeće 1962. godine.⁴⁹⁷

Premda se načelno uklapa u tadašnju opću tendenciju racionalizacije stanogradnje, ipak se može konstatirati da je riječ o natprosječnom ostvarenju s kvalitetno oblikovanim stambenim jedinicama i zajedničkim komunikacijama te zanimljivim intervencijama na pročelju. Visine

⁴⁹⁶ Neidhardt je ovaj stav u vezi lociranja tornjeva u urbano tkivo formulirao u kritici prijedloga urbanističkog rješenja južnog dijela Zagreba: „Neboderi bi trebali postati visinske orijentacione točke pojedinih kvartova. (...) Neboderi, razasuti u gradskom urbanističkom tkivu, bolje bi odgovarali nego ušoreni red nebodera. Taj izmjenični princip postavljanja objekta – nebodera, kao i stambenih objekata – ima veliku prednost, da se u urbanističku koncepciju uključuje treća dimenzija.“, JURAJ NEIDHARDT, Idejna studija urbanističkog rješenja Južnog Zagreba, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 52, 3.

⁴⁹⁷ *, Najviša zgrada na Turniću primila stanare, u: *Novi list*, 1. 4. 1952.

37 metara, doima se markantnije jer leži na visokom podzidu, tlocrtno je pravokutnog oblika (28 x 12 metara), dakle, plećati, širi toranj. Suterenska etaža utilitarne je namjene (drvarnice), prizemlje je stambeno iskorišteno, kao i uvučena posljednja, krovna etaža. Toranj je udomio 62 stana raznolikih tlocrtnih koncepcija. Na karakterističnom katu (1.-11.) nalazi se pet stanova vezanih na stubište koje je priljubljeno uz sjevernu fasadu i osvijetljeno kasetiranim prozorima. Produženi međupodest omogućio je ugradnju dizala između krakova stubišta, što je rješenje u tradiciji najamnih zgrada prve polovine 20. stoljeća, dok u poslijeratnom dobu pomalo izlazi iz uporabe.⁴⁹⁸ Stanovi su različitih tipova/veličine te su mogli zadovoljiti potrebe raznih korisnika. Sjeverni su najveće površine, trosobni s pet ležajeva, odvojenom kupaonicom i nužnikom te radnom kuhinjom. Dnevni boravci na uglovima objekta su prošireni, odnosno izlaze iz gabarita zgrade za širinu balkona. Slično kao u Kocmutovim tornjevima, i stanarima sjevernih stanova na taj je način omogućen pogled na more. Na južnoj strani jednosobni stan sa stambenom kuhinjom flankiraju trosobni i dvosobni, a svaki ima po jednu duboku lođu koje ritmom punog i praznog određuju narav glavnog pročelja. Trosobni stanovi su dobre tlocrtne organizacije sa shemom proširene komunikacije/hodnika koji razdvaja intimnu i boravišnu zonu stana (spavaće sobe i dnevni boravak) od sanitarnog i kuhinjskog dijela.⁴⁹⁹ Za konstrukciju je bio zadužen ing. Ozren Sekulić. Nosivi zidovi su betonski, monolitni, jednake debljine (21 cm) na svim etažama te s dodanim izolacijskim slojevima. Podignuti su brzo i jeftinije uz pomoć dvostrane pokretne oplata, a armatura je ugrađena samo u zabatnim vanjskim zidovima, perforiranim prozorskim otvorima. Konstrukcija armiranobetonskih zidova i stropnih ploča bi, unatoč tome, trebala biti otporna na seizmičke pomake i lokalno jake udare sjevernog vjetrova (bure). Katna konstrukcija je snižena na 2,4 metra svijetlog otvora, što je tendencija ovog razdoblja, kako bi se uštedjelo na vodovima instalacija te umanjila ukupna kubatura i težina visokih objekata.⁵⁰⁰

Najzanimljiviji dio vanjštine tornja bio je sustav zaštite od sunca izveden pomoću posmičnih azbestcementnih ploča položenih na čelične vodilice. Trebale su biti različito kolorirane, što bi ovu građevinu učinilo još istaknutijim orijentiranjem naselja i kinetičkim „ekranom“ promjenjivog izgleda prema nahođenju i navikama stanara.⁵⁰¹ Zanimljivo bi bilo povući paralelu sa stambenim sklopom Ivana Vitića u Laginjinoj ulici u Zagrebu (1958.-1962.) koji je posegao za

⁴⁹⁸ GROZDAN KNEŽEVIĆ (bilj. 5), 55.

⁴⁹⁹ HR-DARI, JU-169, jed. 820, Stambeni toranj Turnić, PB GP Primorje, ing. Tihomil Milićević, 1959.

⁵⁰⁰ OZREN SEKULIĆ, Stambena višekatnica u Rijeci pred završetkom, u: *Grđevinar*, 13(1961.), 4, 115-116., M. MAR., Neboder na Turniću u Rijeci, u: *Grđevinar*, 15(1963.), 7, 264.

⁵⁰¹ Azbestcementne žaluzine su uklonjene između 2011. i 2013. godine.

izvedbom kliznih rebrenica, a koloristički efekt fasade proizvodile su obojene plohe između prozorskih osi. Vitić je bio prisiljen odustati od aluminijskih grilja zbog loše kvalitete eloksiranja u vrijeme izvedbe, a izvedba u drvu je prouzrokovala velike probleme zbog njihove težine.⁵⁰² U riječkom slučaju je Milićević posegnuo za povoljnim, industrijski proizvedenim i laganim materijalom koji nije bio estetski najprivlačniji, ali je udovoljavao kriterijima vremena.

Tih godina Milićević dosta često nastupa u medijima kao emfatični podupiratelj izgradnje novih poslovnih i stambenih vertikalna u cilju preoblikovanja naslijeđenog urbaniteta Rijeke. Po njemu je „(...) naša današnja četverokatna Rijeka anahronizam buduće višekatne Rijeke“, a u tada kurentnim planovima vidio je izrastanje novog grada: „(...) visina „riječkog nebodera“ u Končarevoj ulici ne uzima više kao jedini visinski modul naše luke. Izgradnjom stambenih 16-katnica na Autoputu, kao i visokih objekata Ogranka i Turnića, te konačno s upravno-poslovnim neboderom u Starom Gradu, preko puta Bonavie, prekinuta je tradicija četverokatnica Polić Kamove ulice.“⁵⁰³ Zalagao se za opću vertikalizaciju Rijeke koja bi, kao glavna ulazna luka zemlje, trebala odražavati svoj reprezentativni položaj visokim poslovnim vertikalama. Sam je polovinom 1960-ih, pomalo ekscentrično, predlagao da se Riječki neboder, čija je svijetlo ružičasta pročelna opeka već tad zadavala problema, presvuče eloksiranim aluminijem i pretvori u još veću gradsku atrakciju.⁵⁰⁴ Premda nije ostvario osobne ambicije na ovome planu, njegov je stambeni toranj na Turniću ipak obilježio jednu dionicu „neboderizacije“ Rijeke.

5.5.6. Natječajni projekti tipskih stambenih tornjeva

Ocjenjivački sud u najvećem je broju honorirao prijedloge stambenih tornjeva te su, posljedično i dominirali u izvedbi naselja Turnić, ali i postavili novi standard u riječkoj stanogradnji, normalizirali korištenje ove tipologije. Kako je već napomenuto, Milićevićev toranj je, po svemu sudeći, bio zamišljen za jednokratnu izvedbu kao orijentacijski reper naselja, a i bio je izvanredan po svojoj visini. Preostala četiri projekta su se zadržala na granici od deset katova,

⁵⁰² ZRINKA PALADINO, Mogućnosti obnove arhitekture Ivana Vitića u Laginjinovoj ulici u Zgrebu, u: *Motel Trogir: nije uvijek budućnost ono što dolazi*, (ur.) Nataša Bodrožić i Saša Šimpraga, Slobodne veze/Onomatopee, Zagreb/Eindhoven, 2016., 148-167, 153-154.

⁵⁰³ TIHOMIL MILIĆEVIĆ, Operacija centar – uz GUP Rijeke, u: *Novi list*, 4. 4. 1961.

⁵⁰⁴ H. BELICA, Rijeka – reprezentativna vrata, govori inž. Tihomil Milićević, u: *Novi list*, 17. 4. 1964., H. B., Aluminijski neboder?, u: *Novi list*, 3. 2. 1965.

premda se i ovdje primjećuje diskrepancija između važećih propisa i mjerila stambenih novogradnji. Naime, Odlukom o usmjeravanju stambene izgradnje na području Rijeke iz 1958. godine postavljeno je ograničenje od maksimalno 9, odnosno 8 katova za višestambene objekte. Što se tiče propozicija samog natječaja za Turnić, nije sačuvana cjelovita dokumentacija, ali su mediji prenijeli informaciju kako je natjecateljima bilo dozvoljeno planirati do 40 % visokih stambenih objekata, dakle, ponovno izvan propisanih okvira Odluke.⁵⁰⁵

Urbanističko-arhitektonsko rješenje naselja grupe GP Jadran, predvođene Andrijom Čičin-Šainom, potvrđuje permisivnost natječajnih postavki. Naime, ovaj se natjecateljski tim odvažio cjelokupni Turnić „načičkati“ stambenim tornjevima promjenjive katnosti (5-6, 8 i 11), lagano zakrenutih prema stranama svijeta, padu sunčeva svjetla i prilagođenih nagibu terena. (Sl. 5.13.) Glavninu stambenog fonda naselja činile bi inačice „stana za milijun dinara“ Čičin-Šaina i Sodnika, projekt kojih je bio i formalno otkupljen, no žiri je nakon natječaja izrazio skepsu u pogledu (ne)pouzdanosti građevinskog materijala, a imali su primjedbe i na konstrukcijsko rješenje te preveliku ekonomičnost tlocrta. Čičin-Šain je javno protestirao držeći da su uvjeti natječaja mogli biti preciznije formulirani te bi projektirali komfornije stanove, no odbio je odustati od gradnje bloketima pozivajući se na inozemne primjere i vlastito iskustvo na prototipskoj zgradi Voplina.⁵⁰⁶ Epilog slučaja dao je zadovoljštinu projektantu: tip Voplin postao je među najizvođenijima stambenim zgradama u Rijeci do 1965. godine, a natječajna varijanta će dominirati južnom panoramom naselja Ogranak te, u modificiranoj varijanti 10-katnog stambenog tornja, biti izgrađen i u Osijeku, Ogulinu i Labinu.⁵⁰⁷

U Čičin-Šainovom natječajnom tipu RK-58-1, kao i tipu Voplin, stanovi su visinski diferencirani, odnosno parovi stanova su povezani na podeste dvokrakog stubišta. (Sl. 5.14. a, b) Vertikalno smicanje etaža omogućuje prilagodljivost objekta za različite lokacijske uvjete olakšavajući multiplikaciju tipskog rješenja. Ulazna vrata u stanove postavljena su ukošeno u zidnoj plohi kako bi iza njih mogla biti ugrađena ostava, dakle, iskorišten je svaki kvadratni metar stambenog prostora. Stanovi pripadaju tipu sa stambenom kuhinjom i dnevnim boravkom koji figurira i kao druga spavaća soba, a pridana mu je veća važnost adicijom balkona te, u

⁵⁰⁵ *, Za mlade porodice, u: *Novi list*, 29. 11. 1958., I. S., Osam stotina stanova na Turniću, u: *Novi list*, 21. 2. 1959.

⁵⁰⁶ JOSIP ŽIVIČNJAK, Za milijun dinara jeftiniji stan, u: *Novi list*, 4. 2. 1959., M. B., Izgradnja naselja Turnić, u: *Novi list*, 8. 7. 1959.

⁵⁰⁷ *Monografija arhitektonskog studija Vincek, 1955.-1977.* (bilj. 460), 174-187.

slučaju južnih stanova, dodatkom i velikih prozorskih otvora na bočnim pročeljima, što je neočekivani bonus za bolju insolaciju i širinu pogleda iz glavne boravišne prostorije stana. Zgrade su planirane s krovnom terasom opremljenom tuševima, kao vidikovac i sunčalište stanara, premda, kako smo već vidjeli, u eri opće racionalizacije, nije bila zagarantirana izvedba svih elemenata projekta.⁵⁰⁸ Čičin-Šainov tip stambenih tornjeva usporediv je sa splitskim projektom URBS-4 Lovre Perkovića, također produktom racionalizacije stanogradnje kraja 1950-ih godina. Sličnosti proizlaze upravo iz težnje za formuliranjem najekonomičnije tlocrtne organizacije višestambene zgrade gdje su određena rješenja sama po sebi u prednosti. Slobodnostojeća zgrada nudi optimalnu implementaciju sheme četiri stana na stubištu zbog mogućnosti dvostruke orijentacije stanova, a još viši stupanj racionalizacije postiže se pojednostavljenjem gabarita i ponavljanjem istih stanova. Grupiranje kuhinjskih i sanitarnih prostorija duž središnje linije objekta štedi instalacijske vodove, a uz uvjet dobrog umjetnog prozračivanja kupaonice, ostavlja drugim prostorijama povoljniji smještaj. Približavanje tlocrtne osnove obliku kvadrata, uz površinom mali otisak zgrade, olakšava interpolaciju u definirane urbane prostore ili za terene različitog nagiba.

Takve jednostavne stereometrijske volumene Čičin-Šain će ipak uspješno profilirati. Balkonski istaci na krajnjim prozorskim osima triju pročelja omogućuju tek minimalni iskorak u vanjski prostor, ali imaju i dekorativni efekt, igru svjetla i sjene na fasadi, u inače skučenom repertoaru arhitektonskih oblikovnih elemenata. Oplošje bočnih stranica segmentiraju horizontale betonskih natprozornika i prozorskih klupčica između kojih su uglavljene horizontalno klizne žaluzine. Riječ je o još jednom načinu uštede jer su grilje bile znatno jeftinije od Eslinger roleta te ih nalazimo i na drugim stambenim gradnjama ovog perioda, primjerice na tornjevima Marčeta-Stanić na Ogranku. Promišljenom kolorističkom artikulacijom pročelja Čičin-Šain je postigao veću punoću arhitektonske kompozicije i vizualnu posebnost tornjeva u panorami naselja. Temeljna bijela daje neutralnu podlogu na kojoj autor razvija asimetrično i razigrano obojenje, ponegdje prateći istaknute linije, kao u slučaju naglašavanja prozorskih horizontala, drugdje pak poništavajući očekivanu dinamiku arhitektonskih elemenata, primjerice kad svaki balkonski parapet dobiva različitu obradu, kao i vertikalne spomenutih bočnih prozora južnih dnevnih boravaka (crni, crveni, ljubičasti, žuti, plavi tonovi itd.). Rekonstruirati kolorističku shemu danas je vrlo teško jer je većina boja isprana do neprepoznatljivosti, što nije neobično

⁵⁰⁸ HR-DARI, JU-111, kut. 136, Stambena zgrada Ogranak XII, APB Vinček, Zagreb, ing. Čičin-Šain, 1958.

jer su mnogi tadašnji proizvodi za vanjski tretman fasada bili nepostojane kakvoće ili nekompatibilni s građevinskim materijalima.

Vrlo živo kolorirane bile su i šesterokatnice projektnog naziva Delta, građene montažnim sustavom GP Primorja, koliko se može iščitati iz arhivske dokumentacije i crnobijelih fotografija, jer su i ovdje boje u potpunosti izbljedgele. (Sl. 5.15. a-d) Serklaži su bili istaknuti bijelom bojom, pojedine prozorske osi markirane trakama tamnijeg pigmenta (crni, sivi), a ostala polja tonski ritmizirana svjetlijim bojama (žuta i plava).⁵⁰⁹ U ovom primjeru boja je također poslužila da se pokuša oplemeniti konceptijski i oblikovno jednostavna, umalo opora, arhitektura tornjeva, što je u najvećoj mjeri bila posljedica autoritativnih zakonskih mjera, ali i ekonomizacije samih projekatana. Ovi objekti eksperimentiraju sa stambenim minimumom, naime, stanovi ovdje nemaju omogućen kontakt s vanjskim okruženjem u vidu lođe ili balkona, jedino je dnevni boravak opremljen francuskim prozorom, za razliku od ostalih natječajnih rješenja u kojima je većina stanova uživala tu povlasticu. Tornjevi su zato bazičnog oblika uspravnog kvadra, bez vanjskih istaka, glatkih ploha betonskih zidnih panela i linija horizontalnih i vertikalnih serklaža, kontrastiranih rebrastom teksturom žaluzina. Nadalje, stanovi su predviđeni za šest osoba, a površine su im pri samom dnu normativa (63,3 m²). Po dvije stambene jedinice zrcalno su postavljene na katovima, a međuetazna komunikacija odvija se preko dvokrakog stubišta osvjetljenog prozorima. Centralno smješteni hodnik distribuira kretanje u sve zone stana, odnosno u tri spavaće sobe, nužnik odvojen od kupaonice (oba umjetno ventilirana) te dnevni boravak s blagovaonicom koji je pregradom odijeljen od radne kuhinje, tj. boravišni dio stana (topli) razdvojen od radnog (mokrog) dijela.⁵¹⁰

Stambeni toranj Klementa Miculinića baziran je na istim principima kao i Čičin-Šainov natječajni rad, ali ne koristi vertikalno smicanje etaža i kuhinje smješta u prostranu lođu. (Sl. 5.16. a-d) Komunikacijsku jezgru čini jednokrako stubište te se u stanove ulazi s dugačkog hodnika-podesta. Konstrukcijski također predviđa betonske blokete *Rosacometta* koje je GP Rječina testiralo na gradilištu na Vidikovcu.⁵¹¹ Miculinić je u natječajnoj prijavi predložio 9-

⁵⁰⁹ HR-DARI, JU-112, kut. 69, Dopis GP Primorja Komisiji za urbanizam NO općine Zamet: prijedlog boja objekata Turnić 6 i 7, 13. 12. 1960., Bijela, crna i siva boja marke su Betonproizvod, žuta i plava disperol.

⁵¹⁰ HR-DARI, JU-112, kut. 122, Stambene zgrade Turnić 6 i 7, PB GP Primorje, ing. Zdenko Sila, ing. Boris Tomašević, konstrukcija: ing. Davor Schwalba, 1959.

⁵¹¹ HR-DARI, JU-111, kut. 158, Stambena zgrada Ogranak 25 i 26, APB GP Rječina, ing. Klement Miculinić, 1959.

katnicu, ali je na zahtjev investitora u izvedbi adaptirana u peterokatnicu pridružujući se ovoj seriji nižih tornjeva-kockica. Konkurentski projekt Dušana Marčeta i Srečka Stanića, naprotiv, višestruko je realiziran u oba naselja, Turniću i Ogranku, kao 9-katnica i 10- katnica, postajući najviši tipski projekt stambenog tornja u ovom razdoblju. (Sl. 5.17. a-d) Autori su se odlučili za sistem središnje komunikacijske vertikale s obodno razmještenim stanovima, premda bi zbog katnosti građevine bilo preporučljivije stubište premjestiti na fasadu zbog prirodnog osvjetljenja i bolje protupožarne sigurnosti. Međutim, samo tip Delta i Milićevićev toranj na Turniću su pribjegli ovoj opciji, inače sve riječke verzije stambenih tornjeva ovog razdoblja preferiraju centralno smješteno stubište, a osobna i teretna dizala još uvijek su rezervirana samo za najviše primjerke (tip Marčeta-Stanić i Milićević), dok je Čičin-Šain za pojedine izvedbe svojih šesterokatnica revidirao nacрте za akomodaciju dizala. Tornjevi s komunikacijskom jezgrom imaju krovne svjetlarnike od armiranog stakla, a i krakovi stubišta su im više razmaknuti kako bi svjetlo prodrlo i do najnižih etaža. Kod nižih primjeraka tlocrtno minimalizirano stubište, osvijetljeno krovnom lanternom, postaje ugodno svijetla komunikacija. U slučaju tipa Marčeta-Stanić u tu su svrhu i postupno sužavani krakovi na gornjim katovima do minimalno prihvatljivih 110 cm, ali se u konačnici nije uspjelo poništiti pomalo klaustrofobičan i neugodan dojam stubišnog okna. Zbog visine objekta u stubišni prostor je ugrađena i okomita cijev za ubacivanje smeća, a kako bi se stanarima dodatno olakšalo svakodnevno vođenje kućanstva, stanovi su imali i ventilirane komore za odlaganje kućanskih potrepština i jednodnevne zalihe ogrjeva. Naime, tornjevi su građeni s podrumskim drvarnicama, instalacije centralnog grijanja ni ovdje nisu bile predviđene. Racionalnost projekta iskazala se i u postavu pet stanova po etaži, s ulazima na polupodestima – četiri dvosobna površine od 49 do 54 m² na uglovima zgrade te na južnoj strani umetnutim jednim jednosobnim stanom od 32 m². Veći stanovi imaju nezaobilaznu lođu, a manji tlocrtno duboki i dugački balkon koji čini i najupečatljiviji oblikovni element glavne fasade.⁵¹² U izvedbenom smislu, na ovim tornjevima je isprobavan sistem gradnje kliznom oplatom za vanjske betonske zidove, tada primjenjivan samo na najvišim novogradnjama, a i korišteni su određeni montažni elementi (armiranobetonska konzolna stubišta). Radi uštede su smanjeni limarski radovi, na način da su prozorske klupčice izrađene u betonu i pažljivo zaglađene umjesto opšivanja pocinčanim limom, a oluke i vertikalne cijevi za odvod kišnice s krova eliminirala je unutrašnja

⁵¹² HR-DARI, JU-111, kut. 134, Stambena deveterokatnica Ogranak XX, PB GP Vodogradnja, ing. Dušan Marčeta i ing. Srečko Stanić, 1959.

vertikala kanalizacije. Krovna ploha je neprohodna, rezervirana samo za strojarnicu dizala, iz istog razloga optimizacije troškova. Možemo reći da su po svim svojim karakteristikama tornjevi Marčeta-Stanić produkt svog vremena i, u riječkim razmjerima, najekonomičniji stambeni neboderi.

5.5.7. Realizacija naselja Turnić: urbanizam i javni sadržaji

Urbanistički postav većine objekata, stambenih i javnih, nekoliko puta je ispravljan u postnatječajnom razdoblju, najviše poradi usklađivanja različitih projekata instalacija, prometnica i tipova stambenih zgrada te nepredviđenih poteškoća u osvajanju ovog geomorfološki i konfiguracijski zahtjevnog terena. Regulacija Zdenka Sile podijelila je Turnić poprečnom komunikacijom (Čandekova) na južni i sjeverni, južni je bio gradilište GP Primorja, a sjeverni je sezao do povijesnog naselja Toreta, danas ulice Antuna Raspora Španca. (Sl. 5.18.) Sila je u urbanistički plan implementirao poprečne blokove Neidhardtove natječajne grupe koji su visinski „umirili“ središnju zonu naselja. Istočna i zapadna međa bile su stara osnovna škola Turnić i zemljište rezervirano za novu školsku zgradu izgrađenu prema projektu APB Vincek iz Zagreba početkom 1960-ih godina. Prvotni obuhvat naselja bio je dimenzioniran za 500 stanova, da bi se najsjeverniji predio do trase planirane gradske obilaznice do sredine desetljeća ispunio s još oko 1 000 stanova, uz značajne izmjene prvobitne regulacije koje su 1960. godine izradili ing. Draško i Jelena Bižaca. Najtočniji urbanistički plan Turnića, prije početka izgradnje najsjevernijeg dijela, izradili su Zdenko Sila i Draško Bižaca 1962. godine i sadrži posebno ucrtane već izgrađene i planirane stambene zgrade.⁵¹³ (Sl. 5.19.) Nadalje, natječajni žiri je definirao i razmještaj javnih servisa četvrti uz Čandekovu ulicu prema ideji Dušana Marčete, vjerojatno ocijenjena najuvjerljivijom zbog njegovog prijašnjeg koautorstva Idejne studije naselja Turnić-Krnjevo. Opskrbni centar će inzistiranjem Trgovinske komore kotara Rijeka biti unesen u plan financiranja naselja dopunom Odluke o usmjeravanju stambene izgradnje 1960. godine te će, prema izvedbenom projektu Nikole Vekarića i Srećka Stanića biti realiziran do 1961. godine.⁵¹⁴

⁵¹³ Stambeno naselje „Turnić“ u Rijeci, u: *Urbanistička ostvarenja u Jugoslaviji*, brošura uz 3. kongres i 12. savjetovanje Saveza urbanista Jugoslavije, Rijeka, 6.-8. svibnja 1965., 16-18., HR-DARI, JU-169, jed. 4672/63, ing. Zdenko Sila i ing. Draško Bižaca, Urbanistički institut, Urbanistički plan naselja Turnić 1:1 000, 1962.

⁵¹⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 823, PB GP Konstruktor, Rijeka, Servis S1 Turnić, ing. Nikola Vekarić i ing. Srećko Stanić, 1959., *, Na Turniću otvoren moderni opskrbni centar, u: *Novi list*, 29. 8. 1961.

Dovršeno stanje naselja Turnić amalgam je, ili bolje rečeno palimpsest, na čijoj se površini vide tragovi nekoliko regulacijskih planova. (Sl. 5.20.) Poslužio je kao mjesto za vježbanje i učenje, ne samo organizacije funkcionalne stambene zajednice, već i postizanje ušteda pri projektiranju i izvedbi višestambenih zgrada i snižavanju opće urbanističke cijene stana. Kako je tada ova tema u fokusu struke i javnog interesa, Turnić je ubrzo ušao u nacionalni diskurs o razvoju stambenih zajednica, te je kao model-naselje bio promoviran na trećoj izložbi *Porodica i domaćinstvo* na zagrebačkom Velesajmu 1960. godine, prezentiran na stručnom simpoziju *Stambene zajednice kao predmet prostornog planiranja* u Beogradu 1962. godine, a prigodom riječkog domaćinstva Trećeg kongresa Saveza urbanista Jugoslavije, održanog 1965. godine, najrelevantniji stručnjaci mogli su osobno upoznati rezultate rada riječkih kolega.⁵¹⁵

5.6. Izgradnja kompleksnog naselja Ogranak

Stambeno naselje Ogranak proteže se duž ulice Drage Gervaisa, od križanja s Kumičićevom ulicom na zapadu do Naselja *Vulkan* na istoku, odnosno do spoja s Radničkom ulicom. Sa sjeverne strane je omeđeno linijom Kumičićeva-Kvaternikova ulica, a s južne strane željezničkom prugom Rijeka-Zagreb. Teritorij Ogranka u zapadnom i sjevernom dijelu mjestimično je prošaran ranijim privatnim kućama (ukupno 132 stana), dok je ostatak bio neizgrađen, odnosno činile su ga oranice, voćnjaci, pašnjaci i livade.⁵¹⁶ Zapadni dio naselja, do Radničkog doma koji je bio jedina veća javna građevina na ovom području, počinje se intenzivno urbanizirati od 1957.-1958. godine po urbanističkom planu Zapadnog Ogranka Zdenka Sile modelom neposrednih investicija riječkih i državnih poduzeća, uz operativu i

⁵¹⁵ Prezentacija naselja Turnić na zagrebačkom Velesajmu je bila koncizna i diskretna, prema mišljenju reportera, ali informativna., T. FRKOVIĆ, Kako organizirati udobniji život – reportaža s izložbe *Porodica i domaćinstvo*, u: *Novi list*, 2. 5. 1960.

Na beogradskom simpoziju referat o stambenim zajednicama održao je Zdenko Sila, što će se spomenuti i kasnije, a Draško Bižaca navodi da su urbanistički plan i ekonomska analiza naselja Turnić, prezentirani na savjetovanjima i simpozijima, poslužili saveznom Zavodu za urbanizam u Beogradu za izdavanje uputstva za programiranje novih kompleksnih stambenih zajednica., DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), 202-203., RADOVAN MIŠČEVIĆ, Beogradski simpozij – Stambene zajednice kao predmet prostornog planiranja, u: *Čovjek i prostor*, 9(1962.), 108-109, 12.

⁵¹⁶ ZDENKO KOLACIO, Nova izgradnja u Rijeci, u: *Arhitektura*, 15(1961.), 5-6, 12-15. S privatnim vlasnicima parcela potpisivani su kupoprodajni ugovori, dok je dio zemljišta pribavljen eksproprijacijom, uobičajenim postupkom tadašnjih vlasti u slučaju gradnji od općedruštvenog značaja. Jedan dio pripadao je dr. Jadranu Vidmaru, otud i prvotni naziv naselja – Vidmarovo. Kupoprodajni ugovor je priložen uz izdanu građevinsku dozvolu za stambenu zgradu Ogranak II (Drage Gervaisa 8), jednu od prvih koja se gradila u novom naselju., HR-DARI, JU-111, kut. 113

nadzor Biroa za stambenu izgradnju. Među projektantima višekatnica su već spomenuti Karlavaris, Holländer i Čičin-Šain.⁵¹⁷ Od ranih 1960-ih godina neizgrađene parcele Zapadnog Ogranaka popunjavat će se tipskim projektima iz natječaja za Turnić, primjenjivanim i na istočnom polu naselja pa je natječaj za Turnić, u mnogočemu, odredio i arhitekturu naselja Ogranak. Parcijalna regulacija Istočnog Ogranaka potvrđena je od strane NO općine Sušak u rujnu 1959. godine, no pored zakonski važećeg plana, došlo je do određenih *ad hoc* promjena, najčešće prilikom odabira tipskog projekta stambene zgrade za određenu poziciju.⁵¹⁸ U konačnici, Istočni Ogranak je imao 23 objekta u rasponu od stambenih trokatnica do deseterokatnica. Ovaj dio naselja, sukladno postulatima normirane stanogradnje, karakterizira pojačana tipizacija izgradnje (pojedini projekti su ponovljeni 6-7 puta), približava se standardu Turnića. Opasnost od jednoličnosti donekle je izbjegnuta konfiguracijom samog terena koji je uvjetovao cik-cak postavu novogradnji, a onemogućavao redanje u paralelnim nizovima. Serija Čičin-Šainovih tornjeva, svojom dinamičnom polikromijom i dramatičnim položajem ponad željezničke pruge, oblikuje likovno najdojmljiviju sekvencu naselja. (SI. 5.21. a) Urbanisti su najviše pažnje posvetili skupini četiriju stambenih tornjeva (tip Marčeta-Stanić) koji markiraju središte stambene zajednice: flankiraju trgovačko-opskrbni centar Ogranaka i središnje dječje igralište.⁵¹⁹ Budući da se s prostorom južno od željezničke pruge postupalo vrlo konzervativno tijekom 1950-ih godina, čuvajući visinske gabarite Kamovljeve i Šetališta XIII. divizije na umjerenoj P+4 razini, toranjska grupa Ogranaka predstavlja i prvu interpolaciju viših zgrada u ovaj predio grada. (SI. 5.21. b, c)

⁵¹⁷ HR-DARI, JU-169, jed. 1290, Studija izvedbe ulice Drage Žervea, Urbanistički institut za Istru i Hrvatsko primorje, ing. Zdenko Sila, 1956. Kod željezničke stanice rezerviran je prostor za Đački dom, ali s obzirom da je ocijenjeno kako nije neophodan na tom mjestu, Savjet za komunalne poslove NO Sušak je zemljište prenamijenio za dvojni stambenu peterokatnicu (Ogranak 42, Drage Gervaisa 20-22), HR-DARI, JU-111, kut. 166, *, Više stanova nego što se predviđalo, u: *Novi list*, 30. 10. 1959.

⁵¹⁸ Iako parcijalna regulacija nije sačuvana kao zasebni dokument, urbanističko rješenje Istočnog Ogranaka može se iščitati iz plana plinovoda, HR-DARI, JU-111, kut. 166, Umjesto ucrtanog objekta 34 (tip Pavoković) sagrađen je stambeni neboder-deseterokatnica (tip Marčeta-Stanić, D. Gervaisa 45), a objekt 27 izveden je po istom projektu kao objekti od broja 30 do 33 (tip B modularni, GP Primorje).

⁵¹⁹ Centar stambene zajednice trebao je imati i društveni dom, projekt tog šireg komercijalno-društvenog sklopa izradila je Ada Felice-Rošić 1961. godine. Smanjenog programa, dom je projektiran 1962. i otvoren 1964. godine., HR-DARI, JU-169, jed. 2061, Trgovački i društveni centar Ogranak, ing. Ada Felice-Rošić, 1961., HR-DARI, JU-169, jed. 1291, GPZ Rijeka, Objekt za samoposluživanje, ing. Zvonko Žigman i ing. Tamara Kudiš, 1962.

5.7. Standard i karakter stanova

Stambena izgradnja u Rijeci krajem 1950-ih godina odvijala se pod velikim pritiskom politike i interesa javnosti te su lokalni mediji detaljnije izvještavali o ovoj društveno značajnoj temi. Kako se povećavao broj dovršenih stambenih jedinica i žitelji novih četvrti preuzimali ključeve svojih stanova, počele su pristizati žalbe na građevinsku izvedbu pojedinih zgrada, a stručna je zajednica diskutirala o projektantskim i konstruktivnim problemima koje je prouzrokovala normirana stanogradnja. Veličina novih stanova bila je često na dnevnom redu, pa su djelatnici Gradskog fonda za stambenu izgradnju znali izravno adresirati pitanja javnosti. Tako je Draško Bižaca u članku *Suvremeno stanovanje i mi* u *Novom listu* napisao sljedeće: „Usljed jake stambene krize (koja ne pogađa samo našu zemlju, nego manje ili više cijeli civilizirani svijet) mora se čovjek zadovoljiti i s malenim stambenim površinama, no ne može se i ne smije nikada pomiriti s ponekim primjerima pretjerivanja i pretvaranja stana u obične ćelije s određenim brojem ležaja, stana u kojem se često ne mogu normalno obavljati ni najosnovnije potrebe čovjeka. Mi gradimo skromne i male stanove, koji na žalost uvijek ne zadovoljavaju suvremenog čovjeka.“⁵²⁰ Birokratizacija stanovanja, koja se ogledala u kvantifikaciji svih elemenata, brojanju dinara po kvadratu stambene površine, nije samo u Rijeci proizvela stanove ponekad i supstandardnih značajki. Stanovi Branka Tučkorića ili Ive Bartolića u Zagrebu, splitski projekt Eksperiment-57 Vuke Bombardellija, opredmetili su ovakva stajališta u drugim sredinama postavši i sinonimima za stambenu racionalizaciju 1950-ih godina u Hrvatskoj.⁵²¹

Klement Miculinić, koji je provedbu stambene reforme iskusio i kao djelatni arhitekt i kao voditelj gradskih službi, formulirao je to ovako: „Posljedica smanjenja površine učinjene radi

⁵²⁰ DRAŠKO BIŽACA, *Suvremeno stanovanje i mi*, u: *Novi list*, 26. 2. 1961.

Bižaca je tijekom veljače i ožujka 1961. godine u tjednom ritmu napisao nekoliko edukativnih članaka za građanstvo o raznim aspektima suvremenih stanova: DRAŠKO BIŽACA, *Kuhinja i dnevni boravak*, u: *Novi list*, 4. 3. 1961., DRAŠKO BIŽACA, *Od stare nova kuhinja*, u: *Novi list*, 11. 3. 1961., DRAŠKO BIŽACA, *Spavaonica – dnevna soba*, u: *Novi list*, 18. 3. 1961.

⁵²¹ Tučkorić će predložiti nekoliko tipova stambenih jedinica ovisnih o ekonomskoj kategoriji korisnika, a kao mjere uštede uvodi zajedničke kupaonice za više stanova, najnužniju opremu kuhinja bez dnevnog svjetla i sl., BRANKO TUČKORIĆ, *Prijedlog za ubrzanje i pojeftinjenje stambene izgradnje u Zagrebu*, u: *Čovjek i prostor*, 5(1958.), 69, 1, nastavak teksta u: *Čovjek i prostor*, 5(1958.), 70, 2 i 8. Bombardellijev tip E-57, unatoč autorovom neumornom medijskom propagiranju ideje, splitska komisija za reviziju projekata je negativno ocijenila zbog supstandardne površine i opreme (nije udovoljavao samoj definiciji stana), ali je na kraju ipak iskušao na gradilištu u Gajevoj ulici u Splitu 1958. godine. Projekt je višestruko korišten u splitskoj stanogradnji 1960-ih godina te u drugim mjestima (Kaštel Sućurcu, Dugom Ratu, Pločama, Čapljini i Mostaru), SANJA MATIJEVIĆ BARČOT, *Arhitekt Vuko Bombardelli i Eksperiment-57*, u: *Život umjetnosti*, 2020., 107, 60-79.

uštede postale su neugodne. (...) Smanjivanjem broja prostorija na dvije sobe, kuhinju i kupaonicu, stanovi su postali skladište stambenog inventara, tako da se možemo upitati: gdje je tu čovjek, za koga je jedino stan građen.“ No, nastalu situaciju smatrao je i prilikom za učenje: „*Kako smo smanjenjem površine došli do minimalne granice, bilo je potrebno voditi računa o vitalnim centrima stana – prostoriji za dnevni boravak, kuhinji, prostorima za spremanje i o namještaju. Na taj način postiže se nov oblik kvalitete stana – njegova uporabljivost.*“⁵²² Upravo je postizanje zadovoljavajuće funkcionalnosti stanova u manjem broju kvadratnih metara bio najveći izazov. Gotovo svi projekti su znatno reducirali komunikacije (degažman i hodnici), premjeravali kupaonice za prihvat polustojećih kada (umjesto standardnih kada i dodatnih korita za pranje rublja), ali su se razilazili u tretmanu spavaćih soba, dnevnog boravka i kuhinje. Ambivalentnost propisa donekle je bila odgovorna za nekonzistentnosti projektantskih pristupa. Naime, dozvoljene površine stanova morale su biti u razmjeru prema predviđenom broju ležaja (osoba), a u dnevni boravak, ako se predviđa, u pravilu je također trebalo smjestiti jedan ili dva ležaja, ovisno o njegovoj poziciji. Ovom se odredbom automatski poništila jasna diferencijacija spavaćih soba i dnevnog boravka te im se u stanovima vrlo često određivala jednaka površina. U konačnici, umjesto stanova s funkcionalnim grupama različito profiliranih prostorija, producirali su se stanovi sklopljeni od nekoliko oblikom i veličinom jednoličnih soba s pridruženim sanitarijama. Poduzetni Tihomil Milićević dao je prilog javnog raspravi o pitanju upotrebe prostorija u suvremenim stanovima. Smatrajući da u okolnostima redukcije stambenog prostora treba razmišljati praktično, nastojao je popularizirati korištenje ugradbenih kreveta, kako bi se svaki dnevni boravak i spavaća soba mogli razmjestiti prema režimu dnevnog i noćnog korištenja, dakle, tijekom dnevnih sati prostorije bi u cijelosti bile zauzete raznim aktivnostima stanara, a preko noći bi se rasklapanjem kreveta pretvarale u spavaonice.⁵²³

Jednako tako, prema službenim propisima, kuhinje su mogle biti radne ili stambene, dapače, potonja se preferirala u jednosobnim stanovima kao prostorija koja može služiti za pripremu

⁵²² M. K., Stan nije skladište, u: *Novi list*, 17. 5. 1962.

⁵²³ Milićević je projekt izradio u Projektnom birou GP Delnice na temelju tada komercijalno dostupnih ugradbenih metalnih kreveta serijske proizvodnje poduzeća *Standard* iz Sarajeva., TIHOMIL MILIĆEVIĆ, Dvostruko korišteni stanovi, u: *Novi list*, 23. 5. 1962., TIHOMIL MILIĆEVIĆ, Racionalan stan, u: *Čovjek i prostor*, 10(1963.), 126, 3 i 9. Ugradbeni kreveti bili su popularni u hotelima za samce ili studio-stanovima do 1920-ih godina u stambenim blokovima europskih i američkih gradova koji su se zbog skućenog stambenog prostora morali oslanjati na tehničke doskočice da osiguraju komfor stanara., HILARY FRENCH (bilj. 73), 11.

obroka, blagovanje te druženje i rad stanara. U pozadini zadržavanja stambenih kuhinja stajalo je i pitanje sociološkog profila korisnika stanova u novim gradskim četvrtima, odnosno nastojalo se preslikati strukturu i način korištenja stambenih prostora u tradicionalnoj obiteljskoj kući. Draško Bižaca u više je navrata kritizirao uvjerenje o „primorskoj kuhinji“ kao parametru za organizaciju suvremenih stanova. Kako nastavlja u istom članku: „*Opravdanosti postojanja takozvanih dnevnih kuhinja zaostalim navikama iz prošlih vremena i našom još uvijek niskom stambenom kulturnom nije pametno ni iz pedagoških ni iz bioloških razloga, a pogotovo ne iz socijalno-ekonomskih razloga, jer će već u najbližoj budućnosti takvi stanovi s dnevnim kuhinjama (i drugim ozbiljnijim funkcionalnim nedostacima) biti potpuno neprihvatljivi i od najširih slojeva gradskog stanovništva.*“⁵²⁴ Među tipskim projektima višestambenica koji su se višestruko koristili na riječkim gradilištima, oko 77 % ih je imalo stambenu kuhinju, u neznatnom broju je stambena kuhinja bila podijeljena na kuhanje i blagovanje, a samo 19 % stanova je imalo dnevni boravak.⁵²⁵ Među ovim drugima nalaze se montažne zgrade tipa A i B GP Primorja na Turniću i Ogranku, koje su bile i promovirane zarad svoje modernosti, kao i projekt Branka Pavokovića iz Rijeka-projekta koji je smanjio kvadraturu mokrog dijela stana (kuhinje i kupaonice) kako bi prostorije gdje stanari više borave mogle biti komfornije. Čičin-Šainovi stanovi u tornjevima RK-58-1 bili su prijelaznog karaktera, odnosno nastojali su hijerarhizirati dimenzije prostorija u ukupnoj površini stana. Kuhinja je srednje veličine (radna sa stolom za blagovanje), spavaonica dovoljno komotna i prozračna za isključivo noćno korištenje, a dnevni boravak (s dva dodatna ležaja) ipak zauzima centralno mjesto po kvadraturi i uvećava se izlazom na omanji balkon.

Minimaliziranje stambenih jedinica trebalo je biti donekle kompenzirano kolektivizacijom životnih funkcija u stambenim susjedstvima, dapače, priželjkivalo se da budući stanari usvoje nove životne navike. Riječima Josipa Seissela: „*Čovjek i familija ne ograđuju se više zidinama i bedemima od svoje okoline, prostori se otvaraju i povezuju u cjeline, pa obogaćeni zajedničkim društvenim sadržajima spajaju stanovnike grada i gradski kolektiv.*“⁵²⁶ Kvaliteta stanovanja više se ne svodi na izoliranu stambenu jedinicu, već je stambeni kvart ekstenzija stana, a stan urbanistička kategorija. Riječima Miroslava Begovića: „*Život u našem društvu*

⁵²⁴ DRAŠKO BIŽACA, Suvremeno stanovanje i mi, u: *Novi list*, 26. 2. 1961.

⁵²⁵ Riječ je o rezultatima analize 2 415 stanova izgrađenih u razdoblju od 1959. do 1961. godine., DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), 208.

⁵²⁶ JOSIP SEISSEL, Urbanizam, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 68, 2.

integrira ćeliju za stanovanje s ćitavom urbanom stambenom zonom. (...) Arhitektura današnjice, ako ne rješava problem od stambene ćelije do gradskog regiona, jest promašena arhitektura. Ostvarujemo arhitekturu urbanistićkog, a ne pojedinaćnog karaktera. Težište i pravi smisao naše suvremene arhitekture nije više samo arhitektonski objekt, već ćitav rajon. Naselja isključivo s pojedinaćnim stambenim ćelijama nisu više cjelovita rješenja. Źelimo proširena naselja u kojima postoji prirodan kontakt meću ljudima.“⁵²⁷ Stanovnik je trebao biti upućen na vanjske servise svog naselja, poput komunalnih praonica rublja, društvenih domova, restorana društvene prehrane, a dio vremena provoditi i na uređenim parkovnim i rekreacijskim površinama. Stambene zajednice trebale su preuzeti jedan dio brige za obitelji rasterećujući i sada mahom zaposlene Źene. U ovom razdoblju prilagodbe na sve ove promjene Źivotnog stila, zabilježena je anegdota stanara zgrade S 4 na Turniću koje je iznenadila neopremljenost kupaonica koritima za pranje rublja, a postavljene tuš-kade domaćice su ocijenile nepodesnima za tu namjenu. Ivan Pavešić iz Gradskog fonda za stambenu izgradnju nezadovoljnim stanarima je replicirao da će Turnić imati specijalizirani javni servis-praonicu, pa tako kupaonice u individualnim stanovima mogu biti racionalnije i s prilagođenim sanitarnim uređajima.⁵²⁸ Mećuđim, slaba je to bila utjeha novim Źiteljima Turnića koji su ponekad i godinama čekali na pokretanje obećanih usluŹnih djelatnosti. U realizaciji naselja dominirao je stambeni segment naspram objekata društvenog standarda, prvenstveno stoga što je stanogradnja imala bolje pravne temelje, tj. provedene mehanizme financiranja, dok je infrastrukturna nadgradnja (servisi, obrti, društveni i opskrbeni centri, kulturne ustanove itd.) kasnila u odnosu na useljenje novih stanara ili bila u potpunosti suspendirana. Nove gradske ćetvrti su tako ostajale zakinite za mogućnost razvoja javnog Źivota i jaćanja socijalnih interakcija te nastavile gravitirati središtu grada za zadovoljenje svakodnevnih potreba.

5.8. Uloga Gradskog fonda u unapređenju stambene izgradnje

Zavod za stambenu izgradnju, od 1960. godine Gradski fond za stambenu izgradnju, centralizirat će operativne korake u planiranju, financiranju i realizaciji stambenih zgrada na području Rijeke u promatranom razdoblju te će se nametnuti i kao krajnji arbitar prihvatljivih arhitektonskih i građevinskih rješenja stambenih novogradnji. Gradski je fond bio i

⁵²⁷ MIROSLAV BEGOVIĆ, Dinamika Źivota, prostora i arhitekture, u: *Ćovjek i prostor*, 9(1962.), 107, 4-7.

⁵²⁸ M. BARAK, Arhitektima zgrade S4, u: *Novi list*, 11. 4. 1961.

koordinaciona točka za sve uključene čimbenike, a njegova zaduženja podrazumijevala su i proučavanje stambene problematike, inventarizaciju stambenog fonda, anketiranje i edukaciju građana te kontroliranje kvalitete izvedenih objekata. Voditelj Studijske grupe bio je ing. građ. Franjo Radošević, kojeg nasljeđuje Klement Miculinić, a među djelatnicima bili su ing. Sergije Kamber i teh. Dušan Benzia, a od 1959. zaposlen je i ing. Draško Bižaca, jedan od najaktivnijih djelatnika, često prisutan u medijima promovirajući suvremeno stanovanje i organizirajući izložbe, a unutar ureda odgovoran za izradu urbanističkih regulacija novih naselja⁵²⁹ Premda je djelovanje Gradskog fonda proniknulo u sve aspekte riječke stanogradnje, vrijedi izdvojiti nekoliko konkretnih poteza u kojima je postojanje takve središnje stručne institucije unaprijedilo stambenu praksu, zbog čega je s težinom i neizvjesnošću dočekana odluka saveznih tijela o ukidanju fondovskog sustava društvene stanogradnje.

5.8.1. Natječaj za projekt stambenog tornja naselja Autostrada na Kantridi

Osim natječaja za Turnić, koji je trebao iznjedruti niz tipskih višestambenica za izgradnju i oblikovanje novih stambenih susjedstava, Gradski fond je nakanio raspisati ciljani natječaj za arhitektonsko rješenje stambenog tornja u naselju Autoput na Kantridi. Predmetna lokacija i tipologija, po mišljenju odgovornih u Gradskom fondu i Savjetu za stambene poslove NO općine Rijeka, zavrijedile su posebno ophođenje, jer se tražilo ekonomično i tehnološki prostudirano projektno rješenje tornja visine P+15 katova, sa svim pripadajućim sadržajima za komforno obitavanje, također i estetski zadovoljavajuće pošto će ove stambene vertikale obilježiti početnu dionicu Bulevarda Marksa i Engelsa.⁵³⁰ Nastavlja se, dakle, koreografiranje

⁵²⁹ Draško Bižaca (1929.-2021.), diplomirao je arhitekturu na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1955., kraće vrijeme radi u APB Ugrenović i Projektnom odjelu „Vojne pošte“ u Zagrebu, potom se sa suprugom Jelenom Bižaca zapošljava u Birou za stambenu izgradnju u Puli. Oboje prelaze u riječki Biro 1959. godine. Od 1962. zaposlen u Urbanističkom institutu u Rijeci, do osnivanja Riječkog urbanističkog biroa (RUB) 1971., u čemu je aktivno sudjelovao. U RUB-u radi na Detaljnom urbanističkom planu centra Rijeke u sklopu Projekta Gornji Jadran (1972.), voditelj je tima za izradu GUP-a Rijeke (potvrđen 1974.), do polovine 1980-ih RUB je producirao i Zajednički prostorni plan općina Crikvenica, Opatija i Rijeka te Prometnu studiju Rijeke. Bio je i urednik te redoviti autor u *Riječkom urbanističkom biltenu* (1973.-1977.). Nakon reorganizacije gradskih odjela, od 1985.-1987. radi u Općinskom komitetu za urbanizam, a 1987. zapošljava se u Zavodu za prostorno planiranje i zaštitu čovjekove okoline Zajednice općina Rijeka kao savjetnik za prostorno planiranje. No, 1988. odlazi u Split, u Urbanistički zavod Dalmacije, gdje će biti zaposlen do 1991., nakon čega obnaša još dužnosti u splitskim urbanističkim službama do umirovljenja., DRAŠKO BIŽACA, *Svjedok vremena: Autobiografski zapisi jednog urbanista*, CROMA Co. d.o.o., Stobreč, 2015., 495-496.

⁵³⁰ HR-DARI, JU-7, kut. 9, Zapisnik sastanka Savjeta za stambene poslove 24. 3. 1960., Na sastanku je Miculinić upoznao Savjet s idejom izgradnje šest nebodera te su imenovani članovi tima za izradu programa natječaja, a

siluete nekadašnje Autostrade, uz značajan visinski skok u odnosu na prethodna ostvarenja Nade Šilović i Ivana Kocmuta.

Urbanistički plan naselja Autostrada, kako ga je imenovao autor Draško Bižaca, izrađen je u Gradskom fondu 1960. godine, kao podloga za natječaj, ali i licitaciju preostalih stambenih parcela građevinskim poduzećima, imajući na umu ponajprije proširenje upotrebe montažnog sustava GP Primorja. Naselje se proteže uz strmi uspon Liburnijske ceste, od nogometnog stadiona Kantrida do Brodogradilišta 3. maj, zauzimajući dosta teški teren s velikim visinskim diferencijama. Željeznička pruga u zaleđu dijeli ga od Zameta, tj. oboda poslijeratnog radničkog naselja 3. maja i *Torpeda*. Prema koridoru željeznice Bižaca je predvidio „bedem“ podugačkih peterokatnih stambenih nizova, kao i u središtu naselja, oko opskrbnog centra i kombinirane dječje ustanove, a na preostatku raspoloživog terena raštrkao je „kockice“ (peterokatne tornjeve) i šest visokih nebodera.⁵³¹ Kako je naselje izrazito izduženo u smjeru zapad-istok, ove visokokatnice ga logično povezuju u jednu cjelinu. Dok je prvi toranj prostorno pomalo izdvojen, nalazi se ponad stadiona, kod posljednje stanice gradskog trolejbusa, ostali su postavljeni u nutrini naselja, iza kamenih podzida, u razgranatoj formaciji.⁵³² (SI. 5.22.) Osim iznimnog urbanističkog djelovanja, integracija tornjeva u urbanistički plan imala je i konkretnije razloge: na brdovitom tlu lakše je temeljiti objekte s manjim podnožjima, razvedeni oblik naselja omogućio bi dovoljnu udaljenost visokih zgrada, bez straha od zagušenja, a oslobođena površina tla iskoristila bi se za zelenilo, igrališta i garažiranje osobnih vozila.

Opći, republički natječaj je bio otvoren tijekom svibnja i lipnja 1960. godine, rezultati su objavljeni krajem srpnja, a odmah je priređena i prateća izložba natječajnih radova. Participiralo je 27 natjecatelja, dodijeljene su tri nagrade: 1. nagrada – Mirza i Saloma Pašić, 2. nagrada –

propisani su i iznosi nagrada., *, Zašto će se na Kantridi graditi neboderi do petnaest katova, u: *Novi list*, 8. 3. 1960.

⁵³¹ Teren novog naselja nije bio *tabula rasa*, u JZ kvadrantu bilo je privatnih kuća, kao i župna crkva sv. Antuna Padovanskog (adaptirao Bruno Angheben, 1929.-1930.). Nisu bila predviđena rušenja, već insertiranje novih zgrada u slobodne prostore, razmaknute od prethodne gradnje. Naselje je planirano zajedno s kompleksom industrijsko-brodograđevne škole *vis-à-vis* Brodogradilišta 3. maj, za koju je projekt izrađen u APB Vincek., HR-DARI, JU-169, jed. 1743, Urbanistički plan naselja s plinovodnim instalacijama, 1:1 000, *, Naselje Autoput na Kantridi, u: *Novi list*, 26. 2. 1960.

⁵³² Postav tornja kod zadnje/prve trolejbusne stanice na Kantridi, kao i tri dodatna u Liburnijskoj, uz željezničku prugu, bili su načelno određeni regulacijskim planom Bulevarda usvojenim 1957. godine (vidi bilj. 386). S obzirom da grafička dokumentacija ovog plana do sada nije pronađena, podudarnosti sa Bižacinim planom ne mogu se sa sigurnošću utvrditi, ali je za pretpostaviti da je ranija regulacija poslužila kao orijentir.

Ninoslav Kučan i Aleksandar Dragomanović, 3. nagrada – Andrija Čičin-Šain, četiri otkupa te predložena još dva projekta za poseban otkup.⁵³³ Zaključeno je da će stručnom timu Gradskog fonda ovih devet projekata poslužiti kao osnova za razradu definitivnog glavnog projekta. Podsjeća to na predratnu praksu natječaja, kad su gradski tehnički uredi redovito samostalno raspolagali nacrtima, tj. arhitekt nije osvajanjem najviše nagrade automatski dobivao pravo na realizaciju.⁵³⁴ Razlog oklijevanja bile su nedoumice oko projektiranja visokih stambenih objekata, osobito nedefiniranih pravilnika vatrogasne zaštite, što je kočilo i širu implementaciju tipologije. Očekivalo se djelovanje sa savezne razine, a i riječki natječaj je trebao doprinijeti rasvjetljavanju brojnih pragmatičnih pitanja.⁵³⁵ Tornjevi manjih gabarita, kao na Turniću i Ogranku, nisu predstavljali toliki logistički problem za vatrogasne službe, no potencijalne 15-katnice su već zahtijevale decidiranije upute oko položaja stubišta. Evakuacijski sigurnija varijanta sa stubištem na pročelju zgrade, na krševitom riječkom tlu bi potirala ekonomske prednosti dobivene umnažanjem stambenih etaža jer bi svako širenje tlocrtne osnove u horizontalnom smjeru znatno podignulo troškove pripreme gradilišta. Zato su i natječajem bili honorirani radovi koji uvažavaju tu činjenicu, kao Dragomanović-Kučanov, a za pretpostaviti je da su i Čičin-Šain i Miculinić predali prijedloge tornjeva srodne onima koji im se tada realiziraju u drugim riječkim naseljima, dakle, s komunikacijskom vertikalom u središtu objekta.

Dragomanović i Kučan koncipirali su toranj na pravilnoj kvadratnoj osnovici. (Sl. 5.23. a-c) Pristup stambenim jedinicama odvija se preko četverokrakog centralnog stubišta, svakoj s različitog međupodesta. U jezgri objekta smještena su i dva dizala te dva kanala za izbacivanje smeća. Stanovi su spiralno pozicionirani oko stubišta, dakle, u formi vrtivjetra, zakrenuti za 90 stupnjeva u odnosu na susjedni. Vanjština je vrlo upečatljiva u kontrastnoj kompoziciji tonova – betonske plohe predviđene su za bojanje u crno, a visoki sokl i parapeti prozora u bijelo. Kako

⁵³³ *, Raspis natječaja za izradu idejnog rješenja stambenog nebodera u Rijeci, u: *Novi list*, 30. 4. 1960., *, Rezultati natječaja za idejno rješenje stambenog nebodera, u: *Novi list*, 30. 7. 1960.

O autorima otkupljenih radova saznajemo posredno. Miculinićevo ime spomenuto je u članku (*, Kako će izgledati novo naselje Autoput na Kantridi, u: *Novi list*, 30. 10. 1960.), a otkup Vitićevog rada u biografskim podacima njegove monografije (Ivan Vitić, (ur.) Vera Grimmer, u: *Arhitektura*, 54(2005.), 1(217), 167.)

⁵³⁴ Nije bilo u potpunosti neuobičajeno da djelatnici Gradskog fonda ponekad i projektiraju. Na primjer, Klement Miculinić je gotovo stalno u nekoj vrsti „sukoba interesa“. U Rijeci mu se izvodi natječajni rad za Turnić, kao i njegove iteracije, sudjelovao je na natječaju za stambeni toranj, a ponudit će i svoje prijedloge višestambenica na izložbi *Stan danas sutra*, kao i drugi tadašnji djelatnici (Draško Bižaca, Dušan Benzia).

⁵³⁵ *, Kako će izgledati novo naselje Autoput na Kantridi, u: *Novi list*, 30. 10. 1960.

se visinski pomak stanova očituje i na samim pročeljima, cik-cak položaj bijelih parapeta na crnome fonu izazivao bi i titranje površine, op-art efekt, naročito kada se zamisli šest takvih tornjeva iz očišta prolazećeg automobila. Dvosobni stanovi površine 58 m² zauzimaju većinu katova, osim svake treće etaže na kojem se jednom stanu oduzima površina dnevne sobe (22 m²) da bi se osiguralo direktno osvjetljenje stubišta i zajednički utilitarni prostor za stanove susjednih etaža.⁵³⁶ Ovim kompromisom povećana je razina vatrogasne sigurnosti zgrade, a bez velikog gubitka stambenog prostora, dapače, postignuta je i raznolikost stanova za različite korisnike. Unutrašnji raspored stanova određuje središnja jezgra kuhinje i kupaonice, oko koje se ostvaruje kružni tok kretanja prema dnevnom boravku s funkcijom blagovanja s jedne strane te spavaćoj sobi s druge. Riječ je o vrlo ekonomičnom tretiranju sanitarno-domaćinskih dijelova stana koji se koncentriraju u jednom čvoru po stanu, u čijem su pregradnom zidu objedinjene sve ventilacijske i instalacijske cijevi (vodovod, plin, centralno grijanje, kanalizacija), a montiraju se predgotovljeni sa priključcima i standardiziranom opremom. Ne ugrađuju se u nosivi zid, što je konstrukcijski važno, lagano su dostupni u slučaju kvarova, a ušteda u dužinama instalacijskih vodova i zanatskim radovima je velika. Takav način organizacije stambenog tlocrta i prateće opreme, pionirski u jugoslavenskim razmjerima, bio je prezentiran na drugoj izložbi *Porodica i domaćinstvo* na Zagrebačkom velesajmu 1958. godine, među eksponatima Zavoda za stambenu izgradnju Slovenije, točnije projektu stambenih tornjeva Ilije Arnautovića i Milana Miheliča u Savskom naselju u Ljubljani (1957.-1962.), jednoj od prvih stambenih zajednica slovenske metropole.⁵³⁷ (Sl. 5.24. a-c)

Po uzoru na kolege iz ljubljanskog Zavoda, riječki su stručnjaci također uspostavili suradnju s proizvodnim sektorom za dizajniranje središnje baterije stanova, a početkom 1962. godine predstavljena je maketa u riječkom pogonu poduzeća *Monter* iz Zagreba. (Sl. 5.25.) Na isti način je između kuhinje i kupaonice predviđena postava betonskog montažnog kanala sa svim

⁵³⁶ ALEN ŽUNIĆ, *Diskurzivna metoda projektiranja u opusu arhitekta Aleksandra Dragomanovića*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., 403-405., ERVIN DUBROVIĆ, *Ninoslav Kučan*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2006., 60, 90-91. U Kučanovoj monografiji spominje se podatak o njegovom višestrukom sudjelovanju na natječaju – s Dragomanovićem i Adom Felice-Rošić.

⁵³⁷ *Stanovanje NR Slovenije – II. Međunarodna izložba Porodica i domaćinstvo*, Zagreb, 1958., bez. pag., MARTINA MALEŠIĆ, From Housing estate to Neighbourhood unit, From Park to Street, u: *Streets and Neighborhoods*, (bilj. 471), 42., *, Stambene kule na Roškoj cesti u Ljubljani, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 6-8.

instalacijama, pokrivenog pločicama koje se lako skidaju za servisiranje sustava.⁵³⁸ U proljeće iste godine na izložbi *Stan danas sutra*, o kojoj će kasnije biti riječ, Gradski je fond izložio svoju razradu Dragomanovićevog i Kučanovog rada, prilagođenu specifikacijama montažne servisne jezgre, dakle, realizacija stambenih tornjeva tada se odvijala po planu, iako očigledno uz smanjenu ili nepostojeću participaciju autora natječajnog rada. (SI. 5.26.) Revidirani projekt dosta se razlikuje, od inicijalnog zadržava praktično samo ideju kružne veze prostorija oko središnjeg sklopa, a cjelokupnu dispoziciju približava H shemi tornja, s pet stanova po etaži, dva dizala u središnjem hodniku te stubišta potisnutog prema začelju i otvorenog lođom. Najbliži srodnik bio bi tada aktualni projekt Grozdana Kneževića, proizašao iz zagrebačkog natječaja za tipske višekatnice 1961. godine, kasnije realiziran u Čazmanskoj ulici.

Međutim, izgradnja naselja Autoput vidno je kaskala za pripremom dokumentacije jer je zemljište bilo posve neopremljeno te će tempo na kraju diktirati infrastrukturni radovi, posebice podizanje trafostanica *Elektroprimorja*. Gradilište je tada preuzelo GP Primorje izvodeći u sljedećih nekoliko godina za Vojnu poštu i slobodnu prodaju tipske lamele i niže tornjeve po vlastitim nacrtima, a 1966. godine zatražit će dozvole za realizaciju toranjskih 14-katnica koje su reflektirale mogućnosti njihove operative.⁵³⁹

⁵³⁸ Suradnici na projektu izrade sanitarno-kuhinjskog sklopa bili su: Đorđe Rosić i Ante Bušač iz *Montera* i teh. Jovan Petrović iz Studijskog odjela Gradskog fonda., *, Montažno ugrađivanje sanitarnih uređaja, u: *Novi list*, 26. 1. 1962., *, Maketa sanitarnog montažnog čvora poduzeća Monter, u: *Novi list*, 28. 1. 1962.

⁵³⁹ Draško Bižaca i Zdenko Sila su u Urbanističkom institutu 1963. godine izradili novu regulaciju s ponešto preinačenim pozicijama stambenih objekata, ali se te minimalne izmjene nisu odnosile na stambene tornjeve., HR-DARI, JU-169, jed. 712, Preinake lokacija za objekte „Autoput 8, 13-19“, 1:1 000

Kašnjenje izgradnje naselja Autoput te dojam prvih izgrađenih objekata Bižaca je ovako komentirao: „*Još 1959. je postavljen zahtjev da se na ulazu u Rijeku izgradi naselje koje će oblikovati danas pust teren između Krnjeva i posljednje trolejbusne stanice na Kantridi. (...) Mi smo već onda upozoravali da još nije vrijeme za izgradnju takvog naselja, ali se 1962. ipak prišlo izgradnji ovog naselja, iako je veliko djelomično slobodno područje između Turnića i ovog naselja ostalo neizgrađeno. Ali već za vrijeme izgradnje saobraćajnica dolazi do prekida u gradnji, pa zatim do nastavka i izgradnji prvih stambenih objekata. (...) Izvođač ne vodi računa o cjelini. Mi smo tražili da se zgrade oboje pretežno bijelo. A zgrade su obojene roza, smeđe, žuto ... Ni same za sebe te boje nisu ukusne, a tek kad se pogledaju u sklopu cjeline.*“, D. D., Još 200 stanova u naselju „Auto-put“, u: *Novi list*, 2. 12. 1964.

5.8.2. Anketiranje i propagandni rad: izložba *Stan danas sutra*

Djelatnici Gradskog fonda provodili su i anketiranja kao dio programiranja stanogradnje. Najbitnija su bila istraživanja učinjena 1961.-1962. godine, kada su se analizirala iskustva proteklog razdoblja obilježenog strogim normiranjem, te se pripremao plan nove „petoljetke“ riječke stambene izgradnje za koji je nedostajalo ulaznih parametara. Oko anketa se najviše angažirao Draško Bižaca, a bile su dvojakog karaktera: ispitivalo se poduzeća o mogućnosti participacije u financiranju stanova za svoje zaposlenike i radnike o njihovim stvarnim potrebama, te stanare o zadovoljstvu stanovanja u recentno useljenim objektima. Prvi tip ankete pokazao je da su riječke tvrtke spremne u sljedećih pet godina kupiti oko 3 000 stanova, a radnici su i dalje najviše tražili dvosobne stanove (61 %), iako prosječna kućanstva imaju 3,5 do 3,8 osoba, dakle, dnevni boravak bi i u dogledno vrijeme morao zadržati funkciju spavanja jer bi izdvajanje za još jednu spavaću sobu očigledno bilo preveliki financijski teret u analizi troškova naspram koristi.⁵⁴⁰ U drugoj anketi sudjelovalo je 370 stanara novih stanova na Turniću, Ogranku i ulici Marka Oreškovića (danas Brajšina), Odabrane su višestambenice različitih tipova, autora i građevinskih poduzeća, kako bi se dobio reprezentativan uzorak. Pitanja su bila usmjerena prema korištenju stana i stambenim navikama, odnosno ticala su se projektantskog udjela, a ne (ne)kvalitete izvedbe. Ispitivače je zanimalo što stanari misle o veličinama prostorija uključujući ulazni prostor, njihovoj povezanosti, funkcionalnosti, o opremljenosti stanova, o visini stropova, što bi promijenili, da li bi dodali koju prostoriju itd. Zanimljivo je da se čak 80 % stanara izjasnilo da želi imati dnevni boravak i malu radnu kuhinju, time prekinuvši polemiku o stambenoj kuhinji, na zadovoljstvo Bižace. Autor je dobio i podatak da bi 30 % ispitanika željelo živjeti iznad petog kata ako bi imali osigurano korištenje dizala, vidike i osunčanje. Bitne kritike upućene su i preskučenim prostornim normativima, što su i ostali akteri stanogradnje osjećali kao najveći hendikep proteklog perioda. Miculinić će stoga u ime Gradskog fonda u veljači 1962. godine javno obznaniti promjenu smjera: stambene površine će se u narednom razdoblju povećavati na minimalnih 55 m² za dvosobni stan čime bi se životni prostor po jednom stanovniku podignuo na 16-18 m² sa sadašnjih 14,6 m².⁵⁴¹

⁵⁴⁰ DRAŠKO BIŽACA, Kakve stanove želimo, u: *Novi list*, 8. 4. 1961.

⁵⁴¹ DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), 208., M. K., Anketirat će se 370 stanara, u: *Novi list*, 16. 2. 1962., *, Na relaciji projektant – stanar, u: *Novi list*, 25. 2. 1962.

Nekoliko mjeseci prije ove ankete, Narodno sveučilište u Rijeci provelo je vlastitu po sličnoj metodologiji. Stanarima 330 stanova na Turniću, Ogranku i Baredicama različitih izvođača postavili su dvadesetak pitanja o kvaliteti gradnje, uređaja i sl. Najviše prigovora bilo je na izolaciju stanova od buke, što se može povezati i s građevnom stolarijom i toplinskom, odnosno, zvučnom izolacijom slabije kvalitete, ponegdje su bili prijavljeni i

Provedena anketiranja iskorištena su za numeričke ciljeve perspektivnog plana stanogradnje 1961.-1965., ali i novog sedmogodišnjeg plana (1964.-1970.) koji je vođen optimističnim pokazateljima, postavio ambicioznu zadaću od 8 500 do 9 000 novih stanova, odnosno odlučno saniranje stambenog manjka.⁵⁴²

Komunikacija s građanima nije se odvijala samo putem anketa. Gradski fond odlučio je organizirati i propagandnu izložbu *Stan danas sutra* u svibnju 1962. godine u svrhu podizanja kulture stanovanja, ali i jačanja odgovornosti projekatanta koji su bili pozvani javno braniti svoja rješenja tipskih stambenih objekata u novim naseljima, izaći iz anonimnosti, izložiti se pohvalama, ali i pokudi. (Sl. 5.27.) Zahvaljujući ovom događaju po prvi put od natječaja za Turnić okupila se riječka stručna zajednica, a popratna publikacija izložbe ostala najbolje svjedočanstvo sinergije protagonista i posvećenog stručnog rada fondovskog razdoblja.⁵⁴³ Središnju tribinu uz izložbu organizirao je *Novi list*, novinar Milorad Kovačević sudionicima je postavio 32 pitanja koje su građani poslali redakciji, a jedno od njih ticalo se (ne)opravdanosti zamjetno više stambene izgradnje posljednjih godina. Zdenko Sila i Davor Schwalba u odgovoru su otkrili da su lokalna stručna udruženja raspravila pitanje katnosti te da je sadašnji omjer visokokatnica u odnosu na druge tipologije 15 %, što je ocijenjeno povoljnim i normalnim. Javnosti su prezentirali i stambene prednosti tornjeva – dobru cirkulaciju zraka, osunčanje, pogled na more, a s građevinske strane manje širokog otkopa, manji broj pristupa zgradi i broj priključaka, reduciranu površinu krova i temelja. Tom prilikom Schwalba je prijedeni put u racionalizaciji stanogradnje sumirao riječima: „*Cijene gradnje stanova u drugim*

problemi s vlagom o čemu je već bilo govora. Stanari su se tužili i na instalacije, nefunkcioniranje zajedničkih praonica rublja, neuređenost okoliša. Najbolje ocjene dobili su Zidar iz Kočevja i Primorje, slijedi ih V. Gortan, Jadran i Rječina koji su dobili gotovo podjednak omjer dobrih i loših ocjena, a najgore je prošlo malo poduzeće Goran iz Delnica., M. KOVAČEVIĆ, Riječani prigovaraju, u: *Novi list*, 6. 8. 1961.

⁵⁴² J. Ž., Usvojen perspektivni plan stambene izgradnje u Rijeci, u: *Novi list*, 28. 6. 1961., MILORAD KOVAČEVIĆ, Vrata radosnih trenutaka, razgovor s Marijanom Baćacem, zamjenikom direktora Gradskog fonda za stanogradnju, u: *Novi list*, 21. 5. 1963., D. DAMJANOVIĆ, Stanovi za 60.000 Riječana, u: *Novi list*, 8. 1. 1964., Perspektivnim planom projicirala se do 1970. dovršiti naselje Autoput, podignuti veliko naselje Žurkovo-Glavani na području Kostrene (3 240 stanova), potom naselja Krnjevo (2 300), Gornja Vežica (2 030), Trsat (1 400) i Kantrida (1 050). Intenzivna izgradnja predviđala se i u postojećim naseljima: Donjoj Vežici (1 300 stanova), Vojaku (950), Podmurvicama (800) i Turniću (520). Uvođenjem nove stambene reforme plan je izgubio na provedbenoj snazi jer je tržišna stanogradnja postavila drugačije okvire realizacije.

⁵⁴³ M. KOVAČEVIĆ, Stan za naše prilike, u: *Novi list*, 23. 1. 1961., M. K., „Stan danas i sutra“, u: *Novi list*, 5. 5. 1962., Izložbu u Malom salonu postavili su Igor Emili, Sergije Kamber i Dorian Sokolić, potonji je dizajnirao plakat te grafički obradio katalog. Urednički posao oko publikacije preuzeli su Marijan Baćac, Klement Miculinić i Dorian Sokolić, a tekstove pripremili Baćac, Miculinić i Sila., *Stan danas sutra*, katalog izložbe, Rijeka, 1962.

*gradovima su za oko 30 posto veće nego u Rijeci. (...) U Rijeci se nastoji da se postigne što niža cijena stana. Smanjene su neke instalacije. U stanove više ne stavljamo štednjake. (...) Ali moramo reći da kvalitet stanova u Rijeci ne zaostaje za kvalitetom u drugim gradovima u onom omjeru koliko su u Rijeci cijene niže. Smatramo da bi sada trebalo preći na poboljšanje kvaliteta gradnje i poboljšanje komfora stanovanja.*⁵⁴⁴

Postav izložbe u *Malom salonu* na Korzu didaktično je prezentirao građu. Stambeni projekti predočeni su fotografijama, lako razumljivim tlocrtima i jednostavnim opisima. Za deset tipskih stambenih zgrada izvođenih od 1960.-1962. godine transparentno su iznesene cijene po stambenoj jedinici, s građevinskim i obrtničkim radovima i priključcima na gradsku mrežu, dakle uključivši i urbanistički trošak stana, razrješujući tako debatu o najekonomičnijem projektu. Najpovoljnijim tipom se pokazao Čičin-Šainov Voplin (1,8 mil.), potom Milićevićeve poprečne peterokatnice (2,1 mil.), tornjevi Marčeta-Stanić (2,3 mil.), tip Miculinić na Ogranku (2,6 mil.), dok je već skuplji bio Milićevićev stambeni toranj na Turniću (2,9 mil), ali opet ekonomičniji od većine montažnih gradnji GP Primorja, među kojima je najštedljiviji tip Delta (toranj) dosegao istu vrijednost od 2,9 mil. po stanu.

Pretresajući dosadašnja iskustva izložba je, zapravo, svodila račune proteklog doba strogo normirane stanogradnje te, uvrstivši 14 idejnih rješenja višestambenih zgrada, gledala naprijed, u novu etapu očekivano višeg stambenog standarda. Među projektima toranjske tipologije, Čičin-Šainova 10-katnica najbolje oprimjeruje taj optimizam popuštanja klime *Egzistenzminimuma* – u ovoj daljnjoj razradi tipa Voplin, stanovi za 3-5 osoba zauzimaju gotovo 70 m² s balkonima-lođama za sušenje rublja od dodatnih 18 m². (Sl. 5.28. a, b) Isprobavaju se i neke drugačije mogućnosti. Vjerojatno inspiriran natječajem za Autostradu, Miculinić je osmislio dvije varijante 10-katnih tornjeva u shemi vrtivjetra, jednu *stegnutu* unutar pravilnog kvadratnog oblika, a drugu razvedenijih, pokrenutijih tlocrtnih obrisa. (Sl. 5.29. a-d) Najviši predloženi toranj, 16-katnica Draška Bižace, konzervativnijeg unutrašnjeg rasporeda, ipak bi stanarima ponudila značajno raskošnije dimenzije lođa te u potpunosti afirmirala funkciju vanjskog dnevnog boravka. (Sl. 5.30. a, b) Najniži toranj, šesterokatnica Ade Felice-Rošić, nova je interpretacija tipa Delta GP Primorja, pa od svog prethodnika zadržava „škrti“ izgled (najveći prorezi u glatkom oplošju su francuski prozori). Dva stana po

⁵⁴⁴ *, Na relaciji projektant – stanar, u: *Novi list*, 25. 2. 1962., M. K., Uspio razgovor o stanu, u: *Novi list*, 17. 2. 1962.

etaži planirana su vrlo racionalno, za veliki broj stanara (4-6), ali značajno poboljšanih stambenih karakteristika. Postavljajući komunikacije u središte objekta, dobiva mogućnost prirodnog prozračivanja svih prostorija stana, spavaće sobe uglavnom okreće ka sjeveru, kako bi dnevni boravak, u tijesnoj vezi s kuhinjom, izložila južnom svjetlu. (Sl. 5.31. a, b)

Među preostalim projektima, vrijedi spomenuti nekolicinu stambenih lamela kakve dosad nisu bile zastupljene u riječkoj praksi, poimence projekte od Bižace i Čičin-Šaina. (Sl. 5.32. a-d) Po svemu sudeći, autori su se ugledali na splitski projekt URBS-1 arhitekta Josipa Vojnovića, izrađen 1957. godine za lokalni natječaj za ekonomičnu tipsku višekatnicu i iskušan u naselju u Ulici XX. dalmatinske divizije i drugim dijelovima Splita. Razlog „pozajmice“ je vjerojatno bila potvrđeno povoljna cijena izvedbe, do koje se došlo licitiranjem odabranih natječajnih projekata među splitskim građevinskim firmama. Vojnović je centralnim pozicioniranjem stubišnih vertikala s četiri obodna stana postigao dobru iskoristivost dubine objekta u odnosu na dužinu, a gledajući površinu svake stubišne jedinice (13 x 12 m), moglo se smjestiti više takvih u nizu s manjim utroškom komunalija.⁵⁴⁵ Trebat će proći još nekoliko godina prije nego se ova mudra zamisao splitskih kolega iskoristi na riječkim gradilištima, no i ovaj primjer dokazuje koliko je pravodobna bila razmjena iskustava u ovom periodu dobre stručne ekipiranosti općinskih službi.

5.8.3. Suradnja s građevinarima: o kvaliteti izvedbe

Gradski fond je preuzimao i ulogu medijatora između nezadovoljnih građana i izvođača radova, osjećajući društveni i politički pritisak proteklog perioda u kojem je bio nametnut primat ekonomskog kriterija nad kriterijima struke. Budući da se na horizontu približavala druga stambena reforma, tj. prijelaz na tržišni, konfekcijski model stanogradnje, preostalo je malo vremena za optimiziranje obrasca ekonomičnog i brzog građenja. Fond je zaprimio stotine primjedbi nakon kolaudacija objekata, a nisu svi upiti i negodovanja građana bili lako rješivi niti benigni. Savjetu za građevinarstvo pri NO Kotara Rijeka tako je ing. Maks Peč 1960. godine podnio izvještaj o radu građevinske inspekcije žaleći se na potkapacitiranost službe u odnosu na probleme na terenu uzrokovane slabom kvalitetom novogradnji, naročito lošeg ugrađenog

⁵⁴⁵ JOSIP VOJNOVIĆ, *Racionalizacija i evolucija stambeno-komunalne izgradnje u procesima planiranja, organizacije i programiranja*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1977., 160-161., SANJA MATIJEVIĆ BARČOT (bilj. 474), 158.

materijala te višestruko povećanih troškova izvedbe koje su podrivale narativ o „najjeftinijim stanovima u Jugoslaviji“.⁵⁴⁶ Gradski fond je također u svojim godišnjim izvještajima detektirao najčešće nedostatke, osobito dugačke rokove izvedbe, varijabilnu cijenu projekta, potrebu za naknadnim sanacijama koje građevinari nevoljko obavljaju. Zaredale su se i reklamacije kućnih savjeta na nesolidnu gradnju, tištili su ih traljavo odrađeni obrtnički radovi, propuštanje krovova, stanovi su dolazili s vrlo oskudnim inventarom i loše provedenim instalacijama i sl. Najveće nedaće zadavala je neujednačena proizvodnja betonskih bloketa Betograda, koji su često isporučivani s greškama jer poduzeće nije uspijevalo nabaviti adekvatnu mehanizaciju i uspostaviti interni sustav kontrole kvalitete. Nepouzdana kakvoća bloketa posredno je odgodila i davanje veće samostalnosti građevinskim poduzećima u stanogradnji, tj. dodjelu statusa proizvođača stanova. Naime, riječki Fond je polovinom 1961. godine raspisao pokusni natječaj po sistemu „ključ u ruke“ te je sa nekoliko građevinskih firmi, koje su ponudile najpovoljnije uvjete, sklopio dogovor o fiksnoj cijeni i roku isporuke 200 novih stanova na Ogranku. Međutim, nadzorom gradilišta utvrđeno je kako su se radi uštede ugrađivali vrlo loši, pa i polupani bloketi te je Fond morao energično intervenirati.⁵⁴⁷ Usljed ovih nedaća, Savjet za građevinarstvo odlučio je da se u Rijeci treba osnovati Zavod za ispitivanje materijala kao polugu praćenja kvalitete. Laboratorij je otvoren 1963. godine kao ispostava Instituta građevinarstva Hrvatske te će izvršavati kontrolna ispitivanja pri gradnji stambenih naselja Kozala, Krimeja, Vojak, Podmurvice i drugih.⁵⁴⁸

Tijekom 1962. godine Gradski je fond sazvao više sastanaka s građevinskim i zanatskim poduzećima kako bi se pretresli problemi i jasno prenio stav općinskih tijela da firme neće biti angažirane na novim poslovima ako popravke ne uzmu ozbiljno. Također se javno apeliralo na

⁵⁴⁶ HR-DARI, JU-7, kut. 9, Zapisnik sastanka Savjeta za građevinarstvo NO Kotara Rijeka 22. 11. 1960.

⁵⁴⁷ HR-DARI, JU-7, kut. 75, Izvještaj o radu Gradskog fonda za stambenu izgradnju Rijeka za 1961. godinu i Prijedlog plana prihoda i upotrebe sredstava Fonda za 1962. godinu, MARIO BAĆAC, Rezultati koordiniranog rada na stambenoj izgradnji u Rijeci, u: *Komuna*, 9(1962.), 12, 24-26.

Novinski članci su popratili prijelaz na sustav proizvođača stanova, tj. prvi ugovor s GP Rječinom i ostalim građevnim poduzećima. Isticale su se očekivane prednosti – da će poduzeća biti zainteresirana za podizanje kvalitete jer će imati veću financijsku odgovornost, tj. stanovi će se nuditi na tržištu kao konfekcija, a loše izvedeni stanovi se neće prodavati. Samo je direktor GP Primorja, koje je iskusilo probleme sa svojim montažnim sustavom uvidjevši da ekonomizacija i fiskalna odgovornost ne idu ruku pod ruku, smatrao da riječka poduzeća nisu spremna za potpuno tržišni model stanogradnje., M. KOVAČEVIĆ, Ubrzana gradnja stanova, u: *Novi list*, 21. 6. 1961., KLEMENT MICULINIĆ, Novost u izgradnji stanova u Rijeci, u: *Novi list*, 23. 6. 1961.

⁵⁴⁸ JURAJ MUŽEVIĆ, IGH – OOUR Zavoda za ispitivanje materijala Rijeka – deset godina rada, u: *Građevinar*, 26(1974.), 4, 109-111.

stanare da preuzmu svoj dio odgovornosti za održavanje novouseljenih stanova i zgrada. Učestali su bili kvarovi na uređajima (bojleri, kanali za smeće) zbog nepravilnog rukovanja, te su se građani trebali educirati o suvremenim okolnostima stanovanja.⁵⁴⁹ Već u roku od godine stana konstatirano je da se predostrožnošću Fonda poboljšala kvaliteta realiziranih stanova i odgovornost izvođača, te će Fond s više povjerenja ustupati gradilišta po principu „ključ u ruke“.⁵⁵⁰ U svrhu jačanja novostečenog kredibiliteta, tijekom 1964.-1965. godine, prije zakonske obveze, najveća riječka građevinska poduzeća počet će izdavati garantne listove za dovršene zgrade. GP Jadran nudio je tako dvogodišnju garanciju za stanove i sve uređaje, prvo je bilo svečano uručeno za peterokatnicu na Podvoljaku, te uspostavio službu za hitne situacije – grupu od deset kooperantskih izvođača završnih radova koji će otklanjati kvarove po direktnom pozivu stanara. GP Primorje stanarima je nudilo slične garantne rokove, a prilikom useljenja uručivalo knjižicu s tlocrtima, iscrpnim uputstvima za namještanje prostorija, opisom instalacija i njihovog korištenja te također pozivnom službom za upite stanara.⁵⁵¹

5.9. Diseminacija stambenih tipova

Višemjesečni posvećeni rad arhitekata i građevinara na natječaju za Turnić rezultirao je tipskim projektima koji su bili primjereni društveno-ekonomskom trenutku i ciljano osmišljeni za riječki prostor te će se nastaviti eksploatirati na riječkim gradilištima do 1967. godine, neki ostajući u opticaju i znatno duže. Građevinska poduzeća će u svojim biroima također producirati nove projekte stambenih višekatica, koristeći istu tehničku dokumentaciju za veće serije objekata. Repliciranjem desetak raspoloživih stambenih tipova, uz minimalne promjene izvornih inačica, ispunjavaju se urbanističke kazete unutar već gusto naseljenog gradskog područja, primjerice, na Belvederu, Kozali, uz naselje Rafinerije nafte (ulica Duella), oformljavaju se omanje stambene grupe na Tihovcu, ponad ulice Drage Gervaisa, revitaliziraju se zapušteni prostori uz Kumičićevu ulicu (Podvoljak), ekspandiraju se naselja Turnić, Ogranak

⁵⁴⁹ *, Uskoro manje nedostataka u novim stanovima, u: *Novi list*, 10. 6. 1962., M. K., Predajom ključa nije sve riješeno, u: *Novi list*, 19. 6. 1962., *, Ispravit će se nedostaci na stambenim zgradama, u: *Novi list*, 1. 7. 1962.

⁵⁵⁰ M. K., Ključ u ruke, najjeftiniji stanovi u zemlji, u: *Novi list*, 1. 3. 1963.

⁵⁵¹ Uvođenje garantnog lista bio je dio priprema za tržišnu proizvodnju stanova, gdje je država tražila način da zaštiti kupce/korisnike stanova i prisili građevinare na odgovornost za produkt. Službeno su garantni listovi postali obvezni 1967. godine (Naredba o izdavanju garantnog lista za stanove proizvedene za tržište, *Službeni list FNRJ*, br. 44/67), M. KOVAČEVIĆ, Prvi garantni listovi za stanove, u: *Novi list*, 4. 9. 1964., E. DOMAZET, „Podvojak III“ – zgrada s garantnim listom, u: *Novi list*, 3. 10. 1964., H. B., Garancija za stan – dvije godine, u: *Novi list*, 9. 12. 1965.

i Baredice, te počinju realizirati nova na temelju provedbenih urbanističkih planova – Autoput i Donja Vežica.

Na turničkom natječaju nagrađeni i otkupljeni projekti preinačivat će se nakon 1960. godine zbog prilagodbe novim propisima o modularnoj koordinaciji⁵⁵² te slabljenju strogih normativa, odnosno dopuštanju većih površina stanova. Najčešće su projektanti istovremeno adresirali obje promjene; tako su Miculinićevom tornju-peterokatnici, izvedenom na Ogranku u zdepastoj varijanti, s masivnim lođama na bočnim pročeljima te uvučenom krovnom etažom, prilikom prerade za modularnu koordinaciju proširene prostorije stanova nauštrb vanjskih prostora. Tip Miculinić je nakon redakcije dobio svoj „klasičan“ izgled s dvije lođe po sredini glavnog pročelja te po jednim balkonom na oba pobočja, a premjerna grupa izvedena je u lančanoj formaciji oko ulice Antuna Raspora Španca na Sjevernom Turniću.⁵⁵³ (Sl. 5.33. a, b) U narednim godinama tip Miculinić je postao najizvođeniji stambeni projekt u Rijeci, potenciran dominacijom GP Jadrana, te je imao još nekoliko iteracija u cilju dodatnog uvećanja stambenih površina, modifikacije konstruktivnog sustava ili inovacija estetske prirode, npr. reljefnijeg oblikovanja pročelja na nekoliko primjeraka na Belvederu i u naselju Donja Vežica (tip Jadran). (Sl. 5.40. b) Tom naselju tip Miculinić apsolutno je dao svoj pečat, premda je korištenje projekta došlo u pitanje nakon potresa u Skopju 1963. godine. GP Jadran je za koncentriranu i masovnu primjenu u Donjoj Vežici adaptirao konstrukciju na šupljikave blokove od opeke koje se moglo u velikoj kvantiteti nabaviti iz Nove Gorice, a smatrani su sigurnijom opcijom od poslovično nepouzdanih bloketa „rozakomet“ Betograda. Nakon potresa bit će propitivana otpornost i kvaliteta oba materijala te će se poduzeće nakratko vratiti standardnijim postupcima gradnje betonskim nosivim zidovima i ispunom od opeke dok se nisu uspostavili novi standardi.⁵⁵⁴ Sličnu putanju imao je i montažni sustav GP Primorja, tip B je već na Ogranku

⁵⁵² Kako su se u građevinarstvu sve više koristili prefabricirani elementi, trebalo je uvesti modularno dimenzioniranje građevinskih komponenti, odnosno usklađivanje mjera kako bi različiti elementi odgovarali jedan drugome u svrhu standardizacije i tipizacije., MIROSLAV HELEBRANT, Primjena modularne koordinacije u našem građevinarstvu, u: *Građevinar*, 12(1960.), 4, 129-132., Naredba o privremenim tehničkim propisima o projektiranju i građenju u stambenoj izgradnji i po sistemu modularne koordinacije, *Službeni list FNRJ*, br. 4/60.

⁵⁵³ HR-DARI, JU-169, jed. 683/62, PB GP Jadran, tip Miculinić, preinaka za modularnu koordinaciju, teh. Krešimir Vodanović i teh. Ante Maretić, 1961.

⁵⁵⁴ Građevinski stručnjak GP Jadrana ing. Juraj Šekulja garantirao je za statičku sigurnost tipa Miculinić i tipa Modularni B izvođenih iz „Giter“ blokova iz Nove Gorice, a poduzeće je materijal poslalo i na ispitivanje u Ljubljani za određivanje maksimalnih napona (opterećenja)., HR-DARI, JU-169, jed. 1706, Stambena zgrada Donja Vežica 34, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1964., *, Novi građevinski materijal na riječkim gradilištima, u: *Novi list*, 27. 2. 1963., *, Nova vrsta opeke u riječkom građevinarstvu?, u: *Novi list*, 10. 4. 1963.

građen na klasičniji način, a tada mu je i poboljšan stambeni standard: u dijelu stanova su stambene kuhinje pretvorene u radne kako bi se proširile sanitarije, a francuski prozori zamijenjeni lođama, te su glavna pročelja u odnosu na prve realizacije na Turniću bila rastvorenijeg, ugodnijeg dojma. (Sl. 5.34. a, b) Tip Beta još je i na Tihovcu izveden montažno, ali građevinska dozvola izdana je uz uvjet da objekt mora biti ožbukani radi prevencije vlaženja unutrašnjih zidova kroz reške betonskih panela.⁵⁵⁵ Toranj Marčeta-Stanić će u kasnijim varijantama isto doživjeti manje preinake tlocrtne dispozicije, no to nije utjecalo na vanjski izgled objekta, za razliku od prakse adiranja etaža – izvođen je kao 9- i 10-katnica na Turniću i Ogranaku, te 11-katnica na Tihovcu.⁵⁵⁶ Vlasnik projekta, GP Konstruktor, pragmatično je prekrajao predložak po urbanističkim uvjetima pojedinih lokacija, dokazujući da je u slučaju stambenih tornjeva umnoživost katova ispred integriteta arhitektonske kompozicije. Na sličan način je poprečni stambeni niz Tihomila Milićevića prerezan u toranj-kockicu za naselje Ogranak i druge gradske lokacije, kako je već spomenuto.⁵⁵⁷

Impresivni financijski pokazatelji, ali i volja Andrije Čičin-Šaina i tehnologa GP Jadrana da razvijaju daljnje permutacije tipa Voplin, osiguravali su poduzeću nova gradilišta, najprije na Belvederu – u Trinajstićevoj i Laginjinoj ulici i ulici Mići Voljak (stambeni ansambl „Orešković“), potom na tjemenu kozalskog brijega (ulice Ante Kovačića i Aleksandra Mamića) te dalje prema zapadu u Jelićevoj ulici (Rastočine), uz pojedinačne izvedbe na drugim dijelovima grada (Podpinjol, Vidikovac), te brojnije u prvoj etapi podizanja naselja Donja Vežica (uz Kvaternikovu i Kontuševu ulicu). Rekorder po varijacijama, tip Voplin je izvođen kao petero- i šesterokatnica, s ili bez vertikalnog smicanja etaža, s ili bez prohodne terase, uz promjene kvadratura stanova i građevinskih materijala, ali i artikulacije oplošja.⁵⁵⁸ Čičin-Šain će 1960. godine osmisliti još jedan projekt tipske četverokatnice, korišten u ulici Vidikovac te ulici J. P. Kamova (br. 99) na Pećinama. (Sl. 5.40. a) Slučaj je zanimljiv jer su ranije urbanističke skice na završnom dijelu ulice propisale gradnju dugačkih stambenih nizova, no prilikom ove investicije Zdenko Sila je mikrolokaciju prenamijenio za kraće odsječke četvero-

⁵⁵⁵ HR-DARI, JU-111, kut. 160, Stambena zgrada „klasični tip B“, Ogranak 42, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić i ing. Dušan Benzia, 1960., HR-DARI, JU-169, jed. 3849/62, Stambena zgrada Tihovac 5, PB GP Primorje, 1962.

⁵⁵⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 1289, Stambena zgrada Ogranak 34 i Tihovac 2, PB GP Konstruktor, ing. Nikola Vekarić, 1962.

⁵⁵⁷ HR-DARI, JU-111, Stambena zgrada Ogranak VII, PB GP Primorje, ing. Tihomil Milićević, 1959.

⁵⁵⁸ Arhivski izvori za neke od iteracija tipa Voplin: HR-DARI, JU-108, kut. 136, 159, 164, 165, 166, 214, HR-DARI, JU-169, jed. 1295, 1366, 8847/62, 26581/62, 26583/62, 26584/62, 26586/62, 27010/62.

i peterokatnica, s obrazloženjem „da je s obzirom na ulaz u grad a i bolji završetak gradske izgradnje u tom dijelu bolje i reprezentativnije izgraditi više i vitkije objekte (...)“.⁵⁵⁹ U težnji za uravnoteženjem oblikovnih odnosa zapadnog i istočnog pola grada, dakle, početkom 1960-ih se propuštaju i ponešto više stambene novogradnje.

Na Kamovljenoj će se tako interpolirati i dvije peterokatnice Branka Pavokovića (br. 83 i 85), izvedenice njegovog (post)natječajnog projekta za Turnić. Od svih stambenih tipova ovog razdoblja, Pavokovićev je imao možda i najzanimljiviju evoluciju. Prvotna verzija na Turniću i Ogranku, s dvije stubišne vertikale, odlikovala se fasadom stupnjevanog plasticiteta, od naglašenih međukatnih parapeta i vodilica posmičnih grilja, do dubokih lođa na središnjim prozorskim osima.⁵⁶⁰ (Sl. 5.35. a, b) Na Donjoj Vežici autor će produžiti objekt sa tri stubišna elementa i povisiti do šest stambenih katova, a ulično pročelje uokviriti istaknutim bridovima „zabatnih“ zidova i krovnog „vijenca“ te ga učiniti plošnim, samo s uleknutim reljefom prozorskih otvora i parova lođa, dok razmeđu etaža akcentira diskretno povučenom bijelom linijom na tamnosivoj podlozi.⁵⁶¹ Međutim, u naselju Podmurvice njegova kreacija poprima imponantne gabarite (suteren, prizemlje i osam stambenih etaža), markirajući ishodište Čandekove ulice i najavljujući visoke propozicije ove stambene četvrti. (Sl. 5.35. c-e) Problemu orijentacije i razvođenja stanara po katovima doskočeno je tako što su uz tri stubišne jedinice podignute vertikale dizala, kao vanjski elementi, iskorištene i za ugradnju kanala za izbacivanje smeća. Investicija dizala, uvijek opterećenje za financije zgrade, racionalizirana je tako što su stanice dizala na međupodestima stubišta, dakle, opslužuju stanare dvije etaže te su troškovi izvedbe bili niži, kao i pretpostavljena učestalost kvarenja mehaničkih dijelova.⁵⁶²

⁵⁵⁹ HR-DARI, JU-111, kut. 200, Stambena zgrada Svjetlost, APB Vincek, Zagreb, ing. Andrija Čičin-Šain, 1960., Dopis Urbanističkog instituta Odjelu za komunalne poslove NO općine Sušak od 10. 12. 1960.

⁵⁶⁰ HR-DARI, JU-111, kut. 191, Stambena zgrada „Sloga“-„Transjug“, J. P. Kamova 85, Rijeka-projekt, ing. Branko Pavoković, 1961., HR-DARI, JU-108, kut. 122, Stambena zgrada S-5 Turnić, Rijeka-projekt, ing. Branko Pavoković, 1960., HR-DARI, JU-111, kut. 159, Stambena zgrada Ogranak 36, Rijeka-projekt, ing. Branko Pavoković, 1960.

⁵⁶¹ HR-DARI, JU-169, jed. 451, 799, 1293, 1544, Stambene zgrade Vežica 16 i 31, Rijeka-projekt, ing. Branko Pavoković, 1963.-1964. Projekt su stručne službe ocijenile nepodesnim za širu primjenu zbog seizmičkih utjecaja, iako je 1964. napravljena dopuna statičkog računa kako bi se mogla tražiti dozvola za objekt Vežica 31.

⁵⁶² HR-DARI, JU-169, jed. 936 i 1631, Stambena zadruga prosvjetnih radnika, Stambena zgrada Podmurvice 11, Rijeka-projekt, ing. Branko Pavoković, 1963. Izvedba GP Zidar, Kočevje, 1964., *, Zadruga otvorila perspektivu, u: *Novi list*, 16. 1. 1964.

Građevinska poduzeća od 1962.-1963. godine bila su obvezna registrirati svoje tipske projekte kod nadležnih općinskih tijela, po odobrenju se dokumentacija nije morala više provjeravati za izdavanje svake građevinske dozvole, no trebalo je priložiti posebne nacрте temelja i prizemlja, odnosno prilagodbe parceli. GP Jadran je registrirao tip Miculinić te od GP Primorja otkupio tip B, nekadašnji montažni, sada klasični i prilagođen za modularnu koordinaciju, primjenjujući ga učestalo na Donjoj Vežici i drugim lokacijama. Ada Felice-Rošić, Ante Scarpa i Davor Schwalba su, pak, razradili svoj natječajni tip A za daljnju aplikaciju na Sjevernom Turniću i naselju Autoput, gdje poduži nizovi ovih stambenih lamela čine barijeru prema gradskoj obilaznici, odnosno željezničkoj pruzi. (Sl. 5.36. a-d) Nova inačica imala je rizalitno izbačene segmente pročelja kako bi se akomodirali stanovi, odnosno dodale prostorije u skladu sa željama kupaca, a osobito se moderniziraju kupaonice s priključcima za mašinu za pranje rublja koju će si sve više obitelji moći priuštiti.⁵⁶³ GP Primorje osobito je propulzivno u registraciji novih stambenih tipova, što ne čudi jer su 1963. godine ugovorili samostalnu izvedbu naselja Autoput gdje će većinu višestambenica financirati Vojna pošta tražeći ponešto raskošniju veličinu i opremu stanova, ali tipološki unutar prosjeka tadašnje produkcije poduzeća. Djelatnici projektnog biroa izradit će projekte za novu peterokatnu lamelu (AM-27, Ante Scarpa) (Sl. 5.37. a, b), te intrigantniji toranj-kockicu (Boris Seizov) (Sl. 5.38. a, b) s centralnim jednokrakim stubištem, ugrađenim dizalom (jer je riječ o šesterokatnici), četiri stana po etaži, a viši standard ostvaruje se dodatnim sadržajima u prizemlju (strojevi za pranje rublja, opremljene hobi-radionice, prostori za igru djece itd.).⁵⁶⁴ Za naselje Autoput i Sjeverni Turnić arhitektica Ada Felice-Rošić izradit će dvije derivacije svojeg tornja tipa Delta s izložbe *Stan danas sutra*, jednu nadstandardnu u kojoj trostrano orijentiranim zrcalnim stanovima pridružuje dugačke južne lođe s betonskim, rebrastim brisolejima, te drugu ekonomičnu s tri stana po katu rastvorenih s lođama-balkonima na glavnoj fronti.⁵⁶⁵ (Sl. 5.39. a-d) Lajtmotiv prve polovine 1960-ih, toranj-kockica ili toranj-kvadar, ovisno o tlocrtnim dimenzijama, realizirao se u još

⁵⁶³ HR-DARI, JU-169, jed. 10363/63, Stambena zgrada tipa A-1, rješenje o odobrenju tipskog projekta, PB GP Primorje, ing. Ante Scarpa i ing. Ada Felice-Rošić, 1963.

⁵⁶⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 712, 713, Stambeni objekti Autoput 18 i 19, tipski projekt AM-27, PB GP Primorje, ing. Ante Scarpa, 1964., HR-DARI, JU-169, jed. 1738, Stambena zgrada Autoput 12, PB GP Primorje, ing. Boris Seizov, 1964., Objekt je projektiran kao 6-katnica, odobrenje za dogradnju 7. kata dobiva 1966. godine, uz predočenje statičnog računa zbog zaštite od potresa., H. B., Nova višekatnica u naselju „Auto-put“, u: *Novi list*, 27. 6. 1964.

⁵⁶⁵ HR-DARI, JU-169, jed. 10364/63, Stambena zgrada Delta IV, rješenje o odobrenju tipskog projekta, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić, 1963., HR-DARI, JU-169, jed. 24577/63, 24578/63, Stambena zgrada Turnić S-13 i S-14, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić, 1963.

dvije verzije, no koje su imale ili nisku distribuciju (tip Stanić-Ćiković izveden je svega jedanput, iako na prominentnoj lokaciji u Kumičićevoj ulici) ili usko namjensku svrhu (preseljenje stanara Staroga grada u ekonomične četverokatnice Klementa Miculinića na Podmurvicama) te pripadaju perifernim pojavama u ovoj etapi riječke stanogradnje.⁵⁶⁶ (Sl. 5.40. c-e)

Natječaj za Turnić je čvrsto integrirao projektantsku i izvođačku komponentu stambene izgradnje potencirajući izradu tipskih projekata. Neželjena posljedica bio je jednolični izgled stambenih četvrti, dok bi među pozitivne efekte spadala daljnja homogenizacija arhitekture s obiju strana Rječine, najbolje ilustrirana u paralelnom planiranju i realizaciji Turnića i Ogranka. Zbog prakse recikliranja istih projekata bit će zakinut razvitak stambenog projektiranja, uvođenje suvremenih spoznaja i kreativnih pomaka. Već 1966. godine upućeniji novinari su zamijetili da „*Rijeka već ima garnituru vrlo talentiranih i priznatih arhitekata, ali se stanovi grade kao po tekućoj vrpci na osnovu nekoliko projekata napravljenih prije skoro jedne decenije.*“⁵⁶⁷ Dubiozne strane masovne stambene produkcije, međutim, kritički će se sagledati kasnije. U ovom su periodu numerički pokazatelji i očita preobrazba gradskih predjela suvremenom, često i visokom stanogradnjom, bili izvor komunalnog ponosa i dugo očekivanog olakšanja stambenog pritiska.

5.10. Stari grad i okruženje: nove vizije centra grada

Detaljni urbanistički plan Starog grada Igora Emilija u svega nekoliko godina je stavljen *ad acta*, a tome je kumovalo niz okolnosti, od birokratizacije propisa o stanogradnji nakon 1957. godine te stroge fiskalne kontrole istih, do administrativno-upravne reforme lokalne samouprave 1962. godine i ukidanja Općine Stari grad. Stambene novogradnje u Starome gradu podlijegale su istim zakonskim propisima kao i one „na ledinama“ izvan grada, izvedbeni projekti su trebali biti koordinirani s pravilima o maksimalno dozvoljenim kvadraturama i ukupnim građevinskim troškovima po stambenoj jedinici, što je u slučajevima kada se suvremena izgradnja nastojala referirati na izgubljena povijesna zdanja, predstavljalo ozbiljnu

⁵⁶⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 239, Stambena zgrada Podmurvice 4, „ekonomična stambena zgrada“, PB GP Jadran, ing. Miculinić, 1964., E. D., Nove zgrade za stanare Starog grada, u: *Novi list*, 5. i 6. 2. 1967., HR-DARI, JU-169, jed. 6610/62, Stambena zgrada GP Konstruktor, GPZ Rijeka, ing. Željko Ćiković, 1962., idejni projekt napravljen u PB GP Konstruktor, ing. Srećko Stanić

⁵⁶⁷ H. BELICA, Treba stanova, ali kakvih, u: *Novi list*, 19. 9. 1966.

prepreku. Kompromis je učinjen i na posljednjoj realiziranoj višestambenici u duhu Emilijeovog urbanističkog plana, dvojnoj kući Lorencin (Janeza Trdine 4-6/Sokol-kula 6) Ade Felice-Rošić gdje je od idejnog do izvedbenog rješenja objekt morao biti povišen za jedan kat radi financijskog odobrenja investicije. (Sl. 5.41. a-d) Nova je etaža dobila izduženu lođu na istočnom, blago isturenom dijelu zgrade, prema sugestiji Zdenka Sile, kao na Bunettinoj interpolaciji u ulici Pod Kaštelom. Na frekventnijoj je poziciji od spomenute te je, shodno tome, prizemna zona angažirana za trgovačke sadržaje. Glavno se pročelje prilagođava povijesnom kontekstu posluživši se repertoarom tradicionalnih elemenata (drvene žaluzine, raspored pravokutnih i francuskih prozora) aludirajući na prijašnju, srušenu građevinu. Urbanistički važno bočno pročelje, na križištu ulica, vidljivo iz više smjerova, oblikuje se slobodnije izbačenim balkonima, dok stražnje pročelje definira prepoznatljiva stubišna okomica s vodoravnim prozorima, višekrilni prozori i omanje lođe.⁵⁶⁸ U tim godinama racionalizacije stanogradnje, vodila se i diskusija o izgradnji jednog ili dva stambena tornja po projektu Ivana Kocmuta na ruševnoj Gomili, no urbanisti su prevenirali ovu zamisao smatrajući da bi pretjerano kloniranje istog projektnog predloška bilo neopravdano, te su ponudili alternativu u vidu jednog tornja od 12 katova čije bi se rješenje dobilo javnim natječajem. Iako je Savjet za komunalne poslove NO općine Stari grad izabrao i komisiju za raspis natječaja, od te ideje nije bilo ništa, a dva Kocmutova tornja ipak su realizirana na teritoriju ove općine 1957.-1958. godine, ali u ulici Stjepana Vidulića na Belvederu.⁵⁶⁹

Novu strategiju revitalizacije povijesne jezgre iznjedrio je rad stručnih komisija tijekom 1962. i 1967. godine koje će utvrditi programske smjernice i segmente budućeg plana, kao i pripremiti potrebne elaborate, poput kataloga valoriziranih i zaštićenih građevina, arhitektonskih detalja i ambijenata. Na temelju njihovog okvira, Igor Emili će izraditi Detaljni (provedbeni) urbanistički plan za područje Staroga grada potvrđen 1968. godine (*Službene novine Rijeka*, br. 24/68). Najveći *novum* plana bilo je afirmiranje poslovno-trgovačke funkcije nauštrb tradicionalne stambene, vođeno procjenom da Stari grad treba transformirati u poslovni,

⁵⁶⁸ HR DARI, JU-169, jed. 855, Stambena zgrada Lorencin, GPZ Rijeka, ing. Ada Felice-Rošić, 1956., HR-DARI, JU-169, jed. 995, Stambena zgrada Sokol kula/Lorencin, GPZ Rijeka, ing. Ada Felice-Rošić, 1960., LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN (bilj. 209), 52-55., Na katu su bile smještene prostorije Saveza slijepih koja je 1961. godine uskočila kao suinvestitor gradnje., V.T., *, Počela izgradnja zgrade Saveza slijepih u Rijeci, u: *Novi list*, 26. 2. 1961.

⁵⁶⁹ N. V., Ruševne zgrade u Starom gradu postale su gorući problem, u: *Novi list*, 14. 10. 1956., HR-DARI, JU-108, kut 114 i 136, Stambeni tornjevi NOO Stari grad, Komuna-projekt, Maribor, ing. Ivan Kocmut, 1956.

upravni i komercijalni centar, također i turistički atraktivan. Stambena orijentacija prvog plana smatrala se ograničenom, uvjetovanom materijalnim mogućnostima i prioritetima vremena, dok će se novim pristupom na ekonomski održiviji i racionalniji način postići oživljavanje Staroga grada koji mora početi ispunjavati ulogu modernog središta Rijeke, grada koji je prešao brojku od 100 000 stanovnika. Emilijev plan podrazumijevao je mogućnost interpolacije suvremenih prodajnih i poslovnih prostora, ugostiteljskih objekata, uslužnih i trgovačkih radnji, čije bi investitore trebala privući centralna lokacija, kao i privlačna pješačka zona.⁵⁷⁰ *Cittávecchia* od zanemarenog *sluma* trebala bi izrasti u propulzivni riječki *City* te se stanovanje eliminira iz ove jednadžbe zaključujući na neki način povijesni proces koji je pokrenula urbanizacija *Civitas Novae* izvan gradskih bedema krajem 18. stoljeća. S kućom Ade Felice-Rošić, stoga, na nekoliko desetljeća *de facto* prestaje stambena izgradnja u Starome gradu.

Zametak ovih tendencija nalazio se već u Emilijevom planu iz 1957. koji je, kako je rečeno, dozvolio nebodersku gradnju na sjeverozapadnom perimetru Staroga grada, na pučkoj Gomili, otvarajući put mogućim interesentima. Od 1957. do 1960. godine izredat će se tri ozbiljnija prijedloga. Na zemljište oko Supilove ulice najprije su pretendirali Kotarski zavod za socijalno osiguranje i riječka filijala Jugoslavenske banke za spoljnu trgovinu, usuglasivši međusobno okvirne konture novog kompleksa, odnosno izgradnju poslovne trokatnice za smještaj ove javne ustanove i 12-14 katova visokog tornja za sjedište banke, s mogućnošću zakupa uredskog prostora za ostale poslovne subjekte te oko 50-ak stanova, ponajviše za kompenzaciju stanara Gomile čije bi se kuće morale porušiti za ostvarenje ovoga plana. Kako se naglašavalo u lokalnim vijestima, hipotetski toranj bi trebao panoramski povezati Riječki i Sušački neboder u trijadu, „*Triglav nebodera*“, od kojih bi novi središnji bio najviši zbog impostacije na čelu Supilove ulice, desno od gradske skalinate koja uz pobočje hotela *Bonavia* vodi do ulice Dolac.⁵⁷¹ (SI. 5.42. a) Jugoslavenska banka obvezala se javnim natječajem doći do finalnog projekta, iako se već u ovoj fazi baratalo s idejnim rješenjem, vjerojatno kao vizualnim rekvizitom pri razmatranju urbanističkog efekta tornja na konture gradskog centra. Međutim, financijska obveza bila je preveliki zalogaj za investitora, unatoč kreditu koji je ponudio Gradski fond, te je gradska općina, poučena ovim iskustvom, promijenila taktiku. Umjesto jednog jakog ulagača, grad će pokušati objediniti sredstva raznih poduzeća – predstavništva,

⁵⁷⁰ SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 155-158, 205-207., RASTKO SCHWALBA (bilj. 224), 22-23.

⁵⁷¹ S. Š., Neboder od četrnaest katova, u: *Novi list*, 9. 6. 1957., G. D., Gradit će se neboder u Supilovoj ulici, u: *Novi list*, 6. 10. 1957.

podružnica i manjih tvrtki koje su poslovale u neadekvatnim uvjetima, uglavnom adaptiranim stanovima, koja bi potom proporcionalno koristila urede novog poslovnog zdanja vraćajući „okupirane“ stanove njihovoj prvobitnoj svrsi. Skicirani neboder moderne staklene ovojnice imao bi oko 14-15 katova, te bio smješten između Supilove i produžetka Kurelčeve i Dežmanove ulice, dakle, i dalje u susjedstvu Kotarskog zavoda za socijalno osiguranje, čiji se kompleks sad već jasnije definira te će osim navedene uredske trokatnice, imati i kongresnu dvoranu/aneks, na raspolaganju i korisnicima tornja.⁵⁷² (SI. 5.42. b) Početak realizacije najavljiavao se za sredinu 1959. godine, no kamen spoticanja i dalje je predstavljalo zbrinjavanje stanara Gomile te su, nakon još jednog povratka za crtaći stol, urbanisti na čelu sa Zdenkom Silom gradskim odbornicima prezentirali financijski branjiviju inačicu tornja u idejnom projektu Andrije Čičin-Šaina. Toranj se ponovno pomiče na početak Supilove ulice, kako bi se zaobišla potreba za rušenjem većine dotrajalih kuća, pa time i osiguranje zamjenskih stanova. Neboder je narastao na 21 kat radi maksimiziranja uredskih kvadrata, ali i jačanja komercijalnog potencijala dodatnim ugostiteljskim sadržajima: atraktivnom kavanom-vidikovcem na posljednjoj razini te aperitiv barom i restoranom u podnožju, povezanim podzemno s hotelskom kuhinjom *Bonavije*. (SI. 5.42. c) U proljeće 1961. godine novine javljaju da su namaknuta potrebna sredstva za gradnju tornja te kreću sondiranja terena, a glavni projekt 21-katnice visine 65-70 metara ide na odobrenje nadležnim tijelima.⁵⁷³ Nekoliko mjeseci kasnije spekuliralo se o gradnji drugog nebodera na istočnom kraju Korza, na spoju Starčevićeve, Gupčeve i Scarpine ulice, dakle, s očitim povjerenjem u dobru procjenu potreba tvrtki koje su djelovale na riječkom području, no naposljetku su obje investicije naprasno obustavljene 1962. godine izmjenom saveznih propisa o uvjetima financiranja.⁵⁷⁴ Međutim, iste te godine okončan će se podizanje Kotarskog zavoda za socijalno osiguranje, nakon raščišćavanja terena u Ribarskoj ulici i Slogin-kuli, kao dio planiranog polifunkcionalnog

⁵⁷² N. V., Neboder od četrnaest katova u centru Rijeke, u: *Novi list*, 17. 8. 1958.

⁵⁷³ *, Neboder do 21 kata u Starom gradu, u: *Novi list*, 7. 7. 1960., *, Završen idejni projekt riječkog poslovnog nebodera, u: *Novi list*, 13. 11. 1960., *, Osigurana izgradnja poslovnog nebodera, u: *Novi list*, 11. 4. 1961.

Novinari prenose da je prilikom predstavljanja projekta NO općine Stari grad, Zdenko Sila iznio da se razmišljalo o alternativnoj lokaciji tornja duboko unutar Staroga grada, ali se odustalo iz nekoliko razloga: zbog otežanog pristupa zgradi kroz splet povijesnih uličica, zbog rušenja objekata (trošak kompenzacije), kao i da bi to bilo značajno odstupanje od prihvaćenog plana asanacije Staroga grada. No, zanimljivo je da je ideja tako visoke građevine u srcu povijesne jezgre prošla *pro et contra* diskusiju prije nego je bila odbačena. No, možda je Sila svojim nastupom htio prevenirati upite vijećnika, odnosno odvratiti ih od takvih zamisli.

⁵⁷⁴ *, Govori se o gradnji drugog poslovnog nebodera, u: *Novi list*, 11. 10. 1961., *, Obustavlja se izgradnja pet poslovnih zgrada, u: *Novi list*, 22. 5. 1962.

sklopa. Projektom APB Vincek (Žarko Vincek i Josip Uhlik, 1959.), dobila se četverokrilna poslovna zgrada sa središnjim atrijem, no artikulacija njenog okoliša je izostala rezultirajući trajnim srazom nove arhitekture s povijesnim okruženjem.⁵⁷⁵

Ovi arhitektonski fragmenti svjedoče o nedostignutoj želji za redefiniranjem naslijeđenih visinskih gabarita zapadne margine Staroga grada, dok će se to obistinuti u samom njegovom središtu. Naime, upravnoj zgradi Sekretarijata unutrašnjih poslova NO Kotara Rijeka izdaje se 1958. godine lokacijska dozvola na urbanistički osjetljivom terenu iza OŠ *Brusić* (danas *Nikola Tesla*). Zdenko Sila nalagao je pažljivu gradaciju volumena budućeg zdanja, od dvorišne trokatnice za djelatnike policije do niskog trakta za primanje stranaka, uvučenog od linije Ulice žrtava fašizma. Tako bi se zaokružilo začelje školske zgrade i nova arhitektura skladno uklopila u građevne mase Grivice. U izvedbenom projektu (Franković i Bunetta, 1961.) glavna je zgrada povećala prostorne kapacitete, uz prešutan pristanak urbanista i javnosti, odnosno narasla na sedam katova s ostakljenim mostom-pasažom prema postojećoj zgradi policije na uglu Ulice žrtava fašizma, dok je u ostalom poštovala prvotne uvjete Urbanističkog instituta. Pravi kubus orijentiran je dužom stranicom prema jugu, gdje se i protežu nizovi kancelarija iza strogo ritmiziranih, vrpčastih fasadnih otvora. Povećana katnost omogućila je projektiranje raskošne konferencijske sale u površini čitave posljednje etaže, te terasu-vidikovac sa skulpturalnim pokrovom, ali se istovremeno objekt beskompromisno nametnuo Starom gradu nadvisujući susjednu katedralu Sv. Vida.⁵⁷⁶ (Sl. 5.43.)

Detaljni urbanistički plan Starog grada iz 1968. godine, u cilju osuvremenjivanja gradskog centra dopustit će veću slobodu autorskog projektiranja, ali uz zadržavanje visoko valoriziranih pročelja, koja se ponegdje moraju i faksimilno obnavljati, te respektiranje kontekstualnih osobitosti. Odnosilo se to na očuvanje gradograditeljskog nasljeđa povijesnog nukleusa Rijeke, prvenstveno zadanih visinskih gabarita. Izuzetak se ponovno učinio na rubnom području Gomile gdje se, sad već u tradiciji regulacijskih osnova, i dalje ostavlja omeđeni rezervat za visoku gradnju. Posljednji pokušaj manifestacije poslovne vertikale na toj poželjnoj lokaciji *vis-à-vis* hotela *Bonavia*, planirat će se u prvoj polovini 1968. godine, s početkom realizacije pomaknutim u 1970. godinu. Tada je projektom ureda Žarka Vinceka ponuđena izrada jedne

⁵⁷⁵ HR-DARI, JU-108, kut. 142, Zgrada Kotarskog zavoda za socijalno osiguranje, APB Vincek, ing. Žarko Vincek i ing. Josip Uhlik, 1959., LADA TURATO (bilj. 264), 186.

⁵⁷⁶ HR-DARI, JU-108, kut. 219, S.U.P. NO Kotara Rijeka, Rijeka-projekt, ing. Nikola Franković i arh. David Bunetta, 1961.

varijante 22-katnice, kako bi kompletirali sklop Kotarskog zavoda, a u GP Jadranu se spremio drugi. Autori su slijedili napatke urbanista koji su ovdje željeli vidjeti „iglu“, „*objekt laganih oblika, vitak, elegantan i da strši u nebo nešto kao jarbol Rijeke*“. No, Stambeno poduzeće, kao glavni investitor, nije bio zadovoljan viđenim rješenjima tornja-igle (danas bismo rekli tornja-olovke), očekivali su korpulentniji objekt veće korisne površine.⁵⁷⁷ I ova inicijativa je presječena gotovo u startu, no ovaj put na urgiranje struke, zagrebačkih i slovenskih urbanista koji su u to vrijeme došli pregledati novi plan Staroga grada, a ne iz materijalnih razloga. Kada je Emilijeva regulacija Staroga grada revidirana 1971. godine, u sjeverozapadnom kvadrantu tornjevi su zamijenjeni razvedenom četverokatnicom, te se gradskoj jezgri nakon toga više neće priuštiti visinski „šokovi“, ostat će konzerviran na povijesno dosegnutim katnostima.⁵⁷⁸

Međutim, u zaleđu Staroga grada tijekom 1960-ih i 1970-ih godina interpolirat će se stambeni tornjevi koji su promijenili gradski obzor i iz perspektive njegovog središta, odnosno potencirali kontrast u visinskim dimenzijama između starijih i novijih graditeljskih slojeva. Peterokatnice Nade Šilović u Brajšinoj ulici, kojima će se sučelice pridružiti dva Čičin-Šainova tornja po natječajnom projektu za Turnić (RK-58-1), kao i njegove preostale realizacije raspršene na strmom podbrežju i platou Kozale, nagovijestile su daljnje zaposjedanje ovog gradskog okruga visokom stambenom izgradnjom. U neposrednom radijusu Guvernerove palače krajem 1965. godine će se dovršiti i dotad najviši stambeni toranj poslijeratne Rijeke, ispunjavajući na neki način neostvarene ambicije gradskih čelnika za područje Gomile. Riječ je o direktnoj investiciji regionalnog autobusnog prijevoznika *Autotrans* koji je ovim projektom osigurao 36 stanova za svoje radnike.⁵⁷⁹ (Sl. 5.44. a-f) Skučena parcela ograničila je vodoravno pružanje objekta te je visinskom akumulacijom etaža opravdana vrijednost ulaganja: toranj ima 12 naseljenih katova, u postamentu još dvije korisne razine (jedna predviđena za kotlovnice i dva lokala, druga za zdravstvenu ambulantu za vozače), a u posljednjem 13. katu smještene su praonice i sušionice

⁵⁷⁷ H. BELICA, „Igla“ od 22 kata, u: *Novi list*, 31. 1. 1968.

⁵⁷⁸ H. B., 'Igle' ne dolaze u Stari grad, u: *Novi list*, 14. 6. 1968. U Zavodu za komunalnu djelatnost održana je konferencija za stručne goste koji su planu dali najvišu ocjenu, međutim, većina je sugerirala da se ne grade dva visoka nebodera na Gomili (koliko je planom bilo dopušteno) jer bi se narušila povijesna vrijednost ambijenta. Za tu su lokaciju predložili objekt visine četiri kata, razvedenog tlocrta, s kojim bi se dobila i veća iskoristiva površina. Takav tip građevine bit će ucrtan u revidiranu regulaciju prihvaćenu 1971. godine s kojom definitivno prestaje svaka ideja gradnje tornjeva uz Stari grad., NINA KUDIŠ, O mogućoj fizionomiji centra Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 35(1988.), 5(422), 10-11.

⁵⁷⁹ *, „Autotrans“ će izgraditi veliku stambenu zgradu, u: *Novi list*, 4. 6. 1963., *, „Autotrans“ će podići stambenu zgradu, u: *Novi list*, 3. 7. 1963.

rublja. Taj utilitarni završetak tornja od ostalih se etaža razlikuje samo rupičastom, prozračnom epidermom u središnjoj zoni pročelja, odnosno bočnim krajevima začelja. Projektant Branko Pavoković ovom je „kapićom“ iza fasade sakrio funkcionalne aspekte zgrade koje bi možda djelovale neugledno ili neprimjereno centru grada, kao što je vješanje rublja na otvorenoj terasi. No, zbog atmosferskog zagađenja industrijskim i lučkim djelatnostima sve češće će se vidati projektna rješenja koja nalaze alternativne prostore za obavljanje ovog svakodnevnog kućanskog posla na higijenski i vizualno diskretniji način. Također, u „kapiću“ je skrivena i strojarnica dizala, koja bi inače stršala iznad ravnoga krova, te je autor postigao „kutijasto“ obličje građevine, jednostavnu trijeznu siluetu uspravne prizme, po čemu podsjeća na Sušački neboder. Obje građevine bliske su i po tlocrtnim dimenzijama (Pavokovićev je neznatno širi u pročelju, te dva-tri metra u pobočjima), što je donekle uvjetovano lokacijom, ali vjerojatno i estetskim preferencijama, znajući da je ovaj stambeni toranj možda bio i kompenzacija za neostvoreni „Triglav“ gradskih vertikalala. Sličnosti tu i prestaju: Pavokovićev neboder voluminoznijeg je dojma, na stražnjoj strani dominiraju lođe s velikim staklenim stijenama kojima se osvjetljava stubišno okno, a teksturu ostalih fasada naglašavaju lođe dnevnih boravaka većih stanova i kratki, izbačeni balkoni kuhinja. Toranj ima tri stana po katu, od jednosobnih do dvosobnih sa sobicom, standardnog rasporeda, no autor se potrudio oko oblikovanja opreme, primjerice, posebno osmišljenog ugradbenog elementa uz ulazna vrata svakog stana koji služi za smještaj strujnog brojila (ostakljenog, da se može očitati s hodnika), a ispod ima i policu za telefonski aparat, nišu za odlaganje namirnica, unesenih predmeta i sl., te ormarić za cipele.⁵⁸⁰ Izvedba stambenog tornja se otegnula zbog ojačavanja konstrukcije, jer se uslijed gradnje dogodio potres u Skopju, o čemu će još biti riječi, te je betoniranje krovne ploče završeno 1964. godine, a objekt useljen krajem sljedeće, na zadovoljstvo novih stanara koji nisu imali prigovora na kvalitetu radova GP Gortan.⁵⁸¹

⁵⁸⁰ Hrvatski muzej arhitekture HAZU, Zagreb, fond Rijeka-projekta, jed. 888, Stambeni toranj „Autotransa”, ing. Branko Pavoković, idejni projekt (1962.) i glavni projekt (1963.)

⁵⁸¹ S. KOSIER, „Autotransova“ 12-katnica pod krovom, u: *Novi list*, 2. 9. 1964., D. C., Sve u najboljem redu, u: *Novi list*, 14. 2. 1966.

5.11. (Ne)prihvatanje tipologije stambenog tornja

Povratak visoke izgradnje u Rijeci u drugoj polovini 1950-ih godina, nakon ratne i poratne pauze, predvodile su investicije stambene namjene, iako su biti predlagani, ali rijetko realizirani projekti za visoke poslovne, administrativne i industrijske objekte. Kocmutovih šest tornjeva uz Bulevard Marksa i Engelsa inaugurirali su novu koncepciju riječke stanogradnje i urbanističkog planiranja koja, prema njenim ideatorima, Zdenku Kolaciju i Zdenku Sili, počiva na logici samog grada – njegovog geografskog položaja, baštinjenih graditeljskih sklopova i prostornog zoniranja. Dvadesetak godina kasnije u intervjuu za *Novi list*, osvrćući se na dotične tornjeve na Bulevardu, Kolacio će potvrditi svoje tadašnje stavove: „*Prvim visokim objektima koje smo locirali duž tada novog bulevara, iznad industrije u zapadnom prostoru grada (...), odredili smo naš stav da Rijeka mora svoj izlaz tražiti u „osvajanju visine“. Držim da je to logično i jedino moguće za jedan grad takve konfiguracije terena, orijentacije, odnosa prema moru itd.*“⁵⁸²

Tendenciju visinskog rasta Rijeke u sljedećem periodu normirane stanogradnje do polovine 1960-ih godina, predodredila su dva faktora: 1.) urbanistički – vertikalizacija grada radi veće iskoristivosti terena, ali i kreiranja suvremenog *skylinea* (nebopisa) Rijeke, 2.) financijski – racionalizacija troškova stanogradnje kao instrument učinkovitijeg ublažavanja stambene krize. Procesu su se odvijali simultano, odnosno uvjerenje gradskih urbanista o potrebi povišenja katnosti novogradnji, utemeljeno na analizi riječke topografije i povijesnog razvoja te projekciji daljnjeg rasta grada, našlo je političku podršku u tada aktualnim nastojanjima na smanjenju cijene stambenih jedinica. Rijeka se mogla podičiti jednim od komparativno najjeftinijih stambenih kvadrata u zemlji, dok je najizravija posljedica novih propisa bilo preferiranje stambenih tornjeva koji se počinju masovnije uvoditi u urbano tkivo. Tipološka analiza realiziranih višestambenih zgrada na temelju natječajnih radova za Turnić i poslije registriranih tipskih projekata, pokazala je da stambeni tornjevi prednjače po brojnosti rješenja, ali i po učestalosti aplikacije. Najčešće su izvođeni tornjevi do 5-6 stambenih etaža, kakvi su smatrani i najekonomičnijima u pogledu omjera građevinske (bruto) i korisne (neto) površine objekta, iskorištenosti instalacija i ugrađenih uređaja, ali i bili obzirni prema komforu stanara. Povećanje visine stambenih zgrada nije uzeto *a priori* kao najbolje rješenje, dapače, u pogledu stambenih objekata novih naselja ne postavljaju se neumjereni zahtjevi. Kako su Zdenko Sila i Radovan

⁵⁸² G. MILIĆ, Zdenko Kolacio: Crtež ništa ne skriva, u: *Novi list*, 12. i 13. 7. 1975.

Miščević zaključili u svojem referatu o optimalnim veličinama stambenih zajednica: „*Međutim, pri planiranju visine objekata u potpuno novim stambenim zajednicama ne bi trebalo uzimati u obzir isključivo kriterijum ekonomičnosti na štetu biološkog minimuma stanovanja i budućeg standarda stanovnika. Iz takvog razmatranja proizlazi da same površine pod stambenim zgradama nemaju odlučujući utjecaj na veličinu stambene zajednice, jer su te površine u odnosu na ostale potrebne površine naselja malene. Uz određeni broj stanovnika u naselju i uz isti urbanistički standard naselja, a različitu visinu izgradnje ukupna površina naselja osjetno ne varira. Prema tome, ovaj faktor ekonomične iskorištenosti prostora nije vjerojatnost od takvog značaja kako se općenito shvaća. I u pogledu ekonomičnosti troškova izgradnje naselja u odnosu na i visinu objekta također bi trebalo vršiti solidne analize na osnovu iskustva.*“⁵⁸³ Riječka stambena naselja oslikavaju taj konzervativniji pristup, kako je već napomenuto, najviši tipski projekt stambenog tornja Marčeta-Stanić izvođen je maksimalno kao 11-katnica, a samo je Milićevićevom tornju u Turniću, kao glavom orijentiru naselja, bila dozvoljena visina od 12 stambenih etaža.

Druga bitna posljedica stambene reforme bilo je forsiranje gradnje stambenih solitera, samostalnih jedinica koje se mogu multiplicirati u gradskom prostoru, što je odražavalo i tada vodeću urbanističku doktrinu. Implicirana „modernost“ suvremenog urbanizma odnosila se na planiranje autonomnih stambenih susjedstva po CIAM-ovskim načelima „tower-slab“ (toranj-lamela) urbanizma, tj. naselja čija se morfologija temelji na prostorno-dinamičkoj kompoziciji polegnutih zgrada i stambenih tornjeva na nevidljivom ortogonalnom ili slobodnom rasteru, oplemenjena zelenim površinama te pješačkim i cestovnim komunikacijama. U naseljima Turnić i Ogranak omjer stambenih tornjeva i lamela bio je relativno ujednačen, a postignute su i određene vizualne cjeline stambenih tornjeva, na Turniću uz Šibensku cestu i Antuna Raspora Španca, a na Ogranku oko središnjih javnih sadržaja i rekreativnih površina. Oba naselja su unijela novo mjerilo u dotadašnju sliku Rijeke s mora, ali su na razini korisnika i gradskog pješaka pružala, ipak, dojam nezaokružene urbanističke koncepcije zbog nesklada sa zatečenim

⁵⁸³ ZDENKO SILA, RADOVAN MIŠČEVIĆ, Optimalne veličine stambenih zajednica, u: *Arhitektura urbanizam*, 3(1962.), 14, 46.

Ekonomске smjernice za stambene zgrade novih naselja postavljene su već u publikaciji *Stambena zajednica* 1958. godine, na temelju inozemnih izračuna isplativosti stambenih tipologija. Kao granični element zadan je 5-etažni blok jer se do te visine ne mora ugrađivati dizalo koje značajno poskupljuje gradnju. Preporučeno je da oko 65 % stanovnika stambene zajednice živi u takvih 5-etažnim zgradama tlocrtnog oblika 18 x 18 m, dakle, niskim „tornjevima-kockicama“, čiji broj je zbog navedenih preporuka i proliferirao u ovom razdoblju., *Stambena zajednica* (bilj. 465), 31, 44.

građevinskim strukturama, komunalne neuređenosti okoliša i slabe povezanosti zgrada na nezahvalnom terenu. Zamijetio je to i Oliver Minić, tada docent na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, referirajući se na riječku situaciju u svom eseju o visokoj stambenoj izgradnji 1961. godine: „Visoki objekti mogu imati i zamašniju ulogu – da ostvare veliku urbanističku kompoziciju sa daljinskim dometom, ali ona mora imati povoljno dejstvo i u detalju, na bliskim rastojanjima. Pri tome najčešće učestvuju u igri plastičkih volumena i ranije stvoreni objekti, bilo sasvim skorašnji ili čak iz nekoliko ranijeg historijskog perioda. Tu se najčešće javljaju poteškoće usklađivanja i postizanja uravnotežene i ujednačene celine. To se može primetiti na velikom stambenom kompleksu u Rijeci, izrađenog poslednjih godina pretežno visokim objektima, koji obuhvataju i neke ranije izgrađene objekte, od kojih je naročito markantan niz srednje visokih zgrada u smaknutom poretku. U opštoj panorami, koja se dobija pregledom s mora, kompleks deluje impresivno, mada je kompozicija nedorečena i pomućena prethodnim fragmentarnim i nesagledanim potezima. Sa zemlje, iz bliske perspektive, plastika naselja je gruba, nesagledljiva.”⁵⁸⁴ Minićeva opaska ciljala je u srž problema oko korištenja visokih stambenih zgrada, tj. davanje prednosti „imidžu“, uvjetno rečeno, kontroliranom efektu visokih stambenih struktura na promatrača iz daljine, a manje na funkcionalnost naselja i privlačnost svakodnevice u takvom ambijentu.

Neosporno je da su stambeni tornjevi koliko arhitektonska, toliko i urbanistička tema. U ovim godinama pojačane produkcije naglašavala se odgovornost za njihovo oblikovanje, ali i djelovanje u gradskom krajoliku. Kako je upozorio Milorad Macura: „Soliter traži nova rešenja. Njegova uloga u prostoru, kada se javlja kao kulminacioni motiv neke gradske cjeline, ne dozvoljava ni standardnost ni nedorečenost. Pored svog naglašenog individualiteta – i upravo zbog njega – soliter je više sastojak cjelokupnog urbanog tkiva, nego ma koja druga zgrada. Pejzaž, veličina i karakter grada, njegove funkcije, struktura i dimenzije drugih objekata, plastika terena, opšta panorama i svojstva užeg ambijenta, presudniji su za nastajanje ili dimenzioniranje većine solitera, nego potrebe investitora ili stvaralačka ambicija arhitekta.”⁵⁸⁵ Primjenjujući ove kriterije na Rijeku, u obranu arhitekata treba reći da je širenje tipologije stambenog tornja koincidiralo s erom izrazite štednje te se, kako smo već rekli, većina projektnih rješenja koncentrirala na funkcionalnost stambenog prostora nauštrb eksperimenta

⁵⁸⁴ OLIVER MINIĆ, Visoki objekti u gradu, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 63.

⁵⁸⁵ MILORAD MACURA, Kule savremenih gradova, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 3.

sa tlocrtnim oblicima ili dekorativnim repertoarom. Većina korištenih tipova ipak je izvojevana javnim natječajem, dakle, prošli su kroz višestruki stručni filter, što je izrazito važno, a da je realiziran i prvonagrađeni rad Dragomanovića i Kučana za naselje Autoput, vjerojatno bi bilanca razdoblja, u smislu arhitektonske kvalitete, bila povoljnija. Što se tiče urbanističkih razloga češće implementacije tipologije, bili su dobro potkrijepljeni procjenom osobitosti lokalne konfiguracije terena i povijesnog stasanja grada. Kako je prilikom analize naselja Turnić i Ogranak (još jednom) pojasnio Kolacio, dotadašnje longitudinalno prostorno protezanje Rijeke za suvremenu stambenu izgradnju ostavilo je slobodne samo obronke strmih padina iznad povijesnog središta ili na njegovim krilima, potičući bujanje grada u visinu. Zbog jedinstvenog spleta faktora, i suvremeni urbanistički tretman Rijeke treba biti jedinstven jer se uvjeti planiranja „teško mogu komparirati s nekim drugim lučkim gradom u našoj zemlji. Stoga se pouke mogu izvući samo nakon dubljeg ulaženja u problematiku odnosne sredine. Vjerujemo, da je put koji je našla Rijeka onaj što odgovara njenim specifičnim uslovima.“⁵⁸⁶

Unikatnost i specifičnost Rijeke među jadranskim gradovima (i šire) po pitanju povijesnog razvoja i prostornih uvjeta, u ovim se godinama po prvi put eksplicitno izriče, ubrzo postajući dominantni narativ, dapače, objektiv kroz koji se promatraju suvremena arhitektonska ostvarenja i transformacije gradskoga tkiva. Možemo to provjeriti i na reakcijama javnosti na visinsku nadogradnju Rijeke u ovom periodu. Propulzivnu izgradnju visokih stambenih zgrada u europskim metropolama tijekom 1950-ih godina domaći stručnjaci pratili su u stranim arhitektonskim časopisima, kao i u priložima u tuzemnom tisku, poput reportaža u *Čovjeku i prostoru* s berlinske izložbe *Interbau 57*, toliko bitne za diseminaciju ovog stambenog tipa.⁵⁸⁷ Na prijelazu u naredno desetljeće, međutim, stambeni tornjevi već niču posvuda u Jugoslaviji, u velikim i malim gradovima, uz povijesna središta i u periferijskim naseljima, često voluntaristički, mimo profesionalnih autoriteta. Osim stambenih, realiziraju se i poslovni tornjevi prema američkom modelu kao naličje istog trenda.⁵⁸⁸ Rasprostranjenost i brzina ovog

⁵⁸⁶ ZDENKO KOLACIO, Nova izgradnja u Rijeci, u: *Arhitektura*, 15(1961.), 5-6, 12-15, 12.

⁵⁸⁷ S. Ž., Međunarodna izložba građevinarstva u Berlinu, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 57, 4., BRANKO VASILJEVIĆ, Interbau – Berlin: pregled rekonstrukcije i planiranja gradova, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 62, 2., BRANKO VASILJEVIĆ, Interbau – Berlin, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 63, 2., S. GVOZDANOVIĆ, Interbau Berlin – četvrt Hansa, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 68, 3.

⁵⁸⁸ Kako tumači Vladimir Kulić, nakon beogradskog postava MoMA-ine izložbe *Contemporary Art in the USA* 1956. godine, na kojoj su prezentirane ikone modernističkog pokreta, uključujući Lever House u New Yorku i čikaški tornjevi Mies van der Rohea, gotovo svaki jugoslavenski grad do kraja desetljeća želio je podignuti svoju visoku kuću po američkom modelu, tj. s ostakljenim ovješnim pročeljem, „američkom fasadom“, kako se tada

fenomena zahtijevala je stručni dijalog, kako usuglašavanje stavova unutar arhitektonskog miljea, tako i komuniciranje prema široj javnosti. Pojedina ostvarenja dobivaju pozitivnu ocjenu struke – stambeni tornjevi Ivana Antića u Beogradu, Iblerov toranj u Martićevoj, pa i Milana Žerjavića na križanju Vukovarske i Držićeve ulice, a oko drugih visokih zdanja, kao primjerice Iličkog nebodera (Slobodan Jovičić, Josip Hitil i Ivan Žuljević) lomila su se koplja.⁵⁸⁹ Prvi opširniji pregled produkcije stambenih tornjeva pokušao se napraviti u tematskom broju beogradskog časopisa *Arhitektura urbanizam* 1961. godine, iz kojeg su već citirana mišljenja glavnog urednika Olivera Minića i arhitekta Milorada Macure.⁵⁹⁰ Iste godine u Splitu je organizirano savjetovanje o izgradnji visokih solitera na području grada, potaknuto gradnjom Bombardellijeva tornja za radnike poduzeća *Pomgrad* u Gundulićevoj ulici, prvog splitskog nebodera, kao i podmakli tijekom niza novih investicija, poput grupe Fabrisovih tornjeva na Glavičinama ili Vitićevog tornja u Poljičkoj ulici.⁵⁹¹ Anegdotalno, zabilježena je i epizoda sa „plavim“ i „crvenim“ 14-katnicama Dinka Vesanovića u Šibeniku, prvim vertikalama grada koje su izazvale nerazumijevanje lokalnog stanovništva te su arhitekt i djelatnici Biroa za stambenu izgradnju morali pred građanima braniti vrijednosti projekta.⁵⁹² Meritorni polemički tekstovi doći će od Grge Gamulina, tada najvokalnijeg kritičara iz redova povjesničara umjetnosti, koji će braniti tezu da baštinjene vrijednosti i modernitet moraju

govorilo. Među najmonumentalnije vertikale tog tipa izdvaja Zgradu društveno-političkih organizacija u Novom Beogradu (Mihailo Janković i Dušan Milenković, 1959.-1964.), Dom omladine u Beogradu (Dragoljub Filipović i Zoran Tasić, 1961.) i Zgradu Radničkog sveučilišta u Novom Sadu (Vojislav Midić i Milan Đokić, 1966.), MAROJE MRDULJAŠ, VLADIMIR KULIĆ, WOLFGANG THALER, *Modernism In-Between: The Mediatorary Architectures of Socialist Yugoslavia*, Jovis, Berlin, 2012., 39.

⁵⁸⁹ VJENCESLAV RICHTER, Stambeni tornjevi u Beogradu, u: *Arhitektura*, 14(1960.), 1-3, 33., ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Stambeno-poslovna zgrada u Zagrebu, u: *Arhitektura urbanizam*, 1(1960.), 2, 16-17., ZDENKO KOLACIO, Ulica Proleterskih brigada u Zagrebu, u: *Arhitektura urbanizam*, 1(1960.), 5, 3-13., ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Zagrebački neboder, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 92, 2-3., DARKO VENTURINI, Zagrebački neboder, u: *Arhitektura urbanizam*, 1(1960.), 1, 14-17.

⁵⁹⁰ U ovom broju prezentirano je dvadesetak stambenih tornjeva iz Slovenije, Srbije, Vojvodine, Makedonije i Bosne i Hercegovine, iz Hrvatske samo toranj u Karlovcu arh. Milana Bijelića, jer su neki zagrebački i splitski primjeri uvršteni u prethodne brojeve časopisa.

⁵⁹¹ Savjetovanje je organizirano na poticaj Ivana Vitića koji je od splitskog Savjeta za urbanizam tražio da razmotre povećanje katnosti njegovih planiranih solitera na istočnom ulazu u grad (uz Poljičku cestu, tadašnju Rade Končara). U dvodnevnom skupu javnog karaktera sudjelovali su pozvani stručnjaci (Neven Šegvić, Antun Ulrich, Berislav Kalogjera, Žarko Turketo, Lovro Perković,...) te su izdani i zaključci skupa. Međutim, preporuke su došle prekasno s obzirom na već veliki broj odobrenih visokih gradnji., SANJA MATIJEVIĆ BARČOT (bilj. 474), 205., VOJKO MIRKOVIĆ, BRUNO BEGOVIĆ, Splitski soliteri, u: *Slobodna Dalmacija*, 29., 30. 11. i 1. 12. 1961.

⁵⁹² Projektirani 1959. godine i zavidne visine, Vesanovićevi tornjevi „probili su led“ u dalmatinskom kontekstu te su, i prije splitskih okomica, poslužili za kristaliziranje stanova o novoj tipologiji. Vesanović je, zbog lokalnog pritiska, napisao i referat o visokoj izgradnji objavljen u časopisu *Građevinar* (1959., br. 7, 221-224.), DAROVAN TUŠEK, *Dinko Vesanović*, Društvo arhitekata Splita, 2001., 63-69.

pronaći zajedničko tlo te da povijesne vedute jadranskih gradova, od Kopra, Zadra, Splita, Dubrovnika, ne smiju postati „iskidane panorame“, narušene „materijalnim pragmatizmom“ i „tehnokratskim duhom“, pozivajući arhitekta da ne idu linijom manjeg otpora, da izađu iz standardnih morfologija i umjesto akontekstualnih interpolacija osmišljavaju kreativnija pročelja naših primorskih gradova.⁵⁹³ Kolacio je izrazio isti sentiment da „bolest ili pošast, koja je nastala u posljednje vrijeme za izgradnjom visokih objekata u Evropi zahvatila je i našu zemlju“, smatrajući da tornjevi moraju imati funkcionalno i prostorno opravdanje, a ne biti predmetom mode ili komunalnog nadmetanja.⁵⁹⁴ Dakle, niti Kolacio nije bio zagovornik insertiranja suvremenih visokih objekata u bilo kakvo okruženje, iako je prema Rijeci permissivniji nego prema drugim sredinama, i dok je djelovao kao gradski urbanist, i kasnije kad se iz Zagreba osvrće na rad riječkih kolega. Tako je u još jednom navratu osjećao potrebu izraziti svoje mišljenje o fizionomiji Rijeke, u trenutku kad se pripremao drugi Emilijev urbanistički plan Staroga grada: „U vrednovanju uloge centra nije moguće izostaviti još jednu, a ta se odnosi na panoramski gabarit središta grada u odnosu na čitavo ostalo gradsko područje. Intenzivan razvoj i izgradnja grada mnogo je izmjenila njegov panoramski izgled. Skoro bi se moglo reći da je u današnjoj situaciji centar pritisnut dominacijom jakih grozdova visokih objekata što se nižu prema Kantridi i s druge strane prema Martinšćici. Znači da i ovaj pristup problemu oblikovanja centra nameće potrebu jače orijentacije prema vertikalama, a to je u skladu sa eksploatiranjem vrijednosti površine centra grada.“⁵⁹⁵ U Rijeci se tolerira, pa i potiče, ono što se u drugim gradovima osporava, a to su značajnije modifikacije povijesne jezgre. Negativnih stručnih reakcija na visinske proboje Staroga grada, poput podizanja tornja Sekretarijata unutrašnjih poslova, po svemu sudeći nije bilo, iako se interpolacija dogodila upravo u vrijeme najveće pozornosti posvećene ovom problemu. U Rijeci se ne može uočiti jača objecka na postavljenu putanju gradskog razvoja; ako je i bilo disonantnih razmišljanja, diskutirala su se u kuloarima, a ne preko javnih medija ili drugih platformi stručne konverzacije. Snažnije reakcije moguće su izostale jer je „riječki strop“ u startu bio viši nego u drugim

⁵⁹³ Između ostalih, riječ je o tekstovima *Kriva linija* (1960.), *Iskidane panorame* (1962.), *Pandorina kutija* (1962.), *Sporazum s arhitektima* (1962.), izvorno objavljenima u dnevnim tiskovinama i stručnoj periodici te sabranima u knjizi: GRGO GAMULIN, *Arhitektura u regiji*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1967., 59-60, 85-86, 93-94, 109-120.

⁵⁹⁴ ZDENKO KOLACIO, *Tornjevi u slici grada*, u: *Čovjek i prostor*, 7(1960.), 100, 12.

⁵⁹⁵ ZDENKO KOLACIO, *O rekonstrukciji centra Rijeke*, u: *Novi list*, 15. 2. 1967.

S manjim izmjenama Kolacio je tekst objavio i u časopisu *Čovjek i prostor*., ZDENKO KOLACIO, *Srce grada Rijeke*, u: *Čovjek i prostor*, 14(1971.), 171, 2-3.

hrvatskim gradovima. Zbog obilježenosti grada monumentalnim austrougarskim i međuratnim gradnjama, nove gradske okomice se ne percipiraju kao drastični događaji ili nepoželjne pojave. Upravo suprotno, osjeća se da je postojala goruća želja da se nadmaše raniji visinski parametri, osobito glavni miljokazi vertikalizacije grada – Riječki i Sušački neboder. Milićevićevom tornju na Turniću i Pavokovićevom na Pomeriu u novinskim će se natpisima brojati katovi da se ocijeni koliko su se približili konkurentima, a praćenje peripetija oko investicije poslovnih nebodera na Gomili i korijenu Korza svjedoči da Rijeka nije htjela samo „preskočiti“ samu sebe po pitanju visine, nego svojem katalogu visokih zgrada pridodati i najsvremeniji model ostakljene kutije na čeličnoj konstrukciji. U nedostatku konkretnih pomaka na tom planu, jedna će utilitarna, industrijska gradnja biti u medijima dočekan kao prva građevina koja je nadvisila Riječki neboder – žitni silos kapaciteta 30 000 tona s tornjem-strojarnicom visokom 59 metara na Budimpeštanskoj obali ispred željezničkog kolodvora, monumentalni sklop koji je po dovršetku 1962. godine zaista izmijenio obalnu vizuru grada, doduše, možda ne na način kako su to priželjkivali gradski planeri.⁵⁹⁶

U ovom turbulentnom periodu, više u drugim sredinama, nego u Rijeci, toranjska tipologija prešla je put od kurioziteta, preko (ne)poželjnog gosta, pa i uljeza, do relativne normalizacije. U lokalnom kontekstu, iako nisu bili novost, tornjevi su se ipak morali nanovo udomačiti i zauzeti neke nove gradske pozicije i funkcije. Kroz stručni rad protagonista iz urbanističkog, arhitektonskog i građevinskog sektora, fondovske su godine iskorištene za uobličjenje riječke taktike masovne stanogradnje. Posljednja popudbina ovog razdoblja bit će zajednički dogovor početkom 1963. godine predstavnika gradskih vlasti, Gradskog fonda, investitora, građevinara i Urbanističkog instituta o potpunoj preorijentaciji na nebodersku gradnju za tri godine⁵⁹⁷, kako bi nakon 1965. godine mogla bez zadržke krenuti egzekucija domišljenih principa, era dominacije visoke stambene izgradnje.

⁵⁹⁶ Arhitektonski projekt žitnog silosa izradio je ing. Josip Uhlik (Rijeka-projekt, 1954.), a tehničke aspekte ing. Andrija Antić., LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN (bilj. 290)

⁵⁹⁷ *, Poslije 1965. godine – samo neboderi, u: *Novi list*, 19. 2. 1963.

6. TRŽIŠNA STANOGRADNJA: DOMINACIJA TIPOLOGIJE STAMBENOG TORNJA, 1965.-1980.

Uvođenje tržišnog modela stanogradnje koincidiralo je s još jednim teritorijalnim preustrojem Rijeke. Tri dotad zasebne općine (Zamet, Stari grad i Sušak) 1962. godine spajaju se u jedinstvenu općinu Rijeka, objedinjujući planiranje stambene opskrbe stanovništva na području grada. Za mandata sposobnih gradonačelnika, odnosno predsjednika Skupštine općine Rijeka, Dragutina Haramije (1965.-1969.) i Nede Andrić (1969.-1974.), Rijeka bilježi rast ukupnog društvenog dohotka razvojem i jačanjem postojećih gospodarskih grana (brodogradnja, prerada nafte i naftnih derivata, metaloprerađivačka industrija, lučki transport, trgovina, uslužne djelatnosti, promet, tranzitni turizam), a pozitivni ekonomski rezultati potaknuli su unapređenje gradske infrastrukture, porast društvenog standarda i osobnog standarda građana. Od 1965. godine značajna ulaganja u objekte javne namjene, poput izgradnje bolničkih odjela, specijalističkih poliklinika i zdravstvenih stanica, osnovnih škola i vrtića, sportskih ustanova (plivački bazen na Kantridi, Dvorana mladosti na Trsatu, Sportska dvorana na Kozali), kao i Doma umirovljenika na Kantridi i Muzeja narodne revolucije, financirana su iz programa društvene solidarnosti, tj. sredstvima samodoprinosna građana.⁵⁹⁸

Dobre ekonomske pokazatelje pratili su i demografski trendovi: Rijeka je prema popisu stanovništva 1961. godine prvi puta prešla 100 000 žitelja, da bi 1971. godine narasla na 132 000, a 1981. godine dosegla 164 000 stanovnika. Pritisak novodoseljenog radništva na stambene kapacitete grada izražena je karakteristika ovog razdoblja, osobito jer će produkcija stambenih jedinica uvijek zaostajati za stvarnim potrebama. Društveni sektor stanogradnje imao je osjetne amplitude u broju realiziranih stanova, periodi stagnacije ili pada smjenjivali su se s vrlo produktivnim godinama, od kojih se kao najuspješnije ističu 1972., 1976., 1977. i 1979. godina s 1 525, 1 880, 1 807 i 1 392 dovršena stana. Ukupno je od 1966. do 1981. godine realizirano 17 545 društvenih stanova te oko 3 700 stanova u individualnoj režiji.⁵⁹⁹

Stambena izgradnja i dalje se fokusirala na podizanje cjelovitih stambenih naselja, stoga će i ovaj pregled slijediti realizaciju pojedinih gradskih cjelina, od dovršetka Turnića i Autoputa,

⁵⁹⁸ *Povijest Rijeke* (bilj. 181), 428.

⁵⁹⁹ DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), tablice br. 2 i 29, *Rijeka 1974-1978.: društveno-ekonomski razvoj, delegatska skupština i njeni organi, kronologija događaja*, (ur.) Miroslav Bajzek, Rijeka, 1978., 114., *Rijeka 1978-1982.: društveno-ekonomski razvoj, delegatska skupština i njeni organi, oproštaj Rijeke s Titom, kronologija događaja, prilozi*, (ur.) Miroslav Bajzek, Rijeka, 1982., 71.

preko naselja na istočnom dijelu grada (Vojak, Krimeja, Donja i Gornja Vežica, Pećine), rekonstrukcije središnjih stambenih zona Rijeke i Sušaka (Bulevard, Belveder, Kozala) do urbanizacije zapada grada (Rastočine, Podmurvice, Zapadni Zamet), ali i prezentirati neostvarene planove za toranjske skupine i visoka stambena naselja, od kojih je najvažnije „visoko“ Krnjevo. Vremenski raspon određen je odnosom prema visokoj stambenoj izgradnji, odnosno omeđen dvjema političkim odlukama koje su odredile karakter društvene stanogradnje, naročito primjenu tipologije stambenog tornja: dogovorom političkih čelnika, urbanista i građevinara da će nakon 1965. godine prevladati izgradnja visokokatnica, do skupštinske odluke donijete za mandata gradonačelnika Vilima Mulca (1978.-1982.) o limitiranju katnosti budućih stambenih zgrada koja je, *de facto*, označila završetak „neboderske ere“. Unutar promatranog razdoblja posebno će se tematizirati ustroj i funkcioniranje gradskog komunalnog sustava, stručnih službi te projektantskih, građevinskih i urbanističkih organizacija, kao i zakonske odredbe koje su disciplinirale izgradnju visokih stambenih objekata učinivši ih sigurnijima i izdržljivijima na okolišne čimbenike. Na kraju će se izložiti prikupljene izjave i svjedočanstva kojima se može donekle rekonstruirati atmosfera rastućeg građanskog i stručnog nezadovoljstva visokom stambenom izgradnjom tijekom 1970-ih godina, od iskustva i reakcija stanara na život u stambenim tornjevima (kritika „odozdo“), do profesionalne i političke revalorizacije poslijeratnog sistema i postulata riječke stanogradnje (kritika „odozgo“).

6.1. Gradske službe i (ne)organizacija tržišne stanogradnje

Tranzicija na sustav tržišne stanogradnje događala se postupnim restrukturiranjem administrativnih i stručnih službi od 1962. godine te implementacijom saveznih i republičkih odluka. Preslagivanje stambenih odnosa bio je dio procesa deetatizacije čitavog ekonomskog sistema SFR Jugoslavije, odnosno smanjenja utjecaja državnih tijela na privredne subjekte te zaokreta prema tržišnom gospodarstvu. Stambenom reformom korjenito se mijenjaju ekonomske kondicije stambene izgradnje. Cilj je bio osloboditi stambenu privredu budžetskog načina financiranja i distribucije stanova, učiniti ju neovisnijom od upravnog aparata. Na polju stanogradnje to je prvenstveno značilo veću decentralizaciju financiranja, u cilju da stanovanje postane sastavnim dijelom osobne potrošnje stanovništva, tj. da građani, uz pomoć društvene zajednice, samostalnije pribavljaju stanove kupnjom ili najmom, kao i da privredne organizacije neovisnije rješavaju stambeno pitanje svojih zaposlenika. Dosadašnji fiksni stambeni doprinosi

kojim su se alimentirala sredstva za stambenu izgradnju u Gradskom fondu, sada se izdvajaju u namjenske fondove zajedničke potrošnje radnih organizacija te služe za neposrednu nabavu stanova ili kreditiranje radnika. Građevinska poduzeća, u toj konstelaciji, postaju proizvođači stanova – potrošačkog dobra, koji su stimulirani unaprijediti i racionalizirati svoj unutrašnji ustroj i procese rada kako bi smanjili troškove te povećali asortiman izgrađenih stanova da zadovolje kupce, a sve kako bi uspješno ostvarivali prihod na slobodnom tržištu stanova. Građevinska poduzeća kao investitori stanogradnje kreditiraju se preko bankarskog sustava, umjesto općinskih ili republičkih fondova, jednako kao i individualni kupci ili drugi ulagači. Na bankarskom je sektoru bila odgovornost osigurati mobilnost kapitala i ravnopravni tretman društvene i individualne stanogradnje.⁶⁰⁰ Posljedica je bila pravno ukidanje Gradskih fondova 1965. godine te prebacivanje akumuliranih sredstava u banke, u riječkom slučaju – Riječku banku, koja će još tijekom 1966. i 1967. godine dovršavati prethodno preuzete obveze Fonda. Time je formalno zaključena vrlo produktivna fondovska faza stanogradnje, dapače, 1966. godine postignut je rekord u broju dovršenih stanova u društvenom vlasništvu (1 299), kvantitativni vrhunac riječke poslijeratne stambene izgradnje.

U *Novom listu* objavljena je serija „oproštajnih“ članaka, punih pohvala za djelovanje Gradskog fonda, a jednako pomno su praćeni i daljnji potezi gradske uprave.⁶⁰¹ Ivan Pavešić, posljednji direktor Gradskog fonda, rasformiranjem svoje ustanove otišao je u mirovinu iz zdravstvenih razloga, a Marijan Baćac, njegov zamjenik, preuzeo je direktorsku funkciju u Poduzeću za gospodarenje stambenim fondom koje je krajem 1965. godine osnovala Skupština općine Rijeka. Nakon perioda uhadavanja na čelo nove gradske službe stupa Božidar Hlača, a od ljeta 1966. godine djeluje pod kraćim nazivom – Stambeno poduzeće. U skladu s novim zakonskim okvirima, Stambeno poduzeće zajedno sa kućnim savjetima upravlja stambenim i poslovnim prostorima u društvenom vlasništvu financirajući tekuće i investicijsko održavanje objekata naplatom stanarina, komunalija (režija) i doprinosa za korištenje gradskog zemljišta. Vršilo je

⁶⁰⁰ PERO JURKOVIĆ (bilj. 429), 74-80., GRGA JELINIĆ (bilj. 429), 28.

⁶⁰¹ *, Ispunjena očekivanja: Gradski fond za stambenu izgradnju, u: *Novi list*, 1. 5. 1965., *, Ogromna uloga Fonda, lijepa bilanca institucije koja nestaje, u: *Novi list*, 8. 10. 1965., H. B., Fond neće ostati dužan, u: *Novi list*, 20. 12. 1965., H. B., Bilanca vrijedna hvale, u: *Novi list*, 9. 2. 1966.

Fondovske godine ostale su u lijepom sjećanju i Klementu Miculiniću koji je desetljeće i pol kasnije podijelio podatak da je grupa od 15 stručnjaka Gradskog fonda za svoj trud dobila priznanje Savezne vlade, a riječka stanogradnja bila predmetom pohvale zbog organiziranog i planskog rada, spominjana na konferencijama gradova Jugoslavije., *, Razgovor s razlogom: Urbanizam i arhitektura plaćaju danak diktatu, u: *Naša Rijeka*, 3(1981.), 28, 8-9.

i prodaju stanova, zamjene stanova, zakup poslovnih prostorija, preko Stambenog poduzeća mogle su se dogovoriti adaptacije stanova u društvenom vlasništvu, imalo je niz servisa za održavanje stambenog prostora, u prvom redu zajedničkih dijelova zgrade, upravljalo je gradskim toplanama itd.⁶⁰²

Primarni razlog daljnje transformacije gradskih odjeljenja bilo je poboljšanje obavljanja zakonskih dužnosti lokalne samouprave kako bi tržišna strategija zaživjela i donijela očekivani benefit omasovljenja stanogradnje. U tu svrhu na općinskom nivou morale su dobro funkcionirati sljedeće stavke: 1.) pravovremena izrada i usvajanje urbanističkih planova stambenih naselja, 2.) kontinuirano uređenje građevinskog zemljišta, 3.) izgradnja pratećih komunalnih objekata (infrastrukture) i zgrada društvenog standarda u novim naseljima.⁶⁰³

Što se tiče komunalnog gospodarenja zemljištem i investicija u primarnu komunalnu mrežu i prateće objekte, 1962. godine se osnivaju dvije nove pravne instance: Zavod za komunalnu djelatnost i Fond za unapređenje komunalne djelatnosti. Zavod je trebao obavljati široki dijapazon poslova vezanih uz pripremu gradskoga terena za novogradnje stambene i druge vrste, poput vođenja računa o imovinsko-pravnim odnosima, uključujući postupke eksproprijacije i kompenzacije vlasnika, izrade geodetskih planova, izdavanja uvjeta građenja, organizacije i nadzora nad opremom zemljišta, te surađivati s Urbanističkim institutom, investitorima i građanima. Fond je financijski pokrивao usvojene planove komunalne djelatnosti Zavoda, poput izgradnje trafostanica, vodovoda, plinovoda, gradskih ulica, postavljanja i održavanja komunalne opreme (javna rasvjeta, dječja igrališta, uređenje okoliša, pošumljavanje i sl.).⁶⁰⁴ Građevinska poduzeća su sa Zavodom sklapala ugovore o dodjeli zemljišta za stambenu izgradnju neposrednom nagodbom ili javnim natječajima. U slučajevima kada bi se dogovarala cjelovita izvedba stambenih naselja, građevinska poduzeća preuzimala bi i obvezu podizanja javnih objekata (škola, vrtića, društveno-trgovačkih centara), ovisno o tempu i

⁶⁰² H. B., Velike nade, u: *Novi list*, 17. 9. 1965., MARIO BAČAC, Stambeno poduzeće, u: *Novi list*, 15. 10. 1965., E. D., Mnogo pitanja, u: *Novi list*, 12. 11. 1965., H. BELICA, Dužnici „teški“ 27 milijuna, u: *Novi list*, 16. 6. 1966. Božidar Hlača stekao je radno iskustvo u stambeno-komunalnim poslovima kao referent u NO općine Sušak, a potom i u Gradskom fondu za stambenu izgradnju., B. P., Božo Hlača ponovo direktor Stambenog poduzeća, u: *Novi list*, 8. 12. 1970.

⁶⁰³ HASAN ŠILJAK, Finansijski i organizacioni preduslovi za masovnu proizvodnju stanova, u: *Komuna*, 10(1963.), 4, 8-11.

⁶⁰⁴ *, Ljepota grada ovisi o njima: Zavod za komunalnu djelatnost, u: *Novi list*, 1. 5. 1965., IVAN BROZIČEVIĆ, Organizacija za uređivanje gradskog zemljišta, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 25-26, 6.

strukturi financiranja, dok su se projektiranje i izvedba komunalne infrastrukture često ugovarali sa subjektima specijaliziranim za određenu vrstu poslova (npr. GP Konstruktor za prometnice, *Voplin* za vodovodne i plinske instalacije, *Elektroprimorje* za elektroenergetsku mrežu i sl.). Građevinska poduzeća, priskrbivši si gradilište novog naselja, najčešće bi u vlastitom birou izrađivala projektnu dokumentaciju za višestambene zgrade, a nerijetko i ostale objekte predviđene urbanističkim planom, te su arhitekti iz „čistih“ projektnih biroa, nevezanih uz građevinsku operativu, imali malo prilika sudjelovati u društvenom segmentu stanogradnje.

U ovom razdoblju građevinska poduzeća u najvećoj mjeri diktiraju projektantski i izvedbeni karakter stambenih novogradnji, no u Rijeci im se nikada nije povjeravala izrada regulacijskih planova stambenih naselja. Urbanistički planovi bili su dugotrajna boljka ujedinjenih gradova Rijeke i Sušaka, počev od *Direktivne osnove* iz 1948. godine koja nije dobila pravnu potvrdu zbog sukobljenih koncepcija prostorno-gospodarskog razvoja grada. U nedostatku generalnog plana stambena izgradnja se usmjeravala parcijalnim regulacijama, po potrebi i etapama stambenih ulaganja. Planove je izrađivao Urbanistički institut u suradnji sa stručnjacima gradskih institucija, u fondovskoj fazi prvenstveno s Draškom Bižacom koji je često bio i koautor urbanističkih planova za stambene zone. Situacija se mijenja donošenjem Odluke koja zamjenjuje urbanistički plan za uže područje grada Rijeke u veljači 1963. godine od strane Savjeta za urbanizam i građevinarstvo NO općine Rijeka, na temelju Prijedloga Generalnog urbanističkog plana iz 1962. godine, tada posljednje verzije dokumenta na kojem je Urbanistički institut neprekidno radio više od desetljeća.⁶⁰⁵ Odlukom je proskribirana obveza izrade detaljnih (provedbenih) planova naselja kolektivne i individualne stambene izgradnje koji time dobivaju jasnu zakonsku podlogu. Odlukom općinskih tijela obnovljen je aranžman s Urbanističkim institutom, no zakonska obveza povećala je obim posla te je predloženo formiranje samostalne radne jedinice koja bi se isključivo bavila urbanističkim planovima

⁶⁰⁵ *, Urbanistički planovi imat će zakonsku podlogu, u: *Novi list*, 8. 2. 1963., HR-DARI, DS-43, Urbanistički institut Rijeka, Generalni urbanistički plan grada Rijeke – tehničko obrazloženje, 1962. Stambeno-komunalna problematika, ing. Mira Ružić i ing. Zdenko Sila, 25-34. Plan zahvaća razdoblje do 1983. godine, do kada bi se Rijeka mogla približiti broji od 150 000 stanovnika. Potrebe za stambenim prostorom određuju se prema koncentraciji radne snage, tj. mjestima zaposlenja, a stambene zajednice programiraju prema najnovijim elaboratima (publikacije *Porodica i domaćinstvo*, program GUP-a Ljubljane, izvedbeni projekt naselja Grbavica u Sarajevu, jugoslavenski normativi stambenih zajednica). Ostavlja se mogućnost planiranja individualne gradnje u satelitskim naseljima izvan neposrednoga gradskog područja, kao i snažnije urbanizacije Kostrene. Stambeni fond bi se mogao povećati planskim pregradnjama velikih stanova u postojećim objektima te povećanjem visine novogradnji radi ekonomičnijeg iskorištavanja komunalnih instalacija.

Rijeke. U radnu grupu su ušli Igor Emili, Erika Roset, Boris Klinger i Draško Bižaca, koji je 1962. godine prešao iz Gradskog fonda u Urbanistički institut sljedeći svoju želju da se posveti ovom vidu stručnog rada. No, Emili iste godine daje otkaz revoltiran gradskom odlukom o preseljenju remontnog brodogradilišta *Viktor Lenac* u zaljev Martinšćicu, te bez jasnog vodstva grupa ne uspijeva funkcionirati timski, a djelatnici bivaju raspoređeni i na druge zadatke. Drugi sporazum o poslovnoj i tehničkoj suradnji Zavod za komunalnu djelatnost je sklopio s Urbanističkim institutom 1966. godine, no broj članova „riječke grupe“ nije se ni tada povećao te je kašnjenje izrade provedbenih planova stambenih naselja prerastalo u sve jaču kočnicu riječke društvene stanogradnje.⁶⁰⁶

U okolnostima tržišne stanogradnje gradske se službe koncentriraju na izvršavanje predradnji za stambenu produkciju i upravljanje stambenim fondom, kako se vidi iz strukture ovlasti Zavoda za komunalnu djelatnost i Stambenog poduzeća. No, svega nekoliko godina po ukidanju Gradskog fonda drastično se smanjio godišnji broj izgrađenih stanova, najlošije su bile 1969., 1970. i 1971. godina s realizirana 926, 892 i 334 stana u društvenoj svojini. Vrlo brzo se uviđa kako se rastrojavanjem Gradskog fonda poremetila ravnoteža moći u polju stanogradnje, definitivno naginjući na stranu građevinskih poduzeća. Gradski fond, nastupajući kao najkrupniji investitor, mogao je disciplinirati građevinsku konjukturu, a preko svojeg studijskog odjela okupljao je arhitekte i tehničare koji su se specijalizirali za stambenu problematiku unoseći suvremene spoznaje u graditeljsku praksu. Razjedinjavanjem gradskih tijela nestala je sinkronizacija djelovanja i homogenost stambeno-komunalne i urbanističke dionice stanogradnje, te je time izgubljena važna poluga kvalitativne provjere novogradnji i stručnog unapređenja stambenog projektiranja i građevinarstva, iznad razine puke kontrole poštivanja općih tehničkih propisa. Ukidanje Fonda u riječkim je okvirima prihvaćeno defetistički, a provedeno birokratski, iako slučaj Splita pokazuje da je postojala i alternativna ruta – zadržavanje stasalog kadra u Poduzeću za izgradnju grada koje je nastalo udruživanjem Općinskog fonda za stambenu izgradnju, Zavoda za pripremu zemljišta i djelomično Zavoda za izgradnju poslovnih objekata, čime Split nije osjetio znatan pad stanogradnje u prvim godinama tržišnog sustava, koji će pogoditi Rijeku i druge gradove, kao što je i taj dalekovidni potez

⁶⁰⁶ IVAN BROZIČEVIĆ, *Od ideje do ostvarenja – izrada i donošenje detaljnih urbanističkih planova*, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 8-9, 5. DRAŠKO BIŽACA, *Kratka povijest nastanka Riječkog urbanističkog biroa*, u: *Riječki urbanistički bilten*, 1(1973.), 1, 3-7.

splitske gradske uprave predodredio i kvalitativni iskorak stanogradnje u vidu projekta Splita III.⁶⁰⁷

Kako vrijeme bude odmicalo, sve će se više osjećati nedostatak centraliziranoga gradskoga tijela za stambenu problematiku, „domaćina“ koji bi okupljao sve sudionike u produktivnom radu. Problematiki se ozbiljnije pristupilo 1969./1970. godine posebnim savjetovanjem o unapređenju stambeno-komunalnih djelatnosti za koje je Savjet za urbanizam i komunalne poslove Skupštine općine Rijeka u suradnji sa Stambenim poduzećem pripremio radne materijale s analizom stanja i prijedlogom poboljšanja. Tada je konstatirano da Rijeci treba centralna adresa za koordinaciju stanogradnje koja je sad raspršena na preko dvadeset aktera i organizacija čineći komunikaciju i usmjereno djelovanje gotovo nemogućima. Osobite poteškoće osjećale su se na polju komunalnog uređenja građevinskog zemljišta gdje se nisu uspijevali ostvariti godišnji ciljevi, pa time ni akcelerirati stambenu izgradnju. Kao posljedica nejedinstvenog upravljanja sve češće su se događale anomalije, poput odgađanja početka radova zbog neriješenih imovinsko-pravnih poslova, kašnjenja isporuke gotovih stambenih zgrada zbog nedovršenih priključaka na komunalnu mrežu, višestrukog raskopavanja prometnica radi polaganja infrastrukture i sl. Prekoračenje rokova i troškova izgradnje posljedično je opterećivalo cijenu stanova, nagrizajući zaradu građevinskim poduzećima, ali i smanjujući mogućnost radnim organizacijama i građanima da dobiju pristup priuštivom stambenom prostoru.⁶⁰⁸ Kroz javnu polemiku provlačilo se žaljenje za propuštenom prilikom bolje sistematizacije komunalnog sustava nakon raspuštanja Fonda, sugerirajući da je Rijeka bila na tragu splitskog modela, dapače, plasirala sličnu ideju preko Stalne konferencije gradova.⁶⁰⁹ Naposljetku će se predložiti upravo implementacija splitskog sustava, odnosno

⁶⁰⁷ Zanimljivo je da su se u Splitu sva građevinska poduzeća, osim Lavčevića, usprotivila osnivanju Poduzeća za izgradnju Splita i predlagala osnivanje Poduzeća za gospodarenje zgradama koje će se baviti isključivo upravljanjem stambenim fondom. Za takvo rješenje se odlučila riječka općina., SANJA MATIJEVIĆ BARČOT (bilj. 474), 188-190.

⁶⁰⁸ H. BELICA, Jedna kočnica: Imovinsko-pravni odnosi, u: *Novi list*, 20. 5. 1969., HRVOJE BELICA, Začarani krug, u: *Novi list*, 10. 6. 1969., HRVOJE BELICA, Da li smo bliže istini?, u: *Novi list*, 17. 6. 1969., HRVOJE BELICA, Komunalcima savjest čista, u: *Novi list*, 27. 6. 1969., DAVORIN JEŽIĆ, Napredak je u objedinjavanju i koordinaciji stambeno-komunalnih poslova, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 7, 1-2., DUŠAN JAGODIĆ, Što je dalo savjetovanje o unapređenju stambeno-komunalnih djelatnosti, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 8-9, 1.

⁶⁰⁹ Novinski članci su implicirali da je u riječkom Gradskom fondu osmišljen sličan sustav komunalne uprave: „Prije nekoliko godina u Rijeci je stvorena ideja o načinu efikasnijeg financiranja i brže izgradnje stanova za sve kategorije stambenih „potrošača“. Međutim, ostalo je sve po starom, ideja nije realizirana, ali su je Splitsani svesrdno prihvatili i Split danas ima primat u stambenoj izgradnji, naročito među gradovima uz obale Jadrana. Možda će trebati skoknuti u Split i vidjeti kako im je pošlo za rukom da jednu riječku ideju uspješno

osnivanje Poduzeća za izgradnju Rijeke fuzioniranjem Zavoda za komunalnu djelatnost i Stambenog poduzeća. Međutim, političko vodstvo u tom trenutku nije imalo snage za opsežnu reorganizaciju te se zadovoljilo upravljačkim smjenama. Zavod za komunalnu djelatnost identificiran je kao najveći generator problema te je na mjestu rukovoditelja Dušana Jardasa zamijenio Vjekoslav Čemeljić, dok je ovaj turbulentan period „preživio“ Božidar Hlača na čelu Stambenog poduzeća, osvojivši i treći uzastopni mandat 1974. godine.⁶¹⁰ Javna i otvorena diskusija o nefunkcioniranju riječke stambene politike ipak je polučila i stanovite konkretne rezultate. Praksa izdvajanja izrade urbanističkih planova vanjskim suradnicima okončana je potpisivanjem samoupravnog sporazuma o osnivanju Riječkog urbanističkog biroa (RUB) 1972. godine kao samostalne radne organizacije u sklopu Zavoda za komunalnu djelatnost, kasnije preimenovanog u Zavod za urbanizam i komunalne poslove. Kadrovski je RUB popunjen transferiranjem zaposlenika Urbanističkog instituta koji su već radili na riječkim planovima (npr. Detaljnom planu centra Rijeke unutar projekta Gornji Jadran). Bila je to prva organizacija posvećena isključivo urbanističkim problemima i potrebama gradskog područja Rijeke, a osim arhitekata, upošljavala je stručnjake drugih profila, poput ekonomista, sociologa, geografa i sl.⁶¹¹ RUB će raditi dopune i preinake prije usvojenih provedbenih planova za gradska naselja, kao i razvojne planove novih stambenih predjela, studije poboljšanja gradskog prometa i druge tekuće poslove, dok će prioritet biti priprema Generalnog urbanističkog plana Rijeke. Usvojen 1974. godine, bit će to prvi poslijeratni planski dokument ove razine obuhvata koji je stekao formalnopravnu valjanost.

Pitanje konsolidacije gradskih stambeno-komunalnih ustanova aktualizirano je sredinom 1970-ih godina kada se društveno-politički i birokratski sustav usklađuje s ustavnim promjenama i novim Zakonom o stambenim odnosima, tj. stambena privreda se pokušava preorijentirati s tržišnog načina na društveno usmjerenu stambenu izgradnju (DUSI). Novi sustav stremio je

“*transplantiraju*” na svom području?”, HRVOJE BELICA, Tko koči stambenu izgradnju?, u: *Novi list*, 17. i 18. 5. 1969.

Tijekom savjetovanja riječko izaslanstvo Općinskog sindikalnog vijeća zaista je posjetilo Poduzeće za izgradnju Splita kako bi iz prve ruke sabralo njihova iskustva., ANTON ŽAGAR, U Splitu se gradi dvostruko više nego u Rijeci, u: *Novi list*, 16. 7. 1970.

⁶¹⁰ B. P., Vjekoslav Čemeljić – novi direktor Zavoda za komunalnu djelatnost, u: *Novi list*, 30. 9. 1970., B. Š., Božo Hlača ponovo direktor Stambenog poduzeća, u: *Novi list*, 30. 12. 1974.

⁶¹¹ DRAŠKO BIŽACA, Novi stil rada, u: *Komunalna privreda*, 2(1971.), 19-20, 2., IVAN BROZIČEVIĆ, Zavod za komunalnu djelatnost i Riječki urbanistički biro udruženi u jednu radnu organizaciju, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 29-30, 4., *, Popis radova Riječkog urbanističkog biroa, u: *Riječki urbanistički bilten*, 3(1975.), 8, 32-33.

ispraviti devijacije tržišnog modela kojim su producirani stanovi za nepoznatog kupca, posebice osnažiti ulogu građana (radnika) u programiranju stanogradnje te odlučivanju o strukturi, lokacijama i karakteristikama izgrađenih stanova. Financiranje se vršilo preko tzv. Samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova) u kojima su se udruživala sredstva radnih organizacija na temelju odluka radničkih vijeća, a potpisivanje samoupravnih sporazuma trebalo je garantirati da će poduzeća (i njihovi zaposlenici) moći aktivno participirati u stambeno-komunalnoj privredi grada.⁶¹² Godine 1974. konstituirala se tako Samoupravna interesna zajednica za stambenu oblast, u sklopu koje je djelovao i Odbor za usmjerenu stambenu izgradnju, potom SIZ komunalnih djelatnosti, SIZ za izgradnju objekata infrastrukture i društvenog standarda te SIZ „Za brži razvoj Rijeke“ koji preuzima Božidar Hlača, a bavi se realizacijom programa RI-19, tj. sustava samodoprinosna građana za izgradnju prioriteta javnih objekata.⁶¹³ Najvažnije, izazovi DUSI sistema stanogradnje potakli su formiranje Zavoda za izgradnju Rijeke krajem 1976. godine, krovne gradske organizacije koja je objedinila sve dotadašnje stručne poslove, od programiranja stanogradnje (izrade prijedloga srednjoročnih i godišnjih planova društvene stambene izgradnje te pratećih naseljskih kapaciteta), urbanističkih planova, pripreme zemljišta, kalkulacije cijena, pribavljanja ili izrade potrebne dokumentacije, ishoda dozvola, koordinacije aktera, nadzora provedbe planova itd.⁶¹⁴ Na krilima reorganizacije sustava izrađen je Plan društveno usmjerene stambene izgradnje od 1976. do 1980. godine koji je predvidio realizaciju oko 15 000 novih stanova s jasno definiranim lokacijama, parametrima i obvezama svih uključenih strana.⁶¹⁵ Obećanje dano investitorima, građanima i građevinskim poduzećima bilo je da će nadležna gradska tijela racionalnije raspolagati društvenim sredstvima, podignuti kvalitetu, brzinu i usklađenost građevinskih radova. Prvi veliki test učinkovitosti predstavljali su preliminarni radovi na

⁶¹² IVA MARČETIĆ (bilj. 247), 26-27., JOSIP VOJNOVIĆ (bilj. 545), 55.

⁶¹³ DAVORIN JEŽIĆ, Konstituiran SIZ u stambenoj oblasti, u: *Komunalna privreda*, 6(1975.), 62, 1., *, Konstituiran SIZ „Za brži razvoj Rijeke“, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 74, 1., *, SIZ – organizator i realizator stanogradnje, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73, poseban prilog, 1.

⁶¹⁴ Na čelo Zavoda za izgradnju Rijeke došao je Branko Vlah, koji je 1974. godine zamijenio Vjekoslava Čemeljića na ravnateljskoj poziciji Zavoda za urbanizam i komunalne poslove., B. Š., Branko Vlah, direktor Zavoda za urbanizam i komunalnu djelatnost, u: *Novi list*, 14. 2. 1975., T. MARČELJA, Rijeka dobiva Zavod za izgradnju grada, u: *Novi list*, 28. 12. 1976., T. M., Potvrdo o Zavodu za izgradnju Rijeke, u: *Novi list*, 29. 12. 1976., JOSIP POVRŽENIĆ, Konstituiran Zavod za izgradnju Rijeke, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 89, 1., T. S., Udruživanje je neophodno, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 91, 1 i 3., *, ZIR preuzeo niz stručnih poslova, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 99-100, poseban prilog, 2.

⁶¹⁵ *, Plan društveno usmjerene stambene izgradnje od 1976. do 1980. godine, u: *Novi list*, poseban prilog, 25. 10. 1977.

stambenom naselju Krnjevo, ključnom projektu riječke društveno usmjerene stambene izgradnje. Uspješnost realizacije naselja ovisila je o motiviranom, stručnom i dobro osmišljenom administrativnom radu svih gradskih odjeljenja kako bi se građevinski i ostali radovi odvijali po tehnološkom redu – od niskogradnje, preko realizacije stambenih i pratećih objekata, do hortikulturnog uređenja okoliša i javne opreme. Međutim, opetovane odgode, propusti, poslovična sporst birokracije, neimanje sluha za primjedbe građana, razotkrili su ambis poljuljanih međuljudskih odnosa u Zavodu i slabosti upravljačkog aparata, a rastuće nezadovoljstvo javnosti ovaj put se nije moglo utišati „kozmetičkim“ promjenama, poput spajanja i preimenovanja odjela, pa niti disciplinskim mjerama prema zaposlenicima. Postavljanje prinudne uprave nad Zavodom za izgradnju Rijeke 1979. godine, simbolički i faktički označilo je vrhunac krize duboko nedjelotvornog i pasivnog sustava zbog kojeg je stambeno-komunalni razvoj Rijeke stagnirao, a cijena stambenog kvadrata bila najviša među sedam najvećih gradova u Hrvatskoj.⁶¹⁶

U tim godinama preispitivanja poslijeratne riječke stanogradnje, ali i međusobnih optuživanja, prepucavanja te nespremnosti gradske vrhuške da preuzme odgovornost za stambenu krizu, nekadašnji zamjenik direktora Gradskog fonda Marijan Baćac javno je podijelio svoju opservaciju koja je, vjerojatno, i drugim svjedocima vremena bila na pameti: *„Prije 15 godina Rijeka je bila u jugoslavenskom vrhu u pogledu stambene izgradnje. Trebalo bi analizirati kako je to bilo moguće. Naime, i tada smo se u Rijeci suočavali s istim problemima kao i danas. Međutim, radili smo kolektivnije, i to od urbanizacije dalje. Sastajali smo se dva puta mjesečno da uskladimo mišljenja. Na sjednicama Skupštine općine sastajali smo se samo dvaput godišnje. Nije bilo lako, ipak bili smo u stanogradnji najjeftiniji u zemlji. (...) Još je nešto zanimljivo. Prije petnaestak godina novaca za stanove nije bilo. Sada je obrnuto – novaca ima*

⁶¹⁶ „Spašavanje stanogradnje“, kako su navodili mediji, tražilo se u krivičnom gonjenju zaposlenika ZIR-a zbog nesavjesnog poslovanja i zloupotrebe položaja, koji su prouzročili financijsku štetu Zavodu, kao uvod u postavljanje prinudne uprave te daljnju reorganizaciju odjela. Analizama provedenima tijekom 1978. i 1979. godine detektiran je manjak od 15 000 stanova za zadovoljavanje kurentnih potreba grada, uz istovremene visoke troškove stanogradnje s tendencijom daljnjeg oštrog rasta. U formiranju cijene stana najveća stavka bili su uređenje zemljišta i komunalne pristojbe, dok je građevinska izvedba bila među najjeftinijima u zemlji. Individualna stanogradnja gotovo je zamrla, dok je u nekim gradovima omjer društvene i individualne bio gotovo izjednačen., DRAGO KOJIĆ, Rijeka ipak najskuplja, u: *Novi list*, 15. i 16. 7. 1978., GORAN KUKIĆ, Prinudno spašavanje stanogradnje, u: *Novi list*, 7. 11. 1979., GORAN KUKIĆ, Stanovi ne mogu čekati, u: *Novi list*, 10. i 11. 11. 1979., M. ĆOSO, Apсурdi u izgradnji i – cijeni, u: *Novi list*, 7. 4. 1980.

a stanovi se ne grade.“⁶¹⁷ Koloplet izvanrednih okolnosti i dugo taloženih problema, kumovali su paradoksalnom stanju na koji je upozorio Baćac: društvena stambena izgradnja bila je gotovo paralizirana zbog manjka uređenih građevinskih zemljišta, radne organizacije nisu imale u što uložiti ušteđena namjenska sredstva, a liste čekanja na stanove bile su sve duže.⁶¹⁸ Inercija i nevoljkost gradske uprave da na vrijeme adresira probleme stambeno-komunalnog sektora, naposljetku su iznudila površne dekrete za ovu vrlo kompleksnu materiju. „Ispušni ventil“ tražio se u radikalnoj reinenciji stambene strategije čiji je kamen-temeljac bila odluka o ograničenju katnosti stambenih novogradnji donesena krajem 1979. godine, prekidajući tako dominaciju visokih tornjeva. Rijeka nije jedini grad koji je tada uveo neki oblik moratorija na izgradnju stambenih visokokatnica tih godina, dapače, slični procesi uznapredovali su i u drugim sredinama praćeni stručnim i ekonomskim analizama, no riječka situacija je bila specifična jer se teret krivnje za opće loše rješavanje stambenog pitanja dobrim dijelom svaljivao na jednu određenu tipologiju, apstrahirajući čitav dijapazon drugih inherentnih faktora.

6.2. Građevinske i projektantske organizacije: „igrači“ na polju tržišne stanogradnje

U zamahu prve stambene reforme građevinska su poduzeća stekla veliku moć u stambenoj privredi, ali i odgovornost za održavanje postignutog tempa produkcije. Popuštanjem normativa o maksimalnoj cijeni kvadrata, veličini i opremljenosti stanova te uklanjanjem posrednika pri prodaji stanova, građevinarima se otvarala prilika za uvećanje dobiti, a društvo je zauzvrat očekivalo kontinuiranu stambenu opskrbu adekvatnog standarda. Dapače, sedmogodišnji plan jugoslavenske stanogradnje od 1964. do 1970. godine postavio je ambiciozni cilj od 100 000 novih stanova godišnje, za ostvarenje kojeg je bila nužna racionalizacija građevinskog sektora i agresivnija implementacija suvremene tehnologije. Riječ je o dvojakom procesu: građevinska poduzeća je trebalo okrupniti i specijalizirati za određene vrste radova te paralelno osnažiti

⁶¹⁷ *, Okrugli stol Komunalne privrede, Marijan Baćac: Rijeka je (nekada) prednjačila, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 98, 4.

⁶¹⁸ Krajem 1979. godine nije bilo dvojbe da se četverogodišnji plan društvene stanogradnje neće uspjeti ostvariti, dapače, da se lokacije i dinamika stambene izgradnje gotovo uopće ne poklapa s postavljenim ciljevima. Suprotno zakonskim određenjima, građevinskim poduzećima su se počela ustupati i neuređena građevinska zemljišta kako bi se prevenirao kompletan zastoj stanogradnje, a bilo je evidentno da će u cijelosti podbaciti organizirana individualna stambena izgradnja., GORAN KUKIĆ, Stambena neodgovornost, u: *Novi list*, 6. 11. 1979.

prijelaz na industrijski tip proizvodnje.⁶¹⁹ U Rijeci, kao i u drugim gradovima, u godinama postupne tranzicije na tržišni sustav slijede se naputci iz centralnih političko-upravljačkih struktura u svrhu pripreme za predstojeći, vrlo intenzivni period stambene izgradnje.

Tijekom 1962. godine pregovarala se tako korjenita reorganizacija građevinskih subjekata, odnosno formiranje građevinskog kombinata koji bi efikasnije raspodijelio poslovne obveze. Integracijom 14 građevinskih poduzeća i obrtničkih pogona u Poslovno udruženje građevinske privrede Rijeke najprije je konsolidirano građevinsko tržište, a potom provedena specijalizacija kolektiva. Odlučeno je da će ubuduće GP Primorje i GP Jadran (kojem su pripojeni GP Rječina i Kastavac) biti isključivo uposleni za visokogradnju, GP Asfalt i GP Konstruktor za niskogradnju (prvi za ceste, potonji za hidrogradnju), Betograd za građevinske materijale i prefabrikate, dok će GP Kvarner izvoditi adaptacije, fasaderske i krovopokrivačke radove. Integracijska kretanja nisu zahvatila zanatske radnje za završne i montažne radove, poput *Instalatera, Metalogradnje, Javora* iz Jušića, koji su odabrali autonomno ugovarati projekte ili partnerstva s građevinarima.⁶²⁰ Zatim su 1964. godine GP Jadran, GP Primorje i Betograd pokrenuli Inženjering za industrijalizaciju u građevinarstvu s namjerom razvoja montažnih sustava stanogradnje u Rijeci. Inicijator je bio ing. Davor Schwalba, osoba s najviše iskustva na ovom polju, koji je početkom 1965. godine izradio idejne tipske projekte četverokatne i peterokatne lamele te deveterokatnog stambenog tornja, prilagođenih proizvodnim linijama Betograda te izdržljivih na potrese i do 9 stupnjeva Mercalli-Cancani-Siebergove ljestvice (MSC). Eksperimentalno su se trebali dokazati na gradilištu naselja Autoput, a nakon toga ući u masovnu primjenu na koncentriranom gradilištu naselja Gornja Vežica koja se smatrala potencijalno idealnom zbog količine planiranih stambenih zgrada na relativno neurbaniziranom terenu. Premda su i Zavod za komunalnu djelatnost i Urbanistički institut načelno pristali na ovakav aranžman, ponudivši Inženjeringu da predloži i urbanistički plan naselja usklađen s tehnološkim procesom, od ideje se vrlo brzo odustalo zbog velikih izdataka za komunalno uređenje zemljišta, a vjerojatno i zbog osvještavanja činjenice da će za razvoj ovog tipa gradnje

⁶¹⁹ B. MARKIĆ, *Ekonomična izgradnja stanova*, u: *Čovjek i prostor*, 11(1964.), 130, 3 i 8.

⁶²⁰ *, *Specijalizirana poduzeća*, u: *Novi list*, 23. 5. 1962., *, *Umjesto više malih tri velika građevna poduzeća*, u: *Novi list*, 19. 6. 1962., SILVO DORNIK, *Brža i kvalitetnija stambena izgradnja*, u: *Novi list*, 8. 8. 1963.

do faze izvedbene dokumentacije ipak trebati visoka novčana ulaganja i duži vremenski period.⁶²¹

Nakon 1965. godine više nije bilo spomena o montažnoj gradnji, ali građevinske firme nastavljaju jačati tržišnu konkurentnost njegovanjem začelih poslovnih veza. Tako se 1967. godine udruženje građevinara aktualizira u novoj organizaciji Mediteran prihvaćajući i nove članove iz riječke regije (GP Cesta, GP Izgradnja iz Novog Vinodolskog, GP Goranin iz Delnica), uz otprije povezane GP Jadran, Primorje i Konstruktor, u prvom redu da bi se lakše afirmirali na domaćem terenu. Riječko područje je, naime, obilovalo prilikama za unosne i dugoročne angažmane radi stalne ekspanzije industrijsko-lučkog sistema, cestovne mreže, energetske postrojenja, turističkih objekata u priobalju i na kvarnerskim otocima, te je stoga privlačilo građevinske tvrtke iz cijele zemlje koje su u Rijeci otvarale podružnice. Neposredan razlog zajedničkog nastupanja u udruzi Mediteran bila je prisutnost čak 34 „strane“ građevinske jedinice koje su „domaćima“ oduzimale 50 % poslova, osujećujući punu zaposlenost njihove operative.⁶²² Drugi povod bile su očekivane poslovne prednosti od zajedničkog reklamiranja, sudjelovanja na sajmovima i dijeljenja sklopljenih ugovora, također i prodor na tada rastuće tržište tzv. nesvrstanih zemalja u kojima su jugoslavenske tvrtke dobivale prestižne narudžbe. Mediteran je osigurao članovima rad na podizanju sveučilišnog kampusa u gradu Beida u Libiji, kao i izgradnju 2 350 stanova u istoj državi, te su zarađena devizna sredstva mogli plasirati u nabavku nove građevinske mehanizacije, uključivši i specijalizirane dizalice za visoke stambene objekte.⁶²³ Iako se činilo da je suradnja uspješna, jer se 1970. godine govorilo o još boljem regionalnom povezivanju, pa i investiranju u zajednički građevinski centar u Škurinjama sa samačkim hotelom, zdravstvenom stanicom i menzom, rad udruženja je u

⁶²¹ S. KOSIER, Predlaže se brže uvođenje građenja na industrijski način, u: *Novi list*, 30. 6. 1964., H. B., Perspektiva: montažne stambene zgrade, u: *Novi list*, 23. 1. 1965., H. B., Ogromne prednosti, u: *Novi list*, 16. 9. 1965., H. BELICA, Perspektiva – montažni objekti, u: *Novi list*, 8. 12. 1965., *, O Inženjerstvu za industrijalizaciju u građevinarstvu, Rijeka, u: *Građevinar*, 17(1964.), 4, 136-137.

⁶²² H. B., Poslovno udruženje građevinara, u: *Novi list*, 13. 9. 1967., H. B., Cilj: puna zaposlenost građevinara, u: *Novi list*, 30. 9. i 1. 10. 1967.

⁶²³ *, Unosan posao za riječke građevinare, u: *Novi list*, 3. 4. 1968., K. P., Afirmacija na afričkom tlu, u: *Novi list*, 1. 1. 1969., *Povijest Rijeke* (bilj. 181), 419.

narednim godinama zamro zbog nedostatka fokusa, organizacije i predanosti pojedinih pristupnika.⁶²⁴

U međuvremenu su građevinska poduzeća samostalno participirala u riječkoj stanogradnji, potičući međusobnu kompeticiju. GP Jadran je kapacitete u većoj mjeri usmjerilo na stambene zadatke ekipirajući svoj projektni biro novim zaposlenicima kojima su na raspolaganju od 1965. godine bile radne prostorije u zgradi na Korzu br. 6, čija je ulazna veža služila i kao reklamni pano za projekte poduzeća.⁶²⁵ Iz Gradskog fonda na mjesto rukovodioca projektnog biroa 1962. godine dolazi ing. Klement Miculinić, koji je uvijek jednom nogom bio u gradskim institucijama, a drugom u stambenoj praksi. U birou je izrađena kompletna dokumentacija stambenih naselja Vojak, Donja i Gornja Vežica, te pojedinačni objekti u ostalim dijelovima grada, u čemu su, pored Miculinića, participirali i drugi djelatnici biroa, ponajviše ing. Željko Mahulja i ing. Željko Molnar, također diplomanti zagrebačkog studija arhitekture. Zabilježen je podatak da je od 1963. do 1974. godine od ukupno izvedenih stanova u Rijeci u GP Jadranu projektirano oko 75 %, dakle, tada su imali gotovo monopolsku poziciju.⁶²⁶ Ključ visoke produktivnosti bio je u tipizaciji i pojednostavljenju projekata stambenih višekatnica, u čemu je Miculinić mogao iskoristiti prethodno stečeno iskustvo i znanje na realizaciji Turnića i Ogranka, koju je onda pratila standardizacija oplata i građevinskih elemenata. GP Jadran je zadobio povjerenje stalnih kooperanata za instalaterske, stolarske, bravarske, staklarske i druge radove, ubrzavajući rokove predaje završenih objekata. Također su značajno investirali u razvoj građevinskih metoda (velikoplošne katne oplata, strojna obrada konstruktivnih dijelova i fasada), podizanje centralnih betonara te nabavu odgovarajuće mehanizacije za izvedbu visokokatnica koje, u slučaju ovog poduzeća, nikad nisu premašile 15 nadzemnih etaža, tj. zahtijevale specijalna ulaganja u mehaničke sustave zgrada (ugradnja hidrofora, projektiranje

⁶²⁴ M. BARAK, Zduženo poduzeće – drugo po veličini u zemlji, u: *Novi list*, 21. i 22. 2. 1970., B. P., Grad građevinar – jedini u Jugoslaviji, u: *Novi list*, 28. 4. 1970., MARIO BARAK, I život i mrtvo slovo, u: *Novi list*, 22. i 23. 5. 1971., H. B., „Mediteran“ na udaru „Konstruktora“, u: *Novi list*, 8. 6. 1972.

⁶²⁵ *, Na Korzu: stalna izložba „Jadranovih“ projekata, u: *Novi list*, 22. 1. 1965.

⁶²⁶ *Trideset godina rada „Jadranprojekta“: Trajna povezanost sa graditeljima*, u: *Informativni list Udruženih projektnih organizacija Rijeka*, 5(1983.), 11, poseban prilog. Važnije nestambene gradnje GP Jadrana u Rijeci bile su osnovne škole Vojak, Vežica i Gornja Vežica, Dvorana mladosti na Trsatu, plivalište Kantrida, upravna zgrada i tiskara *Novog lista*, zgrada *Riječke banke* na Jadranskom trgu, lučka skladišta na Brajdici i Delti (pogon *Istravina* i skladište *Exportdrva*), skladišta 5, 6 i 7, zgrada Zavoda za zdravstveno osiguranje itd.

instalacionih etaža itd.).⁶²⁷ Poduzeće se stoga nije priklonilo trendu vrlo visokih stambenih tornjeva, već će glavninu svoje produkcije usmjeriti na stambene solitere i nizove umjerene katnosti, naročito 1970-ih godina kada participiraju u realizaciji naselja Zapadnog Zameta i sušačkog Bulevarda. GP Jadran je ponajviše tipizacijom postizao smanjenje cijene stambenog kvadrata, što ga je svrstalo među najpovoljnije riječke izvođače, ali zarad toga imao je rigidni pristup projektiranju, ne mijenjajući ili osvježavajući projektna rješenja duži niz godina, te su tipski objekti poduzeća bili zastarjeli u stambenom standardu, ali su i u smislu praćenja noveliranih propisa o gradnji ponekad bili na ivici legalnosti.

GP Primorje je snažnije povezaló projektantsku i izvedbenu komponentu u svojim realizacijama, nastojeći postići harmoničnu i tijesnu suradnju arhitekata i građevinskih inženjera kako bi projekti stambenih objekata mogli na najsvrsishodniji način iskoristiti prednosti primijenjenog tehnološkog sustava izvedbe. Takav princip rada poduzeća uveden je krajem 1950-ih godina kada su razvijali svoj prvi montažni sustav, a nakon što je zaključeno da zbog protupotresnih i drugih razloga montažna izgradnja nema ekonomičnu budućnost u riječkoj regiji, prionuli su projektiranju vlastitog sistema katne oplata od šperploče, poboljšanih performansi u odnosu na tradicionalne, a potom uložili u mehanizaciju pogodnu za podizanje visokih zgrada u složenim topografskim uvjetima (Kleter-kranovi, prvi puta korišteni u naselju Krimeja, o čemu će još biti riječi). Poduzeće će 1970-ih godina temeljiti svoj poslovni plan stanogradnje na visokim tornjevima te su importirali najsuvremenije sisteme građevinskih skela i oplata – francuski Outinord i njemački Hünnebeck. Stambeni objekti poduzeća u potpunosti su bili proizvod njihovog projektnog biroa i izvedbenih jedinica, omogućujući stalnim djelatnicima da se izvješte u određenim tipovima zadataka. Kadrovsku jezgru od početka 1960-ih do sredine 1970-ih godina činili su ing. Davor i Milan Schwalba, ing. Ada Felice-Rošić te ing. Ante Scarpa koji se timu pridružio oko 1963. godine s diplomom Tehničkog fakulteta u Sarajevu. U stambenoj produkciji participirali su i ing. Tomislav Leskovar (koji će nakon 1970. godine otvoriti svoj biro PB Plan), ing. Božica Švrljuga i ing. Čedomir Mašić, kolege sa zagrebačkog studija arhitekture, uz kontribuciju građevinskih stručnjaka Zlatka Šnelera i Zdravka Tomljanovića. Osim što su u Rijeci od sredine 1960-ih godina oblikovali stambene komplekse Krimeje, Kozale, Škurinja-Rastočina, dijela Zameta i Malonja, imali su stalne

⁶²⁷ EDO DOMAZET, Dnevno tri stana, razgovor s inženjerom Josipom Sokolićem, u: *Novi list*, 12. i 13. 3. 1966., E. P., Novi grad za 20.000 stanovnika, u: *Novi list*, 29. 11. 1968., E. P., Trideset godina na gradilištima, u: *Novi list*, 20. i 21. 12. 1975.

pogone u Crikvenici, Senju i Puli, prerastajući u poduzeće od regionalnog značaja. Premda je stambena proizvodnja činila najkonzistentniji dio prihoda GP Primorja, prihvaćali su veliki broj narudžbi za turističke, javne, industrijske i druge građevine, upisujući u portfelj poduzeća izvedbu triju suvremenih robnih kuća u centru Rijeke (*Ri*, *Korzo* i *Varteks*), telefonsko-telegrafski centar (MTC) na Kozali, hotel *Haludovo* na Krku, hotel *Omorika* u Crikvenici, itd.⁶²⁸

Najveća konkurencija GP Primorju u introdukciji visoke stambene izgradnje u Rijeci predstavljalo je GP Vladimir Gortan, koje je u fondovskom razdoblju realiziralo, pored ostaloga, i nekoliko tipskih Marčeta-Stanić tornjeva na Ogranku, ali su se istakli tek izvedbom *Autotransovog* tornja pokraj Guvernerove palače. Ubrzo nakon toga su izvojevali izvedbu nekolicine tornjeva u Podmurvicama po projektu Igora Emilija, koji su sloveli za tehnički i oblikovno složeni pothvat, a onda osigurali ugovore za seriju tornjeva u Dubrovačkoj ulici te tornjeve-blizance u Čandekovoj ulici obilježivši kulminaciju „*ere oblakodera*“, kako su u svojim promotivnim nastupima imenovali ovo burno razdoblje sredine 1970-ih godina.⁶²⁹ Navedene toranjske grupacije u središtu naselja Podmurvice projektirali su u svom birou, što je predstavljalo novitet u odnosu na dotadašnju isključivo izvođačku orijentaciju GP Gortana te su kompletnu uslugu realizacije stambenih tornjeva po sistemu „ključ u ruke“ mogli ponuditi i drugim gradovima, primjerice Zadru.⁶³⁰ U mnogočemu slična bila je i riječka podružnica GP Zidara iz slovenskog Kočevja, koja će također ojačati lokalne kapacitete tijekom fondovskih godina stanogradnje, kada bivaju zamijećeni po uspješnom vođenju izvedbe glomazne osmerokatnice za prosvjetne radnike na Podmurvicama. S obzirom na solidnu reputaciju, zatim će češće poslovati sa Stambenim poduzećem i Lučkim stambenim poduzećem na pojedinim narudžbama u Donjoj Vežici, Zametu, Podmurvicama i drugim naseljima, no uvijek preuzimajući odgovornost samo za građevinski segment posla.⁶³¹ U već zasićeno riječko

⁶²⁸ E. P., U 20 godina – 1.523 objekta, u: *Novi list*, 29. 11. 1967., *, Stanovi za blizu 7.000 obitelji, u: *Novi list*, 22. 12. 1969., E. P., Kroz riječ i sliku, u: *Novi list*, 21. i 22. 12. 1974., *, 30 godina GRO „Primorje“, u: *Novi list*, 17. i 18. 12. 1977.

⁶²⁹ *, Vrhunski rezultati u četvrt stoljeća, u: *Novi list*, 10. 11. 1977., *, Specijalisti za nebudere, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 1, 9.

⁶³⁰ GP Gortan će realizirati pet stambenih tornjeva u naselju Voštarnica u Zadru 1971./1972. godine, u svojstvu projektanta, izvođača i investitora. Glavni projektant tornjeva bio je ing. Dušan Sironić, autor i Gortanovih tornjeva na Podmurvicama. Arhitekturu je diplomirao 1964. godine na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu., *, Projektni biro „Vladimir Gortan“ Zagreb, u: *Čovjek i prostor*, 18(1971.), 224, 13.

⁶³¹ E. P., „Zidar“ – simbol solidne gradnje, u: *Novi list*, 23. i 24. 12. 1967., E. P., Rad i ustrajnost vode uspjehu, u: *Novi list*, 19. 12. 1974.

stambeno tržište sredinom 1970-ih godina će pokušati prodrijeti i zagrebački građevinski div Industrogradnja, privučeni liberalizacijom visinskog ranga riječkih novogradnji, odnosno otvorenim natječajima za izvođenje tornjeva preko 20 katova. Poduzeće se moglo pohvaliti da je oko 70 % zagrebačkih stambenih tornjeva bilo izvedeno u njihovoj režiji, u novozagrebačkim naseljima (Travnom, Sopotu, Utrini, Sigetu, Zapruđu, Trnskom) i šire, zahvaljujući višedesetljetnoj suradnji sa Slavkom Jelinekom, ali i radom projektanata u njihovom uredu, poput Grozdana Kneževića, Đure Mirkovića, Nevenke Postružnik i Miroslava Cantinellija.⁶³² Realizacijom „Trešnjevačke ljepotice“ 1969. godine Industrogradnja je stekla pionirski status u hrvatskoj građevinskoj industriji primijenivši švedsku tehnologiju klizne oplata na visokom stambenom objektu, a stečeno iskustvo demonstrirat će na značajnim riječkim primjerima – dvije 25-katnice na Podmurvicama i neboderu tvornice *Vulkan* na Pećinama, po nacrtima riječkih projektanata (ing. Zvonko Žigman, ing. Željko Mahulja i ing. Ninoslav Kučan). Ekonomičnost ovog sistema gradnje ovisila je o snabdijevanju gradilišta točno određenim količinama betona i betonskog željeza po dinamici izvođenja katova, pa je Industrogradnja sklopila partnerstvo sa Betogradom, najvećim lokalnim proizvođačem građevinskog materijala, smanjujući troškove transporta. Problemi oko dislokacije građevinske operative i ljudstva, kao i specifični uvjeti rada na riječkom terenu, međutim, rezultirali su građevinskim greškama, no Industrogradnja će se s riječkog stambenog tržišta povući prvenstveno zbog obustave ulaganja u visoke stambene objekte nakon 1979. godine.

Izvođenje visokih stambenih tornjeva tijekom 1970-ih godina bilo je pitanje prestiža investitora, političke garniture grada i građevinskih kompanija koje su fotografije riječkih realizacija nerijetko koristile u svojim propagandnim materijalima. (Sl. 6.1. a-c) Postrance od utrke za najvišim stambenim objektom poslovale su i druge građevinske podružnice nudeći dobrodošlu alternativu neboderskim stanovima. Riječ je o GP Pionir iz Novog Mesta, vrlo cijenjenoj slovenskoj firmi koja će svoju projektantsku i građevinsku ekspertizu usredotočiti na industrijsku gradnju stambenih nizova pomoću sistema Outinord (tunelske oplata) na Rujevici, Srdočima, Škurinjskoj Dragi i Drenovi, do nizova jednokatnica za pojedinačne obitelji u naselju Ćikovići Brodogradilišta 3. maj. GP Pionir bilo je jedno od malobrojnih poduzeća koji su ovu tehnologiju, prvotno razvijenu za industrijske objekte poput silosa, prilagodili za niske

⁶³² Š. KASAŠ, 30 godina Industrogradnje, u: *Čovjek i prostor*, 24(1977.), 286, 31-33., JOSIP ČUTURIĆ, Porast proizvodnje, u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 11(1974.), 135, 5.

stambene zgrade tipiziravši i potrebnu mehanizaciju. Međutim, prihvatili su se i izvedbe 8-katnih stambenih lamela uz ulicu Andree Benussija na Podmurvicama, koje će predstavljati tipološki raritet u riječkim okvirima, a svoju djelatnost su razgranali plasiranjem popularnih harmonika i pregradnih vrata vlastite proizvodnje.⁶³³ Oko 1970. godine GP Novotehna iz Karlovca ugovorit će prve građevinske operacije u Rijeci nastojeći, jednako kao i GP Pionir, snažnijim ulaskom u polje stanogradnje kompenzirati smanjenje turističkih investicija u istarsko-kvarnerskoj regiji gdje su godinama ostvarivali visoke profite. U središtu naselja Podmurvica izvest će nekoliko stambenih lamela i tornjeva-kockica, a zatim stambene nizove u naseljima poput Marčeljeve Drage i Rujevice. Koristit će klasičnije metode gradnje, a tek oko 1980. godine, također za potrebe izvedbe niskih stambenih zgrada, prijeći će na sistem tunelske oplata.⁶³⁴

Karlovačko GP Novotehna na riječkom će području najprije uposliti Lučko stambeno poduzeće, jedan od najvećih stambenih investitora u ovom razdoblju. Osnivanje stambenih poduzeća u jugoslavenskim gradovima bilo je određeno Rezolucijom o stambenoj privredi 1964. godine, a tu će zakonsku mogućnost u Rijeci iskoristiti Skupština općine Rijeka 1965. godine s Poduzećem za gospodarenje stambenim fondom, kasnije Stambenim poduzećem, o čemu je već bilo riječi, no početkom 1966. godine konstituirano je i Lučko stambeno poduzeće kao specijalizirana radna organizacija za upravljanje, održavanje i reprodukciju stambenog fonda i poslovnih objekata tvrtki-osnivača vezanih uz poslovanje riječke luke (Generalni teret, Lučki pretovar, Lukadrvo, Gradšped, Luka i Exportdrvo).⁶³⁵ Gradska uprava smatrala je da postojanje dvaju pravnih entiteta zaduženih za stambenu problematiku može samo fragmentirati i oslabjeti sustav stambene skrbi, no do njihovog fuzioniranja nije došlo jer su lučka poduzeća branila pravo da nezavisno odlučuju o stambenom zbrinjavanju svojih zaposlenika te participiraju u slobodnom stambenom tržištu pod vlastitim uvjetima. Ova

⁶³³ *, „Pionir“ postaje Golijat, u: *Novi list*, 21. 11. 1975., *, GP Pionir – reklama, u: *Komuna*, 20(1973.), 1, bez pag., *, Za jedan kat – šest dana, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 1, 7., J. BALEN, Od Triglava do Crne Gore, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 4-5, 8-9.

Na hrvatskom dijelu jadranske obale GP Pionir je sagradilo hotele *Solaris* u Šibeniku, *Amfora* na Hvaru, *Delfin* u Poreču, dva paviljona u Uvali Scott, motel u Ičićima, *Adriatic II* u Opatiji, itd.

⁶³⁴ E. P., 550 stanova za Riječane, u: *Novi list*, 29. 8. 1973., *, Marčeljeva Draga – ponos 220 radnika, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 1, 8., J. B., Posla dovoljno – uspjesi ne izostaju, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 2, 5., *, Potvrdili ih brojni rezultati, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 6, 4.

⁶³⁵ D. K., Osnovano „Lučko stambeno poduzeće“, u: *Novi list*, 7. 1. 1966.

neortodoksna situacija trajno će podizati tenzije u stambenoj privredi Rijeke.⁶³⁶ Upravo je mnogoljudno radništvo riječke luke, čiji su nezanemariv udio činili ekonomski doseljenici iz raznih krajeva države, proizvodilo permanentnu stambenu krizu i tjeralo upravitelje Lučkog stambenog poduzeća da ne pristanu na cijenu i tempo rada koje su nudili riječki izvođači, već da izravno surađuju s proizvođačima građevinskog materijala i građevinskim kompanijama iz drugih gradova, stimulirajući neke i da ostanu duže testirati riječko tržište. Domicilni građevinari iza kulisa su negodovali zbog „nelojalnosti“ lučke tvrtke koja je u svoju orbitu privukla veliki broj izvanriječkih partnera. Korak dalje predstavljala je pretvorba Lučkog stambenog poduzeća iz stambeno-komunalne u građevinsku firmu pod imenom Adriamont 1973. godine, koja će postati ozbiljan proizvođač stanova servisirajući direktno potrebe lučkih radnika.⁶³⁷ Lučko stambeno poduzeće i njegov nasljednik Adriamont ugovarali su podizanje nekolicine stambenih tornjeva, no osluškujući želje radnika, fokusirat će se na traženje rješenja u nižim višeobiteljskim zgradama držeći ih humanijim oblikom stanovanja od visokih solitera. Adriamont će na temelju tehnologije proizvodnje i korištenja montažnih panela licencirane od građevinskog konzorcija iz Forlija (Varese) u Italiji podignuti „Tvornicu stanova“, tj. hale za izradu montažnih panela u Škurinjskoj Dragi, otkud će 1975. godine krenuti izgradnja stambenih nizova novoga naselja po prototipnim projektima Adriastandard I i II. Prefabricirani sustav stanogradnje pokazao se nepodesnim za konfiguraciju terena, što se odrazilo na kakvoću stanova, kašnjenje komunalne infrastrukture i naseljskih sadržaja, pa Adriamont nije uspio ostvariti privlačnu viziju suburbijskog stanovanja, no ovakvi eksperimenti eklatantno su ukazivali na zasićenje toranjskom tipologijom i nužnost preispitivanja dotadašnjeg kursa riječke stanogradnje.⁶³⁸

Promjenom zakonskih modela od sredine 1970-ih godina poticano je udruživanje gospodarskih subjekata na samoupravnim osnovama. Tako će 1976. godine nastati SOUR Adriogradnja

⁶³⁶ Prvi spor Stambenog poduzeća i Lučkog stambenog poduzeća izbio je oko nadležnosti upravljanja objektima mješovite namjene koje je Lučko sredinom 1966. godine prepustilo Stambenom. Postojanje dvaju paralelnih sustava okončan će se tek sredinom 1970-ih godina, kad će u postupku tranzicije na DUSI sustav stanogradnje Adriamont, kao pravni nasljednik Lučkog stambenog poduzeća, predati stambeni fond pod svojom upravom SIZ-u stanovanja i OSIZ-u stanovanja Luka-Rijeka., H. B., Kad „nešto ne štima“, u: *Novi list*, 27. 5. 1966., H. B., „Ratna sjekira“ zakopana, u: *Novi list*, 4. 8. 1966., *, Zašto stanovi Adriamonta nisu udruženi u SIZ stanovanja? u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73, 3.

⁶³⁷ *, Adriamont – novi naziv za Lučko stambeno poduzeće, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 42, 6.

⁶³⁸ SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 91-94., M. P., Lučko stambeno poduzeće: Uskoro jeftiniji stanovi, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 31-32, 5., A. TERNOVEC, U gradnji „Adriamontova“ tvornica stanova, *Komunalna privreda*, 5(1974.), 46, 2., MILE VALENČIĆ, Naselje koje jest i nije, u: *Naša Rijeka*, 4(1982.), 44, 4-5.

okupljajući snažnu asocijaciju građevinskih i zanatskih poduzeća, od Adriamonta, GP Gortana, Novotehne, Pionira, do GP Jedinstva iz Raba, Pazinke iz Pazina, Izgradnje iz Ogulina, Goranprodukta iz Čabra, Proletera iz Buja i tvrtke A. Rismondo iz Rovinja, kako bi zajednički mogli zatvoriti cjelokupni tehnološki proces gradnje stambenih i poslovnih zgrada te tako zauzeti kompetitivniju poziciju na regionalnom i širem tržištu.⁶³⁹ Za diversifikaciju riječke stanogradnje, naročito distanciranje od dominantne, ali već naveliko kritizirane toranjske tipologije, osobito je važna sveza SOUR Adriogradnja sa stambenom zadrugom Adria osnovanom 1977. godine, koja će udružena sredstva građana kanalizirati većinom u stambena naselja niske kolektivne i individualne gradnje na perifernim lokalitetima (Srdoči, Drenova, Rujevica, Blečići-Gornji Zamet) upošljavajući građevinska poduzeća zainteresirana i opremljena za ovu stambenu tipologiju (ranije navedeni Pionir, Novotehna).⁶⁴⁰ Odgovarajući na ambicije Adriogradnje, riječki građevinari konsolidirali su svoje snage u SOUR Rijeka-gradnja udruživši radna sredstva inicijalno osam tvrtki (Primorje, Konstruktor, Jadran, Betograd, GIK Kvarner, Komunalno poduzeće Cesta, Dom i Graditelj), uz otvorena vrata za nove članove. Kao i ranije u udruzi Mediteran, cilj je bio osvojiti veći komad riječkog tržišta, posebice ugovoriti izgradnju velikih industrijskih i infrastrukturnih objekata koji su nosili i najveću dobit.⁶⁴¹

Od početka 1960-ih godina sporadično su se iznosili prijedlozi kohezije projektnih ureda kako bi se bolje ekipirao raspoloživi stručni kadar, omogućile specijalizacije i integracije u nekim poslovima. Unatoč tome, postojeća struktura je ostala nepromijenjena sve do „vala“ formiranja složenih organizacija udruženog rada sredinom 1970-ih godina kada se osnivaju Udružene projektne organizacije, no ovaj potez neće imati posebnog utjecaja na stambeni sektor.⁶⁴² Konstelacija odnosa na stambenom tržištu išla je na ruku građevinskim poduzećima s vlastitim

⁶³⁹ LJUBO ŠPANJOL, Naša sadašnjost i naša budućnost, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 4-5, 2-3., *, Adriogradnja – udruživanje na širokom planu, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 79-80, 4., B. Š., „Adriogradnja“ – kompletna izgradnja, u: *Novi list*, 5. 10. 1976.

⁶⁴⁰ VLADIMIR JUGO, Brže do željenog stana, u: *Novi list*, 15. i 16. 4. 1978., V. JUGO, Stambeno zadrugarstvo konačno na „zemlji“, u: *Novi list*, 6. i 7. 1. 1979., M. ČOSO, Zadruga – individualna stambena izgradnja?, u: *Novi list*, 5. 2. 1979., V. J., Jeftiniji stanovi, u: *Novi list*, 1. 3. 1979.

⁶⁴¹ M. VUJATOVIĆ, Riječki građevinari pod zajedničkim krovom, u: *Novi list*, 15. 4. 1976., B. Š., Zajednička organizacija riječkih građevinara, u: *Novi list*, 6. 10. 1976.

⁶⁴² SOUR Udružene projektne organizacije osnovane su 1976. godine radi zajedničkog nastupa na tržištu, a u sastav udruženja ušlo je 330 zaposlenika projektnih biroa: GPZ, Rijeka-projekt, Jadran-projekt, Opatija-projekt, Atelje O51, Plan, Tehnički biro Stambenog poduzeća (budući Arhitekting) i Teh-projekt., *, Udružili se projektanti, u: *Novi list*, 11. i 12. 9. 1976.

projektним biroima koji su investitorima mogli ponuditi paket-uslugu ili samostalno producirati stambene novogradnje. Projektni uredi bez građevinske baze zato su ostali u drugom planu rijetko sudjelujući u masovnoj stanogradnji. Otegotan faktor bilo je i zamiranje tradicije natječaja za stambene projekte nakon turničkog iz 1958. i tornjeva Autoputa iz 1960. godine, te arhitekti bez afilijacije s građevinskim poduzećima nisu imali „ulaznicu“ za javnu arenu gdje bi mogli demonstrirati svoje zamisli i izboriti priliku za njihovu provedbu. Zaokret je učinjen natječajem za idejni arhitektonsko-urbanistički plan naselja Krnjevo 1971. godine na kojem je najviše ocjene dobio prijedlog autorske grupe iz Rijeka-projekta na čelu s ing. Ninoslavom Kučanom. Ovaj projektant, koji je stambenu arhitekturu Rijeke obilježio već 1950-ih godina sa stambenim sklopom *Jugolinije* u Ulici žrtava fašizma kao mladi suradnik Antuna Ulricha, također posredstvom javnog natječaja, 1970-ih godina će se istaknuti i ikoničkim stambenim tornjem tvornice *Vulkan* na Pećinama.⁶⁴³ Druga najveća riječka projektna organizacija – Građevno-projektni zavod (GPZ), sporadično će sklapati ugovore za stambene novogradnje, poput amblematskih tornjeva naselja Podmurvice (ing. Igor Emili) i Zapadni Zamet (ing. Tamara Kudiš). U sklopu Stambenog poduzeća 1971. godine osniva se Tehnički biro za projektiranje i inženjering, prvenstveno za rješavanje imovinsko-pravnih odnosa, ishođenje prava građenja, građevinski nadzor i tehnički prijem objekata itd., kao i za poslove adaptacija stambenog i poslovnog prostora pod upravom poduzeća. Međutim, djelatnici Tehničkog biroa izrađivat će i složeniju projektnu dokumentaciju jer je Stambeno poduzeće ulagalo u izgradnju stambenih zgrada namijenjenih socijalno osjetljivim kategorijama stanovništva (umirovljenici, invalidi rada, borci), osiguravalo zamjenske stanove za eksproprirane vlasnike privatnih kuća u Starom gradu te vodilo realizaciju tzv. Stanova solidarnosti u Gornjim Malonjima za brže udomljavanje radnika koji su dugo čekali na stan u svojim kolektivima. Tehnički biro je tako bio u jedinstvenoj poziciji u odnosu na druge projektantske urede ispunjavajući brojnije stambene narudžbe. Vodio ga je ing. građ. Ante Erceg (do nenadane smrti 1976. godine), a projektantski sektor Klement Miculinić koji se tako, nakon gotovo deset godina u projektном birou GP Jadran, vratio na upravljačku poziciju u gradskoj administraciji. Transfer iz GP

⁶⁴³ Ninoslav Kučan (1927.-1994.) diplomirao je na Arhitektonskom odsjeku Tehničkog fakulteta u Zagrebu 1951., kratko radi u atelijeru Antuna Ulricha, da bi od 1954.-1966. bio zaposlen kao asistent na zagrebačkom studiju. Nakon dvije godine rada u Njemačkoj (München i Köln), krajem 1960-ih godina preselit će se u Rijeku gdje će nastaviti projektantsku djelatnost u Rijeka-projektu. Najznačajnije realizacije u Zagrebu: Radničko sveučilište (s Radovanom Nikšićem, 1955.-1961.) i Palača pravde (1961.-1970.), u Rijeci: Robna kuća Rijeka (suradnici Vjera Kučan i Boris Babić, 1970.-1974.), telegrafsko-telefonski centar na Trsatu (1976.) i Kozali (1974.-1976.), od ostale višestambene arhitekture ističe se stambeni objekt Podmurvice (1970.), ERVIN DUBROVIĆ (bilj. 536)

Jadrana izvršio je i Željko Mahulja, a među istaknutijim djelatnicima bio je i ing. Aleksandar Loci. Tehnički bio se osamostaljuje 1977. godine otada poslujući pod imenom Arhitekting.⁶⁴⁴

6.3. Kondicioniranje visoke stambene izgradnje

6.3.1. Tehnički propisi za visoke stambene zgrade

Ulaskom u tržišne odnose u stambenoj privredi nakon 1965. godine mijenja se i način provjere projekata višestambenih zgrada. Revizione komisije su u prethodnom poglavlju stanogradnje bili arbitri prihvatljivih rješenja, djelovale su kolegijalno kao skup stručnjaka koji su zajednički razmatrali predložene gradnje, pa i ulazili u njihove funkcionalne, ekonomične i estetske karakteristike. Rad revizionih komisija sada zamjenjuje tehnička kontrola projekata od strane nadležnih upravnih tijela općina, tako da se prikupljaju mišljenja revidenata iz pojedinih struka, a investitor je dužan sa svoje strane ishoditi različite suglasnosti (urbanističke, vodoprivredne, elektroenergetske, prometne, sanitarne, protupožarne, potvrdu o nosivosti tla, ispravnosti projekata instalacija itd.). Društveni nadzor nad stanogradnjom tako se svodi na pitanje tehničke ispravnosti, stabiliteta, javnozdravstvenih uvjeta, sigurnosti od požara, odnosno ispunjavanje nominalnih preduvjeta za dobivanje građevinske dozvole.⁶⁴⁵ U nastojanju da se što jasnije postave okviri projektiranja i izvedbe, kako bi i arhitektonski biro i općinske službe imale proskribirana pravila za davanje suglasnosti i uređenje odnosa u svom djelokrugu, u drugoj polovini 1960-ih godina donosi se veliki broj pravilnika. Posljedica je to i promijenjenih relacija između projektanta, općine i izvođača koje je uzrokovao tržišni sustav, odnosno činjenica da je stanogradnja više nego ranije prostor profita građevinskih poduzeća te da je postavljanje minimalnih granica i propisa nužnost da se zaštiti krajnjeg kupca-potrošača, ali i društvo u cjelini jer bi loše izvedeni stanovi dugoročno opterećivali gradske budžete.

⁶⁴⁴ A. T., U malo godina – mnogo projekata, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 35, 4., B. P., Tehnički biro u Stambenom poduzeću, u: *Novi list*, 11. 1. 1971., Reklama za Arhitekting, u: *Novi list*, 3. 6. 1977.

⁶⁴⁵ Osnovni zakon o izgradnji investicionih objekata (*Sl. list FNRJ*, br. 20/67) izostavio je tehničku kontrolu projektne dokumentacije, odnosno prepustio republičkim vlastima da odrede uvjete. U SR Hrvatskoj to je pitanje regulirao Zakon o izgradnji investicionih objekata i objekata građana i građansko-pravnih osoba (*Narodne novine SR Hrvatske*, br. 9/69), ANDELKO PIVAC, Neka neriješena pitanja o našoj arhitektonskoj praksi, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 205, 10.

Temeljne smjernice postavio je Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za izgradnju stanova (*Sl. list SFRJ*, br. 45/67), iskustveno i praktično napisan dokument koji je adresirao većinu najbitnijih pitanja za očuvanje dosegnutog standarda stanogradnje. Što se tiče visokih višestambenica, novost u odnosu na ranije propise predstavlja jasna obveza izgradnje prostora za ugrađivanje jednog dizala u zgradama višim od četiri kata iznad prizemlja, a dva mjesta za zgrade od osam i više katova. Čak i manji stambeni objekti (s više od osam stanova) trebaju imati prostor za smještaj kanti za smeće u prizemlju, a zgrade katnosti iznad P+7 obvezu ugradnje kanala za otpad s ventiliranim smetlarnikom, koji su i ranije ponekad bili u upotrebi, ali sada se izrijekom traže od izvođača. Regulacija ovih zahtjeva, kao i brojnih drugih tehničkih pojedinosti, bit će predmetom posebnih propisa (Pravilnik o tehničkim mjerama i uvjetima za dizala, *Sl. list SFRJ*, br. 51/70 i Pravilnik o tehničkim mjerama i uvjetima za izgradnju prostora i uređaja za prikupljanje i odnošenje otpadnih tvari iz stambenih zgrada, *Sl. list SFRJ*, br. 28/70). Kod visokih stambenih zgrada osobito će biti važno usvajanje mjera zaštite od požara, što je donekle bilo pokriveno, iako ne u potpunosti dorečeno za ovu kategoriju objekata Osnovnim zakonom o zaštiti od požara (*Sl. list SFRJ*, br. 10/65, br. 25/70) te Pravilnikom o tehničkim mjerama i uvjetima za provjetravanje u stambenim zgradama (*Sl. list FNRJ*, br. 35/70). U istome periodu donose se i propisi o toplinskoj i zvučnoj zaštiti, što je poboljšalo energetske učinkovitost zgrada, pa time i smanjilo troškove stanarima, a i osiguralo mirniji suživot u gusto napučenim višekaticama (Pravilnik o tehničkim mjerama i uvjetima za toplotnu zaštitu zgrada i Pravilnik o tehničkim mjerama i uvjetima za zvučnu zaštitu zgrada, *Sl. list SFRJ*, br. 35/70.).⁶⁴⁶

S jedne strane, nove su odredbe postavile rigoroznije kriterije za visoke stambene zgrade garantirajući njihovu bolju opremljenost, sigurnost i durabilnost, no s druge strane usložnjavale su posao projektantskog tima tražeći više specijaliziranoga znanja i posvećenosti detaljima, a i poskupljivale su realizaciju. Propisima je ponekad bilo teško udovoljiti zbog nejasnih ili preopćenitih stavki oko čijih tumačenja su se razilazili djelatnici biroa, građevinskih poduzeća i upravnih organa, ali i previsokih financijskih izdataka za njihovu doslovnu provedbu. Primjerice, pravilnik iz 1970. godine nalagao je atestiranje svih ugrađenih dizala prema novim, strožim parametrima, uz prijelazni period od godinu dana radi prilagodbe. Slijedom toga, Stambeno poduzeće je 1970. godine oformilo Službu za održavanje dizala koja je redovito

⁶⁴⁶ DARKO KAHLE, Građevni i urbanistički propisi u Hrvatskoj od 1956. do 1971. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 53(2021.), 3, 1149-1181.

provjeravala stanje, otklanjala kvarove na poziv kućnih savjeta te izrađivala izvještaje o ovoj problematici.⁶⁴⁷ No, zbog niza konkretnih prepreka mnoge njegove odredbe ostale su mrtvo slovo na papiru. Prva se ticala starosti dizala, koja su u Rijeci ugrađivana od početka 20. stoljeća, ranije nego u brojnim drugim gradovima, te nisu odgovarala pravilniku u osnovnim uvjetima ugradbe i mehanizacije, a bila je i otežana nabava dijelova za njihovo servisiranje. Čak i suvremena dizala, u Rijeci uglavnom dopremljena iz tvornica *David Pajić-Daka* iz Beograda i *Rade Končara* iz Zagreba, koje su otvorile i lokalne servise, nisu uspijevala zadovoljiti sve stavke te, posljedično, većina riječkih dizala nije formalno imala izdana uvjerenja o sigurnosti. Kada se u siječnju 1977. godine dogodila nesreća u neboderu u Kamovljevoj br. 17 (izgrađenom po istom projektu Branka Pavokovića kao i *Autotransov* kod Guvernerove palače), rezultirajući i lakšom ozljedom stanarke koja je pala u okno neispravnog dizala, javnosti su predloženi zabrinjavajući podaci o sigurnosti dizala u stambenim zgradama. Gradski odjel skrbio je za ukupno 238 liftova na području općine Rijeka, od toga ih je tek 100 funkcioniralo na dobroj razini, dok su ostali predstavljali potencijalnu opasnost za korisnike. Procijenjeno je da bi uz manji i srednji remont 95 njih moglo dobiti atest, no preostale bi trebalo kompletno ili djelomično zamijeniti. Odlučeno je tada da se sredstva za rješavanje nakupljenih problema namaknu iz amortizacije stambenog prostora (iz stanarina) jer alternativne nema – stanare visokih zgrada ne može se ostaviti bez adekvatne vertikalne komunikacije. U godinu dana osposobljena je većina liftova kojima su trebali manje popravci svodeći daljnje zahvate na dizala čiji je remont zahtijevao dopunske građevinske zahvate.⁶⁴⁸

Protupožarna sigurnost predstavljala je još složeniji zadatak za općinske službe, a testirala je profesionalnost i strpljenje svih protagonista stanogradnje. Svijest o nezaštićenosti visokih stambenih zdanja i njihovih mnogobrojnih korisnika bila je akutno prisutna u javnosti od kraja 1960-ih godina: katastrofu tornja Ronan Point u Londonu na naslovnici je objavio i *Novi list*, a javnost je svjedočila i nemoći splitskih vatrogasaca kad je izbio požar u jednom neboderu 1971. godine. Čak su i filmska ostvarenja, poput *Paklenog tornja (The Towering Inferno, 1974.)* korištena za edukaciju javnosti o ovome problemu, iako su istovremeno raspirivala strah od

⁶⁴⁷ B. P., Manje brige s liftovima, u: *Novi list*, 27. 7. 1970., Ž. J., Servis za dizala prihvaćen s nepovjerenjem, u: *Novi list*, 27. 5. 1971.

⁶⁴⁸ *, Kako do ispravnih dizala? i *, Stepenice su spas, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 82, 4., I. MIKULIČIĆ, Nesreća otkrila neispravna dizala, u: *Novi list*, 22. i 23. 1. 1977., Ž. JERČIĆ, Liftovi bez dozvole, u: *Novi list*, 20. 10. 1978.

sličnog događaja u lokalnoj sredini.⁶⁴⁹ Premda su riječki vatrogasni odredi bili dobro organizirani i obučeni, nisu oskudijevali ljudstvom, tehničkom opremom i voznim parkom, gašenje požara u visokim objektima i dalje je bila vrlo teška intervencija. Zbog velikog broja skladišta, industrijskih i lučkih postrojenja u gradu, u Rijeci su se češće događali lokalizirani požari na što je vatrogasna operativa imala spreman odgovor, no brzo saniranje požara na višim katovima nebodera i evakuacija stanara bili su doslovno izvan dosega postojeće mehanizacije – vatrogasne ljestve dosezale bi eventualno do sedmoga kata.⁶⁵⁰ Odsjek za zaštitu od požara u Sekretarijatu javne sigurnosti Rijeka davao je ili uskraćivao svoju suglasnost za projektnu dokumentaciju visokih stambenih zgrada, ali i poticao donošenje lokalnih preporuka za protupožarnu zaštitu. Tako je 1967. godine radom proširene komisije zaključeno da je neophodno poduzeti određene mjere za stambene visokokatnice (iznad 22 metra), te je Stambeno poduzeće godinu kasnije uposlilo dva vatrogasna tehničara za redoviti obilazak zgrada, raščišćavanje hodnika, potkrovlja i podruma, dakle, osnovnu vatrogasnu prevenciju. Nadalje, 1971. godine donosi se Plan zaštite od požara na području općine Rijeka (*Službene novine Rijeke* br. 6/71) te po preporuci Sekretarijata sve visoke zgrade projektirane od 1971. godine nadalje moraju imati pomoćna stubišta i hidrantske mreže uz ulaze.⁶⁵¹

Međutim, Općinskom sekretarijatu za upravno-pravne i inspeksijske poslove, koji je bio zadužen za izdavanje građevinskih dozvola, i nakon toga su dolazile molbe a nepotpunom dokumentacijom, bez svih prikupljenih suglasnosti, pa i očiglednim kršenjima zakonskih normi. Načelnništvo Sekretarijata reagiralo je organizacijom sastanka u svibnju 1972. godine s predstavnicima Stambenog poduzeća, Zavoda za komunalnu djelatnost, projektnih biroa, investitora i izvođača, kako bi im dalo do znanja da se, u situaciji gdje se planiralo podizanje brojnih nebodera preko 15 katova, više ne mogu tolerirati kašnjenja ili ignoriranje zakonskih propisa. Također, u proljeće 1973. godine inicirali su i formiranje stručne radne grupe za izradu Prijedloga za Odluku Skupštine Općine o izgradnji visokih stambenih objekata u Rijeci, kakve su tada već imali Beograd, Zagreb, Ljubljana i Split, a koja bi nadopunila manjkave savezne i

⁶⁴⁹ *, Bez naslova – foto-izvještaj nesreće Ronan Pointa u Londonu, u: *Novi list*, 18. i 19. 5. 1968., T. C., Osigurati stanare u neboderima, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73, 2., B. P., Što kad se zapali neboder?, u: *Novi list*, 6. 4. 1976.

Podatak o splitskom požaru iz: DUŠKO KEČKEMET, *Grad po mjeri čovjeka*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1981., 153.

⁶⁵⁰ B. PETER, Grad nebodera bez vatrogasnih ljestava za nebodere, u: *Novi list*, 24. 5. 1973.

⁶⁵¹ ALEKSEJ TERNOVEC, TATJANA CASASSA, Kako protiv požara u visokim zgradama? – okrugli stol, u: *Komunalna privreda*, 6(1975.), 56, 4-5.

republičke smjernice. U komisiju su imenovani: ing. Klement Miculinić, ing. Miroslav Butorac i ing. građ. Marijan Blažina iz Stambenog poduzeća, a iz GPZ-a ing. Boris Magaš i ing. Tamara Kudiš. Općinski Sekretarijat je u tom periodu i prolongirao izdavanje građevinskih dozvola u očekivanju striktnijih uputa, naročito u pogledu protupožarnih mjera.⁶⁵² Neugodno iznenađenje ih je dočekalo u kolovozu kada je Stambeno poduzeće kao investitor predalo zahtjev za građevinsku dozvolu stambenih tornjeva A-1 i A-2 visine P+16 u naselju Zapadni Zamet, po projektu Tamare Kudiš, a kod kojih su utvrđeni „*nedopustivi propusti*“, te je dozvola uskraćena u prvom redu zbog nepropisno projektiranog i smještenog stubišta, kao i dizala, jer ne pružaju sigurni izlaz stanarima u slučaju požara. Uslijedio je obračun sa Sekretarijatom koji je, po mišljenju direktora Stambenog poduzeća Božidara Hlače, na sebe preuzelo ovlasti koje im ne pripadaju te su žalbu uputili Republičkom sekretarijatu, a Općinsko sindikalno vijeće urgiralo protiv usporavanja stambene izgradnje i tražilo disciplinski postupak protiv djelatnika Sekretarijata. U listopadu 1973. godine predsjednica Općinske skupštine Neda Andrić morala je sazvati sastanak da se utvrde političke i privredne posljedice neizdavanja dozvola za stambene objekte te je zauzet stav da se slučaj čim prije razriješi. Projektna dokumentacija stambenih tornjeva A-1 i A-2 na kraju je poslana Institutu građevinarstva Hrvatske na tehničku kontrolu te su njihovi stručnjaci, premda su primijetili ozbiljne nedostatke u prozračivanju hodnika, pozicioniranju stubišta i dizala te zaštititi od buke, na inzistiranje Stambenog poduzeća i GPZ-a u završnom izvještaju izrazili mišljenje samo o stabilitetu objekta, dakle, njegovoj seizmičkoj sigurnosti. Građevinska dozvola je formalno izdana u studenome 1973. godine, iako je dipl. iur. Stjepan Tauzer, voditelj Sekretarijata za upravno-pravne poslove, s ogorčenjem konstatirao da se tijekom odvijanja spora toranj uredno gradio „*što naša građevinska inspekcija nije smjela vidjeti*“ te dodao: „*Sve što je u ovom slučaju poduzimano od strane pojedinaca u ovom Sekretarijatu sigurno je da je bilo s namjerom da objekti budu što kvalitetniji, da budući*

⁶⁵² Odugovlačenje je uzbunilo građevinare, naročito jer je na sjednici Savjeta za urbanizam i komunalne poslove u lipnju 1973. godine šef inspeksijske službe Milivoj Crnković izjavio da sumnja kako će GP Primorje dobiti građevinsku dozvolu za tornjeve na Rastočinama i Kozali jer se na tako visokim objektima (20-25 katova) ne može garantirati protupožarna sigurnost. Na toj istoj sjednici dogovoreno je da se mora pronaći rješenje jer se u Rijeci u sljedećim godinama predviđa izgradnja nekoliko desetaka nebodera te visine, H. BELICA, Ljestve skraćuju nebodere, u: *Novi list*, 26. 6. 1973.

*stanari stanuju u što humanijim stanovima i da u njima budu sretni, a ne da nakon useljenja u stan budu nesretni. A sve ovo je rađeno u skladu sa zakonskim propisima.*⁶⁵³

Slučaj tornjeva A-1 i A-2 na Zametu opisan je u ponešto više detalja jer dobro ocrtava društveno-političku i stručnu klimu, odnosno pritisak koji su osjećali svi uključeni u realizaciju visokih stambenih zgrada u Rijeci, ali i kompromise koji su se dozvoljavali da bi se izgradnja novih stambenih kvadrata odvijala nesmetano u trenutku najveće potražnje. Slučaj je imao pozitivne reperkusije na daljnje izvođenje stambenih tornjeva: od 1973. godine počele su se primjenjivati urbanističke mjere za zaštitu od požara, dakle, morali su se predvidjeti vatrogasni prilazi i montirati hidrantski vodovi uz zgrade, a za vatrootpornost objekata određeno je projektiranje dvaju stubišta, od kojih je jedno isključivo protupožarne funkcije, te ugradnja instalacija za gašenje požara na svakoj etaži.⁶⁵⁴ Kodifikaciji strožih propisa, u smislu svih tehničkih strana projektiranja i izvedbe stambenih zgrada, pripomoglo je i prihvaćanje na razini općine Privremenog standarda stana društveno usmjerene stambene izgradnje 1974. godine, radnog dokumenta koji je trebao ispraviti neke devijacije tržišnog modela stanogradnje i pripremiti prijelaz na sistem DUSI.⁶⁵⁵ Međutim, i nakon toga uočava se kako se umjesto protupožarnih stubišta ugrađuju stepenice „penjalice“ (obično u lođama hodnika), ili izvođači „ne vide“ stubišta u nacrtima (kako se ironično izrazio jedan zapovjednik vatrogasne jedinice), a i stanari su često zaključavali stubišta iz straha za sigurnost djece.⁶⁵⁶ Bez obzira na propise i savjesnost profesionalnih vatrogasnih službi, neumoljiva je činjenica da bi se teško izbjegla havarija u slučaju požara u najvišim stambenim tornjevima. Opasnost je prestala biti hipotetska kad je 12. prosinca 1977. godine izbio požar na neboderu projektanta Igora Emilija u ulici Duella br. 2, koji na sreću nije imao teže posljedice, ali je ukazao na činjenicu da vatrogasna

⁶⁵³ HR-DARI, JU-169, jed. 7872, 7873, (5734/1974), Stambeni toranj A-1, A-2, Zamet, GPZ Rijeka, ing. Tamara Kudiš, 1972. Priložena je cijela dokumentacija spora, kao i sažetak u dopisu Općinskog sekretarijata za upravno-pravne i inspeksijske poslove prema Načelniku općinske uprave, 19. 12. 1973.

⁶⁵⁴ S. R., Za veću sigurnost u visokim zgradama, razgovor s ing. Ivicom Gruđenom, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 83, 4.

⁶⁵⁵ Riječ je o dokumentu koji je izradio Gradbeni centar Slovenije iz Ljubljane i Centar za stanovanje IMS iz Beograda po narudžbi Privredne komore Jugoslavije. Iako se u punom kapacitetu počeo primjenjivati tek na investicijama po modelu DUSI, dakle, od kraja 1970-ih godina, donekle su ga i prije toga usvajale projektne organizacije i investitori jer je napravio reviziju svih pravilnika, ponegdje eksplicitnije odredio neke norme, propisao opremljenost stanova i sl. Što se tiče dodatnih odredbi za visoke stambene objekte, navodi se potreba projektiranja posebne prostorije za smještaj agregata za rezervno napajanje električnom energijom za sve objekte više od 12 nadzemnih etaža., *Privremeni standard stana usmjerene stambene izgradnje (Materijal za javnu raspravu)*, Rijeka, lipanj 1974., 3. i 38.

⁶⁵⁶ T. C., Osigurati stanare u neboderima, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73, 2.

kola ne mogu uvijek pristupiti visokim objektima zbog uskih uličica ili nepoštivanja urbanističkog razmaka između zgrada, a i da vatrogasci, u najboljem slučaju, na neboderu visine 90 metara mogu početi intervenirati tek 20 - 25 minuta nakon dolaska na lokaciju, naime, toliko je trebalo da se pokrenu suhe hidrantske instalacije. Osvještavanje nedovoljne pripremljenosti službi potaklo je i nabavu dviju najmodernijih protupožarnih ljestava visine 35 metara, kakve je u Jugoslaviji imala samo Ljubljana.⁶⁵⁷ Međutim, neriješeno pitanje protupožarne zaštite, kao i najava sve restriktivnijih zakonskih mjera za protupožarnu opremu visokih zgrada koja bi još više poskupjela njihovu gradnju, presudilo je općinskoj odluci o snižavanju katnosti budućih stambenih investicija na području grada.⁶⁵⁸

6.3.2. Seizmička sigurnost visokih stambenih zgrada

Kako smo rekli, u Rijeci je bio postignut konsenzus o prijelazu na visoku stambenu gradnju nakon 1965. godine, a od 1963. do 1965. godine računalo se da će oko 40 % novogradnji biti iznad deset katova, kako bi se dalo vremena građevinskoj operativi za prilagodbu na zahtjevnije zadatke. Međutim, potresi u Makarskoj u siječnju 1962. i Skoplju u srpnju 1963. godine, potonji s velikim ljudskim i materijalnim gubitcima, podsjetili su da je Balkanski poluotok seizmički najaktivnije područje Europe. Ovi događaji potaknuli su izradu saveznih propisa o građenju u seizmičkim područjima koji su postavili znatne dodatne zahtjeve za dimenzioniranje nosivih konstrukcija zgrada i određivali niz drugih elemenata za buduće investicije. Prije skopskog potresa jedino je Ljubljana imala važeće propise ove vrste koji su poslužili i kao osnova za pripremu saveznog Pravilnika o privremenim tehničkim propisima za građenje u seizmičkim područjima (*Sl. list SFRJ*, br. 39/64).⁶⁵⁹ Navedeni pravilnik kodificirao je seizmičku kartu J.

⁶⁵⁷ M. BARAK, Ljudski životi su najdragocjeniji, u: *Novi list*, 21. i 22. 1. 1978., I. M., Rijeka nabavlja protupožarne ljestve, u: *Novi list*, 13. 11. 1978.

⁶⁵⁸ Izvršno vijeće Skupštine općine Rijeka 1977. godine je razmatralo izvješće o stanju spremnosti gradskih službi na suzbijanje požara te su otvorili raspravu o opravdanosti gradnje visokih objekata kada je bilo evidentno da je mogućnost spašavanja stanara mala, odnosno da se vatra efikasno može lokalizirati samo do 7 kata., G. KUKIĆ, Protupožarnu zaštitu i dalje razvijati, u: *Novi list*, 19. 10. 1977.

Prvi obuhvatni propis na saveznoj razini – Pravilnik o tehničkim normativima za zaštitu visokih objekata od požara, donesen je tek 1984. godine (*Sl. list SFRJ*, br. 7/84), propisivao je i ugradnju posebnog vatrootpornog dizala te bi implementacija ovog propisa utjecala na ukupnu cijenu objekta, no u tim godinama u Rijeci se više i ne planiraju višestambenice preko osam katova visine.

⁶⁵⁹ Ovaj savezni dokument bit će službeno važeći do početka 1980-ih godina kada je noveliran (Pravilnik o tehničkim normativima za izgradnju objekata visokogradnje u seizmičkim područjima, *Sl. list SFRJ*, br. 31/81, 49/82 i 29/83).

Mihailovića iz 1950. godine koja je teritorij Jugoslavije podijelila u potresne zone od VI. do IX. zone po MSC (Mercalli-Cancani-Siebergovoj) ljestvici. Riječ je o jednoj karti s kojom se tada raspolagalo, ali i njeni podaci nisu bili sasvim pouzdani niti potpuni jer na području Jugoslavije nisu bila vršena suvremena proučavanja seizmotektonike, već je karta seizmičke rajonizacije, tj. podjele po zonama većeg ili manjeg seizmičkog rizika, bila zasnovana na prikupljenim povijesnim podacima o pretrpljenim oštećenjima na građevinama tijekom prethodnih seizmičkih događaja. Primjerice, cijela Rijeka i Sušak stavljeni su u najvišu IX. zonu na temelju sačuvanih svjedočanstava jačih potresa koji se dogodili 1750. i 1837. godine te kasnijih koji su bili sistematičnije zapisivani.⁶⁶⁰ (Sl. 6.2. a) Značilo je to da će svi investicioni objekti morati zadovoljiti najrigoroznije parametre novoga pravilnika, što je bilo osobito nepovoljno za visoke gradnje koje su i inače morale biti proračunate na veća statička opterećenja konstrukcije. U tehničkom smislu, nakon uvođenja pravilnika postala je obvezna izrada statičkog proračuna za potres, a na projektiranje i izvedbu građevina utjecalo je niz zadataki, od potrebe za geotehničkim ispitivanjem građevnog tla, prilagođavanja sistema temeljenja, odabira seizmički najsigurnije konstrukcije i građevnog materijala, ali i tlocrtnog oblika, do detalja, poput izvedbe konzolnih prepusta, balkona i sl.⁶⁶¹

Stambeni tornjevi i druga zdanja koje je novi pravilnik zatekao usred gradnje, morali su dobiti naknadna ojačanja ili modifikacije projekta. Prva asocijacija zasigurno su neboderi u zagrebačkom Vrbiku u izvedbi GP Industrogradnja kojima su uglovi bili poduprijeti konusnim stupovima, podajući im i legendarni nadimak Rakete. Novozagrebačko naselje Siget također je osjetilo zastoj u realizaciji. Poduzeće GP Tempo moralo je promijeniti tehnologiju gradnje za centralnu grupu 16-katnica ing. Luje Schwerera i ing. Tereze Matić radi prilagodbe na IX. potresnu zonu, od poluprefabricirane montažne, kakva je zadržana za ostale stambene objekte naselja, na monolitnu armiranobetonsku konstrukciju sa specijalnom klizajućom oplatom.⁶⁶² Što se Rijeke tiče, već su bili spomenuti problemi s određenim materijalima, poput betonskih bloketa ili opeka, koje je GP Jadran integriralo u svoje tipske projekte višekatnica za Donju Vežicu i druga gradilišta, a koja su morala proći posebna ispitivanja i registraciju da bi ostali

⁶⁶⁰ ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Čvrstom gradnjom protiv potresa, u: *Novi list*, 5. i 6. 5. 1979., MIHAJLO KUDIŠ, Živjeti s potresima, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 3, 12-13.

⁶⁶¹ SERGEJ BUBNOV, Principi projektovanja zgrada i naselja na seizmičkim područjima, u: *Komuna*, 12(1965.), 2, 26-27.

⁶⁶² *, Kratke vijesti – Industrogradnja na Vrbiku radi dva nebodera od 65 m, u: *Građevinar*, 20(1968.), 2, 218., MILIVOJ PETERČIĆ, Stambeni mikrorajon „Siget“ u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 14(1967.), 172, 4-5.

primjenjivi, tj. pružali dovoljnu čvrstoću konstrukcije, a pravilnik je dodatno nalagao da se nosivi zidovi sačinjeni od tako sitnih elemenata, s puno potencijalno problematičnih razdjelnica, moraju vrlo pravilno polagati, kvalitetno žbukati, a najbolje i armirati. Tornjevi Marčeta-Stanić i Milićević na Turniću podignuti su od monolitnog betona na kliznoj oplati, najboljoj opciji za aseizmičku gradnju visokih objekata, te su i prije stupanja na snagu novih propisa smatrani sigurnima, naročito Milićevićev čiji je konstruktor Ozren Sekulić osobitu pažnju posvetio otpornosti tornja i na djelovanje vjetra, ne samo potresnih sila. Isti je građevinski stručnjak na traženje nadležnih gradskih odjela proveo pojačano protupotresno osiguranje *Autotransovog* tornja Branka Pavokovića koji je tako postao prva riječka zgrada koja je reagirala na skopski potres. Ova 13-katnica imala je nosive zidove 20 cm debljine u svim etažama, osim najniže gdje su bili podebljani na 25 cm, podizana je vrlo brzo, u prosjeku jedan kat u tjedan dana, lijevanjem betona u dvostranu drvenu kliznu oplatu, dok je armatura postavljena samo u dijelovima koji su bili oslabljeni perforacijama. Konstrukcija je bila proračunata za bitno veće horizontalne sile, ojačani su vertikalni serklaži, a i predviđeno montažno stubište zamijenjeno je monolitnim, kako će i preporučivati novi propisi.⁶⁶³ Doduše, Sekulić se požalio na kvalitetu betona pripremljenog od prirodnog grobničkog šljunka, ne zbog same sirovine, već tehnologije prerade. Kako poduzeće Betograd još uvijek nije imalo suvremeni pogon za ispiranje i separaciju šljunka, beton je bio nekonzistentnog sastava, pa time i različitih mehaničkih svojstava. Ovakvo stanje moglo se još i tolerirati prije novih zakonskih obveza, no precizno određivanje marki (čvrstoće) betona za nosive konstrukcije sad je bilo od velike važnosti, kao i da isporučena roba odgovara navedenim klasifikacijama. Stoga se Betograd odlučio na investiciju u novu centralnu betonaru u Svilnom, u sklopu koje će se prerađivati šljunak, ali i proširiti asortiman građevinskih proizvoda. Tako će nova tvornica prefabrikata moći producirati međukatne gredice od prednapregnutog betona, kakve će ugrađivati, primjerice, GP Jadran u stambenom naselju Vojak, a nakon provedenih ispitivanja razviti i tip međukatnih ploča također od prednapregnutog betona i mrežaste armature, dobrih protupotresnih svojstava, koje su se postavljale montažno, skraćujući vrijeme izgradnje i zbog reduciranih završnih radova (nije bilo potrebno žbukati stropove, samo ih obložiti tapetama). GP Primorje, koje je i sufinanciralo proširenje Betogradovog pogona 1968. godine, imalo je

⁶⁶³ OZREN SEKULIĆ, Dopršena je zgrada Autotransa u Rijeci, u: *Građevinar*, 17(1965.), 10, 393-394.

prednost pri otkupu gotovih proizvoda te je prvo u Rijeci koristilo mrežaste armature za stropne konstrukcije stambenih objekata.⁶⁶⁴

Sve ove prilagodbe itekako su se odrazile na građevinske troškove, što je u fazi tržišne stanogradnje bio jako važan faktor. Koliko bi se zaradilo na povećanju katnosti, tj. povećanju stambenog kapaciteta novogradnje, toliko bi se opet utrošilo na dodatna ojačavanja temelja i konstrukcije. Također, fluktuacije u cijeni i dostupnosti materijala za ugradbu, naročito armature koja je sad u enormnim količinama trebala za visoke objekte, znale su produljiti rokove, pa i reducirati planirana ulaganja.⁶⁶⁵ U arhitektonskom smislu bitnija su bila ograničenja u slobodi koncipiranja tlocrta i gabarita stambenih tornjeva zbog zakonskih odredbi, odnosno interpretacije istih. Ilustrirat ćemo to na primjeru stambenog tornja B-10 autora Ade Felice-Rošić i Čedomira Mašića visine P+12, prvog u seriji podignutih na Belvederu i Kozali od 1971. do 1973. godine. Kada je GP Primorje apliciralo za građevinsku dozvolu 1970. godine spominjanom Sekretarijatu za upravno-pravne poslove, u prvi navrat dočekani su s odbijenicom. U matičnom projektnom birou tornju su nadjenuli epitet „zvjezdasti“ zbog specifične, razvedene tlocrtne forme slova X, koja je stručnim službenicima Sekretarijata, pak, izazivala nepovjerenje u stabilitet objekta, odnosno po njihovom se sudu kosila s točkom 3.4. Pravilnika o privremenim tehničkim propisima za građenje u seizmičkim područjima u kojoj je postulirano: „*Osnova zgrade treba da je po mogućstvu, jednostavna i simetrična u oba pravca, kako u pogledu krutosti nosećih elemenata tako i u pogledu rasporeda masa. Preimućstvo imaju sažeti i prosti oblici kako u osnovi tako i po visini. Ako se mora graditi zgrada složene osnove,*

⁶⁶⁴ Tvornica u Svilnom u probni je rad puštena tijekom 1965., a prva faza pogona prefabriciranih elemenata s radom je krenula 1966., proširen je 1968. godine uz participaciju GP Primorja koje je, u zamjenu za investiciju, imao prednost pri kupnji gotovog proizvoda, naročito spomenutih stropnih ploča s mrežastom armaturom koje je ovo poduzeće prvo počelo primjenjivati na riječkim stambenim objektima, a bili su izrazito povoljni za horizontalne sile od potresa., E. D., Tvornica u Svilnom proradit će idućeg tjedna, u: *Novi list*, 2. 2. 1965., D. ČARAPINA, Da li će gradnja pojeftiniti, u: *Novi list*, 13. 7. 1966., Č., Novi beton bez starih briga, u: *Novi list*, 11. 7. 1968., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Tehnološki novitet: mrežasta armatura, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 1, 4.

⁶⁶⁵ Godine 1970. se dogodila „savršena oluja“ – istovremeni podbačaj domaće proizvodnje čelične armature (postrojenja u Zenici ostvarila su ispodprosječne rezultate) i smanjeni uvoz armature i betona zbog krize u opskrbnim lancima na međunarodnom tržištu. Dok se situacija nije normalizirala, određena gradilišta su mirovala, npr. tornjeva GP Primorja na Krimeji. Kriza je osvijestila nužnost preorijentacije riječkih građevinara na regionalno dostupnu sirovinu, uspostavu boljih poslovnih relacija prema istarskim proizvođačima cementa i ostalog građevinskog materijala., M. B., Zatvaraju se gradilišta?, u: *Novi list*, 24. 6. 1970., *, 8.500 radnika na ulici?, u: *Novi list*, 30. 6. 1970., MIRKO VUJATOVIĆ, Poslije cementa – nestašica željeza, u: *Novi list*, 4. 8. 1970., MILORAD DORIČIĆ, Kamo ide riječko građevinarstvo?, u: *Novi list*, 13. 10. 1970., MARIO BARAK, Tko nema stana, može još čekati, u: *Novi list*, 15. 10. 1970.

takvu osnovu treba izdijeliti seizmičkim razdjelnicama na jednostavne sekcije, koje se seizmički tretiraju zasebno.“ Generalni direktor GP Primorja Milan Schwalba, nadležnom je organu odgovorio da je projekt tornja po njima jednostavnog oblika i gotovo potpuno simetričan u oba pravca te da se ne slažu s tumačenjem teksta Pravilnika. Na inzistiranje investitora, Sekretarijat će poduzeti dodatnu tehničku kontrolu dokumentacije angažirajući ing. Juraja Šekulju (statičara iz GP Jadran) i ing. Zvonka Sabljaka (statičara iz GPZ-a) koji u zajedničkom izvještaju sugeriraju dopunu statičkog računa smatrajući da treba armirati sve zidove po cijeloj visini kako bi aseizmička svojstva građevine bila neupitna. Glavni građevinski inženjer GP Primorja, Davor Schwalba će, međutim, zatražiti reviziju od ing. građ. Sergeja Kolobova, konzultanta za statiku na stambenoj 22-katnici nazvanoj „Trešnjevačka ljepotica“ arhitekta Slavka Jelineka koja je upravo dovršena u Ozaljskoj ulici u Zagrebu. Na temelju svojeg velikog iskustva projektiranja i izgradnje industrijskih i drugih građevina, Kolobov je statički račun tornja ocijenio kvalitetnim, no dodao: „*Vrlo je teško, a možda i nemoguće ispravno odrediti veličine vertikalnih i horizontalnih sila, koje otpadaju na pojedini zid kod ovako razgranatog i nepravilnog oblika tlocrta objekta, kao i obzirom na konstrukcije sistema stropova i zidova.*“ preporučivši da se gornja trećina tornja izvede u betonu veće čvrstoće i s ugrađenom armaturom. U zasebnom dopisu Sekretarijatu je ponudio savjete u vezi primjene pravnih propisa ustvrdivši da bi striktno pridržavanje odredbi o jednostavnosti oblika osnove „*dovelo do stvaranja gradova-kasarna s objektima samo kružnog i kvadratičnog tlocrta*“ te podijelio iskustvo Zagreba koji novogradnje proračunava za zonu VII. i VIII., umjesto IX. prema Mihajlovićevoj karti, jer povijesni podaci opravdavaju taj niži seizmički intenzitet, kao i ekonomski ciljevi. Nakon prikupljenih ekspertiza, ing. Maks Peč, v.d. Sekretara za upravno-pravne poslove, tražio je od Republičkog sekretarijata za privredu da preuzme slučaj, tj. odredi da li je projekt tornja u skladu s važećim propisima ili nije, jer nisu bili u mogućnosti samostalno donijeti odluku. Ovaj drugostupanjski organ se, međutim, proglasio nenadležnim vraćajući lopticu riječkom Sekretarijatu koji će, naposljetku, 1971. godine potpisati odobrenje za gradnju.⁶⁶⁶ Ostale četiri inačice tornja na Kozali građevinsku dozvolu su ishodile bez dodatnih stipulacija, a problem tlocrtne dispozicije više se nije komentirao u rješenjima nadležnih službi.

⁶⁶⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 2922/71, Stambeni neboder B-10, PB GP Primorje, ing. Ada Felice Rošić i ing. Čedomir Mašić, 1969. Građevinskoj dozvoli ishodovanoj 1971. godine priložena je opsežna dokumentacija iz koje je rekonstruiran tijek ovog slučaja.

Najlegalniji način za olakšavanje financijskog pritiska seizmičkih propisa na nove stambene (i ostale) gradnje predstavljala je revizija Mihajlovićeve karte na temelju suvremenih istraživanja – drugim riječima, provođenje seizmičke mikrorajonizacije šireg riječkog područja. Inicijalni prijedlog uputio je u ljeto 1969. godine ing. Juraj Šekulja, tadašnji predsjednik Društva inženjera i tehničara Rijeke, urgirajući da gradska uprava naruči izradu karte seizmičkih zona kakvu su već imali Zagreb i Ljubljana. Projekt je pokrenuo i financirao Zavod za komunalnu djelatnost u rujnu iste godine, mjesec dana prije banjalučkog potresa koji je ponovno aktualizirao temu protupotresnog inženjerstva.⁶⁶⁷ Trogodišnje istraživanje tima stručnjaka s Instituta za geološka istraživanja, Geofizičkog zavoda Prirodoslovno-matematičkog fakulteta i poduzeća Geofizika u Zagrebu, rezultirali su elaboratom za grad i općinu Rijeka 1972. godine te je kod republičkih tijela inicirana zakonska primjena ovog dokumenta za projektiranje objekata na obuhvaćenom području. Radilo se o istraživanju lokalnih geoloških uvjeta i seizmičkih pojava u cilju preciznijeg seizmičkog zoniranja, kako bi se boljim poznavanjem tla i vjerojatnosti pojave i jačine potresa na užem teritoriju, moglo racionalnije i ekonomičnije odrediti postavke za projektiranje i gradnju objekata. Studijom je posebna pažnja posvećena postojećim stambenim naseljima, kao i onima predviđenima novim Generalnim urbanističkim planom koji je inkorporirao saznanja iz elaborata. Od najveće koristi bila je diferencijacija gradskog prostora po seizmičkim zonama, od VI. do IX. stupnja ljestvice, dakle, na manje ili više sigurne lokacije za izgradnju s obzirom na konzistentnost tla i (ne)postojanje podzemnih voda, najbitnijih čimbenika za određivanje seizmičkog rizika. Rijeka je potpala pod VII. i VIII. zonu, s razlikama istočne i zapadne polutke, potonja je dobila niži koeficijent, odnosno, povoljnije uvjete. **(Sl. 6.2. b)** Utjecaj nove geološke karte Rijeke bio je gotovo trenutačan. Skupština općine Rijeka usvojila je dokument 1974. godine preporučujući poduzećima da korigiraju statički proračun na pripremljenim projektima prema novim parametrima prije nego ih pošalju na odobrenje.⁶⁶⁸ Naime, očekivalo se da bi cijene novogradnji mogle biti za 5 - 7 %, po nekim procjenama i 12 % niže zbog manje količine građevinskog željeza, što su građevinari dočekali s olakšanjem.⁶⁶⁹ GP Primorje je otišlo i korak dalje: na stambeno-poslovnom tornju

⁶⁶⁷ IVONA LATKOVIĆ, Riječani, što u slučaju jačeg potresa?, u: *Novi list*, 10. 6. 1969., JURAJ ŠEKULJA, Zaštita od potresa, u: *Novi list*, 11. 6. 1969., HRVOJE BELICA, Koliko bi se Rijeka tresla, u: *Novi list*, 11. 11. 1969.

⁶⁶⁸ M. PILEPIĆ, Koliko bi se Rijeka tresla?, u: *Novi list*, 17. 12. 1974.

⁶⁶⁹ MIHAJLO KUDIŠ, Aktualna istraživanja na području seizmičnosti Rijeke i riječke konurbacije, u: *Riječki urbanistički bilten*, 5(1977.), 9, 100-101., *GUP: Generalni urbanistički plan Rijeke 2001.: obrazloženje prijedloga*, (ur.) Draško Bižaca, Zavod za urbanizam i komunalne poslove i Riječki urbanistički biro, Rijeka,

TK-9 na Krimeji, već gorostasnoj 20-katnici, koja je bila pred samim završetkom gradnje, nakon mikrorajonizacije dodan je još jedan kat, uz žaljenje što možda nisu napravljena i dva.⁶⁷⁰

Promjena seizmičke zone donijela je dugoočekivane uštede u građevinskom materijalu i iskopima u nekim slučajevima, međutim, nije mogla utjecati na još jedno prirodno ograničenje daljnjeg visinskog rasta tornjeva, u smislu njihove isplativosti, ali i antropoloških kvaliteta stanovanja. Naime, Rijeka je zbog čestih i snažnih naleta bure svrstana u najugroženiju, 3. zonu jakih vjetrova na republičkoj karti⁶⁷¹, koji na visoke objekte mogu djelovati i jače od potresa zahtijevajući adekvatnu kompenzaciju deformacija u horizontalnom smjeru. Građevinski inženjeri bili su, dakako, svjesni ovog ograničenja, proračunavajući konstrukcije na suočavanje sa svim izazovima. Međutim, dubioze osvajanja sve većih visina, pa i zamor prkošenja geofizičkim i klimatskim osobitostima riječkog prostora, ponekad su se mogle iščitati iz njihovih zapisa, poput onog ing. Zdravka Tomljanovića, inženjera-statičara GP Primorja uposlenog na proračunu većine najviših stambenih tornjeva ovog poduzeća, koji je radeći na tornju Š-3 na Rastočinama rekao: „*Kako vidimo, problem nije u broju stanova i vrsti poda u kupaonicama (keramika ili namaz) nego u mogućnosti konstruiranja i izvođenja visokih objekata u Rijeci. Jasno je da se tlocrti mogu slagati jedan na drugi po želji ... 20, 30, 40 ... samo do kojeg broja katova je to ekonomično, racionalno i sa smislom? Viši objekti – s više stanova – su elegantniji, upadljiviji – rijeđi i izuzetni. Takav je npr. objekt Š-3. Međutim, njegova izuzetnost je – osim u lijepim fasadama, otvorenim vanjskim zidovima (radi lakšeg rada s oplatom i „stolovima“ – omogućavanje stanaru na 26. katu osjećaja sigurnosti, bez straha od rušenja.*“⁶⁷² Osjećaj sigurnosti stanara, proizašao iz povjerenja u stručnu i poštenu izvedbu objekta, bila je temeljna deviza visokih stambenih objekata te je društveno-politička podrška visinskim eksperimentima, kako ćemo vidjeti, ustrajala dok god teme protupožarne i seizmičke zaštite, ispravnosti dizala, vodovodnih instalacija, centralnog grijanja i drugih po

1973., 28-29., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Potresi na našem području, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 6(1973.), 60, 9., DRAGO KOJIĆ, Što se to zbiva pod nama, u: *Novi list*, 27. i 28. 1. 1973., SERGEJ BUBNOV, Problemi seizmičke mikrorajonizacije u svijetu i kod nas sa aspekta seizmičkog građevinarstva, u: *Građevinar*, 28(1976.), 6, 207-214.

⁶⁷⁰ ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Ušteda na TK-9, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 8(1975.), 76, 6.

⁶⁷¹ Zoniranje teritorija Jugoslavije prema brzinama vjetra priloženo je Pravilniku o tehničkim propisima o djelovanju vjetra na noseće čelične konstrukcije iz 1964. godine., DARKO KAHLE (bilj. 644), 1164.

⁶⁷² ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Konstrukcije objekata i njihova otpornost na sile potresa i vjetra, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 6(1973.), 65, 5.

život i komfor značajnih sustava stambenih nebodera nisu okupirale lokalne medije i struku otkrivajući naličje stambene produkcije po tržišnom modelu i nepopravljivo podrivajući povjerenje javnosti u stambene visokogradnje.

6.4. Visoka stambena naselja i toranjski ansambli

6.4.1. Dovršetak naselja Turnić i Autoput

Klauzula o tranziciji na visoku stambenu izgradnju nakon 1965. godine nije utjecala na dovršetak Turnića i Autoputa jer su ranije prihvaćeni urbanistički planovi ionako predviđali visoke akcente u oba naselja. U potonjem je riječ o toranjskom ansamblu uz Liburnijsku cestu koji će, nakon odgađanja i promjena projektanta, napokon doći na red. Što se tiče Turnića, u regulaciji iz 1962. godine, u sjeverozapadnom kvadrantu, ispod ulice Giuseppea Carabina, pozicionirana je grupa od četiri stambena tornja u cik-cak slijedu tako da si međusobno ne zaklanjaju pogled na Kvarnerski zaljev. Osim što predstavljaju najviše stambene gradnje sjevernog dijela Turnića, s naznačenom elevacijom od P+11 katova, njihova urbanistička intencija je bila vrlo važna: obilježavaju razmeđu između Turnića i novog naselja Krnjevo, koje je tada bilo u projekciji, nadnoseći se nad širokom Novom cestom, glavnom prometnicom budućeg Krnjeva trasiranom u produžetku Čandekove ulice.

Realizaciju stambenih objekata poduzelo je GP Primorje nastavljajući svoj angažman na gradilištima ovih naselja. Projektiranje turnićkih tornjeva podijelili su članovi kolektiva projektnog biroa: nacrt istočnog para izradio je Ante Scarpa, a zapadnog Ada Felice-Rošić, uz suradnju s građevinskim inženjerima Davorom Schwalbom, odnosno Zlatkom Šnelerom. U dogovoru s gradskim službama, odlučeno je povisiti sve novogradnje na P+12, te će i dalje djelovati kao homogena urbanistička cjelina, a tome pridonosi i koordinacija njihovih tlocrtnih rješenja. (Sl. 6.3.) Radilo se o varijacijama H sheme, sličnih postnatječajnoj razradi projekta tornjeva Autoputa od strane Gradskog fonda, što bi bio i najbliži riječki prethodnik, no unutar zadatih parametara ovog tlocrtnog tipa autori postižu drugačije prostorne učinke. U Scarpinim tornjevima stubište je postavljeno u jezgri, a dizala se pomiču prema začelju, gdje je i projektirana omanja lođa-sušionica, s visokom ogradom i betonskim koritima za cvijeće. Dizala su od središnjeg hodnika izolirana vratima, što je učinjeno u svrhu reduciranja neželjene buke i prijenosa vibracija, no njihova okna ipak naliježu na zid spavaće sobe bočnog stana, što je

uslijed neadekvatne izolacije moglo imati nepovoljan utjecaj na noćni mir stanara. (Sl. 6.5. a, b) U tornjevima Ade Felice-Rošić komunikacijski prostor je centralno lociran (jednokrako stubište i dva dizala) te indirektno osvjetljen preko produženog podesta i lođe na sjevernoj strani. (Sl. 6.4. a, b) Taj je prostor iskorišten naizmjenice po etažama za sušenje robe i dječje igraonice, dakle, dodatne sadržaje za stanare pripadajućih katova. Kako je već napomenuto, 1960-ih godina će se zbog atmosferskog zagađenja riječkog akvatorija tražiti alternativni prostori za rasprostiranje rublja, zaštićeniji od otvorenih terasa koje su, u visokim objektima, još bile i izložene snažnom vjetru. Osobito je to bila važna stavka na Turniću, naselju koje je niknulo ponad Rafinerije nafte te je pitanje kakvoće zraka neprekidno zabrinjavalo sanitarne službe. Stoga i Felice-Rošić za ovu domaćinsku aktivnost ne određuje prostorije u suterenu, kojeg zgrade i nemaju, već su drvarnice smještene u prizemlju, niti na krovnoj plohi, koja je neprohodna i rezervirana samo za mehanizaciju dizala, nego uz stubišnu vertikalu zatvarajući začelje objekta prozračnom, šupljikavom stijenkam. Također, u tom razdoblju vrijedio je neformalni naputak da se u zgradama koje broje preko 30 stanova osigura izdvojeni prostor za boravak ili igru djece za lošeg vremena, te je zato projektantica odredila mjesto za tu namjenu na svakom drugom katu, široko ostakljujući fasadu radi dotoka dnevnog svjetla. Arhitektica Felice-Rošić zahtjeve funkcije uvijek je prioritizirala nad estetikom, ali nikad nauštrb kontroliranja vanjskog dojma svojih zgrada, pa je i u ovom slučaju alteriranje utilitarnih prostorija po etažama rezultiralo dinamično ritmiziranim smjenom perforiranih struktura i staklenih stijena na sjevernoj fasadi. Autorica je nastojala tornjeve učiniti osobnijim i maštovitom uporabom boja: uz dominantnu bijelu, na glavnom pročelju bile su diskretno povučene horizontalne linije u narančastom pigmentu, a potprozorna i međuprozorna zona bočnih strana, kao i strojarnica dizala, u plavo-sivoj nijansi karakterističnoj za ostale novogradnje GP Primorja na Sjevernom Turniću.

Što se dispozicije stambenih jedinica tiče, kod Felice-Rošić na svakom katu četiri trosobna stana zauzimaju ugaone položaje s dominantnom orijentacijom prema sjevernoj ili južnoj strani, dok je u širinu glavnog hodnika umetnuta jedna garsonijera. Dnevne i spavaće prostorije razmještene su duž pročelja, kao i radne kuhinje, dok su kupaonice i pomoćni prostori u unutrašnjim zonama tlocrta. Oprema stanova je bila promišljeno dizajnirana. Budućim korisnicima stanovi su se isporučivali s dva ugrađena ormara u hodniku te praktičnim elementom koji je odvajao kuhinju od dnevnog boravka, zapravo visokim ormarom projektiranim u dva dijela: donji je bio ventiliran preko otvora u fasadi te je mogao služiti za

privremenu pohranu namirnica, a ostakljeni gornji dio za blagovaonsko posuđe i pribor ili kuhinjske potrepštine jer se otvarao s obje strane. Kupaonice su bile dimenzionirane da se u njih može smjestiti mašina za pranje rublja, koja je u 1960-ima postala simbol rasta obiteljskog prosperiteta te su zajedničke praonice u stambenim zgradama ubrzo postale redundantne. Bili su predviđeni i potrebni priključci za njihovu instalaciju, što je u stanovima GP Primorja tih godina bilo pravilo, jednako kao i visoka razina kompletiranja pokućstva, sanitarija, rasvjetnih tijela i drugih značajki objekta.⁶⁷³ Scarpini tornjevi su nešto manje tlocrtno osnovice, odnosno kraćih bočnih stranica, te se na etažama nalaze po tri dvosobna stana, a širina centralnog hodnika, koju je Felice-Rošić iskoristila za garsonijeru, pridružuje se susjednom stanu koji je jedini bio trosoban. Scarpini stanovi su manje fluidnog tlocrtnog rješenja, autor se odlučio za konvencionalniji pristup s kuhinjom i blagovanjem potpuno odvojenima od sobe za prebivanje ukućana, no kvadratura je bila dobro iskorištena i stanovi su također dolazili s ponešto dovršenog inventara, poput spretno projektiranog kuhinjskog ormara.⁶⁷⁴ Škrtiji su bili i vanjski prostori stanova – izrađeni su samo kratki, istureni balkoni na glavnom pročelju, dok u tornjevima Felice-Rošić južni stanovi uživaju u dugačkim i dubokim lođama koje kreiraju ekspresivni, kjaroskuralni efekt. No, u oba toranjska tipa sjeverni stanovi su zakinuti za tu pogodnost, naime, njihovi dnevni boravci imaju samo francuske prozore, što je bio ustupak građevinskim imperativima jer su zbog novih odredbi o seizmičkom osiguranju zgrada konzolni prepusti i balkoni morali biti ukotvljeni u međukatnu konstrukciju, odnosno djelovati kao prepusti nosive konstrukcije te bi projektiranje balkona/lođa i na pobočjima tornjeva uvjetovalo složeniju i skuplju izvedbu. Kako je prema propisima iznimno bilo moguće prepuste dekorativnog ili zaštitnog karaktera uklještit u serklaže ili prozorske nosače, Felice-Rošić je iznad francuskih prozora postavila plitke nadstrešnice. Ovi tornjevi svojim jednostavnim, pravilnim tlocrtnim oblicima i šturim, zatvorenim oplošjima, testament su opreza građevinske i projektantske struke nakon uvođenja strože protupotresne regulative.

Opisani tornjevi Sjevernog Turnića GP Primorju su bili preludij za ozbiljniji zahvat – podizanje šest 14-katnica u naselju Autoput. Visoke 42 metra do krova posljednjeg kata, bez uračunatih strojarnica dizala, parirale su tornjevima konkurentskog GP Jadrana koji su simultano nicali na

⁶⁷³ HR-DARI, JU-169, jed. 1645, 2136 i 7953/65, Stambeni neboder T-30 i T-31, Karasova 3 i Giuseppea Carabina 11, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić, 1965.

⁶⁷⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 27, 1328, 1642, 14770/65, Stambeni neboder T-28 i T-29, Karasova 1 i Giuseppea Carabina 7, PB GP Primorje, ing. Ante Scarpa, 1965.

istoku grada u naselju Vojak, no ipak konzervativnijeg visinskog dometa od natječajem „obećanih“ 16 stambenih etaža. Projekt je povjeren Tomislavu Leskovaru, uz kontrolu tehničke dokumentacije od strane Ade Felice-Rošić koja je tada bila i voditelj projektnog biroa GP Primorja, i građevinsku ekspertizu Zlatka Šnelera. (Sl. 6.6. a-g) Djelatnici biroa nastavili su započeto istraživanje mogućih aranžmana stambenih i komunalnih dijelova tornja unutar striktno matrice H tlocrtnog rasporeda. Neboderi su približno istih tlocrtnih dimenzija kao i od Ade Felice-Rošić (17,8 x 21,5 m), karakteristično za riječke topografske uvjete nastoje reducirati svoj prostorni otisak. Slično prethodniku, dizala su predviđena u centralnom hodniku, ali dvokrako stubište se izvlači na sjevernu fasadu, ne iskorištavajući dodatni prostor za sporedne funkcije, no povećavajući protupožarnu sigurnost zgrade. U prizemlju su, pored drvarnica i smetlarnika, bile i sobe za kućni savjet i portira, grupirane uz vjetrobranski ulaz. Oko komunikacijske vertikale na ostalim su etažama raspoređeni stanovi raznovrsne konfiguracije i kvadrature, od zrcalno-simetričnih trosobnih orijentiranih prema začelju, do istog takvog trosobnog s morskom ekspozicijom te dvosobnim i jednosobnim stanovima koji su dobiveni alokacijom preostale površine, odnosno gdje je Felice-Rošić projektirala garsonijeru, a Scarpa pridodao taj prostor (širinu hodnika) jugoistočnom stanu, Leskovar „oduzima“ prostoriju bočnoj jedinici kako bi središnja dobila na stambenoj kvaliteti.⁶⁷⁵ U uvjetima tržišnog plasiranja stambene produkcije, poduzećima je bilo pametno diversificirati portfelj kako bi zadovoljili potrebe što šireg kruga kupaca te je u tom vidu ovo bilo povoljnije rješenje od dosadašnjih. Osim najmanjeg, svi stanovi su imali lođe vezane uz dnevni boravak i kuhinju, dakle, konstruktivni sustav je dozvoljavao raskošnije istake i perforacije na bočnim fasadama. Vanjsko oplošje tornjeva stoga je razvedenije, izražavajući puninu, težinu i skulpturalnost betona. Glavno, južno lice objekata doima se strogo, hijeratično jer se između ugaonih kolumni istaknutih lođa profiliraju prozorske osi, dok su bočne stranice asimetrične, s nepravilnim sekcijama zatvorenog ziđa, prozora i istaka, sljedeći logiku unutrašnjeg prostora. Začelje je pomalo razočaravajuće plošno, artikulirano jednoličnim prozorskim osima, no riječ je o uobičajenom tretmanu najmanje atraktivne, a ujedno i vjetrovima naviše pogođene strane. Tomislav Leskovar potpisuje i posljednje stambene zgrade Turnića i Autoputa, po tri zdepasta tornja-kockice (P+5/6) u oba naselja, koji imaju centralizirane komunikacije i obodno disponirana četiri dvosobna stana, sa balkonima na poziciji stambenih kuhinja južnih i sjevernih

⁶⁷⁵ HR-DARI, JU-169, jed. 384, 17313/66, 21097/67, Stambeni toranj A-1 do A-6, Liburnijska 11 i 24, Bujska 15, Vere Bratonje 26, Pionirska 2 i 8A, PB GP Primorje, ing. Tomislav Leskovar, 1966.

stanova. Inačice su formulaičnih projekata GP Primorja, u nizu od tipa Delta Ade Felice-Rošić do rješenja Borisa Seizova.⁶⁷⁶ (Sl. 6.7. a, b)

Leskovarova kompaktna serija visokih stambenih tornjeva Autoputa, realizirana do 1969. godine, zaključila je urbanistički i arhitektonski pothvat visinske markacije nekadašnje Autostrade Narodnog fronta. Postavljeni cilj kreiranja novog simboličkog toposa socijalističke Rijeke ostvaren je fragmentarno, potez Liburnijske i Zvonimirove ulice nameće se prije kao niz vizualnih impresija nego kao kontinuirani, koherentni urbani prizor, odnosno specifična obilježja koja su se pokušala podariti Autostradi nisu nadjačala njen temeljni identitet i funkciju brze gradske magistrale. Toranjsku kompoziciju uz Liburnijsku ulicu pokušalo se nadograditi 1988. godine samačkim hotelom Brodogradilišta 3. maj u neposrednom susjedstvu Leskovarove grupe po projektu ing. Zdeslava Surine. Svojim osebnim volumenom u obliku istostraničnog trokuta i žutom fasadnom oplatom uspješno se integrirao u memoriju grada zarađivši i nadimak „Toblerone“.⁶⁷⁷ Govoreći o ovom odsječku Autostrade, treba spomenuti kako su jedan Leskovarov toranj, urbanistički dovitljivo lociran nasuprot stadiona Kantride, tijekom gradnje radnici i građani koristili kao navijačku tribinu s koje su pratili nogometne susrete. Zbog blizine stadionu održala se ta spontano poniknuta konotacija o „navijačkim tornjevima“ te je nakon energetske obnove pročelja 2012. godine jedan toranj u Pionirskoj ulici osvanuo u svijetloplavoj i bijeloj boji dresa nogometnog kluba Rijeka, no ovakvo napadno brendiranje arhitekture imalo je svojih kritičara.⁶⁷⁸

⁶⁷⁶ Turnički tornjevi-kockice su realizirani kao peterokatnice, sjeverni stanovi imaju lođe dnevnih boravaka (istaci su zbog konstruktivnih razloga izvedeni samo na bočnim stranicama). U naselju Autoput bili su elegantniji (P+6) i simetričniji, imali su samo grupe lođa po uzdužnoj osi tlocrta., HR-DARI, JU-169, jed. 14618/68, Stambena zgrada KB-1, Turnić-Krnjevo, PB GP Primorje, ing. Tomislav Leskovar, 1967.

U istom potezu gdje su smješteni Leskovarovi tornjevi na Turniću (između Vidovićeve i Ivekovićeve ulice), naknadno je dodan četvrti soliter vrlo sličnog oblikovanja u režiji GP Gortan., HR-DARI, JU-169, jed. 10870/70, 10870/71, Stambena zgrada Turnić-Krnjevo, PB PG Gortan, ing. Kovačić, 1970.

⁶⁷⁷ BERISLAV VALUŠEK, Moderna po moderni – arhitekt Zdeslav Surina, u: *Sinteza: revija za likovno kulturo*, Ljubljana, 1990., 83-86, 87-92, 91.

⁶⁷⁸ Leskovarov toranj je prilikom gradnje 1968. godine spontano postao tribina za „gratis-gledaoce“ koji su prilikom susreta NK Rijeke i Crvene Zvezde na njemu ispisali navijačke parole, okitili ga zastavicama i vijencima., *, Zgrada za navijače, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 11-12.

Diskusija o koloritu riječkih stambenih zgrada razvila se 2014. godine, nakon prvog vala energetske obnove financirane iz europskih fondova, te je tada arhitekt Marin Račić, koji je zajedno s Srđanom Škuncom, Sinišom Glušicom, Nenadom Kocijanom i Igorom Rožićem sudjelovao u Povjerenstvu za ocjenu arhitektonske uspješnosti projekata, o tornju na Kantridi izjavio: „Jako imam sve simpatije za NK Rijeku i njezine navijače, a sa zapadne tribine Kantride redovito pratim i utakmice, ideja da se neboder odjene u dres prihvatljiva je jedino na razini

Budući da je stambeni fond naselja Turnić i Autoput do kraja 1960-ih godina većinom bio zaokružen prema urbanističkim zamislima, uslijedilo je intenzivnije planiranje ostalih sadržaja i uređenje okoliša. Za naselje Autoput je 1969. godine napravljena reambulacija urbanističkog plana kako bi se utanačila pozicija novog supermarketa i dodalo više garažnog i parkirnog prostora. Pribjegavanje parcijalnim solucijama sve izraženijeg problema povećanja broja osobnih automobila išlo je nauštrb naseljskog zelenila i drugih funkcija javnih površina. Opskrbni centar otvoren je tek 1973. godine, svjedočeći o sporom širenju trgovačke mreže u nova naselja.⁶⁷⁹ (Sl. 6.8. b) Zaostajanje razvoja periferijskih stambenih zona postalo je i neugodno političko pitanje, nije se mogla prikriti činjenica da je osobni standard građana rastao brže od društvenog standarda, tj. ulaganja u školsku, sportsku, kulturnu, zdravstvenu i trgovačko-uslužnu infrastrukturu. Stoga je bilo važno iskoristiti svečanu proslavu desetogodišnjice Turnića 1968. godine za najavu proširenja javnih sadržaja uz Čandekovu ulicu te, uopće, animiranje centralne zone naselja. Stambeni toranj Tihomila Milićevića definiran je kao žarišna točka, te se njemu istočno i zapadno, prateći krivulju ulice, koncentriraju brojni zanatski, trgovačko-ugostiteljski i poslovni prostori, uz gradsku tržnicu, poštu, banku te planirane natkrivene pasaže.⁶⁸⁰ (Sl. 6.8. a) Do početka 1980-ih godina ostvaren je samo dio najavljenog programa, pa je Turnić, kao i većina drugih riječkih poslijeratnih naselja, doseljenom stanovništvu osiguravao vrlo malo centralnih sadržaja u neposrednom radijusu

dječje crtanke.“, NELA VALERJEV OGURLIĆ, Cirkus na riječkim fasadama: Svaki neboder vodi svoju kolorističku politiku, u: *Novi list*, 22. 9. 2014.

⁶⁷⁹ HR-DARI, JU-169, jed. 30, Detaljni urbanistički plan naselja Autoput, nacrt 1:1 000, Urbanistički institut Rijeka, ing. Erika Roset, 1968., H. B., U naselju „Autoput“ parking-garaže, u: *Novi list*, 21. 2. 1969., G. MILIĆ, Prvi supermarket na Kantridi, u: *Novi list*, 21. 4. 1971., Ž. J., I na Kantridi, u: *Novi list*, 18. 1. 1972.

⁶⁸⁰ Na svečanoj proslavi desetogodišnjice Turnića, potpredsjednik Skupštine općine Rijeka adresirao je ovu diskrepanciju obećavajući brze promjene: „ (...) već je ekonomska moć građana Turnića tako rasla, da danas u naselju ima gotovo tisuću automobila, da gotovo svaka porodica ima radio-aparat, televizor, da potrošnja vode i struje dostiže normative za razvijene evropske gradove, što znači da su građani ne samo u prosjeku, nego u glavnici, u ogromnoj većini već sustigli prilično visok stupanj osnovnog osobnog standarda.“, IVONA LATKOVIĆ, Turnić – najuvjerljiviji dokaz našeg progressa, u: *Novi list*, 25. 11. 1968.

U drugoj fazi izgradnje naselja, inauguriranom 1968. godine, trebalo je popuniti dio sjeverne fronte Čandekove ulice atraktivnim sadržajima (zanatsko-uslužni i ugostiteljski centar, robna kuća), a za treću fazu planirao se društveni dom s kino-dvoranom, zdravstvena stanica, zapadni dio poslovnog centra, kolektivne garaže i parkirališta, servis automobila i dječji vrtić. Postojeći opskrbni centar istočno od Milićevićevog tornja je nadograđen 1971. godine te je primio tržnicu i ribarnicu, a uz njega je podignuta banka, pošta i javni toalet, dok je zapadni segment kasnio i tek parcijalno dovršen 1980-ih godina.

I. LATKOVIĆ, Završetak prve faze izgradnje i početak druge, u: *Novi list*, 20. 11. 1968., H. BELICA, Sentimentalnost i suvremeni urbanizam, u: *Novi list*, 20. 11. 1968., ŽELJKA JANEKOVIĆ, Mnogo neispunjenih obećanja, u: *Novi list*, 9. 4. 1970., Ž. JANEKOVIĆ, Uskoro: Turnić – kompletno naselje, u: *Novi list*, 24. 12. 1970., Ž. J., Proširen opskrbni centar na Turniću, u: *Novi list*, 2. 7. 1971., M. B., Market i pol, u: *Novi list*, 16. 12. 1971.

mjesta stanovanja, pojačavajući pritisak na prometno i prostorno potkapacitirani povijesni centar Rijeke.

6.4.2. Vojak

Koliko god je fondovska faza stanogradnje bila potkovana stručnim promišljanjem urbanog razvoja Rijeke i polučila dobre rezultate, naročito uvođenjem modela kompleksnih stambenih zajednica, nije uspjela obuzdati stalno širenje fronta stanogradnje. Relativna autonomija triju riječkih općina (Zamet, Stari grad i Sušak) rezultirala je manjkom koordinacije, ponajviše u urbanističko-zemljišnoj politici, te su se građevinski kapaciteti razvlačili na više lokacija istovremeno. Objedinjavanjem općina 1962. godine načelno su anulirane političko-birokratske prepreke za racionalnije planiranje stanogradnje, tj. uravnoteženiju ekspanziju grada. Urbanisti su tada predložili etapni nastavak stambene izgradnje koji bi počivao na dogovoru oko prioriteta i usmjeravanju financijskih i građevinskih resursa na koncentrirana gradilišta najviše dva-tri naselja paralelno. Po dovršetku Sjevernog Turnića i Ogranka, predložili su najprije izgradnju naselja Vojak i Podmurvice, koji su bliže središtu Rijeke i Sušaka od prethodnih stambenih četvrti, a predstavljali su neiskorišteni rezervat zemljišta dobro protkanog komunalnim uređajima, s disperziranom, najčešće niskom izgradnjom u koju se moglo intervenirati interpolacijom brojnih objekata, uz potrebu rušenja samo najdotrajlijih struktura. Na istoku grada, uz novu stambenu četvrt Vojak, predviđala se i rekonstrukcija kompleksa Podvoljak-Kumičićeva (Krimeja). Tek nakon iscrpljivanja ovih bližih lokacija, trebalo bi fokus prebaciti na udaljenije terene, poput Vežice na istoku i Krnjeva na zapadu, dajući vremena i za postupno planiranje i podizanje kapaciteta vodovodne i električne mreže.⁶⁸¹

Kako smo vidjeli, od 1962. godine novi stambeni objekti su podizani na dijelovima Podmurvica i Podvoljaka, no 1963. godine krenula je ekspanzija na Donju Vežicu, mimo ovoga plana, a otvoreno je i gradilište naselja Autoput. Prevladao je, ipak, fragmentaran pristup, pa se nijedno naselje nije uspijevalo kompletirati svim predviđenim sadržajima, duže vremena ostajući naselja-spavaonice. Tim važnije je bilo da se na sljedećem kompleksnom naselju dokažu dobrobiti formule koncentriranih gradilišta, tj. povjeravanje realizacije cjelokupnog omeđenog

⁶⁸¹ HR-DARI, JU-7, kut. 75, Obrazloženje Detaljnog urbanističkog plana za kolektivno stambeno naselje Vojak, Urbanistički institut, ing. Zdenko Sila i ing. Draško Bižaca, 1962.

područja odabranom građevinskom poduzeću. Gdje je eksperiment Turnića podbacio, tu je Vojak trebao demonstrirati naučene lekcije. Kao ogledno naselje tržišne faze stanogradnje, Vojak je zamišljen po principu „ključ u ruke“, odnosno projektna dokumentacija i izvedba svih građevina (stambenih, obrazovnih, komercijalnih) povjerava se projektnom birou izvođača, kao i osiguranje nužne infrastrukture – od cestovnih komunikacija, sistema daljinskog grijanja, uređenja okoliša, do garažnih bokseva u naselju. Urbanistički plan, međutim, zadržava se u rukama Urbanističkog instituta, kao vid osiguranja kvalitete i funkcionalne raznolikosti novog stambenog susjedstva. Uspjeh Vojaka priželjkivala je i gradska vlast i građevinari, prvi da ga mogu upotrijebiti kao argument valjanosti političke odluke uvođenja tržišnog modela stanogradnje, a drugi kako bi zadržali novostečeni primat u stambenoj privredi i osigurali nastavak lukrativnih investicija.

Naselje Vojak smjestilo se na jugozapadnoj padini trsatskog brijega, na terenu koji je djelomično zauzimalo radničko naselje Deksa te manji broj obiteljskih kuća. Njegove granice oblikovane su postojećom Krautzekovom i Mihanovićevom cestom, koje su postale glavne obodne prometnice novog stambenog areala, dok je unutar naselja planiran splet užih kolnih trasa i pješačkih staza, kratica i stepeništa. Na slobodnim površinama između stambenih objekata, zbog blagog nagiba i prirodno formiranih ravnih platoa, bilo je dovoljno prostora za situiranje sekundarnih funkcija, poput osnovne škole, insertirane u gusti šumarak kraj trsatskog parka, te artikulaciju središnje zone s gradskim trgom, ugostiteljsko-trgovačkim i uslužnim radnjama, pa i markiranje lokacije za buduću zdravstvenu stanicu i kinodvoranu.⁶⁸² Glavne prednosti naselja bile su njegova dobra povezanost s centrom grada i odsustvo većih zagađivača u bližem radijusu, ali i širok pogled na morski horizont, osobina koju je izvođač GP Jadran isticao kao glavni prodajni adut u svojim novinskim oglasima. Odličnim uvjetima lokacije trebao je parirati visoki stambeni komfor i ugodna estetika građevina. Urbanisti su propisali upotrebu kvalitetnih i trajnih materijala za vanjsku obradu stambenih objekata, kao i decentno koloriranje – dozvoljeni su mjestimični tonski naglasci na pretežno bijeloj podlozi. Urednom izgledu naselja trebala je doprinijeti i odredba o zatvorenim sušionicama rublja, kako se isto ne bi vješalo na balkonima ili javnim površinama. Projektanti su udovoljili propozicijama određujući zemljanocrvene i narančaste tonove za diferencijaciju fasadnih ploha, a završna

⁶⁸² HR-DARI, JU-169, jed. 341, Obrazloženje Detaljnog urbanističkog plana naselja Vojak, Urbanistički institut, ing. Draško Bižaca i viši građ. teh. Josip Grubišić, 1963.

obrada izvedena je u tada najsuvremenijoj plastičnoj žbuci. Visoki soliteri zaključeni su dijelom zatvorenom etažom za prostiranje rublja, vizualno istovjetnoj nižim katovima, a stambene lamele imale su za to određene lođe iza šupljikave dijafragme na začelnoj strani.

Po mnogočemu naselje Vojak predstavljalo je novitet u riječkoj stanogradnji, hotimice u raskoraku prema ranijim realizacijama. Skok stambenog standarda budućim rezidentima obećavao je i u riječkim okvirima premijerno implementiran sustav centralnog grijanja, razvođen instalacijama iz toplane do svakog stambenog objekta. Uređen sustav grijanja bila je nužnost upravo za stambene visokokatnice jer su alternative, poput grijanja drvnom građom, bile izvor konstantnih problema, od dovoza energenta i osiguranja adekvatnih drvarnica, ugradnje složenijih dimovodnih instalacija, do uneređenih zajedničkih komunikacija u ogrjevnjoj sezoni zbog raznošenja cjepanica, pepela i čađi, pa i zagađenja zraka u naselju.⁶⁸³ Nakon putovanja skandinavskim zemljama kao stipendist OUN-a 1963. godine, Miculinić je isticao prednosti naseljskih toplana iz javnozdravstvenog rakursa: „*Stanovi, na primjer, u svim naseljima se zagrijavaju centralnim grijanjem. Takav način zagrijavanja prostorija, ne samo da pridonosi ugodnom podnašanju zime, već je u isto vrijeme izvanredna preventiva protiv zimskih bolesti i prehlada kojim tamo gotovo i nema. Drugim riječima, investicija data za izgradnju sistema grijanja stanova vrlo brzo se vraća društvu kroz očuvanje zdravlja ljudi na radnim mjestima. (...) Možda bi takve koncepcije i iskustva trebalo i kod nas, pogotovo u Rijeci akceptirati. Mi smo, naime, grad sa tobože „toplom“ klimom, no kad zimi naiđe naša poznata bura, mi smo narod koji se više natrpi hladnoće, nego Skandinavci na minus 20 stupnjeva.*“⁶⁸⁴ Komociju budućih stanara na visokim etažama garantirali bi i drugi pomoćni sustavi zgrada, poput parlafona i automatskog otvaranja ulaznih vratiju, također reklamirani kao riječki prvijenci.

⁶⁸³ E. DOMAZET, Prve stambene zgrade bez dimnjaka, u: *Novi list*, 29. 1. 1965., H. B., Zašto uopće dilema?, u: *Novi list*, 31. 8. 1967., B. TURČIĆ, Da li su Rijeci potrebne toplane?, u: *Novi list*, 12. 12. 1967.

⁶⁸⁴ KLEMENT MICULINIĆ, Karakteristike stambene politike u Norveškoj, u: *Novi list*, 17. 8. 1963.

U seriji novinskih članaka, čitače *Novog lista* upoznao je i s ostalim pozitivnim stambenim politikama proputovanih zemalja, hvaleći finske vrtno gradove i kvalitetu stambene arhitekture, švedsku praktičnost (kuhinje, ugrađeni ormari) i planiranje naselja i prometa, danski napredak u serijskoj proizvodnji namještaja i tehničkim novotarijama., KLEMENT MICULINIĆ, Finska – zemlja vrtnih gradova, u: *Novi list*, 24. 8. 1963., KLEMENT MICULINIĆ, Švedska – zemlja najvišeg standarda u Europi, u: *Novi list*, 31. 8. 1963., KLEMENT MICULINIĆ, Danska – zemlja tehničkog napretka, u: *Novi list*, 7. 9. 1963.

Urbanističkim planom bile su zadane samo dvije tipologije stambenih objekata – uzdužne osmerokatnice i stambeni tornjevi kvadratne ili pravokutne osnovice, uz predviđenu repetitivnu jedinstvenog predloška unutar iste grupacije objekata. Cijelo stambeno susjedstvo, prema tome, reducirano je na nekoliko identitetskih cjelina, a u cijelosti je komponirano od visokih stambenih objekata, priklonivši se tadašnjem trendu jednostavnih toranj-lamela naselja CIAM-ovske provenijencije, poput zagrebačkog Zapruđa ili Sopota.⁶⁸⁵ Šest stambenih lamela Vojaka (tip Jadran 8) projektirao je, kao i sve stambene novogradnje naselja, Klement Miculinić, šef projektnog biroa GP Jadran, uz asistenciju suradnika u razradi nacрта. Sastoje se od tri jedinice s po tri stana različite kvadrature na svakoj etaži (garsonijere, jednosobni i dvosobni s dnevnim boravkom), a uz prostrano stubište, kako je već navedeno, nalazi se zajednička lođa.⁶⁸⁶ (Sl. 6.9.) Dugačke i visoke lamele bile su u to vrijeme popularna tipologija za urbane sredine, nudeći bolju iskoristivost građevinske parcele, ali i intimnost većeg broja ulaznih veža, odnosno manjeg broja stambenih jedinica po jednome ulazu. Pravilno dilatirane bile su prihvatljive i za zone visokog rizika od potresa, no riječka sredina ih je vrlo teško akceptirala. Dapače, pored Vojaka, izvođene su još samo na Podmurvicama, kako je već rečeno, od strane GP Pionira (Ulica Andree Benussija).

Naselje Vojak obilježavaju dvije grozdasto komponirane skupine tornjeve. Kronološki je prva bila istočna, uz ulicu Drage Šćitara, za koju je Miculinić 1964. godine izradio projektnu dokumentaciju.⁶⁸⁷ Statiku tornjeva je prema dostupnim podacima o nosivosti tla proračunao ing. Juraj Šekulja, no sondiranje terena dovelo je u sumnju preliminarne podatke te je zatražena ekspertiza uzoraka tla od Zavoda za istraživanje materijala i konstrukcija u Ljubljani čiji je geolog poslan i pregledati gradilište. Na temelju njihovog izvještaja, ing. Mate Senjanović je osmislio prijedlog fundiranja tornjeva koji ne bi funkcionirao samo na konkretnoj lokaciji, već bio općenito povoljan za riječko tlo. Ponuđeno rješenje bilo je ekonomično i učinkovito,

⁶⁸⁵ Prvi Detaljni urbanistički plan Vojaka iz 1962. godine postulira uglavnom 8-katnice kvadratnog tlocrta, s 4 stana na stubištu, te manji broj četvrtastih i uzdužnih 5-katnica i 4 tornja sa 16 katova, dakle, vrlo slično naselju Autoput te svakako korespondira s ranijim riječkim rješenjima. Drugi Detaljni plan iz 1963. godine smanjuje broj objekata, ali im povećava katnost, preslagujući otprilike isti broj stanova na manje građevina ne povećavajući gustoću naseljenosti.

⁶⁸⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 1331, 1453, 1594, 1673, 2029, Stambene zgrade tip Jadran 8, PB GP Jadran, v. teh. Ante Maretić i ing. Krešimir Vodanović, kontrolirao ing. Klement Miculinić, 1964/1965. Izvedene stambene lamele u odnosu na urbanistički plan povišene su za jednu etažu (P+9), dugačke su 57 metara.

⁶⁸⁷ HR-DARI, JU-169, jed. 1021, 1022, 1332, 2025/67, Stambeni toranj Vojak 11, 12, 13 i 14, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1964.

podrazumijevalo je produbljivanje temelja više od početnih procjena, do čvrstih, zdravih stijena koje bi se izbušile svrdlima i u njih usidrili nosači od betonskog željeza (perfoankeri) na pozicijama perimetralnih zidova budućeg tornja. Pećinu bi se potom zalilo cementnim mortom i potom krenulo s klasičnom metodom trakastog temeljenja, ojačanog armaturom. Dakle, riječ je o svojevrsnoj kombinaciji plitkog i dubokog temeljenja, gdje se racionalno povećava mehanička otpornost i stabilnost konstrukcije kako bi zadovoljila sve eventualije (mogući zemljotres, slijeganje ili pomicanje tla). Predostrožnost građevinskih stručnjaka bila je, naravno, potaknuta novim seizmičkim propisima koji su nalagali poduzimanje geotehničkih istražnih radova, ali bitno je istaknuti njihovu osviještenost i spremnost da na početku ere stambenih visokokatnica definiraju lokalnom podneblju primjerena pravila dobre građevinske prakse.

Tornjevi prve grupe dosljedno se uklapaju u Miculinićev dotadašnji opus u masovnoj stanogradnji: riječ je o još jednoj tlocrtnoj varijanti s komunikacijskom jezgrom oko koje se formiraju četiri stambena volumena identičnih prostornih vrijednosti. Projektant je preuzeo funkcionalni tlocrt stambene četvero- ili peterokatnice, kakve je projektni biro GP Jadran dotad pripremao za Donju Vežicu ili Podmurvice, te mehaničkim dodavanjem etaža postigao željenu katnost (P+14). (Sl. 6.10. a, d) Kvadrature stanova su podešene za najčešćeg kupca – četveročlanu obitelj, nude udobnih 60 m² s odvojenom bračnom i dječjom spavaćom sobom te dnevnim boravkom u koji je moguće smjestiti i peti ležaj, ali je prvenstveno predviđen za svakodnevni život obitelji. Fleksibilno je otvoren prema radnoj kuhinji s blagovaonskim stolom uz prozorsku stijenku. Kao i kod opisanih turničkih tornjeva, konstrukcijski razlozi ograničili su izvedbu lođa samo za sjeverne stanove, dok su južni raskriljeni vrlo širokim francuskim prozorima koji unose dovoljno svjetla i zraka u dnevne prostorije stanova. Postavom kuhinjskih i kupaonskih sklopova uz središnju tlocrtnu os reducirao se broj instalacionih čvorova i povećala ekonomičnost projekta.

Tipološki zanimljivija je zapadna formacija tornjeva, uz ulicu Nike Katunara. (Sl. 6.10. a-c) Tlocrtnim oblikom vretena ili vrtivjetra opredmećuju Miculinićeve zamisli s izložbe *Stan danas sutra*, a i na neki način stoje umjesto nerealiziranog natječajnog projekta Dragomanovića i Kučana vođenog istom projektantskom idejom. U razdoblju nakon potresa u Skoplju, dispozicija vrtivjetra bit će češće zastupljena zbog dobrih aseizmičkih svojstava, u riječkim okvirima prvi put na Vojaku. Pozicije zidova u njihovom tlocrtnom obrascu su simetrične tako

da su tornjevi u svim smjerovima ukruženi na utjecaj horizontalnih sila, a imaju i kompaktni, zatvoren volumen. Opterećenje konstrukcije preuzima središnje postavljene nosivi „križ“ s komunikacijama (stubište i dva dizala), omogućujući slobodno rješavanje oplošja fasada. Uokolo centralne jezgre nižu se četiri stana, svaki zauzimajući dužinu dva raspona nosive konstrukcije, čime je osigurana velika fleksibilnost prostorne organizacije. Želja je projektanta bila da se stanovi mogu pregrađivati ovisno o generacijskom razvoju obitelji i potrebama ukućana. U stanovima je provedena podjela na funkcionalne zone, spavaći trakt sa sanitarijama odvojen je od boravišnog dijela i kuhinje. Prethodna iskustva Miculinića na razradi tornjeva za Autoput u Gradskom fondu došla su do izražaja u racionalnom planiranju instalacionih čvorova. Radionički izrađeni vodovi ugrađivali su se u otvore u konstrukciji, ostavljene za tu svrhu, povezujući kupaonu i kuhinju susjednih stanova te služeći i za ventilaciju obiju prostorija. Stanovi su usmjereni na lođe dnevnih boravaka odakle su se stanari mogli najbolje vizualno povezati s krajolikom. Autor je dvojio da li dosljedno primijeniti sistem lođa, odnosno da li lođe sjeveroistočnih stanova imaju uporabnu vrijednost. U izložbenoj verziji tornja ta je lođa izostavljena, no u izvedbi je afirmirana zbog arhitektonskog sklada, tj. identične artikulacije svih četiriju pročelja tornja, ali i utilitarnosti stambenog prostora. Shema vrtivjetra manjem je broju stanova mogla osigurati južni pogled, što je riječkim projektantima bio imperativ, te se u ovom slučaju dijagonalnim lociranjem tornjeva u odnosu na sjever nastojalo poboljšati insolaciju stanova, kako bi hvatali dnevno svjetlo pod boljim kutevima. Blago izbačene lođe jedini su oblikovni specifikum tornjeva, koji je autor dodatno apostrofirao poigravajući se njihovim parapetima kreirajući likovni efekt plešućeg, arhitektonskog ugla. Sa svojih 11 stambenih katova, tornjevi su harmonično proporcionirani i pitomijih gabarita. Stambene vertikale slijede izohipse terena te se u pejzažu razigrano redaju njihove karakteristično oblikovane atike s povišenim strojarnicama dizala. Zamijetila ih je i ondašnja kritika, Branko Bunić u osvrtu je istaknuo: *„Treba konačno priznati i to da je autoru uspjelo visoke i voluminozne objekte oživjeti i humanizirati u tolikoj mjeri da se i u tom pogledu u mnogome razlikuju i vanredno odskaču od dobro nam poznatih, glomaznih, hladnih i nimalo privlačnih konfekcijskih zgrada ove namjene, a često i ružnih sanduka.“*⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ BRANKO BUNIĆ, Stambeno naselje Vojak u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 206, 8-9. HR-DARI, JU-169, jed. 914, 1682, 1683, Stambeni toranj tip Jadran 1 (Vojak 2, 3, 4), PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1965.

Na tornjevima Vojaka GP Jadran je po prvi put primijenilo velikoplošnu (katnu) oplatu: nosivi zidovi debljine 20 – 25 cm lijevani su od betona, dok su pregradni zidovi podignuti od siporexa, tada novog proizvoda istoimene tvornice u Puli, koji je značajno ubrzavao završnu obradu unutarnjih zidova, svodeći ju na gletanje i bojanje ili na oblaganje tapetama. Vanjski zidovi imaju tanki izolacioni sloj i finiširani su nepropusnom plastičnom žbukom. Težnja prema maksimalnoj eksploataciji etaža tornjeva dovela je i do nekih diskutabilnih odluka, poput djelomičnog angažiranja i prizemlja za stambenu namjenu. Naime, visoki objekti tražili su ugradnju barem dvaju dizala zbog dnevne fluktuacije većeg broja korisnika, kao i projektiranje novih utilitarnih prostorija (centralnog smetlarnika, podstanice centralnog grijanja, skloništa, sobe za sastanke kućnog savjeta i sl.) što je trebalo voditi ka rasterećenju prizemlja od stambenog sadržaja jer zbog servisnih postrojenja i buke nije moglo pružiti zadovoljavajuću kvalitetu stanovanja. Konceptija tornjeva zaostaje i u pogledu vatrozaštite, naime, nemaju evakuacijsko stubište niti bilo kakve vidljive protupožarne instalacije, no sigurnosni uvjeti tih godina još uvijek su bili nedefinirani te nije riječ o propustu izvođača.

Oko nijednog stambenog naselja u Rijeci nije se podigla takva medijska prašina, a Miculinić je kampanju orkestrirao poučen vjerojatno i skandinavskim programima društvene stanogradnje koji su uvijek stimulirali veliku medijsku popraćenost. GP Jadran je sklopio ugovor s tvornicom *Šipad* za ogledno namještanje nekoliko stanova koji su bili otvoreni za razgledanje stanarima i štampi, pa i potencijalne narudžbe kupaca stanova u Jadranovim zgradama. Izvođaču je bilo stalo da budući stanari prođu lagodno kroz proces useljenja i opremanja stanova. Medijsku pažnju generirala je i javna lutrija, izvlačenje imena kupaca kojima će pripasti ti potpuno uređeni stanovi.⁶⁸⁹ Međutim, za pozitivan stav riječke javnosti prema novome naselju bitnije je bilo održati obećanje da će tempo gradnje stambenih objekata pratiti i druge funkcije naselja. Stambeni segment bio je dogotovljen od proljeća 1965. do ljeta 1967. godine, a tada je *Voplin* položio i posljednje vodovodne i plinovodne cijevi. Istu jesen novosagrađena osnovna škola

⁶⁸⁹ E. D., Na stotinu stanova, u: *Novi list*, 30. 8. 1966., H. B., Do Nove godine u novim stanovima, u: *Novi list*, 25. 11. 1966., H. B., Vojak u „pogonu“, u: *Novi list*, 26. i 27. 11. 1966., E. D., Na 100 stanova jedan kompletno opremljen, u: *Novi list*, 6. 1. 1967., E. D., Od 330 useljivih stanova 4 kompletno opremljena, u: *Novi list*, 9. 1. 1967.

Lutrija je bila i sociološki zanimljiva. Među dobitnicima su bile dvije radnice *Jadroagenta* i Carine, kojima su stanove osigurala njihova poduzeća, jedan opremljeni stan pripao je riječkoj sportašici koja si je stambeni prostor priuštila vlastitim sredstvima, a dobitnik četvrtog stana izvlačio se iz kvote *Jugolinije*, kao kupca najvećeg broja stanova na Vojaku.

primila je prve đake, dok je uređenje ulica, prilaza i javne rasvjete neznatno kasnilo.⁶⁹⁰ (Sl. 6.11. a) Vojak je ostao zakinut za sadržaje koji su se trebali izgraditi izvan njegovog neposrednog urbanističkog obuhvata, poput kinematografa i društveno-komercijalnog centra uz Kumičićevu ulicu. Sekundarno, bitno skromnije središte naselja ipak je oformljeno oko platoa ispod Kreutzekove ulice gdje je 1975. godine otvorena samoposlužna trgovina, a postepeno i drugi servisi.⁶⁹¹ (Sl. 6.11. b) U retrospektivnom pogledu, Vojak je bilo jedno od najbrže kompletiranih riječkih poslijeratnih naselja, barem u smislu prateće infrastrukture i objekata društvenog standarda, te su s njime komparirani (ne)uspjesi kasnijih naselja. Direktor GP Jadrana ing. Milorad Doričić tako je desetak godina po finalizaciji Vojaka, frustriran gradskom politikom i kaotičnim stanjem riječke stanogradnje, stalnim poskupljivanjima i usporavanjima, Vojak uzimao kao primjer odlične usklađenosti, artefaktom iz vremena kada su pravila ponašanja koja je uveo Gradski fond još uvijek obvezivala sve aktere, sprečavala ih da se ne razbježe svatko na svoju stranu, „kao rakova djeca“.⁶⁹²

6.4.3. Bulevard i Krimeja

Ispunjavanje godišnjih ciljeva društvene stanogradnje od polovine 1960-ih godina ovisilo je o simultanom provođenju dviju urbanističkih strategija. Formiranjem novih stambenih zajednica u periurbanim zonama grad je teritorijalno ekspanzirao asimiliravši zatečene građevinske strukture, ali pod cijenu visokih ulaganja u elektrodistribucijsku mrežu, vodoopskrbu,

⁶⁹⁰ Osnovna škola Vojak projektirana je i izvedena isto u režiji GP Jadrana. (ing. Željko Mahulja).

H. B., Vojak dobro napreduje, u: *Novi list*, 16. 6. 1965., H. BELICA, Naselje Vojak u punom zamahu izgradnje, u: *Novi list*, 3. 12. 1965., E. D., Vojak se naseljava, u: *Novi list*, 15. 2. 1967., E. D., Što je s pratećim objektima?, u: *Novi list*, 9. 8. 1967., B. P., Završen plinovod i vodovod za naselje Vojak, u: *Novi list*, 16. 8. 1967., H. B., U novoj školi – više od tisuću učenika, u: *Novi list*, 29. 8. 1967., Ž. J., Čim otopli početak će uređivanje Vojaka, u: *Novi list*, 14. 2. 1969.

⁶⁹¹ Opskrbni centar Vojaka također je projektirao ing. Željko Mahulja.

H. B., Vojak dobiva opskrbni centar, u: *Novi list*, 12. 2. 1973., M. V., Opskrbni centar na Vojaku, u: *Novi list*, 14. 7. 1975.

⁶⁹² Milorad Doričić primjer Vojaka spomenuo je u tada aktualnoj raspravi o formiranju nove, centralne institucije za koordinaciju stanogradnje (Zavod za izgradnju Rijeke). Puna izjava glasi: „Umjesto toga, i na daleko užem području stambene izgradnje, ponašanje njezinih sudionika danas slično rakovoj djeci. Svatko ide na svoju stranu. Već godinama tražimo da se na tom području stvore neka pravila ponašanja, da se u tom smislu potpiše neki samoupravni sporazum. Od toga nema ništa. Još prije desetak godina u Zavodu za komunalnu djelatnost su se redovno, svakog tjedna nalazili sudionici stambene izgradnje, da bi tesali oštrice, otklanjali neusklađenosti i dogovarali neposredne i buduće zadatke i akcije. Danas prođe i godina da takvog sastanka nema. I shvatljivo je što svatko ide svojim putem, što nema koordinacije, što se stvari kreću nekontrolirano.“, MARIO BARAK, U lancu – kao rakova djeca: intervju s Miloradom Doričićem, u: *Novi list*, 6. 2. 1976.

kanalizaciju, plinske cjevovode te prometnu infrastrukturu. Paralelno su u užem gradskom području detektirani prostori ispodprosječne gustoće naseljenosti (manje od 250-300 st/ha) čiji bi komunalni sustav mogao apsorbirati interpolacije stambenih višekatnica, uz provođenje nužnih rušenja, asanacija i rekonstrukcija. Najatraktivniji predjeli koji su zadovoljavali postavljeni kriterij nalazili su se na usponu trsatskog i kozalskog brijega, ponad središta Rijeke i Sušaka. Dok je „neboderska manija“ zahvatila Krimeju drastično mijenjajući njeno obličje, susjedne mirne i ozelenjene serpentine Bulevarda bit će toga pošteđene. Bulevard je u poslijeratnom razdoblju općenito pretrpio najmanje promjene svog povijesnog habitusa zadržavši autentični *genius loci* prethodnih povijesnih etapa. Modifikacije će se svesti na izgradnju nekolicine neinvazivnih novih višestambenica umjerene katnosti (do P+5) od 1971. do 1975. godine, koncentriranih pretežito oko Bobijevog parka, uz Šetalište Ivana Gorana Kovačića, gdje se planirao i manji opskrbni centar. Proizašle iz projektnog ureda GP Jadran, odlikovat će se ponešto decentnijim dizajnom fasadnog plašta (prozračni kolorit, profinjene betonske zavjese stijenka stubišta), raskošnijom kvadraturom stanova i velikodušnim vanjskim prostorima, naročito lođama, impliciravši ekskluzivniji nivo stanovanja od uobičajene produkcije poduzeća.⁶⁹³ (Sl. 6.12.)

Podizanje naselja Vojak predstavljalo je prvu etapu stambeno-komunalnog uređenja područja Krimeje kao šireg prostorno-upravnog entiteta, sjedišta stambene zajednice i čvorišta javnih sadržaja proširenog gradskog centra Sušaka. Narodni odbor općine Sušak još je 1961. godine izglasao urbanističku strategiju kojom su Donja i Gornja Vežica dezinirane za visoku stambenu izgradnju gotovo *ab ovo* s obzirom na nisku gustoću naseljenosti, dok je pojas uz Kumičićevu ulicu, čija će prometna važnost porasti naseljavanjem istočne periferije grada, zahtijevao temeljitu modernizaciju. Gradski vijećnici su bili svjesni činjenice da je prostorni

⁶⁹³ Kodnog naziva Bulevard 1-5, stambene novogradnje bile su najvećim dijelom investicije Stambenog poduzeća, a potpisivali su ih suradnici projektnog biroa GP Jadran, ponekad i građevinski tehničari ako se radilo o jednostavnoj prilagodbi tipskog projekta konkretnoj parceli. Na Bulevaru oslobođenja nisku višestambenicu je projektirao ing. Boris Magaš koja je dobila nadimak „Malo Haludovo“ zbog oblikovnih detalja srodnih Magaševom hotelskom kompleksu ostvarenom tih godina u Malinskoj na Krku.

HR-DARI, JU-169, jed. 1284/71, Stambena novogradnja Bulevard 1, Bulevar oslobođenja 24, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1968., HR-DARI, JU-169, jed. 2020/72, Stambena zgrada Bulevard 1a, Bulevar oslobođenja 11/1, GPZ Rijeka, ing. Boris Magaš, 1969., HR-DARI, JU-169, jed. 11560/72, Stambena zgrada Bulevard 3, I. G. Kovačića 12, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić i ing. Aleksandar Loci, 1973., HR-DARI, JU-169, jed. 11560/72, Stambena zgrada Bulevard 4, I. G. Kovačića 18, PB GP Jadran, v. teh. Ante Maretić, 1969., HR-DARI, JU-169, jed. 3428/72, Stambena zgrada Bulevard 5, I. G. Kovačića 20, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1968.

odsječak između Kumičićeve i Mihanovićeve ulice predstavljao osobito složen socijalni i ekonomski problem zbog vrlo heterogenog stambenog fonda (od substandardnih kuća do obiteljskih vila s okućnicom), odnosno potrebe za kompenzacijom ili relokacijom većeg broja starosjedioca.⁶⁹⁴ Stoga se predviđalo da će sanacija Krimeje biti dugotrajni proces, otežan imovinsko-pravnim zahtjevima, strmovitom terenom na padini brijega, ali i ambiciozno planiranim društveno-komercijalnim centrom kojem će gravitirati stanovništvo Vojaka, Ogranka i Donje Vežice.

Projekt rekonstrukcije Krimeje formalnopravno je usvojen na sjednici Savjeta za urbanizam 1965. godine, a 1967. godine prihvaćena je izmjena regulacije koja je omogućila povišenje objekata te izgradnju centralne toplinske stanice za zagrijavanje dijela stambenih zgrada.⁶⁹⁵ Autor plana Draško Bižaca iz Urbanističkog instituta razmatrao ga je zajednički s planom Vojaka te su i podudarnosti namjerne. Naime, Krimeju također odlikuju dvije grupe stambenih tornjeva različite fizionomije te obodno postavljene stambene lamele, u ovom slučaju svega dvije peterokatnice s dvije ili tri stubišne jedinice, namijenjene prvenstveno za useljenje obitelji čije su nekretnine i zemljišta deposedirani u svrhu izgradnje naselja.⁶⁹⁶ Toranjske skupine dijeli nova komunikacija, ulica Krimeja, koja se od gostionice *Pariz* na sjecištu I. G. Kovačića i Joakima Rakovca najkraćim putem dijagonalno spušta do popularne gostione *Teta Roža* u Kumičićevoju, nastavlja se dalje kao Kvaternikova, iznad naselja Ogranak. Ugostiteljski objekt planiralo se rušiti, kao i okolne niske kuće, te ovdje pozicionirati glavni servisno-društveni *hub* naselja. Zbog odluke o smanjenju uklanjanja postojećih objekata, odustalo se i od proširenja Kumičićeve ulice, osobito širokih pločnika koji bi povećali sigurnost pješačkog prometa na ovoj frekventnoj gradskoj arteriji.⁶⁹⁷ (Sl. 6.13.)

GP Primorje 1966. dobiva od gradskog Zavoda za komunalnu djelatnost na raspolaganje sve parcele prema urbanističkom planu stambene izgradnje Krimeje, sljedeće godine počinje s

⁶⁹⁴ J. Ž., Prihvaćen prijedlog o izmjeni urbanističkog plana, u: *Novi list*, 1. 2. 1961.

⁶⁹⁵ H. B., Deset novih nebodera na Krimeji, u: *Novi list*, 10. 6. 1965., *, Naselje „Krimeja“, u: *Novi list*, 19. 8. 1966., E., I na Krimeji soliteri, u: *Novi list*, 13. 3. 1967.

⁶⁹⁶ Izgradnja zamjenskih stanova uvjetovana je programom izgradnje naselja da bi se obitelji proporcionalno kompenzirale. Stambene lamele su projektirane s raznolikim stanovima, od garsonijera do četverosobnih (tri spavaće sobe i dnevni boravak). Primijenjen je sustav od dva stana vezana na trokrako stubište, a glavno pročelje artikulirano je fiksnim ritmom vrpčastih prozora i lođa.

HR-DARI, JU-169, jed. 726/68, 629/69, 11036/70, Stambene lamele TK-6 i TK-12B, Ulica Danijela Godine 8-10 i 22-26, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić, 1968.

⁶⁹⁷ E. D., Tri prijedloga, u: *Novi list*, 13. 11. 1967.

pripremom zemljišta i temeljenjem prvih nebodera.⁶⁹⁸ Na gradilištu se koristi katna oplata od šperploče, visine 2,95 metra, osmišljena u poduzeću, koja se može upotrijebiti do 50 puta te tako ubrzati građevinske radove. Također, uvjeti na gradilištu prisilili su GP Primorje na ulaganje u građevinsku mehanizaciju, odnosno uvoz Kleter-klana iz Švedske, tipa penjajuće dizalice koja se mogla montirati unutar objekta, obično u oknu dizala ili drugom podobnom mjestu, a postizala je visinu od minimalno 90 metara i njome se upravljalo daljinskim uređajem. Očekivane koristi bile su višestruke – ovaj tip dizalice jedini se mogao upotrijebiti na terenima gdje uobičajene kranske dizalice (na šinama izvan objekta) nisu imale dovoljno mjesta za djelovanje zbog blizine okolnih zgrada ili je konfiguracija bila izrazito nepogodna, a i doseg im je bio manji od Kleter-klana, što je u projekciji značilo da će GP Primorje biti u stanju izvoditi stambene tornjeve visoke katnosti, u skladu sa zacrtanim smjerom riječke stanogradnje. Kleter-klan dizalica po prvi put je poslužila za podizanje tornjeva TK-7 i TK-8 i polučila zadovoljavajuće rezultate.⁶⁹⁹ (Sl. 6.14.)

Prvim urbanističkim planom naselja konzervativno je postavljena granica od P+12 katova, koja je spomenutom reambulacijom podignuta na P+14 katova, dakle, u visinskom rangu susjednog Vojaka ili tornjeva naselja Autoput. Unatoč tome što se u medijima tih godina slobodnije kritizirala praksa korištenja istih, tipskih projekata u stambenim naseljima zbog čega „grad pomalo djeluje 'konfekcijski' po arhitekturi“ te su se najavljivala nova oblikovna rješenja za Krimeju kojima će projektanti pokušati da „prekinu s ovom ne baš slavnom riječkom tradicijom“, GP Primorje je ipak recikliralo svoje recentne projekte, uz manje preinake.⁷⁰⁰ Naime, istočna grupa od pet tornjeva unaprijed je bila rezervirana za potrebe Vojno građevinske direkcije iz Zagreba, dakle, stalnog klijenta Primorja koje je, izrastavši iz vojnog građevinskog sektora, nastavljalo ispunjavati narudžbe vojnih tijela na riječkom području. Tornjevi su izvedeni po revidiranom tlocrtnom predlošku za Sjeverni Turnić (T-28 i T-29, Ante Scarpa i Davor Schwalba), no uz financijski snažnijeg naručioca napravljeno je ojačanje konstrukcije te su projektanti mogli slobodnije rastvoriti fasade prozorima, balkonima i plitkim lođama te su

⁶⁹⁸ B. P., Niču novi neboderi na Krimeji, u: *Novi list*, 18. 4. 1967., H. B., Niknut će novo naselje na Krimeji, u: *Novi list*, 29. 5. 1967.

⁶⁹⁹ ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Oplata sistema „Primorje“, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 9, 3., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Kleter-kran za visine veće od 40 metara, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 2(1969.), 21-22, 7., M. O., „Primorje“ se penje u visine, u: *Novi list*, 14. 10. 1969., *, Prvi Kleter-kran u Rijeci, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 3(1970.), 27, 1.

⁷⁰⁰ H. B., Od starog – suvremeno naselje, u: *Novi list*, 15. 6. 1967.

stanovi dobili raznolikije poglede na okruženje, više svjetla i zraka. Balkonske konzole riješene su vrlo decentnim, tankim gredama i transparentnim željeznim ogradama te djeluju nenametljivo, ali psihološki vjerojatno neugodno za korisnike viših katova. Visinski uzlet tornjeva umiruje se betonskim obrubom kao nadstrešnicom nenatkrivenog dijela terase.⁷⁰¹ (SI. 6.15. a) U radijusu ovih visokokatnih solitera trebalo je niknuti najavljeno središte stambene zajednice (društveni dom, servisi, trgovine, manja robna kuća, dječje ustanove i igrališta), ali je planove osujetio manjak zainteresiranih privrednih investitora i troškovi preparacije terena za gradnju (rušenje privatnih kuća). Ostale stambene vertikale na zapadnom dijelu naselja inačice su toranjske serije Tomislava Leskovara za Autoput. Na vanjštini se razlike ne uočavaju, no autor se poigrao unutar zadanog raspona konstrukcije kako bi osmislio povoljne i raznolike tlocrtne konfiguracije stanova namijenjenih za slobodnu prodaju i za poznatog investitora (JNA). Jednako tako, na krovnoj etaži su izvedena dodatna dva stana, te se na taj način strojarnica dizala smješta između stambenih jedinica, umjesto da kao u ranijim primjerima ili usamljeno strši iznad plohe ravnog krova ili je skrivena unutar posljednje etaže zajedno sa sušionicama rublja.⁷⁰² (SI. 6.15. b)

Stambeno-poslovni toranj TK-9 fokalna je točka naselja, u riječkim okvirima ovog perioda jedinstvenih arhitektonskih i urbanističkih karakteristika. Arhitekt ing. Stanimir Zdravković iz projektnog biroa GP Primorja koncipirao je ovaj prostorni sklop 1973. godine, usko surađujući s građevinskim stručnjakom Zdravkom Tomljanovićem na odabiru seizmički najotpornije opcije konstruktivnog sustava.⁷⁰³ Riječ je o polifunkcionalnom kompleksu smještenom na zaravnjenom platou uz Kumičićevu ulicu koji je oko 15 metara niži od gornje stambene komunikacije naselja (ulica Danijela Godine). Projektant je intuitivno iskoristio prirodnu elevaciju terena u cilju povećanja uporabne vrijednosti svakog segmenta i lakšeg razdvajanja korisnika. U središtu arhitektonske kompozicije je neboder mješovite namjene, originalno

⁷⁰¹ HR-DARI, JU-169, jed. 728/68, 4040/68, 435/69, 3309/69, 5043/69, 8831/70, Stambeni tornjevi TK-1 – TK-5, Mihanovićeva ulica 38, Braće Horvatić 5, Kumičićeva ulica 57, Krimeja 12 i Krimeja 41A, PB GP Primorje, ing. Ante Scarpa, 1967.

⁷⁰² Tomislav Leskovar je na Krimeji projektirao dvije varijante tornjeva, varijantu A s četiri stana po etaži (tri trosobna i jedan četverosobni) te varijantu B s pet stanova (dva trosobna i tri dvosobna stana) za Vojnu poštu. HR-DARI, JU-169, jed. 9538/69, 9530/69, 5490/70, 4976/71, 8249/72, 12094/72, 13389/72, mapa 631/1971, Stambeni toranj TK-7, TK-8, TK-10, TK-11, TK-14 – varijanta A, Kumičićeva ulica 11, Ulica Danijela Godine 12, Krimeja 5, 13 i 41B, PB GP Primorje, ing. Tomislav Leskovar, 1969., HR-DARI, JU-169, jed. 8612/72, Stambeni toranj TK-13 – varijanta B, Ulica Danijela Godine 6, PB GP Primorje, ing. Tomislav Leskovar, 1970.

⁷⁰³ HR-DARI, JU-169, jed. 1265/73, Objekt TK-9, PB GP Primorje, ing. Stanimir Zdravković, 1973.

određen na 20 katova visine, podijeljen na poslovnu četverokatnicu u razini Kumičićeve ulice na koju naliježe kompaktna okomica stambenih etaža. Na začelju tornja, uz visoku liticu, prislonjen je aneks (A) koji je u prvotnoj ideji bio predviđen za javnu garažu, a kasnije definiran za pomoćne kancelarije. Njegova ravna krovna ploha služi kao dodatno parkiralište i platforma preko koje stanari pristupaju toranjskom sklopu iz gornje ulice. S istočne strane kompleks zatvara šesterokatna dogradnja (B), opet funkcionalno razdvojena na uredski prostor prema Kumičićevoj ulici i trgovačke etaže dostupne iz ulice Danijela Godine. **(Sl. 6.16. c-e)** Podizanje aneksa bilo je vrlo zahtjevno zbog uvjeta gradilišta te su oba morala biti doslovno privezana uz stijenu čeličnim sidrima, kako je Tomljanović slikovito opisao.⁷⁰⁴ Konstrukcija poslovno-stambenog tornja bila je jednako zahtjevan zadatak. Planiranom visinom od 62 metra, bez strojarnice dizala, svojim se korpusom nužno trebao nametnuti urbanom kontekstu kao novi orijentir ovog dijela grada. Skeletna konstrukcija omogućila je kreativniji i dinamičniji raspored volumena, odnosno odvajanje poslovne baze od stambenog dijela tako da se simulira „lebdeći“, atektonički dojam visoke mase u tipičnoj kasnomodernističkoj maniri. Skeletni sistem dozvolio je i organizaciju uredskog prostora u tada najsuvremenijem stilu: kao tlocrtno otvoren prostor koji se parcelizira fleksibilnim i potpuno podesivim pregradama od gipsanih ploča. Jednostavan kubični oblik stambenog dijela posljedica je rigorozno proračunatih statičkih opterećenja konstrukcije, odnosno svojim vanjskim dimenzijama od 21 x 21 metra ima stabilan, simetričan oblik. Horizontalne sile potresa i vjetra preuzima centralna betonska jezgra i vanjski prsten stupova, dok su fasadne ispune i unutarnji zidovi od laganog stiropora. Vertikalna komunikacija zadovoljavala je protupožarne propise jer je, pored dva dizala i stubišta u centralnoj tlocrtnoj zoni, izvedeno i pomoćno stubište s lođama na istočnoj strani, odvojenih vatrostalnim ostakljenjem od glavnog hodnika. Sjeveroistočnom stanu je smanjena kvadratura zbog akomodiranja drugog stubišta, dok su preostala tri zauzimala komfornih 80 m². Smještaj pomoćnih prostorija (kupaonice, wc) prema zajedničkim komunikacijama predstavljao je dobru akustičnu izolaciju, što je bila provjerena formula organizacije stambenih jedinica u tornjevima, a široki modularni raspon konstrukcije osigurao je optimalni stambeni režim, razdvajanje funkcionalnih cjelina te dnevnog i noćnog boravka stanara.

Kako je spomenuto, toranj je bio projektiran s 20 katova, no budući da je izgradnja zbog niza neprilika (manjak materijala, promjene tlocrtnog rješenja) potrajala do 1976. godine, nakon

⁷⁰⁴ B. ŠULJIĆ, Neboder privezan za kamen, u: *Novi list*, 6. i 7. 3. 1976.

seizmičke mikrorajonizacije odobrena je adicija još jedne etaže.⁷⁰⁵ (Sl. 6.16. a, b) Prema originalnom projektu posljednja razina tornja imala bi atraktivni belveder za stanare na jugoistočnom uglu s visokom betonskom profilacijom, no nakon *ad hoc* odluke o povišenju objekta samo je još jednom ponovljena karakteristična etaža, te ne samo da toranj nije dobio artikulirani visinski zaključak, nego je poremećena dinamika fasadnih otvora koju je autor prvotnog rješenja osmislio po određenom ključu i logici. Pročelja stambenog segmenta strukturirana su formatom stambenih jedinica, odnosno odražavaju unutrašnju dispoziciju katova, no diskretnim arhitektonskim gestama nastojala se razbiti monotonija visoke toranjske prizme. Duboke lođe s tamnocrvenim paspartuima oživljavaju uglavnom monokromni tretman fasada, a na svaka tri uzastopna kata su prezentirane ili u svojoj punoj širini ili djelomično zasjenjene betonskom zavjesom, no uz proreze na bočnom zidu, kakve smo u drugačijoj izvedbi vidjeli na tornjevima Vojaka. Brzopleta dogradnja poremetila je kalkulirani ritam, pored toga što je toranj bio lišen krovne terase. Projektom su bile predviđene aplikacije fasadne opeke što bi pomoglo vizualno reducirati velike formate zidnih površina, no osim sporadičnih kolorističkih akcenata, toranj je finaliziran u bijeloj teraboni. Također, podnožje stambenog tornja na krovnom platou poslovne zgrade, većinom je zatvoreno prozorima, vjerojatno kao zaštita od atmosferilija, te je umanjen efekt „lebdjenja“, ali je taj prijelaz ionako bio vizualno nezgrapčan zbog disproporcije dvaju volumena. Projekt je, stoga, kvalitetniji po inteligentnom pokušaju insertiranja građevnog sklopa u krševitu riječku padinu, nego po domišljenoj završnoj obradi i estetskom doživljaju cjeline, što bi građevina ovako dominantnog položaja ipak morala imati. Urbanističkoj akcentuaciji tornja odmogla je i zgusnuta silueta Krimeje koja je, dovršenjem svih planiranih tornjeva, postala aglomeracija visokih arhitektonskih tvorbi koje su se iz određenih rakursa međusobno stapale u kontinuiranu pozadinu Kumičićeve ulice.

Rekonstrukcija Krimeje bila je, dakle, po svemu ekstreman primjer riječke neboderske strategije, naselje kojemu se, gledajući urbanističke planove, može odgonetnuti logika prostorne distribucije stambenih interpolacija, no koje u realitetu postaje nefunkcionalno zbog poddimenzionirane mreže komunikacija i previsokih stambenih zgrada. (Sl. 6.17. a, b)

⁷⁰⁵ Godine 1974. GP Primorje zatražilo je izmjenu i dopunu građevinske dozvole priloživši glavni projekt 21. kata te izmijenjene projekte dvaju aneksa. Garažni prostor zamijenjen je profitabilnijim uredskim, tako da je naselje ostalo bez vitalnog infrastrukturnog objekta za rješavanje pitanja smještaja osobnih vozila jer, osim garažiranja, uske stambene ulice Krimeje i općenito visoka gustoća izgrađenosti nisu ostavljali kapacitet za parking prema minimalnim odredbama na broj stanova i stanara četvrti., HR-DARI, JU-169, jed. 2197/76, Objekt TK-9, PB GP Primorje, ing. Čedomir Mašić, 1974., B. Š., Dvršen najviši neboder, u: *Novi list*, 27. 2. 1976.

Kvalitetu stanovanja smanjivao je i izostanak javnog programa naselja – očekivanog centra mjesne zajednice, što je bio eklatantan slučaj zanemarivanja potreba stanovništva istočnog dijela grada. Krajem 1970-ih godina, kad se bude povela slobodnija diskusija o riječkom poslijeratnom urbanizmu, ali i razotkrile slabosti političko-birokratske konjunktura koja je kontinuirano potkopavala stručne kriterije i napore, Draško Bižaca će u jedinstvenoj ulozi suučesnika, koliko i kritičara, opisati problem Krimeje i sličnih riječkih naselja: „*Pravno-imovinska priprema zemljišta u pravilu je jako kasnila i ta praksa je nametnula Rijeci specifičan način urbanističkog planiranja i izvedbe: pod svaku cijenu čuvati skoro sve što postoji, na preostalim slobodnim parcelama-oazama graditi što više stambene tornjeve kako bi se postigla koliko-toliko zadovoljavajuća gustoća i dobio dovoljan broj novih stanova koji mogu platiti pripremu zemljišta i ulaganje u zajedničku komunalnu potrošnju (ceste, pješačke staze, dječja igrališta, parkirališta, ozelenjavanje okoliša i javna rasvjeta). Pri tome se stvorilo mišljenje da je neekonomično ako se na 1 porušeni stari stan ne sagradi barem stotinjak novih stanova. Najdrastičniji primjer pretjerivanja u takav ekonomizam predstavlja pokušaj rekonstrukcije starog naselja Krimeja-Podvoljak, što se pretvorilo u izgradnju sve viših stambenih tornjeva između „pošteđenih“ individualnih stambenih kuća, ne ostavljajući mjesta ni za najnužnije kolne pristupe, a kamo li za dječja igrališta, zelenilo, rekreaciju i prateće objekte.“⁷⁰⁶*

6.4.4. Donja i Gornja Vežica

Generalnim urbanističkim planom Sušaka iz 1940. godine postulirano je da najveći slobodni prostorni areal za daljnje širenje grada predstavlja blaga kosina trsatskog brijega od Krimeje do Martinšćice te je i područje današnjih naselja Donja i Gornja Vežica, tada još ruralnog karaktera, označeno kao pogodno za srednju i visoku gustoću naseljenosti. Promjenom geopolitičkih okolnosti nakon Drugoga svjetskoga rata, središte Rijeke će preuzeti najvažnije upravne, kulturne i komercijalne funkcije ujedinjenoga grada, osiromašujući donekle društvenu ulogu Sušaka, ali će rastuća potreba za stambenim prostorom njegove istočne predjele učiniti privlačnima za urbanizaciju. Stambeni značaj poslijeratnog Sušaka ogleda se u činjenici da je

⁷⁰⁶ DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), 203.

oko 50 % ukupne stambene izgradnje do kraja 1970-ih godina otpadalo na slobodne lokacije istočne polutke grada.⁷⁰⁷

Prostorne koordinate Donje Vežice definirat će se detaljnim urbanističkim planom iz 1963. godine. Naselje zaokuplja široki teritorij, na zapadu omeđen Kumičićevom ulicom, na sjeveru nekadašnjim stadionom nogometnog kluba *Orijent* i tvornicom ukočenog drva UKOD (nakon rata tvornica *Rade Šupić*, djelatna do sredine 1970-ih godina), južnu granicu čini potez Kvaternikove i Radničke ulice, iznad naselja Ogranak i tvornice *Vulkan*, a istočnu željeznička pruga koja ujedno Donju Vežicu razdvaja od Gornje Vežice. Cestovni spoj dvaju naselja ostvaren je 1973. godine proširenjem pješačkog mosta preko pruge.⁷⁰⁸ Poštujući zatečene komunikacije i gradnje, u navedenom regulatornom planu Draško Bižaca je interpolirao pedesetak stambenih tornjeva i lamela ograničavajući ih na četiri kata, osim na Tihovcu gdje su, kako je elaborirano u prethodnom poglavlju, bili dozvoljeni 11-katni tornjevi tipa Marčeta-Stanić.⁷⁰⁹ Od 1963. do 1966. godine izgradnja Donje Vežice je napredovala velikom brzinom zahvaljujući nadzoru Gradskog fonda i činjenici da se stambeni fond realizirao kombinacijom tipskih rješenja iz turničkog natječaja, posebice projektnog biroa GP Jadran koje je imalo najveći udio u stambenim novogradnjama. Tipski tornjevi-kockice i peterokatne lamele Klementa Miculinića i tip Voplin Andrije Čičin-Šaina dominiraju vizurom Donje Vežice čineći gotovo polovinu ukupnog broja stambenih objekata. Odstupanja od usvojenog urbanističkog plana bila su, pritom, minimalna – ticala su se uglavnom zamjene pojedinih lamela toranjskom tipologijom i neznatnim promjenama katnosti (umjesto četverokatnica, produciraju se petero i šesterokatnice).

Međutim, pod pritiskom odluke o povećanju udjela visoke stambene izgradnje, 1967. godine se na rezerviranim lokacijama dozvoljavaju određene devijacije od prvobitne urbanističke zamisli. Tako će pozicije tornjeva-kockica (u planu numeriranih s Vežica 45, 46 i 47) zauzeti deseterokatnice, varijacije Miculinićevog projekta 12-katnih tornjeva na Vojaku, s minimalnim

⁷⁰⁷ MARIJAN VEJVODA, Prostorni i društveni aspekti stanovanja u Rijeci, u: *Studija stanovanja* (bilj. 177), 101-128, 103-107.

⁷⁰⁸ Most preko željezničke pruge izgrađen je na predjelu Brdo investicijom Zavoda za komunalnu djelatnost i ŽTP Zagreb, izvođači su bili GP Primorje i radna jedinica ŽTP Zagreb. Prilazne ceste mostu su kasnile zbog neriješenih imovinsko-pravnih odnosa s vlasnicima zemlje i kuća na trasi buduće prometnice., Ž. J., Most između dvije Vežice, u: *Novi list*, 24. 2. 1972., D. SPAJIĆ, Most čeka cestu, u: *Novi list*, 1. 2. 1973.

⁷⁰⁹ HR-DARI, JU-169, jed. 569, Studija za Detaljni urbanistički plan Donje Vežice, nacrt 1:1 000, Urbanistički institut Rijeka, ing. Draško Bižaca, 1963., priloženo građevinskoj dozvoli stambene zgrade Vežica 18.

razlikama u veličinama prostorija i jednim dizalom (zbog manjeg broja etaža, ali i još neažuriranih propisa).⁷¹⁰ Na mjestu peterokatne lamele (Vežica 44) izvest će se 16-katni stambeni toranj za Stambeno poduzeće Rijeka 1975. godine, financiran društvenim sredstvima za stambeno zbrinjavanje umirovljenih radnika, a projektiran u tehničkom birou Stambenog poduzeća (ing. Aleksandar Loci).⁷¹¹ (Sl. 6.18. a, b) Struktura stanara diktirala je program tornja sa što većim brojem manjih stambenih jedinica, prilagođenih samačkim ili bračnim kućanstvima koji će stambeni prostor koristiti sami, bez članova proširene obitelji. Toranjska tipologija odabrana je zbog racionalnosti, tj. mogućnosti da se dobije što veća stambena površina na odabranoj lokaciji, premda je već tada moralo biti poznato da ljudima starije životne dobi život na višim katovima nije preporučljiv iz niza razloga. Glavni leži u nemogućnosti pravodobne zdravstvene intervencije jer kretanje dizalima usporava dolazak medicinskog osoblja do unesrećene osobe, također, i neispravno funkcioniranje dizala (kvarovi, nestanak električne energije) može znatno ograničiti mobilnost umirovljenika, obavljanje dnevnih poslova, otežati posjete te potencirati osjećaje izoliranosti, usamljenosti i anksioznosti, čestih kod stanara viših katova.⁷¹² Kako je riječ o socijalnoj kategoriji stanogradnje, presudili su ekonomski faktori, te su ovom investicijom dobivena 84 jednosobna i 32 dvosobna stana, od prizemlja do posljednjeg kata, površine oko 36, odnosno 57 m², na vanjskim dimenzijama tornja od samo 20 x 18,8 metara.⁷¹³ Karakteristična etaža broji čak sedam stanova disponiranih kružno

⁷¹⁰ HR-DARI, JU-169, jed. 9358/67, 11529/67, 18246/67, Stambena zgrada Donja Vežica 45, 46 i 47, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1966., E. D., Useljeno 78 stanova u Vežici, u: *Novi list*, 4. 8. 1966., E. D., Oživljena stambena gradnja, u: *Novi list*, 29. 8. 1966., E., „Jadran“ najveći proizvođač stanova, u: *Novi list*, 5. 9. 1966.

⁷¹¹ Riječka općina je u razdoblju od 1969. do 1974. godine dio financijskih sredstava za stambeno zbrinjavanje namijenila za rješavanje stambenog problema umirovljenika i invalida rada (Fond solidarnosti), odnosno radnika koji za radnog vijeka nisu dočekali društveni stan te im se socijalna situacija još više pogoršala odlaskom u mirovinu. Druga stambena zgrada predviđena u tu je svrhu bila je također toranjske tipologije – P+25 neboder na Podmurvicama (ing. Željko Mahulja, 1974.), o kojem će biti u riječi u sklopu obrade toga naselja., B. ŠULJIĆ, Čekali na stan i po 30 godina, u: *Novi list*, 15. 10. 1975.

⁷¹² Negativne strane života u visokim soliterima u Rijeci su se počele javno osvještavati tek krajem 1970-ih godina, kada će se u javni dijalog uključiti sociolozi poput Ivana Rogića dijeleći saznanja iz stručnih analiza koje su visoke tornjeve svrstale u osobito nepovoljan oblik stanovanja za stariju populaciju, bolesnike, obitelji s djecom, trudnice, invalide, itd., dakle, stanare koji su bili ovisni o ranjivom tehničkom sistemu zgrada. No, za pretpostaviti je da su suvremene analize kolale stručnim krugovima već godinama ranije, naročito gradskim tehničkim službama.

⁷¹³ Pri gradnji stambenih tornjeva za socijalno ugrožene kategorije stanovništva, dakle, koji su bili financirani iz posebnih fondova i nisu prodavani na slobodnom tržištu, najčešće se nastojalo ekstrahirati maksimalan broj stambenih jedinica iz gabarita objekta. Poznat je primjer stambenog tornja GP Industrogradnja (ing. Đuro Mirković i ing. Nevenka Postružnik, 1972.-1974.) u naselju Travno u Zagrebu, koji je bio namijenjen za korisnike Fonda solidarnosti te je u njegovu tlocrtnu shemu u obliku vrtivjetra ucertano čak deset stanova po etaži., ĐURO MIRKOVIĆ, Stambeni toranj u naselju Travno u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 21(1974.), 256, 7.

oko komunikacijske jezgre s osobnim i teretno-osobnim dizalom i glavnim stubištem, ojačane armiranobetonskim zidovima veće širine radi osiguranja objekta od seizmičkih sila i vjetra. Konstruktivni sustav građevine čine i nosivi zidovi koji tlocrt dijele u devet kvadratnih polja raspona šest metara s jednim horizontalnim prodorom širine 1,4 metra za smještaj lođa s pomoćnim željeznim stubištem na istočnoj strani te kanala za ubacivanje smeća na zapadnoj strani. Korisnicima je pružen prosječan standard stanovanja: dnevni boravak i radna kuhinja svih stanova imaju izlaz na lođu-balkon, kupaonica s toaletom dobro je dimenzionirana, dnevni boravak ima odvojeni dnevni i noćni režim korištenja s nišom za spavanje, u većim stanovima pridodana je još jedna spavaća soba. Raščlamba fasada prilagođena je usmjerenju objekta: na sjevernoj strani ističu se samo prozorske osi utisnute u masu zida, dok su ostala pročelja rastvorena balkonima-lođama stanova i transparentnim usjecima lođa zajedničkih hodnika koji tvore vertikalnu dominantu. Vanjski dijelovi stanova zaštićeni su od djelovanja sjevernog vjetra širokim okomitim lezenama, a opremljeni su i betonskim koritima za cvijeće ugrađenima u pune parapete lođa.⁷¹⁴

Amorfnoj masi multipliciranih tipskih stambenih objekata Donje Vežice trebala je orijentacijska poveznica, tj. formiranje središnje javne zone naselja, stoga je Draško Bižaca javne sadržaje grupirao oko već prisutne identifikacijske točke – crkve Sv. Tereze od Malog Isusa izgrađene 1940. godine. Kraj nje se planiralo podignuti jednokatnicu s opskrbnim centrom, poštom, servisnim i ugostiteljskim radnjama te društveni dom, no realizirana je samo veća prizemna hala marketa, a zbog manjka sredstava stalno se odgađala modernizacija i proširenje tržnice koja je zadugo imala samo prodajna mjesta na otvorenom.⁷¹⁵ (Sl. 6.19. a, b) Izmjenama detaljnog urbanističkog plana Donje Vežice 1977. godine općinske su vlasti nastojale potaknuti kompletiranje naselja, naročito zapostavljenih javnih usluga, te se po prihvaćanju plana gradi novi stambeno-poslovni kompleks sučelice marketu u obliku šesterokatnice s izbačenim trgovačkim lokalima prema glavnoj cesti te kaskadno položenim uredskim prostorima na južnoj strani (Arhitekting, Klement Miculinić, 1980.), a bio je planiran

⁷¹⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 2946/73, Stambeni toranj Donja Vežica 44, Andrije Peruča 2, Stambeno poduzeće Rijeka – tehnički biro, ing. Aleksandar Loci, 1972. Pošto se toranj nalazi blizu centra Donje Vežice, u prizemlju su projektirana dva trgovačka lokala.

⁷¹⁵ D. DAMJANOVIĆ, Donja Vežica u projektu, u: *Novi list*, 16. 5. 1964., R. P., Predlažu se tržnice na Vežici i Vojaku, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 7, 3., S. TROHA, Izgradnja tržnice na Vežici odložena, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 23-24, 1., M. P., Od seoskih kuća do nebodera: Vežica – najmlađe i najkompletnije riječko naselje, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 29-30, 5. i 7.

i sekundarni centar južnije, uz ulicu Franje Matkovića, nasuprot sportskih terena, s visokim stambenim nizom (4-12 katova) i poslovnim prostorima (GPZ, ing. Tomislav Pilepić, 1977.).⁷¹⁶ Reambulacijom urbanističkog plana maksimalno su se pokušale iskoristiti komunalne instalacije umetanjem još nekoliko stambenih solitera. Dok su se neke uklopile bez problema, primjerice GP Jadran je izveo dvije interpolacije po tipskim projektima svojeg biroa na Brdu⁷¹⁷, druge su izazvale konsternaciju i aktivni otpor javnosti. Najava izgradnje još dva stambena nebodera na Tihovcu i jednog u Kontuševoj ulici isprovocirat će proteste stanara naselja u eksponiranom slučaju javnog nezadovoljstva strategijom umetanja visokih tornjeva u tkiva naselja već poddimenzionirane infrastrukture. Nakon odlučne reakcije žitelja četvrti, ali i opće promjene raspoloženja oko visokih stambenih objekata, do 1980. godine ostvaren je samo 14-katni toranj na Tihovcu (Arhitekting, ing. Željko Mahulja). Jednostavni kubus zgrade plastički je dinamiziran adicijom izbačenih lođa s ukošenim stranicama, kako bi stanovi hvatali najpovoljnije svjetlo, te snažnim vertikalnim utorima komunikacija, a koloristički je ožvijen žarkim žutim pigmentom koji naglašava glavne kompozicijske elemente pročelja.⁷¹⁸ (SI. 6.20. a, b)

Građanska participacija u donošenju urbanističkih dokumenata zakonski se regulirala sredinom 1970-ih godina te će građani moći iskoristiti svoje pravo da prilikom javnih prezentacija upute protuprijedloge ili traže izmjenu planova, kao na spomenutom primjeru odbijanja novih stambenih tornjeva. No, i prije donošenja zakonske procedure građani su izražavali svoje mišljenje te ponekad i utjecali na tijek gradnje naselja. Prvi provedbeni plan gradskog naselja koji je prošao filter javnosti odnosio se na Gornju Vežicu. Početkom 1967. godine Savjet za urbanizam i vijeća općinske Skupštine prihvatili su regulaciju koju je izradio Urbanistički institut za novi stambeni predio, koja je predmnijevala izgradnju oko 2 000 stanova za oko 8 500 stanovnika u tri stambene tipologije (10-katni i 5-katni tornjevi, dugački stambeni nizovi

⁷¹⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 4272/80, Stambeno-poslovni objekt A-1, Arhitekting, ing. Klement Miculinić, 1980. HR-DARI, JU-169, jed. 5060/78, 5382/78, Stambeno-poslovna novogradnja c1, GPZ Rijeka, ing. Tomislav Pilepić, 1977., Projekt je ishodovao načelnu suglasnost za izgradnju, ali je odbijena 1978. godine, vjerojatno na račun katnosti. Kako je trebala biti izgrađena na terenu u vlasništvu GP Konstruktor, isto poduzeće je nastupalo kao investitor.

⁷¹⁷ HR-DARI, JU-169, jed. 1546/76, Stambeni objekt ŽTP, Tuhobički uspon 3, PB GP Jadran, ing. Željko Molnar i ing. Z. Saftić, 1975., HR-DARI, JU-169, jed. 13041/66, Stambena zgrada D1, Brdo 8-10, SIZ stanovanja PB GP Jadran, ing. Krešimir Vodanović, 1977., M. PILEPIĆ, Donja Vežica zaokružena, u: *Novi list*, 12. 1. 1977.

⁷¹⁸ M. Č., Toplovod za novi neboder, u: *Novi list*, 18. 2. 1980.

Projektna dokumentacija tornja nije dostupna u Državnom arhivu u Rijeci, a i novinski natpisi sugeriraju da izdavanje građevinske dozvole nije išlo regularnim putem zbog otpora građana.

peterokatnica i jednoobiteljske kuće) na oko 44 hektara površine na obroncima iznad uvale Martinščica.⁷¹⁹ Potom su na jednoj od narednih sjednica Savjeta za urbanizam na inzistiranje Mjesne zajednice i Saveza socijalističkog naroda prisustvovali Vežičani, izrazivši neslaganje s odabranim urbanističkim rješenjem, zalažući se za konkretne izmjene kako bi se poštedjelo više kuća od rušenja, odnosno njihove obitelji od preseljenja, a smatrali su i da bi u prizemljima stambenih zgrada trebalo predvidjeti trgovačke prostore umjesto da se koncentriraju u jednom namjenskom objektu. Urbanisti su uslišali molbe građana te su vitalne cestovne pravce i lokacije objekata ucrtali tako da zahvaćaju malo postojećih struktura, a većina uklanjanja bila bi potrebna da se uredi dječja igrališta i kvartovsko zelenilo. Pošteđeno je dosta privatnih kuća, ali je zato mijenjan broj i katnost najviših naseljskih višestambenica (umjesto 15 tornjeva od 10 katova, gradilo bi se 13 s 12 katova), podržavajući strategiju, koju je kritizirao Bižaca u slučaju Krimeje, očuvanja postojeće obiteljske gradnje nauštrb urbane regeneracije naslijeđenog prostora te bolje utilizacije zemljišta. No, čak i s revidiranim urbanističkim planom, bilo je nesuglasica sa stanarima koji su odbijali eksproprijaciju svojih kuća i obradivih površina te nastavili opstruirati njegovu provedbu.⁷²⁰

Zamišljenih 13 stambenih tornjeva, po posljednjoj varijanti plana, pratili bi konveksnu krivulju prometne okosnice naselja (danas Ulica Zdravka Kučića) u dvije distinktno formacije te flankirali multifunkcionalni objekt s nizom centralnih sadržaja kakvi su se tipično uvrštavali u tadašnje programe stambenih zajednica (opskrba, servisi, kino-sala, kavane, slastičarnica, lokali). Središte naselja imalo bi i dječje ustanove, zdravstvenu stanicu, površine za sportsku rekreaciju, kao i pogon toplane za centralno grijanje većine zgrada. Klinasti postav tornjeva uz Kučićevu ulicu, zakrenutih prema jugoistoku, bio je rezultat promišljanja mikroklimatskih uvjeta, odnosno izloženosti naselja jakoj buri, te se nastojalo smanjiti direktan udar vjetrova u vanjsku površinu stambenih zgrada. Budući da su stambeni tornjevi trebali biti dominantni arhitektonski motiv naselja, posvetila im se posebna pažnja, pa je za njihov projekt proveden interni natječaj u GP Jadran kako bi se utišale kritike javnosti na konfekcijski karakter riječke stanogradnje. Priliku za profesionalno dokazivanje dobio je tako mladi suradnik biroa, ing.

⁷¹⁹ E. D., Vežica će postati pravi grad, u: *Novi list*, 9. 3. 1967., H. B., U centru pažnje tri nova naselja, u: *Novi list*, 24. 4. 1967.

⁷²⁰ H. B., Vežičani imaju svoj prijedlog, u: *Novi list*, 10. i 11. 5. 1967., H. B., Konačna varijanta Gornje Vežice, u: *Novi list*, 25. 9. 1967., *, „Ne želimo da nam se ruše kuće“ – poručuju građani Gornje Vežice, u: *Novi list*, 16. 8. 1968., I. LATKOVIĆ, „Ne postoji mogućnost korekcije urbanističkog plana“, u: *Novi list*, 20. 8. 1968.

Željko Molnar, kojemu je projekt vežičkih tornjeva omogućio da po prvi put nastupi u medijima i protumači svoju arhitektonsku intenciju široj javnosti.⁷²¹

Dizajn tornjeva određivao je urbanistički zahtjev da moraju imati barem pet stanova po etaži kako bi se postigla optimalna gustoća naseljenosti Gornje Vežice. U vrlo razvedenoj inačici H tlocrtne forme tornja, Molnar je komunikacijskom jezgrom povezo šest stanova po katu, a stupnjevanim proširenjem objekta prema začelju postigao da svaki stan ima pogled na more, što je glavna boravišna prednost ovih tornjeva. (Sl. 6.21. a-e) Rezultat je bio netipično horizontalno protegnuti toranj čija je duljina (33 m) gotovo parirala visini (39 m). U nekoliko izvedbenih varijanti projekta različitim pozicioniranjem zidnih particija dobiven je raspon od dvosobnih do četverosobnih stanova. Produkcija raznolikog stambenog asortimana postala je standardna praksa građevinskih poduzeća u tržišnom nadmetanju. U stanovima je funkcionalno naglašena uloga dnevnog boravka kao žarišta obiteljskog života. Neposredno je povezan s kuhinjom i blagovaonicom, a povoljna insolacija i vizure osigurane su češćom upotrebom francuskih prozora kao osnovnog vida raščlanjivanja zidnih ploha. Središnji volumen tornjeva povišen je za jednu etažu čime je omogućena izvedba još dva stana oko strojarnice dizala, kao i uređenje zajedničke terase na krovnoj ploči s tuševima i elegantno profiliranom pergolom. Stubišna vertikala direktno je osvijetljena preko prostora za sušenje rublja na svakoj etaži koja služi i kao evakuacijski prostor u slučaju požara te njena perforirana stijenka (u obliku okomitih betonskih brisoleja, ili pak saćasto, kao na visokim lamelama Vojaka) ne zatvara u cijelosti lođu, već je na krajevima ugrađena željezna ograda sa stubama-penjalicama. Na produženom podestu stubišta instalirane su dvije kabine dizala za prijevoz putnika i većih predmeta, sukladno tada svježim donesenim propisima. U prizemnoj ili suterenskoj etaži, ovisno o nagibu terena na konkretnoj parceli, predviđena su skloništa za stanare, toplinska podstanica, smetlarnik u koji se putem kanala prikupljaju otpadci kućanstava, ali i još nekoliko stanova. Tornjevi su izvedeni velikoplošnom oplatom, debljina betonskih zidova standardnih je 20 cm, a pregradni su od siporex ploča, tehnologijom koju je GP Jadran prethodno iskušao na Vojaku. Masivna zatvorena zidna platna, koja podaruju obrambeni dojam, prekinuta su vertikalnim trakama cinober i zemljanosmeđeg pigmenta na prozorskim osima, srodno koncepciji oličenja tornjeva na Vojaku. Izričita je bila stavka urbanista da ova dva naselja istočnog dijela grada

⁷²¹ H. B., Veliki izbor raznovrsnih stanova, u: *Novi list*, 30. 8. 1967., E. D., Raste novi grad – Vežica, u: *Novi list*, 8. i 9. 6. 1968., H. B., Osvježenje riječke arhitekture, u: *Novi list*, 29. 5. 1968.

trebaju nalikovati, odnosno tvoriti vizualnu harmoniju, naročito jer su bila delegirana istom izvođaču.⁷²² No, vanjska obrada od plastičnih žbuka ponegdje je bila nestručno nanosena te su se oljuštile i prije predaje zgrada korisnicima. Molnarov projekt tornjeva, izrađen 1968. godine, poslužio je za izvedbu tornjeva jugoistočnog kvadranta naselja (radna oznaka B7-B13), dok je za zapadnu grupaciju (B1-B4) korišten projekt iz 1969. godine u koji je koautorski intervenirao Miculinić pojednostavivši neke prostorne odrednice, vjerojatno radi veće stabilnosti i lakše građevinske realizacije. Tornjevi više nemaju pomak po sredini tlocrta, tj. razlomljenu frontu kraćih stranica, a oba najjužnija stana proširena su prozračnim lođama. Od 1974. do 1976. godine, odnosno nakon reambulacije urbanističkog plana, na krajnjoj zapadnoj točki Kučićeve ulice interpolirana su još dva tornja istih karakteristika, skladno se uklopivši u već realizirani kompozicijsko-funkcionalni ansambl.⁷²³

Planovi za kulturno-komercijalni centar autorskog tima GP Jadran (Klement Miculinić, Duško Kostić i Jasenka Rechner), javnosti su svečano otkriveni 1969. godine, s pretpostavkom da će radovi teći paralelno s izgradnjom stambenih kapaciteta naselja. (Sl. 6.22.) Međutim, riječke tvrtke bile su iscrpljene ulaganjima u robne kuće u centru grada, a vanjske firme nisu iskazale interes te je nemogućnost pronalaska partnera koja bi ušli u vlasničku strukturu budućeg centra, odnosno participirali u troškovima izgradnje, razlog što se otvaranje odužilo za čitavo desetljeće, dajući za pravo starosjediocima Vežice koji su u startu argumentirali da treba raspršiti sadržaje u prizemljima višestambenica, umjesto da se čeka površinom preambiciozni središnji objekt.⁷²⁴ Dušan Kostić, autor izvedbenog projekta, smatrao je da se trgovački centar svojom masom ne može nadmetati s Molnarovim glomaznim tornjevima (B5 i B6) koji ga po urbanističkom planu trebaju flankirati, već je odlučio novi objekt uklopiti u međuprostor i proširiti ga na dvije najniže razine tornjeva koje bi zauzimali lokali, kancelarije, spremišta i drugi sekundarni sadržaji. Tornjevi su u izvedbi vizualno olakšani naglašavanjem vertikalnih

⁷²² HR-DARI, JU-169, jed. 10381/79, Stambeni toranj B-13, PB GP Jadran, ing. Željko Molnar, 1968.

Upute Urbanističkog instituta o koloriranju stambenih novogradnji Gornje Vežice priložene su odobrenju tipskog projekta stambenih zgrada C1-C13 1968. godine, ali odnose se na cjeloviti vizualni identitet naselja., HR-DARI, JU-169, jed. 1022/68, Stambene kuće C1-C13, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1968.

⁷²³ HR-DARI, JU-169, jed. 10382/69, Stambeni toranj B tipski, PB GP Jadran, ing. Željko Molnar i ing. Klement Miculinić, 1969., HR-DARI, JU-169, jed. 9051/74, 7359/76, Stambeni tornjevi B14 i B15, PB GP Jadran, ing. Željko Molnar, 1972., H. B., Nove višekatanice na Gornjoj Vežici, u: *Novi list*, 19. 11. 1973., G. TONČINIĆ, Na Gornjoj Vežici još pet objekata, u: *Novi list*, 1. 2. 1974.

⁷²⁴ H. B., Centar Gornje Vežice – remek-djelo, u: *Novi list*, 19. i 20. 7. 1969., VEDRAN NIKŠIĆ, Između potreba i – mogućnosti, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 23-24, 4.

linija južnih fasada, u pokušaju da se harmoniziraju s artikulacijom niskog poprečnog trakta centra.⁷²⁵

Istočno od opisane središnje zone naselja urbanističkim je rješenjem impostirano 13 peterokatnica (C1-C13) u slobodnom prostornom rasporedu s ponovno dominantnim ukošenjem prema jugoistoku. (SI. 6.23.) GP Jadran ovdje je posegnuo za već uhodanim projektom, u namjeri da što prije producira stambene jedinice, nauštrb tipološko-oblikovne raznolikosti naselja. Građene su od 1968. do 1973. godine po projektnom predlošku tipa Miculinić, s malo prilagođenim parapetima balkona i lođa, dakle, izmjenama estetske naravi.⁷²⁶ Najveća urbanističko-arhitektonska posebnost Gornje Vežice ionako su trebali biti stambeni nizovi terasasto smješteni u obliku lepeze na različitim visinskim kotama pri istočnom rubu naselja. (SI. 6.23.) Draško Bižaca je inspiraciju pronašao u stambenim megastrukturama pariških predgrađa koje su po njegovom mišljenju uspijevale ostvariti zanimljivije vizualne senzacije, pa i podražavati izgled prirodno izraslih povijesnih naselja. Vežički nizovi, položeni na visinski razmaknutim izohipsama, savladavali bi strme obronke u superponirajućim redovima pružajući efektu igru volumena i obrisa.⁷²⁷ Urbanisti su očekivali da će se stambeni nizovi mekano, organski sljubiti s nagibom terena da ne bi došlo do drastičnih visinskih razlika te da će i projekt reflektirati posebnosti topografije, odnosno biti u najvećoj mjeri prilagođen specifičnostima lokacije. Predbacivali su zato inertnost i nefleksibilnost GP Jadrana jer nije ni pokušalo razraditi njihove idejne nacрте stambenih nizova koji su bili u skladu s kaskadnom formom zemljišta, već su se držali svojih uvriježenih projektantskih rješenja. Kako je Bižaca komentirao: „Postoji i druga, izgleda također samo riječka specifičnost, (...) a ta je da je riječka građevinska operativa godinama nametala primjenu gotovih i davno projektiranih tipskih stambenih zgrada, bez obzira na različite topografske uvjete i zahtjeve odobrenih urbanističkih planova. U tom pogledu izraziti raskorak između detaljnog urbanističkog plana i realizacije dogodio se u naselju Gornja Vežica za koju je još 1964. godine bio izrađen od iste ekipe ne

⁷²⁵ HR-DARI, JU-169, jed. 1228/76, Stambeni toranj B6, PB GP Jadran, ing. Željko Molnar, 1973., HR-DARI, JU-169, jed. 1228/76, Opkrbni centar Gornje Vežice, PB GP Jadran, ing. Dušan Kostić, 1974., K. S., Opkrbni centar za 10.000 građana, u: *Novi list*, 20. 1. 1978., J. VUKUŠIĆ, Kvalitetna novost u riječkoj trgovini, u: *Novi list*, 1. 11. 1979., J. V., Otvorena Robna kuća „Vežica“, u: *Novi list*, 2. 11. 1979.

⁷²⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 1022/68, Stambene kuće C1-C13, tipski projekt, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1968.

Urbanisti su sugerirali da se svi primjerci jednog stambenog tipa u naselju rade prema istom predlošku, tj. da djeluju kao homogena skupina, ali očekivali su svježja projektna rješenja.

⁷²⁷ DRAŠKO BIŽACA (bilj. 529), 214-215.

samo urbanističko rješenje nego i idejno rješenje svih arhitektonskih objekata, od kojih su dugi lomljeni četverokatni terasasti nizovi bili posebno prilagođeni strmom terenu, a kasnije su izvedeni nizovi od tipskih projekata bez ikakve prilagodbe terenu osim što su se izvršili široki i duboki otkopi i dobili skupi i suvišni nasipi (dakle, zemljište kao i cjelokupno urbanističko rješenje moralo se je prilagoditi gotovim projektima arhitekture koje je nametnuo izvođač).“⁷²⁸

Neusklađenost arhitektonskog projekta stambenih nizova s topografijom terena otvorilo je niz problema. Prezentirani u medijima kao dobrodošlo osvježenje, donekle su odmakli riječku stanogradnju od repetitive formule tornjeva i lamela, ali vrijednost tipološkog eksperimenta poništena je malom uporabnom vrijednosti finalnog produkta. Stambeni nizovi su morali biti građeni na visokim podzidima, svaki na svojem platou, između odsječaka vijugave prilazne ceste (danas Franje Belulovića). Sastojali su se od dugačkih lanaca stambenih četvero ili peterokatnica (najveći je brojao 17 jedinica), kroz koje nisu ostavljeni prolazi-prečaci te su možda služili kao stanoviti „vjetrobrani“ naselja, ali su ujedno predstavljali i prostornu prepreku za kretanje stanara koji su do svojih ulaznih veža mogli komotno doći samo s gornje ceste jer je uspon skalnadama i puteljcima s južne strane bio fizički težak, naročito za stanovnike naselja starije životne dobi, kako je to ilustrirao ing. Marijan Vejvoda kritizirajući nepraktični i negostoljubivi urbani krajolik Gornje Vežice.⁷²⁹ (SI. 6.24.) Građevinski radovi su ostavili i puno krševitog terena na kojem je trebalo urediti pješačke staze i stepeništa, što je predstavljalo uteg komunalnom budžetu grada. Stambeni nizovi su sami po sebi bili neekonomično projektirani jer su, ponovno zbog neprostudiranih uvjeta lokacije, morali biti podignuti na visokim, potpuno zazidanim suteranima radi nivelacije terena, kako bi se stvorila baza za gradnju katova iznad razizemlja, tj. prilazne ceste.⁷³⁰

U smislu organizacije unutrašnjeg prostora slijedili su prijedloge prezentirane na izložbi *Stan danas sutra* 1962. godine, tj. „splitsku“ formulu (tip URBS-1 Josipa Vojnovića) s centralnim stubišnim prostorom i uokrug postavljenim stanovima, čiji je mirni, noćni dio okrenut sjeveru (ulici), a dnevni boravišni dio stana iskorištava prednosti južne orijentacije. Stubišta su

⁷²⁸ DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), 204.

⁷²⁹ MARIJAN VEJVODA (bilj. 707), 117., ŽELJKA JANEKOVIĆ, U stan po blatu i kamenju, u: *Novi list*, 4. 2. 1971., Ž. J., Kozjom stazom do peterokatnice, u: *Novi list*, 12. 4. 1972.

⁷³⁰ Stambeni nizovi su bili neprilagođeni terenu i građevinskoj tehnologiji, odnosno u svakom pogledu nerentabilni, a i njihovo korištenje nakon useljenja je bilo otežano zbog loše projektiranog sustava održavanja instalacija. Suterani nisu mogli biti uređeni za nikakvu korisnu namjenu jer su bili zazidani, bez prozorskih otvora, dakle, i mogućnosti zračenja., *, Zašto su zazidani suterani na Gornjoj Vežici?, u: *Nаша Rijeka*, 1(1979.), 9, 16.

osvijetljena krovnim lanternama, kao što je bilo uobičajeno u stambenim zgradama niže katnosti. Plastika glavnih fasada varira od niza do niza da bi se umanjila monotonija dugačkih, zmijolikih građevnih struktura.⁷³¹ Od 1968. do 1973. godine realizirano je šest nizova (D1-D6), a izmjenama detaljnog urbanističkog plana sjevernije će se umetnuti još tri kraća (A1-A3), s tri stubišne jedinice koje čine konstruktivnu cjelinu, ponešto promijenjene tlocrtne dispozicije i s prepoznatljivim lezenama južnih pročelja.⁷³²

Nadležna tijela obećavala su brzu izvedbu Gornje Vežice, unutar tri godine od početka radova 1968., uvjeravajući da je postignuta sinergija svih sudionika procesa te da, za razliku od Donje Vežice, neće biti ponovljeni skupi propusti zbog nepridržavanja hodograma radova. Međutim, Gornja Vežica prometnula se u „*naselje-slučaj*“ i „*primjer kako ne valja raditi*“ jer ne samo da su inicijalni proračuni za infrastrukturne zahvate podcijenili kompleksnost konfiguracije tla te je polaganje cjevovoda znatno kasnilo ostavljajući dovršene stambene objekte bez komunalnih priključaka, kao „mrtvi kapital“, nego su se zbog nesinkronizacije poslova vršila stalna prekopavanja već uređenih cesta i prilaza.⁷³³ Godinama su se stanari žalili na blatne prometnice i puteljke, neuredan okoliš, manjak gradske rasvjete, prometnu nepovezanost s gradskim centrom, nedostatak parkinga i garaža, ali i na ozbiljni projektantski i građevinski nemar, primjerice, kanalizacijski sustav stambenih nizova bio je defektan, izveden izvan zakonskih normi, uzrokujući visoke troškove popravaka. *Shund* dimnjaci u C objektima (tip Miculinić) nisu mogli ispravno funkcionirati zbog jake bure te su objekti naknadno morali biti spojeni na centralni sistem grijanja naselja koji je i sam znao podbaciti zbog loše ugrađenih materijala, nestručnog održavanja i preopterećenja centralne kotlovnice.⁷³⁴ Gornja Vežica je zato nanijela

⁷³¹ HR-DARI, JU-169, jed. 9615/69, 1210/70, 8785/70, 1817/71, Stambene zgrade D1-D6, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1968.

⁷³² HR-DARI, JU-169, jed. 9158/72, Cesta naselja Gornja Vežica, priložena reambulacija detaljnog urbanističkog plana Gornja Vežica, nacrt 1:1 000, HR-DARI, JU-169, jed. 9150/74, 9141/74, Stambeni niz A1 i A2, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić i ing. Jasenka Rechner, 1973., HR-DARI, JU-169, jed. 9152/74, Stambeni niz A3, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić i ing. Krešimir Vodanović, 1974.

⁷³³ H. B., Što se danas gradi, u: *Novi list*, 11. 7. 1968., H. BELICA, Ponovo neoprostiva greška, u: *Novi list*, 6. 2. 1969., HRVOJE BELICA, Novih 88 stanova neupotrebljivo, u: *Novi list*, 26. i 27. 4. 1969., HRVOJE BELICA, Komunalcima savjest čista, u: *Novi list*, 27. 6. 1969., MIRKO VUJATOVIĆ, Naselje Gornja Vežica – primjer kako ne valja raditi, u: *Novi list*, 1. 9. 1971.

⁷³⁴ Svi objekti D tipa (stambeni nizovi) imali su grešku u kanalizacijskom sistemu, odnosno nisu bili predviđeni šahtovi za čišćenje horizontalnog dijela kanalizacije te su se začepjenja mogla sanirati samo raskopavanjem. U jednom takvom slučaju, stanare je trebalo iseliti mjesec i pol dana u hotel dok je trajao popravak., I. MIKULIČIĆ, Objekti D otkrili nemar građevinara na Gornjoj Vežici, u: *Novi list*, 31. 10. 1977., M. Č., Nemar u nedogled!, u: *Novi list*, 23. 11. 1977.

veliku štetu javnoj percepciji etike i rentabilnosti tržišnog modela stanogradnje jer su brojni prigovori stanara po useljenju objelodanili činjenicu da se pogreške nisu uočavale na vrijeme ili su se zataškavale kako bi stanovi što prije bili isporučeni, a građevinske propuste se potom saniralo proračunskim novcima smanjujući sredstva za amortizaciju stambenog fonda i planiranje daljnje stambene ekspanzije. Epilog izgradnje naselja iznio je na vidjelo neuralgične točke riječke stanogradnje i pokazao nesposobnost grada da koordinira podizanje suvremenog stambenog naselja opremljenog svim preduvjetima za komfornu svakodnevicu građana.

6.4.5. Pećine

Reperkusije odluke o povećanju postotka stambenih visokokatnica nakon 1965. godine mogle su se vidjeti gotovo odmah na Vojaku, a do početka sljedećeg desetljeća i na gusto urbaniziranoj Krimeji i Gornjoj Vežici, no „visinski šok“ nigdje se nije osjetio tako iznenada i snažno kao na Pećinama. Sredinom 1950-ih godina postignut je labilan, ali regulacijskim planovima potvrđen dogovor politike i urbanista oko budućnosti ove vrijedne urbane zone. Prema tadašnjim odlukama, Ulica Janka Polića Kamova i Šetalište XIII. divizije rezerviraju se za stambenu izgradnju srednjih ili malih gabarita, dok će se uz ulicu Drage Gervaisa, navedenima paralelnu, ali iznad željezničke pruge, moći izdignuti stambeni objekti do pet katova. Gradonačelnik Edo Jardas za *Vjesnik* je 1953. godine, podsjetimo, izjavio da „*nitko nije za gradnju nebodera*“ jer bi poremetili naslijeđene vizure Pećina s mora, no svega nekoliko godina kasnije bilo je prihvatljivo interpolirati stambene vertikale u zaleđu povijesnih vila i nižih najamnica, kao i visinski uređenog i stilski usklađenog sjevernog poteza Kamovljeve ulice. Pod pritiskom ekonomskih uvjeta stanogradnje visinska granica se pomaknula na deset katova, u slučaju stambenih tornjeva impostiranih na ključnim prostornim punktovima, poput željezničke stanice Pećine ili središta naselja Ogranak, a odlukom Zdenka Sile na rubu Kamovljeve ulice pripuštene su peterokatnice kako bi se apostrofirao istočni ulaz u grad. Međutim, nepisanim sporazumom od pretjerane eksploatacije zaštićen je bio prostor južno od željezničkog koridora zbog očuvanja iznimnih ambijentalnih karakteristika šireg priobalja.

U objektima C tipa, gdje se dimnjaci nisu mogli koristiti, GP Jadran je o svom trošku naknadno uveo centralno grijanje, a u međuvremenu su stanarima osigurane električne peći., ANTE ERCEG, Centralno grijanje u C objektima na Gornjoj Vežici, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 34, 12.

Situacija se mijenja 1964., odnosno 1965. godine kada Rafinerija nafte i tvornica *Vulkan* dobivaju dozvole za građenje 14-katnih stambenih tornjeva-blizanaca pri početku ulice Janka Polića Kamova (br. 17 i 37) te Vojna pošta za 12-katnice na krajnjem istoku, u istom sjevernom nizu stambenih insula (br. 95A i 95B). Prva dva tornja imaju kontroverzniju povijest, dapače, ovdje se na maloj skali krojila taktika urbane rekonstrukcije, odnosno supstitucije obiteljskih kuća privatnih vlasnika suvremenijim, visokim višestambenim zgradama, koja će se u većim razmjerima primjenjivati na Krimeji i Gornjoj Vežici. Postupanje gradskih vlasti na ovom je primjeru bilo motivirano željom raščišćavanja enklave trošnijih stambenih objekata uz željezničku stanicu, a koji su predstavljali posljednji dio Kamovljeve ulice koji nije bio zahvaćen sistematskom izgradnjom višestambenica visokog stambenog standarda i arhitektonskih vrijednosti. Međuratne investicije „preskočile“ su ovo imovinsko-pravno zamršeno zemljište, zarad slobodnih parcela u nastavku uličnog niza, a u poslijeratnom periodu interes se manifestirao tek kad su iscrpljene praktički sve prostorne pričuve ovog poželjnog stambenog predjela Rijeke. Problemu se pristupilo, kako je rečeno, s idejom uklanjanja supstandardne gradnje i insertiranja novih stambeno-komercijalnih sadržaja. Urbanistički institut je već 1963. godine pripremio idejni situacijski plan predloživši dugačku trgovačko-poslovnu jednokatnicu s garažnim prostorom u suterenu, koja bi u prednjem planu vizualno i prostorno povezala dva stambena tornja. (Sl. 6.25. a) Potom je Skupština općine Rijeka sljedeće godine teren dodijelila novim korisnicima te GP Gortanu kao nositelju izvedbe projekta, iskoristivši novouvedeni institut natječaja za dodjelu gradskog zemljišta za građevinsku namjenu. Zavod za komunalnu djelatnost je tijekom 1965. godine regulirao odnose s GP Gortanom, tako da se ustupljeno zemljište tretiralo kao neuređeno, dakle, građevinsko poduzeće nije bilo dužno uplatiti naknadu, ali je o svom trošku bilo obvezno porušiti postojeće objekte, obeštetiti vlasnike i osigurati im zamjenske stanove. Gradske su službe odgovornost za pregovore sa stanarima prebacile na izvođača, kojemu je u interesu bilo smanjiti inicijalne troškove pripreme gradilišta, odnosno nagoditi se za što povoljnije uvjete. Ova situacija bez presedana u riječkoj praksi, stavila je vlasnike kuća u inferiorni položaj rezultirajući višegodišnjim sporom. Nije to bio jedini brzopleti potez iz kojeg se može zaključiti da su upravljačke strukture htjele pogodovati investitorima i pošto-poto pokrenuti rješavanje tog neuglednog odsječka Kamovljeve ulice. Naime, Zdenko Sila se krajem 1964. godine obratio Skupštini općine Rijeka urgirajući da se poništi lokacijska dozvola tornjeva kako bi se zemljište rezerviralo za trasu buduće gradske magistrale prema novoj varijanti generalnog urbanističkog

plana na kojem je Urbanistički institut tada radio. Saznavši da su s molbom zakasnili jer su „aranžmani investitora, izvođača gradnje te Zavoda za komunalnu djelatnost toliko odmakli, da bi svi ovi zainteresirani teško pristali na potpuno povlačenje lokacije“, Sila će Skupštini podastrijeti preinaku mikrolokacije prema kojoj bi se zapadni toranj translahirao šest metara bliže cesti, a poslovni centar skratio, kako bi ostalo mjesta za buduću cestu, iako užu od planirane.⁷³⁵ (Sl. 6.25. b)

Nakon svih peripetija, tornjevi su podignuti od 1965. do 1967. godine, a komercijalni aneks je, nakon nekoliko promjena projekta i suinvestitora, dovršen početkom 1970-ih godina, no umjesto dugo čekane i nasušno potrebne poslovнице *Brodokomerca*, najvećeg riječkog lanca trgovina živežnih namirnica, useljen je salon automobila te su se žitelji Pećina osjećali izigranima.⁷³⁶ (Sl. 6.25. c-e) Od medijski praćenog i razvidno mučnog postupka eksproprijacije, preko pojačavanja infrastrukturnog i demografskog pritiska na stambenu četvrt, do iznevjerenih očekivanja oko namjene poslovne zgrade, cijeli postupak realizacije tornjeva izazivao je podozrenje stanovnika Pećina prema promjenama u fizičkom ambijentu diktiranih „odozgo“. Projektantski je sve faze ove turbulentne epizode pratio Branko Pavoković iz Rijeka-projekta jer su od početka tornjevi zamišljeni kao povišene replike *Autotransovog* kod Guvernerove palače, osim što su u novim okolnostima, naravno, sve nadzemne etaže iskorištene za stanovanje. Iz dostupnih izvora ne može se iščitati da li je Pavokovićev projekt umnožen na prominentnim lokacijama u tkivu Rijeke i Sušaka kao dio jasne koncepcije transformacije

⁷³⁵ Kronologija slučaja rekonstruirana je prema dokumentaciji priloženoj spisu za izdavanje građevinske dozvole poslovnom centru 1968. godine (ugovori o dodjeli građevinskog zemljišta, prepiska GP Gortan i Zavoda za komunalnu djelatnost, dopisi Urbanističkog instituta itd.), HR-DARI, JU-169, jed. 3722/70, Poslovna zgrada, Janka Polića Kamova 17, Rijeka-projekt, ing. Branko Pavoković, 1968.

⁷³⁶ Slučaj tornjeva popratio je lokalni tisak te se iz kratkih članaka može iščitati kronologija, kao i problemi s realizacijom. Tornjevi su se gradili oko kuća čija se eksproprijacija nije izvršila prije početka radova 1965. godine, pa su vlasnici bili prisiljeni živjeti u nesigurnim uvjetima na što su upozoravali nadležna tijela. Podizanje poslovnog centra prolongirano je do 1970. godine upravo zbog tih „repova“, tj. rušenja preostalih kuća, a dotad se još i modificirao projekt te su, primjerice, izostavljene garaže u prizemlju jer su urbanisti smatrali da se ne uklapaju u profil Kamovljeve ulice, a umjesto njih je bilo predviđeno još lokala i servisa. Nekim prijašnjim vlasnicima kuća nisu isplaćene naknade ni godinama nakon dovršetka investicije. Predsjednik Mjesne zajednice Pećine javno je progovorio o kolektivnom nezadovoljstvu stanara prenamjenom poslovnog centra, aludirajući da MZ ne bi dala suglasnost da je krajnji zakupac bio poznat prije donošenja odluke.

H. B., Još dva solitera u ulici Polića-Kamova, u: *Novi list*, 8. 1. 1965., E. D., Četrdeset stanova za radnike Rafinerije, u: *Novi list*, 18. 1. 1965., *, Rijeka dobiva dva najveća stambena nebodera, u: *Novi list*, 13. 3. 1965., B. P., „Spor“ se rješava dvije godine, u: *Novi list*, 1. 6. 1967., *, Useljen neboder „INE“, u: *Novi list*, 31. 8. 1967., ŽELJKA JANEKOVIĆ, Salon automobila umjesto mesnice, u: *Novi list*, 22. 2. 1971., H. B., Neboderi na neplaćenom zemljištu, u: *Novi list*, 2. 4. 1973., M. PILEPIĆ, Protiv nepravilnosti, u: *Novi list*, 15. 4. 1974.

gradskog obzora u kojoj je morfološka sličnost sa Sušačkim neboderom poslužila kao alat metaforičkog povezivanja dviju polutki grada i afirmacija nasljeđa visoke izgradnje koju zajednički baštine, ili je presudila pragmatična činjenica da je GP Gortan stajao iza obje investicije. Kakvo god bilo rezoniranje odgovornih osoba, Pavokovićevi tornjevi su na prostorno remetilački i socijalno neosjetljiv način inaugurirali novu fazu visoke stanogradnje u Rijeci.

U slučaju tornjeva Vojne pošte, urbanističko se obrazloženje razabire iz promišljanja Zdenka Sile i Zdenka Kolacija o monumentalizaciji urbanog krajolika Rijeke, odnosno razmještanju viših tornjeva duž glavne prometne okosnice, na ulasku/izlasku iz grada. Ove nove vertikale bi u tom pogledu bile pandan defileu tornjeva naselja Autoput na suprotnom polu grada. Položeni su na utoku Radničke ceste, koja je spojila Ogranak i Donju Vežicu s Pećinama, u Kamovljevu ulicu, pa uživaju eksponirani položaj koji pomaže opravdati njihov visinski registar. Potencijal osmišljavanja nove identifikacijske točke prepoznao je i projektant, Tomislav Leskovar, kojemu ovaj zadatak prethodi tornjevima Autoputa i Krimeje.⁷³⁷ (Sl. 6.26. a-c) GP Primorje je svojim građevinskim i projektantskim kapacitetom i u ovoj instanci ispunjavalo stambene narudžbe Vojne pošte. S obzirom na socijalni i financijski rang naručitelja, autor je imao odriješene ruke artikulirati zadanu arhitektonsku temu, kako u pogledu urbanističkog učinka, tako i stambenih kvaliteta tornjeva. Odabir Pećina za novu stambenu investiciju JNA ne začuđuje, u Rijeci su uvijek aspirirali na prestižne lokacije, iako je ovdje trebalo apstrahirati činjenicu da je pogon *Vulkana* bio na bliskoj udaljenosti. Bio je to razlog više, pored izraženog djelovanja bure, za nakanu projektanta da začelje objekata raščlani vrlo škrto, umanjujući utjecaj onečišćenog zraka iz tvorničkog dimnjaka, a dinamičniju kompoziciju ostvari na snažnije perforiranoj južnoj fasadi. Racionalno je, stoga, bilo i zatvaranje kuhinjskih lođa prozorima, što se u primorskim klimatskim uvjetima rijetko predviđalo projektom. Kuhinjske lođe flankiraju istureni vertikalni volumen s dizalom i oknom za ubacivanje otpada, koji je na bočnim stranama rastvoren prozorskim vrpčama. Prizemlje tornjeva namijenjeno je za stan kućepazitelja (domara), drvarnice, no i toplinsku podstanicu, dakle, samostalno centralno grijanje, dok su na istovjetnim stambenim etažama razmještena po svega dva zrcalno simetrična stana. Jedini je to primjer stambenog tornja u Rijeci koji je pružao takvu privatnost

⁷³⁷ HR-DARI, JU-169, jed. 1717, Stambena zgrada JPK – Vojna pošta, PB GP Primorje, ing. Tomislav Leskovar, 1965.

korisnicima⁷³⁸, a i stanovi su bili iznadprosječnog standarda, ne nužno po kriteriju stambene površine, koja je za tro i pol sobni stan bila relativno skromna (80 m² bez uračunatih lođa), već po promišljenim rješenjima koja su stremila poboljšati život stanara. Sve prostorije stana, osim toaleta, imaju prirodnu ventilaciju, uključujući i kuhinjsku izbu koja se prozračuje preko lođe. Dnevni boravak, kao višefunkcionalan i najviše korišten dio stana, u središtu je prostorne organizacije. Degažmanom je povezan sa spavaćim sobama, manjom sobicom (koja može služiti kao spavaći prostor za jednog člana obitelji ili radni kabinet) i kupaonicom, te direktno s radnom kuhinjom i ulaznim foajeom. Bočne strane tornjeva rizalitno su proširene kako bi se sobicama/radnom prostoru otvorila vizura na morsku stranu. Dnevni boravak, pak, preko staklene stijene ima izlaz na široku lođu. Južno pročelje tako se odlikuje gradiranim izdubljenjima balkona i lođa, u kontrastu sa suzdržanim oblikovanjem ostatka zidnog plašta. Njihovi blago ukošeni parapeti glavni su plastično-dekorativni element glavnog pročelja, pored koloriranih krovnih vijenaca, koji su ujedno i ograde prohodnih terasa.

Tvornica *Vulkan* tražila je pogodna građevinska zemljišta na Pećinama iz praktične potrebe da svoje radnike stambeno zbrine što bliže njihovom radnom mjestu, pa je od početka 1950-ih godina ulagala u stambeni program u širem okruženju tvornice, poput omanjeg radničkog naselja uz ulicu Drage Gervaisa te kvalitetnih višestambenica uz Ulicu Janka Polića Kamova. Ne začuđuje da je *Vulkan* zato bio itekako zainteresiran za mogućnost interpolacija stambenih tornjeva veće katnosti u cilju brže reprodukcije svog stambenog fonda, te je financirao jedan od opisanih Pavokovićevih tornjeva, a sredinom 1970-ih godina poduzeo izgradnju još višeg tornja na vlastitom terenu, na nezauzetoj čestici nasuprot upravne zgrade poduzeća. *Vulkan* je tada već (pre)izgradio većinu zemljišta nekadašnje talionice metala grupirajući proizvodna postrojenja sjeverno od industrijskih kolosijeka i središnje cestovne komunikacije radi efikasnosti proizvodnog lanca i tehnoloških procesa, a južno nanizavši skladišta, tehničke urede, kancelarije uprave te radničku garderobu, menzu i ambulantu. Novi toranjski sklop, pored stambene funkcije, namjerio je podići i radnički standard udomljavanjem suvremene

⁷³⁸ Luksuzni elementi u stambenim zgradama za vojne dužnosnike nisu bili neuobičajeni, primjerice, poznat je primjer stambenog tornja na Spinutu u Splitu koji je, pored glavne komunikacijske vertikale, imao i dodatna dizala kojima se dolazilo izravno u predsoblja stanova (AB Vitić, ing. Ivan Vitić, 1965., izvedba: GP Melioracija, Split, 1967./1968.), *Split: Arhitektura 20. stoljeća - vodič*, (ur.) Darovan Tušek, Građevinsko-arhitektonski fakultet, Split, 2011., 95.

Kako se u Rijeci nije gradilo mnogo vojnih stanova, a i projekti su često bili tipskog karaktera te su ih otkupljivali i drugi investitori, vojni stambeni objekti ne odudaraju vidno od standardne produkcije.

zdravstvene stanice, sale za sastanke i biblioteke, čime je elegantno riješen i problem nepopularnosti stanovanja u najnižim katovima tornjeva. Planirala se i dogradnja trgovačkih sadržaja prema Kamovljevoj ulici i parkirališta s garažama, što je pozdravila i Mjesna zajednica Pećine, odobrivši nakon dužih diskusija detaljni urbanistički plan ovog predjela 1974. godine kojim je visinski rast tornja limitiran na 16 katova.⁷³⁹ Do polovine 1975. godine *Vulkan* je ugovorio suradnju s Industrogradnjom, no izvođač je zbog nužnih miniranja terena morao konzultirati Mjesnu zajednicu pa se početak izvedbe otegnuo do listopada, no zahvaljujući primjeni sistema tunelske oplata i operativnoj sposobnosti poduzeća, toranj je investitoru predan na upotrebu već u studenome 1976. godine, a tijekom 1977. godine uređivala se unutrašnjost društvenih prostorija i okoliš objekta.⁷⁴⁰ *Vulkan* je naknadno reducirao opseg ulaganja te se nisu izveli komercijalni dijelovi projekta. Uz toranj je, međutim, ograđen parking na visokoj supstrukciji zidova dekoriranih kamenom oblogom u stilu suhozidne gradnje, uređena su stubišta za dolazak radnika do tvorničkog kruga i nova portirnica.

Prihvaćajući projektni zadatak, Ninoslav Kučan je bio svjestan da će njegov toranj, zahvaljujući svom položaju i visini, zasigurno postati novi gradski *landmark*.⁷⁴¹ (Sl. 6.27. c, d) Dizajnirao ga je ne smetnuvši s uma da visoke zgrade imaju osobito djelovanje u prostoru te pravilno razumijevanje tipologije stambenog tornja mora računati na valorizaciju svih strana objekta, intrigirati vizualnim senzacijama iz različitih očišta. Maštovitost arhitektonske kompozicije Kučanovog tornja očituje se u poigravanju asocijativnim predodžbama, ali utemeljenih u konstruktivnoj logici i tehnologiji izvedbe. Završetak tornja podsjeća na brodsko nadgrađe – transportna vertikala metaforički je brodski jarbol, najistaknutiji i najviši dio građevine, središte oko kojeg se okupljaju stambene jedinice završavajući na različitim visinskim nivoima. Krovna

⁷³⁹ M. P., Neboder sa 60 stanova, u: *Novi list*, 6. 11. 1974., B. Š., Gradit će se 60 stanova, u: *Novi list*, 4. 12. 1974.

⁷⁴⁰ GP Industrogradnja je imalo problema s uvjetima na gradilištu: od spomenutog miniranja, skućenog prostora za operativu, do toga da su se radnici na skelama morali vezati sajlama zbog jakog vjetra, a nadzornici su s njima komunicirali putem voki-tokija., K. K., Neboder polako raste, u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 12(1975.), 157, 6., *, Na Pećinama vezani sajlama, u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 13(1976.), 178, 6., B. Š., Kat dnevno, u: *Novi list*, 20. 5. 1976., T. M., „Vulkanu“ 65 stanova, u: *Novi list*, 10. 9. 1976., B. OSTOJIĆ, Prilaz „koči“ useljenje, u: *Novi list*, 10. 12. 1977.

⁷⁴¹ Premda je riječ o značajnom radu, projektna dokumentacija nije sačuvana u ostavštini Ninoslava Kučana, a nije ni predana Državnom arhivu u Rijeci, osim tehničkog pregleda dvaju dizala. (HR-DARI, JU-169, jed. 1280/77). U Kučanovoj monografiji zabilježeno je da projekt tornja datira u 1972. godinu, što nije nemoguće jer je proteklo duže vrijeme do odobrenja i ugovaranja izvedbe, no za pretpostaviti je da se Kučan prilagođavao urbanističkim uvjetima i smanjenom opsegu investicije, odnosno da je izradio više varijantnih rješenja., ERVIN DUBROVIĆ (bilj. 536), 61 i 101.

ploha svakog tlocrtnog odsječka funkcionira kao panoramska paluba iz koje se otvara široki pogled na brdovito zaleđe i morski horizont. Prijemčivom izgledu krovnih terasa-vidikovaca doprinose i dotjerane ograde-oslonci. Građevna masa tjemena tornja smanjena je da bi se formirale ove atraktivne otvorene krovne površine, no to je imalo i praktičnu svrhu – stanovima posljednjih katova povećana je boravišna kvaliteta, a kako se nisu izvodile „pune“ etaže, formalno se moglo dozvoliti probijanje postavljene visinske granice od 16 katova. „Nazubljeni“ obris tornja doprinio je da zdanje od 22 kata i 65 stanova djeluje laganije, doživljajno bogatije i zanimljivije te nije neobično da se slična formula tih godina primjenjivala i u drugim projektima stambenih tornjeva, poput poznatih ostvarenja Frane Gotovca u Splitu, a u Rijeci i na Gortanovim tornjevima-blizancima na Podmurvicama.⁷⁴²

Za razliku od ostala dva riječka tornja Industrogradnje, koji su bili projektirani za klasičan tip gradnje te su ih inženjeri morali „prevoditi“ na drugi tehnološki postupak, Kučan je svoj toranj osmislio uvažavajući prednosti sistema klizne oplata, kao što je opisano kontroliranje gabarita tlocrtnih segmenata. Bio mu je izazov surađivati s naprednom građevinskom tvrtkom te se u određenim aspektima projekta postavio i proaktivno, zatraživši od Biroa za inovacije i tehnologiju građenja Industrogradnje izradu izvedbenih nacрта prozračnog pročelja (ventilirane fasade) tornja, u hrvatskim okvirima tada još neiskusane metode obrade vanjske epiderme građevina. Sektor za razvoj poduzeća prihvatio je Kučanovu inicijativu te su odlučili samostalno proizvesti sve potrebne dijelove, umjesto importiranja prefabriciranih panela i sidra za njihovo pričvršćivanje na nosivu konstrukciju. Slojeve fasade činile su izolit ploče različite debljine te armiranobetonski pločasti elementi, a između njih je cirkulirao sloj zraka kojim se regulirala izolacija zgrade, odnosno osiguravali povoljni mikroklimatski uvjeti u ljetnim i zimskim mjesecima, a i pročelja bolje zaštićivala od atmosferilija. Ovakva samoventilirana fasada sa slobodnim protokom zraka nije bila konstrukcijski zahtjevna, no u uvjetima jakih vjetrova, trebalo je pažljivo planirati montažu kako ne bi došlo do kasnijih deformacija.⁷⁴³ (SI.

⁷⁴² Variranje visine gornjih etaža okosnica je projektne ideje tornjeva B1-B3 ing. Frane Gotovca u Karamanovoj ulici u naselju Spinut u Splitu, suvremenika *Vulkanovog* tornja (projekt 1970.-1972., izgrađeni do 1979.), VESNA PERKOVIĆ JOVIĆ, *Arhitekt Frano Gotovac*, Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Split, 2015., 92-93.

⁷⁴³ VLADIMIR DESPOTOVIĆ, Prozračno pročelje (ventilirana fasada), u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 13(1976.), 172, 2.

Građevinski stručnjaci Industrogradnje su, doduše, predložili da naprave ista pročelja kao na Podmurvicama radi povećanih troškova realizacije, no Kučan je inzistirao na rješenju ventilirane fasade. Početkom 1990-ih godina izvedena je djelomična rekonstrukcija pročelja po novom Kučanovom projektu te današnji izgled tornja nije autentičan.

6.27. a, b) Finalni produkt je s estetskog stanovišta bio uspješan. Rastvorene lođe i balkoni sa željeznim parapetima pročeljima su podarili dinamičnu plastičnu raščlambu, kontrastirajući ispoliranim poljima montažnih panela. Svojim „futurističkim“, visokotehnoškim izgledom toranj se isticao među tradicionalno ožbukanim građevinama.⁷⁴⁴

Svako poslijeratno desetljeće ostvarilo je novi miljokaz u monumentalizaciji istočne panorame grada. Od masivne peterokatnice Nikole Frankovića i Davida Bunette, preko tornjeva Vojne pošte na Plumbumu, do lanca zdepastih tornjeva Gornje Vežice koji su se nadnijeli nad uvalom Martinšćice, riječka se stambena arhitektura sve odvažnije nametala krajoliku. Apogej je pripao Kučanovom tornju koji se svojim osebujnim oblikovanjem upisao u mentalni zemljovid grada kao rijetko koji arhitektonski spomenik socijalističke epohe. Plodonosna suradnja arhitekta i građevinara te stvaralački pristup projektantskom zadatku svjedoče da je riječka ideja „neboderskoga grada“ mogla biti oživotvorena i na kreativniji način, s više tornjeva-svjetonika koji se izdižu iznad mediokritetske, rutinske masovne stanogradnje ovog razdoblja.

6.4.6. Belveder i Kozala

U visinske slojnice Belvedera i Kozale poslijeratna stambena arhitektura infiltrirala se postupno. U početku obazrivo odmjeravajući svoj prostorno-likovni učinak na graditeljsku baštinu i vizure (slučaj peterokatnica Nade Šilović u Brajšinoj ulici), potom nonšalantnije, ali i dalje razumno visinski ograničenim Čičin-Šainovim inačicama tornjeva-kockica koji su korespondirali s okolicom. Posljednje u nizu takvih intervencija bile su dvije nenametljive stambene vertikale uz Baštijanovu ulicu, već spomenuti Miculinićev tip Jadran i projekt Ante Scarpe iz GP Primorja za Vojnu građevinsku direkciju.⁷⁴⁵ Tretman Belvedera i Kozale nakon usvajanja provedbenog urbanističkog plana 1968. godine i njegovih kasnijih izmjena, bio je u

⁷⁴⁴ Konstruktivne i oblikovne kvalitete ovog projekta sumirao je Đuro Mirković: „*Kučan naglašava visoku klizanu jezgru zgrade, uspješno proporcioniira armiranobetonske prefabrikate kojima su obložena pročelja, gradira visine pojedinih tlocrtnih segmenata na pregledan i tehnološki logičan način. Osim vijenaca na krovnim terasama i dvoznačno oblikovanih ograda lođa, gotovo i nema drugih pojedinosti uvjetovanih isključivo morfološkim razlozima.*“, ĐURO MIRKOVIĆ, Stambena arhitektura u opusu arhitekta Ninoslava Kučana, u: *Prostor*, 4(1996), 1(11), 109-118., 114.

⁷⁴⁵ Navedene peterokatnice flankirale su planirani trgovački centar na svojevrsnom trgu ili cestovnom proširenju ispred glavnog ulaza u gradsko groblje Kozala.

HR-DARI, JU-169, jed. 218, Stambena zgrada tip Jadran, Brajšina 11, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1966., HR-DARI, JU-169, jed. 14758/66, Stambena zgrada B-2, Baštijanova 26, PB GP Primorje, ing. Ante Scarpa, 1965.

očitoj divergenciji prema prethodnom periodu koji je nastojao održati krhku ravnotežu staroga i novoga.

Odluka o rekonstrukciji Belvedera i Kozale donijeta je 1967. godine u paketu sa sušačkim Bulevardom, te je izrada urbanističke dokumentacije povjerena ing. Borisu Klingeru, članu „riječke grupe“ u Urbanističkom institutu. Regulacija je obuhvatila dvije prostorne cjeline: najzapadniji predio Belvedera (ulični potez Tizianova-Prešernova-Milanovićeve) i zaravnjeno tjeme brda Goljak ispod kozalskog groblja (Baštijanova-Kovačićeva). Na urbanistički konvencionalan način autor je prostorno disperzirao tridesetak stambenih tornjeva koji variraju od peterokatnih „kockica“, preko dviju deseterokatnica na najistaknutijem bridu Belvedera uz ponor Škurinjske Drage, do najviših sedam 12-katnica duž hrpta Belvedera te vijenca 13 tornjeva oko novog centra naselja. Projekt je imao karakteristike urbane regeneracije – trebao je osigurati prostorne okvire za razne djelatnosti kojima bi se potaknuo socijalni i ekonomski život ovog dijela grada (škola, društveni centar, poslovni prostori itd.), predviđeno je zasađivanje okolišnog zelenila i prilagođavanje cestovnih komunikacija suvremenim opterećenjima automobilskog prometa.⁷⁴⁶ Plan je predmnijevao dosta opsežna rušenja postojećih objekata jer su ekonomske analize sugerirale da je racionalno odreći se dijela nižih, starijih građevina ako će se zauzvrat dobiti više novih (granica isplativosti bila je oko šest novih stanova na jedan izgubljeni), dakle, visinski gabariti stambenih interpolacija morali su i radi zadovoljavanja ove računice biti impozantniji i kontrastirati dotadašnjem stanju. Grad se treba „širiti u visinu“, kako je novinar Hrvoje Belica pronicljivo sumirao urbanistički *modus operandi* kasnih 1960-ih godina koji je Rijeci priskrbio neboderske kolonije na Krimeji, Belvederu i Kozali.⁷⁴⁷

Po usvajanju urbanističkih planova, Zavod za komunalnu djelatnost je 1969. godine gradilišta prepustio GP Primorju, koje je imalo „monopol“ i na Krimeju, te je sklapanje novih ugovora za stambene visokokatnice potaknulo nabavku adekvatne građevinske opreme. Kao i na Krimeji, dio budućih stanova bio je unaprijed rezerviran za vojno osoblje.⁷⁴⁸ Budući da se radi

⁷⁴⁶ SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 192-194., H. B., Popunjavanje grada visokim objektima, u: *Novi list*, 12. 5. 1967., H. B., I Kozalu je potrebno rekonstruirati, u: *Novi list*, 21. i 22. 10. 1967.

Urbanistički planovi Belvedera i Kozala objavljeni su u *Sl. novinama Rijeke* br. 10/68.

⁷⁴⁷ H. B., Grad se „širi“ u visinu, u: *Novi list*, 27. i 28. 4. 1968.

⁷⁴⁸ *, Više od 3 milijarde ugovorenih radova, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 2(1969.), 23-24, 1.

provjeravanja usklađenosti s protupotresnim propisima otegnula izvedba stambenih 12-katnica Ade Felice-Rošić i Čedomira Mašića, kako je već potanko opisano, poduzeće je krenulo s realizacijom nižih objekata prema dva tipska projekta ing. Božice Švrljuga. Radilo se o šablonskim rješenjima teme tornjeva-kockica, kakvi su već činili standardni dio portfelja GP Primorja, s centraliziranim komunikacijama i minimalno četiri stana po katu, obično s ekstrovertiranim boravišnim prostorijama, a umjetno ventiliranim kupaonama povučenima uz središnju tlocrtnu zonu. Individualiziraju ih polja s udubljenim lođama ili, suprotno, s izbačenim balkonima koji naglašavaju treću dimenziju pročelja.⁷⁴⁹ (Sl. 6.28. a, b) Serija takvih peterokatnica smjestila se uz ulicu Franca Prešerna, tvoreći vizualno atraktivni ansambl sa susjednim deseterokatnicama koje je projektirao Čedomir Mašić. (Sl. 6.29. a, b) Zbog ponešto složenije tlocrtne formacije morali su proći tehničku kontrolu dokumentacije u riječkoj ispostavi Instituta građevinarstva Hrvatske kako bi se otklonile dvojbe oko ispravnosti seizmičkog proračuna.⁷⁵⁰ Naime, autor se odlučio za shemu vrtivjetra, no za razliku od konzervativnijeg rješenja Klementa Miculinića na Vojaku gdje su stambene jedinice komprimirane unutar kvadratnog tlocrtnog oblika, Mašićevi su težili razbiti statičnost građevne mase razmicanjem stambenih krila od središnje jezgre. (Sl. 6.30. a, b) Time su bliži Miculinićevom odvažnijem prijedlogu s izložbe *Stan danas sutra*, ali s bolje osmišljenom protupožarnom zaštitom: stubište je priljubljeno uz pročelje, odnosno upravo je ustupanje dijela fasade za sigurnu evakuaciju stanara jedan od razloga tlocrtnog pomaka. Stubišna vertikala oblikovana je kasetiranim poljima propuštajući svjetlost duboko u središnji komunikacijski hodnik s dva dizala. Kod tornjeva-vjetrenjača najveći problem je orijentacija, kako je već napomenutu kod opisa tornjeva na Vojaku, tj. stvara se izrazita hijerarhija stanova po kvaliteti dnevnog svjetla u boravišnim prostorijama. U ovom slučaju, Mašić je povlaštenom stanu, usmjerenom južno ili zapadno, ovisno o kojem objektu je riječ, predodredio i najveću kvadraturu, te jedini ima i dvije lođe, uz dnevni boravak i spavaću sobu. Tornjevi nemaju

⁷⁴⁹ Stambene zgrade B-4 do B-7 izvedene su u ulici Franca Prešerna 26, 42 i 44 te Stubama Marka Remsa 45 (HR-DARI, JU-169, jed. 6356/69, Stambena zgrada B-6, PB GP Primorje, ing. Božica Švrljuga, 1969.). Po drugom projektu izvedene su u ulici Mići Voljak 4 i ulici Ante Kovačića 17 (HR-DARI, JU-169, jed. 1197/69, 8163/1977, Stambena zgrada B-17 i K-8, PB GP Primorje, ing. Božica Švrljuga, 1969., dopuna projekta – dodavanje etaže, 1975.).

⁷⁵⁰ HR-DARI, JU-169, jed. 10659/71, Stambeni objekt B-1 i B-2, Franca Prešerna 48 i 50, PB GP Primorje, ing. Čedomir Mašić, 1971.

izrazitu estetsku artikulaciju, osim ritmičkog djelovanja otvora i ondulirajućih ploha fasada te utiska samog građevnog tijela.

Redukcija arhitektonskog uresa bila je više pravilo nego iznimka u stambenoj produkciji projektnog biroa GP Primorja, potjecala je iz konsenzusa djelatnika da vanjski izgled građevine treba proisteći iz tlocrtna koncepcije i pravilno riješene funkcije, te sve što je bilo izvan sfere komfora stanara i urednog svakodnevnog korištenja zgrade i njenih dijelova nije bio prioritet projektanata. Arhitektonska kreacija ispoljavala se u istraživanju organizacije stambenog prostora unutar tlocrtnih granica koje su, u kozalskim primjerima, stremile testirati konvencije. Identitet naselja počivao je, naime, na novom tipu stambenog tornja koji je svojom odvažnošću izazvao reakciju nadležnih organa, iako su se u jugoslavenskim razmjerima, prije stezanja protupotresnih mjera, izvodili tornjevi neobičnijih prostornih konfiguracija, poput u uvodu spomenutih ostvarenja Đorđa Pivarskog i R. Gibarca u Beogradu ili Zvonimira Marohnića u Zagrebu. Kozalski tornjevi su predstavljali i prvu značajniju inovaciju projektnog ureda GP Primorja nakon „potrošnje“ H-tlocrtnog oblika tornjeva na Turniću, Autoputu i Krimeji. Začetnik nove toranjske inačice bio je B-10 na Belvederu koji supotpisuju Ada Felice-Rošić i Čedomir Mašić.⁷⁵¹ (Sl. 6.31. a) Visina objekta od kote pločnika do vijenca strojnarnice je 40,5 m; četiri volumena dijagonalno postavljena oko komunikacijske jezgre daju mu prepoznatljivu dispoziciju u obliku slova X. (Sl. 6.31. b, c) U prizemlju su predviđene ostave, smetlarnik i hidroforski sustav, nužan za održavanje pritiska vode na višim katovima. Parne i neparne stambene etaže razlikuju se utoliko što je na svakoj drugoj projektirana sušionica rublja na bočnoj stranici, u zglobu, odnosno proširenju središnjeg hodnika, koja je ujedno služila i za evakuacijski izlaz u slučaju opasnosti. Na drugom kraju taj prostor između stambenih krila (nastao „dubljenjem“ volumena) podijelili su nasuprotni stanovi za smještaj svojih sanitarija. Na ostalim katovima prostor sušionice je pretvoren u garsonijeru s lođom. Stanovi su prilično striktno prostorne definicije, manje su protočni nego u ostalim toranjskim realizacijama Felice-Rošić, tj. sve prostorije utječu u središnji hodnik, bez mogućnosti međusobne interakcije i povezivanja. Bio je to ustupak pojačanim zahtjevima stabilneta zgrade, no i unutar tog rigidnog okvira autorica je vodila računa o udobnosti stanara. Kuhinja je dovoljno duboka da se uz staklenu stijenu može postaviti blagovaonički stol, dnevni boravak je podijeljen u zonu za

⁷⁵¹ HR-DARI, JU-169, jed. 2922/71, Stambena zgrada B-10, Stube Marka Remsa 37, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić i ing. Čedomir Mašić, 1969.

gledanje televizije te čitanje, učenje i rad. Stanovi imaju i dodatnu sobicu koja osigurava transgeneracijsko korištenje ili, općenito, prilagodbu stambenog prostora obiteljskoj dinamici. Jugu okrenuti stanovi imaju dugačke lođe na čelima stambenih krila, dok su kod sjevernih stanova lođe postavljene na bočnim, povoljnije orijentiranim stranicama. Veći stanovi uživaju u vizurama na tri strane svijeta, imaju maksimalnu kvalitetu prozračivanja, osunčanja, ali i privatnosti. Čak i manji stanovi imaju ugodne i zaštićene vanjske prostore jer su krakovi X tlocrta dovoljno razmaknuti da se osigura intimnost stanara.

Premda je B-10 toranj ostao usamljen u tkivu Belvedera, po istom tlocrtnom predlošku realizirana je soliterska grupacija na Kozali, u poluluku ulice Ante Kovačića (tornjevi K-4 do K-7). (Sl. 6.31. d, e) Učinjene su manje preinake u unutrašnjosti da bi se dobio veći broj stanova, naročito garsonijera koje se, zbog omogućene separacije prostora, mogu smatrati i jednosobnim stanovima.⁷⁵² Druga etapa urbanizacije Kozale nastupila je nakon 1973. godine, odnosno donošenja Odluke o detaljnom urbanističkom planu Kozale (Sl. novine Rijeke br. 2/73) kojom se dozvoljava gradnja visokih tornjeva K-1 do K-3 u nastavku spomenutog niza.⁷⁵³ Početak radova bio je odgođen do 1975. godine zbog ispitivanja seizmičkih uvjeta od strane Instituta građevinarstva Hrvatske jer se radilo o prvim visokim objektima koji su proračunati po normativima na VII. seizmičku zonu, dakle, nakon seizmičke mikrorajonizacije.⁷⁵⁴ Tornjevima je, također, dozvoljena visina od P+20 katova, uz krovnu etažu sa stanovima i terasama, ukupne visine 62 metra. Uzimaju tlocrtni obrazac prethodnog tornja na Belvederu, odnosno inačice s više većih stanova koji dijele zglobove stambenih krila.⁷⁵⁵ Sukladno svojim znatno višim gabaritima i broju stanova, tornjevi na svakoj etaži dobivaju prostor za sušenje rublja sa

⁷⁵² HR-DARI, JU-169, jed. 8607/70, 4811/71, 4812/71, 8597/71, 1343/73, 1344/73, 1345/73, 4965/73, Stambene zgrade K-4 – K-7, Ante Kovačića 6, 8, 10 i 12, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić i ing. Čedomir Mašić, 1970.

⁷⁵³ HRVOJE BELICA, 'Petlja' mijenja Zamet, u: *Novi list*, 11. 1. 1973., HRVOJE BELICA, Revija nebodera, u: *Novi list*, 15. i 16. 12. 1973.

⁷⁵⁴ Kako je pojasnio ing. Zdravko Tomljanović, zadužen za građevinsku konstrukciju K-1 do K-3 tornjeva, zbog njihovog kompaktnog volumena, tj. relativno uskih fasada, uspješnije će se anulirati djelovanje sjevernog vjetra te će se moći postići osjetne uštede u proračunu konstrukcije za seizmičke sile., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Potres i stambena izgradnja u Rijeci, u: *Novi list*, 4. i 5. 1. 1975.

⁷⁵⁵ HR-DARI, JU-169, jed. 12421/74, 7093/76, 11771/77, Stambene zgrade K-1, K-2 i K-3, Ante Kovačića 20, 22 i 24, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić i ing. Čedomir Mašić, 1972.

S obzirom na zastoj u realizaciji, tj. početak gradnje tornjeva tek 1975. godine, kad Ada Felice-Rošić više nije zaposlena u projektnom birou GP Primorja, kao glavni projektant ove faze u dokumentaciji se potpisuje ing. Čedomir Mašić. Također, Ada Felice-Rošić ove tornjeve nije smatrala svojim autorskim projektom jer nije bila uključena u njihovu gradnju.

sigurnosnim stepenicama za evakuaciju, a i ugrađuje se jedno veće dizalo koje može nositi do 12 osoba te ima dva kvadratna metra površine poda kako bi se u njega mogla unijeti bolnička nosila. Time je u velikoj mjeri poboljšana zdravstvena skrb stanara najviših katova. Zbog dodatnih etaža promijenjene su proporcije tornjeva u odnosu na K-4 do K-7; noviji djeluju manje korpulentno, a imaju i ravniji, „mirniji“ završetak visinskog uzleta jer su kućice dizala uklopljene između krovnih stanova, bez naglašenih nadstrešnica strojarnica, kao u prethodnoj seriji. (Sl. 6.32. a, b) Postignuta je stanovita raznolikost i razigranost toranjskog ansambla, s osobitom pažnjom posvećenoj petoj fasadi jer ih se može doživjeti i iz elevirane pozicije. Tornjevi su useljeni 1978. godine, uz manje kontroverze oko građevinskih propusta.⁷⁵⁶ Premda se činilo da će daljnje proširenje stambene zone Kozala biti stavljeno *ad acta* zbog rastuće negativnog društvenog stava prema visokim stambenim zgradama, ipak će se između 1982. i 1984. godine dogoditi posljednje toranjske interpolacije, ponovno u režiji GP Primorja. Riječ je o dvije 16-katnice u ulicama Vjenceslava Novaka i Stari Voljak, na rubu obuhvata Klingerovog urbanističkog plana, koje odlikuje dekorativna afektacija tipična za postmodernističko razdoblje, poput razlomljenog zabata glavne fronte.⁷⁵⁷ (Sl. 6.33. a, b)

Nepravilna topografija učinila je plastiku naselja Kozala automatski privlačnijom, ali nije ublažila karakterističan sukob starije, pretežito niske gradnje i ubačenih visokih objekata, ne postižući koherentnu cjelovitost. Stambeni tornjevi Kozale, poimence ostvarenja Ade Felice-Rošić i Čedomira Mašića, proširili su dijapazon mogućih tlocrtnih varijanti tipologije, iako je artikulacija njihovih pročelja ostala prilično rudimentarna te se tornjevi doimlju kao posve bijeli, kameni blokovi iznad kanjona Rječine. Izolirani na vrhu brijega, bili su eksponirani pogledima iz svih smjerova nametnuvši se kao kulisa povijesnom središtu grada i konkurirajući nasuprotnoj Trsatskoj gradini. Najupečatljivija vizura – pogled na slijed tornjeva iznad kanjona Rječine i istočne industrijske zone – ima nedvojbeni fotogenični učinak, kreira novi urbani krajolik, ali postignuti estetski meritum rezultat je improvizacije, provizornog određivanja broja i visine tornjeva u revizijama provedbenih planova. (Sl. 6.34.) Kako je lokacija više nego osjetljiva, prožeta sedimentima graditeljske prošlosti, zavrjeđivala je transparentniji i

⁷⁵⁶ M. Č., Useljeno 86 obitelji, u: *Novi list*, 22. 5. 1978., M. ČOSO, SIZ stanovanja neće neboder sa 86 stanova, u: *Novi list*, 24. 5. 1978.

⁷⁵⁷ Projektna dokumentacija nije prenesena u Državni arhiv u Rijeci., *, Plan proizvodnje za 1982., u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 15(1982.), 33., *, Duboko u terenu: K-11 u izgradnji, foto-prilog, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 16(1983.), 36.

promišljeniji pristup. Usporedno s tornjevima K-1 do K-3 gradio se i Međumjesni telefonsko-telegrafski centar, također visinski grandiozan i smješten tik uz kozalsko groblje. Autor projekta Ninoslav Kučan osjetio je tu nelagodu neprikladnog susjedstva komentirajući to ovako: „Lokacija ne pruža apsolutno nikakve mogućnosti za povezivanje s okolicom u smislu sadržaja ni funkcionalnog razvoja arhitektonskih masa. (...) projektirana 'Riječka obilaznica', tj. autoput čija trasa u dolasku u Rijeku nakon presvođenja Riječine i prolaza kroz tunel dramatično susreće frontu objekta kao prvi gradski arhitektonski signal. (...) on neminovno dominira ne samo s obzirom na poziciju nego i prevelikom a funkcionalno neophodnom masom.“⁷⁵⁸ Ta „prepotencija visokih solitera“⁷⁵⁹ u odnosu na zatečeni povijesni okoliš, nije se ispoljila samo u domeni vizualnog, pa i simboličkog karaktera, u smislu često im pripisivanog nadmetanja sa sakralnim prostornim orijentirima (zvonikom kozalske crkve Sv. Romualda i Svih Svetih, trsatskim svetištem Majke Božje)⁷⁶⁰, već je i prebrisala, destruirala povijesne slojeve toposa. Naime, riječki su isusovci u 17. stoljeću podignuli Križni put, procesijski uspon uz brdo (Kalvarija) s kapelicama-postajama te tri velika križa na zaravni Goljaka (nekadašnji naziv za vrh kozalskog brijega). Potonja inscenacija Golgote i gornje kapele Križnog puta uništene su 1970. godine u pripremi terena za gradnju nebodera. Konzervatori su ispred jednog od nebodera osovili kip „Žalosne Gospe“ kao podsjetnik na izgublenu kulturno-povijesnu cjelinu, koja do danas funkcionira kao prostorni *glitch*, ulomak bez konteksta, više nego svrhovita intervencija. (Sl. 6.35. a, b) Također, uz uspon Kalvarije i na Goljaku bili su konzervirani arheološki ostaci iz rimskog razdoblja, demarkacijske zidine (Liburnijski limes), no način njihove prezentacije i zaštita postali su upitni nakon što su uklopljeni u novo naselje. Nepopravljiva šteta ovim kulturnim dobrima nanijeta je urbanističkim planom koji je jednodimenzionalno razumijevao

⁷⁵⁸ NINOSLAV KUČAN, MTTC Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 24(1977.), 295-296, 4-5, 4.

⁷⁵⁹ Sintagma preuzeta od Duška Kečkemeta: „(...) o estetskom ili konzervatorskom problemu nagrađivanja skladnih urbanističkih cjelina naših gradova gradnjom prepotentnih visokih solitera, koji se nameću oku iz svake perspektive, iz svake udaljenosti.“, DUŠKO KEČKEMET (bilj. 649), 153.

⁷⁶⁰ Tezu da su kozalski tornjevi realizirani kako bi se zaklonio pogled na sakralnu vertikalu – zvonik međuratne Zavjetne crkve autora Brune Anghebena (1934.), ujedno i spomenika iz razdoblja talijanskog fašističkog režima, eksplicitno je izrekao Ivan Rogić: „Koliko je predoumišljaj dalekosežan pokazuje simbolička intervencija na vrhu Kozale gdje je nekoliko stambenih silosa zakrililo okomicu crkvenog tornja; smješteni po rubu, oni se, kao nova metafizička slika, odnose spram one tradicionalne, povezane s čudesnim događajima na Trsatu. U takvoj označiteljskoj tradiciji industrija se ne nudi samo kao funkcionalni sklop koji jamči primjereniji život, nego se natječe s onim nadnaravnim zbiljnostima koje svoja najbolja obilježja duguju imaginaciji. Industrija iznuđuje vjeru. Tako radikalna gest industrijskog samooznačavanja nije prisutan tamo gdje je urbani subjekt održao kontinuitet, i gdje je svijet o primatu urbanog nad industrijskim, makar i u ulomcima, još očuvana.“, IVAN ROGIĆ NEHAJEV, Diskontinuitet urbanog subjekta – tri posljedice, u: *Čovjek i prostor*, 35(1988.), 422, 7.

grad apstrahirajući povijesni razvoj prostora, pa donekle i topografske odlike, odnosno prihvatio se zadatka kancelarijski, ignorirajući posebnosti lokacije, te možda u ulaznim parametrima nije ni imao zadanu prezervaciju povijesnog kompleksa Kalvarije i Goljaka. Razlog zašto se realizirala potkovičasta struktura tornjeva na platou Kozale, a uzdužna kompozicija istih duž Belvedera nije, bio je više nego prozaičan – lakše je bilo ukloniti kulturno-povijesni spomenik nego privatne kuće. Najvrjedniji komentar ove urbanističke epizode poslijeratne Rijeke, u koju su nesretno bile upletene toranjske realizacije, napisala je Radmila Matejčić: *„No, likovno-povijesna vrijednost sklopa uspona, stuba i preostalih kapela je konstanta koju, na žalost, ne možemo uključiti u turistički bedeker zbog sramote koja je ostala nakon što smo dopustili da se 1970. godine poruše njihovo ishodište i simbolički/semantički parametri. (...) Pri tome nisu poštovani ni urbanistički ni prostorni kriteriji tog poteza. Bez obzira na tu amputaciju, (...), stubište još uvijek spaja preostale kapele u arhitekturni prostor. Mjerila ljepote tih stuba ostala su u stambenom okolišu u višeslojnom djelovanju sustava sadržaja okoline u naselju. Ona djeluju odgojno na oplemenjivanje ukusa onih koji izlaze iz stereotipne arhitekture na Goljaku. Taj likovni kvalitetni skok diže standard prebivanja, jer ima sva svojstva kulturne fizionomije urbanog krajolika.“*⁷⁶¹

6.4.7. Rastočine

Istovremeno s drugom fazom izgradnje Kozale, tj. K-1 do K-3 visokim tornjevima, GP Primorje dobiva pravo građenja i na susjednim Rastočinama, točnije na uskom platou uz trasu buduće obilaznice koji duboka prirodna usjeklina dijeli od Belvedera. Detaljni urbanistički plan skladišne i servisne zone Škurinje (*Sl. novine Rijeka* br. 1/73) dopustio je na ovom predjelu podizanje toranjskog sklopa najveće visine dotad postulirane u Rijeci. U prvoj etapi planirana su četiri objekta P+25 na neurbaniziranom zemljištu, a potom još dva visine P+30 koji su trebali supstituirati naselje Centocelle arhitekta Giovannija Rubinicha realizirano uoči Prvog svjetskoga rata s kaskadama prizemnica i okolišem primorskog karaktera. Neboderi tada već nisu bili novost, dapače, postali su dio gradskog krajobraza, tako da su i mediji vijest o novim „*stambenim grdosijama*“ na Rastočinama interpretirali kao još jedan u nizu pokušaja da se doskoči teškoj konfiguraciji terena i ostvari kvalitetnije stanovanje („*Rijeka je zbog toga postala stalna, nepomična revija nebodera.*“), uspoređujući i po prvi put Rijeku s Rio de

⁷⁶¹ RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 133), 131.

Janeirom u kojem se život stanovnika najvećim dijelom odvija u stambenim tornjevima. Napominje se i da Riječani „kad već nemaju solidan pristup moru mogu barem uživati u raskošnoj panorami Kvarnerskog zaljeva.“⁷⁶²

Unatoč izazovnim uvjetima, GP Primorje je prihvatilo investiciju zbog potencijalno unosnog rezultata jer je gradilište, iako na prometno izoliranoj lokaciji, bilo na relativno kratkoj udaljenosti od Brajde, tj. zapadnog središta Rijeke, a također u blizini brojnih industrijskih pogona u Škurinjskoj i Mihačevoj Dragi te stoga primamljivo radnom stanovništvu i tvrtkama. Pristupivši izradi financijskog i građevinskog plana, analizirali su ekonomske i tehničke aspekte sustava velikoplošnih oplata s kojim je GP Jadran imao dobra iskustva na Gornjoj Vežici, no na kraju su odlučiti importirati francuski sistem Outinord na prijedlog ing. Ante Scarpe, projektanta tornjeva. Ova tehnologija građenja lijevanim betonom u čeličnoj tunelskoj oplati, uz paralelno postavljenje armatura, omogućavala je da se vertikalna i horizontalna konstrukcija grade odjednom, za razliku od klasične metode po kojoj su najprije podizani vertikalni nosivi elementi jedne etaže (zidovi), a onda stropne armiranobetonske ploče ili grede. Cilj je bio ubrzati teške građevinske radove te je procjena bila da će za „klizanje“ jednoga kata biti potrebno oko tjedan dana, a garniture oplata su imale visoku ponovnu upotrebljivost, dakle, adekvatnom uposlenošću operative mogao se očekivati kratak rok povrata početnih ulaganja i ostvarivanje profita zbog kraćeg vremena isporuke objekta.⁷⁶³ Glavni preduvjet za korištenje tunelske oplata bila je usklađenost projektnog rješenja s mogućnostima tehnologije. Na tornjevima je stoga primijenjen konstruktivni sistem s poprečnim armiranobetonskim zidovima standardne debljine 20 cm, te monolitnim križno-armiranim stropnim pločama. Nosivi zidovi položeni su između stambenih jedinica te pružaju i dobru zvučnu izolaciju, a pregradni zidovi u stanovima predviđeni su od gipsanih blokova. Stubišta i parapeti bili su montažni, postavljali su se posljednji na dobiveni ortogonalni nosivi sistem građevine. Fasadne ovojnice tornjeva

⁷⁶² HRVOJE BELICA, Revija nebodera, u: *Novi list*, 15. i 16. 12. 1973.

⁷⁶³ Proračun isplativosti pokazao je slabije reference Hünnebeck sustava velikoplošnih oplata u odnosu na Outinord u brzini gradnje i iskoristivosti oplata (broj korištenja iste oplata), ali posebice zato jer se Hünnebeckom nije moglo zidati tankostijene nosive zidove, a da rezultat budu potpuno glatke plohe kojima nije potrebno veće krpanje i ožbukavanje. Premda je poduzeće nabavilo i Hünnebeck sistem, prevladalo je mišljenje da bi za Rastočine trebalo koristiti Outinord., B. DEPIKOLOZVANE, Velikoplošna oplata za nebodere na Škurinju?, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 5(1972.), 58-59, 13., ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Konstrukcije objekata i njihova otpornost na sile potresa i vjetra, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 6(1973.), 65, 5., I. RILOV, Radit ćemo s tunelskom oplatom, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 6(1973.), 65, 6., G. TONČINIĆ, Prvi put – tunelska oplata, u: *Novi list*, 7. 2. 1974.

obrađene su Dämmmit pločama od stiropora na koje je montirana staklena mrežica te potom finalni sloj specijalne plemenite žbuke tvornice *Samoborka* iz Zagreba. Ovaj način vanjske zaštite pročelja postao je učestaliji 1970-ih godina zbog unaprijeđenih propisa o toplinskoj izolaciji novogradnji.

Premda je prvi toranj, Š-3, ishodio dozvolu za građenje 1973. godine, izvedba je započela tek 1975. godine zbog dugotrajne i mukotrpane pripreme terena. Trebalo je s gradilišta iskopati i ukloniti preko 90 000 m³ kamena i zemlje, kao i ograditi strme stijene iza objekata visokim betonskim zidom zbog straha od odrona.⁷⁶⁴ Zahvatima u ustupljeno zemljište GP Primorje je praktički ignoriralo postojeću topografiju kreiravši novi pejzaž za masivne tornjeve. Uzdignuti su na visokim postamentima (podzidima), u monumentalnoj kolonadi, s gotovo procesijskim pristupom stubištima s donje ceste. Prizemlje je oko 1,3 m iznad kote tla kako bi stanovi u najnižoj etaži imali više privatnosti, a iskorišteno je i za trgovačku namjenu (predviđeni su bili kiosci ili manji lokali). Slijedilo je 25 stambenih katova, uz „predah“ instalacione etaže u podstropu 13. kata za horizontalni razvod centralnog grijanja na gornji dio objekta, što je bilo nužno zbog izvanredne visine. Povišenje etaže može se očitati otprilike po sredini južnog pročelja tornjeva, razbija repetitivno ponavljanje identičnih katova. Urbanistički uvjeti projekta tražili su da se krovovi tornjeva obrade u više ploha, tj. pažljivo oblikuje peta fasada jer će biti vidljivi i iz povišenog rakursa buduće obilaznice. Projektant je, stoga, posljednju razinu tornjeva djelomično namijenio za stanovanje, ali većinom pretvorio u široke, otvorene terase, dobro ograđene tako da mogu služiti za igru djece ili boravak stanara, te je zato predviđena i instalacija tuševa i toaleta. Tornjevi su, dakle, dosegli propisanih 25 katova, uz dodatak krovnih stanova te do stropne ploče strojarnice dizala mjerili 80 m visine. **(Sl. 6.36. a, b)**

Zbog svojih rekordnih vertikalnih dimenzija, ne samo u Rijeci već tada i u cijeloj Hrvatskoj, morali su proći rigorozne provjere i mjere predostrožnosti, čak i preko onoga što su tražili aktualni pravilnici. Primjerice, statički proračun izrađen je u Institutu Građevinskog fakulteta u Zagrebu služeći se kompjuterskim programom, što je predstavljalo novitet u građevinskoj praksi.⁷⁶⁵ U svaki toranj ugrađeno je 8 000 m³ betona i 800 tona čelične armature jer nominalno niža seizmička zona nakon provedene mikrorajonizacije riječkog područja nije mogla

⁷⁶⁴ E. P., Uspješna primjena tunelske oplata, u: *Novi list*, 9. 3. 1977., M. Ć., Tri nebodera – 474 stana, u: *Novi list*, 1. 9. 1978.

⁷⁶⁵ Projekt statičkog izračuna vodio je prof. dr. sc. V. Simović., HR-DARI, JU-169, jed. 8626/73, Stambeni toranj Š-3, PB GP Primorje, ing. Ante Scarpa, konstrukcija: ing. građ. Zdravko Tomljanović, 1973.

kompenzirati snažno djelovanje sjevernog vjetra. U tornjeve je ugrađena i proširena transportna vertikala: osim dva dizala za prijevoz osoba i tereta, koji su bili francuske proizvodnje te posebno nabavljeni zbog veće brzine kretanja, opremljeni su i dizalom dovoljno širokim da se u njega mogu položiti bolnička nosila, što će se eksplicitno propisati tek od početka 1980-ih godina.⁷⁶⁶ GP Primorje je takva dizala postavio i u visokim tornjevima K-1 do K-3 na Kozali. Također, pojačana je i protupožarna zaštita. Na sjevernoj strani tornjeva projektirane su dvije lođe: jedna na podestu glavnog dvokrakog stubišta, a druga pristupačna sa središnjeg hodnika i opremljena sigurnosnim stubištem-penjalicama. Na potonju lođu vodila su vrata s vatrostalnim stijenkama, a služila je i za smještaj kanala za evakuaciju smeća radi boljeg prozračivanja. Kanal je bio produžen u cijev za ventilaciju na krovu zgrade, a imao je i uređaj za čišćenje, dakle, zadovoljavao je više higijenske standarde. Na vrhu Š-3 tornja montiran je radioaktivni gromobran koji je bio složeniji za održavanje zbog opasnosti od zračenja, ali je imao veći radijus djelovanja te je štitio cijeli toranjski sklop Rastočina. GP Primorje je radioaktivni gromobran koristilo još i za TK-9 objekt na Krimeji, a ušli su u ograničenu upotrebu i na drugim visokim zgradama tog desetljeća u Rijeci.

Karakteristični kat tornjeva ima šest stambenih jedinica koje se kreću od najvećih tro i pol sobnih (87 m²), preko dvosobnih do jednosobnih stanova, te su bili prostraniji od riječkog prosjeka, primjereni komotnom životu i višečlanih obitelji. Tijekom 1970-ih godina općenito je rasla kvadratura društvenih stanova, sukladno boljim ekonomskim indikatorima te ugađanju željama i aspiracijama korisnika. Tornjevi imaju razgranati tlocrt, mogli bi reći i arabesku obrisnu liniju, jer su se stanovi nastojali pozicionirati tako da upijaju južno i jugozapadno sunce, nastavljajući riječku tendenciju prilagođavanja dispozicije stanova najprominentnijim vizurama, pa se zato tlocrt sukcesivno razlaže u više planova prema začelju, kako je osmišljeno i na tornjevima Gornje Vežice koji su bili inspiracija GP Primorju kada su krenuli u ovu investiciju, i tehnološki i projektantski. (SI. 6.36. c) Jedan je stan rizalitno isturen na južnoj strani kako ne bi smetao susjednima, a tlocrt je asimetrično izdužen da bi stanu u istočnom krilu bio pružen pogled na more. Kako bi opsluživao stanove u ovako razvedenoj tlocrtnoj formi, središnji hodnik je dugačak i pomalo nezgrapnog T oblika. Sva kućanstva imaju dnevni boravak raskošnijih dimenzija s izlazom na lođu, osim jednosobnih stanova stiješnjenih između

⁷⁶⁶ D. ŠKUNCA, Osobno-teretni lift, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 7(1974.), 69, 7.

zajedničkih komunikacija, dakle, boravišno najnepovoljnijih karakteristika. Glavna fronta tornjeva je široka, rasterizirana sačastim lođama i prozorskim otvorima različite tipologije, umanjujući vizualno masivnost ovih visokih građevnih struktura.

Kako je već rečeno, realizacija tornjeva stagnirala je zbog mehaničke obrade temeljnog tla, no potom je klizanje tunelskom oplatom išlo uglavnom očekivanim tempom. Tornjevi Š-3 i Š-4 dovršeni su do 1976. godine, a potom je izvođaču izdano dopuštenje za nastavak serije pod novim uvjetima, odnosno Š-5 do Š-7 građeni su za potrebe SIZ-a stanovanja, tj. projektirani prema parametrima za društveno usmjerenu stanogradnju. Izmjene projektnog rješenja bile su minimalne (korigirana kvadratura stanova, dodano još jedno osobno dizalo), te će biti dovršeni do 1980. godine.⁷⁶⁷ Međutim, u tom se razdoblju promijenila društveno-ekonomska klima – osim gospodarske krize koja je utjecala na sporu prodaju stanova, potencijalni kupci su bili skeptični oko stanovanja u visokim zgradama, a i razvoj stambenog susjedstva na Rastočinama priječio je nedostatak bilo kakvih dodatnih sadržaja, manjak gradskog zelenila i zakrčenost neadekvatno planiranih prometnica. Isti problem neatraktivnosti stanova na višim katovima zadesio je i tornjeve na Kozali signalizirajući definitivnu odbijenicu od strane tržišta.⁷⁶⁸

6.4.8. Podmurvice

U planovima riječke stanogradnje nakon 1962. godine naselje Podmurvice trebalo je biti zapadni parnjak Vojaku, u pogledu potencijala za urbanu rekonstrukciju i zaokruživanje gradskih područja u neposrednoj blizini centra Rijeke i Sušaka. Radilo se, međutim, o značajno većoj površini koju je teško bilo savladati u jednom urbanizacijskom zamahu. Unutar granica naselja, koje su na zapadu činili stambeni objekti Turnića, na istoku park Mlaka, sjeverno cestovni potez Vukovarska – Ulica Antuna Barca, a južno Zvonimirova (tadašnji Bulevard Marksa i Engelsa), nalazilo se mnogo raštrkanih objekata javne, sakralne i stambene namjene, ali između njih su urbanisti uočili još dovoljno slobodnih parcela s kvalitetnim tlom, osunčanjem i vidicima. Idejnim urbanističkim planom iz 1962. godine propisan je, stoga, opsežan program stanogradnje koju bi nosili manji objekti do P+5 visine čija je ekonomičnost

⁷⁶⁷ HR-DARI, JU-169, jed. 9644/74, 5211/77, 10532/77, 11779/77, 9026/77, 5019/80, Stambeni tornjevi Š-4, Š-5, Š-6 i Š-7, Rastočine 3, 4, 5, 6 i 7, PB GP Primorje, ing. Ante Scarpa, konstrukcija: ing. građ. Zdravko Tomljanović, 1973., *, Novi objekti „GP Primorja“, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 75-76, poseban prilog 5-6, 3., M. Č., Tri nebodera – 474 stana, u: *Novi list*, 1. 9. 1978.

⁷⁶⁸ M. Č., Stanova ima, kupaca nema, u: *Novi list*, 26. 6. 1979.

i prilagodljivost na riječki teren, naročito za interpolacije unutar postojeće urbane mreže, bila potvrđena u prethodnom periodu fondovske izgradnje. Izuzetak bi činila toranjska grupacija od četiri objekta P+16 katnosti koji bi u blagoj krivulji omeđivali sjevernu stranu nogometnog igrališta ispod Čandekove ulice. Ova centralna stambena skupina činila bi glavni arhitektonski znak naselja, natkrilila bi ulicu Luki koja je po rezoniranju urbanista trebala postati glavna poslovno-trgovačka kucavica naselja, kao i cijelog zapadnog ruba centralne gradske zone.⁷⁶⁹ Kako je asanacija ulice Luki podrazumijevala uklanjanje većeg broja dotrajalih stambenih objekata i prelaganje cestovnog koridora, pomaknuta je u posljednju fazu realizacije naselja do koje, nažalost, nije došlo. Po običaju, stambena opskrba imala je prioritet nad sekundarnim sadržajima te su daljnje izmjene urbanističkog plana išle u smjeru racionalizacije raspoloživog zemljišta u svrhu povećanja stambenog kapaciteta. Detaljni urbanistički plan Podmurvica, izrađen 1964., a potvrđen 1965. godine, odredio je sedam stambenih vertikalna 14-16 katova visine u središtu naselja (uz ulicu Rikarda Benčića, Dubrovačku i Čandekovu) te par deseterokatnica u ulici Vitomira Širole Paje.⁷⁷⁰

Konkretni radovi zbili su se ponajprije uz Vukovarsku ulicu gdje su komunalne instalacije omogućile brzo podizanje desetak stambenih novogradnji. GP Jadran i GP Zidar podijelili su njihovu izvedbu na temelju registriranih tipskih projekata biroa GP Jadran (tip Miculinić, „ekonomične kuće“ Miculinić) i ponešto izmijenjenog modularnog tipa B.⁷⁷¹ Posebno se može izdvojiti sedmerokatnica koju potpisuju Klement Miculinić i Željko Mahulja (Vukovarska ulica br. 70) jer je demonstrirala projektantski napredak u tržišnom razdoblju stanogradnje, s obzirom na poštivanje sigurnosnih i drugih propisa. Kao i ostali tornjevi-kockice poduzeća, imala je jednokrako stubište položeno u jezgri objekta sa zenitalnim osvjetljenjem, no središnja komunikacija proširena je lođom na začelju, a ugrađeno je i jedno dizalo zbog većeg broja katova. **(Sl. 6.37. a, b)** Zbog udaljenosti od ulične vreve i trgovačkog prizemlja, sjeverni stanovi su bili u prednosti te imaju veću kvadraturu i bolju organizaciju. Dnevnom dijelu stanova (dnevni boravak spojen s kuhinjom) dana je dvostrana orijentacija preko ugla zgrade radi

⁷⁶⁹ HR-DARI, JU-7, kut. 75, Obrazloženje detaljnog urbanističkog plana za kolektivno naselje Podmurvice, Urbanistički institut, ing. Zdenko Sila i ing. Draško Bižaca, 1962.

⁷⁷⁰ Detaljni urbanistički plan izradio je Urbanistički institut (ing. Draško Bižaca, 1964.), SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 190-191., H. B., Ponovno bez kvoruma, u: *Novi list*, 10. i 11. 12. 1966., H. B., U ime brže izgradnje, u: *Novi list*, 16. 7. 1968.

⁷⁷¹ Navedeni projektni tipovi obrađeni su u poglavlju 4.9. Dvije stambene lamele (modificirani modularni tip B) projektirane su s dvije stubišne vertikale., HR-DARI, JU-169, jed. 13695/67, 8605/71, Stambena zgrada Podmurvice 27 i 28, Ulica Frane Mladenića 1-3 i 6A-6B, PB GP Jadran, teh. Krešimir Vodanović, 1967.

iskorištavanja povoljne orijentacije. Svi stanovi imaju lođe, apostrofirane izbačenim bridovima i „rogatim“ dekorativnim završetkom iznad krovnog vijenca.⁷⁷²

Stambeni tornjevi arhitekta Igora Emilija

Idejni zametak serije tornjeva uz nogometni stadion na Podmurvicama nalazio se u urbanističkim planovima iz ranih 1960-ih godina, kako je rečeno, te su ubrzo krenuli u realizaciju. Uz nebodere Autostrade arhitekta Tomislava Leskovara, bio je to prvi pravi test koncepcije „neboderizacije“ Rijeke koji je trebao dati odgovor na pitanje da li je stambeno usmjerenje grada dobro postavljeno, može li se toranjskom tipologijom iznjedrili stambeni progres i racionalna ekspanzija grada. Igor Emili bio je dobro odabran za postavljeni zadatak, naime, tih je godina urbanističko djelovanje zamijenio projektantskim pridruživši se timu GPZ-a, a forma kolektivnog stanovanja intrigirala ga je od početaka profesionalnog rada. Po povratku u rodni grad nakon studija, u *Novom listu* je nastupio kao zagovornik masovne stanogradnje prihvaćajući ekonomizaciju kao imperativ zadovoljenja stambenih potreba suvremenog društva, sudjelovao je u natječaju za Turnić u projektnoj grupi GP Primorja, a nakon uspješne epizode sa podmurvičkim neboderima predložiti će derivirano rješenje na pozivnom natječaju za stambeno naselje Senjak u Osijeku 1969. godine.⁷⁷³ Poput projekta zgrade Građevno-projektnog zavoda u Šporerovoj ulici koji mu je 1970. godine donio nagradu „Viktor Kovačić“, i tornjevi su bili određujući moment za njegovu karijeru, prometnuli su ga u red najzapaženijih arhitekata mlađe generacije. Stekao je reputaciju svestranog arhitekta koji je s jednakim senzibilitetom rekonstruirao povijesne građevine u delikatnom kontekstu Staroga grada, kao i participirao u novoj urbanističkoj paradigmi vertikalizacije Rijeke, izvodeći ikoničku demonstraciju tipologije stambenog tornja u domaćoj arhitektonskoj produkciji.

Tornjevi su položeni u konveksnoj liniji ispod ulice Franje Čandeka, četiri obgrljuju stadionske tribine, povezani novom ulicom Vitomira Širole Paje, a preostala tri se nastavljaju iza koridora

⁷⁷² HR-DARI, JU-169, jed. 1201/70, 8785/70, 12540/71, Stambena zgrada Podmurvice 22, Vukovarska 70, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić i ing. Željko Mahulja, 1970. Izvedba: GP Zidar iz Kočevja, 1971.

⁷⁷³ Emili je društveno važnijim smatrao višestambenu gradnju, ali je u opus upisao i nekoliko individualnih stambenih objekata. Od nerealiziranih projekata višestambenica, zanimljiva je njegova skica visokog stambenog naselja s 900 stanova iz 1970./1971. godine na lokaciji pilane uz ulicu Janka Polića Kamova (ex-Pavlovićevo). Na natječaju za osječko naselje Senjak ponudio je projekt četverokatnice s dva stana po katu koji su dispozicijom bliski podmurvičkim tornjevima (ukošene stranice objekta, snažna središnja komunikacijska vertikala, stanovi s raskošnim lođama prema jugu i zakrenutim prozorima spavaćih soba na pobočjima., RASTKO SCHWALBA (bilj. 224), 130-132, 194.

ulice Rikarda Benčića, na terenu koji se čuvao za manji opskrbeni centar naselja Duella. (Sl. 6.38. a, b) Građeni su od 1967. do 1975. godine, investitori/izvođači bili su GP Vladimir Gortan, GP Zidar iz Kočevja i GP Pionir iz Novog Mesta, dakle, rivali lokalnim građevinskim poduzećima – GP Primorju, koje je istovremeno iskušavalo toranjsku tipologiju na Turniću i Autoputu, te GP Jadranu koji se mogao podičiti medijski uspješno eksponiranim (i rasprodanim) tornjevima Vojaka. Glavni kupci stanova bili su Rafinerija nafte, Luka Rijeka i Stambeno poduzeće. Unutar GPZ-a Emili je okupio stručni tim suradnika: za konstrukciju su bili odgovorni Marijan Blažina i Zvonko Sabljak, a u pripremi projektne dokumentacije mu je asistirao ing. Tomislav Pilepić jer je nacрте trebalo prilagođavati zbog razlika u katnosti i konfiguraciji stambenih etaža tornjeva. Adaptirajući se neravnom terenu, naime, tornjevi su imali od 15 do 18 etaža, najviši par tornjeva smješten je najzapadnije (br. 6 i 7), a izdvajaju se i zbog modifikacija u projektnom rješenju, odnosno od prosječnih 4-5 stanova po katu prethodnih inačica, dosegli su 6-7 stanova, odnosno ukupno do 110 stanova po objektu.⁷⁷⁴

Težnja da glavni boravišni dijelovi većine stanova dobiju južnu insolaciju, odnosno da sjeverna i sjeveroistočna strana, izložene buri, imaju pune zidne plohe s minimalnim otvorima za sporedne prostorije, predodredila je nepravilnu vanjsku konturu tornjeva. Emili je ukosio bočne stranice volumena približavajući tlocrt obliku trapezoida, što je postao zaštitni znak ove stambene skupine. (Sl. 6.38. f) Kako je to sročio novinar Belica, tornjevi su udovoljili trima riječkim željama „*da svi stanovi imaju pogled na more, da svi stanovi budu zaštićeni od bure, a ipak da svi stanovi budu optimalno osunčani*“.⁷⁷⁵ Prema utjecaju klimatskih prilika planiran je i ulaz u tornjeve: glavni sa sjeverne strane, a sporedni preko natkrivenog trijema okrenutog jugu, koji je stanare pri dolasku i odlasku štitio od atmosferilija, osobito učestalih kiša, a služio je i kao siguran prostor za igru djece. U prizemlju je projektiran prostrani ulazni hall s ostakljenim oknom dizala, s dovoljno mjesta za odlaganje dječjih kolica i komotni protok stanara, ali i neobavezne susrete. Arhitekt je nenametljivo oblikovao prostor koji je navodio susjede na bližu interakciju, ali istovremeno ostao impersonalan, utilitaran, kako i priliči stambenoj zgradi s velikim brojem ukućana. Sljedeći kat bio je parcijalno namijenjen za spremišta i drvarnice, čiji su vanjski zidovi obrađeni prozračim, perforiranim betonskim zavjesama, a južna krila iskorištena su za stambene prostore. Središnji dio tlocrta tornjeva

⁷⁷⁴ IGOR EMILI, Stambeni tornjevi „Podmurvice“ u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 16(1969.), 199, 1., RASTKO SCHWALBA (bilj. 224), 126-129.

⁷⁷⁵ HRVOJE BELICA, Privlačna „konfekcionirana“ arhitektura, u: *Novi list*, 25. 3. 1969.

zauzima komunikacijska jezgra s dva osobna dizala i stubištem oko koje teče hodnik za pristup stambenim jedinicama. Sa sjeverne strane na uskoj lođi postavljeno je protupožarno stubište te kanal spojen na prostoriju za deponiranje smeća u prizemlju. Emilijevi tornjevi imaju izrazite etažne varijacije broja i vrste stanova. Vođeno je računa da najudobniji stanovi budu smješteni na višim katovima s atraktivnijim vizurama, primjerice, najveći stanovi, koji svojom površinom od 120 m² mogu parirati luksuznim najamnicama prije Prvoga svjetskoga rata, pozicionirani su od 9. do 12. kata i protežu se cijelom dužinom jednog kraka tlocrtne osnovice. Rekordne su to stambene dimenzije za socijalističko razdoblje u Rijeci, izvan uobičajenih normativa određenih društveno-ekonomskim faktorima, te su zato projektirani samo u jednoj inačici tornjeva, dok se većina katova popunjava stanovima standardnijih mjera i veće tržišne potražnje (od trosobnih do garsonijera).⁷⁷⁶ Čeona pročelja brojnije grupacije tornjeva (br. 1-5) profilirana su istančanim brisolejima koji temperiraju prolazak južnog svjetla u dnevne boravke stanova, kao i dubokim, otvorenim lođama kuhinja. Flankirana su punim zidnim platnima sa slikovitim okapnicama, dopadljivim detaljem u kojem se očituje Emilijeva potreba za individualizacijom građevina, odmakom od konfekcijske gradnje koja je, u većini slučajeva, preferirala jednostavnost i jednoobraznost, umanjivanje elemenata za građevinsku izvedbu nauštrb originalnosti, karakteru i prepoznatljivosti arhitektonskog djela. Na ukošenim bočnim stranama tornjevi imaju također vješto uklopljene „suncokretne“ lođe⁷⁷⁷, kako bi i stanovi djelomično sjeverne orijentacije postigli bolje osunčanje. (Sl. 6.38. c-e) U drugoj verziji (br. 6 i 7) središnja zona glavnog pročelja naglašena je vertikalnim lezenama-brisolejima, okapnice su izostavljene, a pobočja su naborane teksture jer su svi prozorski otvori blago zakrenuti prema jugu, kao i lođe, tako da i dnevni boravci, spavaće sobe, u nekim stanovima i kuhinje upijaju više dnevnog svjetla. (Sl. 6.38. g, h) Ovi tornjevi završavaju snažnom, plastički pokrenutim krovnom strehom koja je na sjevernom dijelu prorezana da propusti sunčevu svjetlost na otvorenu terasu, dok je

⁷⁷⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 8229/66, 19158/67, 5652/67, 4407/68, 16983/68, 9440/69, 10092/69, 10075/70, 12421/72, Stambeni tornjevi Podmurvice 31, 31a, 32, 32a i 33 (br. 1-5), Vitomira Širole Paje 10, 12, 14 i 16, Rikarda Benčića 2, GPZ Rijeka, ing. Igor Emili, 1966.

HR-DARI, JU-169, jed. 594/70, 8155/70, 4657/73, 1795/74, 4657/74, 9733/75, Stambeni tornjevi Podmurvice (br. 6 i 7), Rikarda Benčića 11, Giuseppea Duella 2, GPZ Rijeka, ing. Igor Emili, 1967., prerada ing. Tomislav Pilepić, 1973.

⁷⁷⁷ Termin „suncokretne lođe“ upotrijebila je Željka Čorak u opisu kuće Puk arhitekta Josipa Pičmana, Stjepana Hribara i Ivana Velikonje iz 1933. godine (Gajeva 23, Zagreb) koja ima lođe ukošenog vanjskog parapeta te djeluje kao da se okreće za suncem., ŽELJKA ČORAK, *U funkciji znaka: Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva svjetska rata*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000., 109.

u prethodnom toranjском nizu Emili nezgodan pokrov strojarnice dizala maskirao betonskim konzolama u obliku ljupkih i razigranih „krilaca“.

Fleksibilni aranžman prozorskih otvora i lođa te raznovrsnost tlocrtnih dispozicija stanova omogućila je skeletna konstrukcija tornjeva. Armiranobetonski stupovi kompenziraju vertikalna opterećenja, vezani su krutim gredama, križnoarmiranim pločama stropova i nadvojima s jezgrom objekta koja preuzima sile potresa. Kako je prva varijanta tornjeva projektirana 1966., a druga 1967. godine, dakle, neposredno po uvođenju strožih protuseizmičkih propisa, Općinski sekretarijat za upravno-pravne poslove zatražio je pregled tehničke dokumentacije od strane cijenjenog riječkog stručnjaka za statiku ing. Davora Schwalbe iz GP Primorja, koji je potvrdio da je statički račun sastavljen stručno i savjesno, kao i da je konstruktivni sustav pravilno postavljen, te predložio izradu geotehničkog elaborata tla, što je bila i obveza izvođača.⁷⁷⁸ Kako ne bi bilo sumnje u pozitivan ishod postupka odobrenja projekta, premda su tornjevi imali djelomično nesimetričan oblik tlocrta, što je „zakočilo“ realizaciju tornja-zvijezde Ade Felice-Rošić i Čedomira Mašića par godina kasnije, GP Vladimir Gortan je pribavio i nezavisnu ekspertizu ljubljanskog stručnjaka dr. ing. Ervina Preloga koji je bio mišljenja da ekscentričnost objekta nema utjecaja na seizmičko opterećenje, odnosno da će planirana konstrukcija i dimenzioniranje jezgre objekt dostatno osigurati od utjecaja jakih vjetrova i potencijalnog potresa.⁷⁷⁹

Tornjevi su tako izvođeni bez odgode te su već 1969. godine, po useljenju prvih dogotovljenih objekata, zasjali na naslovnicaма časopisa *Čovjek i prostor* i bili izloženi na Zagrebačkom salonu, upravo u vrhuncu akceptiranja tipologije stambenog tornja, te su svojom promišljenom urbanističkom impostacijom i dosjetljivošću arhitektonske zamisli zavrijedili komplimente struke. Boro Pavlović nazvao ih je „*kristalima koji rastu ispred čvrste zaledine surih brda*“, „*armirano-betonskim stećcima*“, spekulirajući da je i sama forma tornja možda proizašla iz svjetionika ili jarbola, pa i „*lokacija tornjeva kao da odaje razvijenu flotilu*“, a „*lođe su neka vrsta paluba*“, odnosno tornjevi prirodno odgovaraju primorskom pejzažu i okrenutosti života pomorskoj privredi i morskim horizontima ili „*transu južne orijentacije*“.⁷⁸⁰ Antoaneta Pasinović je u više analitički intoniranoj prosudbi istaknula sljedeće: „*U arhitekturi stambenih*

⁷⁷⁸ HR-DARI, JU-169, jed. 10075/70, Stambeni toranj Podmurvice 31, GPZ Rijeka, ing. Igor Emili, 1966.

⁷⁷⁹ HR-DARI, JU-169, jed. 5652/67, Stambeni toranj Podmurvice 32, GPZ Rijeka, ing. Igor Emili, 1966.

⁷⁸⁰ BORO PAVLOVIĆ, Stambeni tornjevi „Podmurvice“ u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 16(1969.), 199, 2-3. Tornjevi ilustriraju i naslovnica broja 196 (1969.) s prikazom Zagrebačkog salona Darka Venturinja.

tornjeva Podmurvice, u temi koja kao svoju pretpostavku ima prvenstveno tekovine suvremene civilizacije, naime temi kolektivnog stanovanja, Emili je ostvario djelo usađeno u geografski ambijent Rijeke, u konfiguraciju i vizuale riječkog pejzaža. Arhitektonska artikulacija izvedena je potpuno suvremenim vizuelnim odrednicama, koje se temelje na istančanim i modernim postavkama plastičke artikulacije fasade. Arhitektonski rječnik je efektan ali ne i dekorativan već *proveden striktno funkcionalno (zaštita od sunca, balkoni).*⁷⁸¹ Poslovično oštroumna kritičarka arhitekture, Pasinović je nedvosmisleno podcrtala kompatibilnost tipologije stambenog tornja i riječkog podneblja, potvrdivši vrijednost započetog eksperimenta.

Prva faza oblikovanja središta naselja

Obilježavanje Podmurvica stambenim visokokatnicama nije se zaustavilo na kreacijama Igora Emilija. Naime, urbanističkim planom predviđeno je koherentno središte novog naselja, s jasno strukturiranom stambenom i javnom komponentom. Uz Čandekovu ulicu su, tako, planirana dva društveno-komercijalna punkta, a uz Dubrovačku ulicu i ulicu Antuna Barca došle bi obrazovne ustanove i centar za društvenu djelatnost (sportske, kulturne, političke i druge događaje). Stambeni objekti, pak, prožimali bi navedene sadržaje na način da se uz ulicu Antuna Barca izmjenjuju stambene lamele i tornjevi-kockice, a duž dijagonalne Dubrovačke i Cavtatske ulice grozdasto koncentrirana uniformna toranjska skupina, uz izolirani toranj južno od Čandekove. (Sl. 6.39.) Ovih ukupno osam 16-katnica činili bi komplementarnu prostorno-arhitektonsku formaciju Emilijevim tornjevima. Glavni investitor u „Nove Podmurvice“ bilo je Lučko stambeno poduzeće, uz manji udio gradskog Stambenog poduzeća, uglavnom za stanove solidarnosti. U realizaciju su bili uključeni projektni biro i građevinska operativa karlovačkog GP Novotehna i zagrebačkog GP Gortan, uspostavljajući partnerstvo s Lučkim stambenim poduzećem koje je potpisivalo ugovore za nabavu građevinskog materijala za svoje objekte, bez posrednika, dakle, bilo vrlo involvirano u izvedbu. Namjera je bila zadovoljiti stambene potrebe svojih radnika, ali i plasirati dio toranjskih stanova na slobodnom tržištu, a umanjivanje troškova građenja bilo je oportuno za postizanje oba cilja.⁷⁸²

Stambene novogradnje uz ulicu Antuna Barca međusobno su usklađene arhitektonskom artikulacijom pročelja, tj. prozorskim parapetima urešenima opekom, što je bilo karakterističan

⁷⁸¹ ANTOANETA PASINOVIĆ, Zagrebački salon 69, u: *Arhitektura*, 23(1969.), 102-103, 65-68., 67.

⁷⁸² D. M., Podmurvice – naselje u neboderima, u: *Vjesnik luke – list Poduzeća Luka Rijeka*, 3(1972.), 61-62, 27.

vid „omekšavanja“ stambene arhitekture 1970-ih godina uvođenjem tradicionalnijih materijala toplijeg dojma, no na riječkom području je riječ o iznimci koju vjerojatno možemo zahvaliti autorima iz kontinentalnog dijela Hrvatske – ing. Jasni Jakupek (tornjevi-kockice) i ing. Radovanu Horvatinu (lamele), jer je tamo taj trend bio izraženiji i zbog pokušaja honoriranja regionalne tradicije graditeljstva.⁷⁸³ Kod ovih stambenih projekata neobično je i uvođenje primaće sobe kao centralne prostorije stana, kojoj se rezervira najbolja pozicija, najveća kvadratura i najčešće vezuje lođa, dok je dnevni boravak percipiran kao intimniji boravišni prostor obitelji, u bliskoj vezi s kuhinjom, a ponekad i grupiran uz spavaće sobe na začelnoj strani (primjer lamela). U tornjevima su primaće sobe sjevernih stanova „izvučene“ iz tlocrtnih gabarita kako bi dobile južnu ekspoziciju, narušavajući gotovo savršeno ujednačene mjere svih triju dimenzija objekta. Evidentna je napetost funkcionalnih grupa, tj. dnevni boravak se tretira kao nekadašnja stambena kuhinja, dakle, primarno je namijenjen blagovanju, a primaća soba preuzima formalnu ulogu ugošćavanja i, vjerojatno, dokolice stanara. (Sl. 6.40. a-c) Ovim sedmerokatnicama, koje su se gradile od 1970. do 1972. godine, sljedeće godine se pridružila još jedna lamela za koju dokumentacija pokazuje da je trebala biti ostvarena po istom tlocrtnom modelu, no Stambeno poduzeće se odlučilo angažirati novog projektanta – Ninoslava Kučana, možda i radi promjene asortimana stanova koji su se, kako je rečeno, financirali iz Fonda solidarnosti. Izvedba je, međutim, prepuštena GP Novotehna. Podignute su četiri samostalno dilatirane stubišne jedinice s tri stana, koje imaju više-manje izjednačene visine krovnih streha, skulpturalno akcentiranih, ali pojedinačni objekti variraju od sedam do devet stambenih katova, ovisno o podizanju ili spuštanju tla.⁷⁸⁴ Uz južnu frontu teče prilazna staza i stubište kojim se stanarima olakšava svladavanje visinskih razlika. Kučan je ovdje u malom mjerilu testirao temeljnu premisu projekta za naselje Krnjevo (koje je tada bilo u fazi procjene i razrade), tj. osmišljavanje stambenih struktura koje ne prkose, već se prilagođavaju krševitom terenu. Zanimljiva je i po dopadljivom rješenju vanjštine – „krovićima“ osi stubišta, izbačenim

⁷⁸³ Tornjevi-kockice i lamele planirane su za P+5 ili P+6 visinu, ali je Lučko stambeno poduzeće tražilo dopunsko odobrenje povišenja objekata na P+7., HR-DARI, JU-169, jed. 6827/70, Stambena zgrada Podmurvice Po 16 i Po 17, Antuna Barca 5 i 12, PB GP Novotehna Karlovac, ing. Jasna Jakupek, 1970., HR-DARI, JU-169, jed. 8024/70, 6828/70, Stambena zgrada Po 13 i Po 14, Antuna Barca 7-13 i 14-20, PB GP Novotehna Karlovac, ing. Radovan Horvatin, 1970., Lj. Č., Slavlje dvjesto četrdeset obitelji, u: *Novi list*, 6. 9. 1972.

⁷⁸⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 4829/72, Stambena zgrada Po 15, Antuna Barca 10, Rijeka-projekt, ing. Ninoslav Kučan, 1970., G. MILIĆ, Jučer useljeno 76 stanova, u: *Novi list*, 21. 8. 1973.

ogradama lođa, detaljima koji konceptijski i vizualno povezuju podugačku građevinu. (Sl. 6.41. a, b)

Što se tiče urbanističkim planom zadanih visokih tornjeva, Lučko stambeno poduzeće će naposljetku prepoloviti investiciju te će od 1972. do 1974. godine niknuti četiri tornja, posljednji će okasnuti s uporabnom dozvolom jer su se u međuvremenu postrojile protupožarne mjere te je morao zadovoljiti dodatne uvjete. Produkciju će u cijelosti iznijeti GP Vladimir Gortan (projektant: ing. Dušan Sironić).⁷⁸⁵ (Sl. 6.42. a-c) Tornjevi su locirani uz Dubrovačku ulicu, prometnicu internog karaktera uz koju je bilo moguće planirati prisnije susjedstvo s otvorenim platoima oko stambenih vertikala. Infrastrukturno su tornjevi bili povezani sustavom centralnog grijanja – kotlovnica ugrađena u suteran jednog objekta opsluživala je cijelu skupinu. Svaki toranj imao je predviđene lokale kako bi se disperzirao i osnažio trgovački segment središta naselja, kao i nužne prostorije i pogone (smetlarnik, hidrofori i bojleri, sušionica i praonica rublja, sala za sastanke kućnog savjeta itd.). Pristup tornjevima osiguran je sa sjeverne strane, cesta je u razini prizemlja te je ulazna etaža bila već u cijelosti stambena, a iznad nje se protezala etaža za horizontalni razvod instalacija. Ova parterna zona objekta bila je riješena kao svojevrsno podnožje, s istacima poput kontrafora koji su podržavali razvedeniji gabarit stambenih katova. Tlocrt karakteristične etaže je, naime, kvadratnog oblika s blago isturenim krilima na svakoj stranici te se približava izgledu grčkoga križa. Polutke sa stanovima razdvojene su dvokrakim stubištem i središnjim hodnikom uz koji su vezana okna dizala i prostorija za sabiranje smeća. Među stambenim jedinicama uspostavljena je hijerarhija s obzirom na njihovu poziciju unutar objekta te pretpostavljene boravišne kvalitete i tržišnu atraktivnost. Projektant je odrezao veću površinu i komotnije organizirao stanove koji su orijentirani prema jugozapadu i jugoistoku, riješeni su u varijanti trosobnog stana klasične strukture (dvije spavaće sobe povezane degažmanom, odvojen toalet od kupaone, zasebna kuhinja, dnevni boravak s izlazom na lođu) ili, alternativno, s primaćom sobom kojoj se posvećuje najviše prostora, dok je dnevni boravak skopčan uz kuhinju. Ambigvitet primaće sobe, dakle, nalazimo i u ovim tornjevima. Motivacija je još manje jasna u sjevernim stanovima koji su osobito škratih dimenzija, sa skućenim dnevnim boravkom koji se harmonika-vratima odvaja od radne kuhinje te spavaćim sobama ispod prihvatljivog minimuma (12 i 6,8 m²), dok

⁷⁸⁵ HR-DARI, JU-169, jed. 10684/71, 3798/72, 6301/72, 8301/72, 9633/1972, 10690/72, 642/74, 643/74, Stambeni tornjevi Po 9, 10, 12 i 12a, Dubrovačka 1, 2, 4 i 6, PB GP Vladimir Gortan, ing. Dušan Sironić, 1971.

primaća soba i dalje zadržava najveću kvadraturu. Najmanji, ali standardno organizirani stanovi smješteni su u središnjoj tlocrtnoj zoni te nemaju mogućnost bilateralnog prozračivanja, no kao i ostali, posjeduju lođu. Stanovi su, općenito, skromnih veličina jer je tlocrtna osnova svega 22 x 20 metara, a udomila je čak šest jedinica po katu. Zračenje kupaonica, toaleta, kuhinjskih radnih niša, izba odvija je preko *shund* ventilacionih kanala, odnosno, posredno. Također, zračenje centralnog hodnika katova bilo je predviđeno preko limenog vertikalnog kanala jer je bio dvostrukim vratima odvojen od stubišta, zato je razumljiva zadržka tehničke komisije oko pitanja sigurnosti, u smislu prevencije zagušenja komunikacijskih prostora dimom u slučaju požara. Na krovnoj etaži nalazi se strojarnica dizala, kamuflirana stanovima (četiri garsonijere i dva dvosobna stana), a slobodna terasa ostavljena je na korištenje stanarima. Težnja ka pravilnim geometrijskim oblicima, uravnoteženo oblikovanje i valorizacija svih fasada, svrstavaju ove tornjeve u red onih koji su dobro shvatili temu stambenog tornja. Tlocrtna simetrija pogodovala je i konstruktivnoj stabilnosti i brznoj realizaciji zgrada. Nosivi armiranobetonski zidovi izvedeni su u oplati, a ispuna pročelja od siporeks blokova. Nakon grubih građevinskih radova, preostalo je ožbukati pročelja terabonom, pri čemu se posebna pažnja posvetila lođama koje su naglašene ružičastim koloritom. Pri useljenju, međutim, redale su se pritužbe na mehaničke uređaje (neispravna dizala, tv antene, centralno grijanje itd.), što će se, kako ćemo vidjeti u nastavku teksta, redovito događati svim izvođačima povećavajući zazor građana prema životu u visokim stambenim objektima.⁷⁸⁶

Visoka stambena izgradnja nakon 1973. godine – ostale tipologije

Izmjenama provedbenog urbanističkog plana Podmurvica 1973. godine omogućena je infiltracija novih visokih i voluminoznih stambenih zgrada zbog racionalnog korištenja komunalija, ali i zato što je pomicanje trase gradske obilaznice oslobodilo hektare zemljišta.⁷⁸⁷ Permisivniji program gradske četvrti odmah je iskoristilo Lučko stambeno poduzeće zatraživši povišenje šest stambenih lamela u ulici Andree Benussija, od ranije odobrenih P+5 na P+8, te je sukladno novoj visini objekata projektna dokumentacija preinačena da inkorporira propisane

⁷⁸⁶ Bit će još slučajeva, pogledati potpoglavlje 6.6.1. Ovdje se GP Gortan pravdao visinom tornjeva, kao i činjenicom da su po prvi puta koristili neke tehničke elemente te da im treba neko vrijeme da profunkcioniraju. Okoliš tornjeva također je uređen tek 1975., kad su već svi stanari useljeni.

H. BELICA, U 4 nebodera 400 stanova, u: *Novi list*, 23. 4. 1973., S. ŠARUNIĆ I B. ŠULJIĆ, Što to ljuti tek useljene stanare, u: *Novi list*, 24. 10. 1974., B. Š., Uređenje okoliša na Podmurvicama, u: *Novi list*, 15. 9. 1975.

⁷⁸⁷ H. BELICA, 'Petlja' mijenja Zamet, u: *Novi list*, 11. 1. 1973.

mehaničke sustave. Riječ je o investiciji dogovorenoj s GP Pionir iz Novog Mesta koji je na ovom gradilištu demonstrirao upotrebu Outinord čelične klizne oplata.⁷⁸⁸ Poduzeće je bilo zaduženo i za izvedbu cestovnog koridora koji je služio za stazu kranske dizalice kako bi se objekti mogli paralelno graditi s obje strane ulice.⁷⁸⁹ Urbanistička dispozicija je, stoga, prilagođena tehnologiji gradnje, no odobrenje dodatnih katova unijelo je disproporciju između širine ulice i visine stambenih zgrada, pa ulični prospekt djeluje pretjerano zatvoreno, iako su zgrade pozicionirane s prostornim cezurama tako da si međusobno ne ometaju pogled. Stambene lamele su, same po sebi, korektno projektirane; određeni plasticitet postignut je istaknutim vertikalnim kanalima u kojima su lukavo smješteni naknadno dodani elementi (okna za odlaganje smeća i dizala), kao i razigranom paletom boja vanjskog plašta. Uz ove gradnje nekoliko godina kasnije smjestit će se dva visoka tornja po projektu ing. Tamare Kudiš iz GPZ-a, osmišljenog za naselje Zapadni Zamet. (Sl. 6.43. a, b) Bile su to posljednje odobrene neboderske interpolacije na Podmurvicama prije moratorija, a okolnosti njihovog ostvarenja svjedoče o iscrpljenosti paradigme: od *ad hoc* odabrane lokacije, akontekstualnog pristupa, sraza s okolišem, negativnog utjecaja na prezagušenu Vukovarsku ulicu i njene odvojke.⁷⁹⁰

U tom posljednjem valu visoke stambene izgradnje realizirat će se od 1975. do 1977. godine i stambeni objekt kodnog imena Po 18 pridodan stambenom mikrorajonu uz ulicu Antuna Barca, zapadnije od niza stambenih lamela i tornjića GP Novotehna prema tada novoprojektiranom nadvožnjaku gradske zaobilaznice. Investitor Adriamont dogovorio je izgradnju po principu „ključ u ruke“ s karlovačkom Novotehnom, čiji su projektanti razradili idejno rješenje Dušana Sironića. Stanovi su bili namijenjeni za Rafineriju nafte, JNA, Željezničko transportno poduzeće, Luku Rijeka i još nekoliko subjekata, kao i za individualnu prodaju.⁷⁹¹ Ovaj stambeni

⁷⁸⁸ HR-DARI, JU-169, jed. 12043/73, 12044/73, 4167/74, 5352/74, 5353/74, 9249/74, 9250/74, 9251/74, 11921/74, 12370/74, Stambeni objekti Po 67, 68, 70, 71, 72, 73, Andree Benussia 1-3, 2-4, 6, 5-7, 6-8, 9-11, 8-10, PB GP Pionir, ing. Ignac Žbontar, 1974.

⁷⁸⁹ Prvi dovršeni objekti Po 67, 68 i 72, nisu mogli biti useljeni zbog neriješenih priključaka za vodu. U novinskim natpisima pokušala se imputirati odgovornost izvođača za *Voplino* nepravodobno polaganje instalacija u ulici Andree Benussija zbog tračnica za kransku dizalicu, no GP Pionir je optužbe odbacio svaljujući krivnju na nekoordiniranost *Voplina* i Zavoda za komunalnu djelatnost. Objekti su useljeni u kolovozu 1975. godine, unutar dva mjeseca se riješio problem komunalne infrastrukture., B. Š., Stanovi gotovi – ljudi ne mogu u njih, u: *Novi list*, 5. 6. 1975., B. Š., Stanovi neuseljivi – „Pionir“ krivac, u: *Novi list*, 6. 6. 1975., B. ŠULJIĆ, „Pionir“ ipak nije kriv!, u: *Novi list*, 10. 6. 1975., T. M., 241 obitelj useljava u novi stan, u: *Novi list*, 13. 8. 1975.

⁷⁹⁰ HR-DARI, JU-169, jed. 12693/77, 2634/79, Stambeni toranj Po 65 i 66, Emilija Randića 2 i 4, GPZ, ing. Tamara Kudiš, 1973., preinake: ing. Željko Ćiković, 1977., investitor: Adriamont, izvođač: GP Primorje

⁷⁹¹ HR-DARI, JU-169, jed. 10884/77, 4918/78, Stambeni objekt Po 18, Antuna Barca 3A-3D, PB GP Novotehna, Karlovac, ing. Slavica (Vjekoslava) Žuvela, ing. Radovan Horvatin, 1974., I. V., Z. E., Useljavanju se najviši

mastodont dužine 250 metara ima četiri dilatacije, svaka odgovara jednoj stubišnoj vertikali, visoke su od 9 do 17 katova te formirane u blago izlomljenom luku, kako bi se najbolje orijentirale prema suncu i pogledu na more. (Sl. 6.44. a, b) Zbog konveksno-konkavnog volumena, još uz to bogato perforiranog lođama jer je svaki stan morao imati izlaz u vanjski prostor, ova građevina je dobila nadimak „Harmonika“. Podrumi i prizemlja rezervirani su za kontinuirani pojas lokala, servisa, skladišta i drugih sadržaja (planirani dječji vrtić), a stanarski pristup organiziran je sa začelne strane, preko parkirališnog platoa, riješen mostićima koji su korisnike automatski odvodili na prvi kat zgrade, odnosno prvu stambenu etažu. Karakteristični kat svake dilatacije ima pet stanova, izvedeni su i krovni stanovi manjih kvadratura, ukupno oko 230 stanova za 1 000 korisnika. Ove „ljudske košnice“, bilo u slučaju „Harmonike“ ili visokih stambenih tornjeva, računale su na samodostatnost, pa imaju svoju kotlovnicu, skloništa, agregate u slučaju nestanka struje itd., što su postroženi propisi iz 1970-ih godina i nalagali. Po svom obujmu ovo je najveća stambena ostavština socijalističkog razdoblja u Rijeci, lokalni primjerak hipertrofiranih stambenih blokova koji su 1970-ih godina nicali u Novom Zagrebu („Mamutica“ ing. Đure Mirkovića i ing. Nevenke Postružnik, „Super Andrija“ ing. Miroslava Cantinellija) ili Splitu 3 („Krstarica“ ing. Frane Gotovca), opredmećujući ideju Corbusierovog Unitéa.

Druga faza artikulacije središta naselja – poligon za najviše stambene tornjeve

Reambulacijom urbanističkog plana Podmurvica tijekom 1974./1975. godine osmišljava se i druga faza oblikovanja središta naselja koja će do vrhunca dovesti političku i urbanističku težnju ka povišenju visinskih gabarita stambene izgradnje Rijeke. U nacrtu se uvrstavaju četiri stambena tornja, koliko ih se nije ostvarilo prijašnjim planom iz 1960-ih godina, no sada se raspoređuju u dva para na nasuprotnim stranama Čandekove ulice, povezana pješačkim mostom radi sigurnijeg kretanja stanovnika naselja preko frekventne prometnice. U dozvoljenoj elevaciji od P+25 katova te uske tlocrtno osnovice, trebali su biti elegantne štapičaste strukture, tornjevi-igle, mekše i slobodnije artikulirane stambene vertikale koje bi kontrastirale stereometrijskim, krutim formama prethodne etape. Tako ih je opisao arhitekt Željko Mahulja kojemu je bilo povjereno projektiranje prototipa toranjske skupine – objekta Po 48a, zajedno sa poslovnim centrom u njegovom podnožju. Stambeni dio financiralo je Stambeno poduzeće,

stambeni objekti, u: *Novi list*, 9. 8. 1977., BORISLAV OSTOJIĆ, „Harmonika“ s tisuću stanara, u: *Novi list*, 27. i 28. 5. 1978.

zajedno sa susjednim tornjem Po 48 b, a komercijalni dio investicije, u kojem je najveći zakupac trebala bila Riječka banka, uz robnu kuću, ugostiteljske lokale i specijalizirane trgovine, podržala je GP Industrogradnja, ugovorivši izvođenje cijelog stambeno-poslovnog kompleksa.⁷⁹²

Mahulja je odstupio od oblika markice u urbanističkom planu koji je predviđao standardni pravokutni izgled tornja, odlučivši se ukositi obodne plohe zidova kako bi lođe sjevernih stanova bile zaštićenije od vjetrova i imale bolji pogled na Kvarner. Okretanje prema optimalnom svjetlu i uvažavanje mikroklimatskih uvjeta i na ovom su primjeru presudno utjecali na koncepciju tornja. Iz istih je pobuda korigirana i južna fasada te je rezultat bio blago trapezoidni tlocrtni oblik, 26 x 16 metara na najširim dijelovima, što u kombinaciji s P+24 stambene etaže (na 25. katu je sušiona rublja i terasa), tj. ukupnoj visini od oko 77 m do pokrova strojarnice dizala, čini kompaktnu, gracioznu siluetu stambenog tornja. (Sl. 6.45. a-d) Vertikalno razvođenje stanara organizirano je grupom od tri dizala, jedno od kojih je bilo većih dimenzija, što postaje standardni dio opreme visokih objekata, a projektirano je i trokrako stubište sa staklenom stijenom koja je središnjem hodniku osiguravala dovoljno svjetlosti. Na gospodarskoj lođi ugrađena je otpadna infrastruktura (kanal za odstranjivanje smeća) i protupožarno stubište (metalne penjalice naizmjenično postavljene na svakom katu). Najpovoljnije orijentirane dijelove kata zauzimaju četiri stana, umjerenih su veličina (oko 70, 50 i 30 m²), racionalno osmišljenih pozicija instalacijskih vodova (parovi kuhinja i sanitarnih čvorova vežu se na istu vertikalu), i po svemu prosječnih stambenih kvaliteta.⁷⁹³ Neuobičajeno obilježje činila bi tipologija otvora, odnosno činjenica da je autor ne samo spavaće sobe, već i kuhinje opremio francuskim prozorima da bi do većeg izražaja došao vertikalizam građevine. Naime, njihova visoka i uska okna, koja su sezala od podova do stropova katova, tvorila su naglašene okomite osi svih pročelja, a uz to su bila omeđena betonskim lezenama koje ih štite

⁷⁹² M. P., Opskrbni centar u Podmurvicama, u: *Novi list*, 14. 10. 1974., A. T., Završeni idejni projekt solitera za penzionere, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 37, 9., *, Poslovni centar u Podmurvicama kraj Rijeke, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 14(1977.), 206, 4., *, Uskoro gradnja poslovnog centra?, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 15(1978.), 215, 12.

Željko Mahulja je 1979. godine izradio izvedbeni projekt poslovnog centra, no građevinska dozvola je tada odbijena iz tehničkih razloga, na što se poduzeće Industrogradnja žalilo nadležnim organima. Centar je naposljetku izgrađen, no razlikuje se od izvedbenog projekta., HR-DARI, JU-169, jed. 6732/81, Opskrbni centar Podmurvice, RO Industrogradnja, OOUR Projektiranje, AB Rijeka, ing. Željko Mahulja, 1979.

⁷⁹³ HR-DARI, JU-169, jed. 501/75, Stambeni toranj Po 48a, Franje Čandeka 2, Stambeno poduzeće – tehnički biro, ing. Željko Mahulja, 1973.

od vjetra i na koje se pričvršćuju drvene žaluzine. U želji da se što bolje povežu unutarnji i vanjski prostori stana, balkoni-lođe pridruženi dnevnim boravcima odijeljeni su staklenim stijenama, a zbog iznimne visine, odnosno jačeg djelovanja vjetra, i oni su na čeonj strani zatvoreni vertikalnom monijerkom koja na isti način podržava okomitu dimenziju tornja. Ovakvi filigranski elementi, koji imaju podjednako estetsku, kao i funkcionalnu ulogu, rijetkost su u riječkoj stambenoj arhitekturi tog vremena.

Susjedni stambeni toranj Stambenog poduzeća bio je rezerviran isključivo za umirovljeničku populaciju i invalide rada, financiran iz posebnog republičkog fonda kao i ranije obrađeni primjer u Donjoj Vežici, te je zbog specifične potrebe za manjim stambenim jedinicama projekt razradio ing. Zvonko Žigman, poštujući bitne odrednice Mahuljinog tornja te, iako nisu identični blizanci, u uličnom potezu naselja čitaju se kao jedinstvena cjelina. Ovaj toranj broji 144 jednosobna stana, po šest na katu, zbog čega je donekle izmijenjena dinamička raščlamba pročelja: povećan je broj lođa (jer je svaki stan morao imati barem jednu), pa tako i vertikalnih burobrana, no opći dojam je bio istovremeno i robusniji, kao i plošniji jer nedostaju upečatljive kanelire francuskih prozora.⁷⁹⁴ (Sl. 6.46. a, b) Tornjevi su podizani istodobno, GP Industrogradnja je „klizanje“ odradilo od ožujka do srpnja 1975. godine te su se građanima činili kao da su „iznikli preko noći“, a beneficijama nove tehnologije koja je omogućila ovako brzo dovršenje glavnih građevinskih radova aplaudiralo se u lokalnim medijima. Inženjeri poduzeća znatiželjnoj su javnosti detaljno pojasnili organizaciju gradilišta. Čelične oplatae, krojene prema arhitektonskim projektima tornjeva, pokretale su hidrauličke dizalice s ugrađenim satom za regulaciju tempa pomicanja. Proces je bio automatiziran zbog potrebne preciznosti i konstantnog rada, naime, oplatae su se podizale dok se uliveni beton još nije potpuno vezao, ali je postigao dovoljnu čvrstoću da zadrži oblik. Gradilište je radilo 24 sata u smjenama te je trebalo stalno osiguravati i pripremati novu sirovinu za betoniranje. Industrogradnja je u ovim tornjevima po prvi put za pregradne zidove upotrijebila gips-ploče proizvedene u svojem laboratoriju.⁷⁹⁵ Inovacije tu nisu stale. Projektima je bila predviđena

⁷⁹⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 1300/76, Stambeni toranj Po 48b, Franje Čandeka 8, Stambeno poduzeće – tehnički biro, ing. Zvonko Žigman, 1974. U Državnom arhivu u Rijeci pohranjena je samo dokumentacija o tehničkom pregledu objekta.

⁷⁹⁵ Obrtnički radovi potrajali su još oko godinu dana te je useljenje bilo u proljeće 1976. godine. Umirovljenički toranj dobio je i alarmne protupožarne uređaje, na inzistiranje nadležnih službi, što je bila novina u vatrogasnom sustavu., B. Š., Za 20 dana 20 katova, u: *Novi list*, 18. 4. 1975., B. Š., I drugi „stambeni toranj“ pod krovom, u: *Novi list*, 23. 7. 1975., B. ŠULJIĆ, Stambeni tornjevi iznikli preko noći, u: *Novi list*, 2. i 3. 8. 1975., B. Š., Umirovljenicima 72 stana, u: *Novi list*, 27. 4. 1976., *, Useljena Podmurvice 48b, u: *Komunalna privreda*,

izvedba fasadnih ovojnica Dämmit sustavom slovenske proizvodnje, kao na tornjevima na Rastočinama, što je bilo relativno novi oblik termičke zaštite objekata. Industrogradnja se odlučila, međutim, za stiro-term sistem tvornice KGK Karlovac preko svojeg kooperanta poduzeća *Biškup Veno*, premda nisu imali iskustva s navedenim materijalom, a i primijenili su ga na tornjevima velike fasadne površine na nesmiljenom udaru atmosferilija.⁷⁹⁶ Loše strane ispoljile su se već za nekoliko godina, plastična žbuka počela se guliti, a potom su se odvajale i čitave ploče. Tornjevi u Čandekovoj postali su tako materijalni dokumenti nerazborite strategije riječke stanogradnje sredine 1970-ih godina kada je frenetičnom ritmu gradnje, rekordima visine i brzine te diktatu kvantifikacije stambenih jedinica bila žrtvovana građevinska kvaliteta. Građevinska poduzeća su iskoristila popustljivost (ili nemar) komisija za tehnički prijem novogradnji i oslabljen sustav građevinskog i arhitektonskog nadzora nakon 1965. godine, te je, primjerice, rukovodilac sektora za održavanje stambenog i poslovnog prostora Tibor Horvat već početkom 1980-ih godina rekao da je Rijeka, sudeći po korištenju novih materijala, postala „*pravi poligon za ispitivanje gradnje, jedinstven u Jugoslaviji*“.⁷⁹⁷ Vidjeli smo da je GP Industrogradnja na poticaj Ninoslava Kučana također eksperimentirala s rješenjem *Vulkanovog* nebodera čija je ventilirana fasada ubrzo zahtijevala popravke, a 1990-ih godina i rekonstrukciju. Implementacija suvremenih, ali nedovoljno testiranih fasadnih sustava, spojena s ekstremnim riječkim vremenskim prilikama, kao i neadekvatnim održavanjem stambenog fonda, postala je društveni problem 2000. godine kada se komad betonske monijerke odvojio sa Žigmanovog tornja povlačeći sa sobom i dio balkona 23. kata te su u padu oštetili automobil parkiran ispred zgrade.⁷⁹⁸ Ovaj „Neboder smrti“, kako su ga žitelji Podmurvica prozvali, nakon dugotrajne pravne procedure napokon je obnovljen 2016. godine te je, rebrandiran u „Neboder svjetlosti“ od strane riječkih umjetnika okupljenih oko izložbenog

7(1976.), 73., *, Rastu neboderi u Rijeci, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 141, 12., *, „Klizanje“ u Rijeci i Šidu, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 143, 6., *, Radovi na „klizanju“ uglavnom dobro, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 148-149, 4.

⁷⁹⁶ *, Nova vrsta fasade, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 157., *, Ljepotice sa Kantride, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 13(1976.), 163, 7.

⁷⁹⁷ NOVICA SERDAR, *Zgrado moja prijedi na drugoga*, u: *Naša Rijeka*, 4(1982.), 41, 4.

⁷⁹⁸ IVICA KOVAČEVIĆ, BRANKA CRNČEVIĆ, Balkoni padaju, ministar Kovačević stanarima prijeti zatvorom, u: *Večernji list*, 11. 4. 2002.

Nakon tog kobnog 31. srpnja 2000. godine, incidenti su se zaredali te su nezadovoljni stanari krenuli u prosvjede blokirajući promet u ulici i tražeći rješavanje spora s Gradom Rijekom oko obnove nebodera.

prostora *Galerija Nebeska* u stanu na 18. katu tornja, postao umjetnički punkt programskog pravca 27 susjedstava projekta Rijeka – Europska prijestolnica kulture 2020. godine.⁷⁹⁹

Prije nego što su s tornja u Čandekovoj 8 počeli otpadati fasadni elementi, nadimak „Neboderi smrti“ nosili su blizanci na suprotnoj strani ulice, koliko zbog svoje visine, toliko i zbog problema koje su priuštili stanarima. Tornjeve PO 48 i PO 11, kako im je glasila službena urbanistička oznaka, GP Vladimir Gortan najavljivalo je kao najveće i najviše u zemlji, a medijski izvještaji s gradilišta slikovito su dočaravali strelovite promjene urbanog krajolika koje su donijeli novi, za jugoslavenske okvire, supervisoki stambeni tornjevi: „*Oni neboderi od desetak katova, kojima smo bili impresionirani prije desetak-petnaestak godina, izgledaju iz ove perspektive kao 'pod Učkun kućice bele'. Kao simpatične male oaze romantike i mira što su se zadržale u ovoj nadolazećoj šumi betonskih grdosija.*“⁸⁰⁰ Adriamont, bivše Lučko stambeno poduzeće, bilo je inicijalni investitor oba tornja, no već tijekom pripreme projekta ugovorilo je prodaju svih stanova tornja PO 48 Rafineriji nafte koja tako zaokružuje, uvjetno rečeno, svoju „radničku četvrt“ jer je toranj lociran između njihovog međuratnog naselja i samačkog hotela u Čandekovoj otvorenog početkom 1960-ih godina, a Rafinerija je imala znatan udio stanova i u tornjevima Igora Emilija. Projektnim rješenjem Dušana Sironića prejudicirano je daljnje uređenje ovog prostora, odnosno, tornjevi su činili urbanističku cjelinu s aneksom smještenim između njih do visine prvoga kata, no konkretizacija njegove namjene pričekat će dovršenje stambenog dijela. (Sl. 6.47. a, b) Pred javnost će 1978. godine biti izneseni planovi da se u planiranu dogradnju smjesti poslovno sjedište Rafinerije nafte, a za

⁷⁹⁹ DAMIR CUPAĆ, *Od nebodera smrti do nebodera svjetlosti: U četvrtak performans ispred Čandekove 8*, u: *Novi list*, 7. 6. 2016., DAMIR CUPAĆ, *Novo ruho "nebodera smrti"*; Čandekova 8 nije više urbanističko ruglo i prijetnja prolaznicima, u: *Novi list*, 16. 11. 2016.

Galerija Nebeska bio je projekt kojeg je inicirao Multimedijalni centar Rijeka (MMC) pod okriljem Galerije Palach 2004. godine, u suradnji s umjetnikom Draganom Karlom Došenom, vlasnikom stana na 18. katu tornja, te brojnim riječkim konceptualnim umjetnicima i likovnim kritičarima (Zlatko Kutnjak, Milijana Babić, Krešo Kovačiček, Branko Cerovac i drugi). Sporadičnim izložbenim programom Galerija je ugošćavala riječke umjetnike, a djelovanje je aktualizirano uoči realizacije projekta EPK2020 organizacijom kvartovskih obilazaka, druženja stanara i niza drugih događanja., DAMIR ČARGONJA, *Galerija Nebeska: Vrtoglavica*, katalog izložbe, MMC, Rijeka, 2004., KSENIJA ORELJ, Čandekova 8, u: *Vijenac*, 11(2004.), 266., *Bolje vas našli Turnić!*, <https://rijeka2020.eu/bolje-vas-nasli-turnic/>

⁸⁰⁰ IGOR VIOLIĆ, *Izgradnja blizanca na Čandekovoj*, u: *Novi list*, 9. i 10. 10. 1976.

Vijest o odobrenju izgradnje tornjeva prenijelo je i rivalsko GP Primorje: *, *Najveći neboderi u SFRJ*, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 8(1975.), 76.

arhitektonsko oblikovanje je angažiran privatni biro APP Plan Tomislava Leskovara.⁸⁰¹ Stanari nisu blagonaklono reagirali na novi sadržaj koji bi „okupirao“ parternu zonu ionako prenapučenih tornjeva te će svrha izgradnje poslovnog centra potaknuti tzv. „neboderski rat“, najorganiziraniju građansku akciju usmjerenu protiv jedne građevinske investicije u Rijeci u razdoblju socijalizma.

Tornjevi u Čandekovoj ulici nominalno su bili usklađeni s Odlukom o detaljnom provedbenom planu naselja Podmurvice (*Službene novine Rijeke*, br. 11/75) kojom im je visina bila ograničena na P+25 katova, no u realnosti su rastegnuli definiciju kata. Neboderi su od početka trebali imati različit broj etaža s ulične i začelne strane zbog denivelacije terena, no umjesto jedne suterenske etaže ispod razine kolnika Čandekove ulice, koja je bila rezervirana za utilitarne segmente zgrade (lokali, spremišta, smetlarnik, podstanica centralnog grijanja, agregati, trafostanica, hidrostanica, radionica itd.), izvedene su dvije, a tornjevi su nastavili rasti nakon 24. kata, ali tako što se svakoj sljedećoj etaži „oduzimala“ po jedna stambena jedinica te je na posljednjem, 28. katu, ostao samo jugozapadni, odnosno jugoistočni stan. Bili su to socijalistički *penthouse* stanovi, u trenutku realizacije najviši stambeni prostori u Jugoslaviji. Postupno „ukidanje“ pojedinih stanova na najvišim katovima omogućilo je bolje stambene uvjete preostalima koji su ili dobili na korištenje manji dio krovne površine (ograđenu terasu), ili bolje prozračivanje i vizure (probijeni prozori prema južnoj ili bočnim stranama), tako da su profitirali i sjeverni stanovi koji na nižim katovima nemaju opciju povlaštenog morskog pogleda. Tornjevi ukupno imaju oko 95 metara visine te po svemu korespondiraju – autor je lukavo učinio da su zrcalna preslika jedan drugoga, a njihov stupnjevani, nazubljeni završetak posljednjih etaža vizualno ih dodatno povezuje, upućeni su na svog dvojnika. Vertikalnost im je naglašena brojnim okomitim linijama fasade (urezanim otvorima protupožarnih lođa, naglašenim bridovima tlocrtnih proširenja), a dojam visinskog uzleta pojačava monotona repeticija velikog broja balkona i prozorskih otvora, jednako kao što te fasadne perforacije i percepcijski olakšavaju građevnu masu ovih visokih objekata. (Sl. 6.47. c, d)

⁸⁰¹ HR-DARI, JU-169, jed. 3758/81, Adriagradnja, poslovna zgrada INA, APP Plan, ing. Tomislav Leskovar, 1978.

Više detalja o ovoj građanskoj akciji nalazi se u potpoglavlju 6.6.2. Žalbeni postupak između INA-e i MZ Mlaka oko ovog slučaja završio je 1981. godine te Leskovarov projekt nije realiziran, a kasnije je između tornjeva podignut trgovački centar *Andrea*.

Tlocrtno rješenje tornjeva blisko je prethodnim ostvarenjima autora u Dubrovačkoj ulici, s tom razlikom što su lateralna krila snažnije podijeljena komunikacijskom jezgrom i prorezima stubišnih vertikala. (Sl. 6.47. e) Ovdje također možemo govoriti o visokoj iskorištenosti etaža jer je ponovno šest stanova razmješteno na svim punim katovima, no mogli su dobiti raskošniju kvadraturu i bolju orijentaciju jer su tornjevi tlocrtno razvučeniji i veći (oko 35 x 23 m), te i središnji stanovi imaju mogućnost dvostranog prozračivanja i južnu ekspoziciju preko lođa primaće sobe. Dihotomija primaće sobe i dnevnog boravka u ovoj instanci ostala je samo u nomenklaturi, naime, autor je zadržao termin „primaća soba“, ali više ne udvostručava dnevne prostorije stana. Kuhinje su isključivo namijenjene pripremi i konzumiranju obroka, većinom potpuno odvojene od boravišnih i spavaćih dijelova stana, osim u dva centralna stana u kojima su povezane s primaćom sobom u jedan vrlo izduženi, uski prostor koji je, bez obzira na ustupak pridodane lođe, vjerojatno imao premalo dnevnog svjetla, dakle, bio neugodno mračan za stanare. Tu dolazi do izražaja prednost gradirane eliminacije stanova jer se barem jedan središnji stan po tornju između 24. i 26. kata oslobodio južnog susjeda te su mu probijeni novi kuhinjski prozori. Premda i sjeverni stanovi imaju produžetak primaće sobe u vidu lođe, stratifikacija stanova ipak je očigledna. Južni stanovi površinom su najveći (oko 88 m²), jedini imaju direktnu ventilaciju kupaona, toaleta i kuhinjskih izbi, potonjih preko otvora u hodniku protupožarnog stubišta, dok su u ostalim stanovima provedeni ventilacioni kanali. U prizemlju tornjeva izdvojena je prostorija za kućni savjet, s uredskim prostorima, sanitarijama i čajnom kuhinjom, a morala je zauzeti površinu jednog središnjeg stana da bi vršila svoju svrhu okupljanja mnogoljudnog stanovništva visokih tornjeva.

Savladavanje postavljenje katnosti pretpostavljalo je i izradu kvalitetnog statičkog računa za djelovanje horizontalnih sila i dimenzioniranje zidova, za koji je, kao i u slučaju tornjeva GP Primorja na Rastočinama, zatražena ekspertna potpora Građevinskog fakulteta u Zagrebu. Projekt je prilagođen izvedbi s velikoplošnim oplatama, nosivu konstrukciju čine standardna armiranobetonska zidna platna debljine 20 cm, dok su siporeks blokovi služili za ispunu dijelova pročelja između zidova i otvora, a s drugačijim specifikacijama i kao pregradni zidovi u stanovima. Toplinska izolacija postavljala se s unutrašnje strane zidova, što je bila uobičajena praksa do sredine 1970-ih godina, dok su se betonske fasadne plohe samo trebale malo obraditi prije nanošenja specijalnog tipa žbuke. Riječ je o istoj tehnologiji gradnje kakvu je GP Gortan već primijenio na susjednim tornjevima u Dubrovačkoj ulici. Visina je uzrokovala i veliki statički pritisak na instalacije te su se morale napraviti određene prilagodbe. Kako su tornjevi

bili energetska prilično autonomni, tj. u suterenskoj hidrostanciji u bojlerima velikog kapaciteta proizvodila se topla voda za radijatore i vodovodne cijevi, objekt je bilo potrebno podijeliti u tri visinske zone kako bi se voda distribuirala s dovoljnim pritiskom do svih katova, odnosno izvršiti napajanje za prvu visinsku zonu pod stropom suterena, za drugu pod stropom 9. kata i za treću pod stropom 19. kata. Riječ je bila o instalacionim etažama, kakve smo i ranije vidjeli, koje su bile izvedene diskretno, tako što je navedenim katovima bila smanjena korisna visina hodnika i preprostora stanova da bi se osigurao prostor za horizontalni razvod cijevi te ugradnju visokotlačnih pumpi. Instalacijama je bilo relativno jednostavno pristupiti jer su strop zatvarale tada inovativne Hunter Douglas lamele koje je bilo lako demontirati pojedinačno ili u sekcijama radi redovite kontrole ili popravaka. Tornjevi su, također, imali čak četiri dizala različite nosivosti i veličine što je bitno olakšavalo distribuciju korisnika. Zidani u jezgri zajedno sa kanalom za smeće, kako bi se smanjio prijenos buke na okolni hodnik i stanove, služili su i kao dodatno osiguranje statičke stabilnosti objekata. Dopunsku komunikaciju činilo je dvokrako stubište uz sjeverno pročelje, dok je na južnom pročelju izvedeno i rezervno protupožarno stubište čija je galerija/lođa služila i za sušenje rublja. Središnji hodnik bio je tako ravnomjerno osvjetljen, iz dva pravca, te je funkcionirao kao ugodan prilaz stanovima.⁸⁰²

Podmurvički tornjevi-blizanci Dušana Sironića bili su građevinski i tehnološki najizazovnije primjerci tipologije stambenog tornja u Rijeci. Sa 158 stanova i potencijalno 700-800 stanara, njihovo uredno funkcioniranje održavao je složeni mehanički sustav, prenapregnut gotovo do krajnjih granica tadašnjih tehnoloških mogućnosti (a možda i preko, s obzirom na poteškoće koje su uslijedile), ali i mogućnosti gradske četvrti da apsorbira novouseljene stanare. Činjenica je da se podizanjem visokih tornjeva u uskoj centralnoj zoni Podmurvice postigla gustoća naseljenosti od oko 1 000 st/ha, kojoj nije parirala opremljenost gradskim zelenilom, igralištima, prometnom i parkirališnom infrastrukturom, javnim i komercijalnim sadržajima. Podmurvice su riječki rekorder po izmjeni urbanističkih planova koje su uvijek tendirale dodatnom zagušenju izgrađenoga prostora, a manjkale vizijom kreiranja urbane vitalnosti i održivosti. Upravo suprotno, riječ je o nedvojbenu eratičnoj izgradnji, improviziranim dovršetcima određenih uličnih cjelina, popunjavanju urbanističkih markica stambenim strukturama koje nisu kompatibilne ni međusobno, ni s okolišem. (Sl. 6.48.) Stoga se u

⁸⁰² HR-DARI, JU-169, jed. 13071/74, 5009/76, 7321/77, 11247/77, Stambeni toranj PO 48 i PO 11, Franje Čandeka 23A i 23B, PB GP Vladimir Gortan, Zagreb, ing. Dušan Sironić, 1975.

Podmurvicama nije uspjela ostvariti prostorna kohezija, naselje je ostalo rascjepkano u nekoliko urbanih rukavaca cestovnih i stambenih poteza bez prepoznatljivog identiteta, osim donekle homogenih toranjskih grozdova koncentriranih oko Čandekove ulice, čija visina i pravilan raspored barem indicira postojanje središta stambene četvrti.

6.4.9. Zapadni Zamet

Začetak stambene zajednice Zapadni Zamet činilo je poratno naselje Brodogradilišta *3. maj* i tvornice *Torpedo*, sedamdesetak stambenih jednokatnica i dvokatnica skromnih oblikovnih značajki zajedno sa javno-komercijalnim objektima dostatnima za rudimentarne funkcije obiteljskog života (odgoj i školovanje djece, opskrba kućanstava). Intervencije visokom stambenom izgradnjom, na bazi ambicioznijih urbanističkih planova, ovu krajnje zapadnu stambenu četvrt Rijeke zahvatit će tek početkom 1970-ih godina, nudeći sličan stambeni repertoar kao i u drugim dijelovima grada, ali i također nerealistično osmišljenu naseljsku ponudu čije financiranje je zaostajalo za dinamikom stanogradnje.

Stambena zajednica Zapadni Zamet rasprostirala se na ovcem teritoriju između gradske obilaznice na sjeveru i željezničke pruge na jugu. Ulica Ivana Čikovića Belog dijeli ju na naselje Malonji, iznad toka ulice, te Novo naselje, drugi naziv za središnji dio Zameta, obuhvatom nešto šireg od poratnog radničkog naselja. Preko zelene tampon-zone naselje na istoku graniči sa Baredicama te dijelom naselja Krnjevo koje je do početka 1980-ih godina bilo tek u zamisli. Prva urbanistička regulacija iz 1966. godine zahvatila je samo istočni predio naselja Malonji, današnji Ludvetov breg i potez ulice Braće Mohorić. Riječ je o krševitom terenu na kojem je Brodogradilište *3. maj* podignulo provizorne barake, ali mu je vrijednost porasla nakon definiranja trase gradske obilaznice koja će proći ponad naselja, iza zaštitnog zelenog pojasa. Draško Bižaca je zato osim višestambenih zgrada predvidio trgovačke lokale i jednokatni bife-restoran s terasom, dakle, uslužne djelatnosti koje su trebale zadovoljavati potrebe ne samo lokalnog stanovništva, već i tranzitnog automobilskeg prometa, osobito turističkog.⁸⁰³ Od 1969. do 1976. godine realizirat će se samo stambeni segment plana u režiji GP Jadran koje je većinom prenijelo projekte osmišljene za Gornju Vežicu, replicirajući tornjeve-kockice u nekoliko varijacija. Osam ih je ostvareno prema „osvježenom“ tipu Miculinić, odnosno tipu C

⁸⁰³ HR-DARI, JU-169, jed. 7411/76, Urbanistički projekt naselja Malonji, Urbanistički institut Rijeka, ing. Draško Bižaca, 1966.

objekta u Gornjoj Vežici, a ostala dva je projektirao Željko Molnar pretočivši u objekt Malonji 11, u reduciranom mjerilu, principijelne odlike svojih vežičkih tornjeva, ponajviše proširenje tlocrta prema začelju, dok je drugi objekt konvencionalnijeg oblika.⁸⁰⁴ (Sl. 6.49. a, b)

Prvi detaljni urbanistički plan Zapadnog Zameta izrađen je 1970. godine te revidiran 1972. i 1975./1976. godine zbog naknadnih promjena koridora obilazne magistrale, odnosno prometnog rješenja velike petlje na Diračju. Određeno je da će se ulica Ivana Čikovića Belog preko novog čvora vezati na obilaznicu što će omogućiti lakše uključivanje vozila u smjeru Istre, Ljubljane i Trsta. Centralna cesta stambene zajednice postat će ulica Bože Vidasa, paralelna Čikoviću Belom, dobro integrirana u mrežu gradskih prometnica spojevima prema Marčeljevoj Dragi na zapadu i Krnjevu i Turniću na istoku.⁸⁰⁵ Novi stambeni kapaciteti trebali su u naselje privući 9 500 žitelja za koje bi bila osigurana optimalna socijalna infrastruktura. Planirano je proširenje OŠ Zamet, izgradnja novih dječjih ustanova, polifunkcionalno središte uz ulicu Bože Vidasa, kao i podcentar na Malonjima, gdje je bio ucrtan i veći uslužni centar, dvije benzinske stanice i auto-servis, računajući također na putnike na dužim relacijama. Stasanje naselja pratili bi i dobro raspoređeni parkirališni prostori i zatvorene garaže, stajališta javnog gradskog prijevoza te izdašno okolišno zelenilo. Osim hortikulture njege slobodnih površina između stambenih solitera, na istočnom rubu planirao se Park mladenaca kao zelena granica prema susjednim naseljima.⁸⁰⁶ Radi se o iznimnoj karakteristici ovog urbanističkog plana, jedinom primjeru u promatranom razdoblju u Rijeci da se u novom stambenom susjedstvu trebao formirati javni gradski park. Ideja se nije obistinila te je to područje danas, doduše, obraslo vegetacijom, ali ne predstavlja uređeni parkovni ambijent.

⁸⁰⁴ HR-DARI, JU-169, jed. 10483/69, 611/70, 612/70, 614/70, 6983/71, 7853/72, 11178/72, Stambene zgrade Malonji 1, 2, 3, 7, 8, 12, 13 i 14, PB GP Jadran, ing. Klement Miculinić, 1967.

HR-DARI, JU-169, jed. 4436/74, Malonji 11, PB GP Jadran, ing. Željko Molnar, 1973.

HR-DARI, JU-169, jed. 11202/76, Stambena zgrada Malonji 16, PB GP Jadran, ing. Željko Molnar, 1976. Po ovom projektu izveden je još jedan objekt na predjelu Brdo u naselju Gornja Vežica, nakon reambulacije urbanističkog plana 1976. godine (pogledati bilj. 717).

B. P., Brodogradilištu „3. maj“ zemljište za 122 stana, u: *Novi list*, 7. 7. 1970., T. M., Raste „kuća solidarnosti“ u Malonjima, u: *Novi list*, 23. 9. 1974.

⁸⁰⁵ M. PILEPIĆ, Budućnost Zapadnog Zameta, u: *Novi list*, 1. 12. 1976.

⁸⁰⁶ Ideja Parka mladenaca potječe iz zagrebačke akcije *Stablo mladosti* u kojoj su pri sklapanju braka mladenci uplaćivali iznos za jednu mladicu koja bi zatim bila posađena u nekom od gradskih parkova. Trajala je od 1964. do 1978. godine, najviše u istoimenom Parku mladenaca u Novom Zagrebu gdje je i 1974. godine postavljena skulptura Stipe Sikirice na temu mladenaca., SAŠA ŠIMPRAGA, *Zagreb, javni prostor*, Porfirogenet, Zagreb, 2011., 318.

Što se stambenih struktura tiče, Zapadni Zemet ne odudara od standardnih postulata, odnosno buduću stambenu produkciju dijeli na nekoliko stambenih tipova koji dominiraju određenim sektorima naselja u težnji da se profiliraju identifikacijske točke i spriječi monotoni utisak cjeline. Malonji i dio ulice Antuna Barca zaokružuju se potkovičastom formacijom 12-katnih tornjeva kojoj korespondira grupacija tornjeva oko centra stambene zajednice, no s povećanom elevacijom (16 katova) kako bi se apostrofirao značaj lokacije. Zamišljeno je da ovi tornjevi (tip A i B) budu izvedeni po istom projektnom predlošku, razlika bi bila samo u broju katova, odnosno dobivenih stanova (96 naspram 72). Urbanistička markica sugerira da je postojao barem idejni projekt tornjeva markantnog trapezoidnog tlocrtnog rješenja, bliskog podmurvičkim neboderima Igora Emilija, no u daljnjim koracima nije se koristio taj tlocrtni oblik, točnije, malonjski neboderi nisu uopće realizirani, a na pozicije nekih objekata tipa A sjeli su tornjevi arhitektice Tamare Kudiš. (Sl. 6.50.) Posljednjoj skupini viših solitera, deseterokatnica (tip C), dana je rubna pozicija uz željezničku prugu, što će biti ispoštovano uz manje izmjene. U tom najjužnijem predjelu plana pridružuju im se i vijenci peterokatnica (tip D) s kojima se visinski gabariti naselja umiruju i prilagođuju stambenim lamelama nasuprotnog naselja Autoput.⁸⁰⁷ U projekciji opisanog urbanističkog plana, naselje Zapadni Zemet je, dakle, većim dijelom bilo superponirano na postojeće radničko naselje i okolni pojas prošaran niskom gradnjom, odnosno na nezauzetim parcelama interpoliraju se samostojeće visokokatnice. U nekim gradovima su se 1960-ih godina poratne kolonije prizemnica i jednokatnica počele supstituirati suvremenijom i gušćom gradnjom, no u Rijeci je zbog visoke urbanističke cijene stanova (i socijalnog mira) povoljnije bilo petrificirati ranije graditeljske slojeve, uz minimalne korekcije zatečene urbane matrice, odnosno rušenja. Tako nastaje i karakteristični krajolik velikih visinskih kontrasta stambenih objekata u novim četvrtima, jedni kraj drugih egzistiraju obiteljske kuće i visoki stambeni tornjevi, što se reflektira i u razlikama u životnom stilu njihovih žitelja. Treba napomenuti da je projekt Zapadnog Zemeta rezervirao teren za enklavu tridesetak prizemnica (tip E), građenih soliterno ili u kraćim nizovima, time pospješujući napore općinskih tijela da stimuliraju društveno organiziranu individualnu stanogradnju.

Za realizaciju Zapadnog Zemeta zanimljivo je da, za razliku od većine ostalih naselja, projektantska komponenta ostaje autonomna, tj. arhitektonsko rješenje stambenih tipova bilo je

⁸⁰⁷ HR-DARI, JU-169, jed. B.B./70, Prostorni plan Zapadnog Zemeta, Urbanistički institut Rijeka, ing. Zdenko Sila i suradnici (ing. Milan Smokvina, ing. Rade Kovačić, ing. Andrija Randić, ing. Miro Rodin i ostali), 1970. i 1972., H. BELICA, 'Petlja' mijenja Zemet, u: *Novi list*, 11. 1. 1973.

plod autorskih timova GPZ-a, Stambenog poduzeća (tehnički biro), Arhitektinga i pulskog ureda Urbis 72, dok su GP Zidar, GP Primorje i GP Pionir participirali kao investitori pojedinih objekata ili su neposrednim dogovorima i licitacijama stjecali pravo izvedbe. Na taj se način osigurala ujednačenost izvedbe jer promjena financijera ili građevinskog poduzeća nije povlačila sa sobom promjenu projekta, prekidanje osnovne zamisli serijskog kloniranja objekata. Provedbu su, ipak, poremetile izvanjske okolnosti te se postavke plana nisu u cijelosti pretočile u stvarnost, no u ovom naselju bilo je manje opstrukcija ili labilnosti, kao i dopunskih intervencija. Najneugodnije iskustvo bilo je početno odbijanje projekta tornjeva Tamare Kudiš, no nakon što je prošao rigoroznu inspekciju i zadovoljio sigurnosne propise, kako je ranije izloženo, realizacija ukupno šest vertikala (od planiranih deset) odvijala se nesmetano od 1973. do 1977. godine.⁸⁰⁸ Skeletna konstrukcija omogućila je blago uvlačenje parterne zone tornjeva koja je većim dijelom rezervirana za komercijalne prostore, uz standardne utilitarne prostorije i manje stanove. Mješovita namjena objekata podržana je u svrhu rasterećenja centra stambene zajednice, pa i bolju distribuciju trgovačko-uslužnih prostora unutar četvrti. Na prizemlje naglašeno stupovima nadovezuje se 15 stambenih etaža. Tipologija stanova je raznovrsna, od najneuglednijih garsonijera, stiješnjeh uz lođe s protupožarnim metalnim stubištima i kanala za smeće, do dvosobnih i trosobnih stanova koji zauzimaju bolje pozicije. Sjeverna strana je izrazito introvertirana, s manjim formatom otvora, dok vizualnu poveznicu triju preostalih fasada čine dvostruke vertikale lođa s prozračnim željeznim ogradama i armiranobetonskim monijerkama, koje se izmjenjuju s pojedinačnim prozorskim otvorima. Trodijelna kompozicija tornjeva završava nadgrađem u obliku uvučene stambene etaže natkrivene snažnom horizontalnom krovnom pločom. Prema želji projektantice, fasade su finiširane u bijeloj boji, osim prizemlja, čime su do izražaja mogla doći reljefna svojstva stupova, pročelnih ploha i krovnih vijenaca. (Sl. 6.51. a-d)

Drugi sklop tornjeva (tip C) također je trebao pratiti urbanističku koncepciju, osim što se predviđaju 12-katnice, umjesto deseterokatnica. No, kako je GP Primorje prva dva objekta počelo graditi 1978., treći i četvrti 1980./1981. godine, dakle, kada se više nije favorizirala visoka stambena izgradnja, posljednji je dovršen kao osmerokatnica. Urbanistički uvjeti su se

⁸⁰⁸ Za opis slučaja pogledati potpoglavlje 6.3.1.

HR-DARI, JU-169, jed. 785/73, 6672/73, 7872/73, 7873/73, 5734/74, 550/75, 4921/76, 5551/76, 7111/76, Stambeni tornjevi A1, A2, A7, A8, A9, A10, Petra Jurčića 4, 6, Braće Fućak 4, 5, Bože Vidasa 7, Ante Pilepića 1, GPZ Rijeka, ing. Tamara Kudiš, 1972., revidirani projekt 1974. (suradnik teh. Željko Čiković)

najprije premašili, da bi se potom četvrti toranj „skratio“ povinujući se promijenjenoj društvenoj atmosferi i administrativnim odredbama. Interesantno je i da GP Primorje za ovo gradilište u Rijeku importira projekt stambenih tornjeva prvotno realiziranih u Puli, ostvarenje domicilnog biroa Urbis 72 (ing. Boris Orlić), koji su jednako tako bili među posljednjim pulskim stambenim visokokatnicama.⁸⁰⁹ Tlocrtna osnova je izvedenica H sheme, na sjevernoj strani nalazi se glavno dvokrako stubište kojim se pristupa svim stambenim etažama, dok su u jezgri ugrađena i dva dizala oko kojih se obodno niže šest stanova, dvosobnih i trosobnih. Kupaone su potisnute u sredinu tlocrta, tj. prema pristupnom hodniku, ostavljajući atraktivnije, osunčanije pozicije boravišnim prostorijama. U dijelu stanova su dnevni boravci opremljeni ležajevima, podsjećajući da još i krajem 1970-ih godina obitelji useljavaju u stanove neadekvatne veličine u kojima će dnevni boravak imati dvostruku funkciju druge spavaće sobe, a prostor trebati organizirati za dnevni i noćni režim korištenja. Što se tiče vanjskog oblikovanja, sjevernu stranu karakterizira jaki kontrast svjetla i sjene zbog duboko usječene okomice lođa stubišta. Pročelja su užlijebljena lezenama između svake prozorske osi ili lođa, čime se ostvaruje jak dojam vertikaliteta. Sekcije pročelja različito su kolorirane što također doprinosi plastičnom, pokrenutom dojmu cjeline.⁸¹⁰ (Sl. 6.52. a-c) Četvrti toranj, ograničen na osam katova, projektirao je ing. Nikola Lučić iz Arhitektinga. Razigrana vanjska forma objekta rezultat je množine francuskih prozora, lođa i balkona koje opslužuju šest stambenih jedinica po etaži organiziranih oko centralnog dizala i stubišne vertikale. Najzanimljiviji motiv je, ipak, skulpturalno oblikovano protupožarno stubište, izbačeno na zapadnom pročelju, zajedno s lođom za sušenje rublja.⁸¹¹ (Sl. 6.53. a, b)

Najbrojniji stambeni tip naselja činili su D objekti koji su, sukladno urbanističkom razmještanju u dvije grupe, dobili i različitu arhitektonsku artikulaciju. U zapadnom nizu D-1 do D-3, Klement Miculinić producirao je još jednu iteraciju tornja-kockice s četiri stana na katu aranžirana oko centralnog stubišta osvjetljenog putem svjetlarnika na neprohodnoj krovnoj ploči, ali s većom diferencijacijom stambenih površina, tj. značajnim proširenjem južnih stanova nauštrb sjevernih. Dogodile su se i stanovite estetske promjene, „osvježavanje“ vanjštine pitoresknim detaljima, poput istaknute krovne strehe ili rešetkastih parapeta lođa, na

⁸⁰⁹ M. M., Posljednji zametski neboderi, u: *Novi list*, 23. 2. 1979., M. M., 65 stanova krajem godine, u: *Novi list*, 26. 2. 1979., R. RADOŠEVIĆ, Pula „skraćuje“ nebodere?, u: *Novi list*, 18. i 19. 12. 1978.

⁸¹⁰ HR-DARI, JU-169, jed. 1467/78, 5740/81, Stambeni objekti C-1, C-3 i C-4, Braće Cetina 2 i 4, Ivana Lenca 28, Urbis 72 – Urbanističko-projektni zavod Istre, Pula, ing. Boris Orlić, 1978.

⁸¹¹ HR-DARI, JU-169, 11165/80, Stambena zgrada D-4, Braće Cetina 5A, Arhitekting, ing. Nikola Lučić, 1977.

tragu želje za unošenjem više slikovitosti i regionalnih elemenata u stambenu arhitekturu.⁸¹² (Sl. 6.54. a, b) Objekti D-5 do D-13 su, pak, kompaktni niži soliteri s jednom komunikacijskom vertikalom, no kako im je tlocrt produžen u osi sjever-jug radi akomodacije pet stanova po katu, horizontalne dimenzije nadmašuju visinu (23 x 15 m, visina 16 m) te ih je teško klasificirati kao tornjeve. Jedino D-11 ima manje nedorečene proporcije jer je ishodovana dozvola za adiciju šestog kata, a ima i veći broj stanova po etaži, pa time i više lođa-balkona koje se nameću svojim snažnim betonskim ogradama, remeteći ponešto uniformiranost ovog stambenog ansambla. Ostali su karakteristični po kratkim balkonima i paravanom gustih lezena-brisoleja u središnjoj zoni južnog pročelja koje odgovaraju blagovaonicama dvosobnih i trosobnih stanova sa sobicama, dok u sjevernim stanovima dnevni boravci imaju izlaz na lođu, a kuhinje su uvučene u zidni plašt. (Sl. 6.55. a-c) Nastali su u koautorstvu Miculinića i Aleksandra Locija, dok je izdvojeni primjerak D-11 samostalno projektirao Loci.⁸¹³

Reambulacijom detaljnog urbanističkog plana Zapadnog Zameta 1975. godine odlučeno je da će u Malonjima, umjesto planiranih 12-katnih tornjeva, biti izgrađeni stambeni nizovi četvero- i peterokatnica te dva 16-katna tornja, financirani iz Fonda solidarnosti.⁸¹⁴ U slučaju stambenih nizova, lociranih u zapadnom dijelu naselja duž ulice Braće Bačića, po prvi put u realizaciju zajednički ulaze GP Primorje i GP Jadran pouzdajući se da će projekt biti prilagođen tehnologiji tunelske oplata te će na ekonomski i građevinski racionalan način uspjeti u kratkom roku producirati što veći broj stanova opravdavajući ulaganje sredstava za stambeno zbrinjavanje radnika slabijih primanja. Klement Miculinić je, doista, izradio projekte za dvije inačice stambenih nizova koji su prilagođeni industrijskom tipu gradnje: unutar svakog stambenog niza (ukupno sedam) multipliciraju se stubišne jedinice iste tlocrtne konfiguracije, korišteni su prefabricirani elementi (paketi instalacijskih čvorova, montažni krakovi stubišta), kao i samo dvije širine raspona konstrukcije – centralni za stubišni prostor i jedan manji stan od 3 metra, flankiran s dva od 5,4 metra unutar kojih su smješteni dvosobni stanovi zrcalne organizacije

⁸¹² HR-DARI, JU-169, jed. 10478/71, 10479/71, 4422/73, Stambeni objekt D-1, D-2 i D-3, Braće Cetina 13, 15 i 17, Stambeno poduzeće Rijeka – tehnički biro, ing. Klement Miculinić, 1971.

⁸¹³ HR-DARI, JU-169, jed. 13352/72, 13353/72, 6265/74, 523/74, 4051/74, 6266/74, 7080/74, 9017/75, Stambeni objekt D-5, D-6, D-7, D-8, D-9, D-10, D-12, D-13, Petra Jurčića 5 i 7, Marijana Stepčića 34, Ćirila Kosovela 3, 5, 9, 9/1 i 11, Stambeno poduzeće Rijeka – tehnički biro, ing. Klement Miculinić i ing. Aleksandar Loci, 1971. Soliteri ovog tipa realizirani su i na razmeđu naselja Krnjevo i Turnić (Ivekovićeveva 2, 4 i 6).

HR-DARI, JU-169, jed. 1176/76, Stambeni objekt D-11, Ćirila Kosovela 11, Stambeno poduzeće Rijeka – tehnički biro, ing. Aleksandar Loci, 1974.

⁸¹⁴ M. P., Zapadni Zemet – novi grad, u: *Novi list*, 16. 7. 1975., B. Š., Još 752 stana, u: *Novi list*, 17. 10. 1975.

prostora. Nosivi zidovi su položeni poprečno, u smjeru sjever-jug, zbog čega su stanovi duboki, a kratke fasadne fronte, što je također bila prokušana formula za uštedu. Kompenzirajući dubinu tlocrta, veći stanovi imaju dvostranu orijentaciju te dosljedno provedeno odvajanje noćnog i dnevnog dijela stana tako da su dnevni boravak i kuhinja dobili južni pogled. Treći, manji stan, u prvom projektu bio je zaista skromnog standarda (samo s priručnom kuhinjom), u drugoj varijanti je proširen u jednosobni i bolje opremljen. Stambeni nizovi razlikuju se još i prema položaju dvokrakog stubišta (uz sjeverno ili južno pročelje) što unosi raznolikost u sliku naselja. Na podestu stubišta predviđena je lođa za sušenje rublja cijelom visinom zatvorena betonskom rupičastom stijenkama. O nagibu terena ovisila je izvedba suterenske etaže sa spremištima, drvarnicama i dodatnim stanovima, a iskorišten je bio i tavanski prostor ispod dvostrešnih krovova. Zgrade nemaju instalirana dizala niti centralno grijanje jer se nastojalo ne opterećivati skromne kućne budžete budućih stanara visokim mjesečnim izdacima za režije i održavanje sustava zgrade. Bez obzira na skromniji stambeni standard koji su nudile novogradnje, okoliš je bio pedantno uređen zelenilom, pješačkim prilazima i dječjim igralištima, a fasade bile usklađene u svijetlim pastelnim tonovima.⁸¹⁵ (Sl. 6.56.)

Tornjevi su imali sporiju egzekuciju, od 1976. do početka 1980-ih godina, gradnja je i poskupjela zbog revizije investicionog programa, a trebalo je i naknadno ukloniti neke građevinske nedostatke.⁸¹⁶ Arhitektu Zvonku Žigmanu, koji je svojim 25-katnim tornjem pridonio definiranju centra Podmurvica, pripala je zadaća oblikovati ovaj toranjski dvojac položen uz ulicu Ćikovića Belog, prve stambene vertikale koje se doživljavaju na zapadnom ulasku u grad iz smjera Martinkovca i Srdoča. (Sl. 6.57. a-c) Riječ je o čvrstim, kubičnim volumenima s blago isturenim lođama i vertikalnim prorezima komunikacija koji dinamiziraju vanjsko oplošje. Tlocrtna shema vrtivjetra razrahljena je brojnim „probojima“ sigurnosnih sustava zgrade na fasade: na sjevernoj i zapadnoj strani postavljene su glavna i pomoćna stubišna vertikala, dok se središnji hodnik također produžuje do južnog pročelja radi dodatnog osvjetljenja i prozračivanja jezgre objekta s tri dizala i kanalom za smeće. Zadovoljeni su, stoga, svi uvjeti predostrožnosti za bezbrižniji život stanara viših katova. Među pet projektiranih stanova po etaži dominiraju trosobni jednostavne prostorne dispozicije: dvije spavaće sobe

⁸¹⁵ HR-DARI, JU-169, jed. 10395/75, 11473/75, 391/76, 393/76, 10406/76, Stambeni nizovi Malonji, tip B, tip C, MB, MC, MD i ME, Stambeno poduzeće Rijeka – projektni biro, ing. Klement Miculinić, 1975.

B. ŠULJIĆ, U Gornjim Malonjima počela izgradnja stanova solidarnosti, u: *Novi list*, 20. i 21. 12. 1975.

⁸¹⁶ HR-DARI, JU-169, jed. 12446/76, 12628/78, 6405/81, Stambeni tornjevi Malonji P+16 MH i MG, Ivana Ćikovića Belog 8A i 8B, Stambeno poduzeće Rijeka – tehnički biro, ing. Zvonko Žigman, 1976.

vezane su uz kupaonu, kuhinja s blagovanjem stijenkom je djelomično odvojena od dnevnog boravka koji ima izlaz na lođu. Jugoistočni krak tornja udomljava dva jednosobna stana standardnog oblikovanja, ali uz maksimalno poštivanje važećih propisa, poput osiguranja direktne ventilacije kuhinje gornjeg stana putem prozora koji gleda na pomoćno stubište. Ovim nizovima i tornjevima privodila se kraju izgradnja Zapadnog Zameta, još su do 1983. godine pridodana tri niža solitera na Ludvetovom bregu. Unatoč nastojanjima urbanista da se formiraju distinktni stambeni sklopovi, naselje ostavlja heterogeni i generički dojam s tek ponekom sekvencom izraženijih arhitektonsko-urbanističkih značajki.

6.5. Neostvoreni projekti visokih stambenih naselja

6.5.1. Gradska obilaznica kao nova Autostrada

U opisanim stambenim naseljima nisu se realizirale sve komponente urbanističkih planova, pojedine toranjske skupine su iz određenih razloga izostavljene. Primjerice, da podsjetimo, cijelom dužinom Belvedera, ponad središta Rijeke, trebale su se protezati toranjske 12-katnice, kao i na zapadnom dijelu naselja Malonji, no njihova izgradnja nije došla ni do točke ishodovanja lokacijske dozvole. Također, u medijskim izvještajima prezentirani su prijedlozi novih visokih stambenih enklava, često praćeni fotografijama maketa, koji su nesumnjivo bili predmetom promišljanja urbanista, ali se iz raznoraznih okolnosti nisu odmakli dalje od idejne razine. Na sjevernom dijelu Trsata su, tako, bili predviđeni visoki stambeni objekti u društvenom vlasništvu, kao i na području Kapitanovo-Brašćine u zaleđu Kozale. Zanimljivo je da oba plana, prvi potpisuje Andrija Randić, a potonji Draško Bižaca, upotrebljavaju 16-katne tornjeve istog projektnog predloška, trsatski uključuje šest pari tornjeva, a brašćinski osam.⁸¹⁷ (Sl. 6.58. a, b) O razlozima odustajanja može se samo nagađati⁸¹⁸, no riječ je o važnim

⁸¹⁷ Idejni plan za područje Kapitanovo-Brašćine bio je razrađeniji: zamišljeni su brojni servisi, trgovine, Dom zdravlja, društveni dom, parking garaža, dvije osnovne škole. Što se stambenih objekata tiče, osim tornjeva i nizova, planirana je i terasasta gradnja u smjeru Mihačeve Drage., H. B., U centru pažnje tri nova naselja, u: *Novi list*, 24. 4. 1967., HRVOJE BELICA, Urbanistički maj 2000-te godine, u: *Novi list*, 1. 5. 1969., BOŽO PETER, Sjever Rijeke – gradić od 15000 stanovnika, u: *Novi list*, 12. 5. 1970.

⁸¹⁸ U novinama su prenijete gradske „ćakule“ da su građevinari imali utjecaja na odbijanje urbanističkog plana Trsata jer nisu bili operativno spremni preuzeti izgradnju 16-katnih tornjeva na ovoj lokaciji. Plasiran je izgovor da trsatsko tlo možda neće moći podnijeti tako visoke objekte te se naručila geološka karta područja., HRVOJE BELICA, Komunalcima savjest čista, u: *Novi list*, 27. 6. 1969.

fragmentima preko kojih se može pokušati rekonstruirati šira urbanistička vizija preoblikovanja slike suvremene Rijeke.

Sve navedene neostvarene toranjske komplekse (Malonji, Belveder, Kapitanovo-Brašćine i Trsat) povezuje to što su bili locirani u vidokrugu gradske obilaznice čineći njenu neposrednu vizualnu kulisu koja se, isto kao u slučaju nekadašnje Autostrade Narodnog fronta, odnosno Bulevarda Marksa i Engelsa, konzumira u brzjoj (automobilskoj) vožnji. Podudarnosti s Autostradom su više nego očite: ova glavna longitudinalna arterija grada i odsječak Jadranske magistrale artikulirana je sekvencama visokih tornjeva tijekom 1950-ih i 1960-ih godina, dok se fokus gradskih planera 1960-ih godina pomjerio na novi infrastrukturni projekt – sjevernu gradsku tangentu, obilaznu autocestu od Matulja do Orehovice koja, osim što će rasteretiti centar od turističkog i tranzitnog prometa, omogućit će prostornu konekciju naselja na istočnoj i zapadnoj polutci grada. Premda su prve dionice realizirane tek od 1977. godine nadalje, definiranje njene putanje trajalo je desetljećima te je pretočeno u niz prometnih studija i urbanističkih planova najvišeg reda.⁸¹⁹ Nije preodvažno tvrditi da su urbanisti usporedno analizirali reperkusije probijanja koridora obilaznice na gradski krajolik, kao i izrađivali simulacije pojedinih etapa te, sukladno tome, zamišljali impostaciju vertikalnih orijentira koji će dodati novi semantički i doživljajni sloj gradskome tkivu. Da se ustrajalo na svim projekcijama novih toranjskih struktura, zamišljena vožnja obilaznicom od zapada prema istoku grada započinjala bi razigranim neboderima na Malonjima, iza petlje na Diračju, koji bi apostrofirali ulazak u urbano područje Rijeke, onda bi nakon duže prostorne cezure uslijedio špalir „grdosija“ na Rastočinama, potom pitomiji toranjski potez na rubu Belvedera i duž njegovog hrpta na koji bi se nadovezao visoki vijenac kozalskih solitera, a sa sjeverne strane otvarao pogled na brašćinske, dok bi se prije stupanja na vijadukt iznad kanjona Rječine nazirali i tornjevi naselja na Trsatu kao, vjerojatno, posljednja visoka intervencija uz obilaznicu. U obrnutom smjeru, spuštanje putnika s Orehovice dočekala bi dojmjljiva kompozicija cestovnog

⁸¹⁹ Gradska obilaznica uvrštena je već u *Direktivnu regulacionu osnovu gradova Rijeka-Sušak* iz 1948. godine, u Prijedlogu GUP-a iz 1958. godine poštovana je koncepcija, pa i veći dio trase obilaznice iz prijašnjeg planskog dokumenta, dok je u Prijedlogu GUP-a iz 1965. godine zadobila novu funkciju i važnost u kontekstu grada – osim prihvaćanja tranzita, trebala je postati i glavna gradska prometnica koja će povezivati nove dijelove grada međusobno, s gradskim središtem i radnim zonama. Premda je projektiranje dovršeno 1967. godine, realizacija je obustavljena zbog prebacivanja prioriteta na autocestu Rijeka-Zagreb. U GUP-u usvojenom 1974. godine ponovno je definirano da će gradska zaobilaznica, kao auto-cesta Matulji-Orehovica-Križišće, preuzeti funkciju i dijela Jadranske magistrale te je tako potvrđen dosadašnji smjer planiranja., SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 102, 221-222, 259.

mosta na koji optičkom varkom „naliježu“ kozalske visoke gradnje, uz pozadinsku siluetu Učke. U prilog hipotezi da je, barem načelno, prilikom izrade detaljnih planova stambenih naselja uziman u obzir totalitet gradske obilaznice i karakter stambenih novogradnji uz njenu trasu, potkrepljuje se činjenicom da su tornjevi Malonja, Trsata i Braščina, sudeći po oskudnoj sačuvanoj dokumentaciji, trebali replicirati formu tornjeva Igora Emilija na Podmurvicama, ili ekstrahirati njihovu projektantsku ideju trapezoidnog tlocrta koji je dobro prilagođen lokalnim topografskim i klimatološkim datostima. (Sl. 6.50.) Emilijeve neboderi predstavljali su svojevrsno sondiranje urbanističke i arhitektonske zamisli vertikalnoga grada, a nakon uspješne implementacije i pozitivne stručne i javne recepcije, promišljala se mogućnost njihove doslovne disperzije u druga naselja ili usvajanje kao modela ili uzora, gotovo do statusa gradskoga amblema.

Obogaćivanje trase gradske obilaznice novim stambenim okomicama radikalno bi izmijenilo maritimnu fasadu grada koja je stoljećima Rijeci bila najvažnija, s obzirom na njen značaj međunarodne pomorske luke. Kako smo vidjeli u prethodnom poglavlju, odlučeno je da će se Stari grad održati unutar svojih povijesnih visinskih gabarita, ali će se istodobno izgradnjom visokih stambenih naselja izdizati bočna gradska krila, na zapadu i istoku urbane cjeline. Draško Bižaca pojasnio je ovaj razvoj visinskog obrisa Rijeke, uklopljen i u tadašnje pripremljene dokumente novoga GUP-a: „*Nova stambena izgradnja koja je nedavno započeta (u većem intenzitetu tek od 1959.), i pogotovo ona koja tek treba da dođe, bitno će promijeniti sliku grada. Gledan s mora, grad će se plastično doživljavati znatno jedinstvenije nego danas. Pri tome će kvalitetniji dio Sušaka poslužiti kao vezni element između stare blokovske izgradnje centra i novih slobodno stojećih kubusa i tornjeva koji su započeti u istočnom dijelu Sušaka, da bi se nastavili na sličan način sve do Urinja u Kostreni. Tako bi se i na zapadnom dijelu grada nastavilo s novim objektima u zelenilu, ali će se ovamo osim u dužinu ići znatno i u širinu (rajon Plase iza Zameta). Naravno, nova izgradnja neće teći jednolično lijevo i desno od centra, nego će se pojavljivati manje i veće cezure, posve zeleni prekidi i pojasevi rjeđe, odnosno niže izgradnje između visokih blokova i stambenih tornjeva.*“⁸²⁰ Reagirajući na ova događanja, Zdenko Kolacio je smatrao da će središte grada biti problematično nisko, „pritisnuto“ u odnosu na građevinski razvoj obodnih područja, sekundarno i u fizičkom i u simboličkom smislu. U

⁸²⁰ DRAŠKO BIŽACA, Rijeka – Generalni urbanistički plan, u: *Arhitektura urbanizam*, 9(1968.), 49-50, 106-112, 112.

tom svjetlu, paralelne ideje koje je zagovarao Zdenko Sila, o „*Triglavu tornjeva*“ i „*nebodera-igli*“ kod Staroga grada, tendirale su centru suvremene Rijeke dati „stijeg“, najviši središnji jarbol zamišljenih brodskih jedara u potezu od Riječkog do Sušačkog nebodera.⁸²¹ U širem prostornom odnosu, translaticirano na cjelokupni obuhvat grada, ovakva ideja sabiranja krajolika, odnosno kreiranja krajobraznih slika, mogla se pretočiti u viziju Rijeke kao amfiteatralne cjeline sapete u konturu razapetih jedara oko morskog akvatorija. Naglašavajući stambene tornjeve na padinama i platou Kozale te susjednog Trsata u većem bi se mjerilu realizirala ideja središnjeg jarbola, na koji su aludirali Kolacio i Sila, također ne bi nastupila neravnoteža građevinskih masa između trsatskog i kozalskog brijega, kakva danas postoji jer trsatski segment plana nije zaživio. Ako prihvatimo da su ovi ulomci urbanističkih zamisli ili skiciranih prijedloga bili dio kontroliranog plana, onda možemo ustvrditi da je postojala intencija da se stambeni tornjevi koriste u formiranju homogene slike grada, njihovim rasporedom i ritmom visinska silueta grada pretvori u umjetnički doživljaj u velikom mjerilu.

6.5.2. „Visoko“ Krnjevo

Naselje Krnjevo, smješteno između Baredica i Turnića, predstavljalo je bitnu kariku u ulančavanju stambenih naselja na zapadu grada, a ujedno i jedno od najvećih i najatraktivnijih područja za organiziranu stanogradnju. Nagib terena bio je dosta značajan, od 12 do 30 %, no nudio je povoljno osunčane padine, a kako je imao vrlo malo predeterminiranih točaka, ponešto trošnih prizemnica i jednokatnica, urbanistički planovi su ga mogli tretirati kao *tabulu rasu* slobodno razmještajući buduće stambene i javne sadržaje. Stoga su ideje za urbanizaciju Krnjeva plasirane već u fondovskoj fazi, a potom je uvršteno i u sedmogodišnji plan stanogradnje (1964.-1970.). Zavod za komunalnu djelatnost naručio je od Urbanističkog instituta izradu urbanističko-ekonomske analize koja je prezentirala jasnu viziju etapnog rušenja objekata slabe građevinske kvalitete i podizanje naselja četverokatnica, uz tornjeve kao prostorne akcente, dakle, sljedeći relativno uspješnu formulu naselja Turnić, uz postizanje gustoće naseljenosti od 365 st/ha.⁸²² Kako je realizacija naselja bila veliki infrastrukturni zalogaj za gradsku općinu, produljeno je razdoblje planiranja da bi se iznjedrila financijski

⁸²¹ U potpoglavljima 5.10. i 5.11. obrađene su zamišljene intervencije uz Stari grad, kao i Kolacijeva reakcija na „zamrzavanje“ visinskih gabarita Staroga grada.

⁸²² HR-DARI, JU-169, jed. 279, Programska studija 7-godišnjeg plana stambene izgradnje u Rijeci: Naselje Krnjevo, Urbanistički institut Rijeka, ing. Erika Roset i ing. Zdenko Sila, 1963.

najprihvatljivija solucija. Ljubljanski urbanistični zavod (LUZ) 1968. godine izradio je dvije varijante idejnog rješenja detaljnog urbanističkog plana koje su kombinirale raznovrsnu stambenu tipologiju – od 16-katnih tornjeva, stambenih nizova visine 4-8 katova, do terasaste izgradnje, što je bio pomak u odnosu na riječku urbanističku praksu, kao i lociranje komercijalno-javnog središta uz neki oblik glavne komunikacije naselja, prefigurirajući „povratak ulici“ u natječaju za Split 3, također od strane slovenskih stručnjaka. Odabrana je varijanta B koju je autorski tim (Janez Vovk, Mirko Mrva i M. Loborec) razradio u Detaljni plan koji je 1969. godine i službeno usvojen.⁸²³ No, 1971. godine Savjet za urbanizam i komunalne poslove, koji je podržao izradu plana i preporučio ga Skupštini, mijenja mišljenje na temelju ekonomskih izračuna komunalnog uređenja zemljišta, donoseći odluku da se mora graditi znatno veći broj stanova, tj. povećati gustoća naseljenosti, da bi se uopće isplatilo započeti investiciju. Vladala je, naime, bojazan da bi troškovi infrastrukture mogli značajno opteretiti cijenu stanova, ali i usporiti opremanje naselja nužnim objektima društvenog standarda.⁸²⁴

Urbanističko-arhitektonski projekt Krnjeva nastavio se tražiti pozivnim natječajem među riječkim biroima; o pristiglim radovima odlučivao je žiri u sastavu: Vjekoslav Čemeljić (predsjednik), Zdravko Bregovac, Algreto Kuomo, Davor Čemeljić, Igor Emili, Boris Klinger, Mihajlo Kudiš, Ante Scarpa, Tomislav Senderđi i Boris Dobrila. Rezultati su objavljeni 1973. godine: prva nagrada pripala je Rijeka-projektu (voditelj grupe: Ninoslav Kučan), drugu je zavrijedio GPZ, a treću i četvrtu su podijeliti projektni timovi Stambenog poduzeća i GP Jadran. Prvonagrađeno rješenje istaknulo se urbanističkim inovacijama, poput uvođenja „*sunčane ulice*“ u razini partera stambenih zgrada, orijentaciju svih 5 000 stanova prema jugu, pa su „*prema tome i 'društveno jednaki', bez obzira na veličine*“, tj. podupiranje ideje egalitarnih stambenih uvjeta stanovništva. Ističe se kako se projektom „*nudi nova slika grada – bilo gledanog s mora, odozgo ili iz 'rakursa' pješaka. To je zapravo novi grad u gradu Rijeci.*“⁸²⁵ Međutim, žiri je naložio preradu projekta u smjeru ekonomizacije tehnologije gradnje i pogušćivanja urbane matrice naselja. Prema Kučanovom svjedočanstvu, natječajni rad je bio baziran na optimalnoj gustoći od 300 st/ha i stambenim ulicama od 8 do 16 katova, no na stručnim konzultacijama pri Zavodu za komunalnu djelatnosti, u kojima su sudjelovala „*vrlo*

⁸²³ SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 194-197.

⁸²⁴ ŽELJKA JANEKOVIĆ, Na Krnjevu još 4500 ljudi?, u: *Novi list*, 21. 10. 1971.

⁸²⁵ HRVOJE BELICA, Sunce u 5 tisuća stanova, u: *Novi list*, 6. 6. 1973.

autoritativna imena“, a pod pritiskom radnih organizacija koje su tražile produkciju što više stambenih jedinica, sugerirano je da se gustoća poveća na 500 st/ha rezultirajući vrlo visokim gabaritima naselja.⁸²⁶ Detaljni urbanistički plan „visokog“ Krnjeva prezentiran je delegatima Vijeća mjesnih zajednica i Vijeća udruženog rada Skupštine općine Rijeka koji su ga u ljeto 1975. godine prihvatili bez većih primjedbi.⁸²⁷

Projektanti naselja (glavni Kučanov suradnik bila je njegova supruga ing. Vjera Kučan) koncipirali su ga u visokim stambenim nizovima (od 14 do 24 kata) koji su položeni paralelno u odnosu na morskobalu, u smjeru istok-zapad, prateći izohipse terena. Zbog promjenjive katnosti pojedinačnih stubišnih vertikala stambeni nizovi poprimaju unikatni valoviti izgled, uspoređen s orguljama⁸²⁸, što bi bio posebno vrijedan dodatak gradskom nebopisu, kako je i primijećeno u obrazloženju žirija. Visina stambenih blokova danak je racionalizaciji projekta, kao i njihova dužina (najveći dosižu 200 metara), no nalaze se na dobro procijenjenoj udaljenosti jedan od drugog formirajući desetak ulica intimnijeg presjeka. (Sl. 6.59. a-d) Dvojakog su karaktera: sjeverne ulice su namijenjene za kolni promet, parkirna mjesta i opskrbu komercijalnih radnji, dok su južne, okrenute moru i suncu, rezervirane za pješake, te bi trebale ohrabrivati socijalnu participaciju stanara, oblikovati promenade naselja na način koji je Kučan uspoređio s rivama primorskih gradova za koju je Rijeka bila uskraćena. Obje strane ulice bile bi povezane prolazima kroz prizemlje, koje bi također bilo angažirano brojnim sadržajima nužnima za oživotvorenje ideje propulzivnog, vitalnog urbanog života nove stambene četvrti, poput trgovina, ugostiteljskih punktova, obrta, servisa, prostorija za društvene organizacije, pa i dječjih vrtića. (Sl. 6.59 e, f) Dopunski sadržaji bili bi, dakle, dobrim dijelom integrirani u stambene objekte potičući društvenu interakciju i kreiranje osjećaja pripadnosti naselju. U južnom dijelu Krnjeva planirano je oblikovanje novoga gradskog centra kojemu će gravitirati cijela nekadašnja općina Zamet, s tržnicom, robnom kućom, zdravstvenim, kulturnim, obrazovnim i sportskim kapacitetima. Međuprostore stambenih megastruktura ispunjavale bi i parkovne površine te prostori za rekreaciju, a predviđen je bio i određeni broj zgrada za individualno stanovanje vlasnika kuća koje će se morati rušiti. Projektom je naglašeno da će svaki stan novog kompleksa imati osiguranu ili jednu garažu u podrumu, koji bi funkcionirao kao sklonište u izvanrednim situacijama, ili parkiralište uz samu zgradu. Autorskom timu je

⁸²⁶ M. BARAK, Nisu isto „soliteri“ i nizovi, u: *Novi list*, 18. i 19. 2. 1978.

⁸²⁷ B. Š., Na Krnjevu 5.000 stanova, u: *Novi list*, 1. 7. 1975.

⁸²⁸ ERVIN DUBROVIĆ (bilj. 536), 59.

bilo bitno pravilno programirati i dimenzionirati naselje kako bi odgovaralo potrebama suvremenih kućanstava, računajući na neminovni porast automobilskeg prometa, ali osiguravajući protočnost javnih prostora podjednako za pješake i vozače. Stambeni sklopovi trebali su zadovoljavati i najstrože propise sigurnosti i komfora stanara. U svakoj ulici planirana je ugradnja rezervnih energetskih postrojenja kako ne bi došlo do zastoja u radu dizala, rasvjete stubišta, ventilacijskih i drugih uređaja, a u slučaju požara stanari bi za evakuaciju koristili i sigurnosna stubišta s izlazom na krovnište s kojeg bi se mogli spustiti u susjedne stambene vertikale koristeći njihove izlaze za napuštanje zgrade.⁸²⁹

Pri oblikovanju stambenih objekata projektanti su primijenili strukturalistički pristup: temeljna gradbena jedinica (stambena etaža s dva stana vezana na stubište) replicirana je 2 500 puta u horizontalnom i vertikalnom smjeru, oblikujući ondulirane, izdužene stambene nizove. Kroz sve katove proteže se jednak položaj komunikacija i instalacijskih blokova, kao jedinih fiksnih točaka unutar raspona nosive konstrukcije. Repetitivnost osnovnih elemenata pogodovala bi industrijskom načinu građenja koji je trebao garantirati ekonomičnost projekta, ali i omogućiti istraživanje varijabilnosti tlocrtnih oblika. Autore je, naime, najviše zaokupljala dispozicija stambenih jedinica, odnosno odgovor na pitanje kako aktualizirati ideju fleksibilnog stana prilagođenog različitim veličinama obitelji i životnim nazorima te otvorenog budućim transformacijama. S obzirom na mali broj predodređenih elemenata, samo su kuhinje i sanitarni čvorovi bili definirani smještajem instalacija, dok su ostale prostorije mogle zadržati određenu promjenjivost i slobodnu interpretaciju, ovisno o postavu pregradnih zidova. (SI. 6.59. g-i) Rezultiralo je to varijacijama veličina stanova od 1-ležajnih do 7-ležajnih, kao i studijama kombinacije tlocrtnih rješenja unutar svakog tipa stana.⁸³⁰ (SI. 6.59. j, k) Najmanji stanovi zauzimali bi od 20-31 m², a najveći od 92-103 m², no svaki je trebao imati zadovoljene temeljne

⁸²⁹ BRANKO ŠULJIĆ, Na Krnjevu novi grad, u: *Novi list*, 19. i 20. 7. 1975., B. ŠULJIĆ, Maratonska gradnja novog grada, u: *Novi list*, 18. i 19. 12. 1976., A. T., Novo stambeno naselje, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 81, 1., JOSIP POVRŽENIĆ, Gradit će se 5.100 stanova, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 95-96, 2.

⁸³⁰ Hrvatski muzej arhitekture HAZU, Zagreb, Arhiv arhitekta Ninoslava Kučana, jed. 909, Kompleks Krnjevo 1971.-1982., Rijeka-projekt, Studija korištenja stambenog prostora stambenog naselja Krnjevo, ing. Ninoslav Kučan i ing. Vjera Kučan

Stanovi su podijeljeni u zone stroge definiranosti, margina i slobodne interpretacije stanovanja, ispitane su mogućnosti organizacije funkcionalnih grupa prostorija unutar stana, kao i projektiranja stanova različite veličine i konfiguracije u istoj etaži. Svi stanovi kapaciteta od 1 do 7 ležaja predviđeni su u osnovnoj i skućenoj inačici, s većom ili manjom kvadraturom prostorija, ovisno o tada važećim pravilnicima stambenih normativa. Osnovni oblik usklađen je s Privremenim jugoslavenskim standardom usmjerene stambene izgradnje (1973.), a skućeni s Riječkim standardima i uvjetima za projektiranje i izgradnju stanova u višestambenim objektima (1975.).

kriterije, ujedno i polazišne principe projekta koje je Kučan javnosti pojasnio ovim riječima: „*Na Krnjevu je postignuta socijalna jednakost stanova. Stanovi se po ničem ne razlikuju, osim brojem soba, koji je ovisan o brojnosti obitelji. Nema stana s manje vrijednim položajem, pogledom i orijentacijom. Svi stanovi imaju poprečno zračenje, sve sobe orijentirane su prema moru, bez obzira koliko soba ima jedan stan. Visoki stupanj socijalne jednakosti ne može biti narušen činjenicom brojnosti obitelji, što je u našoj praksi bio čest slučaj.*“⁸³¹ „Visoko“ Krnjevo projektant je branio i u jeku diskusije o stambenim tornjevima, premda tako velika katnost nije bila njegov izbor: „*Stojim u potpunosti iza njega, a podržao bih ga i bez vlastitog potpisa uz uvjet da sam o njemu informiran toliko koliko i sam autor. Krnjevo nije ono što Francuzi zovu 'soliterom', kakvih u Rijeci ima već na stotine, nastalih najčešće površnim traženjem nekog slobodnog prostora u koji se nabije taj toranj, bez razmišljanja gdje će ljudi kupovati, parkirati kola, popričati, ostaviti djecu, zapravo živjeti i životom građana, a ne ljudi zbijenih u niz kaotičnih spavaonica.*“⁸³² Kučan je naglasio činjenicu da stanovi dobrih boravišnih karakteristika mogu biti ostvareni i u visokim objektima i, posljedično, u naselju visoke gustoće naseljenosti, ako bi bile poštovane mjere sigurnosti, pomirena napetost između kapaciteta infrastrukture i pritiska stanovništva, funkcionalno uređene javne površine te podmirene potrebe prosječne obitelji.

Razlog zašto je projekt „visokog“ Krnjeva bio tako dugo i pomno razrađivan te zašto ga je trebalo opravdavati pred javnošću, leži u tome što je 1976. godine zaključeno da će Krnjevo biti prvo naselje realizirano u sustavu društveno usmjerene stambene izgradnje, dakle, biti uzdanica i perjanica novog poglavlja riječke stanogradnje. Promptno je formirano stručno-operativno tijelo za koordinaciju pripreme i uređenja građevinskog zemljišta, izgradnju stanova i pratećih naseljskih objekata u koji su ušli predstavnici SIZ-ova stanovanja i komunalnih djelatnosti, *Voplina*, Poduzeća PTT prometa Rijeka, *Elektroprimorja*, projektanata te građevinskih poduzeća. Od Rijeka-projekta je naručena izvedbena dokumentacija samo za prve dvije stambene ulice jer su predstojali obimni zadaci rješavanja imovinsko-pravnih odnosa i promišljanja infrastrukturne mreže.⁸³³ Za nužne pravne predradnje i izradu potrebnih nacрта

⁸³¹ BRANKO ŠULJIĆ, Na Krnjevu novi grad, u: *Novi list*, 19. i 20. 7. 1975.

⁸³² M. BARAK, Nisu isto „soliteri“ i nizovi, u: *Novi list*, 18. i 19. 2. 1978.

⁸³³ B. Š., Koordinacioni odbor za izgradnju Krnjeva i Trsata, u: *Novi list*, 17. 3. 1976., *, Financiranje I faze pripreme izgradnje stambenog naselja „Krnjevo“, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 79-80, poseban prilog 9-10, 1., B. ŠULJIĆ, Krnjevo „kreće“ početkom 1978., u: *Novi list*, 3. 12. 1976., B. ŠULJIĆ, Usmjerena izgradnja mora početi, u: *Novi list*, 8. 12. 1976.

utvrđen je period od godine dana te je početak gradnje bio predviđen za 1978. godinu. Posljednja formalnost obavljena je u veljači te godine prihvaćanjem projekta prve etape naselja (ulica 900) od strane Mjesne zajednice Krnjevo i Izvršnog vijeća Skupštine općine Rijeka.⁸³⁴ Međutim, prvi disonantni glasovi javljaju se u jesenskim mjesecima 1978. godine preispitujući ekonomsku osnovicu, tj. cijenu kvadrata budućih stanova koja bi bila, prema procjenama nadležnih, iznad republičkog prosjeka (što je za riječke prilike već neko vrijeme bila realnost), ali i 30 % viša od drugih lokacija u gradu.⁸³⁵ Nakon što je napravljena revizija i pronađen prostor za umanjenje troškova stambenog kvadrata, Skupština SIZ-a je u veljači 1979. godine zaključila sporazum sa SOUR Rijekogradnjom, izvođačima naselja, definirajući uvjete i rokove izgradnje, pa je upućen i javni poziv svim radnim organizacijama, SIZ-ovima i građanima da udruže sredstava za ulicu 900, s transparentno objavljenim tlocrtnim shemama stanova od 1-ležajnih do 7-ležajnih, sukladno projektu.⁸³⁶

Unatoč stimuliranju udružioaca sredstava da prihvate ponuđeni plan naselja, do svibnja 1979. godine nije bio generiran dovoljno snažan odaziv te je realizacija naselja dovedena u pitanje. Općinske vlasti reagirale su organizacijom jednomjesečne izložbe maketa stambenih tipova Krnjeva u izlogu Robne kuće *Ri* na Korzu da bi se stambene kvalitete naselja približile građanima, no bez mjerljivog efekta.⁸³⁷ (Sl. 6.59. I) Učestali medijski natpisi o negativnim aspektima visokokatnica, osobito u pogledu protupožarne i seizmičke sigurnosti, kao i izvještaji o stambenim (ne)prilikama u riječkim neboderima, po svemu sudeći su uvećali oprez

⁸³⁴ T. M., Prva faza Krnjeva, u: *Novi list*, 15. 2. 1978., T. MARČELJA, Niče grad u gradu, u: *Novi list*, 24. 2. 1978.

⁸³⁵ I. M., Stambeni četvorni metar čak 19 tisuća dinara, u: *Novi list*, 18. 10. 1978., M. ČOSO, Počinje izgradnja Krnjeva?, u: *Novi list*, 20. 12. 1978.

⁸³⁶ M. ČOSO, Počinje izgradnja naselja Krnjevo, u: *Novi list*, 14. 2. 1979., Reklama za stambeni niz 900 u Krnjevu, u: *Novi list*, 15. 2. 1979.

⁸³⁷ M. Č., Izgradnja Krnjeva opet zapela, u: *Novi list*, 4. 5. 1979., *, Makete stanova u izlogu, u: *Novi list*, 15. 5. 1979., *, Analiza cijene naselja Krnjevo, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 2, 7.

Gradonačelnik Vilim Mulc u svibnju 1979. godine, dok je trajala kampanja popularizacije, još uvijek je vjerovao da će se namaknuti sredstva za realizaciju „visokog“ Krnjeva: „*Koncept Krnjeva se mijenjao u skladu s razmišljanjima o gradu. (...) Bilo je programirano šest do 13 katova, pa se to dupliralo, pa se onda smanjilo. (...) Htjeli smo da na što manjem prostoru sagradimo što više stanova, pa smo išli ne samo u visinu, nego i na zgušnjavanje naselja. Zbog svega toga, u koncepciji Krnjeva imamo sada naselje sa vrlo uskim ulicama. Te su informacije ali i neke dezinformacije dospjele do organizacija udruženog rada i investitora i danas, kada se ide na objedinjavanje sredstava za Krnjevo. To su neki od razloga radi kojih udruženi rad nije spreman objediniti sredstva za to naselje. Taj je problem razmatralo Predsjedništvo grada i, usprkos svemu donesena je odluka da se ipak ide s Krnjevom naprijed i to ne zbog toga što se Predsjedništvo slagalo u potpunosti sa konceptom Krnjeva već zato jer smo bili svjesni da ćemo, ukoliko ne propustimo Krnjevo, kroz dvije ili tri godine u gradu ostati bez stana.*“, *, Iscrpno o nekim riječkim problemima, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 3, 2.

potencijalnih kupaca, navodeći gradske službe da ponovno analiziraju katnost objekata, opremljenost, sigurnost i cijenu stanova. Do jeseni su sabrani rezultati preliminarnog ispitivanja mišljenja organizacija udruženog rada te je nedvojbeno zaključeno da postoji vrlo malo interesenata za visoku varijantu naselja, a da se većina izjasnila za maksimalno 8 katova smatrajući visoku stanogradnju dehumaniziranom i preskupom. „Visoko“ Krnjevo tako je i službeno odbačeno, nakon čega općinske službe, u suradnji s projektantima, užurbano počinju pripremati inačicu „niskog“ Krnjeva na postojećoj tehničkoj dokumentaciji profilacija cestovnih koridora i komunalnih instalacija koju bi bilo neracionalno mijenjati.⁸³⁸ *Ad hoc* promjene Kučan je, i pri početku maratonskog posla oko Krnjeva i desetljeće kasnije, smatrao štetnima po arhitektonsko-urbanistički integritet naselja i nepogrešivim signalom neorganiziranosti, bezidejnosti i kolebanja odgovornih protagonista riječke stanogradnje. Frustraciju ulogom arhitekta u cijelom procesu izrazio je riječima: „*Mi smo, tobože, kreatori i autori koncepcija naselja. Nažalost, mislim da kreativni moment preuzimaju u ruke banke, tehnolozi, građevinari, izvođačka poduzeća.*“⁸³⁹, a cijeli rasplet slučaja, potaknut i impulzivnom reakcijom javnosti komentirao je ovako: „*Plan se 'sudario' s velikom protuakcijom protiv visokog građenja, jer je spomenuta velika gustoća zahtijevala visoko građenje. Poučeni lošim iskustvima s izgradnjom visokih objekata koji nisu bili komforni niti dovoljno opskrbljeni i koji su vizuelno izgledali loše, građani su se pobunili ne mogavši shvatiti specifičnosti ovakve visoke gradnje. (...) Pokušao sam tada u gradnju unijeti elemente načina života koji bi afirmirali čak i takvu visoku gradnju. Društvenom akcijom oboren je taj sistem dizanja zgrada u visinu, pa se, unatoč već gotovim izvedbenim nacrtima, za dvije 'ulice' trebalo prekinuti s radom. U to vrijeme, gradile su se Rastočine, oni strahoviti tornjevi građeni iz komercijalnih interesa.*“⁸⁴⁰

„Visoko“ Krnjevo bio je najrazrađeniji projekt jednog riječkog poslijeratnog stambenog naselja. Projektna grupa strpljivo ga je adaptirala na promjenjive okolnosti: propisivanje novih stambenih normativa, kolebanje oko poželjne gustoće stanovanja, ugradnju etapnog plana provođenja itd. Stvaranje polifunkcionalne gradske četvrti te socijalno ispunjenog, povezanog

⁸³⁸ M. Č., Nova varijanta – Krnjevo bez nebodera, u: *Novi list*, 5. 10. 1979., M. ČOSO, U izgradnju s nepoznatom cijenom stana, u: *Novi list*, 18. 10. 1979., *, Odlučili smo u listopadu – SIZ u oblasti stanovanja, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 8, 7.

⁸³⁹ *, Izvodi iz stenografskog zapisnika sa Savjetovanja o racionalnom planiranju, projektiranju i izvedbi dječjih jaslica i vrtića, Zagreb, 15.-17. 6. 1977., Ninoslav Kučan, u: *Arhitektura*, 32(1977.), 162-163, 67-68.

⁸⁴⁰ EDO KIŠIĆ, Naselje po mjeri, u: *Naša Rijeka*, 4(1982.), 40, 2.

i zanimljivog stambenog okoliša, kako je bilo zamišljeno, napregnulo bi društvene financije te se posegnulo za kompromisom oko visine stambenih objekata. Penjući se do 24. kata, Krnjevo bi pariralo istodobnim interpolacijama na Podmurvicama i Rastočinama, od kojih se toliko htjelo distancirati. Krnjevo je trebalo biti ogledno naselje sustava DUSI, što mu je davalo na društvenoj i političkoj težini, ali i uzrokovalo slom početne koncepcije. Praktički jednostavno odbijanje „visokog“ Krnjeva predstavljalo je, takoreći, referendum o visokoj stambenoj izgradnji na razini Rijeke, gdje su građani i radne organizacije, po postulatima DUSI-ja ravnopravni i aktivni protagonisti u stambenoj privredi grada, iskoristili svoju novostečenu privilegiju kako bi rezolutno zaustavili daljnju nebudersku izgradnju i zahtijevali veću slobodu izbora vlastitog stambenog prostora.

6.6. Kritika „odozdo“: građani i stambeni tornjevi

6.6.1. Žalbe na mehaničke sustave tornjeva

Zbog ekonomskih migracija u poslijeratnim desetljećima višestambene komplekse naseljava mahom prigradsko ili seosko stanovništvo koje se mora aklimatizirati na urbanu sredinu i suživot u velikim kolektivima, usvojiti nove kulture ponašanja i vođenja kućanstva. Stambeni tornjevi su bili osobito izazovni po tom pitanju zbog svojih složenih mehaničkih sustava na koje se trebalo naviknuti, naučiti ih pravilno koristiti i održavati. Neiskustvo građevinara znalo je također zakomplicirati normalnu upotrebu stanova: događali su se propusti u izvedbi instalacija, ugrađivali su se elementi s tvorničkim greškama ili bi se kvarovi pojavili još za garantnog roka, dizala bi se puštala u pogon bez potrebnih atesta itd. Sve je to stanare stavljalo u nezavidnu poziciju stalnih sanacija stambenog prostora vlastitim radom i sredstvima ili dogovora oko nužnih popravaka sa Stambenim poduzećem i drugim nadležnim instancama. Smatralo se da ti poslovi do te mjere opterećuju radnike da se smanjuje njihova radna produktivnost.⁸⁴¹ Koji god uzrok bio – nebriga stanara, građevinara ili upravitelja stambenih zgrada, ostaje činjenica da stambeni tornjevi preko određene katnosti funkcioniraju samo uz pomoć suvremene tehnologije bez koje život u njima ubrzo postaje mukotrpan, a moguće i opasan po zdravlje stanara. Žalbe na pogonske sisteme tornjeva su, stoga, bile čest predmet

⁸⁴¹ M. Č., Stambeni problemi umanjuju produktivnost, u: *Novi list*, 15. 12. 1978.

novinskih izvještaja, ali i jedan od krunskih argumenata za ograničenje katnosti stambenih objekata.

Prilagodbu stanara pokušalo je što bezbolnijom učiniti Stambeno poduzeće koje je svakom novom korisniku uručilo knjižicu o korištenju stana i zgrade s vrijednim informacijama, no ponekad se činilo da bi potrebni bili i posebni tečajevi. Takav je, naime, bio zaključak novinske reportaže u jednom od svježih useljenih nebodera Igora Emilija na Podmurvicama koja je zabilježila neuredno stanje zajedničkih komunikacija i okoliša. Stanari su smeće držali po hodnicima ili ga bacali kroz prozore (!) jer još nisu proradila dizala te im se nije dalo odnositi ga s viših katova.⁸⁴² U jednom drugom tornju iz istog niza novinari su pobrojali brojne probleme: neuređan ulazni prostor, česte poplave u stanovima, izbijanje požara u spremnicima za smeće jer su se stanari, po vlastitom priznanju, ponašali neodgovorno i u okno kanala za prikupljanje otpadaka ubacivali opuške.⁸⁴³ Vertikalni tuneli za smeće su zamišljeni kao elegantno i učinkovito rješenje za visoke stambene zgrade, u teoriji su trebali čuvati dizala od prljavštine i donijeti uštedu na manjem broju vožnji, jer se otpad direktno odvodio sa svih katova u smetlarnike. Međutim, prerasli su u jedan od najučestalijih i najtvrdokornijih problema stambenih visokokatnica, djelomično zbog nedostataka u njihovom dizajnu, ali većinom radi nesavjesnog postupanja korisnika. Kanali su znali biti poddimenzionirani, imati lošu ventilaciju, biti isporučeni bez sustava za automatsko čišćenje, ali čak i kad su bili dobro projektirani i ispravno ugrađeni, ukućani su ih neadekvatno koristili. Znali su ubacivati neumotane otpatke koji bi zamašćivali stijenke cijevi postajući pogodna mjesta za legla insekata. Prevelike ili nagurane vrećice smeća uzrokovala bi začepjenja koja je onda trebalo mehanički otklanjati.⁸⁴⁴ Ukoliko bi se ovakve situacije opetovano ponavljale, stanari su odlučili trajno zapečatiti kanale, primjerice u 14-katnicama arhitekta Branka Pavokovića u Kamovljevoj ulici. Najdrastičniji slučaj dogodio se u tornjevima B tipa GP Jadrana u naselju Gornja Vežica (autori Željko Molnar i Klement Miculinić). Smetlarnici su bili kalibrirani za svakodnevno pražnjenje, no kako je gradska Čistoća organizirala odvoz smeća rjeđe od predviđenoga, male prostorije s kontejnerima su često bile prezagrijane i prljave, a smeća se u kanalima znalo nakupiti i do četvrtoga kata. Vežički tornjevi su godinama punili novinske retke nevjerojatnim izvještajima o najezdi žohara i mrava u cijevima i ventilacijama, pa i miševima i štakorima koji

⁸⁴² IVONA LATKOVIĆ, (Ne)kulturno stanovanje, u: *Novi list*, 20. 8. 1970.

⁸⁴³ BORISLAV OSTOJIĆ, Guši ih vlastito smeće, u: *Novi list*, 11. i 12. 11. 1978.

⁸⁴⁴ M. ĆOSO, Kanali za smeće – izvor zaraze, u: *Novi list*, 13. 11. 1978.

su te iste cijevi koristili za ulazak u stanove nebudera pričinjavajući nelagodu ukućanima, ali i ozbiljnu javnozdravstvenu krizu. Dezinfekcija je morala redovito vršiti intervencije, iako s polovičnim uspjehom zbog nesuradnje pojedinih vlasnika stanova, što je garantiralo obnavljanje populacije nametnika sljedeće sezone.⁸⁴⁵

Svakodnevno funkcioniranje kućanstava u stambenim tornjevima najviše bi poremetio slab pritisak vode ili potpuni prekid opskrbe. Ponekad je to bila posljedica nepripremljene komunalne mreže. Ulaganja u vodocrpilišta i vodospreme, kao i polaganje kilometara cjevovoda, bili su veliko opterećenje za općinski budžet te je sporo proširenje vodovodnog sustava bilo jedno od glavnih brana urbanizacije gradskog zemljišta. Primjerice, vodosprema na Sv. Ani nije bila opremljena za snabdijevanje maločas spomenutih B objekata naselja Gornja Vežica, pritisak vode nije bio dovoljan za njihove potrebe te su, iako je riječ o skromnoj katnosti (12 stambenih etaža), u tornjeve morale biti instalirane posebne crpke za dovođenje vode do najviših stanova. Nisu uvijek bile pouzdane kvalitete ni efikasnosti, a podnesene su i reklamacije na račun njihove ugradbe koje je GP Jadran prosljeđivao svojim kooperantima te su vrlo sporo rješavani, a u međuvremenu su stanari 11. i 12. kata znali danima ostajati bez pitke vode.⁸⁴⁶ Registriran je i slučaj jednog tornja na Zapadnom Zametu (tip A, arhitektica Tamara Kudiš) u koji su instalirane cijevi s proizvodnim defektima te su propuštale vodu vlažeći zidove, pa su stanari tražili njihovu hitnu zamjenu.⁸⁴⁷ Dramatična su bila iskustva korisnika „Nbudera smrti“ u ulici Franje Čandeka br. 8 koji su ili često bili bez vode jer bi zakazale sve tri tlačne crpke proizvođača RO Sever iz Subotice, ili su stvarale nesnosnu buku koja se čula do 14. kata ometajući noćni odmor stanara, uglavnom umirovljenika. Kućni savjet je pokrenuo sudsku tužbu 1978. godine protiv odgovornih strana – tvrtke *Monter* iz Rijeke koja je crpke instalirala, proizvođača, pa i nadležnog gradskog odjela, koja je zbog pravnih okolnosti morala biti povučena.⁸⁴⁸

⁸⁴⁵ B. MALJKOVIĆ, Najezda gamadi na Gornju Vežicu, u: *Novi list*, 15. 4. 1974., B. M., Gamad muči Vežičane, u: *Novi list*, 30. 5. 1974., B. M., Žohari napadaju nbudere, u: *Novi list*, 17. 7. 1974., S. ŠARUNIĆ, Žohari se hrane – indolencijom, u: *Novi list*, 7. 8. 1974., MILE ČOSO, Žohari i ljudi, u: *Novi list*, 29. i 30. 9. 1979.

⁸⁴⁶ *, Pritisak ljudi jak – pritisak vode slab, u: *Novi list*, 27. 1. 1972., M. ČOSO, Nevolje 300 stanara, u: *Novi list*, 14. 9. 1978.

⁸⁴⁷ N. TOKALIĆ, U novi stan s – popravcima, u: *Novi list*, 25. 8. 1977.

⁸⁴⁸ IVICA MIKULIČIĆ, Sa sićevima na 25. kat, u: *Novi list*, 19. 1. 1978., M. MARIN, Crpka stvara buku – stanari ne spavaju, u: *Novi list*, 13. 3. 1979.

Unatoč tome što je Stambeno poduzeće početkom 1970-ih godina pokrenulo uslugu servisa i nadzora dizala u stambenim zgradama pod svojom ingerencijom, redale su se priče o čestim kvarovima. Neki nisu bili nimalo bezazleni, poput zaglavljanja kabina između etaža, istodobnog otvaranja vrata na svim katovima, ali najveće probleme bi uzrokovao prestanak rada svih raspoloživih dizala odjednom prisiljavajući stanare na uspinjanje stubištima, što je u zgradama preko 15 ili 20 katova rezultiralo gorkim novinskim pošalicama o „*stanarima-planinarima*“ ili „*stanarima-alpinistima*“.⁸⁴⁹ Vlasnici ili korisnici stanova osobito su bili revoltirani činjenicom da se propusti nisu otklanjali u razumnom roku, pa i da su objekti predani na upotrebu bez izvršenih atesta dizala i ostale infrastrukture. Zbog opetovanih nedostataka prijetili su i neplaćanjem stanarine ili komunalnih naknada, kao obliku pritiska na gradske službe.⁸⁵⁰ Pod posebnim povećalom javnosti bili su tornjevi-blizanci u Čandekovoj ulici te su se češće prenosili prigovori stanara. Tornjevi su patili od uobičajenih tehničkih boljki – dizala ponekad nisu bila u funkciji, dostava vode od 19. do 28. kata ovisila je o ispravnosti pumpi, koje su još u vrijeme garantnog roka morale biti zamijenjene, a rezervnih dijelova za tekući servis je kronično nedostajalo na tržištu. Poradi mogućih komplikacija stanovi na većim visinama nisu bili popularna opcija te je, u anketi *Novog lista*, jedan stanar izjavio da je zamijenio dodijeljeni stan na višem katu za manji na nižoj etaži upravo iz straha od kvarova dizala, opasnosti od požara i drugih izvanrednih situacija. Gabriella Vidović, korisnica stana na 24. katu Čandekove 23a, tužila se na vlaženje stropa iz sušionice rublja na terasi iznad njenog kata, na onečišćenje iz dimnjaka centralnog grijanja koji nemaju pročistače zraka, te općenito na nedaće obiteljskog života s malom djecom na tako visokim katovima. Zaključila je: „*Bila sam prisiljena uzeti ovaj stan zbog skučenih stambenih okolnosti, a da sam imala drugih mogućnosti sačekala bih neko drugo rješenje.*“⁸⁵¹

⁸⁴⁹ BORISLAV OSTOJIC, Stanari – „planinari“, u: *Novi list*, 14. i 15. 1. 1978.

⁸⁵⁰ I. MIKULIČIĆ, Pješke uz liftove! u: *Novi list*, 17. 1. 1978., M. ČOSO, Muke stanara jednog nebodera, u: *Novi list*, 9. 5. 1979.

⁸⁵¹ ŽELJKO JERČIĆ, Jedno „da“ – pet „ne“, u: *Novi list*, 4. i 5. 2. 1978., M. ČOSO, Na višim katovima – bez vode, u: *Novi list*, 5. 12. 1978., M. ČOSO, Muke stanara najvećih nebodera, u: *Novi list*, 6. 12. 1978.

6.6.2. „Neboderski rat“ – građani protiv urbanista

Građani nisu reagirali isključivo na građevinske propuste u visokim stambenim objektima ili zapuštanje redovnog održavanja njihovih komponenti, već su se bunili i protiv daljnje izgradnje svojih četvrti, odnosno urbanističkih programa interpolacije novih stambenih tornjeva u definirane gradske predjele. Svoje su primjedbe adresirali preko mjesnih zajednica koje su, u tadašnjem političkom sistemu, smatrane važnim oblikom samoupravnog udruživanja građana, instrumentom njihove neposredne participacije u odlučivanju o pitanjima od interesa za lokalnu zajednicu, u što je spadao i urbanistički razvoj njihovog mjesta stanovanja, pa i sve vrste zahvata u izgrađeni okoliš. Donošenjem novog Ustava 1974. godine mjesnim su zajednicama proširene pravne ovlasti, afirmirane su kao subjekti političkog djelovanja građana. Slijedom tih promjena iste je godine osnovana Komisija za reviziju urbanističkih planova i programa koja je sabirala primjedbe i mišljenja mjesnih zajednica na planske dokumente koji su se ticali njihovog prostornog obuhvata te potom podnosila prijedlog za usvajanje istih Izvršnom vijeću i Skupštini općine Rijeka.⁸⁵² Ovim mehanizmom mjesne zajednice postaju zaista aktivni, nezaobilazni punkt diskutiranja urbanističkih planova nižega ranga, poput provedbenih planova gradskih naselja, te mjestom vježbanja direktne demokracije.

U dva evidentirana slučaja stanovnici gradskih četvrti su uspjeli ishoditi zabranu građenja stambenih tornjeva ili barem javno i nedvosmisleno osuditi zaobilaženje pravnih procedura. Na zboru građana MZ Pećine u ljeto 1971. godine izneseno je neslaganje s izgradnjom triju nebodera na terenu zatvorenog pogona tvornice *Učka* na Šetalištu XIII. divizije br. 28, odnosno konvertiranja atraktivnog zemljišta uz morsku obalu iz industrijske u stambenu namjenu. Građani su bili sumnjičavi prema ovoj „točkastoj“ urbanističkoj intervenciji jer je u svega nekoliko godina obzorje Pećina bilo izmijenjeno stambenim investicijama, a kad su građani bili i upitani oko određenih novogradnji, kao u slučaju poslovnog aneksa između Pavokovićevih tornjeva u Kamovljevoj ulici, odobrenje je dato na temelju informacije da će se u njemu otvoriti poslovnica *Brodokomerca*, a ne salon automobila. Poučeni iskustvom, stanari Pećina su zahtijevali od općinskih vlasti da se pripremi provedbeni plan cijelog naselja koji će se onda moći komentirati i ocijeniti u okrilju mjesne zajednice.⁸⁵³ U Donjoj Vežici izbio je spor s puno

⁸⁵² *Rijeka 1974-1978*. (bilj. 599), 12-13, 158.

⁸⁵³ ŽELJKA JANEKOVIĆ, Protiv nebodera na „Učki“, u: *Novi list*, 26. 7. 1971.

Izgradnja tornjeva i poslovnog kompleksa u Kamovljevoj ulici elaborirana je u 6.4.5.

ozbiljnijim reperkusijama. Naime, 1976. godine građani nisu prihvatili prijedlog reambuliranog urbanističkog plana naselja u koji su bili uvršteni novi visoki stambeni objekti, nego su na predjelu Tihovca odobrili samo gradnju do P+4 katnosti. Međutim, općinska Skupština je naredne godine usvojila plan prema kojem se na Tihovcu, u ulici Vlade Grozdanića, dopušta podizanje dva nebodera te još jednog u Kontuševoj ulici, o čemu stanari nisu bili obaviješteni službenim kanalima. Sredinom svibnja 1977. godine GP Jadran je porušio nekoliko desetaka starih hrastovih stabala na Tihovcu, jednu od rijetkih preostalih zelenih oaza naselja, kako bi započeo izgradnju 14-katnog tornja po projektu Željka Mahulje.⁸⁵⁴ Otvaranje gradilišta, odnosno uništenje šume, stanari obližnjih kuća dočekali su s nevjericom te su obavijestili sve instance, uložili žalbu s potpisom 153 građana u kojoj je stajao zahtjev: „*Da nadležni organi obrazuju komisiju stručnjaka koji će ispitati realne mogućnosti za lociranje predviđenog objekta na raspoloživom prostoru, uz poštivanje svih zahtjeva koji garantiraju kulturu stanovanja i zaštitu čovjekove okoline. Imajući u vidu sva dosadašnja zbivanja u vezi s izgradnjom ovoga objekta, ne možemo se zadovoljiti s komisijom u čijem bi sastavu bili stručnjaci iz Rijeke.*“ Izrečene sumnje u neovisni rad Komisije, bez upliva raznih interesnih struja, rječito govori o nepovjerenju građana u političko vodstvo grada, potvrđen i činjenicom da nisu dobili službeno očitovanje na podnesenu žalbu, a neboder se nastavio neometano graditi. Ratibor Prohaska, stanar kuće na adresi Tihovac 11 u susjedstvu spornog tornja, za *Novi list* je detaljno izložio kronologiju afere završivši tekst s ovim „prijedlogom“: „1) *Da se projektanti nebodera i urbanisti koji se s takvom izgradnjom slažu obavezno (osigurati propisima) nastanjuju u najvišim katovima tih nebodera. Ta mjera ne bi trebalo da traje dulje od tri godine jer bi se dulji boravak u tim uvjetima mogao tretirati kao nehuman, i 2) Da se na svakom novoizgrađenom neboderu (ako ne i na onim do sada izgrađenim) stavi ploča iz koje će biti vidljivo i tko ga je projektirao i tko se složio s njegovom izgradnjom. Ovo zbog toga da bi buduća pokoljenja znala kome da pripisu uništenje grada.*“⁸⁵⁵

Najeksponiraniji slučaj bio je već spomenuti „neboderski rat“ na Podmurvicama koji dobro ilustrira političko-društvenu moć građana samoorganiziranih preko jedinica mjesne samouprave, kao i nerazboritost oglašivanja nadležnih o njihove pravodobne zahtjeve. Naime,

⁸⁵⁴ M. P., Građani jedno – urbanisti drugo, u: *Novi list*, 9. 3. 1976., G. K., Zaokružen urbanistički plan Donje Vežice, u: *Novi list*, 17. 2. 1977., M. PILEPIĆ, Uništena šuma na Tihovcu, u: *Novi list*, 26. 5. 1977.

Projekt tornja opisan je u potpoglavlju 6.4.4.

⁸⁵⁵ RATIBOR PROHASKA, Stambeni neboder i samovolja, u: *Novi list*, 4. i 5. 2. 1978.

sukladno novoj praksi da se provedbeni urbanistički planovi upute na javnu raspravu u mjesne zajednice, stanovnici Podmurvica su 1975. godine imali priliku reagirati na reambulaciju svojega naselja. Iz njihovih upita o veličini i kakvoći zelenih površina i rekreacijskih zona, traženju garancija da će se izgraditi predviđeni objekti društvenog standarda, poput trgovina i dječjih ustanova, pa i zatečenosti dozvoljenim katnostima stambenih nebodera, mogla se iščitati opravdana zabrinutost za budući stambeni okoliš, prvenstveno forsiranje doseljavanja stotina novih obitelji bez riješene osnovne infrastrukture koja bi podržavala nove stambene megastrukture.⁸⁵⁶ Kako već znamo, stambeni tornjevi, koji će premašiti i tim planom zacrtanih 25 katova, već su ionako bili u proceduri te je prikupljanje mišljenja javnosti u ovom slučaju bila stvar formalnosti, umjesto nepatvorene političke volje za služenjem interesima građana. Nedugo nakon useljenja tornjeva uz Čandekovu ulicu ispoljili su se svi realni, svakodnevni problemi prenapučenosti kvarta. Nedostajalo je parkirališta i garaža pa su kolnici i pločnici bili zakrčeni osobnim vozilima koja su sprečavala prilaz kolima za hitne intervencije i odvoz kućnog smeća. Predstavljala su problem i za pješake, a i uništavala ono malo zelenih površina i drvoreda. Stanari tornjeva, ali i okolnih zgrada i kuća, percipirali su nastalu situaciju kao direktnu posljedicu prostornog neplaniranja žaleći se na prostorni kaos.⁸⁵⁷

U jesen 1978. godine u urbanističku jednadžbu dodat će se još jedna varijabla – izgradnja poslovnog objekta između tornjeva u Čandekovoj br. 23 od strane Rafinerije nafte kao investitora i Adriogradnje kao izvođača, podgrijavajući već usijanu atmosferu građanskog nezadovoljstva. Stanari tornjeva su preko MZ Mlaka spremno podnijeli žalbu smatrajući da su im prekršena njihova samoupravna prava. Na prethodnim zborovima stanara već su isticali kako bi im se bilo kakvom interpolacijom na toj lokaciji uskratila površina za dječje igralište ili parking koji im nasušno trebaju. Također, već su bili prisiljeni odbaciti prijedlog o predimenzioniranom trgovačkom objektu koji je ovdje bio planiran, uspjevši ga dogovorom s višim upravnim tijelima sniziti s P+5 na P+2, no sada su stavljeni u poziciju da im se umjesto trgovačke nameće korporativna namjena novogradnje.⁸⁵⁸ (Sl. 6.60.) Za opskrbni centar bi još i napravili ustupak nauštrb drugih mogućnosti, no sporni teren smatrali su prevrijednim za poslovnu zgradu koja ne bi doprinijela poboljšanju socijalnih i stambenih uvjeta. Kako je jedan

⁸⁵⁶ M. PILEPIĆ, Gradimo li – humano?, u: *Novi list*, 15. i 16. 3. 1975.

⁸⁵⁷ I. MIKULIČIĆ, Neboderi zaboravljaju parkirališta, u: *Novi list*, 3. 2. 1978.

⁸⁵⁸ M. Č., Stanari protiv poslovnog objekta, u: *Novi list*, 20. 11. 1978., K. S., Poslovni prostor ili zelenilo i parkiralište?, u: *Novi list*, 12. 4. 1979.

od tornjeva bio u cijelosti vlasništvo Rafinerije, stanarima je bilo ponuđeno da se na vrhu novog objekta uredi dječji vrtić, no ni ta solucija im se nije činila humanom ni poželjnom. Sukus problema saželi su jednostavnom rečenicom: „*Stanovi su lijepi, prostorni, samo im je slabost što su u neboderima od 28 katova, čiji tlocrt iznosi 623 četvorna metra, i to je sve što imaju.*“⁸⁵⁹ Uprava Rafinerije nafte branila se tvrdnjom da je urbanističkim planom propisano podizanje trgovačko-poslovnog objekta te da djeluju u skladu sa zakonskim mogućnostima, dodavši da ni dječje igralište ne bi bitno unaprijedilo život najmlađih zbog neadekvatne lokacije: „*Što dobivaju djeca? Zelenu površinu? Ne! Čisti zrak? Ne! Sigurno da boravak u zatvorenom prostoru nije dobar, ali je sigurno da ni takav otvoreni prostor ne poboljšava to stanje. (...) Htjeli to priznati ili ne, u ovom gradu ima dosta objekata visokogradnje. Stanari i djeca tih objekata brinu iste brige, suočavaju se s istim teškoćama i problemima, pa ipak nitko ni od njih, a ni za njih nije dovodio tu situaciju do stanja dramatičnosti.*“⁸⁶⁰ Ogorčeni korisnici tornjeva uzvratili su žalbom na Upravni sud Republike Hrvatske iskoristivši sva dostupna legalna sredstva za obustavljanje planirane građevinske investicije, uz javni komentar: „*Pitamo se, zar u ovom našem društvu ne postoje osim zakonskih i neki ljudski, humani pristup problemima, a da se ne gleda sve kroz prizmu novca, propisa i regula, jer mislimo da se ovima zanemaruje čovjek, i pogotovo djeca... Zar će prevladati nerazumno razmišljanje iz prošlog napisa u kojem se rezonira da na mnogim mjestima u našem gradu nema prostora za igru djece, pa ga ne treba biti ni ovdje?*“⁸⁶¹ Republička tijela presudila su u korist građana potvrdivši da bi ekskluzivno poslovna funkcija objekta prekršila urbanističke uvjete te su savjetovali poništenje građevinske dozvole, što je bilo i provedeno.⁸⁶²

Gotovo godinu dana vođena medijska i pravna bitka za svaki pedalj neizgrađenog terena oko najviših tornjeva-dvojnika svjedoči o lakoći kojom se modernistički ideal stambenog susjedstva mogao pretvoriti u noćnu moru za njegove žitelje ako su nesavjesnošću protagonista bile krivo podešene računice o gustoći naseljenosti, karakteru i katnosti stambenih zgrada te naseljskim sadržajima. Kad im je dano pravo glasa, građani su ugrabili priliku da upravljaju prostornim promjenama u okviru svojega naselja, u kojem vrlo često osim stambenih kvadrata nisu dobili

⁸⁵⁹ V. JUGO, Neboderski rat za djecu, u: *Novi list*, 5. i 6. 5. 1979., *, Odluke, dozvole, paragrafi i novac ... ili čovjek?, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 4, 12-13.

⁸⁶⁰ *, Naličje neboderskog rata, u: *Novi list*, 19. i 20. 5. 1979.

⁸⁶¹ *, Lice i naličje neboderskog rata, u: *Novi list*, 2. i 3. 6. 1979.

⁸⁶² Ž. JE., Povoljna vijest za stanare nebodera, u: *Novi list*, 13. 7. 1979., MILE ČOSO, Uskoro kraj neboderskom ratu?, u: *Novi list*, 19. 9. 1979.

gotovo ništa što bi im uljepšavalo i olakšavalo život izvan njihova „četiri zida“. Cijenu građanskog nezadovoljstva platit će i toranjaska tipologija koju su opisani slučajevi stavili na optuženičku klupu utječući na ishod pravog „neboderskog rata“ – onog za uvođenje trajne zabrane izgradnje (pre)visokih stambenih zgrada.

6.7. Kritika „odozgo“: stručni i politički stavovi o stambenim tornjevima

6.7.1. Generalni urbanistički plan Rijeke i visoka stambena izgradnja

Usmjerenje prema visokoj stambenoj izgradnji, kodificirano političkim i stručnim konsenzusom sredinom 1960-ih godina, pretočilo se u realnost tijekom narednog desetljeća, praćeno i stanovitom „pauzom“ u profesionalnom diskursu, odsustvom propitivanja ili kritike u javnim kanalima komunikacije. Urbanistička struka je, s jedne strane, isporučivala veliki broj provedbenih planova za gradska naselja, a s druge bila posvećena fundamentalnom generacijskom zadatku: izradi generalnog urbanističkog plana. Nakon donošenja Odluke koja zamjenjuje urbanistički plan za uže područje Rijeke 1963. godine, prijedlozi GUP-a periodički su se dopunjavali i osvježavali (1965., 1969. i 1970.), da bi Skupština općina Rijeka formalno naručila izradu GUP-a u srpnju 1972. godine koji je već u prosincu bio predstavljen javnosti. Taj je dokument bio predodređen voditi sve bitne odluke o razvoju grada u narednih tridesetak godina (za gornju granicu je uzeta 2001.), pa i u pogledu stanogradnje. Rijeka bi do početka novog milenija, procijenjeno je, brojila 304 000 stanovnika u prostorno kompaktnoj aglomeraciji koja će se longitudinalno protezati od Preluka do Urinja obalnom linijom dugačkom 16,5 km te oko 2-2,5 km u dubinu brdovitog zaleđa, ispravljajući donekle posljedice povijesnog procesa litoralizacije i iskoračujući, naposljetku, iz hermetičnih granica nekadašnjeg *corpua separatuma*.

U ostvarenju postavljenog cilja presudno će participirati stambena izgradnja koja se, stoga, programira s ugrađenom provedbom u etapama. Središnja faza podrazumijevala bi širenje prema sjeverozapadu (Krnjevo-Plase) i jugoistoku (Kostrena), a tek bi se u trećoj aktivirali prostorni rezervati u Kastavštini i prema Kraljevici za nova satelitska naselja, čime bi Rijeka definitivno nadrasla svoje povijesne prostorne gabarite i transformirala se u suvremenu konurbaciju. Međutim, prioritarnim i neposrednim zadatkom prema GUP-u se određuje konsolidacija užega gradskog područja (povijesne zone Zameta, Starog grada i Sušaka) u

pretežno kolektivnoj stambenoj formi velike visine i gustoće izgradnje. Od 1972.-1981. godine planirana je gradnja od 22 520 novih stanova u društvenoj i individualnoj gradnji, nužnih za saniranje stambene krize.⁸⁶³ Ove odredbe GUP-a su imale direktne, gotovo trenutačne reperkusije na stambeni sektor, legitimirajući daljnju saturaciju gradskog teritorija stambenim objektima velike katnosti. U tijeku javne rasprave o GUP-u 1973. godine Draško Bižaca i Boris Klinger će građanima pojasniti njegove temeljne zasade, naglašavajući da se visoki objekti propagiraju jer im je cijena komunalija manja, a građevinska se još može sniziti zbog povoljnih rezultata seizmičke mikrorajonizacije, da se na taj način štedi i gradski teren te da je za objekte niže katnosti, višestambene i individualne, primjerenija periferija.⁸⁶⁴ U to vrijeme, a naročito nakon oficijelnog prihvaćanja GUP-a od strane Skupštine općine 1974. godine, vrše se reambulacije urbanističkih planova naselja u izgradnji (Kozale i Podmurvica) kako bi se akomodirali tornjevi veće katnosti od ranije predviđenih, stambeno-poslovni kompleks TK-9 na Krimeji dobiva konačne visinske obrise dodavanjem završne etaže, tornju *Vulkana* je „progledano kroz prste“ premašivanje odobrene granice od 16 katova, a omogućene su i građevinske investicije kakve smo vidjeli na Rastočinama, gdje se vrlo visoki objekti interpoliraju u nepripremljene gradske predjele izazivajući trajni infrastrukturni „stres“. Ukoliko je urbanističkim planovima tijekom 1960-ih godina normaliziran konzervativni raspon visine stambenih tornjeva (od 12 do 16 katova, ovisno o mikrogeografskim uvjetima), nakon 1973. godine limit se podiže na 20 do 28 katova. Činjenica jest da je najvažniji planerski dokument otvorio vrata investitorskim, građevinskim i političkim pritiscima na daljnju neboderizaciju grada, ponegdje udvostručujući prethodno dosegnute katnosti stambenih novogradnji.

6.7.2. Stručna istraživanja i odbijanje visokih tornjeva

Kada pogledamo daljnju artikulaciju stajališta o visokokatnicama iz perspektive lokalne stručne zajednice, uočava se puno manja razina permisivnosti na visinske eksperimente. Naime, nakon izrade Generalnog urbanističkog plana, a u svrhu njegove revizije, urbanisti će se fokusirati na

⁸⁶³ *GUP: generalni urbanistički plan Rijeke 2001.: obrazloženje prijedloga* (bilj. 669), 6, 93, 141-142.

Voditelj stručne grupe za izradu GUP-a bio je Draško Bižaca, ujedno i glavni redaktor teksta finalnog dokumenta, u sastavljanju kojeg su sudjelovali i Ivan Bagić, Zdravko Bonetti, Ljubomir Božić, Dušan Jagodić, Ivan Kezele, Boris Klinger, Boris Kompas, Vid Milošević, Ante Primožić, Ivan Rogić, Pavle Rupert, Anđelko Sladić i Marijan Vejvoda.

⁸⁶⁴ TATJANA CASASSA, Malo prostora za mnogo stanova, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 39-40, 8.

problem stanovanja te će, prikupljajući egzaktno podatke putem interdisciplinarnih istraživanja, nastojati formulirati meritornu kritiku riječkog modela stanogradnje, kao i formulirati preporuke za tipološku diversifikaciju i snižavanje visinskog ranga budućih višestambenih zgrada.

Pod okriljem Zavoda za izgradnju Rijeke (OOUR Razvojno-urbanistički biro) Ivan Rogić je u suradnji s Mirom A. Mihovilovićem iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, proveo sociološko istraživanje novih riječkih naselja (Turnić, Gornja i Donja Vežica, Krimeja, Vojak, Zapadni Zamet) tijekom 1974. godine, rezultati koje su bili objavljeni 1977. godine. Cilj je bio analizirati socijalno-demografsku strukturu stanovništva te utjecaj stambeno-prostornih uvjeta na razvoj društvene pripadnosti naselju i integraciju u cjelinu grada. Na uzorku od oko 5 % stanovnika navedenih naselja starijih od 16 godina, provedena je anonimna anketa sa 108 pitanja i popratni intervju, ukupno je obrađeno 2 834 upitnika.⁸⁶⁵ Kako većina ispitanika nije izrazila privrženost svojim stambenim četvrtima, poradi manjka sadržaja i karaktera, te su i dalje jače identifikacijske spone osjećali prema središtu grada, Rogić je zaključio da nova toranjska naselja možda djeluju efektno gledana s mora, ali u svakodnevnom životu ne ispunjavaju potrebe svojih korisnika, implicitno prozivajući jalovom urbanističku strategiju koja je toranjske vertikale raspoređivala djelomice se vodeći idejom stvaranja likovno-plastički impresivnog urbanog krajobraza. Dapače, „*U slučaju riječkog ograničenja, visine ponajčešće bijahu ograničene veličinom dizaličkog krana, ali još uvijek u novim naseljima više od polovine stanovništva živi iznad drugog kata. Podignut u visinu i nagovoren iznenada na suptilne voayerske užitke novodošljak ima dvije mogućnosti: ili se potpuno povući u udobnost privatnog prostora ili pak, budući da je 'tekući', prometni element jak, otići, jer u naselju, koje nije na tlu pa zato nema ni bilo što lokalno, nema zašto ostati.*“⁸⁶⁶ U navedenim redcima prepoznaje se i tada aktualna teza o otuđujućem djelovanju modernističkih naselja koja, zbog svojeg specifičnog urbanističkog dizajna i stambene tipologije, ne uspijevaju pružiti okvir za razvoj poželjnih modela socijabilnosti. U tom pogledu Rogić dijeli mišljenje s drugim prominentnim pionirima urbane sociologije u Hrvatskoj, poput Rudija Supeka, Dušice Seferagić, Ognjena

⁸⁶⁵ IVAN ROGIĆ, MIRO A. MIHOVILOVIĆ, *Sociologijska studija novih naselja u Rijeci*, Zavod za izgradnju Rijeke, Rijeka, 1977., knjiga 1, I-XI.

⁸⁶⁶ IVAN ROGIĆ, MIRO A. MIHOVILOVIĆ (bilj. 865), 56.

Čaldarovića ili Dunje Rihtman-Auguštiñ, koji su s većom ili manjom dozom kritike preispitali postignuća jugoslavenskog kolektivnog stanovanja.⁸⁶⁷

Sudjelujući na javnim tribinama Rogić je riječkoj javnosti sumirao nalaze empirijskih istraživanja o stanovanju u visokim soliterima, objašnjavajući psihološke, sociološke i antropološke argumente protiv njihove daljnje ekspanzije, naglašavajući da je riječ o tek prividno štedljivoj tipologiji te da, osim ako se radi o stanovima za probranu populaciju kojoj život na višim katovima neće predstavljati rizičan faktor, neboderska tipologija promašuje svrhu: „*Neboder se pojavio kao poslovna zgrada i to u vrijeme kad je rad dobio korporacijsku strukturu. U stambenu reformu ušao je s konceptom grada s oslobođenim prometnim sistemom. Neboder nije ušteta u prostoru, jer je to samostojeća zgrada s velikim slobodnim površinama, sa skupim apartmanima za samce i male obitelji. Kod nas se, međutim, neboder pojavio u reduciranom obliku. Njegovoj primjeni prišlo se bez kritičke provjere i otud elementi krize kod njegovih stanovnika.*“⁸⁶⁸ Nekoliko godina kasnije Rogić će potpuno eksplicirati metaforu riječkih stambenih tornjeva kao pandana industrijskih okomica – „*stambenih silosa*“ u koje se pohranjuje radna snaga paleoindustrijskoga grada: „*Prateći porast stambene funkcije gradnja nije mogla izbjeći elementarni, osnovni zadatak a to je smještaj radne snage. S tog stanovišta dosadašnja stambena izgradnja može se smatrati uspješnom. Ispunila je tri osnovna uvjeta a to je funkcionalni, morfološki i simbolički. Zbog velikog pritiska radne snage nisu se mogle razviti uravnotežene strukture već se pribjegli velikim stambenim 'silosima' i individualnoj izgradnji čiji su nosioci dvije socijalne grupe (na vrhu i ona koja nije mogla dobiti šansu za ulazak u redoviti postupak dobivanja stana). Tako smo dobili stambeni toranj i, s druge strane, dvojnu individualnu stambenu izgradnju.*“⁸⁶⁹ Istaknutu dihotomiju stambenog tornja i

⁸⁶⁷ Hrvatski (i jugoslavenski) urbani sociolozi bili su vrlo upućeni u najnovije trendove promišljanja socijalne stanogradnje, odnosno sociološki diskurs zapadnoeuropskih i sjevernoameričkih znanstvenika i analitičara, no upravo zbog toga su socijalističku stambenu gradogradnju često tendenciozno prosuđivali prema neadekvatnim parametrima i iskustvima importiranima iz drugih zemalja, ne uzimajući u obzir objektivne razlike u društvenoj, ekonomskoj i političkoj strukturi tih društava u odnosu na jugoslavensko uređenje. Preuveličavanje krize socijalističkih stambenih naselja pridonijelo je njihovoj stigmatizaciji u stručnoj i široj javnosti. Tek nekolicina istraživača, poput Ognjena Čaldarovića ili Dunje Rihtman-Auguštiñ, dala je kredita tada novim naseljima, razumjevši da je stanarima bilo potrebno vrijeme za ostvarivanje identifikacije sa novom stambenom četvrti i modernističkim ambijentom visoke stambene izgradnje., LEA HORVAT, Kriza na papiru? O sociološkoj kritici kolektivnog stanovanja u kasnom socijalizmu, u: *Život umjetnosti*, 2020., 107, 80-93.

⁸⁶⁸ *, Čovjek nije ptica – anketa Naše Rijeke, u: *Naša Rijeka*, 3(1981.), 34, 2.

⁸⁶⁹ *, Riječka stanogradnja traži izlaze – razgovor sa projektantima u Društvu arhitekata, u: *Naša Rijeka*, 2(1980.), 15, 4. Rogić je stambene „silose“ korelirao s industrijskim okomicama u članku iz 1988. godine, citiranom u bilješci 760.

individualne obiteljske kuće, dva dominantna modusa poslijeratne stanogradnje Rijeke, a koji su u smislu standarda privatnosti, socijalne kohezije i podržavanog životnog stila na opozitnim stranama spektra stambenih tipologija, u javnim će se diskusijama prezentirati više puta kao najspornija točka riječke stambene strategije. Polarizacija u dva ekstrema ostavljala je malu mogućnost izbora životnog prostora građanima te, implicitno, siromaštvo stambenih vrsta uzrokovalo je i egzodus na periferiju, pribjegavanje samostalnom rješavanju stambene situacije. Analizirajući odgovore anketiranih stanara novih riječkih naselja, Rogić je došao do (očekivanih) podataka da je najpoželjnija stambena tipologija individualna prizemnica ili jednokatnica (oko 60 %), potom višestambenice do četiri kata (15 %), a tek od 6-14 % bi preferiralo živjeti u soliterima iznad 8 katova.⁸⁷⁰ Statistikom se objašnjava i aspiracija za odseljenjem u predgrađa gdje se može ostvariti ideal stanovanja u obiteljskoj kući: „ (...) predgrađe je, ako ne topijom užitka, onda topijom zdravog života, a grad je mjestom rada i, poradi pratećih učinaka rada, mjesto gdje je zdrav život ugrožen.“⁸⁷¹ Ovaj raskorak između ponuđenog stambenog prostora i želja gradskih žitelja najbolje će vizualizirati riječki slikar i ilustrator Vojo Radoičić u karikaturi objavljenoj 1975. godine u *Novom listu*. (Sl. 6.61.)

Najobimnije istraživanje riječke poslijeratne stanogradnje inicirao je SIZ komunalnih djelatnosti Rijeke 1976. godine, a pod nazivom *Studija stanovanja* publicirano je 1978. godine.⁸⁷² Kako je većinu podataka *Studija stanovanja* crpila iz prethodnog istraživanja novih naselja, Rogić će ponoviti najvažnije uvide apostrofirajući dimenziju industrijskoga grada kao nepoželjnog za stanovanje iz ekoloških razloga: „Želi se otići u samostalnu individualnu kuću, a jako rijetko i u veći stambeni objekt. Ovoj se vrijednosti pridružuju, (...) mir, tišina, čist okoliš, dobre veze s gradom.“; „(...) suburbijski proces se javlja u obzoru jedne situacije gdje ne postoje stambene strategije s onu stranu opreke suburbijske neoboder“; „Razvijanje urbanog tkiva kroz konvencionalnu gradsku kuću ili neoboder, očito reproducira svoju suprotnost, suburbijski bijeg, bilo da se on nadaje kao latentna struktura bilo kao aktualizirani proces. Očito, gradska se kuća prihvaća, podnosi i obitava, suburbijska želi i k njoj se teži.“⁸⁷³ U ovu će se raspravu

⁸⁷⁰ IVAN ROGIĆ, MIRO A. MIHOVILOVIĆ (bilj. 865), knjiga 2, 437.

⁸⁷¹ IVAN ROGIĆ, MIRO A. MIHOVILOVIĆ (bilj. 865), 49.

⁸⁷² Istraživanje je izradio Zavod za izgradnju Rijeke (Razvojno-urbanistički biro), poglavlja su napisali djelatnici Zavoda i vanjski suradnici: Ivan Bagić, Dunja Serdinšek, Ivan Rogić, Anđelko Sladić, Marijan Vejvoda, Draško Bižaca, Ivan Mavrović. Voditelj projekta je bio Ivan Rogić.

⁸⁷³ IVAN ROGIĆ, Neki interpretacijski elementi temeljeni na sociologijskim istraživanjima stanovanja, u: *Studija stanovanja* (bilj. 177), 69-71. O opredijeljenosti riječke stanogradnje za dva ekstremna tipa (neoboder i individualna obiteljska kuća) osim Rogića će javno progovoriti i arhitekt Milan Kolar, ponekad će i zajednički participirati u

uključiti i arhitekt Marijan Vejvoda citirajući britanska, nizozemska i američka istraživanja o neekonomičnosti, pa i društvenoj štetnosti, visoke stambene izgradnje, pozivajući se i na teze knjige *Defensible Space* Oscara Newmana o korelaciji tipologija stambenih naselja sa stopom kriminala i huliganstva, tj. o determinističkom efektu arhitektonskih oblika na ponašanje ljudi. O riječkom „siromaštvu“ stambenih tipologija Vejvoda kaže: „*U slučaju stambene politike i izgradnje dolazi do paradoksalne situacije u pogledu ekonomskih i tehničkih rješenja. Općenito možemo reći da u pogledu urbanog razvoja postoji raskorak između kreacija maštovitih rješenja za potrebe grada i razvoja stvarnih gradskih sadržaja. Mnoga maštovita rješenja nikada se ne ostvare jer bi njihovo korištenje stvorilo neprihvatljiv broj tehničkih poteškoća. Riječka stambena izgradnja paradoksalna je u tome što se prihvaćaju nemaštovita ali i skupa tehnička rješenja. Sve viša stambena izgradnja jedan je od dokaza. (...) iako ne posjedujemo tehničku i ekonomsku organizaciju, odabiremo ekstremna rješenja, tehnički skuplja, koja protiv naše volje rezultiraju neurednim i nehigijenskim naseljima.*“⁸⁷⁴ Za ilustraciju uzima lošu komunalnu uređenost javnih površina naselja Turnić i Gornja Vežica koja drastično smanjuje kvalitetu stanovanja. Stambenim tornjevima suprotstavlja atrijsku formu, do umjerenih trokatnica, koje pružaju intimnost i sigurnost stanovanja uz gotovo jednaku gustoću naseljenosti kao i tornjevi, pa i povratak blokovskoj tipologiji, odnosno odmak od slobodnostojeće izgradnje.⁸⁷⁵ Vejvoda je ovom prilikom artikulirao stajališta koja su riječki urbanisti sporadično javno izražavali, ali nije im polazilo za rukom ostvariti pomake u stambenoj praksi. Tako je Zdenko Sila u *Novom listu* 1970. godine hvalio tip jednokatnica u nizovima s manjim vrtovima ispred i iza kuće, ili s unutrašnjim vrtovima-atrijima, naspram neracionalnijih slobodnostojećih obiteljskih kuća kojima, zbog velike potrošnje prostora i komunalija, nije mjesto u gradskim uvjetima stanovanja.⁸⁷⁶

Draško Bižaca dijelio je mišljenje s kolegama izjavljujući: „*Činjenica je da postojeći tipovi stanovanja podrazumijevaju krajnosti, ili dosadašnju poluilegalnu individualnu izgradnju ili oblakodere koji nisu primjereni topografiji riječkog područja, tako da na nekim punktovima možemo govoriti o čak ekscenim slučajevima.*“⁸⁷⁷ Smatrao je da bi stambeni tornjevi trebali

novinskim anketama., MILAN KOLAR, Značaj provedbenih urbanističkih planova, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 93, 6-7., D. KOJIĆ, Da – uz određene uvjete, u: *Novi list*, 14. i 15. 1. 1978.

⁸⁷⁴ MARIJAN VEJVODA, (bilj. 707), 124.

⁸⁷⁵ MARIJAN VEJVODA (bilj. 707), 113, 126-127.

⁸⁷⁶ ZDENKO SILA, Rubrika Mi o prostoru, odgovor na pitanje Z. Vlašića iz Rijeke, u: *Novi list*, 6. i 7. 6. 1970.

⁸⁷⁷ LJILJANA DOMIĆ, (De)humanizacija grada, u: *Novi list*, 25. i 26. 3. 1978.

dosizati maksimalno od 12 do 16 katova, a prigradska područja planirati kao stambene enklave kuća u nizu i atrijskih sistema 2-4 kata visine. Ova taktika urbanizacije riječkog prstena već je bila ugrađena u prostornoplanske dokumente ili se provodila, primjerice, u stambenom naselju Brodogradilišta 3. maj u Čikovićima u Kastavštini, kako bi se u isti mah prevenirala potrošnja prostora neplanskom (bespravnom) izgradnjom te sačuvala autohtonost povijesnih urbanih aglomeracija i tradicionalni, primorski tip stanovanja. Podsjetimo da je za izložbu *Stan danas sutra* 1962. godine Bižaca pripremio projekt 16-katnog tornja smatrajući da bi to trebao biti riječki maksimum, a potkrijepio ga je i izračunima ing. Sergija Kambara, kolege u Gradskom fondu za stambenu izgradnju, da se preko te katnosti značajno povećavaju troškovi vodovodnih instalacija (zbog upotrebe hidrofora).⁸⁷⁸ U *Studiji stanovanja* Bižaca se također okomio na (pre)visoke neboderske realizacije: „Dodajmo k tome da su visine stambenih tornjeva u Rijeci u pravilu zavisile gotovo isključivo od trenutne opremljenosti građevinske operative, pa su se te visine vrlo često diktirale prilikom izrade urbanističkih rješenja, a još češće dodavali katovi nakon odobrenih provedbenih urbanističkih planova. I opet je za taj slučaj dobar (u negativnom smislu) primjer naselja Krimeje, ali i Podmurvica, Rastočina i Kozale.“⁸⁷⁹ Kao i Rogić, neuvijeno sugerira da je riječku „nebodersku maniju“ potpirivala nužnost otplaćivanja i amortizacije skupe građevinske mehanizacije te da su urbanistički planovi rađeni pod pritiskom interesnih krugova. Prostorni planovi su podešavani i zbog prikrivanja odgovornosti komunalnih tijela za loše gospodarenje gradskim zemljištima, Bižacinim riječima: „ (...) komunalna privreda zbog svoje (ne)organiziranosti, posebno u pomanjkanju pravovremene pripreme zemljišta za izgradnju, vršila snažne pritiske da se urbanističko planiranje podredi 'realnosti' (zna se kakvoj!). (...) I planovi koji su proizlazili iz takve situacije bili su loši, pa su

⁸⁷⁸ O toj epizodi još je dodao: „Nažalost, ni njega ni mene nisu poslušali oni koji su na Podmurvicama izgradili nekoliko stambenih tornjeva s čak 25 i 29 katova, pa se Rijeka jedno vrijeme 'dičila' da ima najviše stambene objekte u Hrvatskoj (ili čak i u Jugoslaviji?). Ne ulazeći u tehničko-ekonomske probleme, protiv te visine dovoljno će reći svi oni koji su se barem jednom 'provozali' liftom od prizemlja do 29. kata i kad su, nakon neugodno duge vožnje, izašli iz lifta i došli do balkona ili lođe i 'bacili' pogled dolje.“, DRAŠKO BIŽACA (bilj. 529), 214.

⁸⁷⁹ DRAŠKO BIŽACA (bilj. 177), 204. Drugom prilikom ovako je formulirao, opsežnije: „(...) u Rijeci su svi usvojeni planovi novih naselja u kraćem vremenu doživljavali brojne reambulacije i dopune koje najčešće nisu bile inicirane stvarnim promjenama i potrebama života stanovnika (...) nego u prvom redu neefikasnošću svih sudionika u pripremi i opremanju zemljišta, pa se od reambuliranih planova tražilo da 'spašavaju situaciju'. To je zapravo značilo: smanjiti slobodne i zelene površine, smanjiti (planirane) javne i prateće sadržaje, a povećati broj stanova ubacivanjem novih zgrada (uglavnom nebodera), podizanjem broja katova na lokacijama iz prvobitnog plana, smanjivanja opsega rušenja starih kuća i ubacivanjem nove individualne zamjenske izgradnje na ranije planiranim zelenim, rekreacijskim ili drugim javnim površinama.“, DRAŠKO BIŽACA, *Razvojni problemi Rijeke*, rukopis, 1986., citirano prema: SRĐAN ŠKUNCA (bilj. 211), 188.

*i oni povratno djelovali na samu komunalnu pripremu i pripremu uređenja zemljišta.*⁸⁸⁰ Draško Bižaca se, stoga, našao u situaciji da je svega nekoliko godina nakon izrade provedbenih planova pojedinih naselja te potpisivanja naknadnih izmjena, iste morao dezavuirati kao instrumente manipulacije i prinude u, kako je već primijećeno, pomalo šizofrenoj ulozi njihovog kreatora, provoditelja i kritičara.

U medijima se prije eskalacije problema stambenih visokokatnica 1978./1979. godine rijetko problematiziralo uplitanje političkih struktura ili građevinskih lobija u urbanističko planiranje. Izniman je slučaj naselja Podmurvice koje je čestim reambulacijama zadobivalo sve više konture izazvavši i frustraciju mještana usmjerenu prema urbanističkim službama. Kada je buknuo tzv. „neboderski rat“ oko zemljišta između stambenih blizanaca s južne strane Čandekove ulice te je Mjesna zajednica zatražila objašnjenje nadležnih, novinari su dobili apatičan odgovor: *„Urbanisti su objasnili da radne organizacije i građevinska poduzeća na njih vrše pritisak, jer stanovi goruće trebaju, urbanistički se planovi zbog zadovoljavanja šume zakonskih propisa, teško, naporno i zato sporo dovršavaju – i oni su prisiljeni u planove ucrtavati već izgrađene nebodere.*⁸⁸¹ Dva desetljeća nakon što su Zdenko Kolacio i Zdenko Sila razložili temeljne propozicije vertikalnoga rasta Rijeke, odnosno inaugurirali urbanističku paradigmu koja pomiruje prirodnu topografiju, graditeljsku baštinu i zahtjeve suvremenog života, postalo je evidentno da gradski urbanisti nisu uspijevali u svojim rukama držati konce prostornog razvoja grada, već su se morali (pre)često povinovati višim silama, retroaktivno sankcionirajući svojevrijedno postavljenu katnost stambenih novogradnji, pristati na visinske ekstreme i posljedično preveliku gustoću naseljenosti u određenim dijelovima grada. Prateći previranja oko visoke stanogradnje u Rijeci, Kolacio je u intervjuu za Radio Beograd u studenome 1979. godine osjećao potrebu da komentira događanja, pa i odgovornost da još jednom obrazloži viziju koja je stajala iza protežiranja toranjske tipologije, ali i da se ogradi od kurentnih devijacija i zloraba iste, ne samo u Rijeci, već i u drugim sredinama: *„U Rijeci sam već u početku intenzivnijega građenja ukazivao da će biti nužno na takvom terenu i na veličini koja nam se pruža, otići u visinu, pa i na uštrb nekih – već spomenutih – nedaća takvog usmjerenja. (...) Kod urbanističko arhitektonskih karakteristika Rijeke valja istaći da je kod ovoga grada svakako opravdana tendencija građenja u visinu. Tu je kraški teren sa jakim*

⁸⁸⁰ DRAŠKO BIŽACA, Neboderi koje nismo htjeli, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 5-6, 17.

⁸⁸¹ M. PILEPIĆ, Gradimo li – humano?, u: *Novi list*, 15. i 16. 3. 1975.

kosinama, pa i vrtačama, a nije jeftina niti izgradnja nižih stambenih kuća. No tu je i činjenica da svatko tko živi pokraj mora želi da barem iz jedne prostorije svoga stana ima pogled na more, na Kvarner i Učku. Zbog toga je i panorama Rijeke najljepša sa mora, u prilazu gradu brodom. (...) Pa ipak, izgleda mi da najveći nesporazumi nastaju i da do drastične dehumanizacije dolazi kod onih slučajeva kada projektant želi da stambenu zgradu upotrebi kao neki orijentir u panorami grada, kao simbol u njegovoj strukturi itd. Tada su ljudi, obitelji sa djecom ili bez njih, prisiljeni da žive u 20., 25. ili 30. katu i da vise kao oblak nad gradom, kada struje nema. Mi pravim podacima ne raspoložemo što znači odživiti život u takvim objektima i na tim visokim etažama.“⁸⁸²

Svoje mišljenje na stranicama *Novog lista* iznio je i Neven Šegvić, pozvan od uredništva vjerojatno jer je kao projektant *Borbinom* nagradom ovjenčanog Muzeja revolucije pokraj Guvernerove palače bio dobro poznat lokalnoj javnosti. Zalažući se za pomirljivi, srednjostrujaški smjer, upozorio je kako bit tekuće rasprave nije dati kategorički sud za ili protiv toranjske tipologije, već pronaći „kompromis između humaniteta i tehnicizma“, koji će prema strožim propisima u pripremi, biti postavljen principijelno na 8-12 katova, a veće visine bit će rezervirane za prostorne akcente kad to bude tražila urbanistička kompozicija. Konstatira da, iako su poslijeratnom normalizacijom stambenih tornjeva poremećene tradicionalne siluete mnogih gradova, to nije razlog za odbacivanje tipologije, nego njenu odgovornu primjenu u određenim uvjetima, prema povijesnoj formaciji gradova i suvremenim tehničko-ekonomskim normama. Kako dodaje: „*Uostalom, baš u Rijeci na nekim lokacijama neboderi odlično 'pristaju' uz prirodnu konfiguraciju, a na drugima 'smetaju oku'.*“ Smatrao je da nezadovoljstvo stanara nebodera proizlazi iz zapostavljanja dopunskih sadržaja u naseljima – kulturnih, zdravstvenih, prosvjetnih institucija koja „*grad čine gradom*“, više nego iz samih arhitektonskih karakteristika, odnosno „*svo zlo ne potječe iz mnogo katova*“.⁸⁸³

⁸⁸² Arhiv arhitekta Zdenka Kolacija, Transkript intervju za Radio Beograd, snimljen 15. 11. 1979., voditelj: Miloš Jevtić, str. 21, 42, 46.

⁸⁸³ D. KOJIĆ, Nije sve zlo u neboderima, u: *Novi list*, 4. i 5. 3. 1978.

6.7.3. Tornjevi i ekonomija građenja – argumenti za promjenu paradigme

Nakon podbačaja petogodišnjih planova stanogradnje uvijek bi se nastojalo, manje ili više objektivno, detektirati uzroke neproduktivnosti. Sredinom 1970-ih godina vrtoglavi rast cijene stambenog kvadrata usredotočio je polemiku na pitanje ekonomičnosti stambenih tipologija, što će se pokazati kao ključan argument za reduciranje katnosti stambenih novogradnji krajem istoga desetljeća. Božidar Hlača, ravnatelj Stambenog poduzeća, za usporevanje društvenog stambenog sektora nije okrivio inherentne karakteristike toranjske tipologije, smatrajući da je ipak nepovoljno da zauzima većinski udio u ukupnoj izgradnji, već je ukazao da na konačne troškove utječe čitavi dijapazon faktora – od nedoraslosti građevinskih i obrtničkih poduzeća, skupih ugradbenih uređaja (dizala, centralno grijanje), ali i širih ekonomskih prilika, poput inflacije, pogoršanje uvjeta stambenog kreditiranja itd., zbog čega se umanjuju ili gube prednosti visokih stambenih zgrada, prvenstveno racionalizacija gradskog zemljišta i komunalija.⁸⁸⁴ Naravno, kao jednom od čelnika riječkog komunalnog sustava bilo mu je stalo potencijalnu krivnju prebaciti iz domene svoje ingerencije u širi gospodarsko-politički kontekst. Međutim, analiza ekonomistice Dunje Serdinšek u *Studiji stanovanja* utvrdila je nedvojbeno da uređenje građevinskog zemljišta čini preveliki udio u cijeni stana u usporedbi s drugim gradovima, dakle, da se djelomično nefunkcioniranje društvene stanogradnje može pripisati komunalnim službama koje nisu uspijevale opremiti dovoljno lokacija za zadovoljavanje potražnje, pa i sustavnijim, odgovornijim radom kompenzirati negativnosti geografskih uvjeta riječkog područja.⁸⁸⁵ Autorica je za stagnaciju riječke stambene privrede pronašla koloplet različitih čimbenika, pa čak i u pozitivnoj tendenciji povećanja prosječne površine realiziranih stanova u tržišnom periodu. Premda podaci osciliraju iz godine u godinu, dobar pokazatelj trenda bila je usporedba udjela trosobnih i četverosobnih stanova u ukupnoj produkciji koja se kretala između 5,8 % 1963. godine i 58,7 % 1971. godine. To ujedno znači da se ulaganjem istih sredstava dobivao manji broj stambenih jedinica, čime se nije rješavala permanentna deficitarnost stambenog prostora.⁸⁸⁶ No, najvažnija spoznaja ticala se smanjenja tempa zbog forsiranja visoke stambene izgradnje, tj. stambenih tornjeva, koji se sporije dovršavaju od tipologija niže katnosti zbog tehnološke nedoraslosti građevinske operative, neusklađenosti

⁸⁸⁴ MARIO BARAK, Nisu samo neboderi krivi, u: *Novi list*, 27. 1. 1976.

⁸⁸⁵ DUNJA SERDINŠEK, Organizacijsko-tehničke i financijske karakteristike dosadašnje stambene izgradnje u Rijeci, u: *Studija stanovanja* (bilj. 177), 30.

⁸⁸⁶ DUNJA SERDINŠEK (bilj. 885), 19, 21, 22.

građevinskih i zanatsko-instalaterskih tvrtki, neuključivanja građevinara u pripremu provedbenih urbanističkih planova (kako bi funkcionirali za određeni tehnološki sistem), neriješenih imovinsko-pravnih odnosa, raštrkanosti gradilišta itd. Konkretno, Serdinšek navodi kako je 1966. godine odnos između broja završenih i nezavršenih stanova bio 1:2,1, dok je 1973. godine iznosio 1:3 što znači da se prijelazom na visoku stanogradnju znatno produžio rok građenja, pa time i umnožili ostali (financijski i socijalni) problemi.⁸⁸⁷ Visoka cijena stana posljedica je nedovoljno promišljene stambene strategije koja je građevinski sektor gurnula u podizanje visokokatnica, bez adekvatne mehanizacije, elaboracije rashoda i suodlučivanja u urbanističkim planovima. Osim ove analize lokalne situacije, na ekonomsko razračunavanje s visokom stanogradnjom utjecao je i prijelomni doktorat Midhata Aganovića *Korelativni odnos urbanističkih, tehničkih i ekonomskih parametara u programiranju stambenih naselja*, obranjen na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu krajem 1975. godine. Tada na funkciji direktora Zavoda za komunalnu izgradnju Sarajeva, Aganović je dao intervju u *Novom listu* u kojem je, iz svojeg istraživanja na polju ekonomije projektiranja i građenja, predočio podatke koji su najviše zanimali čitatelje i stručnu zajednicu. Nedvosmisleno se založio za preorijentaciju stanogradnje na četverokatne objekte, gdje god je to moguće, jer su po svim karakteristikama bile optimalno rješenje: imaju najmanju cijenu izgradnje po kvadratnom metru, kao i prihvatljivije troškove eksploatacije, investicionog i tekućeg održavanja.⁸⁸⁸

Usljed najžešće difamacije stambenih tornjeva 1978. godine odjeknuli su podaci koji je podastro Klement Miculinić, a koji su potvrdili nalaze istraživanja i Aganovića i riječkih ekonomista. Na primjeru naselja Malonji, građevnog sredstvima iz Fonda solidarnosti, Miculinić je utvrdio da je metar kvadratni stambenog prostora u 16-katnim tornjevima autora Zvonka Žigmana bio za gotovo 30 % skuplji nego u njegovim četverokatnicama te je konstatirao da taj podatak ukazuje na dva promašaja: „Prvo da smo ljude smjestili u nekakve

⁸⁸⁷ DUNJA SERDINŠEK (bilj. 885), 24, 29.

⁸⁸⁸ B. ŠULJIĆ, Stanovi mogu biti jeftiniji, u: *Novi list*, 13. i 14. 3. 1976.

Midhat Aganović disertaciju je temeljio na uzorku 31 stambenog naselja u Sarajevu prikupljajući i analizirajući podatke o fizičkim i tehničkim karakteristikama zgrada, urbanističkom rješenju naselja, pa i topografiji terena na kojem su građena (na ravnom ili pokrenutom), cijeni komunalnog uređenja zemljišta, tehnologiji izgradnje, itd. Tako je došao do spoznaja o ekonomičnosti pojedinih stambenih tipologija. Zanimljiv je njegov uvid da cijena stambenog kvadrata raste do 13. kata, ali nakon te visine prestaje biti bitan faktor, tj. značajnije se ne povećava, kao i trošak investicionog održavanja u odnosu na visinu, iako su i dalje znatno skuplji nego kod nižih objekata (13-katnica za oko 14 % skuplja od 4-katnica.), KONSTANTIN VUJOVIĆ, Jedan istraživački rad vredan pažnje, u: *Komuna*, 19(1976.), 3, 59-63.

*kutije i tako isključili svaki integritet stanovanja a s druge strane takvo stanovanje plaća se 30 posto skuplje.*⁸⁸⁹ Miculinić nije nikada krio svoju naklonost prema tipologijama niže katnosti, dapače, u GP Jadran je u nekoliko navrata pokušavao i zasnovati program masovne proizvodnje obiteljskih kuća, te je koju godinu kasnije, s pozicije predsjednika Društva arhitekata Rijeke, jasno izrazio svoj stav: „*Osobno, međutim, smatram da neboderi nemaju svog opravdanja, pogotovo ne i ekonomskih aduta, jer su pri gradnji nebodera postroženi svi kriteriji. (...) Zato bih nebodere dopustio samo ondje gdje gradski gabarit zahtijeva vertikalu. (...) Stanovanje u neboderima sociološki je fenomen – to su otuđeni ljudi. Gdje će se ti ljudi skupiti, naći, popričati. Ako smo već gradili te silne nebodere u Rijeci morali smo ih povezati svim mogućim sadržajima. A mi? Mi smo samo 'načavljali' Rijeku!*“⁸⁹⁰ Drugim riječima, skupa stambena tipologija ostavila je manje financijskih sredstava za kompletiranje naseljskih sadržaja, tj. koncentracijom na stambene tornjeve vršila se stanogradnja nauštrb gradogradnje. Tadašnji generalni direktor GP Primorja Stjepan Citković potvrdio je Miculinićeve navode, naime, interne analize poduzeća također su potvrdile diskrepanciju u troškovima visoke i niske stanogradnje. Visoki tornjevi su predstavljali opterećenje za njihove radne kapacitete: zahtijevaju veće zaštitne mjere na gradilištu, kompleksnu metodologiju i tehnologiju građenja, a kašnjenjem obrtničkih radova isporuke objekata se protežu i na 22 mjeseca, zavezujući kapital poduzeća.⁸⁹¹ No, Citković je s pravom primijetio da se Rijeka usvajanjem GUP-a opredijelila za visoku stanogradnju te su se u trenutku realizacije najviših stambenih objekata počele nenadano preispitivati njegove temeljne zasade, što je stopiralo provedbu operativnih planova poduzeća. Kako tvrdi: „*Nismo izvršili taj plan zato što smo usvojeni GUP doveli u pitanje sa stajališta visoke i niske izgradnje, i što udruženi rad koji ima novaca neće prionuti uz visoku stambenu izgradnju. To su defekti koji mogu Rijeku, što se stambene izgradnje tiče, dovesti u katastrofalnu situaciju. I to ne građevinarstvo nego grad u cjelini.*“⁸⁹² Referirao se na već opisan slučaj „visokog“ Krnjeva kada su radne organizacije, uslijed stručnih dvojbi i prepirki, odbile uložiti sredstva u prihvaćeni plan naselja, stavljajući cijeli sustav društveno usmjerene

⁸⁸⁹ *, Gradimo najskuplje stanove, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 4, 4.

⁸⁹⁰ *, Urbanizam i arhitektura plaćaju danak diktatu, u: *Naša Rijeka*, 3(1981.), 28, 8-9.

Klement Miculinić je u ovom razgovoru bio prilično samokritičan, s obzirom na svoj dugi staž u upravljačkim strukturama: „*To je ono naše vražje špažičarenje i neimanje sredstava. I sam sam jedan od sukrivaca, ali tako smo morali raditi. Turnić i Ogranak, Ulica Drage Gervaisa – to je urbanizam po diktatu! Na žalost, tako gradimo i sada. Vežica je, recimo, šesnaest godina morala čekati na prvi javni objekt – robnu kuću. Zatajila je sveukupna organizacija.*“

⁸⁹¹ VLADIMIR JUGO, Građevinari nisu jedini 'grešnici', u: *Novi list*, 29. 11. 1979.

⁸⁹² *, Gradimo najskuplje stanove, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 4, 5.

stanogradnje pod znak pitanja. Kako navodi, GP Primorje je od toga pretrpjelo nemalu materijalnu štetu: pripremili su se za izvedbu Krnjeva uloživši u specijalne dizalice koje sad moraju aktivirati na nižim objektima, a gubitak dohotka nadoknađivati su licitacijom za angažmane izvan Rijeke, od Ilirske Bistrice do Crne Gore.

6.7.4. Epilog

Nagli zaokret u stambenoj politici, o kojem je progovorio direktor GP Primorja, ostavio je gorak okus građevinarima, a u javnosti potencirao sumnje u sposobnost dugoročnog planiranja komunalnog sustava grada. U vremenskom rasponu od donošenja GUP-a 1974. godine do objave *Studije stanovanja* i pokretanja javne kampanje *Da ili ne za stambene nebudere* u *Novom listu* u siječnju 1978. godine, javno mnijenje je učinilo *salto mortale*: divljenje visokim stambenim tornjevima kao refleksima društvenog i tehnološkog napretka ustupilo je mjesto poricanju njihove humanističke, ekološke i ekonomske vrijednosti. U Rijeci se to odigralo u vratolomno kratkom roku, ali opet u suglasju s promjenama na nacionalnom i saveznom planu. Do lokalnih vijesti nisu dopirala stručna savjetovanja i radovi koji su s različitih aspekata tretirali problem optimalne katnosti višestambenih zgrada, osim već spomenute disertacije Aganovića, ali je *Novi list* izvijestio o odluci pulskih vlasti o snižavanju stambenih novogradnji, a Stevan Jovanović, direktor Zavoda za planiranje razvoja Beograda, iznio je planove ograničenja stambenih investicija na deset katova do 1985. godine, jer su se i u glavnom gradu federacije građani plebiscitarno izjasnili za nižu katnost, a ekonomske analize razbile uvriježeno mišljenje da je jeftinija visoka stanogradnja.⁸⁹³ Neven Šegvić je također nagovijestio da se u Zagrebu sprema stroži legislativni okvir koji će, prvenstveno iz sigurnosnih razloga, stambene visokokatnice limitirati u visinskim gabaritima, te su posljednji visoki tornjevi, jednako kao i u Rijeci, realizirani do početka 1980-ih godina.⁸⁹⁴ Premda se Rijeka često

⁸⁹³ R. RADOŠEVIĆ, Pula „skraćuje“ nebudere?, u: *Novi list*, 18. i 19. 12. 1978., *, Rez kod desetog kata, u: *Novi list*, 4. i 5. 3. 1978.

⁸⁹⁴ Zagreb je već 1968. godine izdao Smjernice za primjenu tehničkih i sigurnosnih mjera kod projektiranja i izvedbe visokih objekata koje su još postrožene 1974. godine te je zabrana gradnje visokih zgrada bila logična posljedica sve zahtjevnijih propisa, naročito u pogledu sigurnosti od požara., HRVOJE DAVIDOVSKI, Propisi, normativi i standardi kao regulator kvalitete u praksi projektiranja i izgradnje stana, u: *Iskustva 1980: Kriteriji kvalitete stana i stanovanja*, materijali znanstveno-stručnog skupa, Fakultet građevinskih znanosti Građevinskog instituta, Zagreb, 20. i 21. 11. 1980.

komparirala sa Splitom, uglavnom zbrajajući svoje (stambene) pogreške, a uzdižući program Splita 3, u ovoj prilici se nije razmatralo splitsko iskustvo sa stambenim tornjevima, možda i stoga što je nakon „herojskih“ primjera arhitekata Fabrisa, Kovačića, Gotovca, Radića, Vitića i dr., ova tipologija od sredine 1970-ih ostvarivala manje stručno hvaljene i popularizirane rezultate.⁸⁹⁵ U svakom slučaju, u *Novom listu* je tematika visokih stambenih tornjeva pretresena iz različitih uglova, zatražene su izjave kompetentnih stručnjaka i osoba na rukovodećim položajima, ali i „običnih“ građana, organizirane su ciljane tribine i anketni intervjui te, ako je nešto ostalo nedorečeno ili prešućeno, to je zasigurno krimen samih sugovornika koji ili nisu smatrali bitnim građanima tumačiti pozadinu funkcioniranja gradske stambeno-komunalne privrede, ili nisu osjećali da mogu slobodno govoriti o navedenom problemu.

Novinske vijesti, ponekad slikovitih, bombastičnih ili (crno)humorističnih naslova, poput *NE-stambenim neboderima!*, *Stanari – „planinari“*, *Pješke uz liftove!*, *Sa sićevima na 25. kat!*, *Ljudski životi najdragocjeniji*, *Granica visini zbog viših ciljeva*, itd., bili su uvertira u pravnu artikulaciju moratorija na visoku stambenu izgradnju. (Sl. 6.62. a, b) Aktualni gradonačelnik Rijeke Vilim Mulc javno je priznao da je nastavak stambene eksploatacije užeg gradskog područja, umjesto aktiviranja druge i treće faze GUP-a (plansko širenje u predgrađa i utemeljenje satelitskih naselja) bila pogrešna strategija, kao i oslobađanje visinskih limita stambenih tornjeva bez potporne infrastrukture: „Do sada smo se ipak zavaravali da je stambena izgradnja jeftinija ukoliko je postavljena na nekakvu postojeću infrastrukturu. To je bio razlog što smo gradili u visinu umjesto u širinu. Posljedice toga su velike i na to svi građani reagiraju. Urbanističkim planovima, pa i lokacijom pojedinih objekata zapravo pomalo upropaštavamo izgled grada. Izvršili smo preveliku koncentraciju stanovanja na pojedina područja i na taj način dehumanizirali stanovanje. Ne samo da smo stanara uselili na dvadeset i peti kat, nego nema ni potrebnog prostora za djecu i ostale potrebne prateće objekte a nedostaju i parkirališta.“⁸⁹⁶ U lipnju 1979. godine pripremljena je izmjena GUP-a koju je u studenome usvojila Skupština općine Rijeka pretočivši je u službenu Odluku o prestanku gradnje visokih stambenih objekata. Od tada su se na užem gradskom području (Zamet, Stari

Stambeno-poslovni toranj Josipa Frankola i Branka Kincla u naselju Klaka, dovršen 1983. godine, bio je posljednje zagrebačko ostvarenje u ovoj tipologiji do *revivala* 2010-ih godina., *, Godišnja izložba arhitektonskih ostvarenja u SR Hrvatskoj 1983., u: *Čovjek i prostor*, 31(1984.), 373, 18.

⁸⁹⁵ Posljednji, i manje poznati, splitski stambeni tornjevi izgrađeni su na Kmanu (Čedomil Rendić, 1973./1974.) i na Kocunaru (Spaho Šeremet, 1976.-1978.), DAROVAN TUŠEK (bilj. 8), 211, 224.

⁸⁹⁶ *, Iscrpno o nekim riječkim problemima, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 3, 2.

grad i Sušak) mogle odobriti stambene investicije do najviše 9 katova, na temelju posebnog obrazloženja, a stambeno-poslovne do 16 katova, no više etaže morale su služiti samo u potonju svrhu. Izvan ove zone visinska granica je dodatno snižena na 3-5 katova, kako bi se urbani prostor postepeno rasplinuo u rahlije izgrađena predgrađa s prevladavajućom individualnom izgradnjom.⁸⁹⁷ Rijeka je tako, u burnom obračunu, stavila točku na i razdoblju dominacije visokih tornjeva, istovremeno odbacujući i plan „visokog“ Krnjeva, te okrećući povijesno sat unatrag, na visinski medijan koji je prevladavao do ranih 1960-ih godina i koji će biti lišen visinskih krajnosti za stambene investicije.

⁸⁹⁷ M. Č., Samo do 16 katova, u: *Novi list*, 6. 6. 1979., M. ČOSO, „Stop“ visokim stambenim objektima, u: *Novi list*, 9. 11. 1979.

7. ZAKLJUČAK

Predmet istraživanja doktorske disertacije bila je društvena stanogradnja u Rijeci nakon Drugoga svjetskoga rata, u užem smislu dominacija tipologije stambenog tornja i visoke stambene izgradnje, u širem okviru promjena visinskog profila Rijeke kao rezultat ovog procesa. Uvodno je postavljena definicija stambenog tornja, povijesna geneza tipologije i pregled riječkog stambenog graditeljstva od 1800. do 1945. godine, kao preduvjet za obradu stambenog fonda promatranog razdoblja, a potom kronološki prezentiran razvoj riječke stanogradnje od 1945. do 1980. godine sljedeći zakonske i administrativne promjene jugoslavenske stambeno-komunalne privrede.

Stambeni toranj definiran je kao samostojeća višestambena građevina karakterističnog oblika volumena (visina preteže nad ostalim mjerama), s jednim sustavom vertikalne distribucije korisnika, obično kombinacije stubišta i dizala, uz mogućnost postojanja sekundarnih stubišta u svrhu protupožarne zaštite. Tlocrtna osnovica najčešće je kvadratnog, pravokutnog, H, T, Y, kružnog ili poligonalnog oblika. Uključene su i prijelazne forme, tzv. tornjevi-kockice, koji zbog sažetog tlocrtnog otiska zadovoljavaju kriterije stambenog tornja već pri visini od četiri ili pet katova, a u poslijeratnom periodu su vrlo čest tipološki odabir zbog svoje ekonomičnosti, stambenih kvaliteta te prilagodljivosti različitim uvjetima terena i orijentacijama. Premda se mogu pronaći pojedini povijesni predšasnici, stambeni toranj je arhitektonska forma 20. i 21. stoljeća *par excellence* jer, zbog povišene katnosti i opsluživanja velikog broja stambenih jedinica, svoju rasprostranjenost duguje napretku sofisticiranih građevinskih i tehnoloških rješenja. Visoke zgrade modernog doba najprije su bile rezervirane za poslovnu namjenu (neboderi Chicaga i New Yorka podizani od 1870-ih godina rodonačelnici su trenda), potom su migrirali u hotelsku te tek od 1930-ih godina u stambenu funkciju kada se realiziraju prvi primjerci stambenih tornjeva u SAD-u i Europi. Visoka stambena izgradnja, prvenstveno u vidu visoke stambene lamele i tornja, najsnažniju će promociju doživjeti u promišljanjima međuratnih arhitekata okupljenih oko CIAM-a. Percipirana je kao urbanistički pragmatičan i ekonomski priuštiv instrument ublažavanja stambene krize industrijskih gradova, no predmnijevaju se i estetsko-simboličke kvalitete visokih arhitektonskih struktura kao dokaz društvenog progresa baziranog na znanosti i tehnologiji. Nazori međuratnih protagonista modernog pokreta u punoj mjeri će se ostvariti nakon Drugoga svjetskoga rata kad, uslijed ratnih razaranja i pojačane urbanizacije, visoke stambene tipologije postaju sveprisutne u

„zlatnim“ desetljećima socijalne stanogradnje europskog Zapada i Istoka, ali i globalno, najčešće u sprezi s pojednostavljenim (pa i banaliziranim) tumačenjima CIAM-ovske formule urbanizma stambenih naselja. U diseminaciji tipologije važnu je ulogu imao utjecajni švedski tip tornja koji se proširio u Veliku Britaniju te potom cijelu Europu (tzv. *punkthus*, engl. *point block*), te prototipovi toranjskih varijanti izgrađeni u ogednoj četvrti Hansaviertel u Berlinu za potrebe međunarodne izložbe *Interbau* održane 1957. godine. Nakon snažnih kritika masovne stanogradnje tijekom 1960-ih i 1970-ih godina, uglavnom potkrijepljenih sociološko-psihološkim argumentima, trend se okreće prema drugačijim stambenim konfiguracijama, pa i tipologijama niže katnosti, praćeno paralelnim smanjivanjem državne intervencije u stambeni sektor u brojnim zapadnoeuropskim državama. Novi uzlet stambeni tornjevi doživljavaju od 1990-ih godina kao luksuzni oblik stanovanja u svjetskim metropolama (supervisoki tornjevi preko 200 metara najfascinantniji su dio produkcije), iako im popularnost raste i zbog suvremenog *revivala* stambenih vrsta koje osiguravaju visoku gustoću naseljenosti uz postizanje ciljeva ekološke održivosti gradova.

Istraživanje je počivalo na nekoliko hipoteza koje su determinirale metodologiju, obujam istraživanja te strukturu i način elaboracije rezultata. Prva pretpostavka bila je da Rijeka nasljeđuje sklonost visokoj stambenoj (i ostaloj) izgradnji iz prethodnih faza urbanog razvoja te da je, stoga, predodređena nadmašiti dosegnute visinske gabarite u poslijeratnim desetljećima. Na temelju znanstvenih i stručnih radova koji su obradili urbanističku i arhitektonsku povijest Rijeke i Sušaka 19. stoljeća i prve polovine 20. stoljeća, utvrđeno je da se snažnija transformacija obaju obala Rječine događa od 1870-ih godina potaknuta društvenopolitičkim reperkusijama sklapanja Austro-ugarske nagodbe koja će Rijeku pretvoriti u pomorsko-trgovački emporij, a Sušak u stambeno predgrađe ekonomski moćnijeg susjeda. U vrijeme mađarskog Provizorija u Rijeci će se realizirati monumentalne građevine javne uprave i školstva, poslovne palače, hoteli i industrijski objekti koji su dimenzionirali i artikulirali gradsko tkivo i vizure. Urođene prostorne kontradikcije *corpusa separatuma* stvorit će umjetnu oskudicu građevinskog terena pospješujući razvoj špekulacije nekretninama te će medijan stambene ponude činiti visoke najamnice historicističkog i secesijskog stila dosežući često pet do sedam iskoristivih etaža, ponekad i više (slučaj „neboderske“ kuće Fabich u ulici Pomerio, Emilio Ambrosini, 1910.), uz realizaciju visokih stambeno-poslovnih interpolacija na Korzu – hotela *Royal* (E. Ambrosini, 1906.) i kino-teatra *Corso* (Francesco Mattiassi, 1913.). Istodobno, središte Sušaka izgrađuje se stambeno-poslovnim blokovima umjerene katnosti, uz upečatljivu

impostaciju hotela *Kontinental* duž riječne obale (Mate Glavan, 1886.), dok se atraktivna područja Bulevarda i Pećina rezerviraju za rahliju stambenu izgradnju u stilu vrtloga grada, kodificiranu i građevinskim pravilnicima. Tijekom 1930-ih godina riječka i sušačka općina, razdvojene državnom granicom na Rječini, proširuju repertoar tipologija i namjena visokokatnica značajnim investicijama privatnog i gradskog karaktera. Hotelski toranj Narodnog doma u Sušaku (Sušački neboder, Josip Pičman i Alfred Albini, 1935.-1941.) te visoka kuća Albori (Riječki neboder, Umberto Nordio, 1939.-1942.) svrstali su ih među rijetke europske gradove koji su se mogli podičiti modernističkim gradnjama u visinskom rangu od 50 metara, dok će „visinski strop“ središta Rijeke redefinirati i ugrađene kuće u ulicama Fiorella La Guardije i Blaža Polića te izvanredni Mali neboder u Ciottinoj (Raoul Puhali, 1939./1940.), kao i visoki stambeni kompleks građevinske tvrtke Oberziner-Zampieri pokraj gradske tržnice (Agnolodomenico Pico, 1934.-1936.). Fenomen visoke stambene izgradnje tako je upisan u gensku šifru moderne Rijeke već početkom 20. stoljeća, a osnažen kasnijim zahvatima, iznimnima i u europskim okvirima.

Prvo poratno desetljeće obilježeno je političkim previranjima, administrativnim spajanjem Rijeke i Sušaka i gospodarskom krizom te je graditeljsko nasljeđe moglo tek posredno izvršiti utjecaj na novu stambenu produkciju. Društvena sredstva usmjerila su se prioritarno na popravke i rekonstrukcije povijesnih zgrada, prilagođavanje stambenog fonda potrebama novog socijalističkog društva te na skromniji opseg novogradnji. Niska stambena izgradnja podupire se zbog štedljivosti na građevinskim materijalima i mehanizaciji; tipski projekti niskih višestambenica multipliciraju se u radničkim naseljima lokalne industrije (*3. maj, Torpedo i Vulkan*), podižu se ekonomične obiteljske kuće po projektima Josipa Petraka, Josipa Španjola, Nade Uhljeh i drugih. Na području Pećina komponiraju se osobito skladni ulični potezi u Janka Polića Kamova i Drage Gervaisa koji zadržavaju umjerenu katnost međuratnih začetaka ovih gradskih arterija, kao što se i Šetalište XIII. divizije popunjava novim stambenim objektima koji neće kompromitirati baštinjene okolišne vrijednosti. Interpolacije u centru Rijeke i Sušaka prilagođavaju se kontekstu, odnosno ne testiraju visinske limite prethodnog razdoblja, no zanimljivih su prostornih morfologija – od ostvarenja koja subvertiraju matricu zatvorenog gradskog bloka (sklop Dežmanova/Kurelčeva Branka Tučkorića, Omladinska/Račićeva Nade Šilović, Pomerio/Ciottina/La Guardia Dušana Marčete i Milene Frančić), do oblikovno nepretencioznih, ali dobro uklopljenih višekatnica na Potoku i Pomeriu po urbanističkom planu Josipa Petraka, ili uglovnice u Strossmayerovoj ulici (Ada Felice-Rošić i Nada Šilović) i

„mimikrijski“ umetnute kuće Josipa Uhljaka uz međuratnu kuću Kauzlarić Kazimira Ostrogovića na početku Šetališta XIII. divizije. Toranjske prigradnje sklopa Oberziner-Zampieri arhitekta Hinka Bauera pripadaju najvišim realizacijama perioda, uz slobodnostojeće, korpulentne lamele *Jugolinije* i *Svjetlosti* (Antun Urlich i Ninoslav Kučan; Dušan Marčeta i Vojislav Karlavaris) u Ulici žrtava fašizma. Izvedba rudimentarnih stambenih tornjeva Nade Šilović u Brajšinoj ulici i na Autostradi Narodnog fronta (Bulevardu Marksa i Engelsa) bila je jedina naznaka budućeg razvoja te se do 1957. godine ne može se govoriti o protežiranju toranjske tipologije.

Objektivne okolnosti poraća nisu dopuštale gradnju visokih toranjskih tvorbi, no to nije spriječilo (utopijske) nagovještaje novih vertikala gradskog centra, poput zamisli supstitucije povijesnih graditeljskih slojeva Staroga grada s tucetom visokih tornjeva corbusierovske inspiracije, ili pozicioniranja novih gradskih markera uz Titov trg (Božidar Rašica i Zdenko Stričić) i na Deltu (Vladimir Turina i suradnici). U liberalnom tretmanu visinskih obrisa središta grada najbolje se uočava kontinuitet predratnog razdoblja, odnosno naviknutost građana na određene visinske domete. Naime, Rijeka ne proživljava turbulencije zbog najavljenih ili realiziranih graditeljskih intervencija – javnu polemiku neće izazvati ni tornjevi na Gomili predviđeni Detaljnim urbanističkim planom Staroga grada iz 1957. godine, niti faktički visinski prodori koji su se dogodili unutar povijesne jezgre početkom 1960-ih godina (toranj Sekretarijata unutrašnjih poslova, Nikola Franković i David Bunetta). Upravo suprotno, kako je „šok moderniteta“ odrađen desetljećima ranije, s nestrpljenjem se očekuju investicije koje će parirati najvažnijim okolicama međuraća – Riječkom i Sušačkom neboderu. Izgradnju stambenih tornjeva Branka Pavokovića pokraj Guvernerove palače i Tihomila Milićevića na Turniću pratit će brojanje dovršenih katova u nadi da će prestići uzore, također, ranije visinske okosnice poslužiti će za nove projekcije i planove – prema njima se podešavaju mikrolokacije novih tornjeva, poput ideje „*Triglava nebodera*“ Zdenka Sile, ili stambenih 20-katnica Andrije Čičin-Šaina u obodnoj zoni Staroga grada, te drugih poslovno-stambenih kreacija u Supilovoj ulici i početku Korza od kojih je ostao trag samo u lokalnom tisku. Možemo zaključiti da su visoki gradski orijentiri predstavljali izvor nadahnuća, ali i podgrijavali natjecateljski duh socijalističkog režima i osjećaj trijumfa zbog povijesnog ujedinjenja Rijeke i Sušaka, te je arhitektonsko nasljeđe u velikoj mjeri determiniralo visinske međe poslijeratnoga grada.

Druga pretpostavka istraživanja bila je da su stambeni tornjevi postali prevladavajući tip društvene stanogradnje u Rijeci nakon Drugoga svjetskoga rata te da, osim što su dominirali brojnošću, progresivno su dostizali sve veću katnost. Utvrđeno je da se sredinom 1950-ih godina oblikuje urbanistička pozicija koja će pospješiti proliferaciju stambenih tornjeva u sljedeća dva desetljeća. Tadašnji gradski urbanisti Zdenko Kolacio i Zdenko Sila posredovali su u realizaciji šest tornjeva slovenskog arhitekta Ivana Kocmuta uz Bulevard Marksa i Engelsa (1957./1958.), označavajući inauguraciju švedskog modela *punkthus* u riječkom okruženju koje je svojom graditeljskom poviješću, topografijom i rastućom ambicijom novog socijalističkog društva bilo prijemčivo prihvatiti visoke stambene formacije. Vertikalni razvoj bio je oblik samosvijesti grada, odnosno racionalan odgovor na izazove daljnje urbanizacije geografski zahtjevnog riječkog terena, a ujedno i ekspresija želje za osuvremenjivanjem gradskog nebopisa (*skyline*), pa i ostvarenja društvenog ideala jednakosti putem propagirane demokratizacije „prava na pogled“ stanara novih gradskih vertikalala. Urbanistička promišljanja oportuno su se poklopila s ciljevima prve stambene reforme, tzv. fondovskog razdoblja društvene stanogradnje (1958.-1965.), kada se zakonodavnim okvirom stambena izgradnja usmjerava prema standardizaciji i industrijalizaciji te mjerljivim parametrima uštede. Tipologija stambenog tornja učvršćuje se kao najpoželjniji i logičan odabir, prvenstveno iz ekonomske perspektive (više katova na istoj tlocrtnoj osnovnici znači bržu produkciju stanova uz manje troškove pripreme gradilišta, komunalnih instalacija i gradnje), ali i zbog uvođenja stambenih susjedstava kao urbanističkog instrumenta planiranja stambenih kapaciteta, komunalne infrastrukture i pratećih zgrada društvenog standarda, koja se većinom zasnivaju na CIAM-ovskoj doktrini toranj-lamela urbanizma, tj. prostorne dispozicije soliternih objekata integriranih u mrežu prometnica i zelenih površina. Centralni događaj ove faze riječke stanogradnje bio je arhitektonsko-urbanistički natječaj za Turnić (1958./1959.), pilot-projekt suvremenog samodostatnog naselja. Nagradivši ili otkupivši radove pet multidisciplinarnih stručnih timova iz lokalnih projektnih i građevinskih poduzeća, uz grupu predvođenu Jurjom Neidhardtom iz Sarajeva, turnićki natječaj je uspješno stimulirao razvoj montažnih sustava stanogradnje (GP Primorje, glavni tehnolog Davor Schwalba), lokalnu građevinsku industriju (GP Betograd) i eksperimente „stana za milijun dinara“ (GP Jadran, Andrija Čičin-Šain i suradnici). Tipološka analiza tipskih projekata višestambenica proizašlih iz natječaja pokazala je prevlast stambenih tornjeva, u dijapazonu od tornjeva-kockica (4-6 katova), koji su posljedično i najčešće primjenjivani na riječkim gradilištima, uz kreiranje varijantnih rješenja

zbog prilagodbe novim propisima, do tornjeva maksimalne visine 9-11 katova. Turničkim natječajem tipologija stambenog tornja se normalizira i udomačuje, potkrijepljena i konkretnim ekonomskim pokazateljima, te multiplicira na brojnim gradskim lokacijama (naselja Turnić, Ogranak, Baredice, Donja Vežica, Autoput te interpolacije na Belvederu, Kozali, ulici Duella, Tihovcu, Podvoljaku). Sa 6 778 novih stambenih jedinica u društvenom stambenom vlasništvu, fondovska faza bila je jedna od najpoduzetnijih, premda je rezultirala kompromisnom arhitekturom podređenom ekonomskom diktatu, osobito u preuranjenim eksperimentima s građevinskom prefabrikacijom i novim materijalima koji su vodili ka substandardnoj gradnji.

Prijelaz na tržišnu liberalizaciju stanogradnje 1964./1965. godine u Rijeci je pratilo i stupanje na snagu odluke o definitivnoj preorijentaciji na visoku stambenu gradnju dogovorene između predstavnika gradske uprave, investitora, građevinara i urbanista početkom 1963. godine. Riječ je o izravnom nastavku tendencija započetih u fondovskom periodu, ali implementiranih unutar promijenjenih zakonskih uvjeta financiranja, projektiranja, izvođenja i distribucije stanova. Tranzicija na tržišni model stanogradnje bit će popraćena snažnijom regulativom projektantske i građevinske komponente usvajanjem niza saveznih i republičkih pravilnika o protupožarnoj i seizmičkoj sigurnosti, ugradnji i održavanju uređaja (kanali za smeće, dizala), minimalnim dimenzijama i karakteristikama stambenih prostora, do propisa o toplinskoj i zvučnoj zaštiti. Preferiranje neboderske gradnje u riječkom kontekstu se neće formalizirati u jasne naputke za njihovu izvedbu, osim što su nadležne službe izradile vlastite kriterije i protokole provjere stambenih projekata, osobito po pitanju vatrozaštite, te je nabavljena i suvremena vatrogasna oprema, a Stambeno poduzeće otvorilo specijalizirani servis dizala i organiziralo edukativne akcije o (su)životu u visokokatnicama. Gradske strukture će početkom 1970-ih godina dodatno potaknuti „neboderizaciju“ narudžbom izrade seizmičke mikrorajonizacije čijim nalazima je uže gradsko područje prešlo iz najstrože IX. zone seizmičkog rizika u VII. i VIII. zonu omogućujući uštede u konstruktivnom sustavu novogradnji, kao i donošenjem dugoočekivanog Generalnog urbanističkog plana koji je postulirao prvenstvo konsolidacije povijesnog obuhvata grada (Zamet, Stari grad i Sušak) u pretežno kolektivnoj stambenoj izgradnji velike visine i gustoće, potičući interpolaciju vrlo visokih tornjeva. Toranjskoj tipologiji pogoduju i provedbeni urbanistički planovi stambenih zajednica koji perpetuiraju CIAM-ovu paradigmu prostorne organizacije naseljskih sadržaja i stambenih vrsta, s vrlo rijetkim iskoracima prema istraživanju suvremenijih stambenih formi i socijalno adaptibilnijeg krajolika stambenih četvrti, kao u slučaju naselja Krnjevo. Budući da je bila propuštena prilika da se ovaj površinom

značajan gradski areal oblikuje manje formulaičnim urbanizmom, i u verziji Ljubljanskog urbanističnog zavoda s ranim iskazom tendencije „povratka ulici“, i u stambenim megastrukturama Ninoslava Kučana, riječka produkcija će nastaviti ovisiti o stambenim tornjevima, i to do te mjere da su ponekad činili i jedinu stambenu tipologiju naselja, uz formalne razlike u katnosti i artikulaciji volumena i pročelja (Belveder-Kozala i Zapadni Zamet, izuzev Malonja) ili barem dvotrećinsku većinu (Gornja i Donja Vežica, Podmurvice). Stambenu monokulturu, odnosno siromaštvo stambenih kategorija, potvrđuje i činjenica da su u tri poslijeratna desetljeća realizirane tek dvije serije visokih stambenih lamela (u naselju Vojak i duž ulice Andree Benussija na Podmurvicama), kao i tek jedan visoki stambeni niz („Harmonika“ u ulici Antuna Barca na Podmurvicama). Zbog inzistiranja na poguščavanju definiranih gradskih predjela, stambeni tornjevi od sredine 1960-ih godina migriraju bliže povijesnom središtu Rijeke i Sušaka, poput Pavokovićevih uz Guvernerovu palaču i u Kamovljevoj ulici na Pećinama, te kao posljedica opsežnijih rekonstrukcija Krimeje, Belvedera i Kozale kojima se izrazito promijenila naslijeđena fizionomija ovih gradskih cjelina, ali i maritimna slika grada. Zbog oskudnosti sačuvanih izvora danas možemo samo naslutiti konture širih planova i ideja, poput metaforičkog iscrtavanja sistema brodskih jedara duž riječkog akvatorija, ali su zato konkretnije dokumentirana nastojanja da se realiziraju upečatljive formacije tornjeva, primjerice, da se promišljeno punktiraju glavne cestovne magistrale – Autostrada Narodnog fronta (Bulevard Marksa i Engelsa), a u stanovitoj mjeri i trasa gradske obilaznice od Diračja do Orehovice, premda su čestim reambulacijama urbanističkih planova poništavane ili izmijenjene toranjske skupine te se pojedine zamisli ne mogu iščitati u gradskom prostoru. Nakon fondovske faze, koja je poticala tipizaciju projekata, razvidna je tendencija da se uz svako stambeno naselje veže i jedinstven projekt stambenog tornja, kako je provedeno u Gornjoj Vežici (toranjski niz, tip B Željka Molnara), Kozali (tip K, Ada Felice-Rošić i Čedomir Mašić), Rastočinama (tip Š, Ante Scarpa), Zapadni Zamet (tip A, Tamara Kudiš), da spomenemo samo najkarakterističnije slučajeve.

Što se visine stambenih tornjeva tiče, primjerci koji su preskočili 20 katova statistički su u manjini i nalazimo ih samo u vrlo kratkom, ali intenzivnom i koncentriranom proboju dotadašnjih visinskih granica Rijeke sredinom 1970-ih godina (objekti Po 48 a i b na Podmurvicama, Š-4 do Š-7 na Rastočinama, K-1 do K-3 na Kozali, toranj *Vulkana* na Pećinama, TK-9 na Krimeji). Apsolutni rekorderi su tornjevi-blizanci PO 48 i PO 11 u Čandekovoj ulici arhitekta Dušana Sirotića i u izvedbi GP Vladimir Gortan, koji, uz dvije suterenske i prizemnu

etažu, imaju 24 puna stambena kata, dok se narednim katovima „oduzimala“ po jedna stambena jedinica do posljednjeg, 28. kata koji sadrži samo jedan, ekskluzivni jugozapadni, odnosno jugoistočni stan. Osnovicu toranjske produkcije čine tornjevi-kockice, etablirani već u fondovskom periodu, a čija popularnost ne jenjava nakon 1965. godine, dapače, brojčani podaci govore o njihovoj apsolutnoj dominaciji. Tip Voplin arhitekta Andrije Čičin-Šaina i suradničkog tima GP Jadrana izveden je od 1958. do 1967. godine 26 puta, a tip R-58-1 iste autorske grupe 10 puta, tip Delta GP Primorja (u tri varijante, Zdenko Sila, Ada Felice-Rošić) koristit će se 16 puta, a tip Miculinić GP Jadrana u svim oblicima (iz turničkog natječaja, preinačen za modularnu koordinaciju i tip Jadran) čak 57 puta. Tip Miculinić ostat će najduže u opticaju te će se, u modificiranim verzijama, primjenjivati u Gornjoj Vežici (13 puta) i Zapadnom Zometu (11 puta). Turnički natječaj polučio je i toranjski tip GP Konstruktora (Dušan Marčeta i Srećko Stanić), apliciran u 16 iteracija visine od 9-11 katova ovisno o urbanističkim odredbama, koji je najavio povišenje gabarita tornjeva tržišnog razdoblja, tj. popularizaciju tornjeva prosječne visine od 12 do 16 katova kakvi će obilježiti glavninu stanogradnje 1960-ih i početka 1970-ih godina, odnosno visinski profil naselja Turnić, Autoput, dijela Podmurvica, Kozale, Krimeje, Vojaka, Ogranka, Donje i Gornje Vežice, interpolacije na Pećinama, a do visine 16 katova limitirani su bili i tornjevi realizirani nakon formalnog moratorija uspostavljenog 1979. godine (dva posljednja tornja na Kozali GP Primorja, blizanci na Malonjima arhitekta Zvonka Žigmana). Tornjevi preko 20 katova, kako je već rečeno, u kratkom su roku niknuli simultano na raznim dijelovima grada, izazivajući zanimanje javnosti bez presedana te su i podnijeli najveći teret kritike riječkog sistema stanogradnje krajem 1970-ih godina, postavši i glavnim dokazom neuspješnosti i neprikladnosti toranjske tipologije. U polemici koja se osvrtała gotovo isključivo na ekstremne primjere, previđena je pozitivna uloga tornjeva umjerenije katnosti koji su supstancijalno participirali u oblikovanju gradske siluete, bili relativno ekonomični za izgradnju i održavanje, a i prezentirali široki dijapazon mogućih tlocrtnih i likovno-plastičkih rješenja. Međutim, ograničenje visine stambenih novogradnji spriječilo je daljnji razvoj i ovih srednjih vrijednosti stambenih tornjeva dozvoljavajući reprodukciju samo nižih tornjeva-kockica koji nisu imali potencijal utjecati na totalitet gradskog obzora, pa ni u jednakoj mjeri rezultirati arhitektonski značajnim artefaktima.

Istraživanje je pokušalo odgovoriti i na pitanje u kojoj mjeri su vođenje stambene politike Rijeke usmjeravali čimbenici izvan uskog rakursa arhitektonsko-urbanističke struke, poput društveno-demografskog stanja, birokratskih postavki, potreba i očekivanja privrednih

subjekata ili interesa građevinskog miljea. Nedvojbeno je da su protagonisti stambeno-komunalne privrede grada djelovali pod pritiskom kronične stambene krize. Permanentnu oskudicu stambenog prostora prouzročio je stalni priljev radništva iz okolice grada, ali i udaljenijih krajeva Jugoslavije, tako da su Rijeka (i Sušak) od 1948. do 1981. godine narasli za 96 000 stanovnika, dok se od 1945. do 1981. godine uspjelo sagraditi oko 26 000 društvenih stanova te je krajem 1970-ih godina konstatiran manjak od barem 15 000 stambenih jedinica. Reformama stambenog zakonodavstva nastojalo se pronaći najbolju formulu za ubrzanje tempa stanogradnje koja u cijeloj tadašnjoj državnoj zajednici nije bila na zadovoljavajućoj razini. Rijeka je spremno implementirala nove propise, propustivši preuzeti samostaliju ulogu u organizaciji stambene domene, iako je po pravu autonomnosti gradskih komuna imala stanovitog manevarskog prostora. Pogrešan potez bilo je ukidanje Gradskog fonda za stambenu izgradnju 1965. godine, nakon čega će se stalno osjećati nedostatak „domaćina“, središnjeg gradskog tijela sa stručnošću i autoritetom da koordinira sve odgovorne aktere u stambenom sektoru. Stoga će trajno manjkati sinkronizacije djelovanja stambeno-komunalne, projektantske, urbanističke i građevinske dionice stanogradnje, te vladati opći deficit komunikacije i povjerenja. Ukidanje Gradskog fonda otvorilo je vrata i daljnjim, uglavnom neefikasnim perturbacijama gradskih službi, zaključno s uspostavom mega-institucije Zavoda za izgradnju Rijeke koji je krajem 1970-ih godina doživio neslavnu epizodu s otkrivanjem korupcije i postavljanjem prinudne uprave, što je značilo i finalnu kapitulaciju gradskog vodstva pred nagomilanim problemima. Prevlast toranjske tipologije, i okretanje sve višim katnostima u razdoblju 1970-ih godina, neposredno su povezani s potrebom kompenzacije lošeg rada gradskih službi i održavanjem imidža lokalnih političkih elita kojima su brojčani pokazatelji, tj. stabilna kvantifikacija stambenih kvadrata, bili iznad kvalitetnog urbanizma i budućeg funkcioniranja (pre)zasićenog gradskog područja. Longitudinalni oblik riječko-sušačke konurbacije i složena topografija terena otežavali su planiranje stambene izgradnje, podizali urbanističku cijenu stana i poskupljivali komunalna ulaganja, no neučinkovit sustav upravljanja produbljavao je inherentne probleme. Zbog neorganiziranih komunalnih službi, osobito neadekvatnog programiranja komunalne infrastrukture te sporog rješavanja imovinsko-pravnih odnosa i uređenja gradskog zemljišta, stanogradnja se odvijala fragmentarno, u teritorijalno disperziranim gradilištima novih stambenih susjedstava ili manjih stambenih kompleksa što je onemogućavalo građevinskim tvrtkama da racionalno koriste svoju mehanizaciju i postignu veću ekonomičnost gradnje. Konkurirajući si međusobno na

stambenom tržištu, građevinske tvrtke su kontinuirano ulagale u nabavku suvremene operative (dizalice za rad na velikim visinama) i licenciranih ili domaćih tehnoloških sustava prilagođenih gradnji visokokatnica (velikoplošne i tunelske oplata), računajući da će gradska stambena politika na duži rok favorizirati visoku stambenu izgradnju.

Urbanizam se nije mogao emancipirati od politike, to se jasno vidi u učestalim izmjenama provedbenih planova naselja, naknadnom insertiranju visokih objekata, pa i diskrepancijama između brojnosti i katnosti tornjeva izraženih u planskim dokumentima i ostvarenima u gradskom prostoru, što je pokazatelj manjka stručne kontrole nad urbanizacijskim procesima. Umjesto da povećaju učinkovitost stambene privrede, visoki stambeni tornjevi su stvarali financijske gubitke, usporavali realizaciju godišnjih planova stanogradnje i iscrpljivali operativu građevinskih poduzeća. Stanogradnja je zapala u začarani krug fiskalne neodgovornosti i oblikovne monotonije. Kombinacija faktora, s jedne strane akutnog manjka stanova, s druge skupih i teških uvjeta širenja grada prema periferiji, rezultirala je odobravanjem sve viših stambenih objekata koji su, pak, poslovično probijali rokove izvedbe zbog tehnoloških slabosti i loše razvijenog građevinskog zanatstva, što je samo potenciralo stambenu krizu i pojačalo apele političkih i privrednih struktura da se urbanističkim intervencijama dozvoli još gušća i još viša izgradnja. Stanovi su, naposljetku, bili toliko skupi da je to podrivalo ideju stana kao socijalne kategorije. Postojeća gradska infrastruktura nije mogla podržavati ekstenzivnu gradnju visokih tornjeva, te su nastale prostorne asimetrije uzrokovale eskalaciju prometnih i ekoloških problema u pregusto napučenim gradskim četvrtima. „Točkasti“ urbanizam nije vodio računa o kongestiji prostora, potrebama i željama stanovnika, te su urbanistički razlozi, kao i suočavanje s tehničkim deficijentnostima visokih tornjeva, ponukali građane na javne proteste. Tražili su hitno kompletiranje svojih naselja sekundarnim, javnim sadržajima (trgovački prostori, škole, vrtići, kulturni i sportski objekti), zelenom infrastrukturuom (parkovi, drvoredi, dječja igrališta) te bolju prometnu regulaciju i rješenje problema parkiranja, dakle, urbanistički odušak od života u toranjskim stanovima i visokim naseljima koja su se sve manje držala poželjnim modusom stanovanja. Katalizator promjena bit će i prijelaz na sistem društveno usmjerene stambene izgradnje koji je trebao ispraviti devijacije tržišnog razdoblja stanogradnje. U kontekstu pripreme novih stambenih normativa preispituje se i ekonomska opravdanost stambenih tipologija, a i postavlja okvir za aktivniju participaciju stambenih investitora, te osobito građana koji bi od pasivnih uživatelja društvenih stanova trebali prerasti u osviještene i zainteresirane subjekte čije se individualne

želje i potrebe prepoznaju i integriraju u stambene politike. Opisane okolnosti i procesi korodirali su izvornu ideju vertikalizacije Rijeke, izvitoperivši ju do tehnokratske, nemaštovite realizacije koja je lokalno gubila pobornike, tj. stručnu, građansku i naposljetku političku potporu, što je u koincidenciji (ili koordinaciji) sa širim reformskim procesima na republičkom i saveznom nivou konvergiralo ograničavanju katnosti stambenih novogradnji na koncu nemirnih 1970-ih godina. Činjenica da visoki tornjevi nisu uživali široku podršku ni među upućenim profesionalcima olakšalo je uvođenje visinskog limita, no premda su u *Studiji stanovanja* objavljenoj 1978. godine, najvažnijem stručnom istupu djelatnika i suradnika Riječkog urbanističkog biroa (Ivan Rogić, Draško Bižaca, Marijan Vejvoda, Dunja Serdinšek i drugi), upozorili na temeljne propuste gradskog stambenog planiranja i egzekucije, cilj im je vjerojatno bio ograničiti uzlaznu putanju katnosti tornjeva, a ne u potpunosti anulirati tipologiju.

Rezimirajući razvoj visoke stambene izgradnje u Rijeci u obrađenom razdoblju, možemo se poslužiti istraživanjem Jasona Barra koji je utvrdio da na realizaciju tornjeva, bilo poslovne, stambene ili druge namjene, utječu četiri odlučujuća faktora: inženjerski, investitorski, simbolički i ekonomski.⁸⁹⁸ Stambeni tornjevi u Rijeci, osobito najviši primjerci, počivali su na inženjerskom znanju i imali su podlogu u suvremenom razvoju građevinskih sistema, iako na ivici savladivosti određenih mehaničkih komponenti, i ovisnih o kakvoći materijala, uređaja i ugradbenih elemenata dostupnih na jugoslavenskom tržištu i iz ograničenog uvoza. Tornjevi su sloveli kao racionalna tipologija, u korelaciji s ekonomskim mogućnostima društva, investitora i budućih stanara, dok induktivne analize nisu otkrile nezanemarive financijske gubitke u njihovoj proizvodnji i amortizaciji. Simbolički razlozi „dodatnih“ katova nalazili su se, ipak, izvan ekonomske sfere te, iako su bili nedostatno artikulirani u medijima i stručnom tisku, možemo reći da su se visinom građevina željele prenijeti poruke simboličke važnosti. Socijalističko društvo nosila je ideja društvenog progresa putem obuhvatne promjene političkog i gospodarskog sustava te socijalnih normi, a neboderi su oprimjeravali tu viziju bolje današnjice i budućnosti, percipirani su kao amblemi modernog grada transformiranog industrijskim napretkom. Sukladno proklamiranim društvenim ciljevima, a među političkim agendama „pravo na stan“ imalo je osobitu težinu, visoke stambene zgrade bile su vidljive manifestacije napretka životnog standarda građana i društva u cjelini, naročito jer se u riječkom

⁸⁹⁸ JASON M. BARR (bilj. 130), 144-146.

kontekstu poslovna sjedišta uspješnih kompanija nisu mogla projektirati u neboderskoj tipologiji zbog striktnih uvjeta konzervacije visinskih gabarita Staroga grada te su stambene vertikale preuzele ulogu kreiranja suvremenog, metropolitanskog lica grada, pa i sekularizacije gradskog obrisa. Međutim, ekonomski faktor, koji određuje visinu koja bi bila najpoželjnija i najefikasnija za društvo u dugoročnom smislu, naposljetku je nadvladao simboličku vrijednost stambenih tornjeva te je skupoća tipologije bila krunski argument za rezanje katnosti, a kako bi se zaštitio politički cilj priuštivog stanovanja za sve društvene slojeve.

Naposljetku, rezultat istraživanja trebala je biti i valorizacija stambenih tornjeva kao preliminarni korak za pravnu zaštitu najvrjednijih ostvarenja. Tornjevi su analizirani primarno s aspekta njihovih tlocrtnih rješenja, udovoljavanju sigurnosnim zahtjevima i razini stambenog standarda koju su pružili korisnicima, dok estetski kriterij nije smatran presudnim zbog prednosti kriterija ekonomičnosti i uporabne vrijednosti u masovnoj stanogradnji, no djelovanje građevinskih masa pojedinog tornja ili toranjske skupine na neposredni okoliš i sliku grada bilo je bitno u kontekstu vrednovanja. Najbrojniju grupaciju stambenih tornjeva, kako je već navedeno, čine tornjevi-kockice, od 4-7 katova visine, s obično četiri do pet stanova obodno smještenih oko središnje komunikacijske jezgre (stubište, rijetko dizala). Smatrani su vrlo racionalnima u pogledu potrošnje gradskog zemljišta i komunalne infrastrukture, lako primjenjivi na različitim terenima, ekonomični u instalacijama i ugrađenim uređajima te obzirni prema udobnosti stanara (intimnost manjeg broja susjeda, direktno prozračivanje glavnih ili svih prostorija stana). Tijekom ovog perioda vrlo se malo inoviraju, izuzev prilagodbe novim pravilnicima, građevinskim tehnikama i materijalima, kao i estetskom „osvježavanju“ arhitektonskih detalja sukladno vodećim trendovima. Pored već nabrojanih tipskih projekata fondovske faze, izvođeni su i drugi u režiji GP Primorja (na Autoputu i Tuniću od Borisa Seizova i Tomislava Leskovara, na Belvederu i Kozali od Ante Scarpe i Božice Švrljuga), GP Jadrana (na Zapadnom Zametu, Malonjima, Bulevaru i Gornjoj Vežici od Klementa Miculinića, Aleksandra Locija i Željka Molnara) te GP Novotehna (od Jasne Jakupek na Podmurvicama). Sljedeću kategoriju predstavljaju viši primjerci iste tlocrtne dispozicije, poput tornjeva Dušana Marčete i Srećka Stanića (9-11 katova, na Turniću, Ogranku i Tihovcu), „produženog“ tipa Miculinić u Donjoj Vežici (10 katova) i Vojaku (14 katova), no od sredine 1960-ih godina izaći će iz upotrebe zbog noveliranih propisa o protupožarnoj sigurnosti koji su nalagali ugradnju protupožarnih penjalica ili sekundarnog stubišta. Nove mjere predostrožnosti odrazile su se na reformiranom tipu Miculinić u Vukovarskoj ulici (koautor Željko Mahulja)

čija je središnja komunikacija, zenitalno osvjetljena kao i u svim tornjevima-kockicama, produžena do lođe na sjevernoj fasadi, projektirane za slučaj evakuacije stanara. Ekonomičniji tornjevi tržišne faze zadržat će kvadratnu tlocrtnu osnovicu do P+16 katnosti uz minimalno udovoljavanje novim propisima, odnosno predviđanje jednog protupožarnog stubišta, kao u slučaju tornjeva Tamara Kudiš na Zapadnom Zametu koji su zbog loše projektiranih sigurnosnih aspekata imali poteškoća ishodovati građevinsku dozvolu, te toranjske skupine Dušana Sironića u Dubrovačkoj ulici na Podmurvicama koji imaju čak šest stambenih jedinica po katu te središnjima nije omogućena jedna od najbitnijih prednosti ove tlocrtne varijante – dvostruko prozračivanje boravišnih prostorija. Bolje rješenje na temu kvadratnog tlocrta, i to uz postizanje u Rijeci maksimalnog broja stanova po etaži (sedam), ponudio je Aleksandar Loci u „umirovljeničkom“ tornju u Donjoj Vežici, koji ima probijene lođe za protupožarno stubište i kanal za smeće, osiguravajući tako bolju ventilaciju centralnog hodnika. Izdvojen slučaj predstavlja kompleks TK-9 na Krimeji arhitekta Stanimira Zdravkovića, koji se sastoji od visokog kubičnog tornja osovljenog na višekatno poslovno podnožje. Egzemplarno je riješena unutrašnja organizacija stambenog dijela objekta: pored dizala i stubišta u centralnoj zoni, projektirano je i pomoćno stubište na istočnom pročelju, vatrostalnom staklenom stijenom odvojeno od glavnog hodnika. Stambeni tornjevi pravokutnog tlocrtnog oblika izbjegli su problem neadekvatne vatrozaštite, u riječkim okvirima uvijek imaju položenu stubišnu vertikalu uz dužu fasadu orijentiranu na manje atraktivnu sjevernu stranu objekta. Ova toranjska inačica afirmira se u prvoj polovini 1960-ih godina tornjem Tihomila Milićevića na Tuniću, Branka Pavokovića na Pomeriu i Pećinama te blizancima Tomislava Leskovara također na Pećinama, a sredinom 1970-ih godina nalazimo vrlo visoke primjere na Podmurvicama (Po 48 a arhitekta Željka Mahulje i Po 48 b Zvonka Žigmana) čije su tlocrtne dimenzije usporedive s nabrojenim tornjevima P+12-14 katnosti, ali zbog umnažanja etaža (P+25) proporcije volumena se drastično razlikuju, te su potonji tornjevi postigli elegantan, štapićasti dojam u usporedbi s plećatim, korpulentnim prethodnicima.

Natječaj za stambeni toranj naselja Autoput raspisan 1960. godine pokazao se kao važan miljokaz u prihvaćanju tipologije, omogućio je prisniji kontakt sa stručnjacima izvan Rijeke te pobudio zanimanje za raznovrsnije tlocrtne predloške i suvremeniji odnos prema sigurnosnim zahtjevima visokih zgrada. Prvonagrađeni rad Aleksandra Dragomanovića i Ninoslava Kućana uveo je tlocrtni obrazac vrtivjetra ili vjetrenjače, a stručna grupa Gradskog fonda razrađujući projekt producirala je prvu H shemu tornja u lokalnim okvirima. Obje varijante bile su

prezentirane na izložbi *Stan danas sutra* 1962. godine, zajedno s drugim inovativnim prijedlozima koji će pronaći svoju primjenu u tržišnom periodu stanogradnje. Tlocrtni H oblik (pravokutan, sa stubištem na kraćoj stranici) projektirat će stručni timovi GP Primorja (Tomislav Leskovar, Ada Felice-Rošić, Ante Scarpa i Davor Schwalba) za naselje Turnić, Autoput i Krimeju, kasnije i Zapadni Zamet (Boris Orlić, ured Urbis 72 iz Pule), dok će najrazvijeniju verziju ove tlocrtna matrice osmisliti Željko Molnar za toranjski niz Gornje Vežice. Dispozicija vrtivjetra postat će relativno česta zbog dobrih aseizmičkih svojstava, odnosno stabilnosti nosive konstrukcije, važnog uvjeta za realizaciju visokih zgrada nakon potresa u Skopju. Tlocrtnu organizaciju tipičnog vrtivjetra čini nekoliko stambenih jedinica međusobno zakrenutih pod određenim kutom oko komunikacijske vertikale, no protupožarne mjere su potaknule evoluciju i ove toranjske vrste te kasnije verzije dobivaju slobodniji raspored stanova uslijed potrebe za ugradnjom pomoćnih stubišta. Riječki raspon kreće se od još uvijek hermetičnih tornjeva Klementa Miculinića u naselju Vojak s istovjetnim i simetrično pozicioniranim stanovima, potom tornjeva Čedomira Mašića na Belvederu gdje je za razvedeniji oblik volumena odgovorno umetanje protupožarne stubišne vertikale, ili P+16 nebodera Zvonka Žigmana na Malonjima koji su najrahlji s tri pročelja „probijena“ radi sigurnosnih sustava zgrade, do najvišeg, *Vulkanovog* tornja na Pećinama arhitekta Ninoslava Kučana koji redukcijom stanova na najvišim katovima unosi novi moment u već afirmiranu toranjsku varijantu.

Najveći odmak od standardnih tlocrtnih shema događa se u drugoj polovini 1960-ih godina, paradoksalno, u razdoblju kada se osvještava opasnost od razornih seizmičkih epizoda te se i striktnim propisima pokušavaju nametnuti jednostavniji, pravilniji tlocrti. Stoga su i regulatorna tijela gotovo presudila tornjevima Ade Felice-Rošić i Čedomira Mašića na Belvederu i Kozali koji su, u varijanti 12- i 20-katnica, projektirani na X tlocrtnoj shemi predstavljajući najsmjeliji riječki pokušaj rastvaranja građevne mase kako bi stanovi dobili optimalnu insolaciju, prozračivanje te bogate i raznovrsne vizure. Toranjska grupacija na Podmurvicama arhitekta Igora Emilija također se istaknula unikatnim trapezoidnim oblikom te će, zahvaljujući britkoj eksplikaciji autorske ideje i domišljenosti arhitektonske forme, najjasnije komunicirati stručnoj i široj javnosti prednosti toranjske tipologije za riječko podneblje koje su se mogle sažeti u želju za pogledom na morski horizont i osunčanjem („*trans južne orijentacije*“, kako je to sročio Boro Pavlović) i zaštitom od brdovitog zaleđa izloženog jakim sjevernim vjetrovima. Istu tendenciju prepoznavamo u tornjevima Željka Molnara u Gornjoj Vežici koji se stupnjevito šire

prema začelju kako bi i sjeverni stanovi, introvertiranih karakteristika zbog udara vjetra, dobili južni pogled, a radi hvatanja južnog svjetla razgranat će se i tlocrti neboderskog niza na Rastočinama (Ante Scarpa) i najviših blizanaca na Podmurvicama (Dušan Sironić), dok će ostvarenja Željka Mahulje na Podmurvicama i Tihovcu također imati diskretno ukošena glavna pročelja ili bočne stranice radi optimalne insolacije. Senzibilni na svoje geografsko okruženje, tornjevi kao da su podignuti sa svrhom da građanima podare amfiteatarsku ili stadionsku tribinu s koje će promatrati riječki akvatorij, uživati na osunčanim lođama i balkonima te biti obranjeni od hirovitih i snažnih udara bure. Regionalna ukotvljenost, spremnost na prilagodbu lokalnoj topografiji i postuliranje principa heliocentričnosti, postat će tako stalna karakteristika riječkih tornjeva, premda će protupotresni zahtjevi, odnosno povećani troškovi stabilizacije objekta, ponukati građevinska poduzeća da igraju „na sigurno“ ograničavajući hrabrije eksperimente.

Toranjska tipologija, da zaključimo, u Rijeci je dala najbolje izdanke upravo tamo gdje je opravdavala temeljno uvjerenje da tornjevi zadovoljavaju prirodne uvjete riječke regije: kad su bili dobro pozicionirani, oblikovno razvedeni te pružali pogled, komfor i sigurnost svojim stanarima. Razmatrajući ih individualno, većina realiziranih tornjeva nisu osobite arhitektonske kreacije, pripadaju prosječnoj stambenoj proizvodnji masovnog predznaka, no kumulativno su stvorili novi, modernistički graditeljski sloj koji trajno svjedoči o razdoblju intenzivnije urbanizacije i o aspiracijama, vrijednostima, pa i manama društveno-političkog sistema koji ih je iznjedrio. Stambeni tornjevi socijalističkog perioda svojom su brojnošću, sveprisutnošću i eksponiranošću u slici grada nepovratno obilježili urbanu morfologiju Rijeke, postali dio kulturnog krajolika, premda su taj status zaslužili ponekad i destruktivnim odnosom prema arhitektonsko-urbanističkom nasljeđu ranijih epoha. Nakon poduzetog istraživanja stambene tornjeve više ne možemo smatrati anonimnim ili previđenim segmentom graditeljskog fonda Rijeke te treba razmotriti formalnopravnu zaštitu kvalitetnijih primjeraka i, posljedično, najuspjelijih vizura. Urgentnost zaštitnih mjera nalaže i stanje na terenu jer se uznapredovanom praksom energetske sanacije pročelja mijenjaju projektirane kolorističke sheme i volumetrija objekata, erodira estetska i identitetska vrijednost toranjskih cjelina, pa i čitavih stambenih naselja. Suvremena socijalno-ekonomska konstelacija stambene je tornjeve vratila u tkiva hrvatskih gradova, pa tako i Rijeke, obvezujući dodatno na društvenu skrb prema njihovim povijesnim predšasnicima koji bi trebali informirati i inspirirati današnje generacije projekatana da nastave bogatu lokalnu tradiciju visokih graditeljskih dometa, u svakom smislu te riječi.

SAŽETAK

Doktorskim radom obrađena je i kritički vrednovana primjena tipologije stambenog tornja unutar stambene izgradnje Rijeke nakon Drugoga svjetskoga rata. U uvodnom dijelu dana je definicija i povijesni razvoj tipologije u 20. stoljeću na svjetskim primjerima, potom pregled korištenih stambenih modela u Rijeci i Sušaku od 1800. do 1945. godine, s naglaskom na visinski rast gradova, a središnji dio rada prezentirao je poslijeratni razvoj po fazama zakonodavno-financijskih okvira stambenih politika i oscilacijama odnosa prema visokoj stambenoj izgradnji. Istraživanje je pokazalo da se društvena stanogradnja Rijeke od kraja 1950-ih do početka 1980-ih godina strateški oslanjala na projektiranje i izvedbu brojnih varijanti stambenih tornjeva, od nižih solitera do realizacija iznimne katnosti u hrvatskim (i jugoslavenskim) okvirima. Stambeni tornjevi prepoznati su kao najizrazitiji arhitektonsko-urbanistički fenomen Rijeke iz socijalističkog razdoblja koji je obilježio vizualni identitet grada. Identifikacija protagonista, dionica i rezultata „neboderizacije“ Rijeke potvrdila je hipotezu da je riječki visinski iskorak bio višestruko uvjetovan društveno-političkim zahtjevima masovne stanogradnje i prostorno-topografskim restrikcijama riječkog područja te pripremljen prethodnim iskustvima u visokoj stambenoj i javnoj gradnji od kraja 19. stoljeća nadalje. Istraživanje se temeljilo na arhivskom gradivu (građevinski fondovi i dokumenti javne uprave), sekundarnim izvorima (stručna i dnevna periodika, komunalni vjesnici, građevinski propisi i pravilnici) i terenskom radu, a primijenjeni znanstveni postupci uključivali su inventarizaciju građevina, metodu analize, tj. kritičke raščlambe arhitektonskih djela te historiografsku metodu istraživanja šireg povijesnog, ekonomskog i društvenokulturnog konteksta. Stambene visokokatnice interpretirane su i valorizirane kao arhitektonski artefakti, ali i čimbenici oblikovanja identiteta gradskih četvrti i istaknutih urbanih vizura. Znanstveni doprinos disertacije očituje se u upotpunjenju spoznaja o hrvatskoj stanogradnji druge polovine 20. stoljeća, naročito stručnom i društvenom odnosu prema visokoj stambenoj izgradnji, a rezultati istraživanja mogu poslužiti i kao temelj za formalnopravnu registraciju najrelevantnijih objekata u svrhu zaštite ovog identitetsko-baštinskog sloja urbanog krajolika Rijeke, kao i informiranju suvremene arhitektonske prakse u kategoriji kolektivnog stanovanja.

Ključne riječi: Rijeka, stambeni toranj, visoka stambena arhitektura, stambene politike, socijalizam, Jugoslavija

SUMMARY

The doctoral dissertation critically analyses and values the implementation of the housing tower typology in the context of Rijeka's post-WWII housing construction. The definition and the historical development of the housing tower typology through the 20th century, described using world-wide examples, is presented in the introduction, followed by the overview of the housing models used in Rijeka and Sušak from 1800 to 1945, with an emphasis on the vertical growth of both cities. The central part of the thesis presents the post-WWII housing development in Rijeka, according to the shifts in legislative and financial framework of Yugoslav state housing policies, and the changing sentiments towards high-rise housing formulas. The research showed that the social housing sector in Rijeka from the end of the 1950s to the beginning of the 1980s strategically relied on the design and construction of many variations of the housing tower type, from the middle-rise solitaires to the very high housing blocks that rivaled anything produced in other Yugoslav cities. The housing towers are recognized to be the most pronounced architectural and urban phenomenon in Rijeka's development in the socialist period, that left a significant mark on the town's visual identity. The identification of the protagonists, phases, and results of this "towerisation" of Rijeka confirmed the preliminary hypotheses that the vertical rise of Rijeka during the post-WWII decades was conditioned by multiple factors: the political and social demands of mass housing production, the spatial and topographical constrictions of Rijeka's territory, and was prepared by the previous experiences in high housing and public architecture dating from the end of the 19th century forward. The conducted research was based on archival materials (building and administration records), secondary sources (professional journals, daily newspapers, municipal magazines, building laws and regulations), and field work. The applied scientific methodology included building up a catalogue of realized multi-housing projects, the architectural analyses of the buildings, and the historiographical research of the wider historical, economic, social, and cultural context. The high-rise housing projects were interpreted and valued as architectural artefacts, but also important contributors in defining the identity of certain housing neighbourhoods and urban vistas. The scientific contribution is manifest in the broadening of the knowledge of the post-WWII Croatian housing architecture, particularly the professional and public opinions and attitudes towards high-rise housing typologies. The dissertation's findings could provide the foundation for the formal registration and protection of the architecturally most successful

examples of housing towers in Rijeka, and the city's socialist era heritage in the process, and could also usefully inform contemporary architectural practices in the field of collective housing.

Key words: Rijeka, housing tower, high-rise housing architecture, housing policies, socialism, Yugoslavia

POPIS LITERATURE I ARHIVSKIH IZVORA

Arhivi

Državni arhiv Rijeka

HR-DARI, JU-212, *Gradski narodni odbor Rijeka 1945.-1947.*

HR-DARI, JU-48, *Građevinski odjel Gradskog narodnog odbora Sušak 1945.-1947.*

HR-DARI, JU-16, *Narodni odbor grada Rijeke 1948.-1955.*

HR-DARI, JU-108, *Narodni odbor općine Stari grad 1955.-1962.*

HR-DARI, JU-111, *Narodni odbor općine Sušak 1955.-1962.*

HR-DARI, JU-112, *Narodni odbor općine Zamet 1955.-1962.*

HR-DARI, JU-7, *Narodni odbor kotara Rijeka 1955.-1963.*

HR-DARI, DS-43, *Urbanistički institut za Istru i Hrvatsko primorje*

HR-DARI, JU-169, *Građevinski arhiv Skupštine općina Rijeka 1945.-1990.*

HR-DARI, RO-57, *Arhitektonski projekti i izvedbe ing. arh. Josip Petrak*

HR-DARI, RO-58, *Rasute fotografije*

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-1422, Fond Agencije za fotodokumentaciju

Arhiv Jugoslavije, Beograd

AJ, f. 552, Ministarstvo pomorstva Vlade FNRJ

Muzejske zbirke

Hrvatski muzej arhitekture HAZU, Zagreb

Arhiv arhitekta Franje Zvonimira Tišine

Arhiv arhitekta Ninoslava Kučana

Arhiv arhitekta Andrije Čičin-Šaina

Arhiv Rijeka-projekta

Muzej grada Rijeke

Zbirka fotografija

Ostale zbirke

Arhiv Atlasa hrvatske arhitekture 20. stoljeća, Arhitektonski fakultet, Zagreb

Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb

Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci

Privatne zbirke

Obiteljska ostavština Zdenka Kolacija, Zagreb

Obiteljska ostavština Igora Emilija, Rijeka

Obiteljska ostavština Ninoslava Kučana, Rijeka

Arhiv arhitekta Željka Mahulje, Rijeka

Arhiv Franka Baretića, Rijeka

Knjige

JASON M. BARR, *Building the Skyline: The Birth and Growth of Manhattan's Skyscrapers*, Oxford University Press, 2016.

ŽELJKO BARTULOVIĆ, *Sušak 1919.-1947.: državnopravni položaj grada*, Adamić, Državni arhiv Rijeka i Pravni fakultet Rijeka, Rijeka, 2004.

MATE BAYLON, *Stambene zgrade*, 2. izdanje, Građevinska knjiga, Beograd, 1961.

MATE BAYLON et. al, *Stan I*, Vojnoštamarsko preduzeće, Beograd, bez godine

GEORGES BINDER, *Sky high living: Contemporary high-rise apartment and mix-use buildings*, The Images Publishing group, Australia, 2002.

LJERKA BIONDIĆ, *Uvod u projektiranje stambenih zgrada*, Golden marketing, Zagreb, 2011.

DRAŠKO BIŽACA, *Svjedok vremena: Autobiografski zapisi jednog urbanista*, CROMA Co. d.o.o., Stobreč, 2015.

TAMARA BJAŽIĆ KLARIN, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.-1941.*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2020.

- LJILJANA BLAGOJEVIĆ, *Modernism in Serbia: The elusive margins of Belgrade architecture 1919-1941*, Harvard Design School i MIT Press., 2003.
- JADRANKA BOTA, *Društvo građevinskih inženjera Rijeke: monografija: 65 godina*, Rijeka, 2013.
- KATY CHEY, *Multi-Unit Housing in Urban Cities: From 1800 to Present Day*, Routledge, 2017.
- JEAN-LOUIS COHEN, *The Future of Architecture. Since 1889.*, Phaidon, London, New York, 2012.
- WILLIAM J. R. CURTIS, *Modern Architecture Since 1900*, Phaidon, London, New York, 1996.
- ŽELJKA ČORAK, *U funkciji znaka: Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva svjetska rata*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- IGOR DUDA, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- DARKO DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća: (1918.-1947.)*, Denona, Zagreb, 2010.
- KENNETH FRAMPTON, *Moderna arhitektura. Krićka povijest*, Globus, Zagreb, 1992.
- KENNETH FRAMPTON, *Le Corbusier*, Themes & Hudson, London, 2001.
- HILARY FRENCH, *New Urban Housing*, Laurence King Publishing, London, 2006.
- GRGO GAMULIN, *Arhitektura u regiji*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1967.
- DAINA GLAVOČIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, SRĐAN ŠKUNCA, *Rijećka radnićka naselja*, Pro Torpedo, Rijeka, 2017.
- MILES GLENDINNING, *Mass Housing: Modern Architecture and State Power – A Global History*, Bloomsbury, London, 2021.
- MILES GLENDINNING, STEFANN MUTHESIUS, *Tower Block: Modern public housing in England, Scotland, Wales, and Northern Ireland*, Yale University Press, New Haven & London, 1994.
- GRGA JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, AGM, Zagreb, 1994.
- PERO JURKOVIĆ, *Financiranje stambene izgradnje u Jugoslaviji*, Ekonomski institut, Zagreb, 1973.

- JELICA KARLIĆ KAPETANOVIĆ, *Juraj Najdhart: život i djelo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- DUŠKO KEČKEMET, *Grad po mjeri čovjeka*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1981.
- GROZDAN KNEŽEVIĆ, *Višestambene zgrade*, 2. izdanje, Tehnička knjiga, Zagreb, 1989.
- REM KOOLHAAS, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*, The Monacelli Press, New York, 1994.
- ALEKSANDER LASLO, *Arhitektonski vodič: Zagreb: 1898.-2010.*, Arhitekst i Društvo arhitekata Zagreba, Zagreb, 2011.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Adamić, Rijeka, 2015.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Izdavački centar Rijeke, Rijeka, 2010.
- IVAN MAHULJA, NIKOLA SPICIARIĆ, VINKO ANTIĆ, *100 činjenica o Rijeci: uz srebrni jubilej*, Odbor za proslavu 25-godišnjice oslobođenja Rijeke, Rijeka, 1970.
- MARINA MAJIĆ, *Arhitektura Splita 1945.-1960.*, Društvo arhitekata Split, Split, 2007.
- IVA MARČETIĆ, *Stambene politike u službi društvenih i prostornih (ne)jednakosti*, Pravo na grad, Zagreb, 2020.
- RENATA MARGARETIĆ URLIĆ, *Slavko Jelinek*, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 2009.
- VERA MARSIC, *Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
- RADMILA MATEJČIĆ, *Kako čitati grad. Rijeka jučer, danas*, 4. izdanje, Adamić, Rijeka, 2007.
- VESNA MIKIĆ, *Arhitekt Antun Ulrich: klasičnost moderne*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2002.
- MAROJE MRDULJAŠ, VLADIMIR KULIĆ, WOLFGANG THALER, *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*, Jovis, Berlin, 2012.
- ERIC MUMFORD, *CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*, The MIT Press, 2000.
- ERIC P. NASH, *Manhattan Skyscrapers*, Princeton Architectural Press, New York, 2005.
- VESNA PERKOVIĆ JOVIĆ, *Arhitekt Frano Gotovac*, Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Split, 2015.
- IVAN ROGIĆ, *Rijeka – baština za budućnost*, Grad Rijeka, Rijeka, 1996.

- PETER G. ROWE, HAR YE KAN, *Urban intensities: Contemporary Housing Types and Territories*, Birkhäuser (De Gruyter), 2014.
- KARL WILHELM SCHMIDT, *Multistory housing*, F.A. Praeger, New York, 1966.
- ROGER SHERWOOD, *Modern Housing Prototypes*, Harvard University Press, 1981.
- KATARINA SPEHNJAK, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.
- ZDENKO STRIŽIĆ, *O stanovanju – arhitektonsko projektiranje*, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 1997.
- SAŠA ŠIMPRAGA, *Zagreb, javni prostor*, Porfirogenet, Zagreb, 2011.
- TOMISLAV TIMET, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, JAZU, Zagreb, 1961.
- DAROVAN TUŠEK, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945.-1995.*, Građevinski fakultet Sveučilišta i Društvo arhitekata Splita, Split, 1996.
- DAROVAN TUŠEK, *Dinko Vesanović*, Društvo arhitekata Splita, Split, 2001.
- DAROVAN TUŠEK, *Leksikon splitske moderne arhitekture*, Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, Split, 2018.
- FLORIAN URBAN, *Tower and Slab: Histories of Global Mass Housing*, Routledge, London i New York, 2012.
- SANDRA USKOKOVIĆ, *Lovro Perković: Estetika prostora i senzibilitet konteksta*, Exlibris, Zagreb, 2015.
- ĐORĐE VIKRESTOV, *Nove metode stambene izgradnje u Francuskoj i pregled naših metoda*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1968.
- KIMBERLY ELMAN ZARECOR, *Manufacturing a Socialist modernity – Housing in Czechoslovakia, 1945-1960*, University of Pittsburg Press, 2011.
- Floor plan manual: Housing*, 5. izdanje, Birkhäuser (De Gruyter), 2018.
- Građevno poduzeće Konstruktor, Rijeka: dvadeset godina rada: 1948-1968.*, Zagreb, 1968.
- High-rise housing estates in Europe*, (ur.) R. Turkington, R. Van Kempen i F. Wassenberg, Delft University Press, 2004.
- Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*, Springer Open, 2018.
- International Encyclopedia of Housing and Home*, (ur.) Susan J. Smith, Elsevier, 2012.
- Monografija arhitektonskog studija Vincek, 1955.-1977.*, Panprojekt, Bjelovar, 1979.

Neka pitanja o razvoju i prostornim rješenjima Rijeke, (ur.) Boris Prikril, Zavod za komunalnu djelatnost, Rijeka, 1967.

Povijest Rijeke, (ur.) Vinko Antić et. al., Skupština Općine i Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988.

Magistarski i doktorski radovi

SANJA MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje na arhitekturu Splita 1945.-1968.*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.

SRĐAN ŠKUNCA, *Razvojni pristupi urbanističkom planiranju grada Rijeke od 1945. do 1974. godine*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

ANDREJ UCHYTIL, *Arhitekt Alfred Albini*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1990.

JOSIP VOJNOVIĆ, *Racionalizacija i evolucija stambeno-komunalne izgradnje u procesima planiranja, organizacije i programiranja*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1977.

ALEN ŽUNIĆ, *Diskurzivna metoda projektiranja u opusu arhitekta Aleksandra Dragomanovića*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

Zbornici, katalozi, zbirke radova

MIROSLAV BAJZEK, *Razvoj novinstva u Rijeci od 1915. do 1967. godine*, u: *Novi list: 1900.-2000.*, (ur.) Petar Strčić et. al., Rijeka, 1999., 65-108.

BERNARDO BERNARDI, *Dva tipa stana sa industrijskom opremom*, u: *II. Međunarodna revijalna izložba Porodica i domaćinstvo 1958. – Stanovanje – NR Hrvatska*, Zagreb, 1958.

DRAŠKO BIŽACA, *Stanovanje u dosadašnjoj prostornoj strategiji Rijeke*, u: *Studija stanovanja – knjiga podataka*, Zavod za izgradnju Rijeke i OOUR Razvojno-urbanistički biro, Rijeka, 1978., 129-273.

BORKA BOBOVEC, LUKA KORLAET, NINO VIRAG, *Arhitekt Ivo Bartolić – prolegomena opusu*, u: *Arhitekt Ivo Bartolić: modernistička arhitektura Siska*, katalog izložbe, (ur.) Sven Sorić, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2016., 7-35.

- LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2013.
- LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, Istarsko-kvarnerski spomenici Zdenka Kolacija, u: *Zbornik simpozija Problem spomenika: spomenik danas*, Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec, 32-35(2012-2015.), 32-33/34-35, 283-298.
- LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, Ulaganja u skladišne kapacitete riječke luke nakon Drugoga svjetskog rata (1945.-1965.), u: *Zbornik VIII. konferencije o industrijskoj baštini: Obnova industrijskog naslijeđa: Rijeka, 25.-26. svibnja 2018.*, (ur.) Iva Mrak i Nana Palinić, Pro Torpedo i Građevinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2021., 279.-294.
- CARL W. CONDIT, The Two Centuries of Technical Evolution Underlying the Skyscraper, u: *Second Century of the Skyscraper*, (ur.) Lynn S. Beedle, New York, 1988., 11-24.
- DAMIR ČARGONJA, *Galerija Nebeska: Vrtoglavica*, katalog izložbe, MMC, Rijeka, 2004.
- HRVOJE DAVIDOVSKI, Propisi, normativi i standardi kao regulator kvalitete u praksi projektiranja i izgradnje stana, u: *Iskustva 1980: Kriteriji kvalitete stana i stanovanja*, materijali znanstveno-stručnog skupa, Fakultet građevinskih znanosti Građevinskog instituta, Zagreb, 20. i 21. 11. 1980.
- ERVIN DUBROVIĆ, Izgradnja Rijeke, Adamićevo kazalište i inženjerske ambicije, u: *Adamićevo doba 1780.-1930.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2005., 91-144.
- ERVIN DUBROVIĆ, *Ninoslav Kučan*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2006.
- DAINA GLAVOČIĆ, Međuratni opus riječkog arhitekta Bruna Anghebena, u: *Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009., 141-154.
- VANA GOVIĆ, *Andrija Čičin-Šain*, katalog izložbe, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2009.
- MLADEN GRGURIĆ, *Riječke fontane*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 1997.
- MLADEN GRGURIĆ, *Rijeka – sjećamo se*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2010.
- HRVOJE KLASIĆ, Većeslav Holjevac: odvažni vizionar, u: IVAN MLINAR, HRVOJE KLASIĆ, *Zagreb Većeslava Holjevca od 1952. do 1963.: urbanistička vizija i arhitektonski dosezi*, katalog izložbe, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2021., 189-215.
- PETAR KREČIĆ, Architecture in former Yugoslavia, u: *Impossible Histories: Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918-1991*, (ur.) Dubravka Đurić, Cambridge: MIT Press, 2003., 334-373.

- MARTINA MALEŠIĆ, From Housing estate to Neighbourhood unit, From Park to Street, u: *Streets and Neighborhoods*, (ur.) Luka Skansi, Muzej arhitekture i dizajna, Ljubljana, 2016., 32-45.
- PHILIPP MEUSER, Serial Housing Construction in the Soviet Union, u: *Soviet Modernism 1955-1991*, (ur.) Katharina Ritter et. al., Architekturzentrum, Beč i Park Books, Zürich, 2012., 273-283.
- ZRINKA PALADINO, Mogućnosti obnove arhitekture Ivana Vitića u Laginjinoj ulici u Zgrebu, u: *Motel Trogir: nije uvijek budućnost ono što dolazi*, (ur.) Nataša Bodrožić i Saša Šimpraga, Slobodne veze/Onomatopee, Zagreb/Eindhoven, 2016., 148-167.
- IVA PERČIĆ-ČALOGOVIĆ, Konzervatorski radovi u Rijeci od 1947. do 1951., u: *Rijeka: zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953., 585-586.
- PETAR PUHMAJER, KRASANKA MAJER JURIŠIĆ, Stambena arhitektura Rijeke u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća, u: *Klasicizam u Hrvatskoj: zbornik radova znanstvenog skupa*, (ur.) Irena Kraševac, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2016., 127-146.
- DEBORAH PUSTIŠEK, *Emilio Ambrosini*, katalog izložbe, (ur.) Ervin Dubrović, Muzej grada Rijeke, 2011.
- DEBORAH PUSTIŠEK, *Giovanni Rubini*, katalog izložbe, (ur.) Ervin Dubrović, Muzej grada Rijeke, 2014.
- DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, Stambena zgrada Oberziner-Zampieri, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb, 2007., 299-301.
- ESAD REDŽIĆ, Četvrt veka organizacije građevinskih inženjera i tehničara Jugoslavije, u: *25 godina građevinarstva socijalističke Jugoslavije*, (ur.) Mara Adžić, Tehnika, Beograd, 1970., 499-509.
- IVAN ROGIĆ, MIRO A. MIHOVILOVIĆ, *Sociologijska studija novih naselja u Rijeci*, knjiga 1 i 2, Zavod za izgradnju Rijeke, Rijeka, 1977.
- IVAN ROGIĆ, Neki interpretacijski elementi temeljeni na sociologijskim istraživanjima stanovanja, u: *Studija stanovanja – knjiga podataka*, Zavod za izgradnju Rijeke i OOUR Razvojno-urbanistički biro, Rijeka, 1978., 56-87.
- RASTKO SCHWALBA, *Igor Emili*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 1999.
- DUBRAVKA SEKULIĆ, *Nekoliko stvari koje znam o neboderima...*, tiskani letak uz stručno vodstvo zagrebačkim stambenim tornjevima, Urbanfestival 11, Zagreb, 2011.

DUNJA SERDINŠEK, Organizacijsko-tehničke i financijske karakteristike dosadašnje stambene izgradnje u Rijeci, u: *Studija stanovanja – knjiga podataka*, Zavod za izgradnju Rijeke i OOUR Razvojno-urbanistički biro, Rijeka, 1978., 16-55.

LUKA SKANSI, Collective forms, collective spaces, u: *Streets and Neighborhoods*, (ur.) Luka Skansi, Muzej arhitekture i dizajna, Ljubljana, 2016., 13-31.

LUKA SKANSI, Unity in Heterogeneity: Building with a taste for structure, u: *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, (ur.) Martino Stierli i Vladimir Kulić, The Museum of Modern Art, New York, 2018., 65-71.

MOJCA ŠTUHEC, *Ljubo Humek: mariborski urbanist in arhitekt*, Ljubor, združenje za kulturo bivanja, Maribor, 2019.

INES TOLIĆ, The Borba for Architecture, u: *Unfinished Modernisations*, (ur.) Maroje Mrduljaš i Vladimir Kulić, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 2012., 372-391.

MARIJAN VEJVODA, Prostorni i društveni aspekti stanovanja u Rijeci, u: *Studija stanovanja – knjiga podataka*, Zavod za izgradnju Rijeke i OOUR Razvojno-urbanistički biro, Rijeka, 1978., 101-128.

ROBERT ŽUNIĆ, *Udatny*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2000.

CHRISTINE M. E. WHITEHEAD, The Neo-Liberal Legacy to Housing Research, u: *The SAGE Handbook of Housing Studies*, 2012., 113-130.

Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900., katalog izložbe, (ur.) Daina Glavočić, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2002.

Arhitektura secesije u Rijeci, katalog izložbe, (ur.) Daina Glavočić, Moderna galerija, Rijeka, 1997.

GUP: Generalni urbanistički plan Rijeke 2001.: obrazloženje prijedloga, (ur.) Draško Bižaca, Zavoda za urbanizam i komunalne poslove i Riječki urbanistički biro, Rijeka, 1973.

Hrvatski biografski leksikon, (ur.) Trpimir Macan, sv. 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.

Igralište Pomerio; projekt Karin Schneider s javnom slavinom Ivne Mavrinac, katalog izložbe, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2008.

Moderna arhitektura Rijeke, katalog izložbe, (ur.) Berislav Valušek, Moderna galerija, Rijeka, 1996.

Pregled osnova stanova za 1948., Izdavačko preduzeće Ministarstva građevina FNRJ, Beograd, 1948.

Pregled tipskih projekata malih stambenih zgrada, Ekonomski institut NR Srbije, drugo dopunjeno izdanje, Beograd, 1958.

Privremeni standard stana usmjerene stambene izgradnje (Materijal za javnu raspravu), Rijeka, 1974.

Rijeka 1974-1978.: društveno-ekonomski razvoj, delegatska skupština i njeni organi, kronologija događaja, (ur.) Miroslav Bajzek, Rijeka, 1978.

Rijeka 1978-1982.: društveno-ekonomski razvoj, delegatska skupština i njeni organi, oproštaj Rijeke s Titom, kronologija događaja, prilozi, (ur.) Miroslav Bajzek, Rijeka, 1982.

Spomenica: dvadeset peta obljetnica (1947-1972) građevinskog školstva grada Rijeke: trogodišnjica Više tehničke građevinske škole Rijeka, (ur.) Božidar Ekl, Rijeka, 1972.

Stan danas sutra, katalog izložbe, Rijeka, 1962.

Stan za naše prilike: izložba i savjetovanje, (ur.) Marijan Tepina, Ljubljana, 1957.

Stanovanje NR Slovenije – II. Međunarodna izložba Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1958.

Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, 1919./1920.-1999./2000. Osamdeset godina izobrazbe arhitekata u Hrvatskoj, (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 2000., 314-315.

Urbanistička ostvarenja u Jugoslaviji, brošura uz 3. kongres i 12. savjetovanje Saveza urbanista Jugoslavije, Rijeka, 6.-8. svibnja 1965.

Članci u časopisima

VLADO ANTOLIĆ, Industrijalizacija – naš najteži urbanistički problem, u: *Urbanizam i arhitektura*, 5(1951.), 9-12, 52-63.

PIER VITTORIO AURELI, Architecture for Barbarians: Ludwig Hilberseimer and the Rise of the Generic City, u: *AA Files*, Architectural Association School of Architecture, London, No. 63, 2011., 5-18.

TOM AVERMAETE, CHARLOTTE ROBINSON, Affordable Housing as Development Aid, u: *DASH*, No. 12-13, Delft University of Technology, 2015., 20-35.

MARIO BAĆAC, Rezultati koordiniranog rada na stambenoj izgradnji u Rijeci, u: *Komuna*, 9(1962.), 12, 24-26.

ALEKSANDAR BAKAL, Višestambeni objekti u naselju Dobri dol u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 203, 1-3.

- J. BALEN, Od Triglava do Crne Gore, u: *Informativni list SOUR-a Adriagradnja*, 1(1980.), 4-5, 8-9.
- IVAN BAN, Stambena izgradnja Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 85, 2-3.
- HRVOJE BARTULOVIĆ, ANDREJ UCHYTIL, KARIN ŠERMAN, Tri stambena sklopa arhitekta Stanka Fabrisa u Splitu iz 1960-ih, u: *Prostor*, (21)2013, 2(46), 247-259.
- HINKO BAUER, Stambeni kompleks u Rijeci, u: *Arhitektura*, 6(1952.), 2, 24-25.
- MIROSLAV BEGOVIĆ, Dinamika života, prostora i arhitekture, u: *Čovjek i prostor*, 9(1962.), 107, 4-7.
- ANDRÉ BIDEAU, Housing as Discursive Void: Oswald Mathias Ungers in the 1960s and 1970s, u: *Candide. Journal for Architectural Knowledge*, 7(2013), 61-88.
- DRAŠKO BIŽACA, Kratka povijest nastanka Riječkog urbanističkog biroa, u: *Riječki urbanistički bilten*, 1(1973.), 1, 3-7.
- DRAŠKO BIŽACA, Neboderi koje nismo htjeli, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 5-6, 17.
- DRAŠKO BIŽACA, Novi stil rada, u: *Komunalna privreda*, 2(1971.), 19-20, 2.
- DRAŠKO BIŽACA, Razvojni problemi Rijeke (3): Razvojni problemi – danas, u: *Naša Rijeka*, 9(1987.), 106, 10-11.
- DRAŠKO BIŽACA, Rijeka – Generalni urbanistički plan, u: *Arhitektura urbanizam*, 9(1968.), 49-50, 106-112.
- LJILJANA BLAGOJEVIĆ, Fervet opus: Milan Zloković and the architecture of the city, u: *Serbian Architectural Journal*, Beograd, 2(2010.), 2, 7-18.
- B. BONAČI, Jadranska cesta, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 68, 2.
- KATHERINE G. BRISTOL, The Pruitt-Igoe Myth, u: *Journal of Architectural Education*, Vol. 44, No. 3, 1991., 163-171.
- NICOLA BRAGHIERI, The Towers of Terror: A Critical Analysis of Erno Goldfinger's Balfour and Trelick Towers, u: *Urban Planning*, Vol. 4, 2019, 3, 223-249.
- VLADI BRALIĆ, Zdenko Sila – in memoriam, u: *Čovjek i prostor*, 44(1997.), 11-12(522-523), 62.
- IVAN BROZIČEVIĆ, Od ideje do ostvarenja – izrada i donošenje detaljnih urbanističkih planova, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 8-9, 5.
- IVAN BROZIČEVIĆ, Organizacija za uređivanje gradskog zemljišta, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 25-26, 6.

IVAN BROZIČEVIĆ, Zavod za komunalnu djelatnost i Riječki urbanistički biro udruženi u jednu radnu organizaciju, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 29-30, 4.

SERGEJ BUBNOV, Principi projektovanja zgrada i naselja na seizmičkim područjima, u: *Komuna*, 12(1965.), 2, 26-27.

SERGEJ BUBNOV, Problemi seizmičke mikrorajonizacije u svijetu i kod nas s aspekta seizmičkog građevinarstva, u: *Građevinar*, 28(1976.), 6, 207-214.

BRANKO BUNIĆ, Stambeno naselje Vojak u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 206, 8-9.

LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, The development of the Delta and Brajdica areas in post-WWII Rijeka: between vision and reality, u: *Serbian Architectural Journal*, Beograd, 8(2016.), 2, 275-294.

PETER CAROLIN, Sense, sensibility and tower blocks: the Swedish influence on post-war housing in Britain, u: *Twentieth Century Architecture*, The Twentieth Century Society, No. 9, 2008., 98-112.

TATJANA CASASSA, Malo prostora za mnogo stanova, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 39-40, 8.

MIRO ČEPIČ, Stan i kritika, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 16, 1.

JOSIP ČUTURIĆ, Porast proizvodnje, u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 11(1974.), 135, 5.

B. DEPIKOLOZVANE, Velikoplošna oplata za nebudere na Škurinju?, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 5(1972.), 58-59, 13.

ANUŠKA DERANJA CRNOKIĆ, INES JELAVIĆ LIVAKOVIĆ, Pravna zaštita poslijeratne arhitekture ostvarene u razdoblju od 1945. do 1990. godine na području Republike Hrvatske – doprinos valorizaciji i očuvanju, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39(2015.), 17-36.

VLADIMIR DESPOTOVIĆ, Prozračno pročelje (ventilirana fasada), u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 13(1976.), 172, 2.

JEFFRY M. DIEFENDORF, From Germany to America: Walter Gropius and Martin Wagner on Skyscrapers and the Planning of Healthy Cities, u: *German Historical Institute Bulletin Supplement*, No. 2, Washington, 2005., 29-50.

NIKOLA DOBROVIĆ, Gradski pejzaž, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 20, 1 i 3.

MILORAD DORIČIĆ, O historijatu našeg poduzeća, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 10, 5-10.

BORIS DUPLANČIĆ, Stambeni toranj Ružmarinka Zagreb, u: *Čovjek i prostor*, 21(1974.), 250, 6-7.

IGOR EMILI, Kamo da se širi Rijeka?, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 1, 3.

IGOR EMILI, Stambeni tornjevi „Podmurvice“ u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 16(1969.), 199, 1.

IGOR EMILI, Stari grad, u: *Arhitektura*, 25(1971.), 111-112, 10-20.

ANTE ERCEG, Centralno grijanje u C objektima na Gornjoj Vežici, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 34, 12.

JAHIEL FINCI, O stambenom problemu, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 11, 1. i 8.

LARRY R. FORD, Reading the Skylines of American Cities, u: *Geographical Review*, vol. 82, No. 2, 1992., 180-200.

STJEPAN GOMBOŠ, Problemi projektiranja stanova od Oslobođenja do danas, u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 5-6, 47-54.

S. GVOZDANOVIĆ, Interbau Berlin – četvrt Hansa, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 68, 3.

MIROSLAV HELEBRANT, Primjena modularne koordinacije u našem građevinarstvu, u: *Građevinar*, 12(1960.), 4, 129-132.

LEA HORVAT, Kriza na papiru? O sociološkoj kritici kolektivnog stanovanja u kasnom socijalizmu, u: *Život umjetnosti*, 2020., 107, 80-93.

DUŠAN JAGODIĆ, Što je dalo savjetovanje o unapređenju stambeno-komunalnih djelatnosti, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 8-9, 1.

SLAVKO JELINEK, Stambeno-poslovni objekt u ulici Rade Končara u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 202, 1-3.

SLAVKO JELINEK, Stambeno poslovni objekti u Veslačkoj ulici u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 20(1973.) 239, 18.

DAVORIN JEŽIĆ, Konstituiran SIZ u stambenoj oblasti, u: *Komunalna privreda*, 6(1975.), 62, 1.

DAVORIN JEŽIĆ, Napredak je u objedinjavanju i koordinaciji stambeno-komunalnih poslova, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 7, 1-2.

JELICA JOVANOVIĆ, Pouke jugoslavenske stambene ekonomije u razdoblju prvog petogodišnjeg plana: propusnost granica između tradicije i modernosti, u: *Život umjetnosti*, 2020., 107, 32-59.

- DARKO KAHLE, Građevni i urbanistički propisi u Hrvatskoj od 1956. do 1971. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 53(2021.), 3, 1149-1181.
- Š. KASAŠ, 30 godina Industrogradnje, u: *Čovjek i prostor*, 24(1977.), 286, 31-33.
- EDO KIŠIĆ, Naselje po mjeri, u: *Naša Rijeka*, 4(1982.), 40, 2.
- SANJA KLEMPIĆ BOGADI, Utjecaj migracije na demografski razvoj riječke aglomeracije, u: *Hrvatski geografski glasnik*, 70(2008.), 1, 43-65.
- PETAR KNOLL, Ideologija moderne arhitekture, u: *Art Bulletin*, 66(2016.), 5-21.
- ZDENKO KOLACIO, ZDENKO SILA, Novi parkovi u Rijeci, u: *Arhitektura*, 6(1952.), 3, 40-44.
- ZDENKO KOLACIO, Arhitekt David Bunetta, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 83, 6.
- ZDENKO KOLACIO, Arhitekt Marko Stipančević – in memoriam, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 51, 8.
- ZDENKO KOLACIO, In memoriam David Bunetta, u: *Čovjek i prostor*, 11(1964.), 138, 8.
- ZDENKO KOLACIO, Neki problemi urbanizma, u: *Čovjek i prostor*, 7(1960.), 95, 8.
- ZDENKO KOLACIO, Nova izgradnja u Rijeci, u: *Arhitektura*, 15(1961.), 5-6, 12-15.
- ZDENKO KOLACIO, Pimplico – nova stambena zona Londona, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 63, 2.
- ZDENKO KOLACIO, Srce grada Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 14(1971.), 171, 2-3.
- ZDENKO KOLACIO, Tornjevi u slici grada, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 82, 6-7.
- ZDENKO KOLACIO, Tornjevi u slici grada, u: *Čovjek i prostor*, 7(1960.), 100, 12.
- ZDENKO KOLACIO, Ulica Proleterskih brigada u Zagrebu, u: *Arhitektura urbanizam*, 1(1960.), 5, 3-13.
- MILAN KOLAR, Značaj provedbenih urbanističkih planova, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 93, 6-7.
- TIN KOVAČ, ARIANA ŠTULHOFER, HELA VUKADIN-DORONJGA, Projekt Centra za vodene sportove (Kombinirano plivalište) Rijeka-Sušak arhitekta Vladimira Turine, 1949., u: *Prostor*, 28(2020.), 2(60), 300-317.
- NINOSLAV KUČAN, MTTC Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 24(1977.), 295-296, 4-5.
- MIHAJLO KUDIŠ, Aktuelna istraživanja na području seizmičnosti Rijeke i riječke konurbacije, u: *Riječki urbanistički bilten*, 5(1977.), 9, 100-101.
- MIHAJLO KUDIŠ, Živjeti s potresima, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 3, 12-13.

- NINA KUDIŠ, O mogućoj fizionomiji centra Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 35(1988.), 5(422), 10-11.
- STJEPAN LAMER, Izložba građevinarstva, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 43, 1-2, 8.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, Uloga Alfreda Albinija u projektiranju i izgradnji Hrvatskog kulturnog doma u Sušaku te njegovo dovršenje i izmjene, u: *Ars Adriatica*, 7(2019.), 9, 151-172.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Boren Emili, u: *Sušačka revija*, 7(1999.), 28, 71-81.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Čovjek koji je izgradio pola Sušaka, u: *Sušačka revija*, 6(1998.), 22-23, 91-99.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Hrvatski kulturni dom u Sušaku – prilog istraživanju i valorizaciji, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29(2005.), 287-306.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Najamne stambene zgrade međuratnog Sušaka, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28, 2004., 348-365.
- JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, Regulacioni plan Sušaka (1936.-1939.), u: *Sušačka revija*, 3(1995.), 9, 29-38.
- JULIJA LOZZI-BARKOVIĆ, Secesija i riječke vile – prilog istraživanju povijesti stambene arhitekture Rijeke s početka 20. stoljeća, u: *Fluminensia*, 4(1992.), 2, 95-104.
- MILORAD MACURA, Kule savremenih gradova, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 3.
- B. MARKIĆ, Ekonomična izgradnja stanova, u: *Čovjek i prostor*, 11(1964.), 130, 3 i 8.
- MARIN MARUŠIĆ, Montažna stambena izgradnja u Rijeci, u: *Građevinar*, 13(1961.), 10, 322-323.
- SANJA MATIJEVIĆ BARČOT, Arhitekt Vuko Bombardelli i Eksperiment-57, u: *Život umjetnosti*, 2020., 107, 60-79.
- SANJA MATIJEVIĆ BARČOT, Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju (1945.-1951.), u: *Prostor*, 27(2019.), 1(57), 64-77.
- MAARTEN MENTZEL, The Birth of Bijlmermeer (1965): The origin and explanation of high-rise decision making, u: *The Netherlands Journal of Housing and Environmental Research*, Vol. 5, No. 4, 1990., 359-375.
- BRANKO METZGER-ŠOBER, Regulacijski plan grada Rijeke Paola Grassija, 1904., u: *Prostor*, 20(2012), 1(43), 146-157.

BRANKO METZGER-ŠOBER, Secesijska arhitektura Emilija Ambrosinija na riječkom Korzu, u: *Peristil*, 53(2010.), 1, 75-88.

TIHOMIL MILIĆEVIĆ, Racionalan stan, u: *Čovjek i prostor*, 10(1963.), 126, 3 i 9.

OLIVER MINIĆ, Visoki objekti u gradu, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 63.

ĐURO MIRKOVIĆ, Stambena arhitektura u opusu arhitekta Ninoslava Kučana, u: *Prostor*, 4(1996), 1(11), 109-118.

ĐURO MIRKOVIĆ, Stambeni toranj u naselju Travno u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 21(1974.), 256, 7.

RADOVAN MIŠČEVIĆ, Beogradski simpozij – Stambene zajednice kao predmet prostornog planiranja, u: *Čovjek i prostor*, 9(1962.), 108-109, 12.

ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Kako ću graditi svoj dom, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 41-41, 1 i 10.

ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Stambeno-poslovna zgrada u Zagrebu, u: *Arhitektura urbanizam*, 1(1960.), 2, 16-17.

ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Štampa i arhitektura, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 53, 1.

ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Zagrebački neboder, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 92, 2-3.

JURAJ MUŽEVIĆ, IGH – OOUR Zavoda za ispitivanje materijala Rijeka – deset godina rada, u: *Građevinar*, 26(1974.), 4, 109-111.

J. MUŽEVIĆ, Stota obljetnica rođenja inženjera Luje Raca, u: *Građevinar*, 41(1989), 2, 105-115.

B. NADILO, Sjećanje na poduzeće koje je neslavno završilo, u: *Građevinar*, 54(2002.), 4, 255-258.

JURAJ NEIDHARDT, Idejna studija urbanističkog rješenja Južnog Zagreba, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 52, 3.

JURAJ NEIDHARDT, Regulatorna osnova za grad Sušak, u: *Građevinski vjesnik*, 6(1937.), 1, 7.

JURAJ NEIDHARDT, Sarajevo, ulica Đure Đakovića, u: *Arhitektura*, 8(1954.), 1, 24-25.

DIETRICH NEUMANN, A Skyscraper for Mussolini, u: *AA files*, Architectural Association School of Architecture, London, No. 68, 2014., 141-153.

DIETRICH NEUMANN, Three Early Designs by Mies van der Rohe, u: *Perspecta: The Yale Architectural Journal*, Vol. 27, 1992., 77-97.

VEDRAN NIKŠIĆ, Između potreba i – mogućnosti, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 23-24, 4.

TOMISLAV ODAK, Stanovanje je arhitektura, u: *Arhitektura*, 42-44(1989.-1991.), 1-3 (208-210), 2-5.

KSENIJA ORELJ, Čandekova 8, u: *Vijenac*, 11(2004.), 266.

KAZIMIR OSTROGOVIĆ, Stambena zgrada u Rijeci, u: *Arhitektura*, 10(1956.), 1-6, 26-27.

KAZIMIR OSTROGOVIĆ, Zgrada Riječke banke i štedionice, u: *Arhitektura*, 13(1959.), 100-102.

BORO PAVLOVIĆ, Stambeni tornjevi „Podmurvice“ u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 16(1969.), 199, 2-3.

ANTOANETA PASINOVIĆ, Zagrebački salon 69, u: *Arhitektura*, 23(1969.), 102-103, 65-68.

ALEKSANDAR PERC, Očuvanje Starog grada u Rijeci, u: *Urbanizam i arhitektura*, 5(1951.), 5-8, 105-107.

IVA PERČIĆ, Rad na čuvanju i zaštiti spomenika u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, u: *Riječka revija*, 1(1952.), 3, 176-178.

MILIVOJ PETERČIĆ, Stambeni mikrorajon „Siget“ u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 14(1967.), 172, 4-5.

ANĐELKO PIVAC, Neka neriješena pitanja o našoj arhitektonskoj praksi, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 205, 10.

JOSIP POVRŽENIĆ, Gradit će se 5.100 stanova, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 95-96, 2.

JOSIP POVRŽENIĆ, Konstituiran Zavod za izgradnju Rijeke, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 89, 1.

PETAR PUHMAJER, Stambene palače kasnog 18. stoljeća u Rijeci: prostorna i tipološka obilježja, u: *Ars Adriatica*, 11(2021), 285-310.

VJENCESLAV RICHTER, Stambeni tornjevi u Beogradu, u: *Arhitektura*, 14(1960.), 1-3, 33.

I. RILOV, Radit ćemo s tunelskom oplatom, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 6(1973.), 65, 6.

IVAN ROGIĆ NEHAJEV, Diskontinuitet urbanog subjekta – tri posljedice, u: *Čovjek i prostor*, 35(1988.), 422, 7.

IVAN ROGIĆ NEHAJEV, Ma ča Emili ... sve ćemo to srušit, u: *Dometi*, 19(1986.), 11, 7-25.

ANDREA ROKNIĆ BEŽANIĆ, Uspostava i organizacija civilnih i vojnih vlasti u poslijeratnoj Rijeci, u: *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 6-7(2011.-2012.), 163-177.

JASNA ROTIM MALVIĆ, Enea Perugini, Giulio Duimich e Yvone Clerici nell'architettura a Fiume tra le due guerre, u: *Quaderni – Centro Ricerche Storiche Rovigno*, Rovinj, 26(2015.), 271-352.

JASNA ROTIM MALVIĆ, Rijeka i Sušak od 1940. do 1950., u: *Život umjetnosti*, 1998, 60, 13-19.

RASTKO SCHWALBA, Obnova središta Rijeke, u: *Arhitektura*, 32(1978.), 166+7, 65-69.

JOSIP SEISSEL, Osvrt na protekle arhitektonske natječaje, u: *Arhitektura*, 2(1948.), 8-10, 67-68.

JOSIP SEISSEL, Urbanizam, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 68, 2.

OZREN SEKULIĆ, Dovršena je zgrada Autotransa u Rijeci, u: *Građevinar*, 17(1965.), 10, 393-394.

OZREN SEKULIĆ, Nosači po sistemu Hoyer u Rijeci, u: *Građevinar*, 10(1958.), 11, 336-342.

OZREN SEKULIĆ, Stambena višekatnica u Rijeci pred završetkom, u: *Građevinar*, 13(1961.), 4, 115-116.

NOVICA SERDAR, Zgrado moja prijeđi na drugoga, u: *Naša Rijeka*, 4(1982.), 41, 4.

ZDENKO SILA, RADOVAN MIŠČEVIĆ, Optimalne veličine stambenih zajednica, u: *Arhitektura urbanizam*, 3(1962.), 14, 46.

ZDENKO SILA, In memoriam – Igor Emili (1927.-1987.), u: *Čovjek i prostor*, 34(1987.), 11(416), 5.

JOSIP SOKOLIĆ, Trideset i pet godina „Jadrana“, u: *Informativni list GP Jadran*, 3(1980.), 3-6.

MIROSLAV STELLA, 16-katni tornjevi u stambenom naselju Sopot u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 20(1973.), 246, 4-5.

GORANA STIPEČ BRLIĆ, Neboderi – grad među oblacima, u: *Zbornik radova Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 20(2017.), 1, 207-226.

NIKOLA STRAŽIČIĆ, Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke tijekom posljednja tri stoljeća, u: *Rijeka*, 1(1994.), sv. 1, 107-138.

MILAN ŠAKIĆ, Neka aktualna pitanja stambene privrede, u: *Komuna*, 10(1963.), 2, 4-7.

JASNA ŠĆIVNIČAR IVKOVIĆ, Obnova pročelja zgrade u Vukovarskoj 35 - 35 a arhitekta Drage Galića, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 35(2011.), 35, 219-232.

NEVEN ŠEGVIĆ, Stanje stvari, jedno viđenje 1945-1985., u: *Arhitektura*, 39(1986.), 196-199, 117-127.

- NEVEN ŠEGVIĆ, Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ, u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 5-6, 5-40.
- HASAN ŠILJAK, Finansijski i organizacioni preuslovi za masovnu proizvodnju stanova, u: *Komuna*, 10(1963.), 4, 8-11.
- K. ŠIMEK-ŠKODA, Popis stanovništva NRH 1953. godine, u: *Hrvatski geografski glasnik*, 14-15(1953.), 1, 130-133.
- D. ŠKUNCA, Osobno-teretni lift, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 7(1974.), 69, 7.
- SRĐAN ŠKUNCA, U prigodi 70. obljetnice povezivanja grada Rijeke i Sušaka – o mogućim izvorištima projekta izgradnje riječkog „Tromostovlja“, u: *Zbornik radova Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 19(2016.), 1, 117-132.
- JOSIP ŠPANJOL, Ekonomičnom izgradnjom stanova postizava se brže ublaženje stambene krize, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954), 6-7, 17-20.
- LJUBO ŠPANJOL, Naša sadašnjost i naša budućnost, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 4-5, 2-3.
- ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Kleter-kran za visine veće od 40 metara, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 2(1969.), 21-22, 7.
- ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Konstrukcije objekata i njihova otpornost na sile potresa i vjetra, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 6(1973.), 65, 5.
- ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Montažna stambena izgradnja, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 7(1974.), 72, 4.
- ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Oplata sistema „Primorje“, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 9, 3.
- ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Potresi na našem području, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 6(1973.). 60, 9.
- ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Tehnološki novitet: mrežasta armatura, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 1, 4.
- ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Ušteda na TK-9, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 8(1975.), 76, 6.

KRUNO TONKOVIĆ, Simbiozni mostovi na Rječini u Rijeci, u: *Građevinar*, 20(1968.), 1, 3-13.

S. TROHA, Izgradnja tržnice na Vežici odložena, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 23-24, 1.

BRANKO TUČKORIĆ, Prijedlog za ubrzanje i pojeftinjenje stambene izgradnje u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 5(1958.), 69, 1, nastavak teksta u: *Čovjek i prostor*, 5(1958.), 70, 2 i 8.

IDIS TURATO, Kazimir Ostrogović, u: *Arhitektura*, 55(2008), 1(218), 14-113.

LADA TURATO, Gomila – sjeverozapadni dio riječkoga Staroga grada. Analiza arhitektonsko-urbanističkog razvoja Gomile od 18. do 19. stoljeća, u: *Prostor*, (12)2004, 2(28), 179-188.

VLADIMIR TURINA, Kombinirano plivalište Rijeka-Sušak, u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 7-8, 37-45.

ALEKSEJ TERNOVEC, TATJANA CASASSA, Kako protiv požara u visokim zgradama? – okrugli stol, u: *Komunalna privreda*, 6(1975.), 56, 4-5.

A. TERNOVEC, U gradnji „Adriamontova“ tvornica stanova, *Komunalna privreda*, 5(1974.), 46, 2.

DANILO UDOVIČKI-SELB, Between Modernism and Socialist Realism: Soviet Architectural Culture under Stalin's Revolution from Above, 1928-1938, u: *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 68, No. 4, 2009., 467-495.

ANTUN ULRICH I BRANKO VASILJEVIĆ, Direktivna regulaciona osnova gradova Rijeka-Sušak, u: *Arhitektura*, 3(1949.), 18-22, 47-50.

ANTUN ULRICH, Stambena zgrada i prenočište Jugoslavenske linijske plovidbe, u: *Arhitektura*, 8(1954.), 1, 29.

MILE VALENČIĆ, Naselje koje jest i nije, u: *Naša Rijeka*, 4(1982.), 44, 4-5.

BERISLAV VALUŠEK, Moderna po moderni – arhitekt Zdeslav Surina, u: *Sinteza: revija za likovno kulturo*, Ljubljana, 1990., 83-86, 87-92.

BRANKO VASILJEVIĆ, Interbau – Berlin: pregled rekonstrukcije i planiranja gradova, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 62, 2.

BRANKO VASILJEVIĆ, Interbau – Berlin, u: *Čovjek i prostor*, 4(1957.), 63, 2.

DARKO VENTURINI, Zagrebački neboder, u: *Arhitektura urbanizam*, 1(1960.), 1, 14-17.

KONSTANTIN VUJOVIĆ, Jedan istraživački rad vredan pažnje, u: *Komuna*, 19(1976.), 3, 59-63.

- OLGA VUJOVIĆ, Montažni objekti u Hrvatskoj, u: *Arhitektura urbanizam*, 6(1965.), 35-36, 13-16.
- VLADIMIR ŽERJAVIĆ, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971., u: *Društvena istraživanja*, Zagreb, 2(1993.), 4-5, 631–656.
- FRANK WASSENBERG, Demolition of the Bijlmermeer: lessons from transforming a large housing estate, u: *Building Research&Information*, Routledge, Vol. 39, No. 4, 2011., 363-379.
- ROBERT WEDDLE, Housing and Technological Reform in Interwar France: The Case of the Cite de la Muette, u: *Journal of Architectural Education*, Vol. 54, No. 3, 2001., 167-175.
- A. T., Novo stambeno naselje, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 81, 1.
- A. T., U malo godina – mnogo projekata, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 35, 4.
- A. T., Završeni idejni projekt solitera za penzionere, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 37, 9.
- A. Š., Razvoj našeg poduzeća, u: *Konstruktor: informativni list radnog kolektiva građevnog poduzeća*, 1(1970.), 1, 1 i 3.
- D. M., Podmurvice – naselje u neboderima, u: *Vjesnik luke – list Poduzeća Luka Rijeka*, 3(1972.), 61-62, 27.
- J. B., Posla dovoljno – uspjesi ne izostaju, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 2, 5.
- K. K., Neboder polako raste, u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 12(1975.), 157, 6.
- M. MAR., Neboder na Turniću u Rijeci, u: *Građevinar*, 15(1963.), 7, 264.
- M. P., Od seoskih kuća do nebodera: Vežica – najmlađe i najkompletnije riječko naselje, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 29-30, 5. i 7.
- M. P., Lučko stambeno poduzeće: Uskoro jeftiniji stanovi, u: *Komunalna privreda*, 3(1972.), 31-32, 5.
- R. P., Predlažu se tržnice na Vežici i Vojaku, u: *Komunalna privreda*, 1(1970.), 7, 3.
- S. R., Za veću sigurnost u visokim zgradama, razgovor s ing. Ivicom Grudenom, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 83, 4.
- S. Ž., Međunarodna izložba građevinarstva u Berlinu, u: *Čovjek i prostor*, 3(1956.), 57, 4.
- T. C., Osigurati stanare u neboderima, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73, 2.
- T. S., Udruživanje je neophodno, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 91, 1 i 3.
- *, Adriamont – novi naziv za Lučko stambeno poduzeće, u: *Komunalna privreda*, 4(1973.), 42, 6.

- * , Adriagradnja – udruživanje na širokom planu, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 79-80, 4.
- * , Alga A – Vulkan, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 3, 4-5.
- * , Analiza cijene naselja Krnjevo, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 2, 7.
- * , Blok „Vulkan“, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 4, 11.
- * , Brošura o tipskim projektima malih stambenih zgrada, u: *Arhitektura*, 6(1953.), 2, 47.
- * , Čovjek nije ptica – anketa Naše Rijeke, u: *Naša Rijeka*, 3(1981.), 34, 2.
- * , Duboko u terenu: K-11 u izgradnji, foto-prilog, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 16(1983.), 36.
- * , Financiranje I faze pripreme izgradnje stambenog naselja „Krnjevo“, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 79-80, poseban prilog 9-10, 1.
- * , Gradilište Autoput, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 3(1956.), 1, 4-6.
- * , Gradilište „Tesla“, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 3(1956.), 1, 7-8.
- * , Gradimo najskuplje stanove, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 4, 4-5.
- * , Građevna poduzeća u Hrvatskoj, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 43, 1-2, 8.
- * , Godišnja izložba arhitektonska ostvarenja u SR Hrvatskoj 1983., u: *Čovjek i prostor*, 31(1984.), 373, 18.
- * , GP Pionir – reklama, u: *Komuna*, 20(1973.), 1, bez. pag.
- * , Iscrpno o nekim riječkim problemima, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 3, 2.
- Trideset godina rada „Jadranprojekta“: Trajna povezanost sa graditeljima, u: *Informativni list Udruženih projektnih organizacija Rijeka*, 5(1983.), 11, poseban prilog
- * , Izvodi iz stenografskog zapisnika sa Savjetovanja o racionalnom planiranju, projektiranju i izvedbi dječjih jaslica i vrtića, Zagreb, 15.-17. 6. 1977., Ninoslav Kučan, u: *Arhitektura*, 32(1977.), 162-163, 67-68.
- * , Kako do ispravnih dizala?, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 82, 4.
- * , Kako je nastalo GP Primorje? – povodom proslave 20. godišnjice, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 5(1972.), 58 i 59, 8.
- * , Klement Miculinić: Requiescant in Pace, u: *Sušačka revija*, 9(2001.), 33, 116.

- * „Klizanje“ u Rijeci i Šidu, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 143, 6.
- * Konstituiran SIZ „Za brži razvoj Rijeke“, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 74, 1.
- * Kratke vijesti – Industrogradnja na Vrbiku radi dva nebodera od 65 m, u: *Građevinar*, 20(1968.), 2, 218.
- * Ljepotice sa Kantride, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 13(1976.), 163, 7.
- * Marčeljeva Draga – ponos 220 radnika, u: *Informativni list SOUR-a Adriagradska*, 1(1980.), 1, 8.
- * Najveći neboderi u SFRJ, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 8(1975.), 76.
- * Na Pećinama vezani sajlama, u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 13(1976.), 178, 6.
- * Nova vrsta fasade, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 157.
- * Novi objekti „GP Primorja“, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 75-76, poseban prilog 5-6, 3.
- * Novi pogoni u kolektivu, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 7, 2.
- * Novi Zagreb ipak predstavlja kvalitetu, razgovor s Josipom Uhlikom, u: *Čovjek i prostor*, 52(2003.), 3-4, 4-7.
- * Odlučili smo u listopadu – SIZ u oblasti stanovanja, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 8, 7.
- * Odluke, dozvole, paragrafi i novac .. ili čovjek?, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 4, 12-13.
- * O Inženjeringu za industrijalizaciju u građevinarstvu, Rijeka, u: *Građevinar*, 17(1964.), 4, 136-137.
- * Okrugli stol Komunalne privrede, Marijan Baćac: Rijeka je (nekada) prednjačila, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 98, 4.
- * Plan proizvodnje za 1982., u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 15(1982.), 33.
- * Popis radova Riječkog urbanističkog biroa, u: *Riječki urbanistički bilten*, 3(1975.), 8, 32-33. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2017.
- * Poslovni centar u Podmurvicama kraj Rijeke, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 14(1977.), 206, 4.
- * Post festum srebrnom jubileju GPZ Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 2(1973.), 248, 12-13.

- * , Potvrdili ih brojni rezultati, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 6, 4.
- * , Površina stana – diskusija o racionalnom građenju u DARH-u, u: *Čovjek i prostor*, 2(1956.), 49, 1.
- * , Primjerena organizacija rada, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 5, 5-7.
- * , Projektanti govore o svojim projektima, Bartolić-Ostrogović-Potočnjak, u: *Arhitektura*, 6(1952.), 1, 21-24.
- * , Projektni biro „Vladimir Gortan“ Zagreb, u: *Čovjek i prostor*, 18(1971.), 224, 13.
- * , Prvi Kleter-kran u Rijeci, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 3(1970.), 27, 1.
- * , Rad Komisije za proučavanje stambene problematike, u: *Komuna: časopis Stalne konferencije gradova i gradskih opština Jugoslavije*, 2(1955.), 2, 63-64.
- * , Radovi na „klizanju“ uglavnom dobro, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 148-149, 4.
- * , Rastu neboderi u Rijeci, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 12(1975.), 141, 12.
- * , Razgovor s razlogom: Urbanizam i arhitektura plaćaju danak diktatu, u: *Naša Rijeka*, 3(1981.), 28, 8-9.
- * , Rezultat natječaja za izradu nacrtu za podizanje vlastitih kuća radnika i službenika, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 34, 8.
- * , Rezultati natječaja za izradu projekta zgrade poduzeća „Elektroprimorje“ Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 1(1954.), 1, 8.
- * , Rezultati natječaja za stambenu zgradu na Trgu Mateotti, Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 2(1955.), 23, 8.
- * , Riječka stanogradnja traži izlaze – razgovor sa projektantima u Društvu arhitekata, u: *Naša Rijeka*, 2(1980.), 15, 4.
- * , Sa gradilišta Pećina, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 8, 18-20.
- * , SIZ – organizator i realizator stanogradnje, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73, poseban prilog, 1.
- * , Specijalisti za nebodere, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 1, 9.
- * , Stambeno poslovna zgrada u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 6(1960.), 98, 3.

- * , Stambeni soliter u predjelu Spinut Split, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 208, 7.
 - * , Stambeni tornjevi u Čazmanskoj ulici u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 15(1968.), 181, 4-5.
 - * , Stambeni tornjevi u Splitu, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 211, 10.
- Stambena zajednica*, poseban broj časopisa *Progres: ilustrovana revija za ekonomska i društvena pitanja*, Ljubljana, 1958.
- * , Stepenice su spas, u: *Komunalna privreda*, 8(1977.), 82, 4.
- Što treba učiniti s riječkim Starim gradom, u: *15 dana*, 2(1954.), 21, 6-7.
- The Right to Adequate Housing, Fact Sheet No. 21/Rev. 1*, Ujedinjeni narodi, Ženeva, 2009.
- Uputstvo o usmjeravanju društvene stambene izgradnje Izvršnog vijeća NR Hrvatske, u: *Čovjek i prostor*, 5(1958.), 75, 4-5.
- * , Urbanizam i arhitektura plaćaju danak diktatu, u: *Naša Rijeka*, 3(1981.), 28, 8-9.
 - * , Useljena Podmurvice 48b, u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73.
 - * , Uskoro gradnja poslovnog centra?, u: *Industrogradnja: list kolektiva OUR Industrogradnja*, 15(1978.), 215, 12.
 - * , Uz natječaj za predio „Turnić“ – Rijeka, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 88-89, 6.
 - * , Više od 3 milijarde ugovorenih radova, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 2(1969.), 23-24, 1.
 - * , Viševica i GNO, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 2, 6-9.
 - * , Za jedan kat – šest dana, u: *Informativni list SOUR-a Adriogradnja*, 1(1980.), 1, 7.
- Zaključci Prvog savjetovanja arhitekata FNRJ o pitanjima urbanizma i arhitekture, održanog u Dubrovniku od 23. do 25. novembra 1950., u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 11-12, 4-23.
- * , Zapisnik 1. zasjedanja Radničkog savjeta GP „Jadran“ 23. 5. 1953., u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 4, 11-12.
 - * , Zašto stanovi Adriamonta nisu udruženi u SIZ stanovanja? u: *Komunalna privreda*, 7(1976.), 73, 3.
 - * , Zašto su zazidani sutereni na Gornjoj Vežici?, u: *Naša Rijeka*, 1(1979.), 9, 16.
 - * , Zgrada za navijače, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 11-12.
 - * , ZIR preuzeo niz stručnih poslova, u: *Komunalna privreda*, 9(1978.), 99-100, poseban prilog, 2.

Zakoni, pravilnici, službeni glasnici

Službeni list Oblasnog narodnog odbora za Istru i Gradskog narodnog odbora Rijeka, 1946.-1947.

Službeni vjesnik Narodnog odbora grada Rijeka, 1953.-1955.

Službeni vjesnik Kotara Rijeka, 1955.-1965.

Službene novine Rijeka, 1967-1976.

Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1960., 1964., 1967., 1970., 1981., 1984.

Narodne novine, 2013.

Dnevna periodika

MARIO BARAK, I život i mrtvo slovo, u: *Novi list*, 22. i 23. 5. 1971.

MARIO BARAK, Nisu samo neboderi krivi, u: *Novi list*, 27. 1. 1976.

MARIO BARAK, Tko nema stana, može još čekati, u: *Novi list*, 15. 10. 1970.

MARIO BAĆAC, Stambeno poduzeće, u: *Novi list*, 15. 10. 1965.

MARIO BARAK, U lancu – kao rakova djeca: intervju sa Miloradom Doričićem, u: *Novi list*, 6. 2. 1976.

MARIO BARAK, Zaboravljeno naselje – Baredice, u: *Novi list*, 9. 11. 1969.

M. BARAK, Arhitektima zgrade S4, u: *Novi list*, 11. 4. 1961.

M. BARAK, Građani zaboravljenog naselja nezadovoljni odgovorom, u: *Novi list*, 8. 12. 1969.

M. BARAK, Ljudski životi su najdragocjeniji, u: *Novi list*, 21. i 22. 1. 1978.

M. BARAK, Nisu isto „soliteri“ i nizovi, u: *Novi list*, 18. i 19. 2. 1978.

M. BARAK, Združeno poduzeće – drugo po veličini u zemlji, u: *Novi list*, 21. i 22. 2. 1970.

HRVOJE BELICA, Da li smo bliže istini?, u: *Novi list*, 17. 6. 1969.

HRVOJE BELICA, Koliko bi se Rijeka tresla, u: *Novi list*, 11. 11. 1969.

HRVOJE BELICA, Komunalcima savjest čista, u: *Novi list*, 27. 6. 1969.

HRVOJE BELICA, Novih 88 stanova neupotrebljivo, u: *Novi list*, 26. i 27. 4. 1969.

HRVOJE BELICA, 'Petlja' mijenja Zamet, u: *Novi list*, 11. 1. 1973.

HRVOJE BELICA, Privlačna „konfencionirana“ arhitektura, u: *Novi list*, 25. 3. 1969.

HRVOJE BELICA, Revija nebodera, u: *Novi list*, 15. i 16. 12. 1973.

HRVOJE BELICA, Sunce u 5 tisuća stanova, u: *Novi list*, 6. 6. 1973.

HRVOJE BELICA, Tko koči stambenu izgradnju?, u: *Novi list*, 17. i 18. 5. 1969.

HRVOJE BELICA, Urbanistički maj 2000-te godine, u: *Novi list*, 1. 5. 1969.

HRVOJE BELICA, Začarani krug, u: *Novi list*, 10. 6. 1969.

H. BELICA, Dužnici „teški“ 27 milijuna, u: *Novi list*, 16. 6. 1966.

H. BELICA, „Igla“ od 22 kata, u: *Novi list*, 31. 1. 1968.

H. BELICA, Jedna kočnica: Imovinsko-pravni odnosi, u: *Novi list*, 20. 5. 1969.

H. BELICA, Ljestve skraćuju nebodere, u: *Novi list*, 26. 6. 1973.

H. BELICA, Naselje Vojak u punom zamahu izgradnje, u: *Novi list*, 3. 12. 1965.

H. BELICA, Perspektiva – montažni objekti, u: *Novi list*, 8. 12. 1965.

H. BELICA, Ponovo neoprostiva greška, u: *Novi list*, 6. 2. 1969.

H. BELICA, Rijeka – reprezentativna vrata, govori inž. Tihomil Milićević, u: *Novi list*, 17. 4. 1964.

H. BELICA, Sentimentalnost i suvremeni urbanizam, u: *Novi list*, 20. 11. 1968.

H. BELICA, Treba stanova, ali kakvih, u: *Novi list*, 19. 9. 1966.

H. BELICA, U 4 nebodera 400 stanova, u: *Novi list*, 23. 4. 1973.

DRAŠKO BIŽACA, Kakve stanove želimo, u: *Novi list*, 8. 4. 1961.

DRAŠKO BIŽACA, Kuhinja i dnevni boravak, u: *Novi list*, 4. 3. 1961.

DRAŠKO BIŽACA, Od stare nova kuhinja, u: *Novi list*, 11. 3. 1961.

DRAŠKO BIŽACA, Spavaonica – dnevna soba, u: *Novi list*, 18. 3. 1961.

DRAŠKO BIŽACA, Suvremeno stanovanje i mi, u: *Novi list*, 26. 2. 1961.

DAMIR CUPAĆ, Novo ruho “nebodera smrti”; Čandekova 8 nije više urbanističko ruglo i prijetnja prolaznicima, u: *Novi list*, 16. 11. 2016.

DAMIR CUPAĆ, Od nebodera smrti do nebodera svjetlosti: U četvrtak performans ispred Čandekove 8, u: *Novi list*, 7. 6. 2016.

D. ČARAPINA, Da li će gradnja pojeftiniti, u: *Novi list*, 13. 7. 1966.

MILE ĆOSO, Uskoro kraj neboderskom ratu?, u: *Novi list*, 19. 9. 1979.

MILE ĆOSO, Žohari i ljudi, u: *Novi list*, 29. i 30. 9. 1979.

M. ĆOSO, Apsurdi u izgradnji i – cijeni, u: *Novi list*, 7. 4. 1980.

M. ĆOSO, Kanali za smeće – izvor zaraze, u: *Novi list*, 13. 11. 1978.

M. ĆOSO, Muke stanara jednog nebodera, u: *Novi list*, 9. 5. 1979.

M. ĆOSO, Muke stanara najvećih nebodera, u: *Novi list*, 6. 12. 1978.

M. ĆOSO, Na višim katovima – bez vode, u: *Novi list*, 5. 12. 1978.

M. ČOSO, Nevolje 300 stanara, u: *Novi list*, 14. 9. 1978.

M. ČOSO, Počinje izgradnja Krnjeva?, u: *Novi list*, 20. 12. 1978.

M. ČOSO, Počinje izgradnja naselja Krnjevo, u: *Novi list*, 14. 2. 1979.

M. ČOSO, SIZ stanovanja neće neboder sa 86 stanova, u: *Novi list*, 24. 5. 1978.

M. ČOSO, „Stop“ visokim stambenim objektima, u: *Novi list*, 9. 11. 1979.

M. ČOSO, U izgradnju s nepoznatom cijenom stana, u: *Novi list*, 18. 10. 1979.

M. ČOSO, Zadruga – individualna stambena izgradnja?, u: *Novi list*, 5. 2. 1979.

D. DAMJANOVIĆ, Donja Vežica u projektu, u: *Novi list*, 16. 5. 1964.

D. DAMJANOVIĆ, Stanovi za 60.000 Riječana, u: *Novi list*, 8. 1. 1964.

EDO DOMAZET, Dnevno tri stana, razgovor s inženjerom Josipom Sokolićem, u: *Novi list*, 12. i 13. 3. 1966.

E. DOMAZET, „Podvojak III“ – zgrada s garantnim listom, u: *Novi list*, 3. 10. 1964.

E. DOMAZET, Prve stambene zgrade bez dimnjaka, u: *Novi list*, 29. 1. 1965.

LJILJANA DOMIĆ, (De)humanizacija grada, u: *Novi list*, 25. i 26. 3. 1978.

MILORAD DORIČIĆ, Kamo ide riječko građevinarstvo?, u: *Novi list*, 13. 10. 1970.

SILVO DORNIK, Brža i kvalitetnija stambena izgradnja, u: *Novi list*, 8. 8. 1963.

IGOR EMILI, Kako će izgledati novi Stari grad, u: *Novi list*, 2. 6. 1955.

IGOR EMILI, Kako graditi? Razgovor o ekonomičnosti, o dobrom i o lijepom, u: *Novi list*, 6. 4. 1955.

IGOR EMILI, Koliko stanova trebamo, u: *Novi list*, 8. 2. 1959.

IGOR EMILI, Planiranje gradskih naselja, u: *Novi list*, 10. 2. 1959.

IGOR EMILI, Projektiranje stanova na široj osnovi, u: *Novi list*, 11. 2. 1959.

DINO FARAGONA, Rijeka i Petogodišnji plan, u: *Riječki list*, 16. 11. 1947.

T. FRKOVIĆ, Kako organizirati udobniji život – reportaža s izložbe Porodica i domaćinstvo, u: *Novi list*, 2. 5. 1960.

LJILJANA HLAČA, Novo stambeno naselje na Rastočinama: U ex Instalateru će se graditi ogroman stambeno poslovni kompleks, u: *Novi list*, 24. 6. 2019.

ŽELJKA JANEKOVIĆ, Mnogo neispunjenih obećanja, u: *Novi list*, 9. 4. 1970.

ŽELJKA JANEKOVIĆ, Na Krnjevu još 4500 ljudi?, u: *Novi list*, 21. 10. 1971.

ŽELJKA JANEKOVIĆ, Protiv nebodera na „Učki“, u: *Novi list*, 26. 7. 1971.

ŽELJKA JANEKOVIĆ, Salon automobila umjesto mesnice, u: *Novi list*, 22. 2. 1971.

ŽELJKA JANEKOVIĆ, U stan po blatu i kamenju, u: *Novi list*, 4. 2. 1971.

Ž. JANEKOVIĆ, Uskoro: Turnić – kompletno naselje, u: *Novi list*, 24. 12. 1970.

ŽELJKO JERČIĆ, Jedno „da“ – pet „ne“, u: *Novi list*, 4. i 5. 2. 1978.

Ž. JERČIĆ, Liftovi bez dozvole, u: *Novi list*, 20. 10. 1978.

VLADIMIR JUGO, Brže do željenog stana, u: *Novi list*, 15. i 16. 4. 1978.

VLADIMIR JUGO, Građevinari nisu jedini 'grešnici', u: *Novi list*, 29. 11. 1979.

V. JUGO, Neboderski rat za djecu, u: *Novi list*, 5. i 6. 5. 1979.

V. JUGO, Stambeno zadrugarstvo konačno na „zemlji“, u: *Novi list*, 6. i 7. 1. 1979.

DRAGO KOJIĆ, Rijeka ipak najskuplja, u: *Novi list*, 15. i 16. 7. 1978.

DRAGO KOJIĆ, Što se to zbiva pod nama, u: *Novi list*, 27. i 28. 1. 1973.

D. KOJIĆ, Da – uz određene uvjete, u: *Novi list*, 14. i 15. 1. 1978.

D. KOJIĆ, Nije sve zlo u neboderima, u: *Novi list*, 4. i 5. 3. 1978.

ZDENKO KOLACIO, Izložba nagrađenih radova, u: *Riječki list*, 23. 4. 1953.

ZDENKO KOLACIO, Izložba natječajnih radova, u: *Riječki list*, 23. 4. 1953.

ZDENKO KOLACIO, Kako pojednostaviti posao, u: *Novi list*, 16. 3. 1956.

ZDENKO KOLACIO, Novo naselje u Rijeci, u: *Riječki list*, 1. 6. 1947.

ZDENKO KOLACIO, Novo u arhitekturi Rijeke, u: *Novi list*, 5. 2. 1955.

ZDENKO KOLACIO, Obnova i izgradnja Rijeke prema direktivnom generalnom regulacionom planu, u: *Riječki list*, 14. 3. 1948.

ZDENKO KOLACIO, O rekonstrukciji centra Rijeke, u: *Novi list*, 15. 2. 1967.

ZDENKO KOLACIO, Osnovano društvo arhitekata u Rijeci, u: *Riječki list*, 21. 11. 1951.

ZDENKO KOLACIO, Osnivanje regionalnog urbanističkog centra u Rijeci, u: *Riječki list*, 30. 8. 1952.

ZDENKO KOLACIO, Prilog uređivanju budućeg trgovačkog centra, u: *Novi list*, 12. 5. 1956.

ZDENKO KOLACIO, Priprema se regulacioni plan za Rijeku, Sušak i okolicu, u: *Primorski vjesnik*, 12. 1. 1947.

ZDENKO KOLACIO, Rad na obnovi stambenih zgrada u Rijeci, u: *Riječki list*, 30. 11. 1947.

ZDENKO KOLACIO, S prve izložbe lokalne privrede: Arhitektura, urbanizam i hortikultura, u: *Riječki list*, 8. 10. 1950.

ZDENKO KOLACIO, Šetnja glavnim gradom Velike Britanije, u: *Riječki list*, 15. 12. 1953.

ZDENKO KOLACIO, Urbanistička osnova i izgradnja kuća za radnike i namještenike, u: *Riječki list*, 13. 10. 1951.

ZDENKO KOLACIO, Uređenje i izgradnja grada, u: *Novi list*, 6. 5. 1954.

ZDENKO KOLACIO, Zašto ne natječaji?, u: *Riječki list*, 2. 8. 1953.

ZDENKO KOLACIO, Zelene površine u centru grada, u: *Riječki list*, 7. 3. 1954.

S. KOSIER, „Autotransova“ 12-katnica pod krovom, u: *Novi list*, 2. 9. 1964.

S. KOSIER, Predlaže se brže uvođenje građenja na industrijski način, u: *Novi list*, 30. 6. 1964.

ANA KOŠĆINA, Nove zgrade na novoj cesti, u: *Riječki list*, 10. 10. 1951.

ANA KOŠĆINA, „Riječki Stari grad – jučer, danas, sutra”, u: *Novi list*, 27. 11. 1957.

IVICA KOVAČEVIĆ, BRANKA CRNČEVIĆ, Balkoni padaju, ministar Kovačević stanarima prijete zatvorom, u: *Večernji list*, 11. 4. 2002.

MILORAD KOVAČEVIĆ, Vrata radosnih trenutaka, razgovor s Marijanom Baćacem, zamjenikom direktora Gradskog fonda za stanogradnju, u: *Novi list*, 21. 5. 1963.

M. KOVAČEVIĆ, Stanovi koji će trajati stotinu godina, u: *Novi list*, 30. 1. 1962.

M. KOVAČEVIĆ, Poslije izgradnje – popravak, u: *Novi list*, 5. 6. 1961.

M. KOVAČEVIĆ, Prvi garantni listovi za stanove, u: *Novi list*, 4. 9. 1964.

M. KOVAČEVIĆ, Riječani prigovaraju, u: *Novi list*, 6. 8. 1961.

M. KOVAČEVIĆ, Stan za naše prilike, u: *Novi list*, 23. 1. 1961.

M. KOVAČEVIĆ, Ubrzana gradnja stanova, u: *Novi list*, 21. 6. 1961.

GORAN KUKIĆ, Prinudno spašavanje stanogradnje, u: *Novi list*, 7. 11. 1979.

GORAN KUKIĆ, Stambena neodgovornost, u: *Novi list*, 6. 11. 1979.

GORAN KUKIĆ, Stanovi ne mogu čekati, u: *Novi list*, 10. i 11. 11. 1979.

G. KUKIĆ, Protupožarnu zaštitu i dalje razvijati, u: *Novi list*, 19. 10. 1977.

IVONA LATKOVIĆ, (Ne)kulturno stanovanje, u: *Novi list*, 20. 8. 1970.

IVONA LATKOVIĆ, Riječani, što u slučaju jačeg potresa?, u: *Novi list*, 10. 6. 1969.

IVONA LATKOVIĆ, Turnić – najuvjerljiviji dokaz našeg progressa, u: *Novi list*, 25. 11. 1968.

I. LATKOVIĆ, „Ne postoji mogućnost korekcije urbanističkog plana“, u: *Novi list*, 20. 8. 1968.

I. LATKOVIĆ, Završetak prve faze izgradnje i početak druge, u: *Novi list*, 20. 11. 1968.

B. MALJKOVIĆ, Najezda gamadi na Gornju Vežicu, u: *Novi list*, 15. 4. 1974.

T. MARČELJA, Niče grad u gradu, u: *Novi list*, 24. 2. 1978.

T. MARČELJA, Rijeka dobiva Zavod za izgradnju grada, u: *Novi list*, 28. 12. 1976.

M. MARIN, Crpka stvara buku – stanari ne spavaju, u: *Novi list*, 13. 3. 1979.

DANE MAŽURAN, Kako riješiti stambeni problem, u: *Riječki list*, 23. 5. 1953.

DANE MAŽURAN, Zašto sustanarstvo?, u: *Riječki list*, 30. 5. 1953.

KLEMENT MICULINIĆ, Danska – zemlja tehničkog napretka, u: *Novi list*, 7. 9. 1963.

KLEMENT MICULINIĆ, Finska – zemlja vrtnih gradova, u: *Novi list*, 24. 8. 1963.

KLEMENT MICULINIĆ, Karakteristike stambene politike u Norveškoj, u: *Novi list*, 17. 8. 1963.

KLEMENT MICULINIĆ, Novost u izgradnji stanova u Rijeci, u: *Novi list*, 23. 6. 1961.

KLEMENT MICULINIĆ, Švedska – zemlja najvišeg standarda u Europi, u: *Novi list*, 31. 8. 1963.

IVICA MIKULIČIĆ, Sa sićevima na 25. kat, u: *Novi list*, 19. 1. 1978.

I. MIKULIČIĆ, Neboderi zaboravljaju parkirališta, u: *Novi list*, 3. 2. 1978.

I. MIKULIČIĆ, Nesreća otkrila neispravna dizala, u: *Novi list*, 22. i 23. 1. 1977.

I. MIKULIČIĆ, Objekti D otkrili nemar građevinara na Gornjoj Vežici, u: *Novi list*, 31. 10. 1977.

I. MIKULIČIĆ, Pješke uz liftove! u: *Novi list*, 17. 1. 1978.

G. MILIĆ, Jučer useljeno 76 stanova, u: *Novi list*, 21. 8. 1973.

G. MILIĆ, Prvi supermarket na Kantridi, u: *Novi list*, 21. 4. 1971.

G. MILIĆ, Zdenko Kolacio: Crtež ništa ne skriva, u: *Novi list*, 12. i 13. 7. 1975.

TIHOMIL MILIĆEVIĆ, Dvostruko korišteni stanovi, u: *Novi list*, 23. 5. 1962.

TIHOMIL MILIĆEVIĆ, Operacija centar – uz GUP Rijeke, u: *Novi list*, 4. 4. 1961.

VOJKO MIRKOVIĆ, BRUNO BEGOVIĆ, Splitski soliteri, u: *Slobodna Dalmacija*, 29., 30. 11. i 1. 12. 1961.

Z. NILKE, Osnivanje podružnice Društva inženjera i tehničara u Sušaku, u: *Primorski vjesnik*, 5. 5. 1946.

BORISLAV OSTOJIĆ, Guši ih vlastito smeće, u: *Novi list*, 11. i 12. 11. 1978.

BORISLAV OSTOJIĆ, „Harmonika“ s tisuću stanara, u: *Novi list*, 27. i 28. 5. 1978.

BORISLAV OSTOJIĆ, Stanari – „planinari“, u: *Novi list*, 14. i 15. 1. 1978.

B. OSTOJIĆ, Prilaz „koči“ useljenje, u: *Novi list*, 10. 12. 1977.

ZRINKA PALADINO, Konzervatorstvo u nas je u problemima zbog političkih pritisaka, u: *Novi list*, 30. 10. 2016.

VLADO PAVLINIĆ, Što je Omladinska pruga za cijelu Jugoslaviju, to je cesta preko Kantride za Rijeku, u: *Riječki list*, 15. 5. 1947.

ALEKSANDAR PERC, Obnova Rijeke – mišljenje i stav konzervatora, u: *Riječki list*, 29. 2. 1948.

IVA PERČIĆ, Sukob prošlosti i budućnosti?, u: *Novi list*, 16. 6. 1954.

BOŽO PETER, Sjever Rijeke – gradić od 15000 stanovnika, u: *Novi list*, 12. 5. 1970.

B. PETER, Grad nebodera bez vatrogasnih ljestava za nebodere, u: *Novi list*, 24. 5. 1973.

JOSIP PETRAK, O lokaciji, projektiranju i tipovima kuća za radnike i namještenike Rijeke, u: *Riječki list*, 15. 9. 1951.

M. PILEPIĆ, Budućnost Zapadnog Zameta, u: *Novi list*, 1. 12. 1976.

M. PILEPIĆ, Donja Vežica zaokružena, u: *Novi list*, 12. 1. 1977.

M. PILEPIĆ, Gradimo li – humano?, u: *Novi list*, 15. i 16. 3. 1975.

M. PILEPIĆ, Koliko bi se Rijeka tresla?, u: *Novi list*, 17. 12. 1974.

M. PILEPIĆ, Protiv nepravilnosti, u: *Novi list*, 15. 4. 1974.

M. PILEPIĆ, Uništena šuma na Tihovcu, u: *Novi list*, 26. 5. 1977.

CVETKO PREMUŠ, Zašto gradimo Autostradu Beogradski trg – Kantrida, u: *Riječki list*, 6. 7. 1947.

RATIBOR PROHASKA, Stambeni neboder i samovolja, u: *Novi list*, 4. i 5. 2. 1978.

R. RADOŠEVIĆ, Pula „skraćuje“ nebodere?, u: *Novi list*, 18. i 19. 12. 1978.

I. SABOL, Riječki projekt prema ostvarenjem?, u: *Novi list*, 13. 4. 1958.

ZDENKO SILA, Rađanje novog grada. Urbanistički plan i izgradnja Rijeke, u: *Novi list*, 1., 2. i 3. 5. 1958.

ZDENKO SILA, Rubrika Mi o prostoru, odgovor na pitanje Z. Vlašića iz Rijeke, u: *Novi list*, 6. i 7. 6. 1970.

D. SPAJIĆ, Most čeka cestu, u: *Novi list*, 1. 2. 1973.

KORANA SUTLIĆ, Autor maksimirskog projekta odgovara Zrinki Paladino, u: *Jutarnji list*, 7. 11. 2016.

KORANA SUTLIĆ, Na Vrbanima se nakon 30 godina gradi prvi stambeni neboder u Zagrebu, u: *Jutarnji list*, 12. 2. 2018.

S. ŠARUNIĆ I B. ŠULJIĆ, Što to ljuti tek useljene stanare, u: *Novi list*, 24. 10. 1974.

S. ŠARUNIĆ, Žohari se hrane – indolencijom, u: *Novi list*, 7. 8. 1974.

JURAJ ŠEKULJA, Zaštita od potresa, u: *Novi list*, 11. 6. 1969.

SRĐAN ŠKUNCA, Arhitekt koji čeka punu valorizaciju, u: *Novi list*, 30. 9. 2012.

JOSIP ŠPANJOL, Gradimo jeftine stanove!, u: *Novi list*, 18. 7. 1954.

JOSIP ŠPANJOL, Gradimo jeftine stanove!, nastavak članka, u: *Novi list*, 20. 7. 1954.

BRANKO ŠULJIĆ, Na Krnjevu novi grad, u: *Novi list*, 19. i 20. 7. 1975.

B. ŠULJIĆ, Čekali na stan i po 30 godina, u: *Novi list*, 15. 10. 1975.

B. ŠULJIĆ, Krnjevo „kreće“ početkom 1978., u: *Novi list*, 3. 12. 1976.

B. ŠULJIĆ, Maratonska gradnja novog grada, u: *Novi list*, 18. i 19. 12. 1976.

B. ŠULJIĆ, Neboder privezan za kamen, u: *Novi list*, 6. i 7. 3. 1976.

B. ŠULJIĆ, „Pionir“ ipak nije kriv!, u: *Novi list*, 10. 6. 1975.

B. ŠULJIĆ, Stambeni tornjevi iznikli preko noći, u: *Novi list*, 2. i 3. 8. 1975.

B. ŠULJIĆ, Stanovi mogu biti jeftiniji, u: *Novi list*, 13. i 14. 3. 1976.

B. ŠULJIĆ, U Gornjim Malonjima počela izgradnja stanova solidarnosti, u: *Novi list*, 20. i 21. 12. 1975.

B. ŠULJIĆ, Usmjerena izgradnja mora početi, u: *Novi list*, 8. 12. 1976.

MILAN ŠVALBA, Riječki Stari grad bit će srušen, u: *Riječki list*, 26. 8. 1947.

N. TOKALIĆ, U novi stan s – popravcima, u: *Novi list*, 25. 8. 1977.

ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Čvrstom gradnjom protiv potresa, u: *Novi list*, 5. i 6. 5. 1979.

ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Interes za montažnu stambenu izgradnju „Primorja“, u: *Novi list*, 25. 10. 1962.

ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Potres i stambena izgradnja u Rijeci, u: *Novi list*, 4. i 5. 1. 1975.

ZDRAVKO TOMLJANOVIĆ, Svakog dana po jedan novi stan, u: *Novi list*, 5. 4. 1961.

G. TONČINIĆ, Na Gornjoj Vežici još pet objekata, u: *Novi list*, 1. 2. 1974.

G. TONČINIĆ, Prvi put – tunelska oplata, u: *Novi list*, 7. 2. 1974.

B. TURČIĆ, Da li su Rijeci potrebne toplane?, u: *Novi list*, 12. 12. 1967.

NELA VALERJEV OGURLIĆ, Cirkus na riječkim fasadama: Svaki neboder vodi svoju kolorističku politiku, u: *Novi list*, 22. 9. 2014.

SANDI VIDULIĆ, Poznati splitski arhitekt: 'Žnjan kao cjelina je katastrofa. To je sumrak ikakvog suvislog urbanizma', Tušek otkriva tko su ljudi zaslužni za neke od najpoznatijih građevina u Splitu, u: *Slobodna Dalmacija*, 3. 12. 2018.

IGOR VIOLIĆ, Izgradnja blizanca na Čandekovoj, u: *Novi list*, 9. i 10. 10. 1976.

MIRKO VUJATOVIĆ, Naselje Gornja Vežica – primjer kako ne valja raditi, u: *Novi list*, 1. 9. 1971.

MIRKO VUJATOVIĆ, Poslije cementa – nestašica željeza, u: *Novi list*, 4. 8. 1970.

M. VUJATOVIĆ, Riječki građevinari pod zajedničkim krovom, u: *Novi list*, 15. 4. 1976.

J. VUKUŠIĆ, Kvalitetna novost u riječkoj trgovini, u: *Novi list*, 1. 11. 1979.

ANTON ŽAGAR, U Splitu se gradi dvostruko više nego u Rijeci, u: *Novi list*, 16. 7. 1970.

JOSIP ŽIVIČNJAK, Za milijun dinara jeftiniji stan, u: *Novi list*, 4. 2. 1959.

- J. ŽIVIČNJAK, Novi grad na Autoputu, u: *Novi list*, 24. 2. 1957.
- J. ŽIVIČNJAK, Stanovi će se graditi brže i jeftinije, u: *Novi list*, 27. 10. 1957.
- A. K., Priznanje švedskog stručnjaka stambenoj izgradnji u Rijeci, u: *Novi list*, 6. 5. 1955.
- A. M., Trebalo bi da sušačka pilana ogradi prostor za piljevinu, u: *Riječki list*, 1. 4. 1948.
- B. D., Novi moderni stanovi, u: *Novi list*, 31. 7. 1955.
- B. M., Gamad muči Vežičane, u: *Novi list*, 30. 5. 1974.
- B. M., Žohari napadaju nebodere, u: *Novi list*, 17. 7. 1974.
- B. P., Božo Hlača ponovo direktor Stambenog poduzeća, u: *Novi list*, 8. 12. 1970.
- B. P., Brodogradilištu „3. maj“ zemljište za 122 stana, u: *Novi list*, 7. 7. 1970.
- B. P., Grad građevinara – jedini u Jugoslaviji, u: *Novi list*, 28. 4. 1970.
- B. P., Manje brige s liftovima, u: *Novi list*, 27. 7. 1970.
- B. P., Niču novi neboderi na Krimeji, u: *Novi list*, 18. 4. 1967.
- B. P., „Spor“ se rješava dvije godine, u: *Novi list*, 1. 6. 1967.
- B. P., Što kad se zapali neboder?, u: *Novi list*, 6. 4. 1976.
- B. P., Tehnički biro u Stambenom poduzeću, u: *Novi list*, 11. 1. 1971.
- B. P., Vjekoslav Čemeljić – novi direktor Zavoda za komunalnu djelatnost, u: *Novi list*, 30. 9. 1970.
- B. P., Završen plinovod i vodovod za naselje Vojak, u: *Novi list*, 16. 8. 1967.
- B. Š., „Adriogradnja“ – kompletna izgradnja, u: *Novi list*, 5. 10. 1976.
- B. Š., Božo Hlača ponovo direktor Stambenog poduzeća, u: *Novi list*, 30. 12. 1974.
- B. Š., Branko Vlah, direktor Zavoda za urbanizam i komunalnu djelatnost, u: *Novi list*, 14. 2. 1975.
- B. Š., Dovršen najviši neboder, u: *Novi list*, 27. 2. 1976.
- B. Š., Gradit će se 60 stanova, u: *Novi list*, 4. 12. 1974.
- B. Š., I drugi „stambeni toranj“ pod krovom, u: *Novi list*, 23. 7. 1975.
- B. Š., Još 752 stana, u: *Novi list*, 17. 10. 1975.
- B. Š., Kat dnevno, u: *Novi list*, 20. 5. 1976.
- B. Š., Koordinacioni odbor za izgradnju Krnjeva i Trsata, u: *Novi list*, 17. 3. 1976.
- B. Š., Na Krnjevu 5.000 stanova, u: *Novi list*, 1. 7. 1975.
- B. Š., Stanovi gotovi – ljudi ne mogu u njih, u: *Novi list*, 5. 6. 1975.
- B. Š., Stanovi neuseljivi – „Pionir“ krivac, u: *Novi list*, 6. 6. 1975.
- B. Š., Umirovljenicima 72 stana, u: *Novi list*, 27. 4. 1976.

- B. Š., Uređenje okoliša na Podmurvicama, u: *Novi list*, 15. 9. 1975.
- B. Š., Zajednička organizacija riječkih građevinara, u: *Novi list*, 6. 10. 1976.
- B. Š., Za 20 dana 20 katova, u: *Novi list*, 18. 4. 1975.
- Č., Novi beton bez starih briga, u: *Novi list*, 11. 7. 1968.
- D., Stambeno pitanje u petogodišnjem planu Rijeke, u: *Riječki list*, 2. 10. 1948.
- D. C., Sve u najboljem redu, u: *Novi list*, 14. 2. 1966.
- D. D., Još 200 stanova u naselju „Auto-put“, u: *Novi list*, 2. 12. 1964.
- D. GAL, Bolje koristiti velike stanove, u: *Riječki list*, 9. 7. 1953.
- D. G., Gradnja obiteljskih kuća za radnike i namještenike u Rijeci, u: *Riječki list*, 23. 8. 1951.
- D. G., Što je sa stambenim blokom za poduzeće „Jugolinija“, u: *Riječki list*, 16. 7. 1953.
- D. I., Novi proizvodi za građevinarstvo od šljunka na Grobničkom polju, u: *Novi list*, 17. 12. 1955.
- D. K., Osnovano „Lučko stambeno poduzeće“, u: *Novi list*, 7. 1. 1966.
- E., I na Krimeji soliteri, u: *Novi list*, 13. 3. 1967.
- E., „Jadran“ najveći proizvođač stanova, u: *Novi list*, 5. 9. 1966.
- E. D., Četrdeset stanova za radnike Rafinerije, u: *Novi list*, 18. 1. 1965.
- E. D., Kako ćeš graditi kuću – razgovor s tajnikom Fonda grada Rijeke za kreditiranje stambene izgradnje, Tomislavom Košćinom, u: *Novi list*, 14. 9. 1955.
- E. D., Mnogo pitanja, u: *Novi list*, 12. 11. 1965.
- E. D., Na stotinu stanova, u: *Novi list*, 30. 8. 1966.
- E. D., Na 100 stanova jedan kompletno opremljen, u: *Novi list*, 6. 1. 1967.
- E. D., Nove zgrade za stanare Starog grada, u: *Novi list*, 5. i 6. 2. 1967.
- E. D., Od 330 useljivih stanova 4 kompletno opremljena, u: *Novi list*, 9. 1. 1967.
- E. D., Oživljena stambena gradnja, u: *Novi list*, 29. 8. 1966.
- E. D., Pod krovom prvi od četiri nebodera, u: *Novi list*, 28. 5. 1957.
- E. D., Raste novi grad – Vežica, u: *Novi list*, 8. i 9. 6. 1968.
- E. D., Što je s pratećim objektima?, u: *Novi list*, 9. 8. 1967.
- E. D., Tri prijedloga, u: *Novi list*, 13. 11. 1967.
- E. D., Tvornica u Svilnom proradit će idućeg tjedna, u: *Novi list*, 2. 2. 1965.
- E. D., Useljeno 78 stanova u Vežici, u: *Novi list*, 4. 8. 1966.
- E. D., Vežica će postati pravi grad, u: *Novi list*, 9. 3. 1967.
- E. D., Vojak se naseljava, u: *Novi list*, 15. 2. 1967.

E. M., Najveća nova zgrada u Rijeci, u: *Novi list*, 1. 8. 1956.

E. P., Kroz riječ i sliku, u: *Novi list*, 21. i 22. 12. 1974.

E. P., Novi grad za 20.000 stanovnika, u: *Novi list*, 29. 11. 1968.

E. P., Rad i ustrajnost vode uspjehu, u: *Novi list*, 19. 12. 1974.

E. P., Trideset godina na gradilištima, u: *Novi list*, 20. i 21. 12. 1975.

E. P., Uspješna primjena tunelske oplata, u: *Novi list*, 9. 3. 1977.

E. P., U 20 godina – 1.523 objekta, u: *Novi list*, 29. 11. 1967.

E. P., „Zidar“ – simbol solidne gradnje, u: *Novi list*, 23. i 24. 12. 1967.

E. P., 550 stanova za Riječane, u: *Novi list*, 29. 8. 1973.

G. D., Gradit će se neboder u Supilovoj ulici, u: *Novi list*, 6. 10. 1957.

G. K., Zaokružen urbanistički plan Donje Vežice, u: *Novi list*, 17. 2. 1977.

H. B., Aluminijski neboder?, u: *Novi list*, 3. 2. 1965.

H. B., Bilanca vrijedna hvale, u: *Novi list*, 9. 2. 1966.

H. B., Centar Gornje Vežice – remek-djelo, u: *Novi list*, 19. i 20. 7. 1969.

H. B., Cilj: puna zaposlenost građevinara, u: *Novi list*, 30. 9. i 1. 10. 1967.

H. B., Deset novih nebodera na Krimeji, u: *Novi list*, 10. 6. 1965.

H. B., Do Nove godine u novim stanovima, u: *Novi list*, 25. 11. 1966.

H. B., Fond neće ostati dužan, u: *Novi list*, 20. 12. 1965.

H. B., Grad se „širi“ u visinu, u: *Novi list*, 27. i 28. 4. 1968.

H. B., Garancija za stan – dvije godine, u: *Novi list*, 9. 12. 1965.

H. B., 'Igle' ne dolaze u Stari grad, u: *Novi list*, 14. 6. 1968.

H. B., I Kozalu je potrebno rekonstruirati, u: *Novi list*, 21. i 22. 10. 1967.

H. B., Još dva solitera u ulici Polića-Kamova, u: *Novi list*, 8. 1. 1965.

H. B., Kad „nešto ne štima“, u: *Novi list*, 27. 5. 1966.

H. B., Konačna varijanta Gornje Vežice, u: *Novi list*, 25. 9. 1967.

H. B., „Mediteran“ na udaru „Konstruktora“, u: *Novi list*, 8. 6. 1972.

H. B., Neboderi na neplaćenom zemljištu, u: *Novi list*, 2. 4. 1973.

H. B., Niknut će novo naselje na Krimeji, u: *Novi list*, 29. 5. 1967.

H. B., Nova višekatnica u naselju „Auto-put“, u: *Novi list*, 27. 6. 1964.

H. B., Nove višekatnice na Gornjoj Vežici, u: *Novi list*, 19. 11. 1973.

H. B., Ogromne prednosti, u: *Novi list*, 16. 9. 1965.

H. B., Od starog – suvremeno naselje, u: *Novi list*, 15. 6. 1967.

- H. B., Osvježenje riječke arhitekture, u: *Novi list*, 29. 5. 1968.
- H. B., Perspektiva: montažne stambene zgrade, u: *Novi list*, 23. 1. 1965.
- H. B., Ponovno bez kvoruma, u: *Novi list*, 10. i 11. 12. 1966.
- H. B., Popunjavanje grada visokim objektima, u: *Novi list*, 12. 5. 1967.
- H. B., Poslovno udruženje građevinara, u: *Novi list*, 13. 9. 1967.
- H. B., „Ratna sjekira“ zakopana, u: *Novi list*, 4. 8. 1966.
- H. B., Što se danas gradi, u: *Novi list*, 11. 7. 1968.
- H. B., U centru pažnje tri nova naselja, u: *Novi list*, 24. 4. 1967.
- H. B., U ime brže izgradnje, u: *Novi list*, 16. 7. 1968.
- H. B., U naselju „Autoput“ parking-garaže, u: *Novi list*, 21. 2. 1969.
- H. B., U novoj školi – više od tisuću učenika, u: *Novi list*, 29. 8. 1967.
- H. B., Velike nade, u: *Novi list*, 17. 9. 1965.
- H. B., Veliki izbor raznovrsnih stanova, u: *Novi list*, 30. 8. 1967.
- H. B., Vežičani imaju svoj prijedlog, u: *Novi list*, 10. i 11. 5. 1967.
- H. B., Vojak dobro napreduje, u: *Novi list*, 16. 6. 1965.
- H. B., Vojak dobiva opskrbni centar, u: *Novi list*, 12. 2. 1973.
- H. B., Vojak u „pogonu“, u: *Novi list*, 26. i 27. 11. 1966.
- H. B., Zašto uopće dilema?, u: *Novi list*, 31. 8. 1967.
- I. K., Dovoljno za riječki bazen, u: *Novi list*, 30. 7. 1963.
- I. K., Kamo da se širi Rijeka, u: *Vjesnik*, 27. 12. 1953.
- I. M., Rijeka nabavlja protupožarne ljestve, u: *Novi list*, 13. 11. 1978.
- I. M., Stambeni četvorni metar čak 19 tisuća dinara, u: *Novi list*, 18. 10. 1978.
- I. P., Stan za milijun dinara, u: *Novi list*, 30. 3. 1958.
- I. S., Ipak stan za milijun dinara, u: *Novi list*, 6. 4. 1958.
- I. S., Osam stotina stanova na Turniću, u: *Novi list*, 21. 2. 1959.
- I. V., Z. E., Useljavanju se najviši stambeni objekti, u: *Novi list*, 9. 8. 1977.
- I. V., Projektanti imaju riječ, u: *Novi list*, 19. 10. 1958.
- J. S., Odbornici ustali protiv skupe stambene izgradnje u: *Novi list*, 15. 12. 1957.
- J. V., Otvorena Robna kuća „Vežica“, u: *Novi list*, 2. 11. 1979.
- J. Ž., Prihvaćen prijedlog o izmjeni urbanističkog plana, u: *Novi list*, 1. 2. 1961.
- J. Ž., Usvojen perspektivni plan stambene izgradnje u Rijeci, u: *Novi list*, 28. 6. 1961.
- K. P., Afirmacija na afričkom tlu, u: *Novi list*, 1. 1. 1969.

K. S., Opskrbni centar za 10.000 građana, u: *Novi list*, 20. 1. 1978.

K. S., Poslovni prostor ili zelenilo i parkiralište?, u: *Novi list*, 12. 4. 1979.

Lj. Č., Slavlje dvjesto četrdeset obitelji, u: *Novi list*, 6. 9. 1972.

Lj. N., Do konca godine još 600 porodica dobit će stanove, u: *Riječki list*, 29. 6. 1952.

M. B., Brže i jeftinije grade se stanovi, u: *Novi list*, 12. 4. 1960.

M. B., Dvije nove zgrade – dva nova sistema, u: *Novi list*, 25. 6. 1959.

M. B., Izgradnja naselja Turnić, u: *Novi list*, 8. 7. 1959.

M. B., Market i pol, u: *Novi list*, 16. 12. 1971.

M. B., Nije više samo eksperiment, u: *Novi list*, 18. 10. 1959.

M. B., Povoljna ocjena najuglednijih jugoslavenskih stručnjaka, u: *Novi list*, 29. 3. 1960.

M. B., Zatvaraju se gradilišta?, u: *Novi list*, 24. 6. 1970.

M. Č., Izgradnja Krnjeva opet zapela, u: *Novi list*, 4. 5. 1979.

M. Č., Nemar u nedogled!, u: *Novi list*, 23. 11. 1977.

M. Č., Nova varijanta – Krnjevo bez nebodera, u: *Novi list*, 5. 10. 1979.

M. Č., Samo do 16 katova, u: *Novi list*, 6. 6. 1979.

M. Č., Stambeni problemi umanjuju produktivnost, u: *Novi list*, 15. 12. 1978.

M. Č., Stanari protiv poslovnog objekta, u: *Novi list*, 20. 11. 1978.

M. Č., Stanova ima, kupaca nema, u: *Novi list*, 26. 6. 1979.

M. Č., Toplovod za novi neboder, u: *Novi list*, 18. 2. 1980.

M. Č., Tri nebodera – 474 stana, u: *Novi list*, 1. 9. 1978.

M. Č., Useljeno 86 obitelji, u: *Novi list*, 22. 5. 1978.

M. D., Rastu Baredice, u: *Novi list*, 17. 5. 1959.

M. F., Vrijedne kolektivne obaveze radnika građevnog poduzeća „Jadran“, u: *Riječki list*, 18. 5. 1950.

M. K., Anketirat će se 370 stanara, u: *Novi list*, 16. 2. 1962.

M. K., Ključ u ruke, najjeftiniji stanovi u zemlji, u: *Novi list*, 1. 3. 1963.

M. K., Korisna novost, u: *Novi list*, 13. 11. 1959.

M. K., Predajom ključa nije sve riješeno, u: *Novi list*, 19. 6. 1962.

M. K., Pretjerana skupoća, u: *Novi list*, 27. 3. 1958.

M. K., „Stan danas i sutra“, u: *Novi list*, 5. 5. 1962.

M. K., Stan nije skladište, u: *Novi list*, 17. 5. 1962.

M. K., Uspio razgovor o stanu, u: *Novi list*, 17. 2. 1962.

- M. M., Posljednji zametski neboderi, u: *Novi list*, 23. 2. 1979.
- M. M., 65 stanova krajem godine, u: *Novi list*, 26. 2. 1979.
- M. O., „Primorje“ se penje u visine, u: *Novi list*, 14. 10. 1969.
- M. P., Građani jedno – urbanisti drugo, u: *Novi list*, 9. 3. 1976.
- M. P., Neboder sa 60 stanova, u: *Novi list*, 6. 11. 1974.
- M. P., Opskrbni centar u Podmurvicama, u: *Novi list*, 14. 10. 1974.
- M. P., Zapadni Zamet – novi grad, u: *Novi list*, 16. 7. 1975.
- M. Š., Suradnjom naroda riješit će se brzo i pravilno stambeno pitanje u našem gradu, u: *Riječki list*, 20. 8. 1948.
- M. V., Opskrbni centar na Vojaku, u: *Novi list*, 14. 7. 1975.
- N. V., Dvosobni stan za milijun 370 tisuća dinara, u: *Novi list*, 21. 8. 1959.
- N. V., Neboder od četrnaest katova u centru Rijeke, u: *Novi list*, 17. 8. 1958.
- N. V., Prva stambena zgrada po novim propisima, u: *Novi list*, 27. 6. 1958.
- N. V., Ruševne zgrade u Starom gradu postale su gorući problem, u: *Novi list*, 14. 10. 1956.
- N. V., Stan za milijun i po dinara, u: *Novi list*, 3. 7. 1958.
- N. V., U maju pod krovom, u: *Novi list*, 15. 3. 1959.
- O. G., U rajonu Vidovo, u Sušaku, pokraj raskošnih vila radničke obitelji stanuju u bijednim prostorijama, u: *Riječki list*, 17. 9. 1947.
- R. N., Razgovor sa dobitnicom šest nagrada, u: *Novi list*, 28. 6. 1955.
- S., Život Riječana u budućnosti, u: *Novi list*, 28. 6. 1959.
- S. D., Dva tipa ekonomskih kuća, u: *Novi list*, 11. 7. 1954.
- S. D., Ekonomična stambena izgradnja, u: *Novi list*, 27. 10. 1955.
- S. D., Konkursi za najbolje izrađeni nacrt stambenih zgrada, u: *Riječki list*, 24. 12. 1952.
- S. D., Ruši se Stari grad, u: *Novi list*, 11. 6. 1954.
- S. M., U 1949. godini bit će dovršena i predana prometu „Autostrada Narodnog fronta“ u Rijeci, u: *Riječki list*, 22. 5. 1949.
- S. Š., Četvrti neboder pod krovom, u: *Novi list*, 3. 7. 1957.
- S. Š., Neboder od četrnaest katova, u: *Novi list*, 9. 6. 1957.
- S. Š., „Primorje 59“, u: *Novi list*, 27. 1. 1959.
- S. Š., Prvi put – od temelja, u: *Novi list*, 18. 8. 1957.
- T. F., Kuća kod Piramide, u: *Novi list*, 23. 5. 1954.
- T. M., Potvrдно o Zavodu za izgradnju Rijeke, u: *Novi list*, 29. 12. 1976.

- T. M., Prva faza Krnjeva, u: *Novi list*, 15. 2. 1978.
- T. M., Raste „kuća solidarnosti“ u Malonjima, u: *Novi list*, 23. 9. 1974.
- T. M., „Vulkanu“ 65 stanova, u: *Novi list*, 10. 9. 1976.
- T. M., 241 obitelj useljava u novi stan, u: *Novi list*, 13. 8. 1975.
- T. P., Cesta na Kantridi izgrađuje nove Riječane, u *Riječki list*, 1. 6. 1947.
- T. S., Zaštitite nas od piljevine!, traže stanovnici kuća u blizini pilane na Pećinama, u: *Riječki list*, 28. 3. 1952.
- V. I., Građevinari Kvarnera izgradit će 14 stambenih zgrada za radnike poduzeća 3. maj, u: *Riječki list*, 25. 6. 1948.
- V. J., Jeftiniji stanovi, u: *Novi list*, 1. 3. 1979.
- V. K., Zgrade uz Autostradu Narodnog fronta grade se presporo, u: *Riječki list*, 3. 8. 1950.
- Z. P., Stambeni problem u Rijeci, u: *Riječki list*, 10. 8. 1947.
- Ž. J., Čim otopli početak će uređivanje Vojaka, u: *Novi list*, 14. 2. 1969.
- Ž. J., I na Kantridi, u: *Novi list*, 18. 1. 1972.
- Ž. J., Kozjom stazom do peterokatnice, u: *Novi list*, 12. 4. 1972.
- Ž. J., Most između dvije Vežice, u: *Novi list*, 24. 2. 1972.
- Ž. J., Proširen opskrbeni centar na Turniću, u: *Novi list*, 2. 7. 1971.
- Ž. J., Servis za dizala prihvaćen s nepovjerenjem, u: *Novi list*, 27. 5. 1971.
- Ž. JE., Povoljna vijest za stanare nebodera, u: *Novi list*, 13. 7. 1979.
- *, „Autotrans“ će izgraditi veliku stambenu zgradu, u: *Novi list*, 4. 6. 1963.
- *, „Autotrans“ će podići stambenu zgradu, u: *Novi list*, 3. 7. 1963.
- *, „Betograd“ dobio nove strojeve, u: *Novi list*, 28. 6. 1960.
- *, „Betograd“ podvostručava proizvodnju, u: *Novi list*, 16. 1. 1960.
- *, Čuvari historijskih spomenika – Mišljenje Konzervatorskog zavoda u Rijeci o rušenju Starog grada, u: *Novi list*, 2. 7. 1954.
- *, Da li znate?, u: *Riječki list*, 20. 8. 1952.
- *, Dan „Betograda“, u: *Novi list*, 21. i 22. 5. 1977.
- *, Deset godina uspješnog djelovanja Urbanističkog instituta za Istru i Hrvatsko primorje, u: *Novi list*, 18. 9. 1962.
- *, Dobro i jeftine kućice, u: *Novi list*, 9. 8. 1955.
- *, Do kraja ove godine utrošit će se na obnovu Rijeke 100 milijuna dinara, u: *Riječki list*, 26. 10. 1947.

- * , Donijeto je rješenje o pomoći države u troškovima gradnje stambenih zgrada radnika i namještenika, u: *Riječki list*, 12. 8. 1951.
- * , Dovršena prva moderna stambena zgrada u novom naselju uz autostradu, u: *Riječki list*, 18. 1. 1950.
- Društvo arhitekata Rijeka: Arhitekti protiv osnivanja projektних biroa u sklopu građevinskih poduzeća, u: *Riječki list*, 7. 10. 1953.
- * , Društvo je opravdalo svoje postojanje, u: *Riječki list*, 5. 2. 1954.
- * , Dvije moderne zgrade, u: *Riječki list*, 22. 2. 1954.
- * , Dvostruko više betonskih bloketa, u: *Novi list*, 26. 10. 1960.
- * , Fasade u boji, u: *Novi list*, 14. 9. 1958.
- * , Frontovci Rijeke započeli su prigodnom proslavom dobrovoljni rad na gradnji nove ulice Beogradski trg-Kantrida, u: *Riječki list*, 3. 4. 1947.
- * , Govori se o gradnji drugog poslovnog nebodera, u: *Novi list*, 11. 10. 1961.
- * , Gradi se..., u: *Riječki list*, 26. 4. 1953.
- * , Graditelji stambenih zgrada u ulici Tesla obvezali se da će do izbora staviti pod krov jednu četverokatnicu, u: *Riječki list*, 4. 3. 1950.
- * , Gradnja stambenih naselja za radnike i namještenike naših brodogradilišta, u: *Riječki list*, 5. 7. 1947.
- * , Gradnja velike peterokatnice u ulici Buonarotti, u: *Riječki list*, 20. 6. 1947.
- * , Gradsko građevno poduzeće Jadran ispunilo tromjesečni planski zadatak, u: *Riječki list*, 5. 4. 1949.
- * , Inženjer Egon Holender radi za drugu Petoljetku, u: *Riječki list*, 1. 5. 1950.
- * , Ispraviti će se nedostaci na stambenim zgradama, u: *Novi list*, 1. 7. 1962.
- * , Ispunjena očekivanja: Gradski fond za stambenu izgradnju, u: *Novi list*, 1. 5. 1965.
- * , I vi biste sigurno poželjeli ovdje stanovati, u: *Riječki list*, 30. 1. 1953.
- * , Izabran je novi upravni odbor Društva inženjera i tehničara u Rijeci, u: *Riječki list*, 16. 8. 1950.
- * , Izgradnja i obnova javnih i stambenih zgrada u Rijeci, u: *Riječki list*, 11. 5. 1948.
- * , Izgradnja i uređenje grada, u: *Riječki list*, 30. 10. 1953.
- * , Izgradnja napreduje normalno, u: *Novi list*, 24. 9. 1955.
- * , Izgradnja stanova za lučke radnike Rijeke, u: *Riječki list*, 23. 4. 1950.

- * , Izgradnjom stambenih zgrada i uređenjem restorana uprava poduzeća A. Ranković stvara članovima svog kolektiva bolje životne uslove, u: *Riječki list*, 25. 5. 1950.
- * , Izgradnja željezničkog mosta nad autocestom Beogradski trg – Kantrida, iz predavanja ing. Švalbe, u: *Riječki list*, 2. 8. 1947.
- * , Izložba nacрта za gradnju malih kuća, u: *Novi list*, 4. 8. 1955.
- * , Izložba o prvoj montažnoj zgradi, u: *Novi list*, 27. 3. 1960.
- * , Izložba stanova „Primorje 59“, u: *Novi list*, 2. 2. 1960.
- * , Izvršena je podjela nagrada u natječaju za idejnu skicu radničkog naselja Kvarnerskih brodogradilišta, u: *Riječki list*, 15. 5. 1947.
- * , Kako će izgledati novo naselje Autoput na Kantridi, u: *Novi list*, 30. 10. 1960.
- * , Lice i naličje neboderskog rata, u: *Novi list*, 2. i 3. 6. 1979.
- * , Ljepota grada ovisi o njima: Zavod za komunalnu djelatnost, u: *Novi list*, 1. 5. 1965.
- * , Maketa sanitarnog montažnog čvora poduzeća Monter, u: *Novi list*, 28. 1. 1962.
- * , Makete stanova u izlogu, u: *Novi list*, 15. 5. 1979.
- * , Milan Ležajić: Nadam se da ću 1. januara 1951. godine započeti radom za treći Petogodišnji plan, u: *Riječki list*, 1. 5. 1950.
- * , Montažno ugrađivanje sanitarnih uređaja, u: *Novi list*, 26. 1. 1962.
- * , Na Izvanrednom zasjedanju sušačke Gradske narodne skupštine rješavana su mnoga važna pitanja, u: *Primorski vjesnik*, 2. 6. 1946.
- * , Najviša zgrada na Turniću primila stanare, u: *Novi list*, 1. 4. 1952.
- * , Na Korzu Crvene armije podiže se jedna od najmodernijih zgrada u Rijeci, u: *Riječki list*, 28. i 29. 11. 1948.
- * , Na Korzu: stalna izložba „Jadranovih“ projekata, u: *Novi list*, 22. 1. 1965.
- * , Naličje neboderskog rata, u: *Novi list*, 19. i 20. 5. 1979.
- * , Na radilištu radničkih nastambi u Rijeci, u: *Riječki list*, 26. 8. 1947.
- * , Naredba o popravku zgrada, u: *Glas Istre*, 15. 1. 1946.
- * , Na relaciji projektant – stanar, u: *Novi list*, 25. 2. 1962.
- * , Naselje Autoput na Kantridi, u: *Novi list*, 26. 2. 1960.
- * , Naselje „Krimeja“, u: *Novi list*, 19. 8. 1966.
- * , Natječaj za izradu projektnih elaborata za ekonomične građevinske elemente, u: *Novi list*, 18. 12. 1955.
- * , Na Turniću otvoren moderni opskrbni centar, u: *Novi list*, 29. 8. 1961.

- * , Neboder do 21 kata u Starom gradu, u: *Novi list*, 7. 7. 1960.
- * , Ne dopustimo propadanje stambenih zgrada, u: *Riječki list*, 3. 2. 1952.
- * , Nesreća Ronan Pointa u Londonu, u: *Novi list*, 18. i 19. 5. 1968.
- * , „Ne želimo da nam se ruše kuće“ – poručuju građani Gornje Vežice, u: *Novi list*, 16. 8. 1968.
- * , Ne 500 nego oko 1000 stanova moglo bi se izgraditi ako se i privatnici uključe u izgradnju, u: *Novi list*, 20. 2. 1955.
- * , Nije više samo eksperiment, u: *Novi list*, 18. 10. 1959.
- * , Nova vrsta opeke u riječkom građevinarstvu?, u: *Novi list*, 10. 4. 1963.
- * , Novi građevinski materijal na riječkim gradilištima, u: *Novi list*, 27. 2. 1963.
- * , Novi moderni stanovi za radnike poduzeća Rikard Benčić i Svjetlost, u: *Riječki list*, 19. 1. 1952.
- * , Nove stambene zgrade u Ulici Nikole Tesle, u: *Riječki list*, 26. 1. 1952.
- * , Obnova Rijeke, u: *Riječki list*, 10. 9. 1947.
- * , Obustavlja se izgradnja pet poslovnih zgrada, u: *Novi list*, 22. 5. 1962.
- * , Očuvanje stambenog fonda, intervju sa direktorom Građevinara, Tomislavom Košćinom, u: *Riječki list*, 3. 6. 1953.
- * , Odgovor Zavoda na komunalnu djelatnost na Barakov članak „Zaboravljeno naselje“, u: *Novi list*, 21. 11. 1969.
- * , Od novih ekonomskih mjera građevinarstvo mnogo očekuje, u: *Novi list*, 20. 11. 1955.
- * , Ogromna uloga Fonda, lijepa bilanca institucije koja nestaje, u: *Novi list*, 8. 10. 1965.
- * , Oko 1400 lučkih radnika Rijeke dobit će nove stanove, u: *Riječki list*, 19. 10. 1950.
- * , Omogućena brža izgradnja stanova, u: *Novi list*, 21. 7. 1956.
- * , Osigurana izgradnja poslovnog nebodera, u: *Novi list*, 11. 4. 1961.
- * , Osnovan Odbor za obnovu Rijeke, u: *Glas Istre*, 25. 9. 1945.
- * , Ostvarivanjem Dodatnog plana podiže se lokalna privreda novooslobođenih krajeva, u: *Riječki list*, 4. 9. 1949.
- * , Otvorenje doma Društva inženjera i tehničara Rijeke, u: *Riječki list*, 28. 11. 1951.
- * , Petogodišnji plan razvitka narodne privrede grada Rijeke u godinama 1947.-1951., u: *Riječki list*, 10. 9. 1948.
- * , „Pionir“ postaje Golijat, u: *Novi list*, 21. 11. 1975.
- * , Plan društveno usmjerene stambene izgradnje od 1976. do 1980. godine, u: *Novi list*, poseban prilog, 25. 10. 1977.

- * , Plenum gradskog odbora Narodne fronte Rijeka: Autostrada Beogradski trg-Kantrida dobila naziv „Autostrada Narodne Fronte“, u: *Riječki list*, 4. 4. 1948.
- * , Počela gradnja ekonomičnih stambenih kućica, u: *Novi list*, 20. 10. 1954.
- * , Počela je izgradnja novih stanova za trudbenike poduzeća „R. Benčić“, u: *Riječki list*, 20. 5. 1950.
- * , Poduzeće Jadran dovršilo je ove godine sedam zgrada, u: *Riječki list*, 25. 5. 1951.
- * , Popravlak i gradnja velikih stambenih zgrada u Ulici Antifašističke omladine, u: *Riječki list*, 11. 6. 1947.
- * , Popravljanje zgrada prosvjetnih ustanova na Trsatu, u: *Primorski vjesnik*, 15. 6. 1945.
- * , Posjetili smo Josipa Uhljaka, u: *Riječki list*, 25. 7. 1953.
- * , Poslije 1965. godine – samo neboderi, u: *Novi list*, 19. 2. 1963.
- * , Povodom izvanredne skupštine DIT u Rijeci, u: *Riječki list*, 20. 8. 1950.
- * , Preko 200 novih stanova, u: *Riječki list*, 4. 2. 1953.
- * , Preselila se dizalica, u: *Novi list*, 5. 6. 1955.
- * , „Primorje“ pristupilo Poslovnom udruženju za tehničku suradnju na montažnoj izgradnji, u: *Novi list*, 5. 11. 1960.
- * , Pritisak ljudi jak – pritisak vode slab, u: *Novi list*, 27. 1. 1972.
- * , Projektantski zavod u Rijeci izradio je do sada projekte za 21 objekt, u: *Riječki list*, 18. 6. 1947.
- * , Prvi objekt u Hrvatskoj koji je izgradila stambena zajednica, u: *Novi list*, 15. 6. 1957.
- * , Radovi na proširenju tvornice „Vulkan“ u Rijeci, u: *Riječki list*, 28. 8. 1949.
- * , Raspis natječaja *Jadrolinije* za idejno rješenje stambene zgrade i prenoćišta, u: *Riječki list*, 30. 1. 1953.
- * , Raspis natječaja za izradu idejnog rješenja stambenog nebodera u Rijeci, u: *Novi list*, 30. 4. 1960.
- Raspis natječaja za Kvarnerska brodogradilišta, izrada idejnih skica za radničko naselje, rok 26. 2. 1947., u: *Primorski vjesnik*, 15. 1. 1947.
- * , Raspis natječaja za nacрте stambenih kuća radnika i službenika u Rijeci, u: *Novi list*, 17. 4. 1955.
- * , Raspis natječaja za Turnić, u: *Novi list*, 22. 6. 1958.
- * , Razgovori o arhitekturi s ing. arhitektom Zdenkom Kolaciom, u: *Riječki list*, 23. 5. 1952.
- * , Realni projekti i cijene, u: *Novi list*, 3. 4. 1958.

- * , Regulacioni plan Bulevara Marksa i Engelsa – Neboderi, škole, kino, restoran, u: *Novi list*, 20. 1. 1957.
- Reklama za Arhitekting, u: *Novi list*, 3. 6. 1977.
- Reklama za stambeni niz 900 u Krnjevu, u: *Novi list*, 15. 2. 1979.
- * , Rez kod desetog kata, u: *Novi list*, 4. i 5. 3. 1978.
- * , Rezultati natječaja, u: *Riječki list*, 19. 4. 1953.
- * , Rezultati natječaja za idejno rješenje stambenog nebodera, u: *Novi list*, 30. 7. 1960.
- * , Rijeka dobiva dva najveća stambena nebodera, u: *Novi list*, 13. 3. 1965.
- * , Rijeka se podiže iz ruševina, u: *Glas Istre*, 23. 1. 1947.
- * , Rijeka-projekt 1947.-1977., u: *Novi list*, 22. 12. 1977.
- * , Rušenje kuća u Starom gradu, u: *Novi list*, 4. 6. 1954.
- * , Rušit će se dotrajale kuće u Starom gradu, u: *Riječki list*, 12. 4. 1954.
- * , Sahranjen ing. Nikola Vekarić, u: *Novi list*, 4. 12. 1968.
- * , Savezna vlada pruža naročitu pomoć za podizanje životnog standarda trudbenika Rijeke, u: *Riječki list*, 22. 2. 1950.
- * , Snažna djelatnost Okružnog građevnog poduzeća, u: *Primorski vjesnik*, 2. 10. 1946.
- * , Specijalizirana poduzeća, u: *Novi list*, 23. 5. 1962.
- * , Stambena komisija će pomoći narodnoj vlasti u rješavanju stambenog pitanja u Rijeci, u: *Riječki list*, 13. 4. 1948.
- * , Stambeni problem u brojkama, u: *Riječki list*, 21. 1. 1953.
- * , Stambeni problemi u svjetlijoj perspektivi, razgovor sa Ferrucciom Glavinom, povjerenikom Povjereništva za stambene poslove GNO Rijeke, u: *Riječki list*, 13. 4. 1952.
- * , Stambeno pitanje u Sušaku, u: *Primorski vjesnik*, 7. 7. 1946.
- * , Stanovi na Turniću, u: *Novi list*, 8. 2. 1959.
- * , Stanovi za blizu 7.000 obitelji, u: *Novi list*, 22. 12. 1969.
- * , Stavljene su pod krov dvije peterokatnice u Ulici Janka Polića Kamova, u: *Riječki list*, 26. 8. 1950.
- * , Sušak se obnavlja, u: *Primorski vjesnik*, 16. 9. 1945.
- * , Svečano je predana saobraćaju Autostrada Narodnog fronta, u: *Riječki list*, 22. 11. 1949.
- * , Svečano otvorenje novog mosta na Kalini, u: *Primorski vjesnik*, 6. 2. 1946.
- * , Široka djelatnost na obnovi Rijeke, u: *Glas Istre*, 1. 2. 1947.
- * , Teškoće i perspektive rastućega grada, u: *Novi list*, 16. 2. 1958.

- * , Tisuće građana prisustvovala su svečanom početku dobrovoljnih radova na autocesti Beogradski trg-Kantrida, u: *Riječki list*, 23. 3. 1948.
- * , Tri stambene zgrade za trudbenike Vulkana, u: *Riječki list*, 18. 10. 1951.
- * , Udružili se projektanti, u: *Novi list*, 11. i 12. 9. 1976.
- * , Umjesto više malih tri velika građevna poduzeća, u: *Novi list*, 19. 6. 1962.
- * , Unosan posao za riječke građevinare, u: *Novi list*, 3. 4. 1968.
- * , Urbanistički planovi imat će zakonsku podlogu, u: *Novi list*, 8. 2. 1963.
- * , U Rijeci je osnovano Društvo inženjera i tehničara, u: *Riječki list*, 20. 3. 1948.
- * , U Rijeci je osnovano novo gradsko građevno poduzeće, u: *Riječki list*, 26. 6. 1949.
- * , U Rijeci je u toku izgradnja i popravak 34 radničke kuće, u: *Glas Istre*, 24. 9. 1946.
- * , U Rijeci se gradi dvanaest velikih stambenih zgrada, u: *Riječki list*, 3. 2. 1950.
- * , Useljen neboder „INE“, u: *Novi list*, 31. 8. 1967.
- * , Uskoro manje nedostataka u novim stanovima, u: *Novi list*, 10. 6. 1962.
- * , Uspjela licitacija, „3. maj“ će graditi peterokatnicu u Ulici Petrarca, u: *Riječki list*, 29. 5. 1953.
- * , U toku su radovi na dovršenju bivših staničnih zgrada, u: *Primorski vjesnik*, 11. 10. 1946.
- * , U Zametu je ove godine počela izgradnja radničke kolonije za radnike poduzeća „3. maj“ i „Aleksandar Ranković“, u: *Riječki list*, 24. 11. 1948.
- * , Više stanova nego što se predviđalo, u: *Novi list*, 30. 10. 1959.
- * , Vrhunski rezultati u četvrt stoljeća, u: *Novi list*, 10. 11. 1977.
- * , Zadruga otvorila perspektivu, u: *Novi list*, 16. 1. 1964.
- * , Zakon Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede teritorija Istre i Rijeke priključenog NR Hrvatskoj, u: *Riječki list*, 22. 12. 1947.
- * , Za kulturniji život trudbenika poduzeća A. Ranković, u: *Riječki list*, 14. 3. 1950.
- * , Za mlade porodice, u: *Novi list*, 29. 11. 1958.
- * , Zašto će se na Kantridi graditi neboderi do petnaest katova, u: *Novi list*, 8. 3. 1960.
- * , Završena prva montažna zgrada u Rijeci, u: *Novi list*, 20. 3. 1960.
- * , Završen idejni projekt riječkog poslovnog nebodera, u: *Novi list*, 13. 11. 1960.
- * , Zgrade moraju biti lijepe, u: *Novi list*, 10. 12. 1961.
- * , Živa građevna djelatnost u Rijeci, u: *Riječki list*, 7. 8. 1947.
- * , 10 milijuna dinara za kreditiranje privatne stambene izgradnje u Rijeci, u: *Novi list*, 27. 2. 1955.

- * , 14 stambenih zgrada u Zametu, u: *Riječki list*, 12. 3. 1948.
- * , 30 godina GRO „Primorje“, u: *Novi list*, 17. i 18. 12. 1977.
- * , 50 novih stanova u ulici Antifašističkih žrtava, u: *Riječki list*, 29. 5. 1948.
- * , 200 osoba našlo je u Rijeci stan u zgradi bivše „Casa della Vittoria“, u: *Glas Istre*, 25. 6. 1946.
- * , 316 stanova za radnike poduzeća Industrije brodskih motora, u: *Riječki list*, 1. 11. 1951.
- * , 8.500 radnika na ulici?, u: *Novi list*, 30. 6. 1970.
- * , *Novi list*, 20. 5. 1962.

Internetski izvori

MARTINA DOMLADOVAC, *Preuzimanje odgovornosti za modernističku baštinu*, <https://www.kulturpunkt.hr/content/preuzimanje-odgovornosti-za-modernisticku-bastinu> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

MILES GLENDINNING, Introductory global overview of the issue of mass housing as 'heritage'; outline of key issues for discussion, u: *Postwar Mass Housing*, DOCOMOMO_ISC/U+L, 2011., https://sites.eca.ed.ac.uk/docomomoiscul/isc_ul/ (pristupljeno 15. 1. 2022.)

SASA ŠIMPRAGA, Diana Magdić – Mikro zajednica je temelj urbaniteta, u: *Zarez on-line*, 29. 2. 2016., <http://www.zarez.hr/clanci/diana-magdic-mikrozajednica-je-temelj-urbanitete>) (pristupljeno 15. 1. 2022.)

IDIS TURATO, *Riječki Neboderi i Igor Emili*, <https://www.idisturato.com/blog/2012/04/01/rijecki-neboderi-i-igor-emili/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Arhitektonski ured Ante Kuzmanića, <http://antekuzmanic-arhitekt.hr/radovi/kompleks-uz-poljicku-cestu-split.html&tag=stambeno> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Arhitektonsko-građevinski atelje, <https://www.arhitektura.hr/Projekti/Stanovanje/Stambeni-tornjevi-Martinkovac-Martinkovac-Rijeka> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Bacači sjenki, <https://bacaci-sjenki.hr/projekti/hrvatski-vitic-plese/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Bolje vas našli Turnić!, <https://rijeka2020.eu/bolje-vas-nasli-turnic/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

CTBUH: The 50 most influential tall buildings in the last 50 years (<https://ctbuh2019.com/other-info/50-influential-buildings/>) (pristupljeno 15. 1. 2022.)

CTBUH Report: The Global impact of 9/11 on Tall Buildings, <https://www.skyscrapercenter.com/9-11-global-impact> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Council on Tall Buildings and Urban Habitat, <https://www.ctbuh.org/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

DOCOMOMO, <https://www.docomomo.com/about/organization/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Hansaviertel četvrt Berlin, <https://hansaviertel.berlin/en> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Kriteriji za visoke zgrade: https://cloud.ctbuh.org/CTBUH_HeightCriteria.pdf (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Motel Trogir projekt, <https://slobodneveze.wordpress.com/motel-trogir/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Obrazloženje Generalnog urbanističkog plana grada Rijeke – neslužbeni pročišćeni tekst, <https://www.rijeka.hr teme-za-gradane/stanovanje-i-gradnja/urbanisticko-planiranje/prostorni-planovi/generalni-urbanisticki-plan-grada-rijeke/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Proarh <https://www.proarh.hr/projekti/morh-hotel/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Projekt Stanovanje plus, Arhitektonski fakultet Zagreb, <http://stanovanje.plus/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Projekt Tower Block international, <https://towerblock.org/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Rosacometta tvornica građevinskih materijala, www.rosacometta.com (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Rožić arhitekti: <http://www.rozicarhitekti.com/project/stambeno-poslovna-gradevina-rio/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Sila, Zdenko. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55938> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

Slobodne veze, <https://slobodneveze.wordpress.com/> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

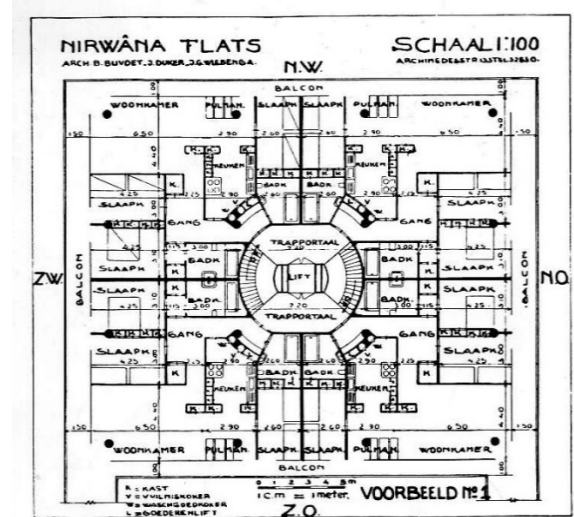
The Skyscraper Center – Global Tall Building Database of the CTBUH (<https://www.skyscrapercenter.com/building/432-park-avenue/13227>) (pristupljeno 15. 1. 2022.)

3LHD, <https://www.3lhd.com/hr/projekt/4tornja> (pristupljeno 15. 1. 2022.)

ILUSTRACIJE

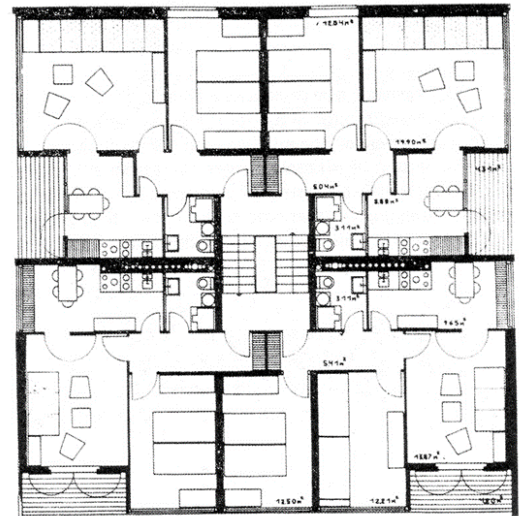
a

b

c

d

SI. 2.1. Primjeri niskih stambenih tornjeva-kockica

Johannes Duiker, Stambeni kompleks Nirwana, Den Haag, 1927.-1930. (a, b)

Lovro Perković, Tipiski projekt URBS-4, 1958. (c, d)

a

b

c

Sl. 2.2. Primjeri povezivanja stambenih tornjeva u složene urbanističke konfiguracije

Stambeno naselje Queensbridge Houses, New York, 1938.-1940. **(a)**

Stambeno naselje Stuyvesant Town, New York, 1943.-1949. **(b)**

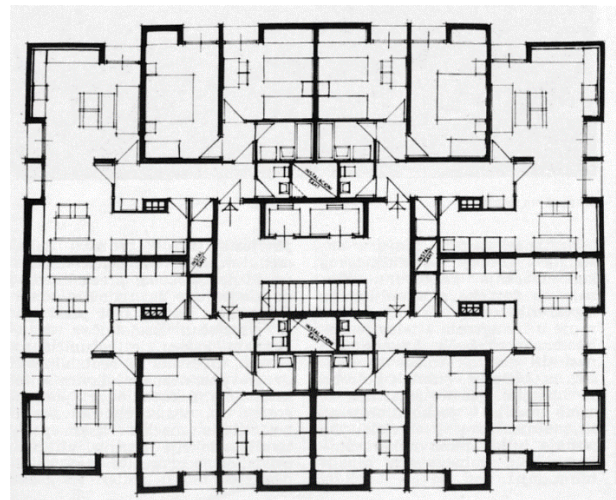
Oswald Mathias Ungers, Stambeno naselje Märkisches Viertel, Berlin, 1962.-1967. **(c)**

a

b

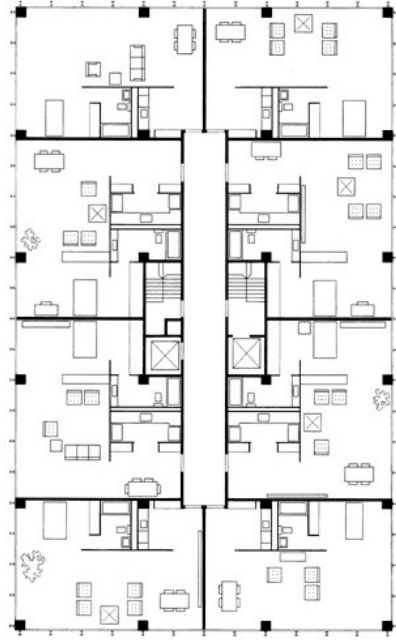

c

Sl. 2.3. Primjeri stambenih tornjeva kvadratnog tlocrta s komunikacijskom jezgrom
Sven Backström i Leif Reinius, Stambeni tornjevi, Danviksklippan kraj Stockholma, 1943.-
1945. (a)
Dinko Kovačić, 16-katni tornjevi u stambenom naselju Gripe-Lokve, Split, 1964.-1966. (b, c)

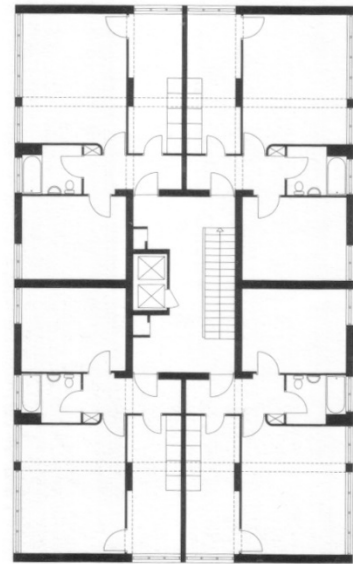
a

b

c

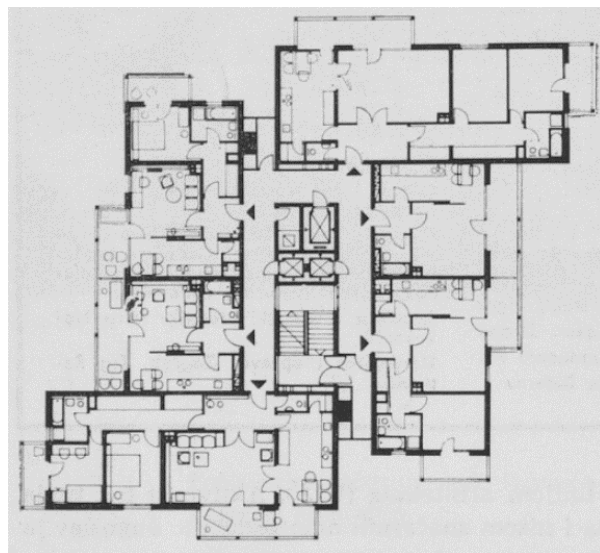

d

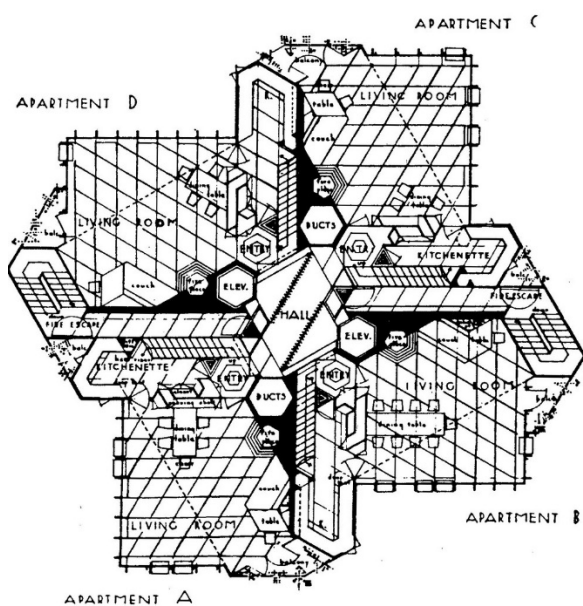
Sl. 2.4. Primjeri stambenih tornjeva pravokutnog tlocrta s komunikacijskom jezgrom
 Mies van der Rohe, Stambeni tornjevi, Shore Lake Drive, Chicago, 1948.-1951. (a, b)
 Stanko Fabris, Stambeni tornjevi na Glavičinama, Split, 1963.-1965. (c, d)

a

b

c

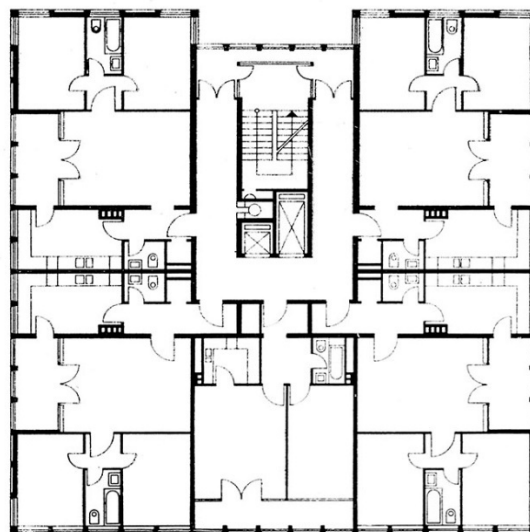
Sl. 2.5. Primjeri stambenih tornjeva tlocrtna sheme vrtivjetra

Slavko Jelinek i Ivan Linardić, Stambeno-poslovni tornjevi u Veslačkoj ulici, Zagreb, 1969.-1974. (a, b)

Frank Lloyd Wright, Projekt tornja St. Mark's-in-the-Bouwerie, New York, 1929. (c)

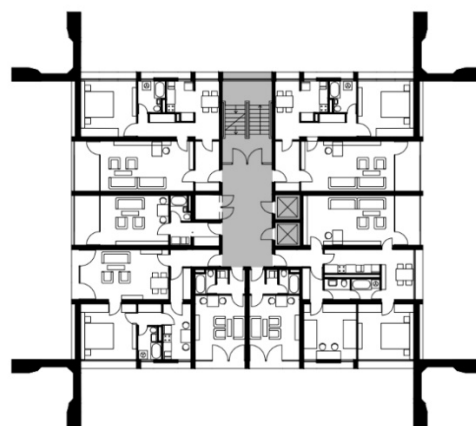
a

b

c

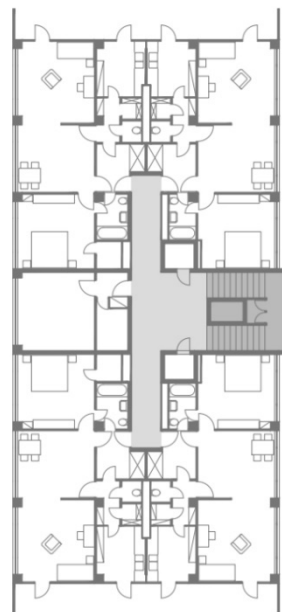

d

Sl. 2.6. Primjeri stambenih tornjeva kvadratne tlocrtne osnove sa stubištem uz fasadu Gustav Hassenpflug, Stambeni toranj u Hansaviertel (Interbau), Berlin, 1957. (a, b) Ljubo Iveta, Olga Kožinek, Vjenceslav Richter, Berislav Šerbetić, Stambeni toranj „Raketa” na Vrbiku, Zagreb, 1960.-1967. (c, d)

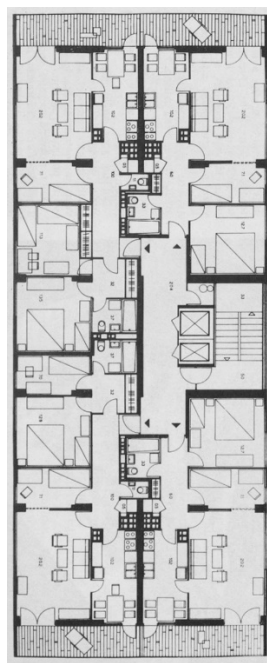
a

b

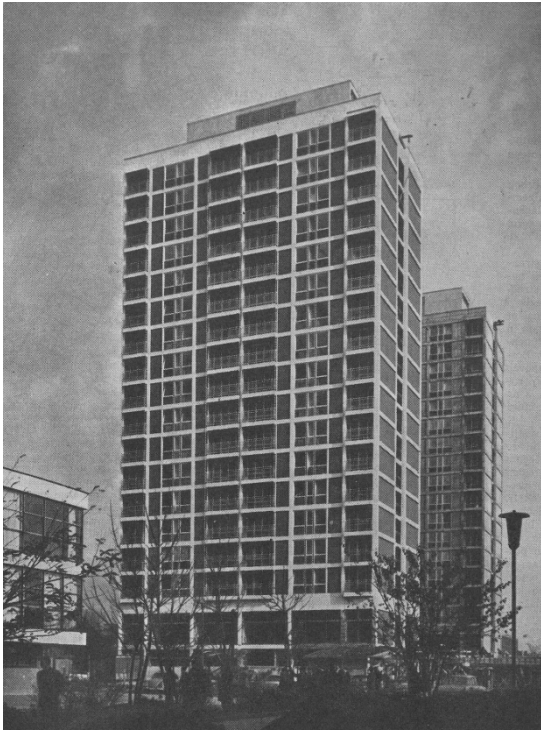

c

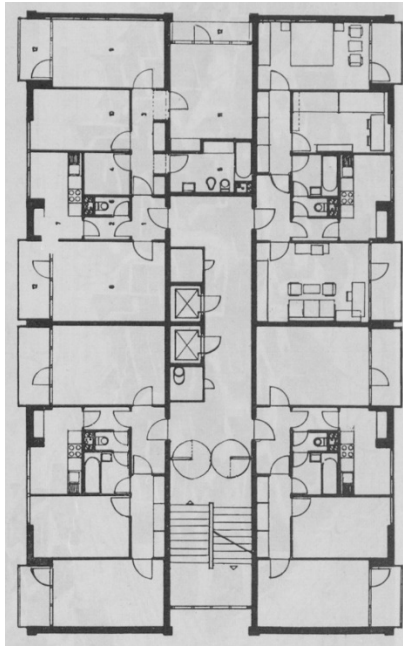

d

Sl. 2.7. Primjeri stambenih tornjeva pravokutne tlocrtne osnove sa stubištem uz fasadu
 Drago Ibler, Stambeno-poslovni toranj u Martićevoj ulici, Zagreb, 1956.-1958. (a, b)
 Ivo Radić, Stambeni tornjevi u Spinutu, Split, 1964.-1969. (c, d)

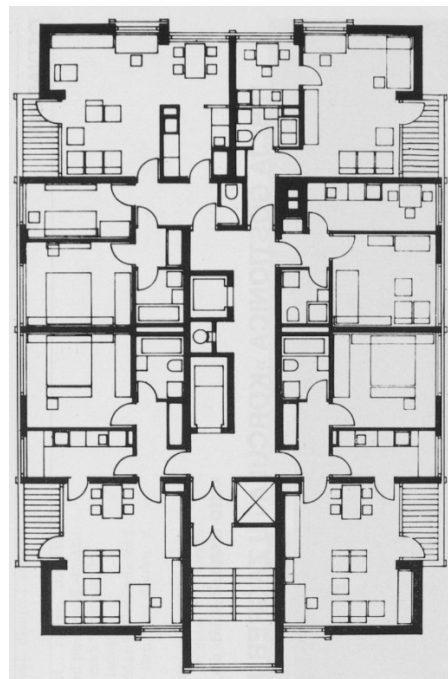
a

b

c

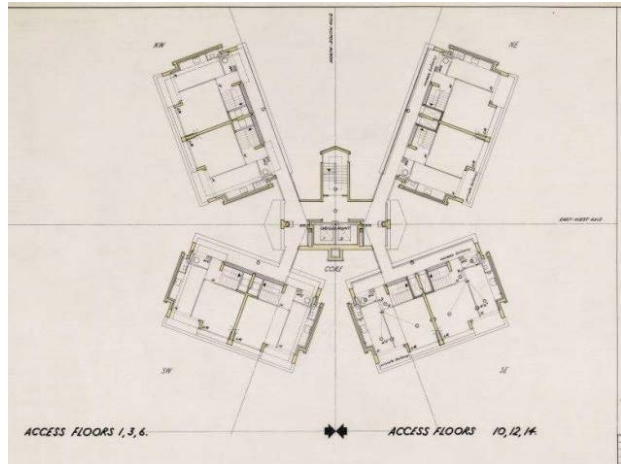

d

Sl. 2.8. Primjeri stambenih tornjeva H tlocrtne osnove
 Grozdan Knežević, Stambeni tornjevi u Čazmanskoj ulici, Zagreb, 1961.-1968. (a, b)
 Boris Duplančić, Stambeni toranj na Ružmarinki, Zagreb, 1969.-1972. (c, d)

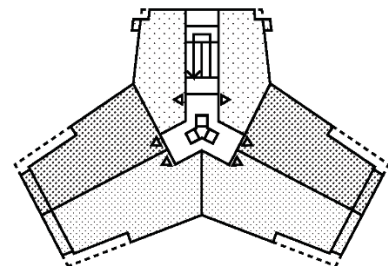
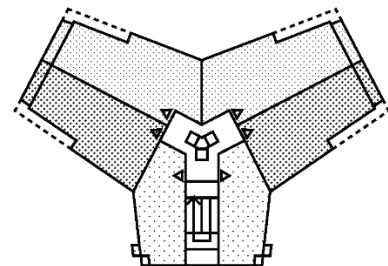
a

b

c

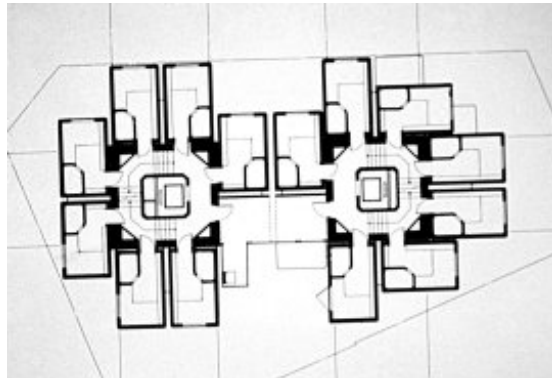

d

Sl. 2.9. Primjeri stambenih tornjeva razvedenih tlocrtnih shema (Y varijante)
 Denys Lasdun, Stambeni toranj Keeling House u Bethnal Greenu, London, 1960. (a, b)
 Zvonimir Marohnić, Stambeni tornjevi na Prilazu baruna Filipovića, Zagreb, 1965. (c, d)

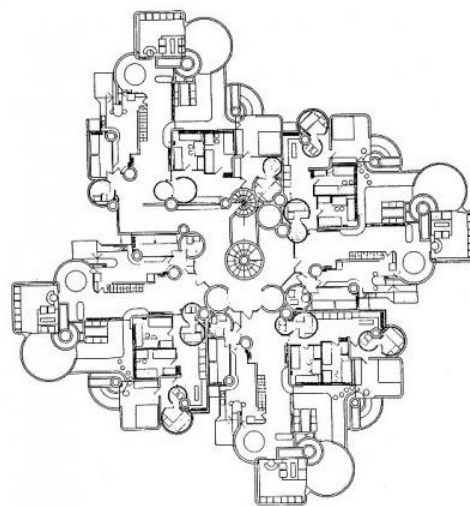
a

b

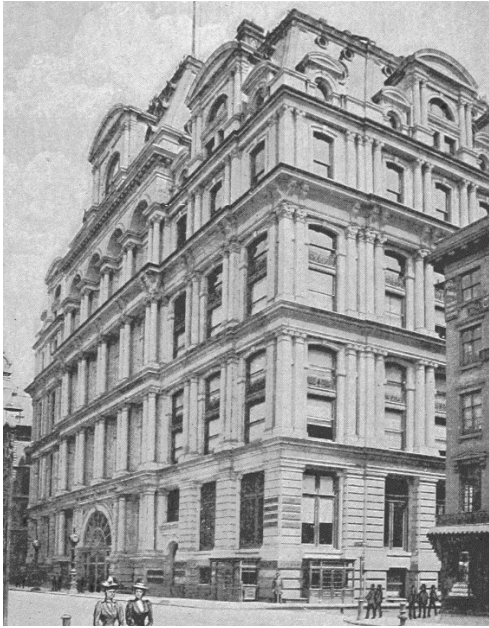

c

d

Sl. 2.10. Primjeri stambenih tornjeva razvedenih tlocrtnih shema
 Kisho Kurokawa, Stambeni toranj Nakagin Capsule Tower, Tokio, 1970.-1972. (a, b)
 Francisco Javier Sáenz de Oiza, Stambeni toranj Torres Blancas, Madrid, 1969. (c, d)

a, b

Sl. 2.11. Prvi poslovni tornjevi u Sjedinjenim Američkim Državama
Arthur Gilman i Edward H. Kendall, Sjedište osiguravajuće tvrtke Equitable Life Assurance na
Broadwayu, New York, 1868.-1870. **(a)**
William Le Baron Jenney, Zgrada osiguravajućeg tvrtke Home Insurance, Chicago, 1885. **(b)**

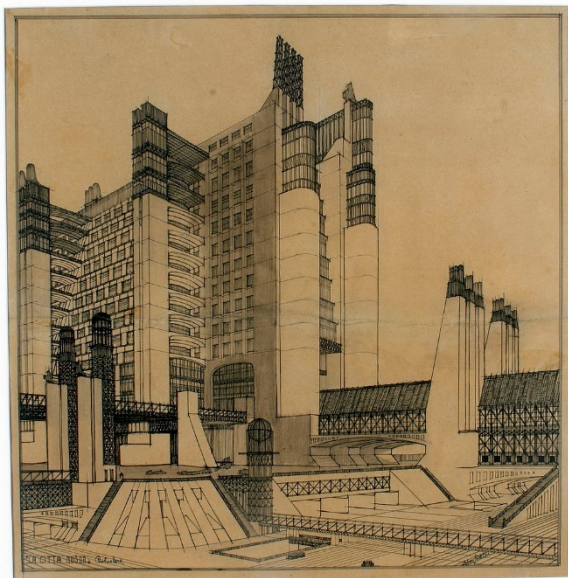

a, b

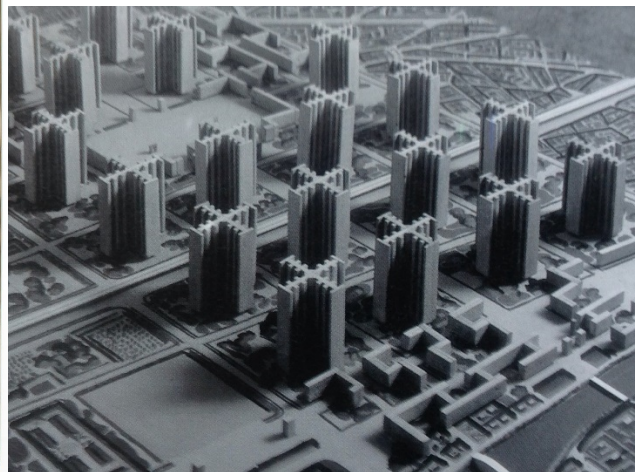
Sl. 2.12. Poslovni tornjevi tzv. Čikaške škole
Daniel Burnham i John Root, Charles B. Atwood, Poslovna zgrada Reliance Building, Chicago,
1890. **(a)**
Louis Sullivan i Dankmar Adler, Poslovna zgrada Guaranty Building, Buffalo, 1896. **(b)**

Sl. 2.13. Ernest R. Graham, Poslovni toranj Equitable Building u donjem Manhattanu, New York, 1915.

a

b

Sl. 2.14. Europska fascinacija američkim poslovnim neboderima Antonio Sant'Elia, *Città Nuova*, 1914. (a)
Le Corbusier, Plan Voisin – projekt rekonstrukcije središta Pariza, 1922. (b)

a

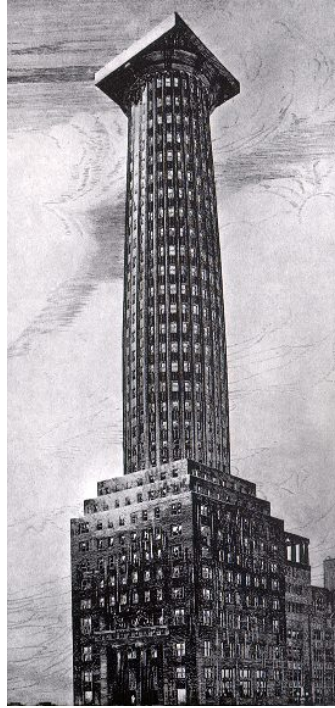

b

c

Sl. 2.15. Visoke poslovne zgrade u Europi u međuratnom razdoblju
 Jacob Koefler, Poslovna zgrada Hansahochhaus, Köln, 1924.-1925. **(a)**
 Ignacio de Cárdenas, Poslovna zgrada *Edificio Telefónica*, Madrid, 1929. **(b)**
 Jan Van Hoenacker i Jos Smolderen, Poslovna zgrada Torengbouw ili KBC Toranj,
 Antwerpen, 1932. **(c)**

a, b

Sl. 2.16. Natječaji za poslovne tornjeve, nerealizirani prijedlozi
Mies van der Rohe, Poslovni toranj u Friedrichstrasse (natječajni projekt), Berlin, 1921. **(a)**
Adolf Loos, Poslovni toranj Chicago Tribune (natječajni projekt), Chicago, 1922. **(b)**

a, b

Sl. 2.17. New York 1930-ih godina, raznolika primjena toranjske tipologije
Ernest Alan van Vleck, Stambeni toranj s komercijalnim sadržajima Downtown Athletic Club, New York, 1930. **(a)**
Emery Roth i Carrere & Hastings, Stambeni toranj Ritz Tower, New York, 1925. **(b)**

a

b

Sl. 2.18. Primjeri stambenih tornjeva u New Yorku 1930-ih godina
Emery Roth, Stambeni toranj San Remo, Central Park West, New York, 1929.-1931. **(a)**
Hubert Douglas Ives, Stambeni kompleks Tudor City u istočnom dijelu Manhattana, New York,
1928. **(b)**

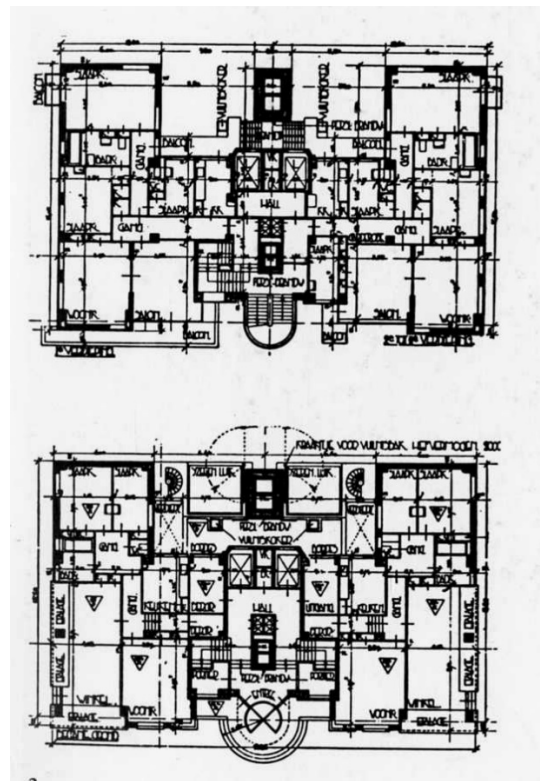
Sl. 2.19. Willem Van Tijen, Jan Brinkmann i Leendert van der Vlugt, Stambena zgrada
Bergpolder, Rotterdam, 1932.-1934.

Sl. 2.20. Moisei Ginzburg i Ignati Milinis, Stambeni kompleks Narkomfin, Moskva, 1928.-1930.

a

b

Sl. 2.21. Jan Frederik Staal, Stambeni toranj Victoriënplein, Amsterdam, 1929., suvremeni izgled (a), tlocrt prizemlja i karakterističnog kata (b)

Sl. 2.22. Môrice Leroux, Quartier des gratte-ciels (Neboderska četvrt), Villeurbanne kod Lyona, 1927.-1934.

Sl. 2.23. Eugène Beaudoin i Marcel Lods, Cité de la Muette, Drancy kraj Pariza, 1930.-1934.

a

b

Sl. 2.24. Američki poslovni tornjevi 1950-ih godina

Mies van der Rohe, Poslovni toranj Seagram Building, New York, 1954.-1958. **(a)**

Skidmore, Owings & Merrill, Poslovi toranj Lever House, New York, 1950.-1952. **(b)**

Sl. 2.25. I. M. Pei and Partners, Stambeni tornjevi Society Hill, Philadelphia, 1964.

a

b

Sl. 2.26. Stambeni tornjevi istočne obale SAD-a

Bertrand Goldberg Associates, Stambeni tornjevi Marina City, Chicago, 1964. **(a)**

Davis, Brody & Associates, Stambeni tornjevi Waterside Plaza, New York, 1974. **(b)**

Sl. 2.27. Bruce Graham i Fazlur Kahn (Skidmore, Owings & Merrill), Stambeno-komercijalni kompleks John Hancock Centar, Chicago, 1970.

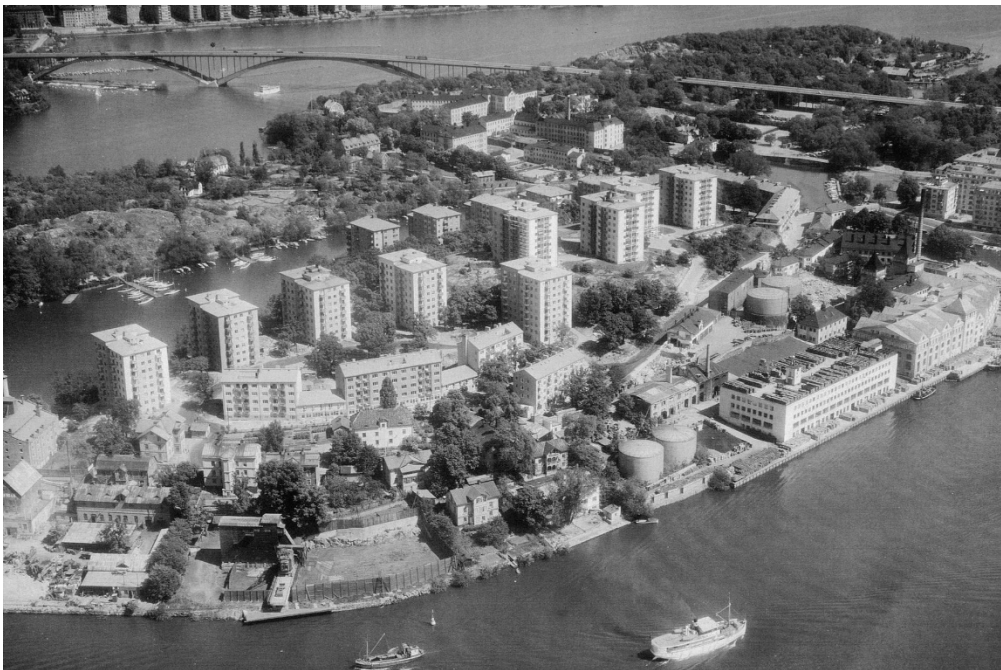

a

b

Sl. 2.28. Estetika visokih tornjeva u Zapadnoj i Istočnoj Europi
Gio Ponti i Pier Luigi Nervi, Poslovni toranj Pirelli, Milano, 1956.-1960. (a)
Arkady Mordvinov, Hotel Ukraina, Moskva, 1947. (b)

Sl. 2.29. HSB Arhitekti, Stambeno naselje Reimersholme, Stockholm, 1942.-1946.

a

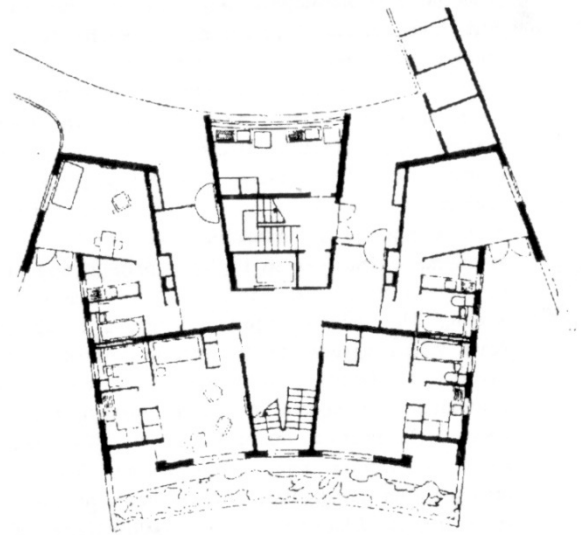

b

Sl. 2.30. Sven Markelius i dr., Stambeno naselje Vällingby, Stockholm, 1950-e, pogled iz zraka (a), centar naselja (b)

a

b

Sl. 2.31. Frederick Gibberd, Stambeni toranj The Lawn, Harlow, 1950., suvremeni izgled (a), tlocrt prizemlja (b)

a

b

Sl. 2.32. London City Council, Stambeno naselje Alton East, Roehampton, 1951.-1953., suvremeni izgled (a), povijesno stanje (b)

Sl. 2.33. Hugo van Kuyck, Stambeno naselje Luchtbal, Antwerpen, 1954.-1962.

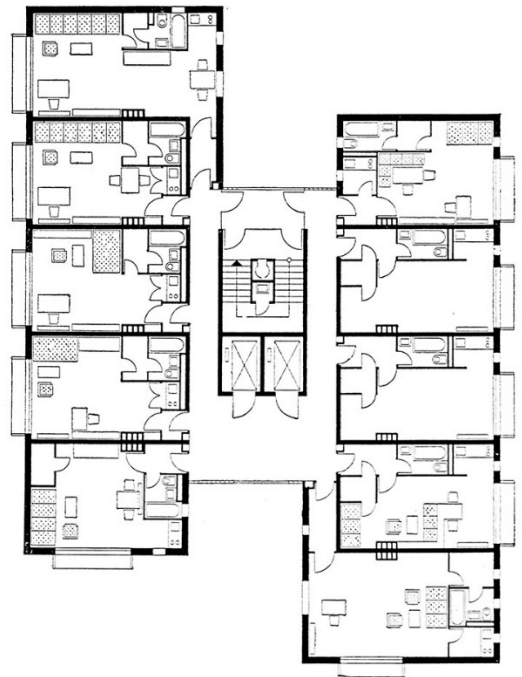
Sl. 2.34. Ladislaus Hruska i Kurt Schlauss, Stambeni toranj na Matzleinsdorferplatzu, Beč, 1954.-1957.

Sl. 2.35. Le Corbusier, Unité d'habitation, Marseilles, 1947.-1953.

a

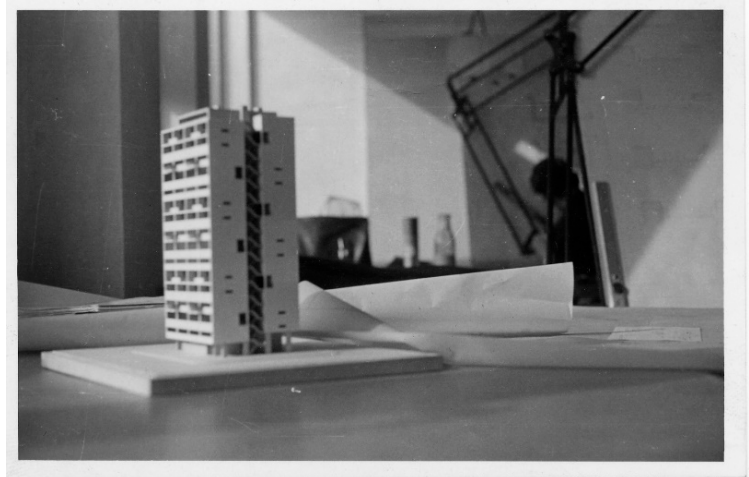

b

Sl. 2.36. Klaus Müller-Rehm i Gerhard Siegmann, Stambeni toranj „Žirafa” u naselju Hansa (*Interbau 57*), Berlin, 1957., povijesni izgled (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a

b

Sl. 2.37. Johannes Hendrik van der Broek i Jacob Berend Bakema (suradnik Radovan Nikšić), Stambeni toranj u naselju Hansa (*Interbau 57*), Berlin, 1956.-1959., suvremeni izgled (a), maketa tornja (b)

Sl. 2.38. Chamberlin, Powell & Bon, Stambeni tornjevi Barbican u poslovnoj četvrti, London, 1965.-1976.

Sl. 2.39. Eric Lyons, Stambeno naselje u West Chelseu, London, 1969.-1975.

a

b

Sl. 2.40. Ernő Goldfinger, Stambeni toranj Balfron Tower, London, 1964.-1972. **(a)**
Ernő Goldfinger, Stambeni toranj Trellick Tower, London, 1966.-1972. **(b)**

a

b

c

d

Sl. 2.41. Stambeni tornjevi Glasgova

W. Arnott McLeod, Stambeni toranj Martello Court, Glasgow, 1964. (a)

Sam Bunton, Stambeni tornjevi naselja Red Road, Glasgow, 1962.-1969. (b)

George Wimpey Co., Tipski stambeni toranj – Gallowgate Twins, Glasgow, 1963.-1968. (c, d)

Sl. 2.42. Emile Aillaud, Stambeni kompleks Tours Nuage kraj četvrti La Defance, Pariz, 1976.

Sl. 2.43. Anger, Puccinelli, Pivot i Junillou, Stambeni tornjevi, Grenoble, 1965.-1968.

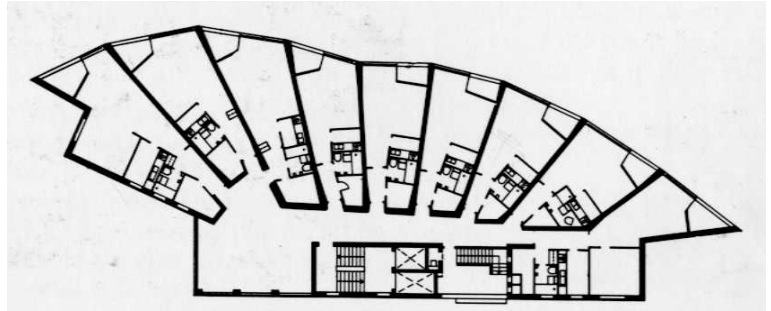

a, b

Sl. 2.44. Neubaugebiet – karakteristična istočnonjemačka stambena naselja: Marzahn (a) i Hohenschönhausen (b), Istočni Berlin, 1977.

a

b

Sl. 2.45. Alvar Aalto, 22-katni stambeni toranj, Neue Vahr, Bremen, 1957.-1962., suvremeni izgled (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

Sl. 2.46. TAC (Walter Gropius) i Wils Ebertom, Stambeno naselje Britz-Buckow-Rudow, Berlin, 1968.

Sl. 2.47. Vitali Lugutenko, Stambeni tornjevi na Kalininom Prospektu, Moskva, 1962.-1969.

Sl. 2.48. Alison i Peter Smithson, Robin Hood Gardens, London, 1966.-1972.

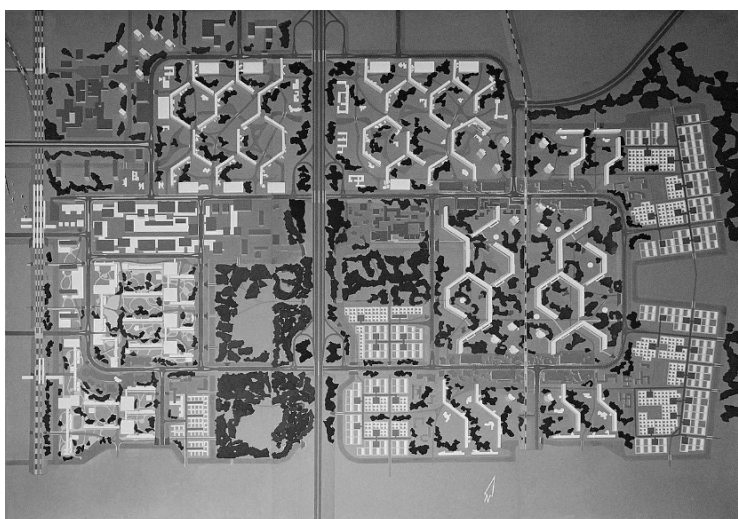

a

b

Sl. 2.49. Harry Glück, Stambeni kompleks Erlaa, Beč, od 1972. (a, b)

a

b

Sl. 2.50. Sigfried Nassuth, Stambeno naselje Bijlmermeer, Amsterdam, 1968.-1975., maketa (a), suvremeni izgled (b)

Sl. 2.51. Rem Koolhaas, Višenamjenski kompleks „De Rotterdam”, Rotterdam, 1997.-2013.

Sl. 2.52. Costas Kondylis, Trump World Tower, New York, 2001.

Sl. 3.1. Palače Wohinz i Troyer, Korzo, Rijeka, sagrađene 1780-ih godina

Sl. 3.2. Panorama Rijeke sa mora, snimljeno 1920-ih godina

a

b

Sl. 3.3. Alajos Hauszmann, Guvernerova palača, Rijeka, 1893.-1897. (a)
Pietro i Rafaelo Culloti, Vila nadvojvode Josipa II, Rijeka, 1892.-1895. (b)

a

b

Sl. 3.4. Pogled na Belveder, snimljeno krajem 19. stoljeća (a)
 Pogled na Laginjnu ulicu, snimljeno početkom 20. stoljeća (b)

a

b

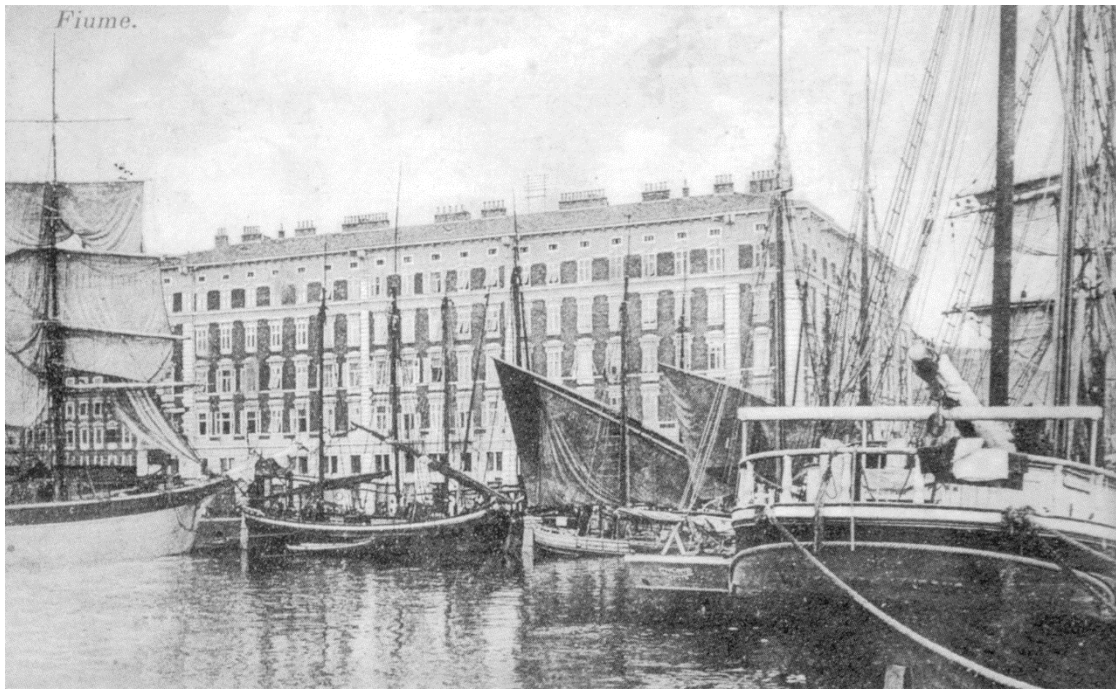
Sl. 3.5. Giacomo Zammattio, Casa Veneziana, Ulica Dolac, Rijeka, 1885.-1886. (a)
 Giacomo Zammattio, Palača Ploech, Trpimirova ulica, 1888. (b)

Sl. 3.6. Emilio Ambrosini, Najamne kuće za *Unione Cooperativa Fiumana*, Ulica Senjskih uskoka, Rijeka, 1909./1910.

Sl. 3.7. Emilio Ambrosini, Kuća Fabich, Ulica Pomerio 9-11, Rijeka, 1910.

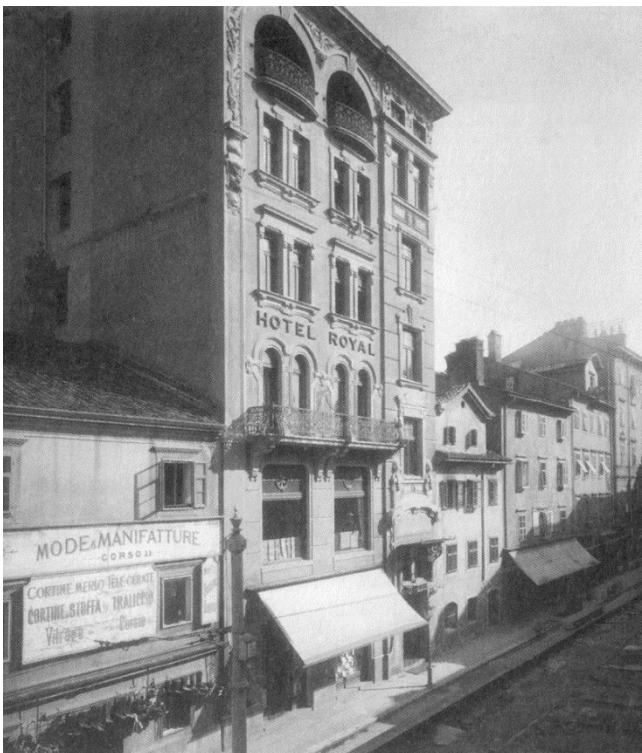
Sl. 3.8. Venceslao Celligoi, *Casa Rossa*, Zagrebačka ulica, Rijeka, 1903.-1906.

Sl. 3.9. Giuseppe Farcas, *Palača Baccich*, Riva Boduli, Rijeka, 1912.-1914.

Sl. 3.10. Emilio Ambrosini, Kuće Schittar i Milcenich-Cerniak, Korzo, Rijeka, 1903.-1905.

a

b

Sl. 3.11. Emilio Ambrosini, Hotel Royal, Korzo, Rijeka, 1906., pročelje prema Adamićevoj ulici (a) i prema Korzu (b)

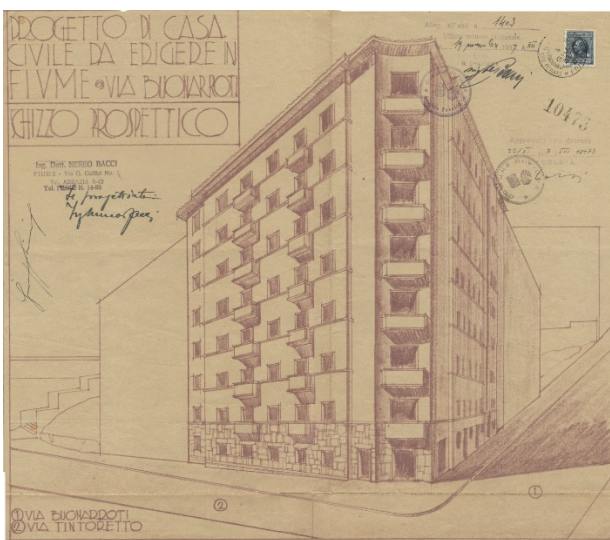

a

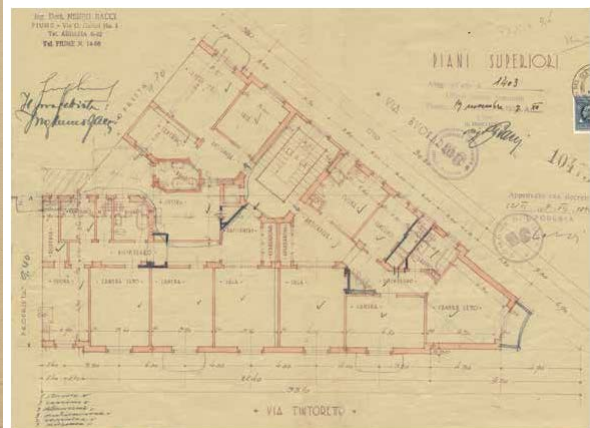

b

Sl. 3.12. Pogled na međuratne stambene blokove u ulici Nikole Tesle, Potok, Rijeka

a

b

c

Sl. 3.13. Nereo Bacci, tzv. *Casa nave*, Laginjina ulica, Rijeka, 1937., perspektiva (a), tlocrt gornjih katova (b), suvremeni izgled (c)

a

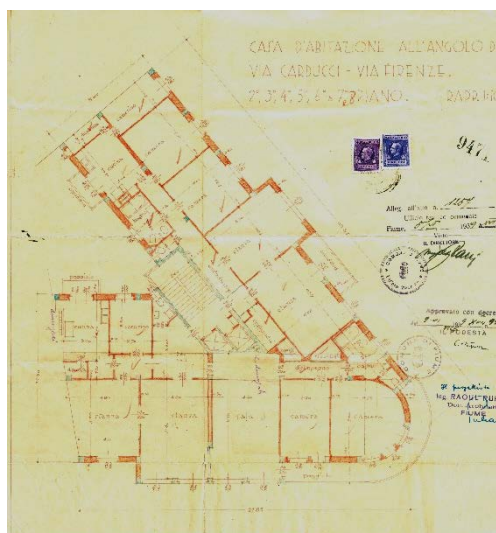
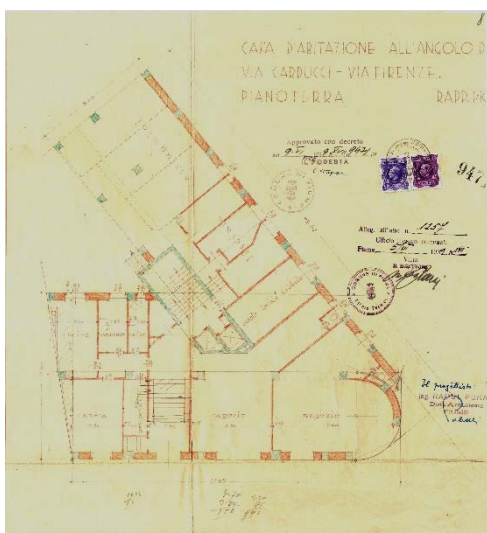

b

Sl. 3.14. Raoul Puhali, Stambeno-poslovna interpolacija u ulici Fiorello La Guardia, Rijeka, 1937.-1938., suvremeno stanje (a), povijesni izgled ulice (b)

a

b, c

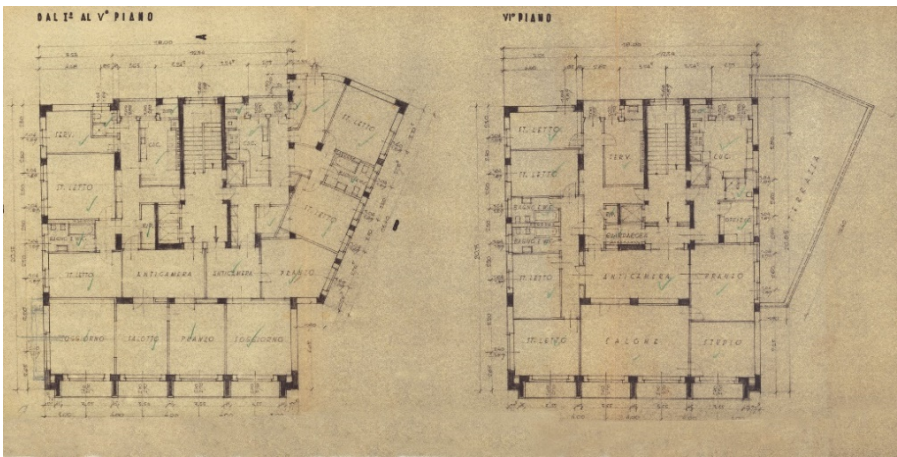
Sl. 3.15. Raoul Puhali, Kuća Puhali/Mali neboder, Ciottina ulica, Rijeka, 1939.-1940., povijesni izgled (a), tlocrt prizemlja (b), tlocrt 2-8. kata (c)

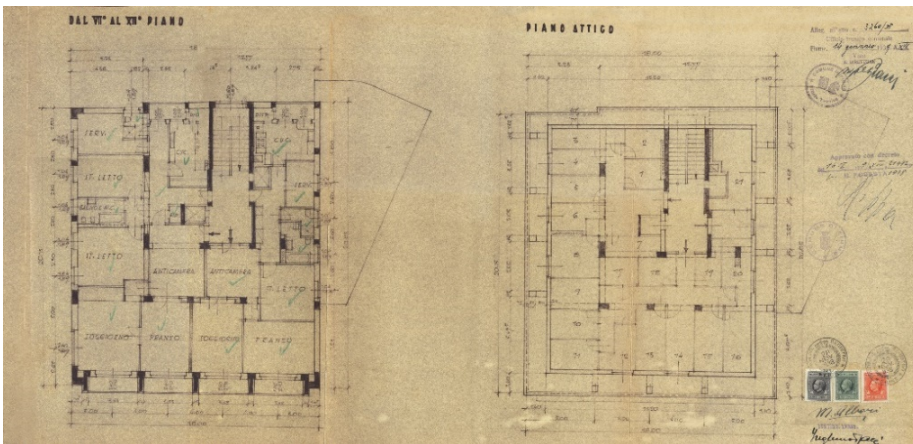
a

b

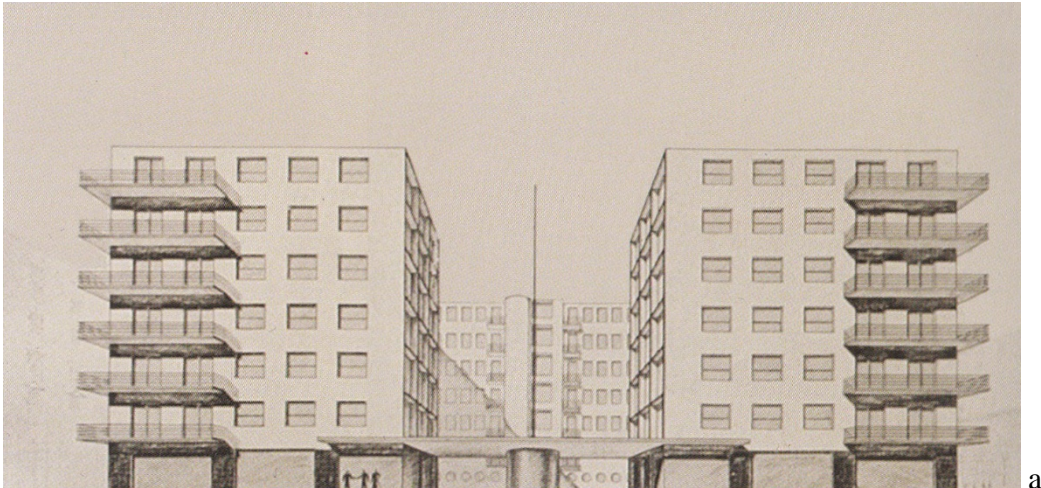

c

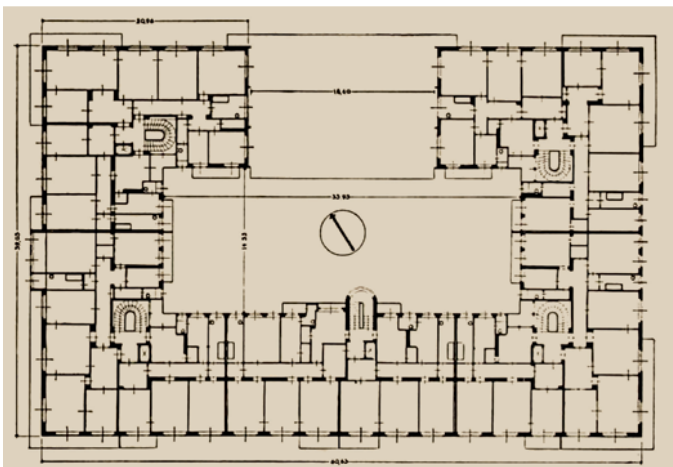

d

Sl. 3.16. Umberto Nordio, Visoka kuća Albori, Jadranski trg, Rijeka, 1939.-1942., povijesni izgled (a), pogled iz zraka (b), tlocrti 1.-5. i 6. kata (c), tlocrti 7.-12. kata i atike (d)

a

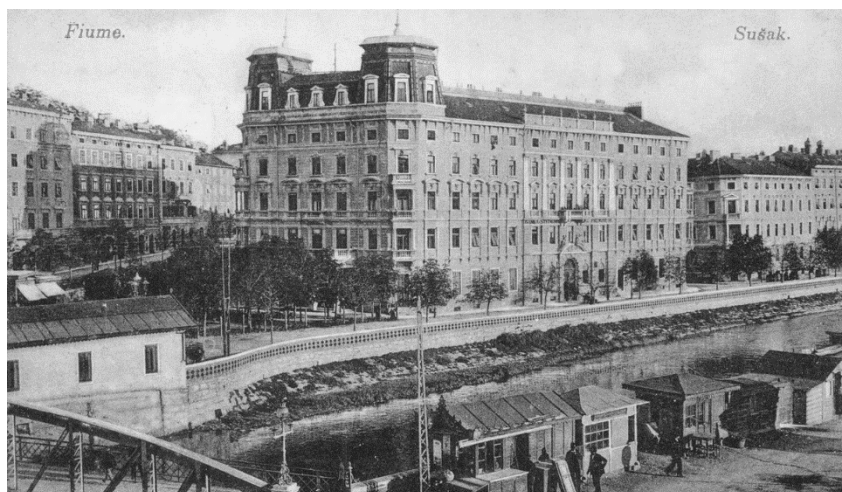

b

Sl. 3.17. Agnoldomenico Pica, Projekt stambeno-poslovnog kompleksa tvrtke Oberziner-Zampieri, Zagrebačka ulica, Rijeka, 1934.-1936., perspektiva sjeverne strane (a), tlocrt prvog kata (b)

Sl. 3.18. Pogled na historicističke stambeno-poslovne zgrade središta Sušaka, današnja Ulica Milana Smokvine Tvrdog, Rijeka

Sl. 3.19. Mate Glavan, Trgovačka palača Bačić (današnji hotel *Kontinental*), Šetalište Andrije Kačića Miošića, Rijeka, 1886.

a

b

Sl. 3.20. Secesijske stambene najamnice (a) i tri palače Ružić (b) u Strossmayerovoj ulici, pogled na južna pročelja prema Brajdici, Rijeka

a

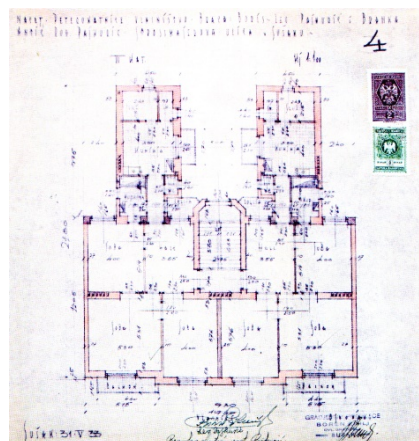

b

Sl. 3.21. Giovanni Randich, Vila Cuculić, Bulevard, Rijeka, 1897.-1898. (a), pogled na stambenu izgradnju Bulevarda (b)

a

b, c

Sl. 3.22. Pogled na međuratne stambeno-poslovne zgrade u Strossmayerovoj ulici, Rijeka (a) Boren Emili, Projekt stambeno-poslovne zgrade Pajkurić, Strossmayerova ulica, Rijeka, 1934., nacrt pročelja (b), tlocrt drugog kata (c)

a

b

Sl. 3.23. Boren Emily, kuća Emily, 1932. i David Bunetta, kuća *Alga*, 1933.-1936., Šetalište XIII. divizije, Rijeka (a)

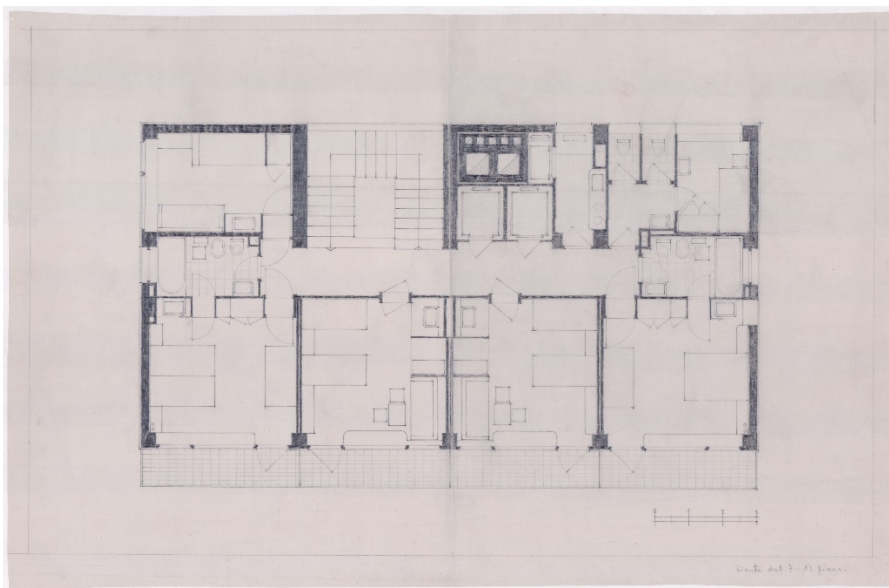
Kazimir Ostrogović, Kuća Kauzlarić, Šetalište XIII. divizije, Rijeka, 1938. (b)

Sl. 3.24. Pogled na kuće Galović i Brozičević, Ulica Janka Polića Kamova, Rijeka

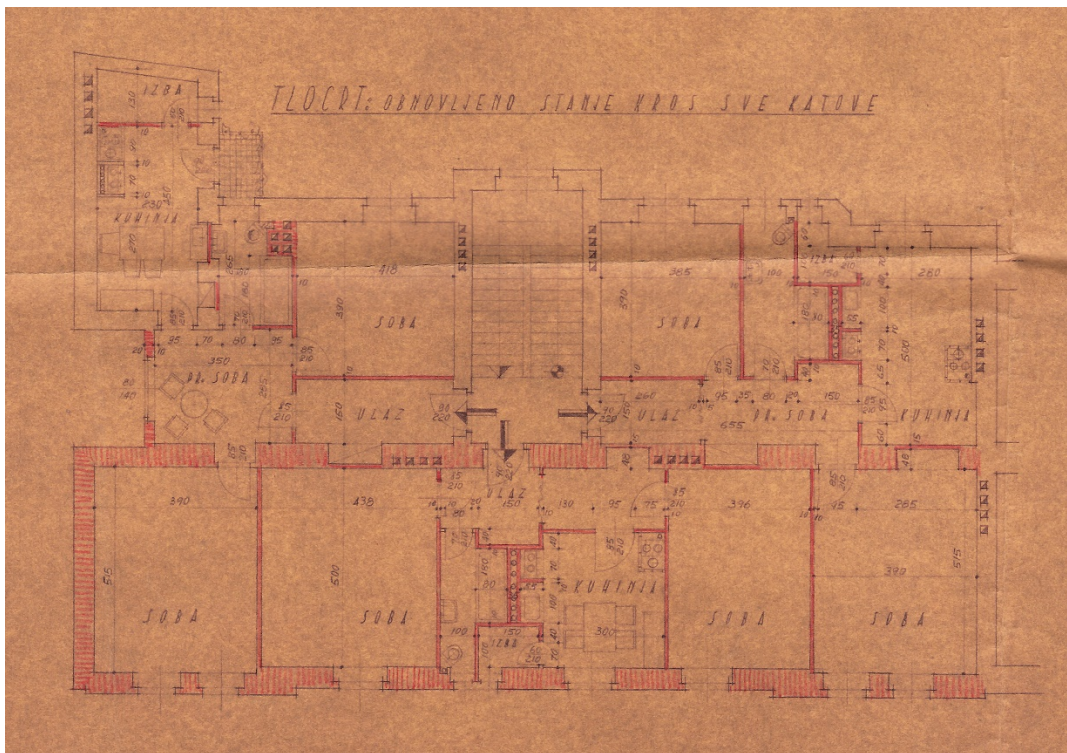

a

b

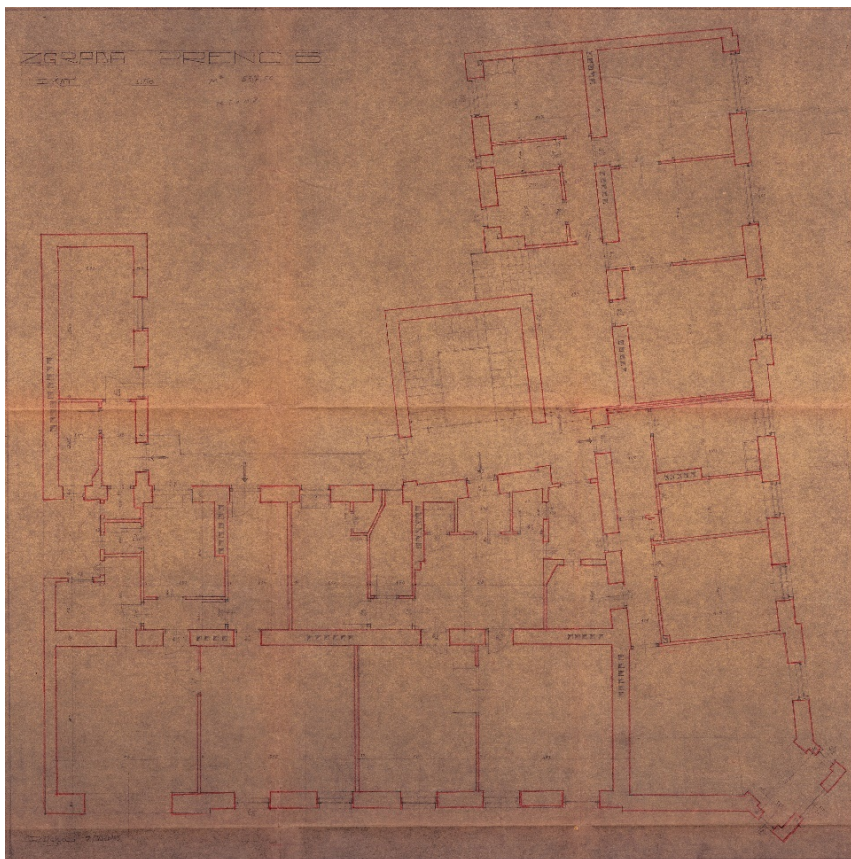
Sl. 3.25. Alfred Albini, Narodni dom u Sušaku, Strossmayerova ulica, 1936.-1948., pogled sa zapada na hotel *Neboder* (a), tlocrt karakterističnog kata hotela (b)

Sl. 4.1. Josip Španjol, Projekt adaptacije stambene zgrade Sambalino-Plöch u Dežmanovoj ulici, Rijeka, 1947.

Sl. 4.2. Ruševine zgrada Precis i Penso u Supilovoj ulici, Rijeka, snimljeno 1945.

a

b

Sl. 4.3. Građevni odjel GNO Rijeka, Adaptacija kuće Prencis (nekad Matiassi) na uglu Supilove – Kurelčeve, Rijeka, 1947.-1949., tlocrt katova (a), suvremeni izgled pročelja kuća Prencis i Penso (b)

a

b

Sl. 4.4. Povijesni izgled vile Klein u Laginjinoj ulici, Rijeka (a)
Nova stambena zgrada na mjestu srušene vile Klein, Rijeka, 1945.-1947. (b)

a, b

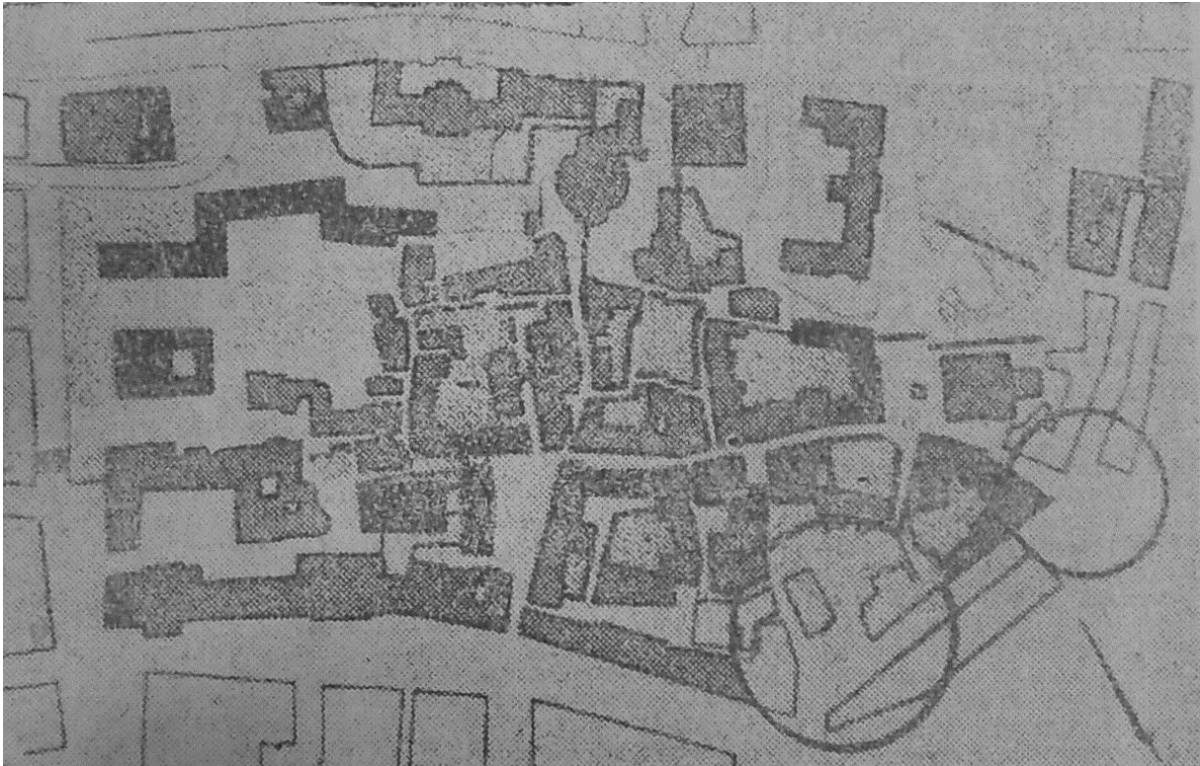
Sl. 4.5. Zdenko Kolacio, Stambeno poslovna peterokatnica na Korzu, Rijeka, 1947.-1948., povijesno stanje (a), suvremeni izgled (b)

Sl. 4.6. Ruševne kuće na Trgu Matije Vlačića u Starom gradu, Rijeka, 1954. (a, b)

Sl. 4.7. Zdenko Sila i Igor Emili, Detaljni urbanistički plan Starog grada, Rijeka, 1957.

Sl. 4.8. Igor Emili, Prijedlog Detaljnog urbanističkog plana Starog grada, Rijeka, 1955.

a

b

Sl. 4.9. Ruševno stanje Trga San Michele (Ulica Pod Kaštelom), Rijeka, 1954. (a, b)

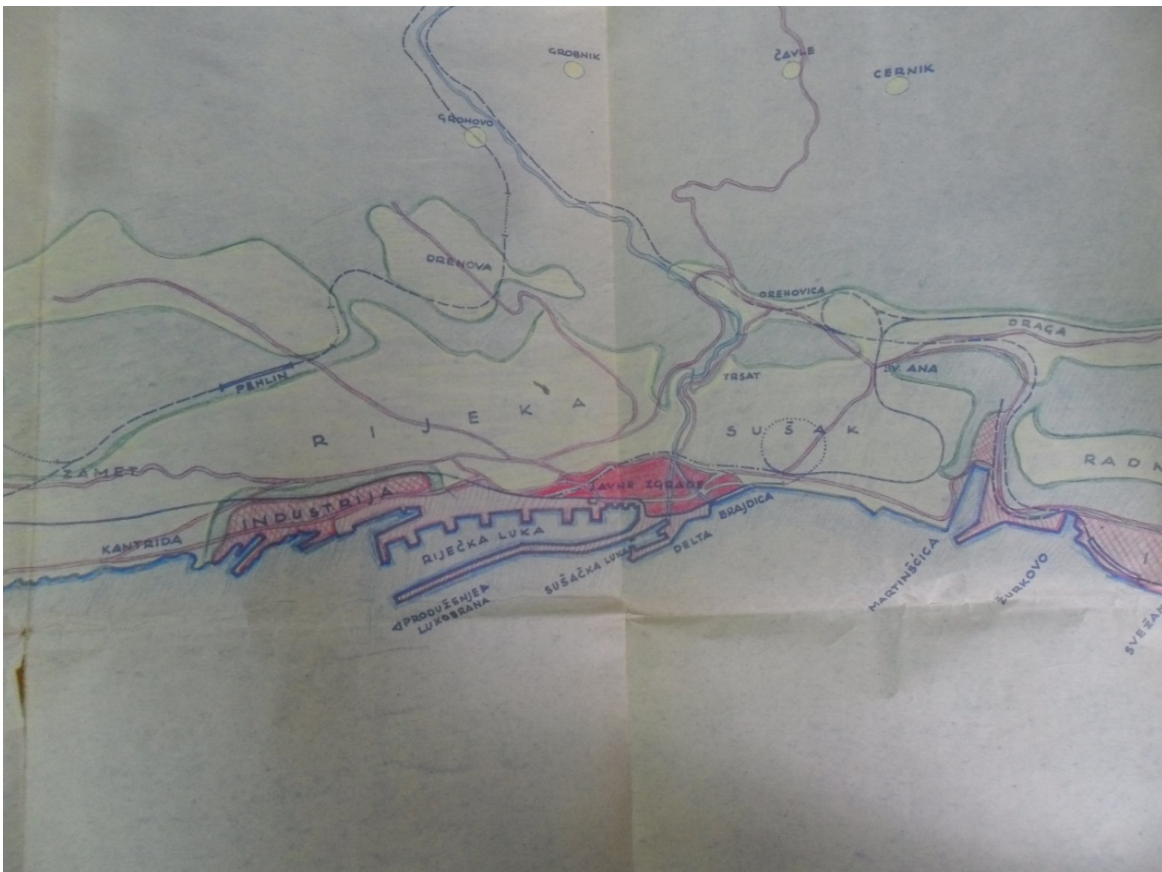

a

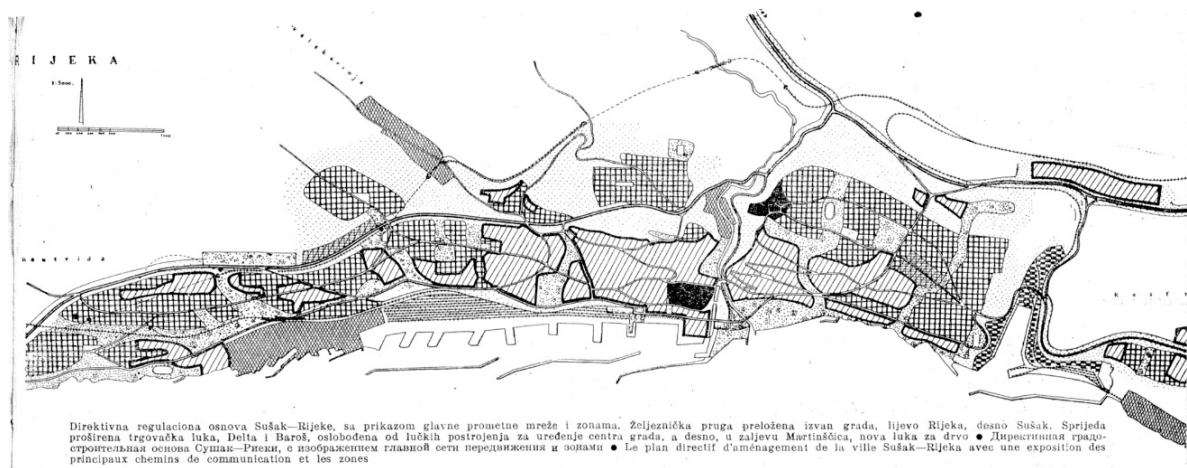

b

Sl. 4.10. David Bunetta, Interpolacija na sjeveroistočnoj strani Trga San Michele, Rijeka, 1957., glavno pročelje (a), bočno pročelje (b)

Sl. 4.11. Informativna generalna skica urbanističkog plana Rijeke, 1946.

a

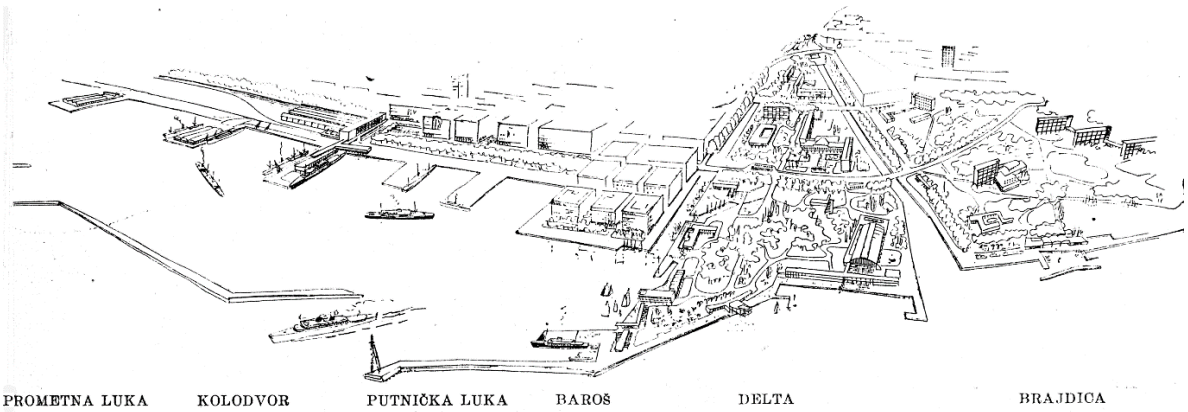

b

Sl. 4.12. Ministarstvo građevina NR Hrvatske (Antun Ulrich i Branko Vasiljević), Direktivna regulatorna osnova gradova Rijeka-Sušak, 1948., plan namjene (zone) (a) i željeznička infrastruktura (b)

a

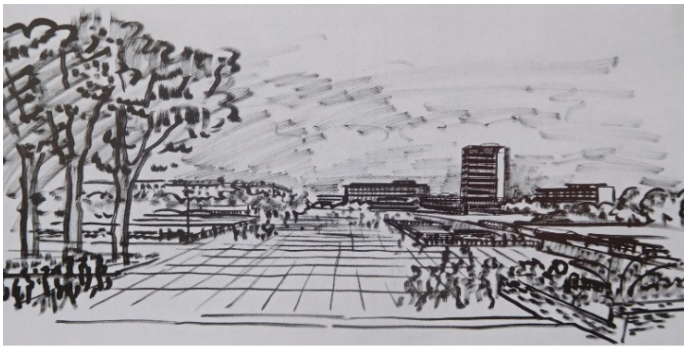

b

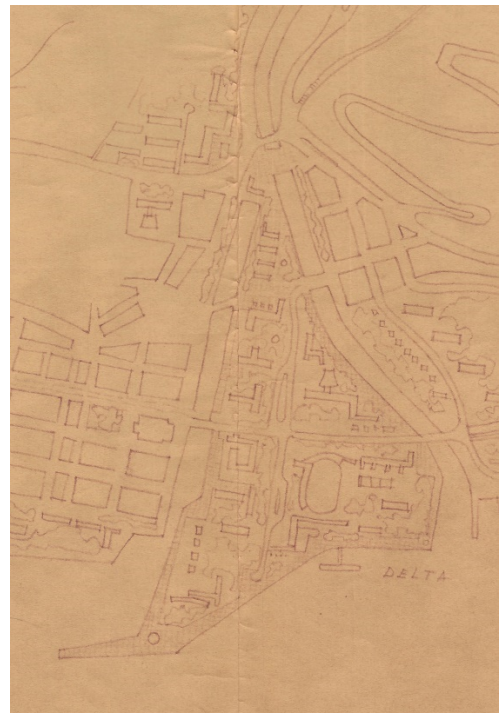
Sl. 4.13. Ministarstvo građevina NR Hrvatske (Antun Ulrich i Branko Vasiljević), Direktivna regulatorna osnova gradova Rijeka-Sušak, 1948., rješenje područja Delte i Brajdice (a, b)

Sl. 4.14. Pješački i kolni most na Titovom trgu, Rijeka, sredina 1950-ih godina

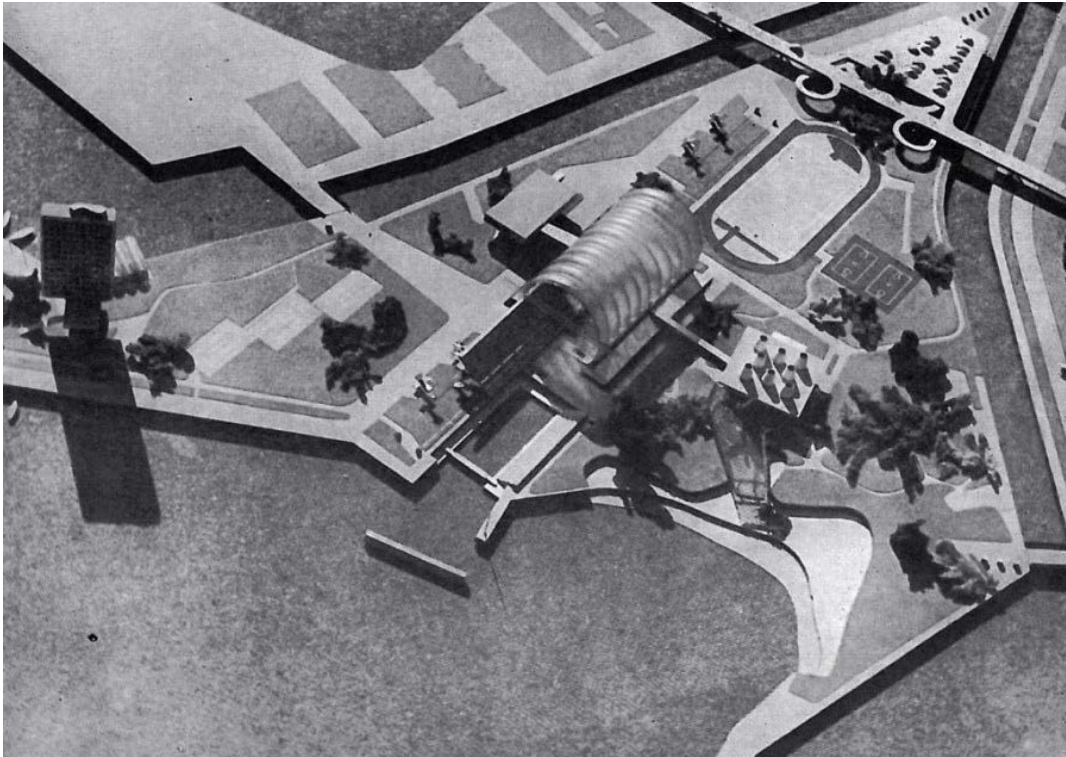

a

b

Sl. 4.15. Zdenko Stržić i Božidar Rašica, Regulacija Titovog trga, Delte i Školjića, Rijeka, 1946., skica mosta-trga i okolnih zgrada (a), izvadak iz regulacijskog plana (b)

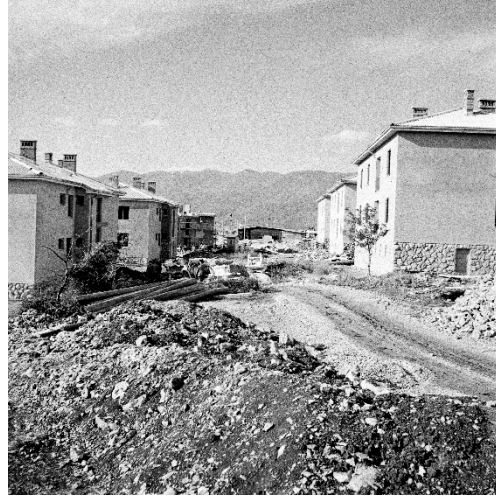
Sl. 4.16. Vladimir Turina, Franjo Neidhardt, Zvonimir Radić, Ninoslav Kučan, Ivan Seifert, Kombinirano plivalište (Centar za vodne sportove) na Delti, Rijeka, 1949., maketa

Sl. 4.17. Vinko Matković, Spomenik oslobođenju Rijeke na vrhu Delte, Rijeka, realiziran 1955. godine, snimljeno sredinom 1950-ih godina

a, b

c, d

e, f

Sl. 4.18. Radničko naselje Brodogradilišta *3. maj* i tvornice *Torpedo*, Zamet, Rijeka
 Stambene zgrade – varijacija nagrađenog natječajnog projekta Jurja Bertola, 1947. (a, b)
 David Bunetta, Stambene zgrade tip 068, 1948. (c, d)
 Stambene zgrade, razrada tipa M436, varijanta sa jednom i dvije stubišne osi (e, f)

a

b

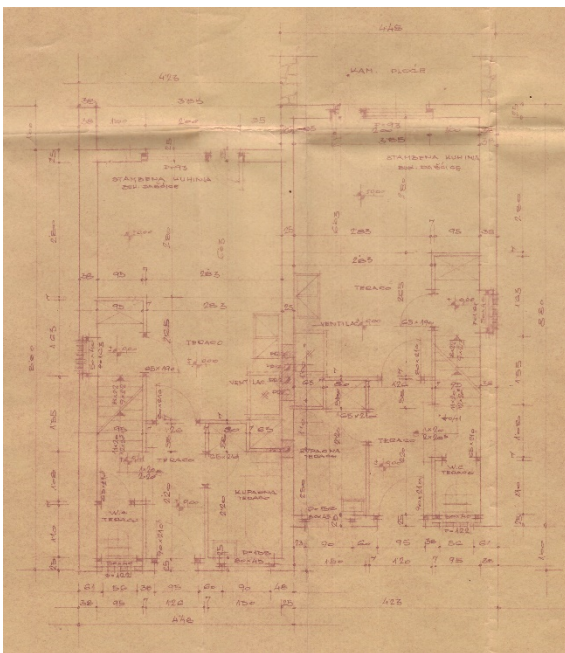

c

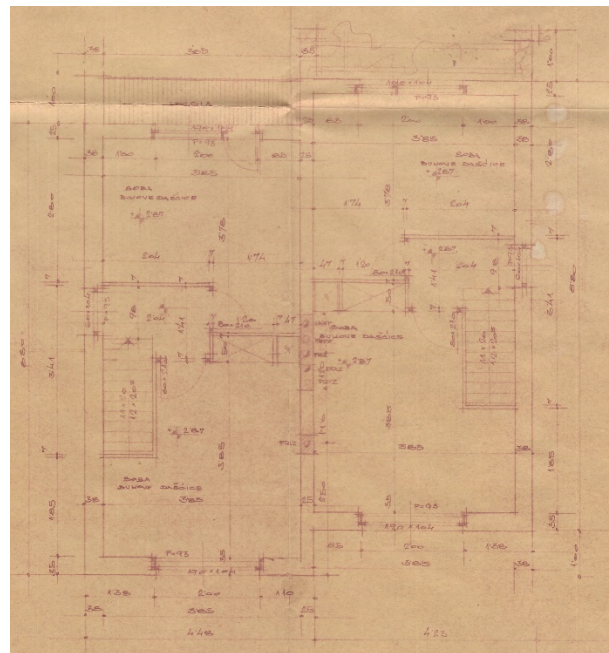
Sl. 4.19. Radničko naselje tvornice *Vulkan*, zgrade izvedene temeljem kataloških predložaka Ministarstva građevina, Rijeka, 1950.-1953. (a, b i c)

a

b

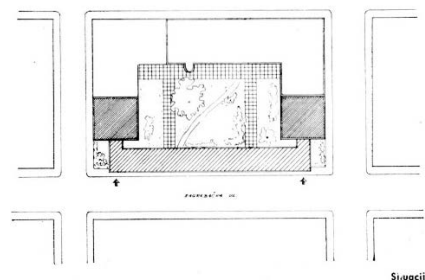

c

Sl. 4.20. Josip Španjol, Stambene obiteljske kuće u nizu u ulici Vitomira Širola Paje na Podmurvicama, Rijeka, 1954., suvremeno stanje (a), tlocrt prizemlja (b), tlocrt kata (c)

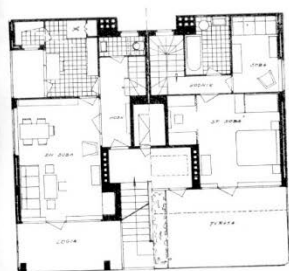

a

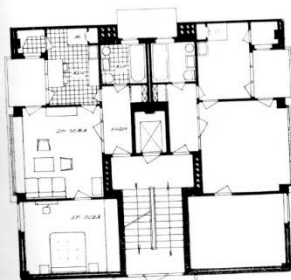

b

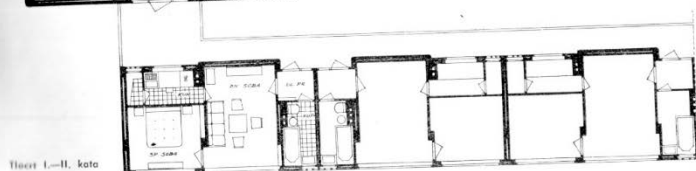
Situacija

Tlocrt V.—VI. kata

Tlocrt II.—IV. kata

Tlocrt I.—II. kata

c

Sl. 4.21. Hinko Bauer, Stambeni kompleks za namještenike tvornica *Svjetlost* i *Rikard Benčić* u Zagrebačkoj ulici, Rijeka, 1950.-1952., povijesni izgled (a), situacija (b), tlocrti (c)

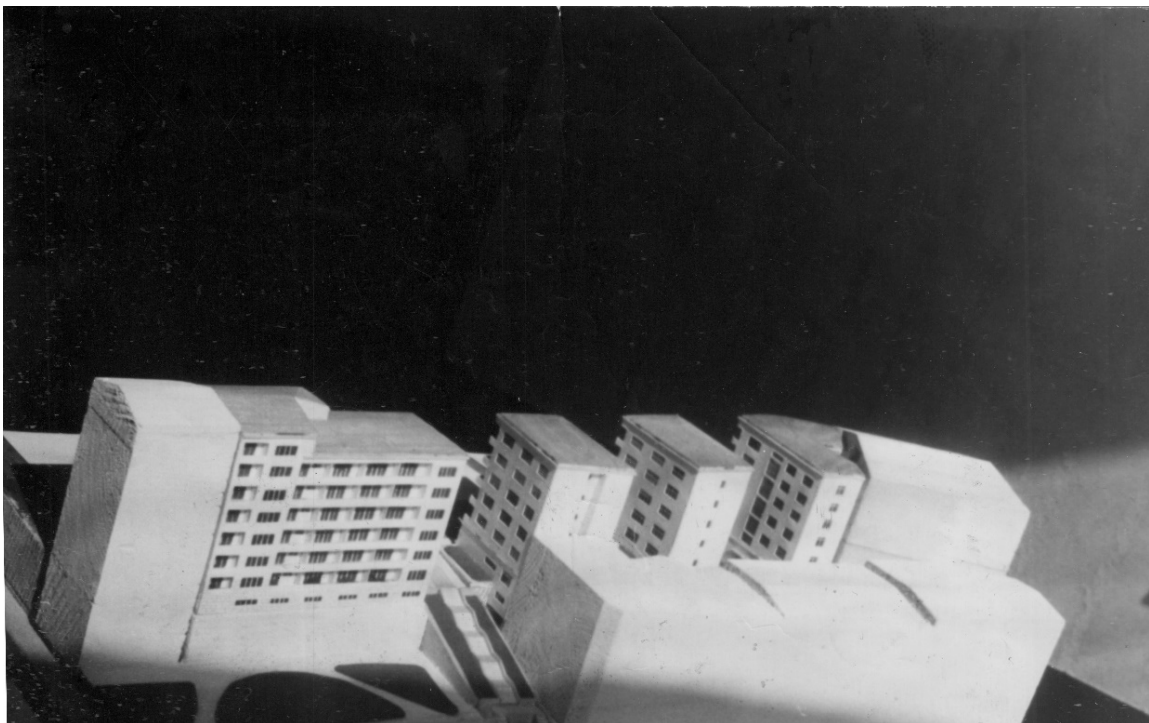
Sl. 4.22. Zdenko Kolacio, Građevni plan stambenih višekatnica na području Potok, revizija plana Josipa Petraka, Rijeka, 1950.

Sl. 4.23. Ivo Bartolić, Višestambenica A za Direkciju luke Rijeka u Ulici Nikole Tesle 11 (prilagodba tipskog projekta I. Bartolića – J. Petrak i Z. Kolacio), Rijeka, 1952.

Sl. 4.24. Ivan Viličić (GPZ), Višestambenica (D) za Brodogradiliše 3. maj u Viktora Cara Emina 3/1, Rijeka, 1953.-1954.

Sl. 4.25. Josip Petrak, Maketa stambenih višekatnica na području Pomerio, Rijeka, 1947.

a

b

c

d

Sl. 4.26. Višestambenica (br. 1) u Pomerio 1, 1951. (a), višestambenica (br. 3) u Pomerio 3, 1953. (b) i višestambenica (br. 4) u Pomerio 5-7, Rijeka, 1951. (c, d)

a

b

Sl. 4.27. Branko Tučkorić, Višestambenica u Kurelčevoj ulici, Rijeka, 1954., ulično (a) i dvorišno pročelje (b)

Sl. 4.28. Dušan Marčeta i Milena Frančić (Rijeka-projekt), Višestambenica na Trgu Mateotti, Rijeka, 1956.-1958.

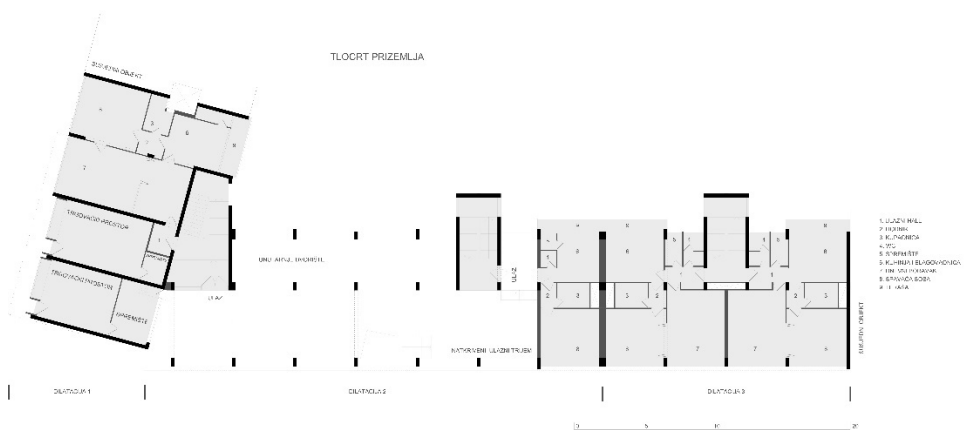
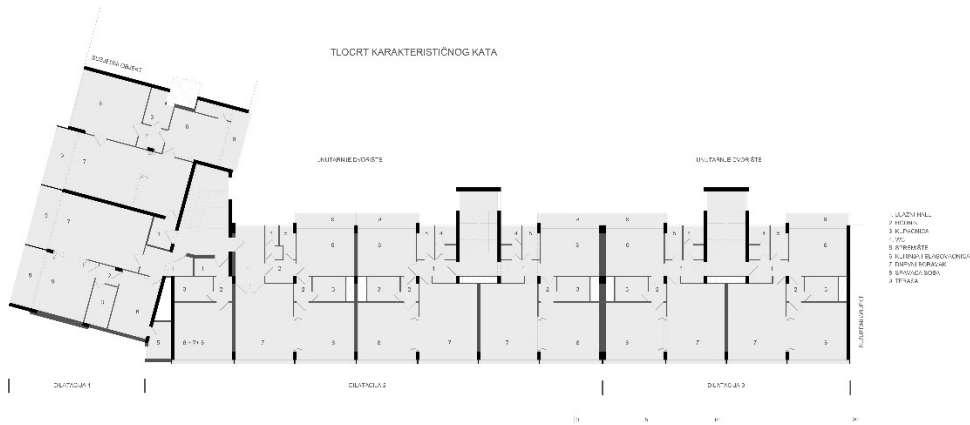
a

b

c

d, e

Sl. 4.29. Nada Šilović, Stambeno-poslovna uglovnica na Belvederu (Račićeva/Omladinska ulica), Rijeka, 1954.-1956., pročelje u Omladinskoj (a), objekt u izgradnji (b), pročelje u Račićevoj (c), tlocrt prizemlja (e) i karakterističnog kata (d)

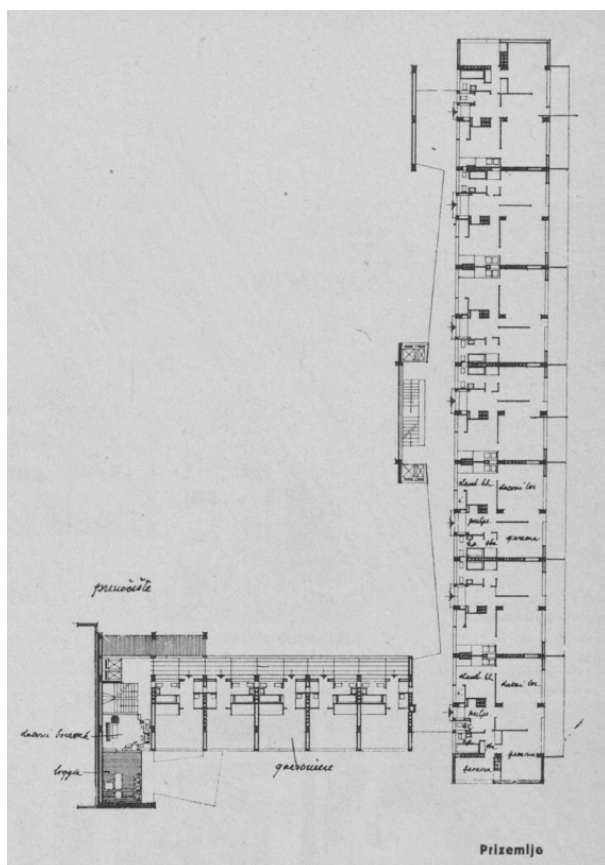

a

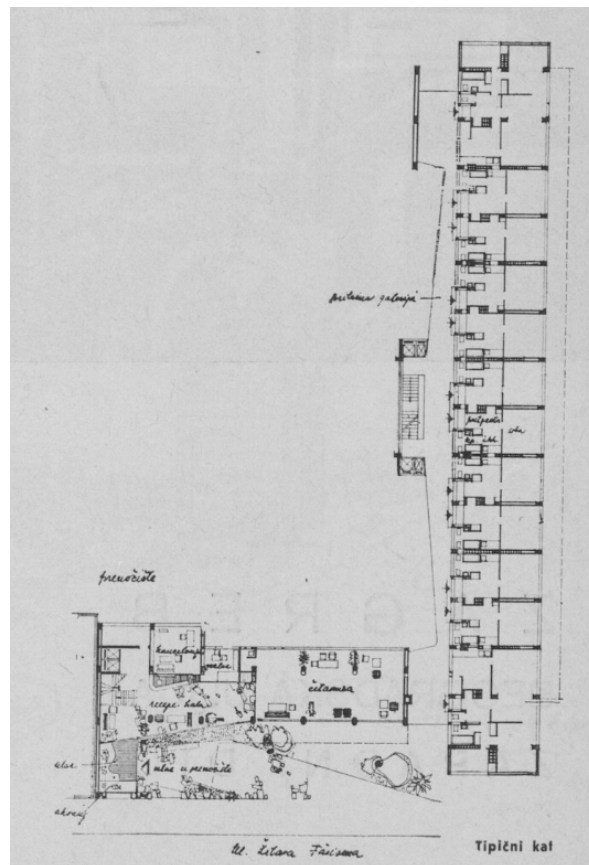

b

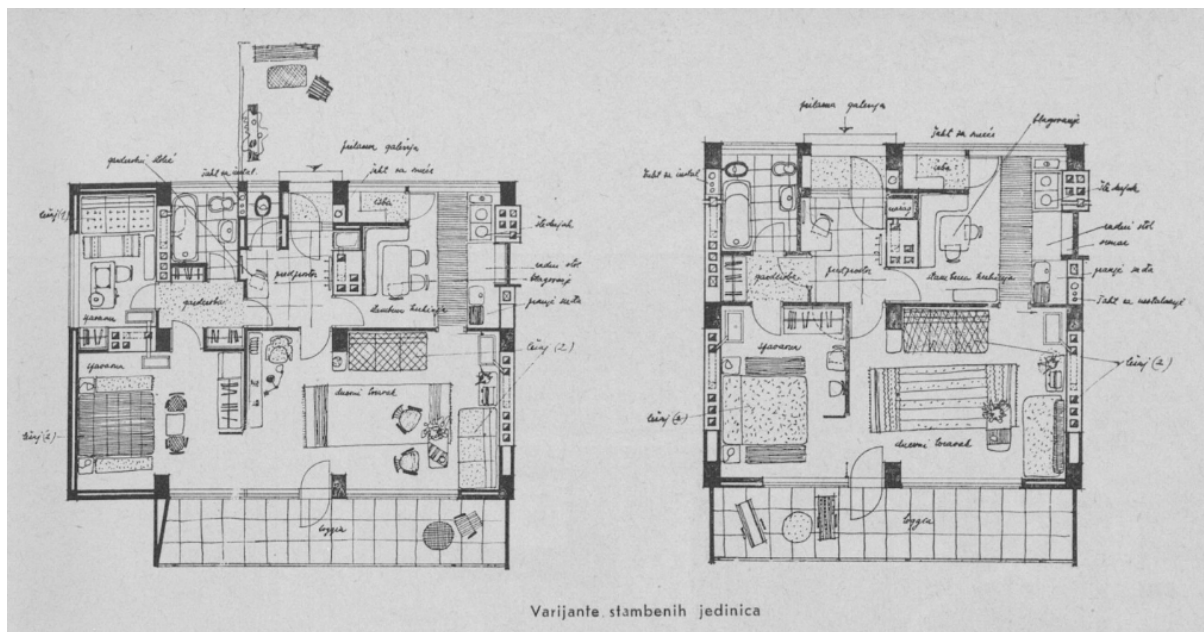
Sl. 4.30. Komplex *Jugolinije i Svjetlosti* u Ulici žrtava fašizma, Rijeka, 1953.-1956.

a

b

c

Sl. 4.31. Antun Ulrich i suradnik Ninoslav Kučan, Prenočište i stambena zgrada Jugolinije, Ulica žrtava fašizma, Rijeka, 1953.-1956., tlocrti prizemlja i karakterističnog kata (a, b), tlocrti varijanti stambenih jedinica (c)

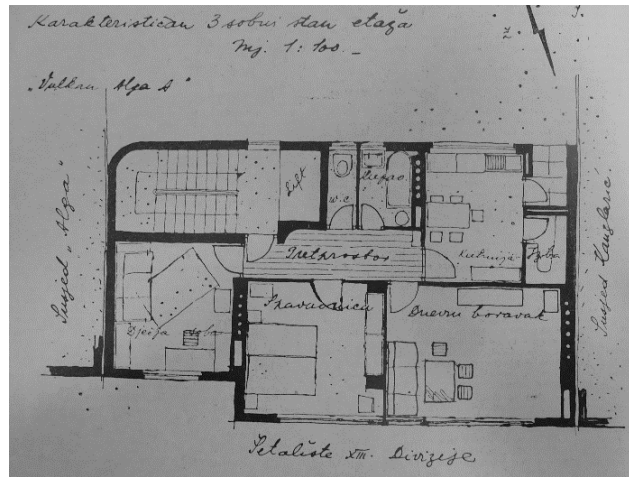
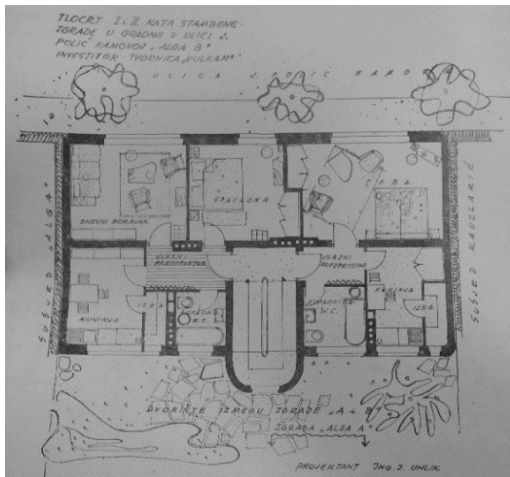
Sl. 4.32. Dušan Marčeta i Vojislav Karlavaris, Stambeni objekt tvornice *Svjetlost*, Ulica žrtava fašizma, Rijeka, 1953.

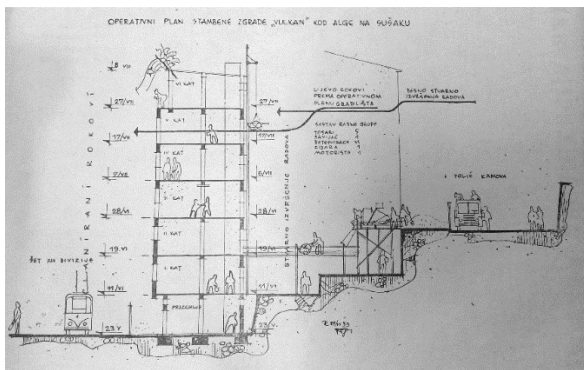
a

b

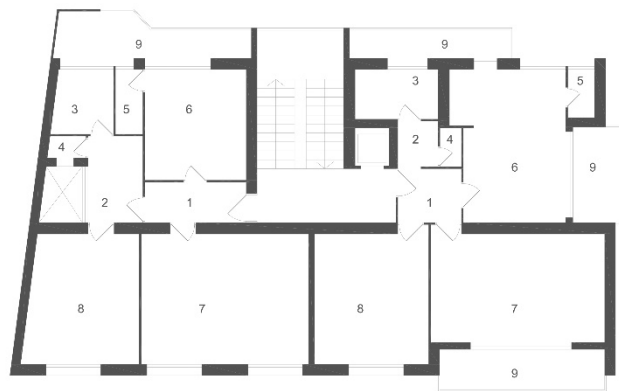

c, d

e

Sl. 4.33. Josip Uhlik, Stambene zgrade poduzeća *Vulkan* na Šetalištu XIII. divizije, Rijeka, 1952.-1954., pročelje na Šetalištu XIII. divizije (a), pročelje u ulici Janka Polića Kamova (b), tlocrti karakterističnih etaža (c, d), operativni plan gradilišta (e)

a, b

Sl. 4.34. Ada Felice-Rošić i Nada Šilović, Stambeno-poslovna zgrada Tvornice papira u Strossmayerovoj ulici, Rijeka, 1953.-1954., suvremeno stanje (a), tlocrt katova (b)

a

b

c

Sl. 4.35. Autostrada Narodnog fronta (Bulevard Marksa i Engelsa, danas Zvonimirova-Liburnijska), Rijeka, povijesni izgled iz ranih 1960-ih godina (a), izgradnja Autostrade (b), spomen-ploča u čast dovršetka Autostrade 1949. godine (c)

Sl. 4.36. Višestambenice Ministarstva novooslobođenih krajeva, Zvonimirova ulica 46-48 i 54-56, Rijeka, 1949.-1951.

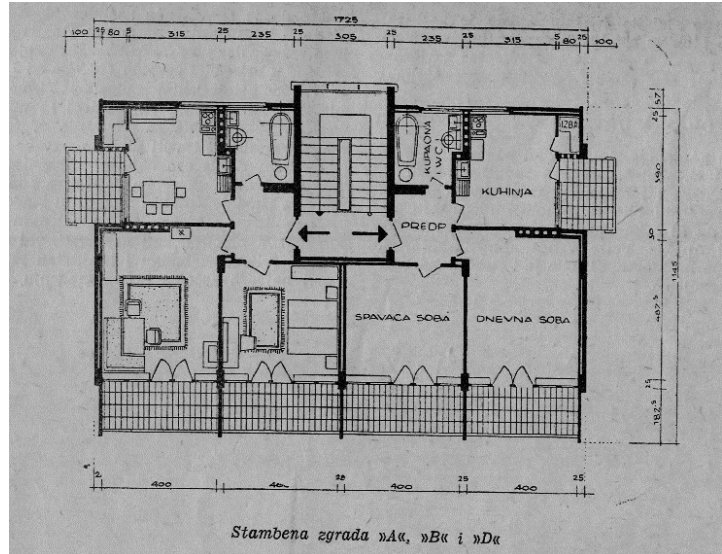
a

b

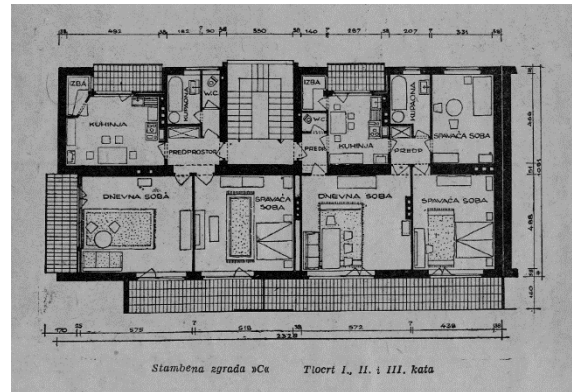
c

d

e

f

Sl. 4.37. Nada Šilović, Stambeni kompleks za službenike riječke općine na spoju Zametske i Liburnijske ceste, Rijeka, 1954.-1957., povijesni izgled stambenih tornjeva (a, b), suvremeni izgled (c), tlocrt karakterističnog kata tornjeva (d), stambena lamela – suvremeno stanje (e), tlocrt karakterističnog kata lamele (f)

a

b

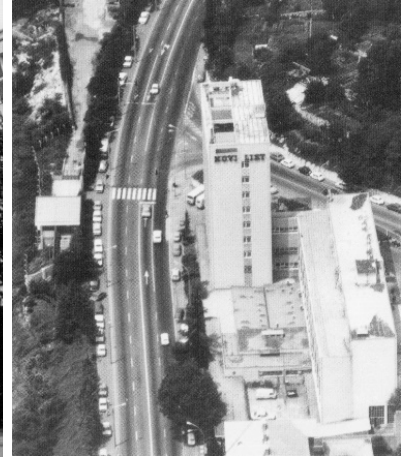

c

Sl. 4.38. Stambene zgrade uz Autostradu Narodnog fronta, današnju Zvonimirovu ulicu, Rijeka, pogled na cestovni potez (a), višestambenica Nade Šilović (GPZ), Zvonimirova 24-26, 1957.-1959. (b), višestambenice Josipa Uhlika (Rijeka-projekt), Krčka 4 i Vinka Benca 8, 1957.-1959. (c)

a

b

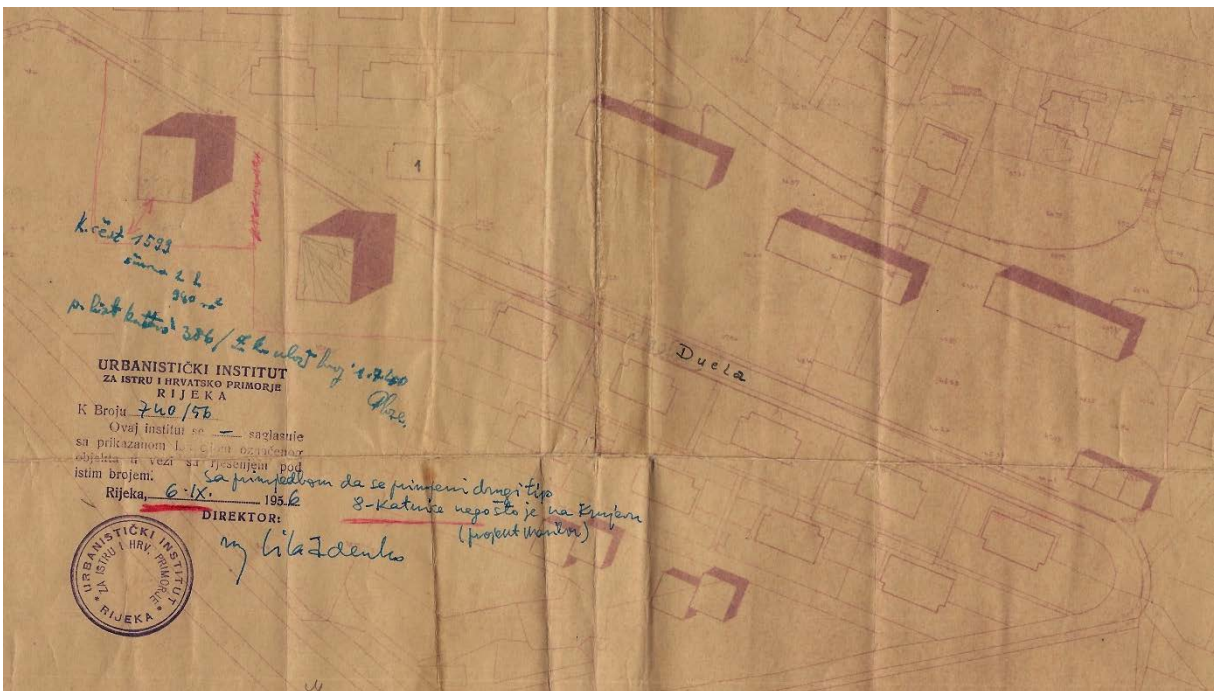
Sl. 4.39. Egon Holländer, „Kuća štampe“ – sjedište dnevnika *Novi list* na Autostradi Narodnog fronta (Zvonimirova 20), Rijeka, 1956.-1964. (a, b)

Sl. 4.40. Ivan Kocmut (Komuna-projekt), Prvi jugoslavenski stambeni tornjevi uz Gospodsvetsku cestu, Maribor, od 1954. godine, urbanističko rješenje: Ljubo Humek

a

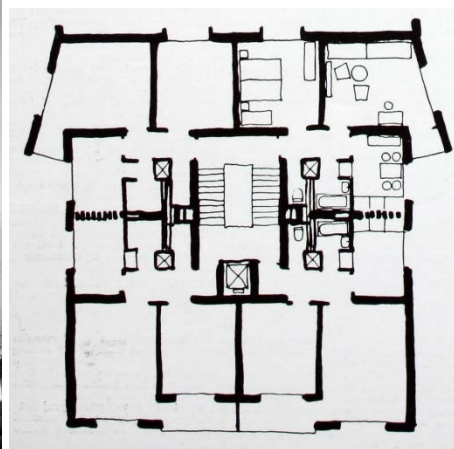

b

Sl. 4.41. Zdenko Sila, Parcijalna regulacijska osnova za podizanje stambenih tornjeva na Bulevardu Marxa i Engelsa (danas Zvonimirova i Liburnijska ulica) – ulice Ivana Matetića Ronjgova (a) i Duella (b), Rijeka, 1956.

a

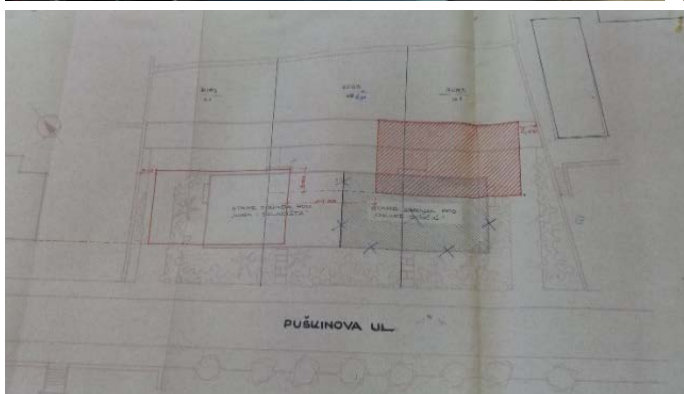

b

Sl. 4.42. Ivan Kocmut, Stambeni tornjevi – osmerokatnice na Autostradi Narodnog fronta (Ivana Matetića Ronjgova 1, 2, 3 i 5), Rijeka, 1957.-1958., povijesni izgled (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a, b

c

Sl. 4.43. Nada Šilović, Stambene peterokatnice za Poduzeće luka i skladišta i tvornicu *Rikard Benčić* u Puškinovoj ulici (danas Brajšina), Rijeka, 1955.-1960., suvremeni izgled (a, b), određivanje pozicije objekata (c)

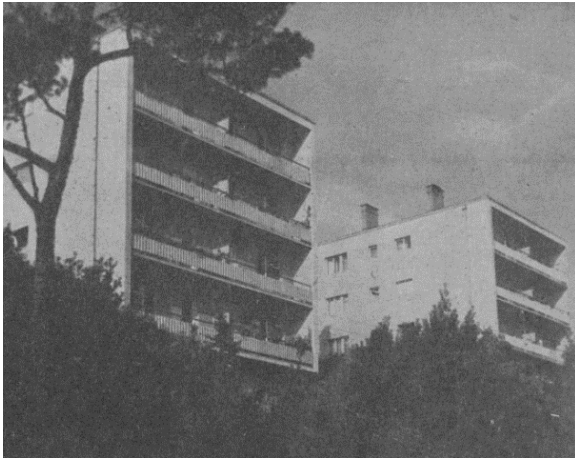
Sl. 4.44. Zdenko Kolacio i Vojislav Karlavaris, Ekonomične dvokatnice u Ulici Ivana Sušnja 2 i 4, dorađeni projekt ekonomičnih višestambenica u Mihanovićevoj ulici 24-32, Rijeka, 1956.-1958.

Sl. 4.45. Klement Miculinić, Stambena peterokatnica (tip „Kava“) u Mihanovićevoj ulici 1, Rijeka, 1957.

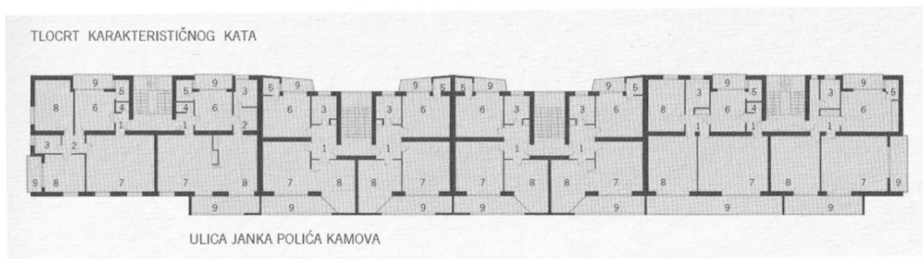
Sl. 4.46. Vojislav Karlavaris, Stambena zgrada za Vojnu poštu u Gajevoj ulici 9, Rijeka, 1956.-1959.

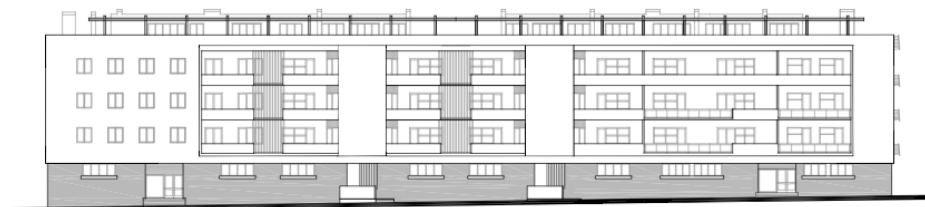
Sl. 4.47. Nada Šilović, Dvije višestambenice Gradskog narodnog odbora Rijeke u ulici Janka Polića Kamova 18 i 20, Rijeka, 1948.-1950.

a, b

c

d

Sl. 4.48. Nada Šilović, Višestambeni blok u Janka Polića Kamova 57-63, Rijeka, 1954.-1956., povijesni izgled (a, b), tlocrt karakterističnog kata (c), južno pročelje (d)

Sl. 4.49. Egon Holländer, Višestambene zgrade u Ulici J. Polića Kamova 77-79, Rijeka, 1957.

Sl. 4.50. Egon Holländer, Višestambena zgrada u Ulici Janka Polića Kamova 81, Rijeka, 1957.

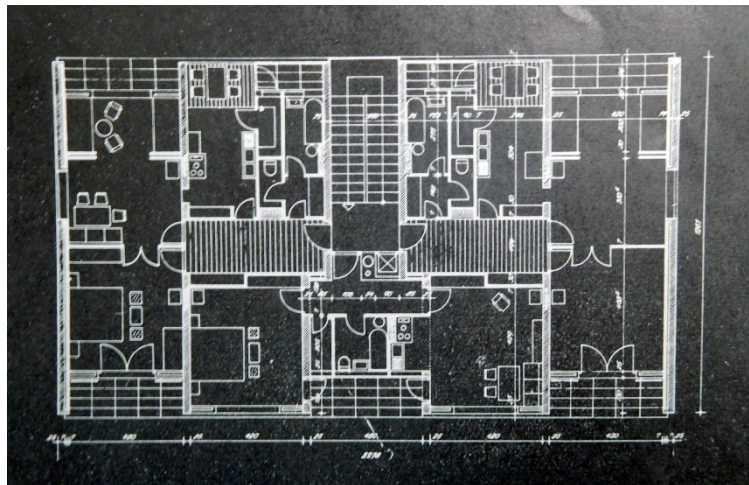
Sl. 4.51. Klement Miculinić, Četverokatnice na Šetalištu XIII. divizije 102, Rijeka, 1957.-1958.

a

b

c, d

Sl. 4.52. Kazimir Ostrogović, Višestambenica u Janka Polića Kamova 28-30, Rijeka, 1953.-1954., povijesni izgled (a), suvremeno stanje (b, c), tlocrt karakterističnog kata (d)

a

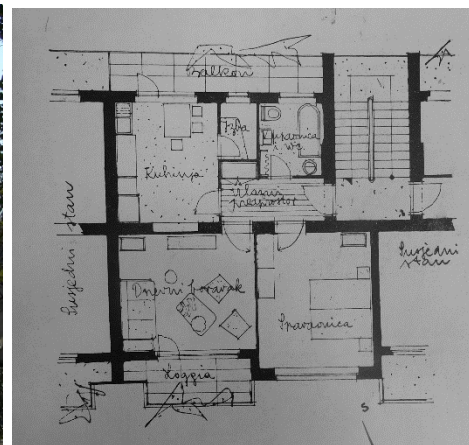

b

Sl. 4.53. Andrija Čičin-Šajn, Višestambenice u stambenom naselju Fontana, Rijeka, 1956.-1958., južno pročelje (a), sjeverno pročelje (b)

a

b, c

Sl. 4.54. Marko Stipančević, Višestambenice za poduzeće *Vulkan* u Ulici Janka Polića Kamova 65-67, Rijeka, 1953.-1954., južno pročelje (a), sjeverno pročelje (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

a

b

Sl. 4.55. Nikola Franković i David Bunetta, Stambene peterokatnice na Plumbumu – Šetalištu XIII. divizije 103-105 i 125, Rijeka, 1956.-1958., južno pročelje (**a**), sjeverno pročelje (**b**)

Sl. 4.56. David Bunetta, Višestambenice Narodnog odbora općine Sušak u Ulici Janka Polića Kamova 73-75, Rijeka, 1956.-1957.

a

b

Sl. 4.57. Ada Felice-Rošić, Višestambena zgrada *Elektrane* u Ulici Janka Polića Kamova 50, Rijeka, 1955.-1957., južno pročelje (**a**), sjeverno pročelje (**b**)

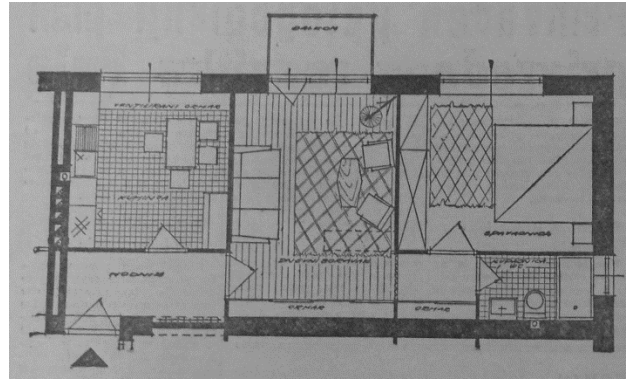
Sl. 4.58. Ada Felice-Rošić, Višestambeni niz za poduzeće *Vulkan* u Ulici Janka Polića Kamova 51-55, Rijeka, 1951.-1953.

Sl. 4.59. Andrija Čičin-Šain, Višestambena peterokatnica GP Pomgrad u Ulici Janka Polića Kamova 93-95, Rijeka, 1956.-1958.

a

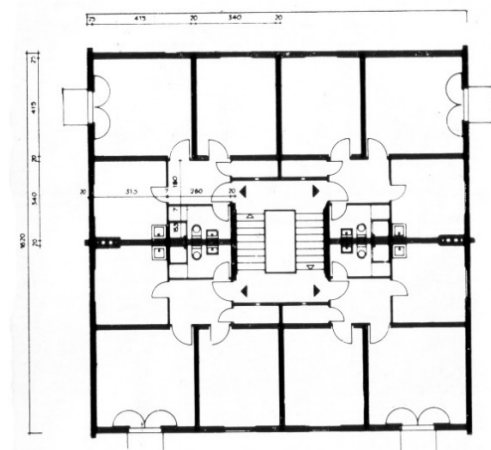

b

Sl. 5.1. Klement Miculinić (GP Rječina), Ekonomična višestambenica tip E58, Vidikovac 10, Rijeka, 1958., suvremeni izgled (a), tlocrt jednog stana (b)

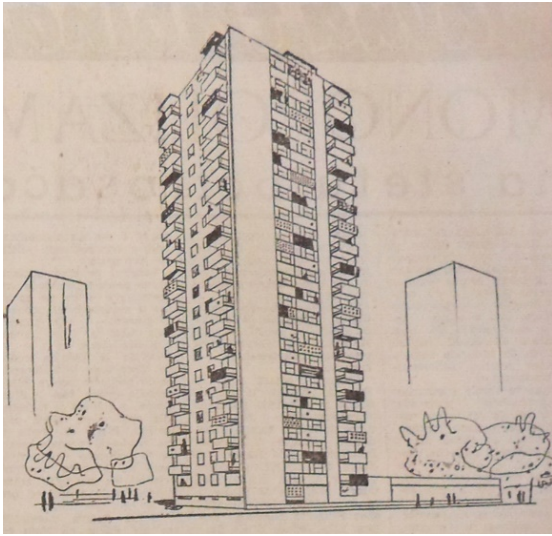

a, b

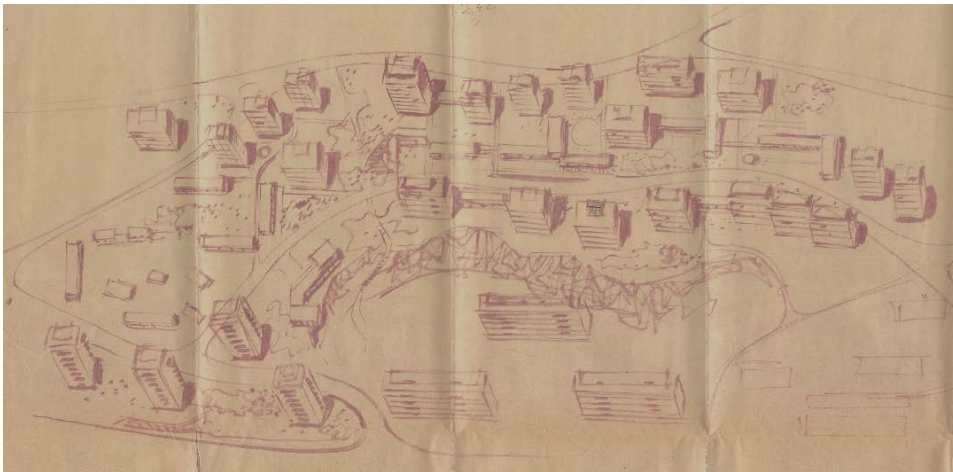

c, d

Sl. 5.2. Andrija Čičin-Šain, Stambeni tip Voplin, RK-58-2, GP Jadran, Ulica Senjskih uskoka (danas Omladinska 5), Rijeka, 1958., suvremeno stanje (a, b), tlocrt karakterističnog kata i stana (c, d)

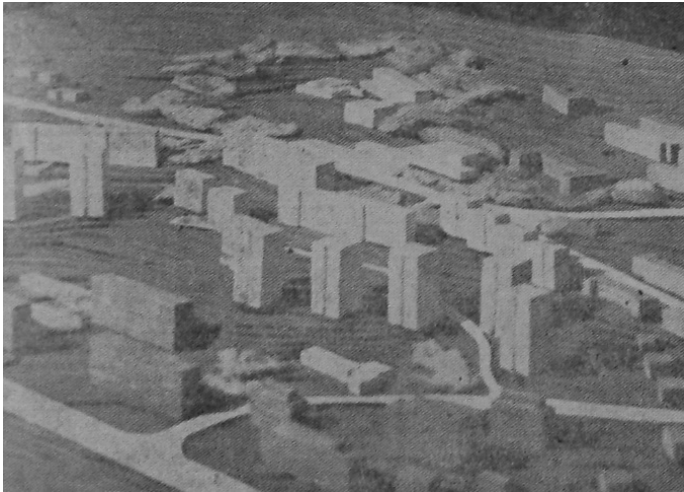
Sl. 5.3. Andrija Čičin-Šain, Prijedlog 20-katnog stambenog tornja, Rijeka, 1958.

Sl. 5.4. Josip Uhlik i Dušan Marčeta (Rijeka-projekt), Idejna studija predjela Turnić-Krnjevo, 1957.

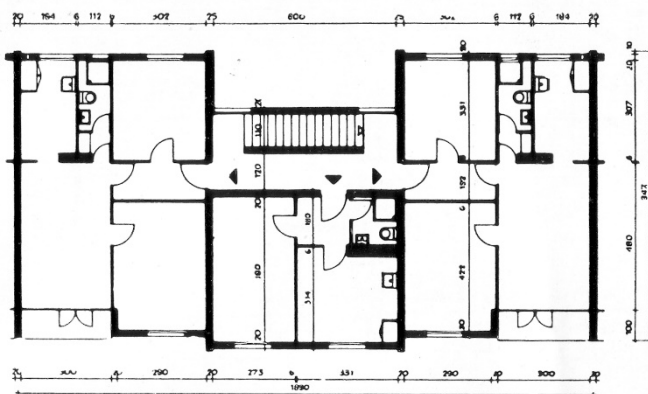
Sl. 5.5. Makete natječajnih rješenja naselja Turnić, Rijeka, 1959.

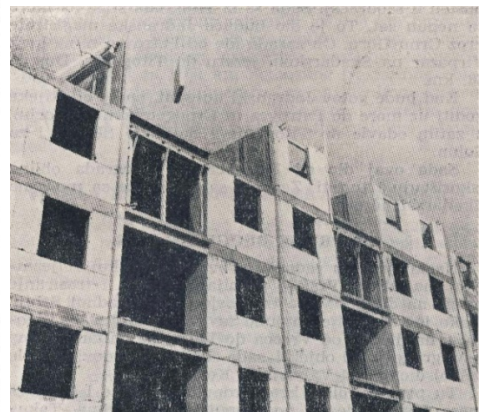
Sl. 5.6. Zdenko Sila, Urbanističko rješenja naselja Turniće, natječajni rad u grupi GP Primorje (montažna izvedba stambenih zgrada), 1958.-1959.

a

b

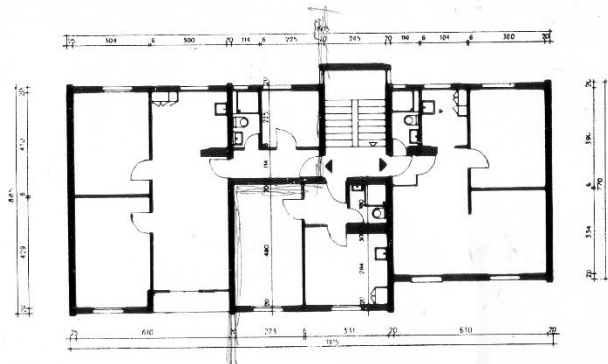

c

Sl. 5.7. Ante Scarpa, Ada Felice-Rošić, Igor Emili i Davor Schwalba, Stambeni tip A, GP Primorje, 1959., realizirana zgrada na Turnišću (a), tlocrt karakterističnog kata (b), prikaz izgradnje – montažnog sustava GP Primorje (c)

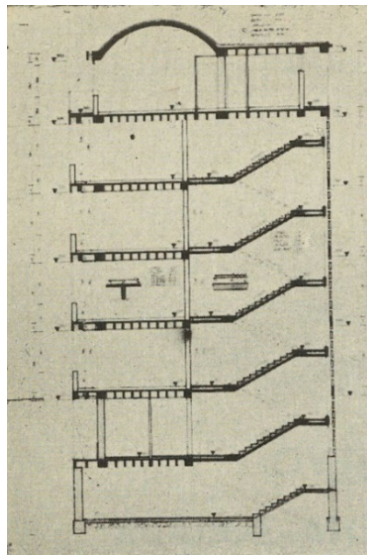
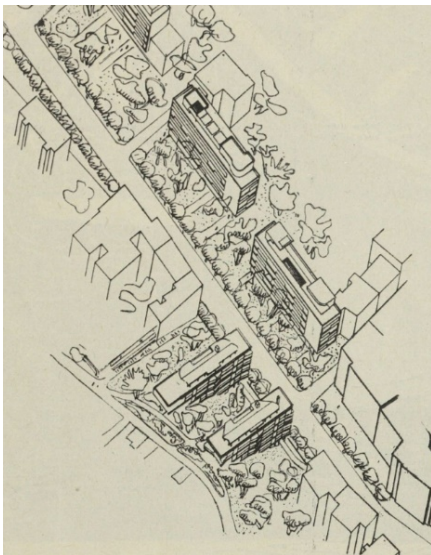

a

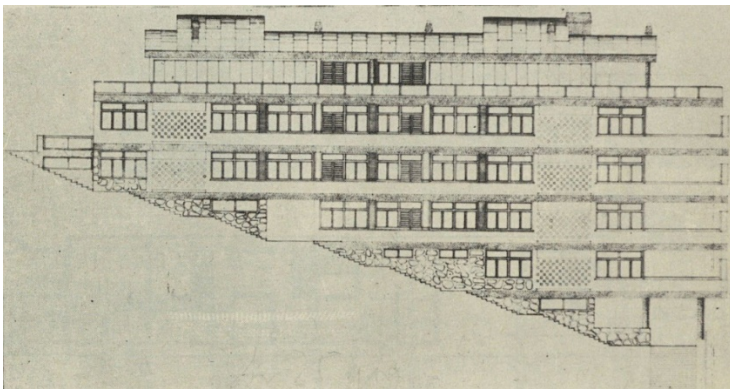

b

Sl. 5.8. Ante Scarpa, Ada Felice-Rošić, Igor Emili i Davor Schwalba, Stambeni tip B, GP Primorje, 1959., realizirana zgrada na Turniću (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

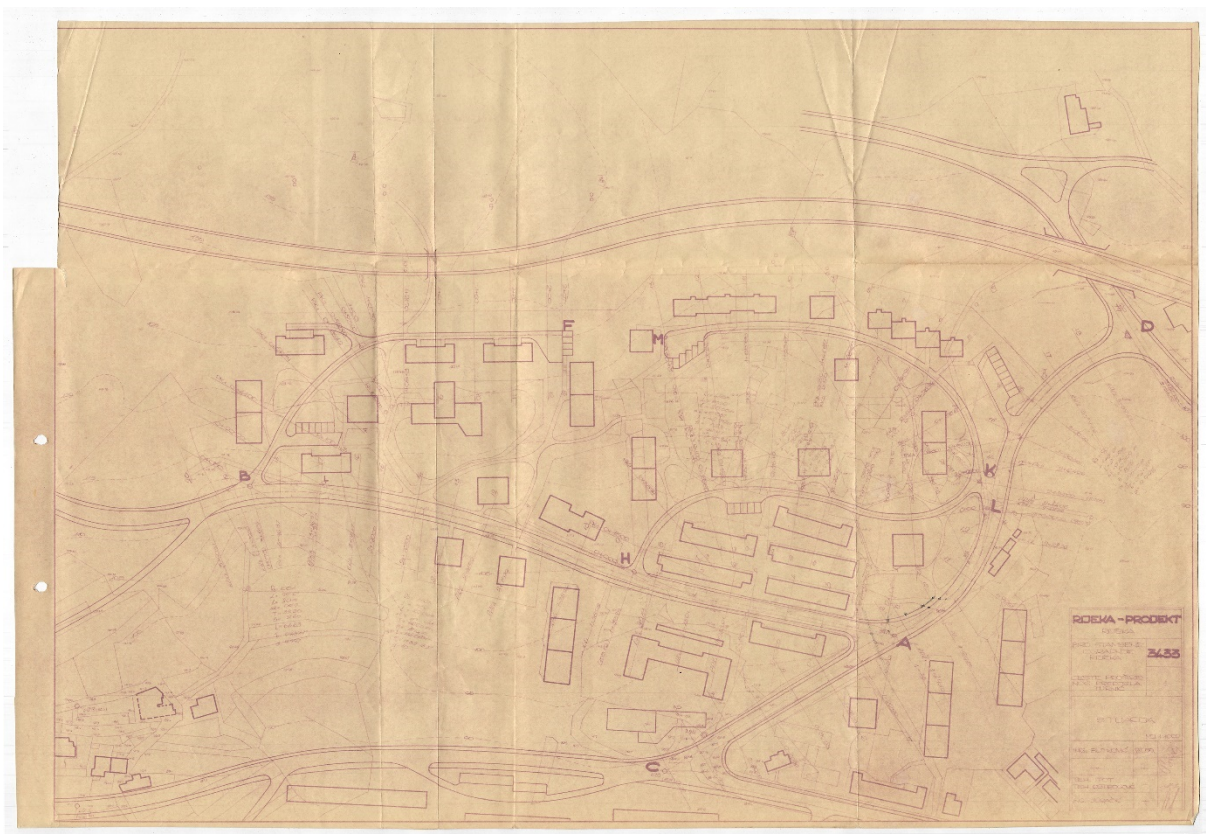

a, b

c

Sl. 5.9. Juraj Neidhardt, Stambene trokatnice u ulici Đure Đakovića (danas Alipašina), Sarajevo, 1952.-1953., perspektiva (a), presjek objekta 1 (b), pročelje objekta 1 (c)

a

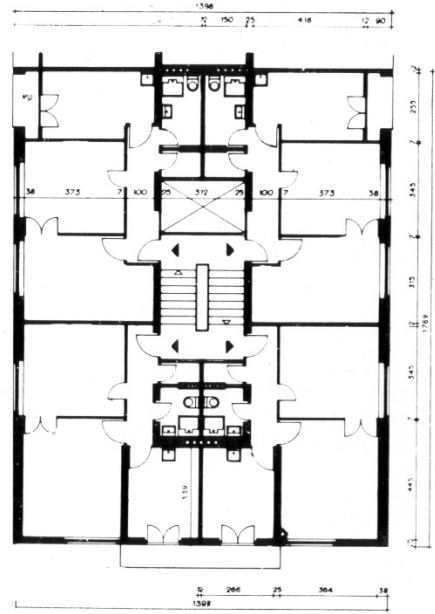

b

Sl. 5.10. Zdenko Sila, Postnatječajni urbanistički plan naselja Turnić, Rijeka, 1959., nacrt planiranog postava višestambenica Milićević (a), realizirani objekti tipa Milićević (b)

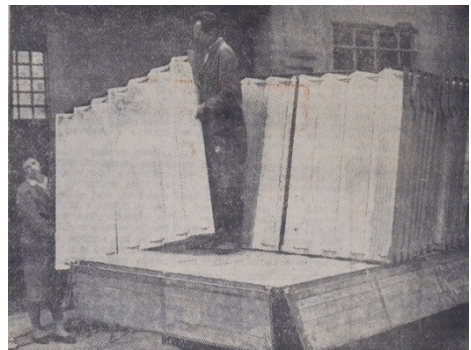
a

b

c

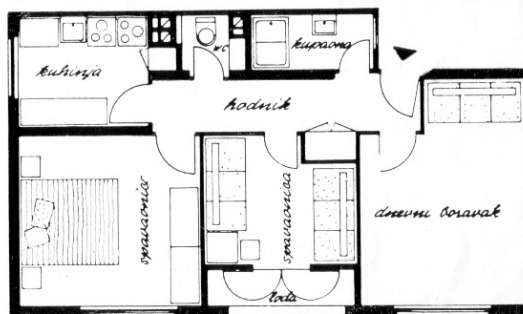
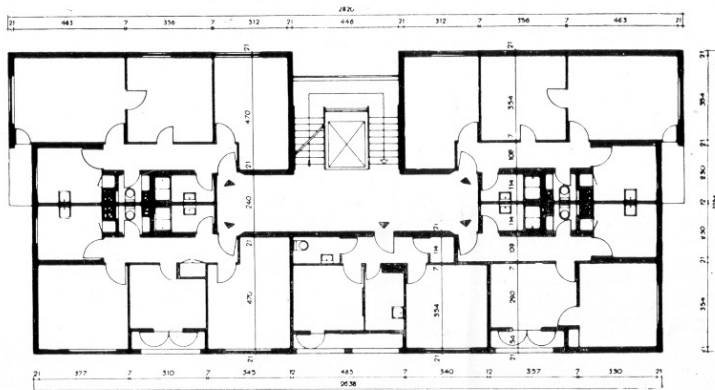

d

Sl. 5.11. Tihomil Milićević (PB GP Primorje), Stambeni tip peterokatnice iz natječaja za Turnić, Rijeka, 1959., povijesni izgled (a), tlocrt karakterističnog stana jednog volumena u stambenom nizu (b), suvremeno stanje (c), metalne žaluzine riječkog proizvođača *Metalogradnja* (d)

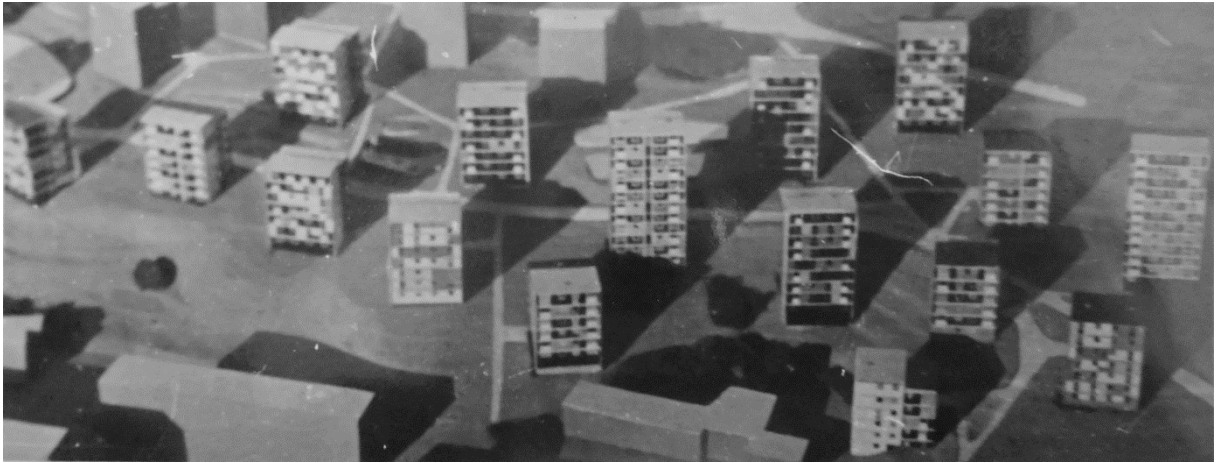

a, b

c, d

Sl. 5.12. Tihomil Milićević (PB GP Primorje), Stambeni toranj u ulici Franje Čandeka, Turnić, Rijeka, 1959.-1962., povijesni izgled (a), suvremeno stanje (b), tlocrt karakterističnog kata i stana (c, d)

Sl. 5.13. Andrija Čičin-Šain (GP Jadran), Urbanističko rješenje naselja Turnić – natječajni rad, 1959.

a

b

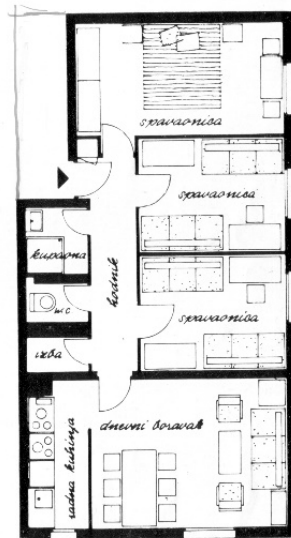
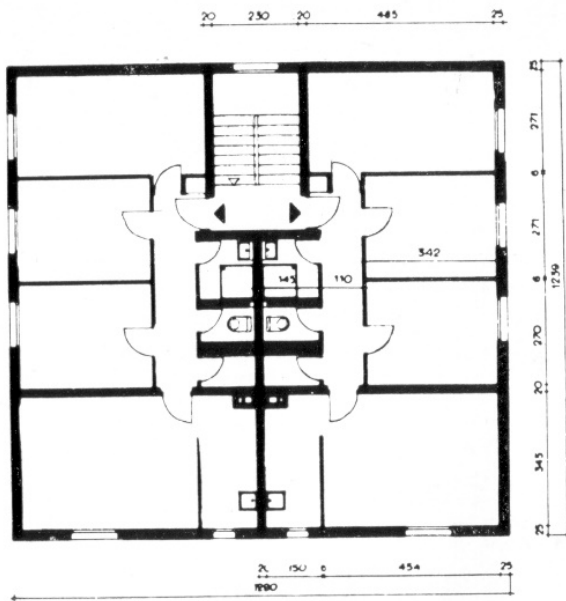
Sl. 5.14. Andrija Čičin-Šain (GP Jadran), Stambeni tip RK-58-1 iz natječaja za Turnić, 1959., prikaz realiziranih primjeraka u naselju Ogranak (a) i u Brajšinoj ulici (b)

a

b

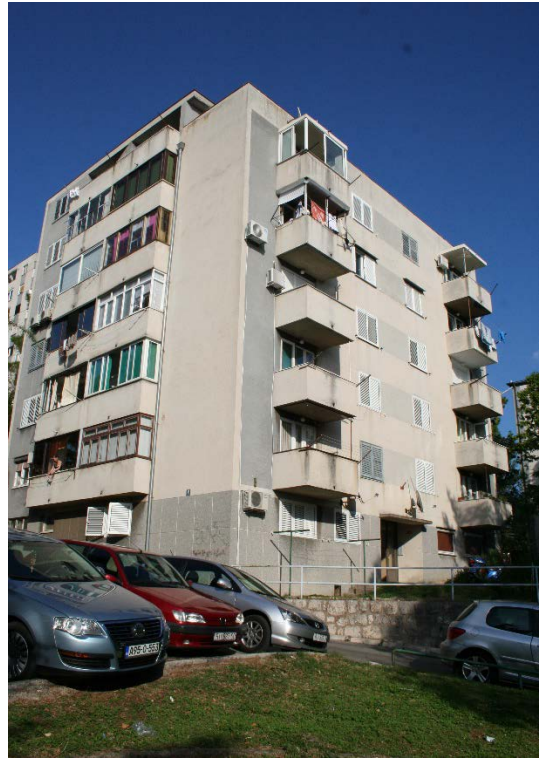

c, d

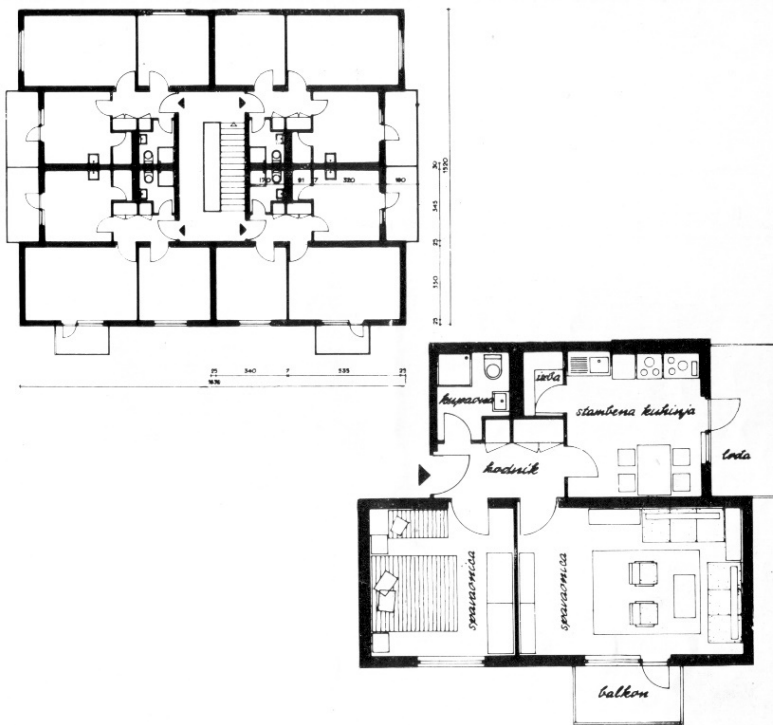
Sl. 5.15. Zdenko Sila, Boris Tomašić, Vojislav Karlavaris i Davor Schwalba, Stambeni toranj Delta iz natječaja za Turnić, GP Primorje, 1959., povijesni izgled (a), suvremeno stanje (b), tlocrt karakterističnog kata i stana (c, d)

a

b

c, d

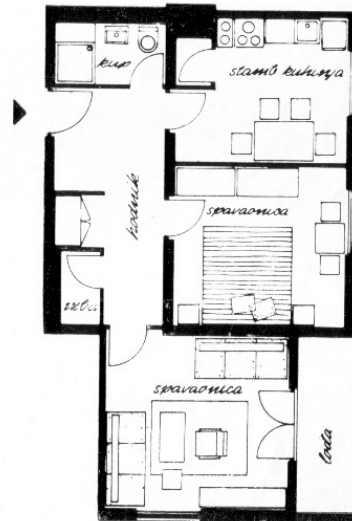
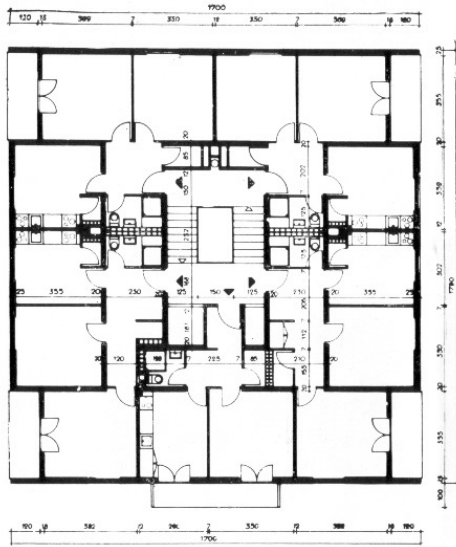
Sl. 5.16. Klement Miculinić, GP Rječina, Stambeni toranj (tip Miculinić) iz natječaja za Turnić, 1959., realizacije u naselju Ogranak, povijesni izgled (a), suvremeno stanje (b), tlocrt karakterističnog kata i stana (c, d)

a

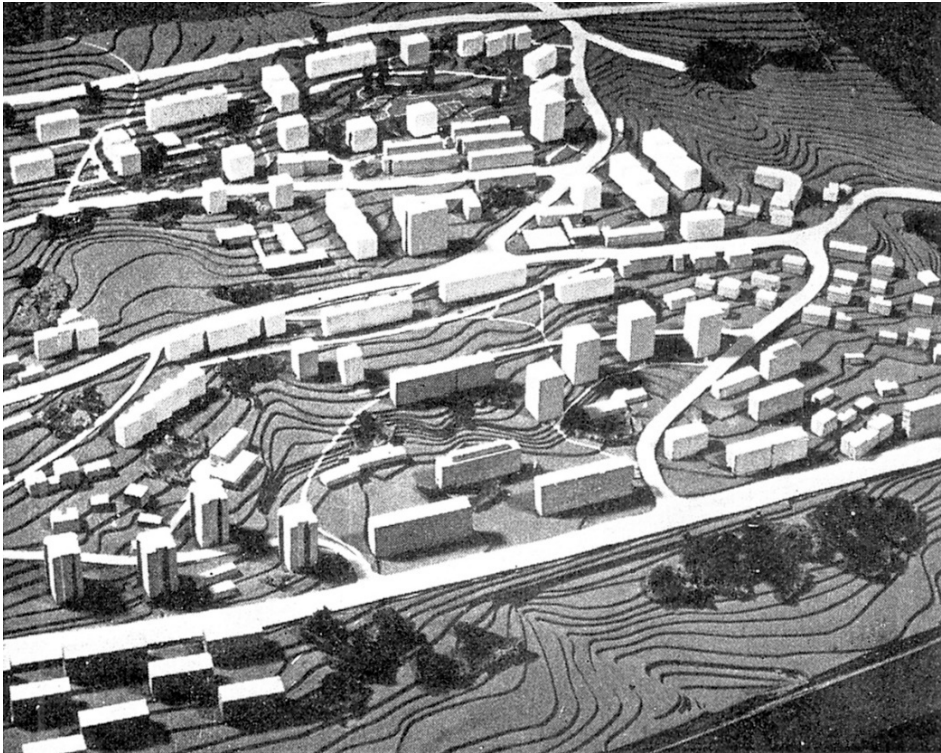

b

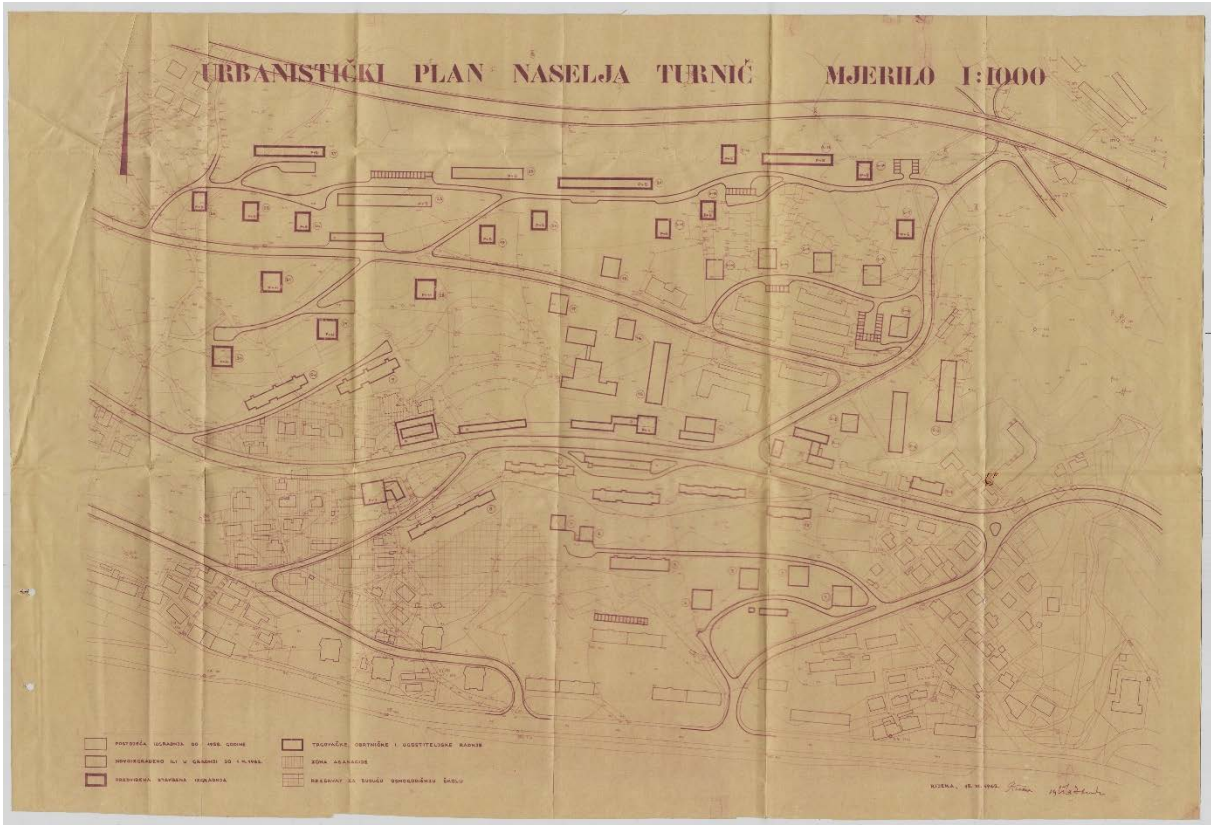

c, d

Sl. 5.17. Dušan Marčeta i Srećko Stanić, GP Vodogradnja/Konstruktor, Stambeni toranj iz natječaja za Turnić, 1959., realizacije u naselju Turnić (a) i Ogranak (b), tlocrt karakterističnog kata i stana (c, d)

Sl. 5.18. Zdenko Sila, Postnatječajni urbanistički plan naselja Turnić, 1959.-1960.

Sl. 5.19. Zdenko Sila i Draško Bižaca, Urbanistički plan naselja Turnić, 1962.

Sl. 5.20. Zračni snimak naselja Turnić po dovršetku izgradnje, oko 1965.

a

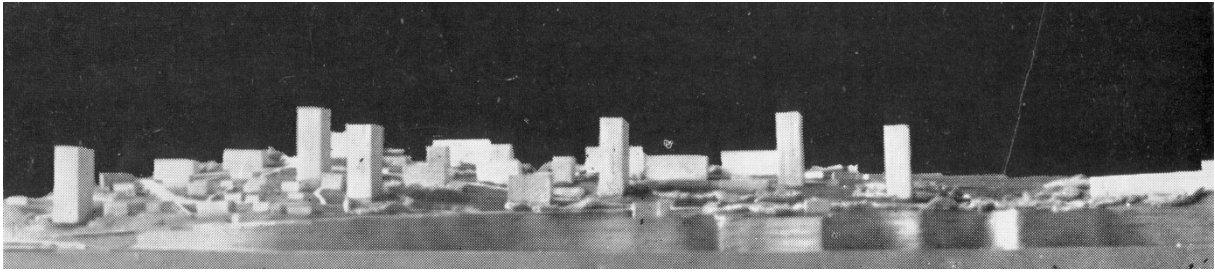

b

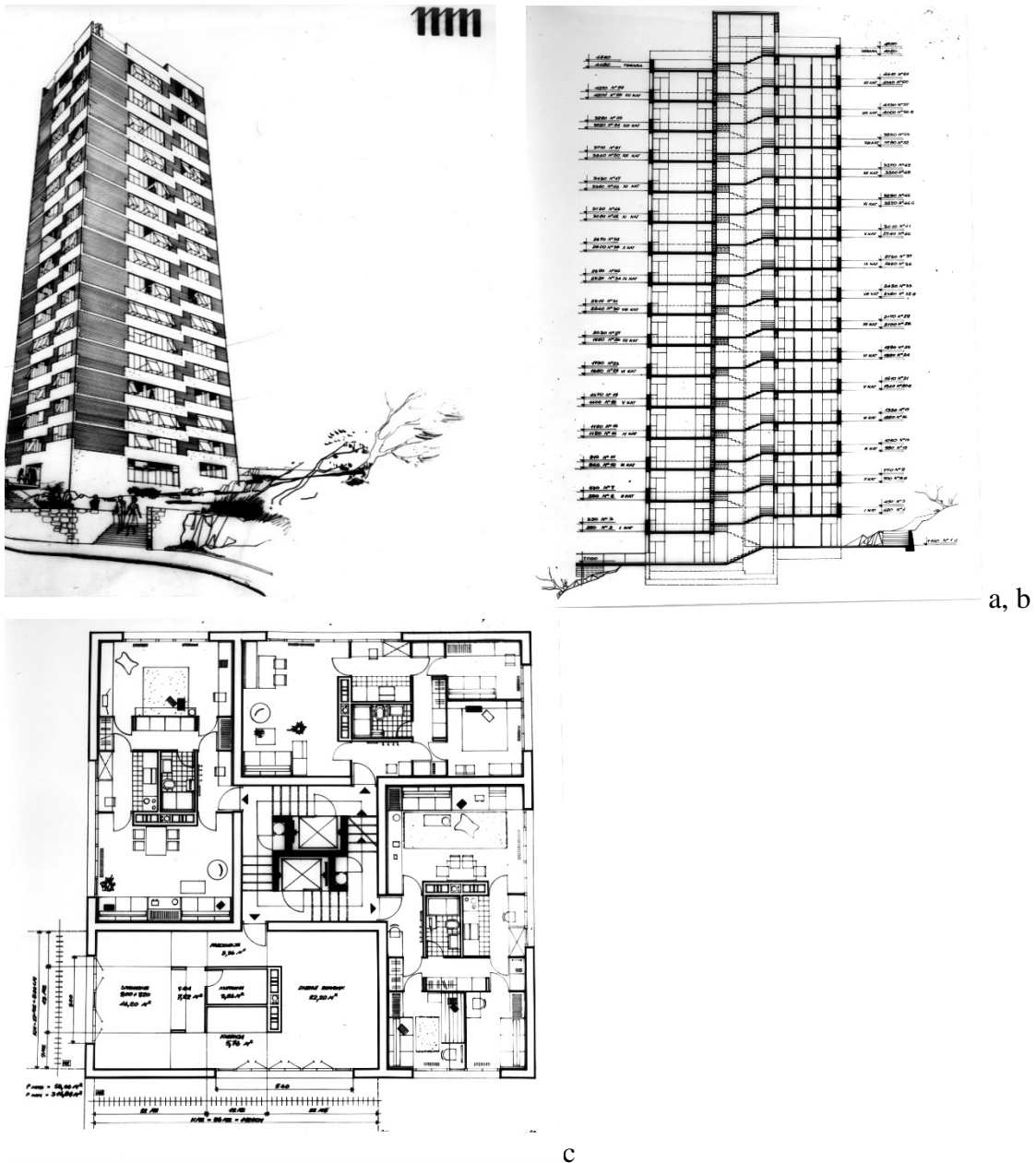

c

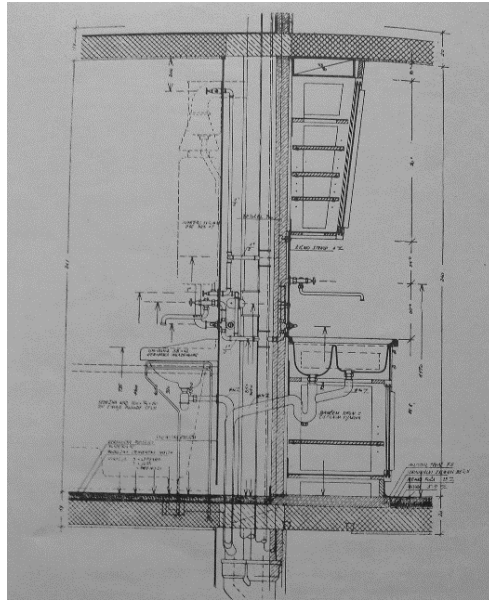
Sl. 5.21. Arhitektura i urbanizam naselja Ogranak, Rijeka, pogled na skupinu niskih tornjeva tipa RK-58-1 Andrije Čičin-Šaina (a), Ogranak u odnosu na vertikale naselja Gornja Vežica u pozadini (b), tipski stambeni tornjevi Marčeta-Stanić u plastici naselja (c)

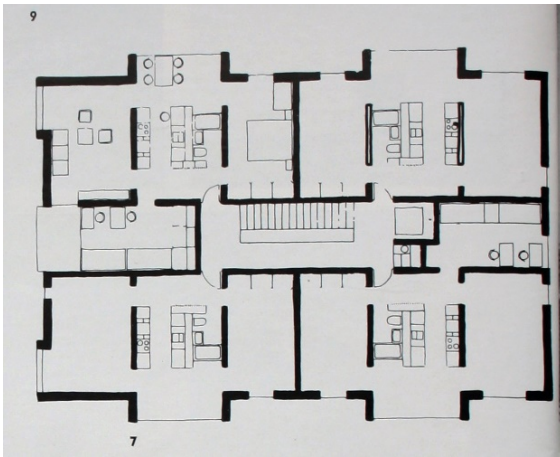
Sl. 5.22. Maketa urbanističkog plana naselja Autoput na Kantridi, Rijeka, 1960.

Sl. 5.23. Ninoslav Kučan i Aleksandar Dragomanović, Nagrađeni natječajni rad za stambeni toranj u naselju Autoput na Kantridi, Rijeka, 1960., perspektiva (a), presjek (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

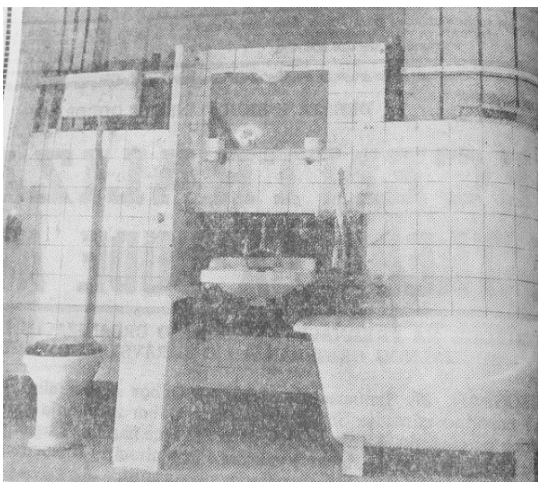

a, b

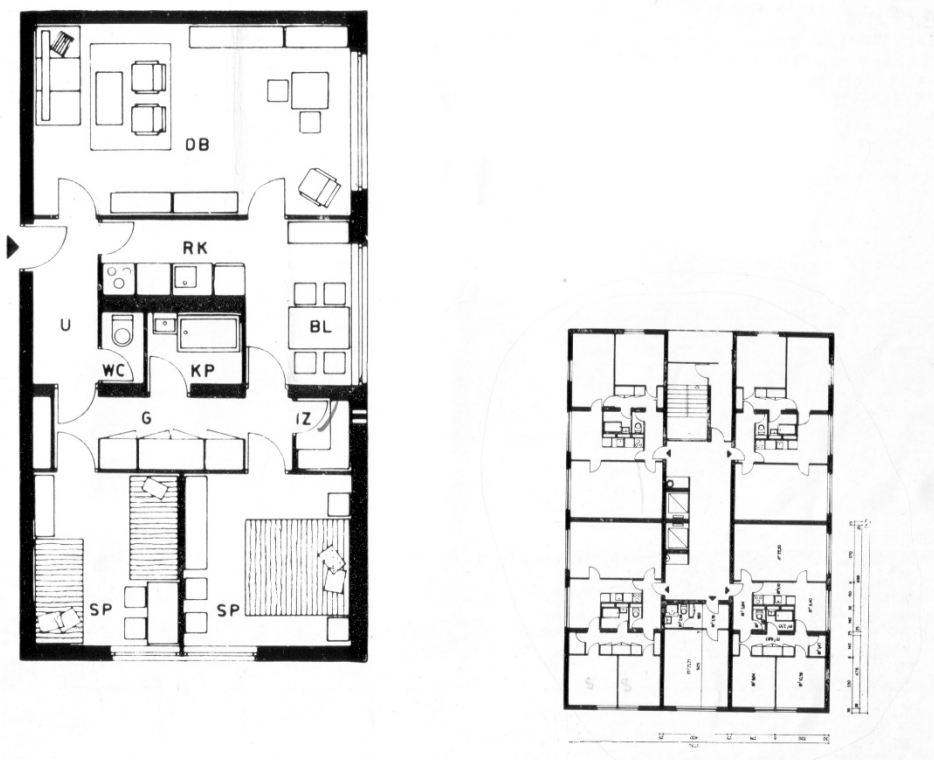

c

Sl. 5.24. Ilija Arnautović i Milan Mihelič, Stambeni tornjevi u Savskom naselju, Ljubljana, 1957.-1962., povijesni izgled (a), presjek sanitarno-kuhinjskog čvora (b), tlocrt (c)

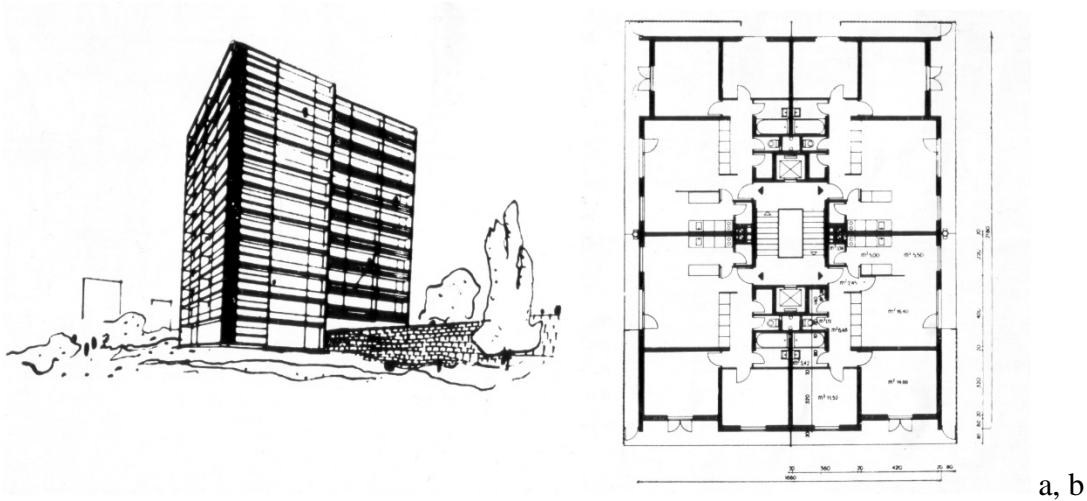
Sl. 5.25. Pokusni primjerak (maketa) sanitarno-kuhinjskog čvora riječke tvrtke *Monter*, 1962.

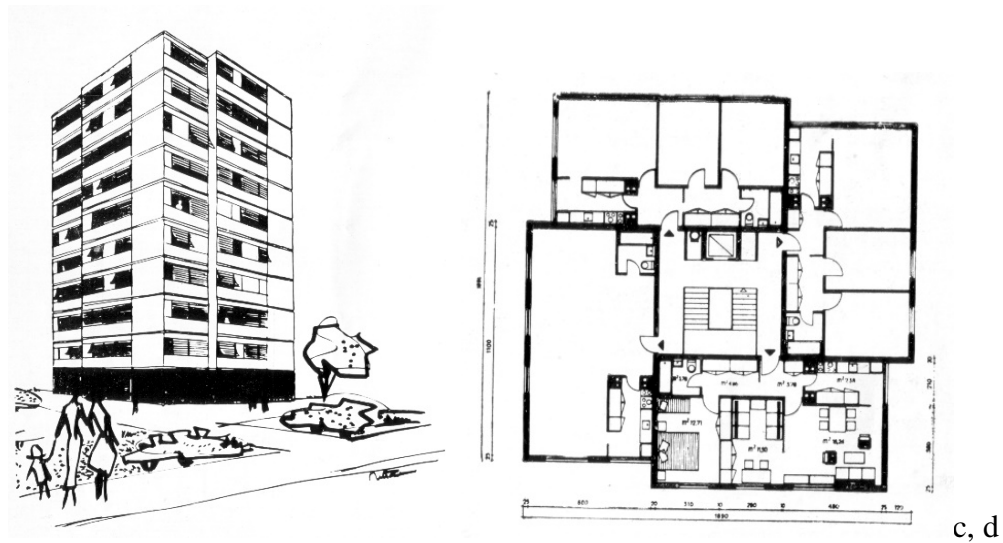
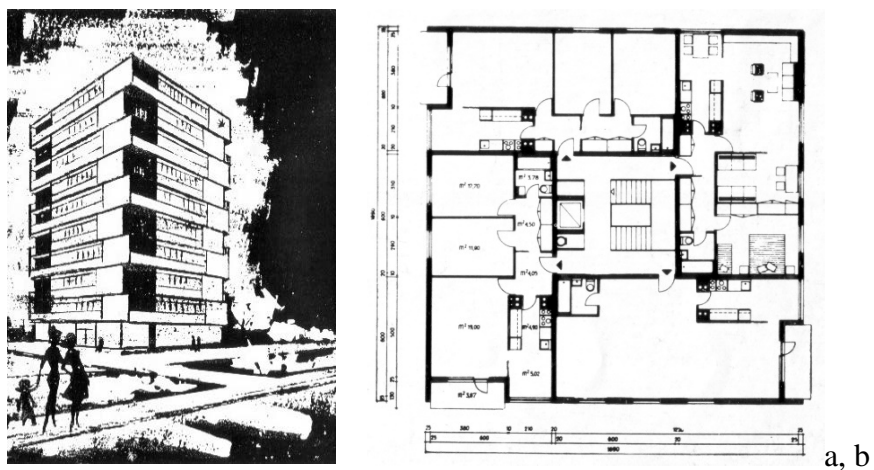
Sl. 5.26. Gradski fond za stambenu izgradnju – Rijeka, razrada projekta stambenog tornja za naselje Autoput, prezentirana na izložbi *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

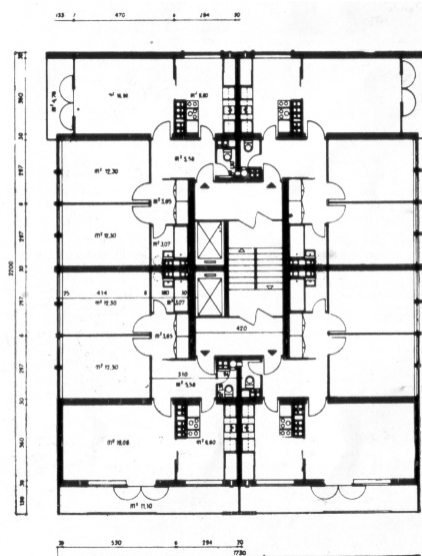
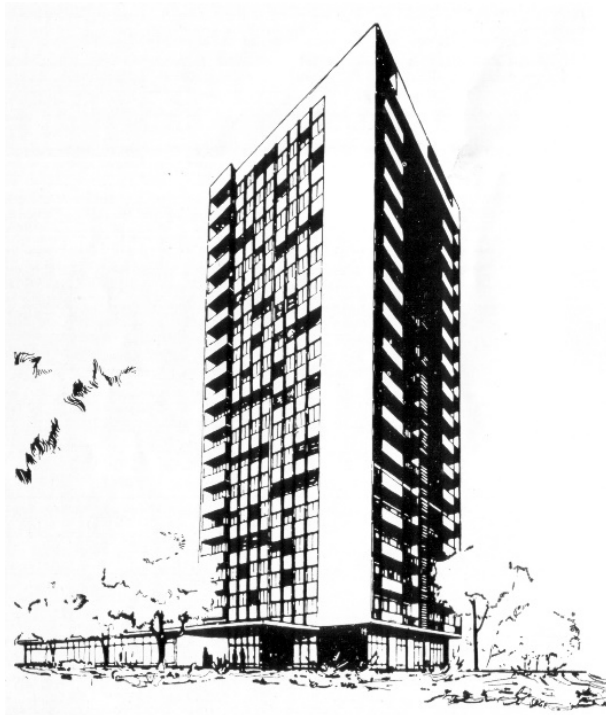
Sl. 5.27. Dorian Sokolić, Naslovnica kataloga izložbe *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.28. Andrija Čičin-Šain, Projekt stambenog tornja (P+10) prezentiran na izložbi *Stan danas sutra*, 1962., perspektiva (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

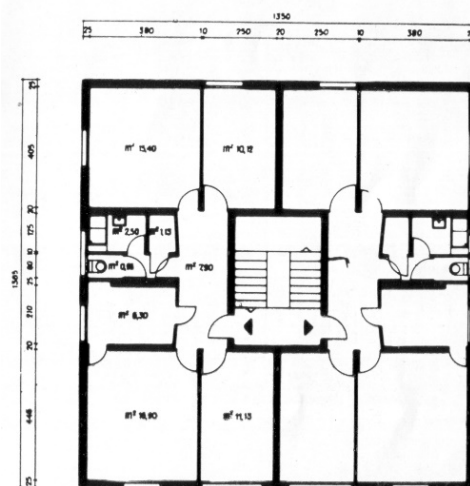
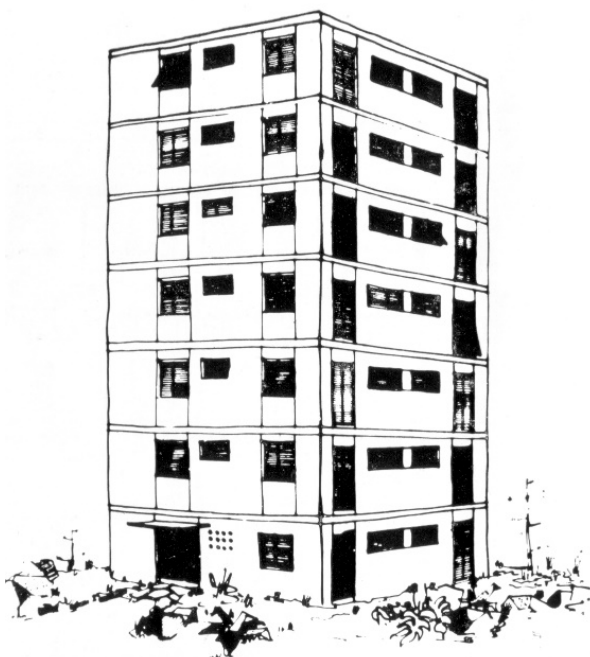

Sl. 5.29. Klement Miculinić, Projekti stambenih tornjeva (P+10) prezentiranih na izložbi *Stan danas sutra*, 1962., toranj 1 – perspektiva (a), tlocrt karakterističnog kata (b), toranj 2 – perspektiva (c), tlocrt karakterističnog kata (d)

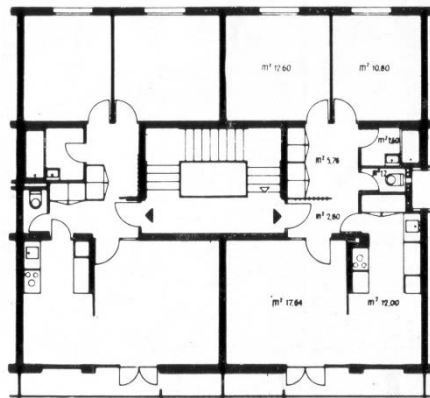
a, b

Sl. 5.30. Draško Bižaca, Projekt stambenog tornja (P+16) prezentiran na izložbi *Stan danas sutra*, 1962., perspektiva (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

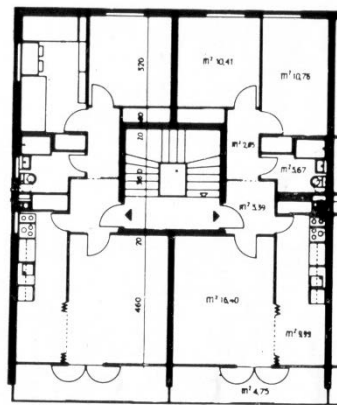
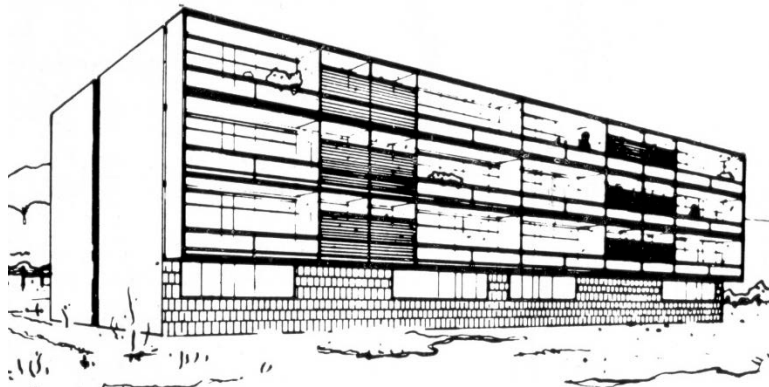

a, b

Sl. 5.31. Ada Felice-Rošić, Projekt stambenog tornja (P+6), razrada tipa Delta, prezentiran na izložbi *Stan danas sutra*, 1962., perspektiva (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a, b

c, d

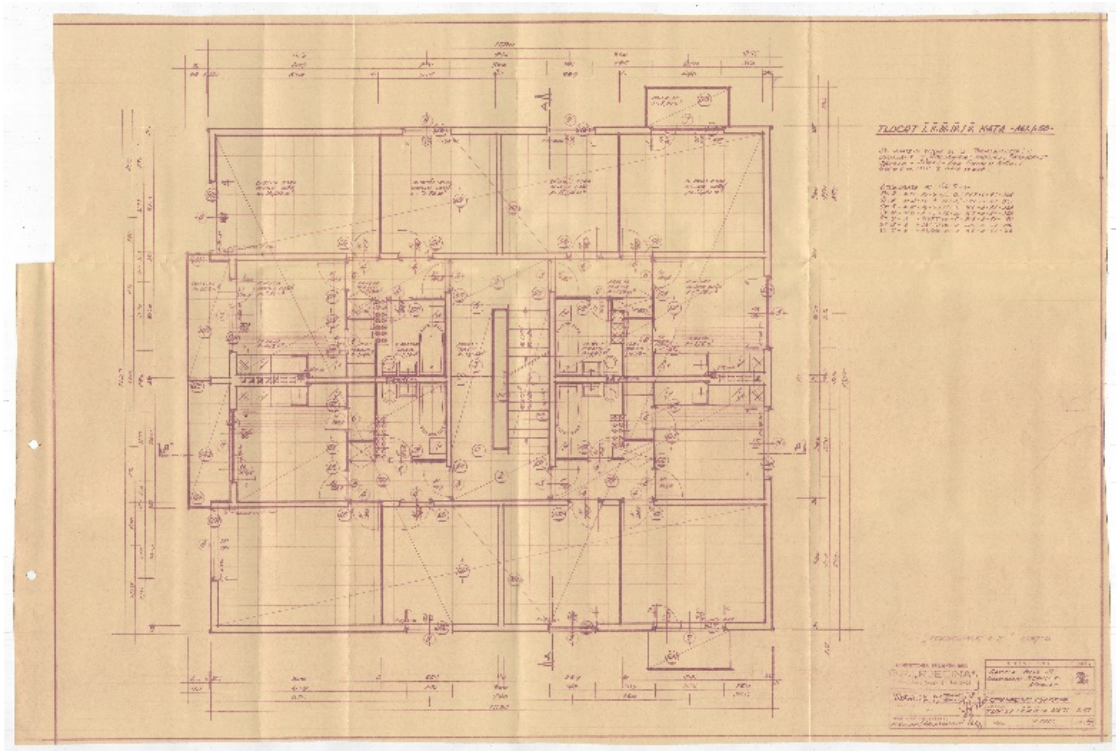
Sl. 5.32. Projekti stambenih lamela sa središnjom stubišnom vertikalom s izložbe *Stan danas sutra*, 1962.

Draško Bižaca, perspektiva (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

Andrija Čičin-Šain, perspektiva (c), tlocrt karakterističnog kata (d)

a

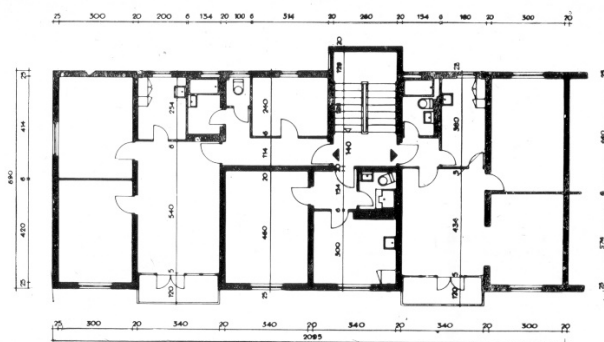

b

Sl. 5.33. Klement Miculinić, Stambeni toranj iz natječaja za Turnić, preinaka za modularnu koordinaciju (teh. Krešimir Vodanović i teh. Ante Maretić), 1961., izvedba u naselju Turnić (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

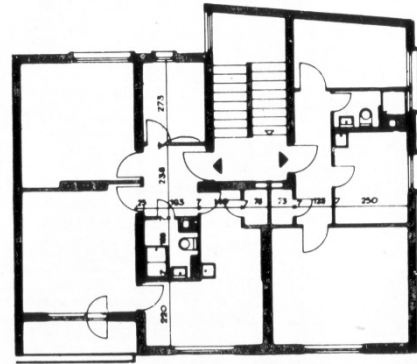

a

b

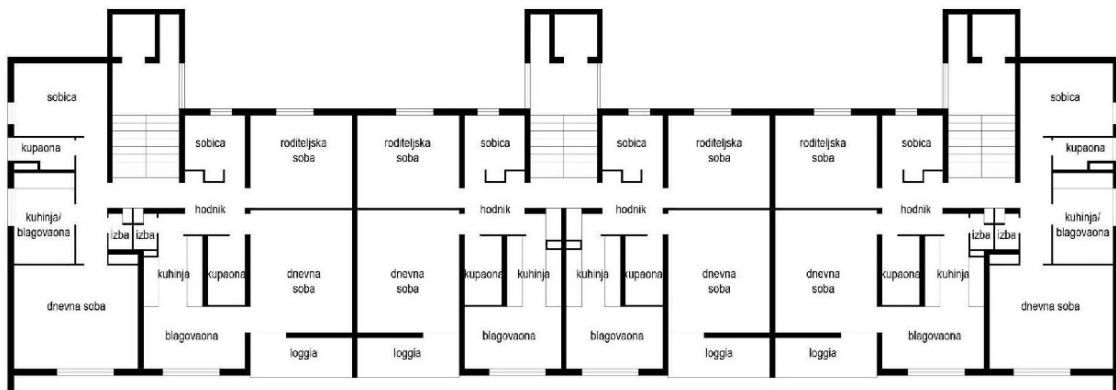
Sl. 5.34. Stambena zgrada „klasični tip B“, PB GP Primorje, ing. Ada Felice-Rošić i ing. Dušan Benzia, 1960., izvedba u naselju Ogranak (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a, b

c, d

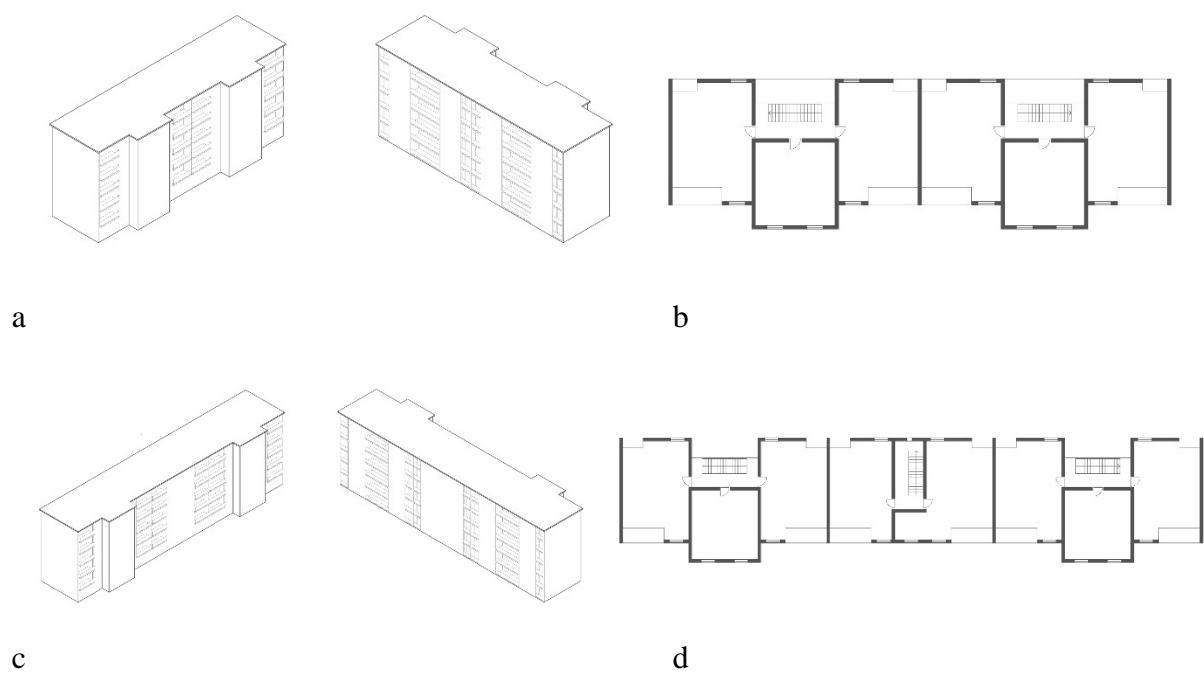

e

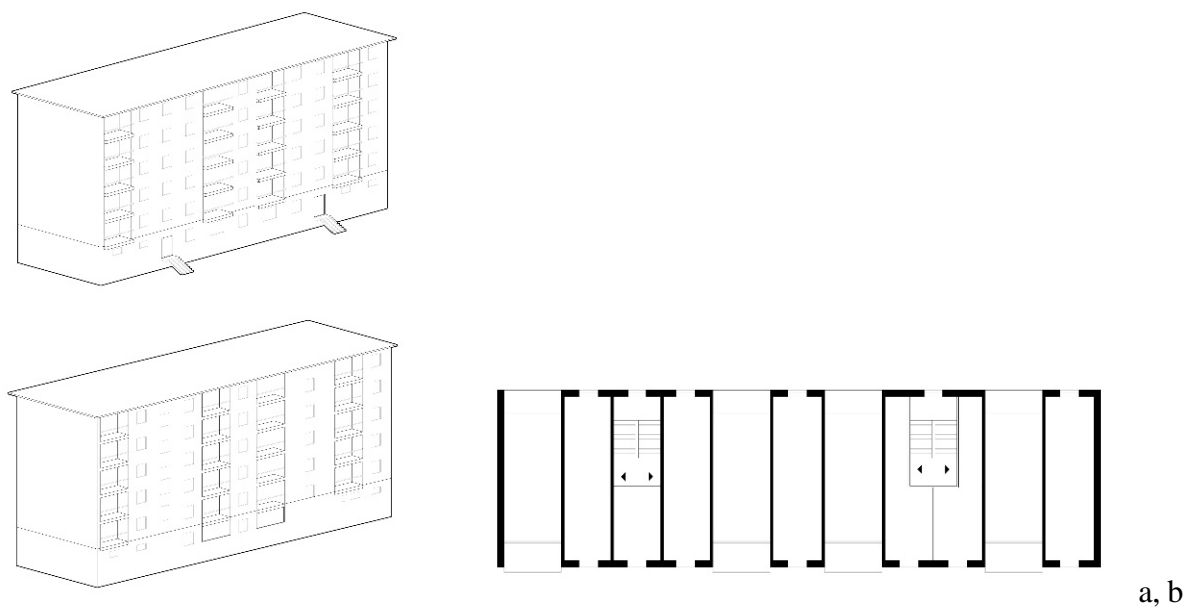
Sl. 5.35. Branko Pavković (Rijeka-projekt), Varijante projekta višestambenice iz postnatječajne faze naselja Turnić

Tipska tro- i četverokatnica, izvođena u naseljima Turnić i Ogranak, Rijeka, 1960., izvedba u Turniću (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

Stambena osmerokatnica u Ulici Franje Čandeka, Rijeka, 1963.-1964., južno pročelje (c), vertikale dizala (d), tlocrt karakterističnog kata (e)

Sl. 5.36. Ante Scarpa i Ada Felice-Rošić, Stambena zgrada tip A-1, varijanta 1 (a, b) i varijanta 2 (c, d), izvođene u naselju Autoput i Sjeverni Turnić, Rijeka, 1963.

Sl. 5.37. Ante Scarpa, Stambena zgrada tip AM-27 za naselje Autoput, Rijeka, 1964. (a, b)

a

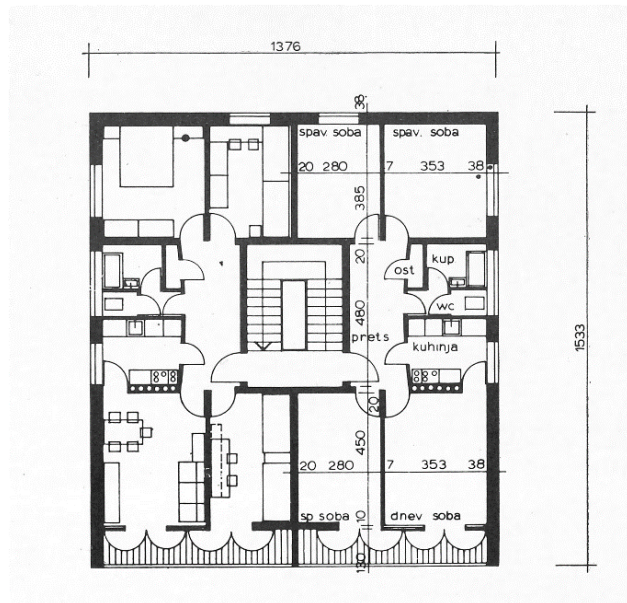

b

Sl. 5.38. Boris Seizov, Stambeni toranj za naselje Autoput, Rijeka, 1964.-1966., izvedeni objekt (a), idejni projekt, perspektiva (b)

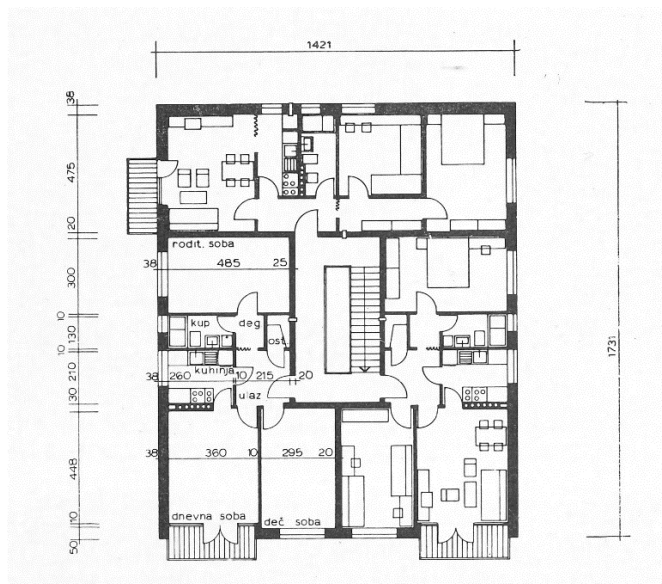
a

b

c

d

Sl. 5.39. Ada Felice-Rošić, Varijante stambenog tornja tipa Delta, PB GP Primorje, 1963.

Tip Delta IV, izvođen u naselju Sjeverni Turnić i Autoput, Rijeka, pročelje (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

Tip Sjeverni Turnić, izvođen u navedenom naselju, pročelje (c), tlocrt karakterističnog kata (d)

a

b

c, d

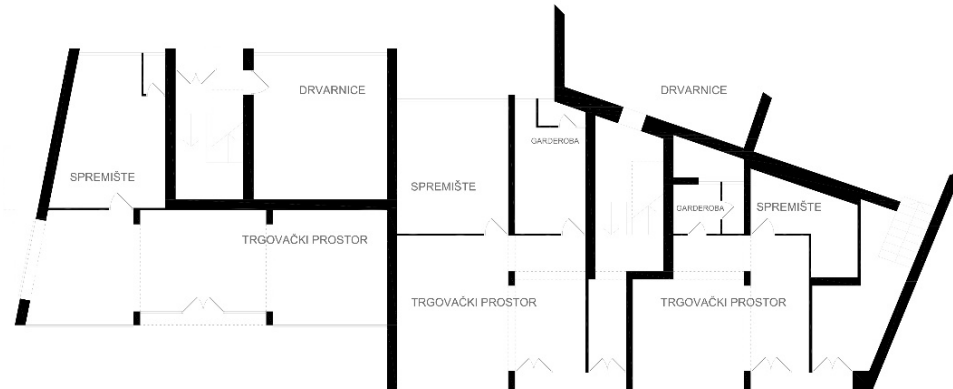

e

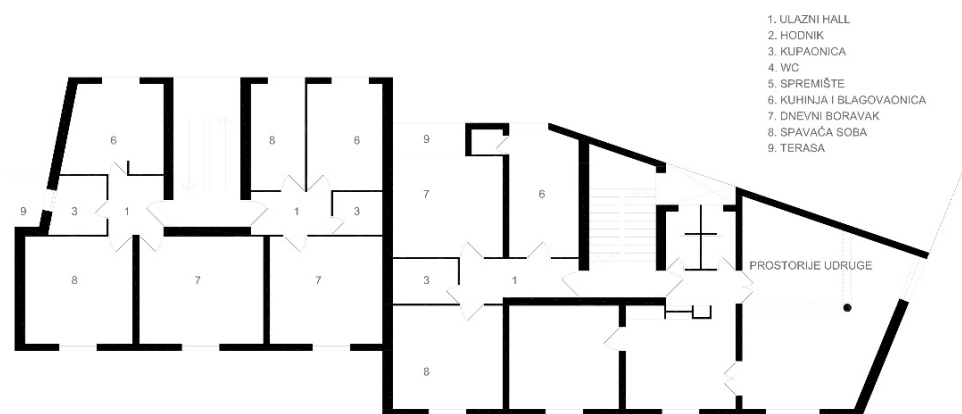
Sl. 5.40. Tipski projekti niskih stambenih solitera/tornjeva
 Andrija Čičin-Šain, J. P. Kamova 99, 1960. (a), Klement Miculinić, tip Jadran, Brajšina 11,
 1965. (b), Srećko Stanić i Željko Ćiković, Kumičićeva 3, 1962.-1965. (c, d), Klement
 Miculinić, „Ekonomične“ stambene zgrade u naselju Podmurvice, 1964. (e)

a, b

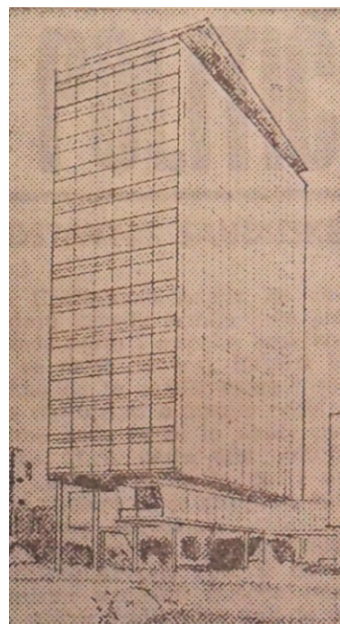
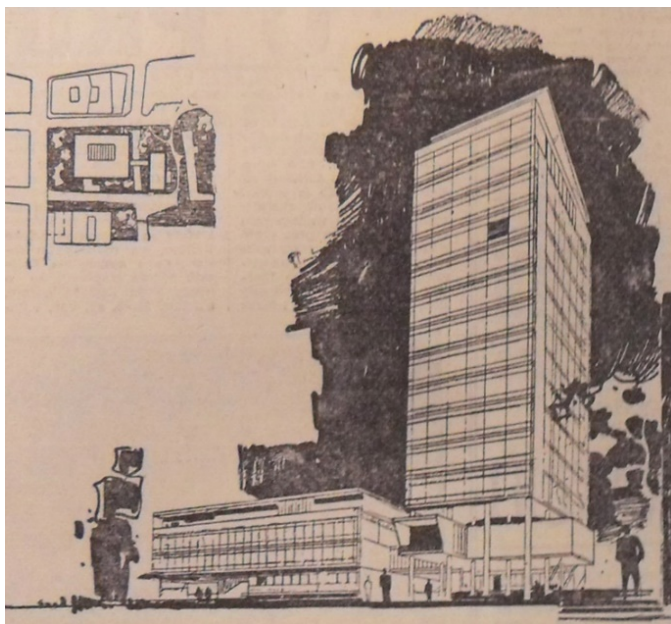

c

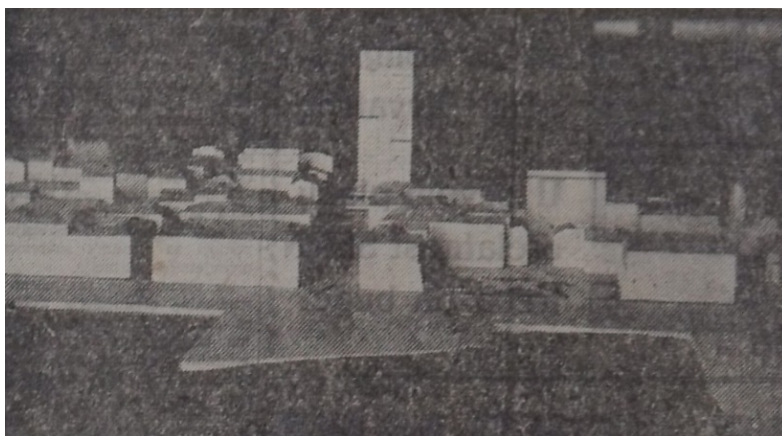

d

Sl. 5.41. Ada Felice-Rošić, Stambeno-poslovna zgrada Lorencin u ulici Janeza Trdine 4-6/Sokol kula 6, Rijeka, 1956.-1961., povijesni izgled (a), suvremeno stanje (b), tlocrt prizemlja (c), tlocrt 1. kata (d)

a, b

c

Sl. 5.42. Prijedlozi poslovnih tornjeva za predio Gomile, Stari grad, Rijeka (a, b, c)

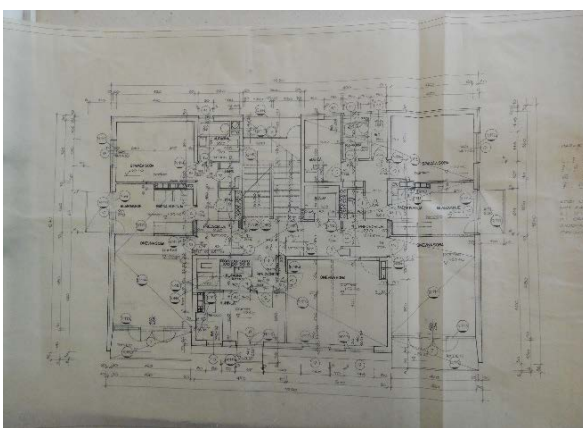
Sl. 5.43. Nikola Franković i David Bunetta (Rijeka-projekt), Upravna zgrada Sekretarijata unutrašnjih poslova NO Kotara Rijeka, Stari grad, Rijeka, 1961.

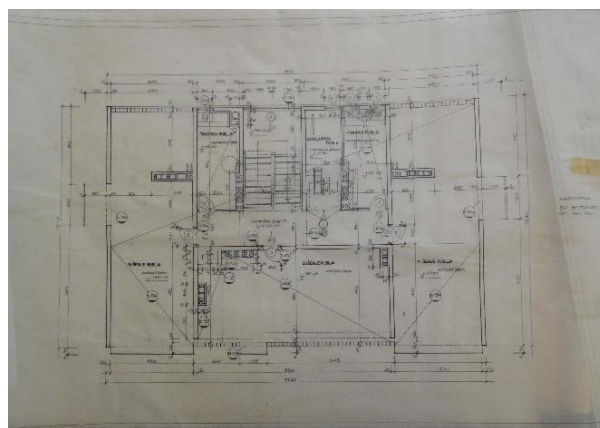
a, b

c, d

e

f

Sl. 5.44. Branko Pavković (Rijeka-projekt), Stambeni toranj poduzeća *Autotrans*, Rijeka, 1963.-1965.

Prezentacija tornja na naslovnici časopisa *Građevinar* (a) i listu GP Gortan (b), suvremeno stanje (c, d), tlocrt karakterističnog kata (e) i 13. kata (f)

a

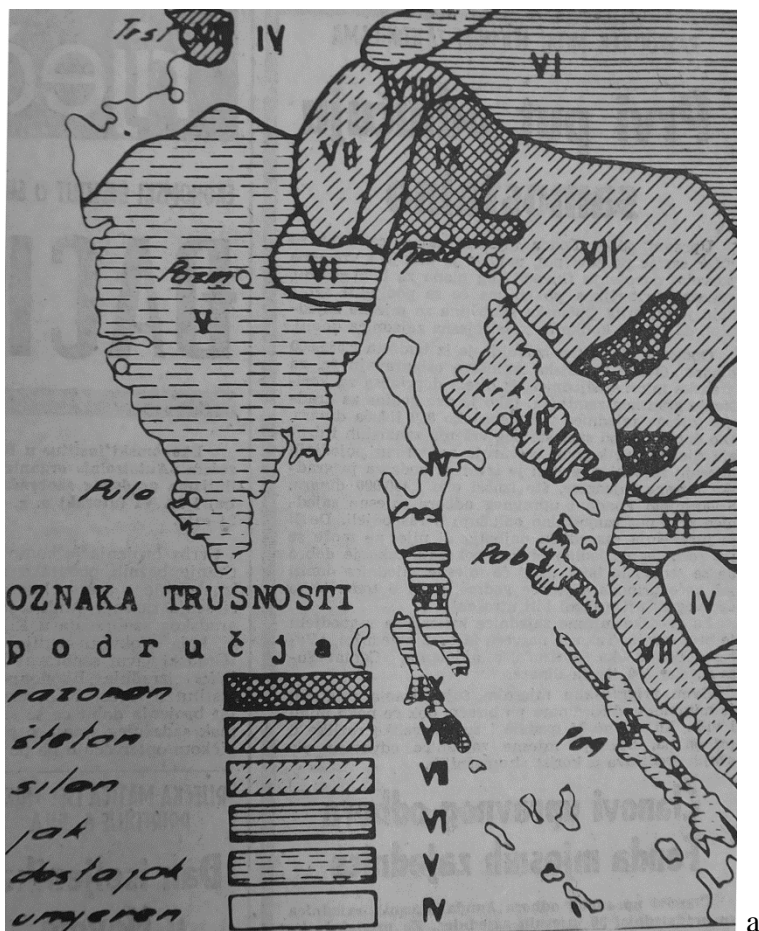

b

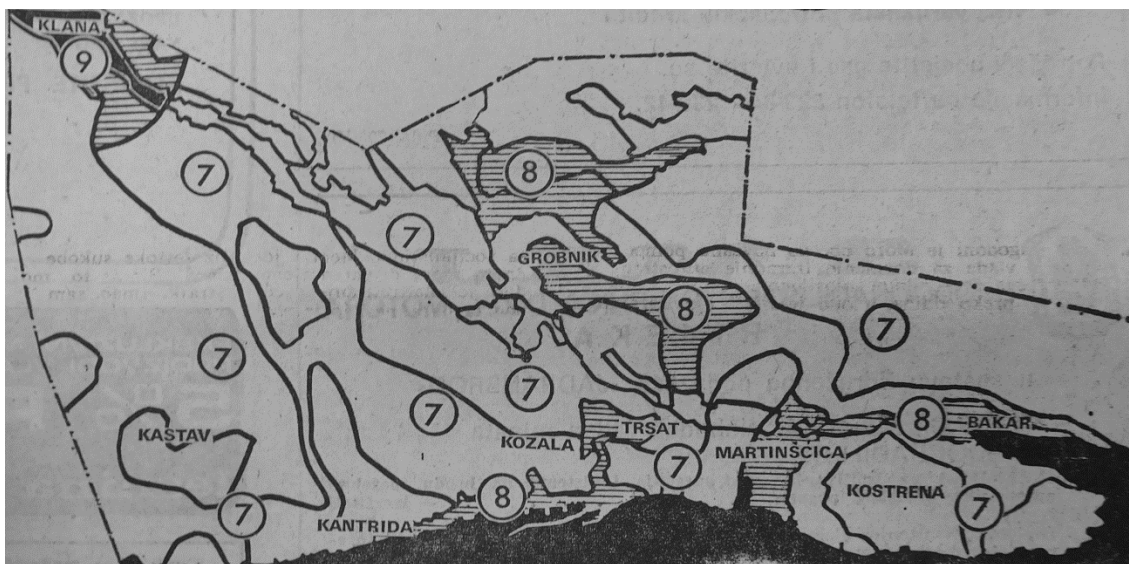

c

Sl. 6.1. Riječki stambeni tornjevi u reklamama i izdanjima građevinskih poduzeća GP Jadran, stambeno naselje Vojak (a), GP Vladimir Gortan, toranj Igora Emilija na Podmurvicama (b), GP Industrogradnja, stambeni toranj na Podmurvicama (c)

a

b

Sl. 6.2. Procjene seizmičke aktivnosti riječkog područja prema MSC ljestvici
 Karta seizmičkih zona Istre, Rijeke, Kvarnera i Gorskog kotara, prema J. Mihailović, 1950. (a)
 Karta seizmičkih zona Rijeke, prema elaboratu seizmičke rajonizacije, 1972. (b)

Sl. 6.3. Stambeni tornjevi GP Primorja na Sjevernom Turniću, Karasova ulica i ulica Giuseppea Carabina, Rijeka, nakon 1965.

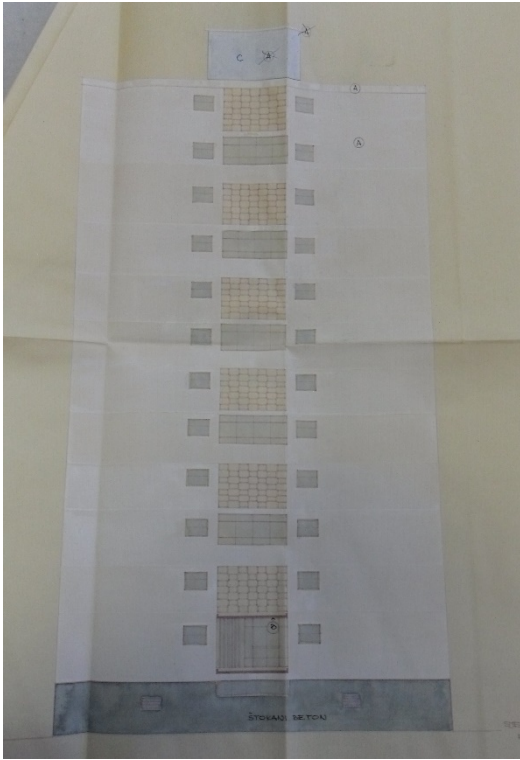
Ante Scarpa, toranj – krajnje lijevo, Ada Felice-Rošić – u sredini, dva tornja P+12, kraj njih desno stambeni toranj tip Delta – Sjeverni Turnić

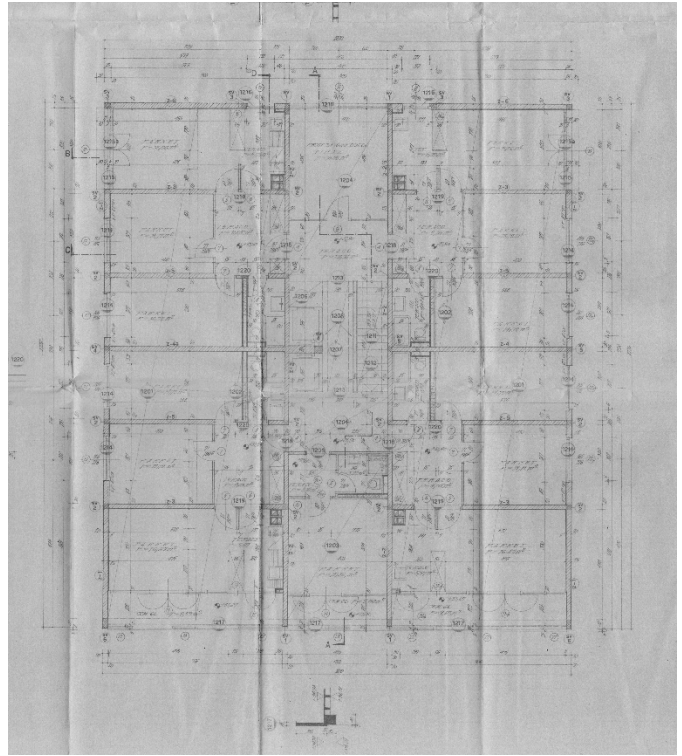
a

b

c

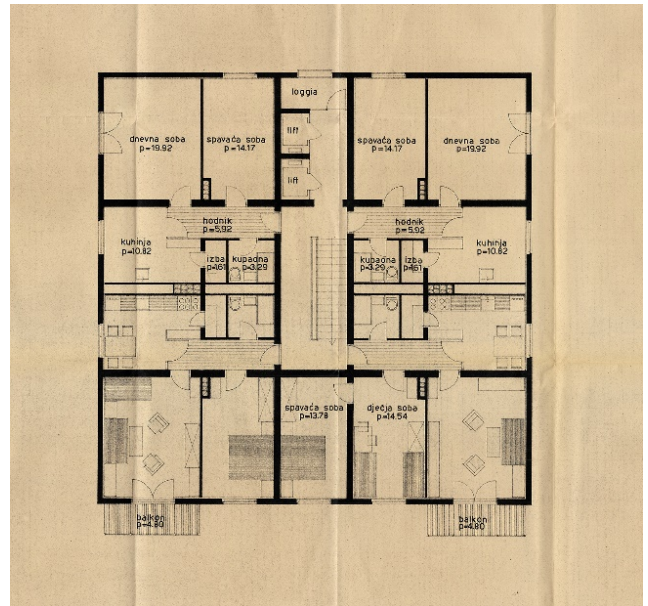

d

Sl. 6.4. Ada Felice-Rošić, Stambeni toranj u Karasovoj ulici, Sjeverni Turnić, Rijeka, 1965., južno pročelje (a), detalj bočnog pročelja (b), kolorirani nacrt sjevernog pročelja (c), tlocrt karakterističnog kata (d)

a

b

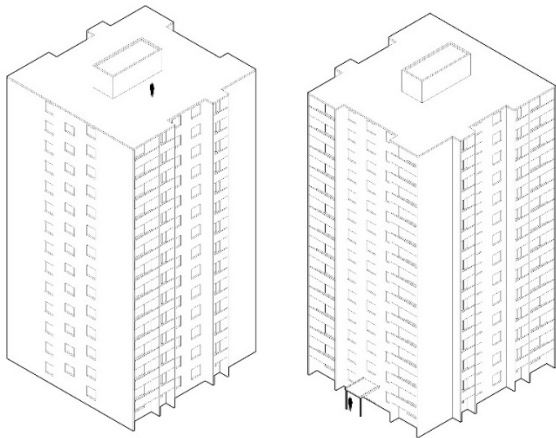
Sl. 6.5. Ante Scarpa, Stambeni toranj u ulici Giuseppe Carabino, Sjeverni Turnić, Rijeka, 1965., pogled na istočno pročelje (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

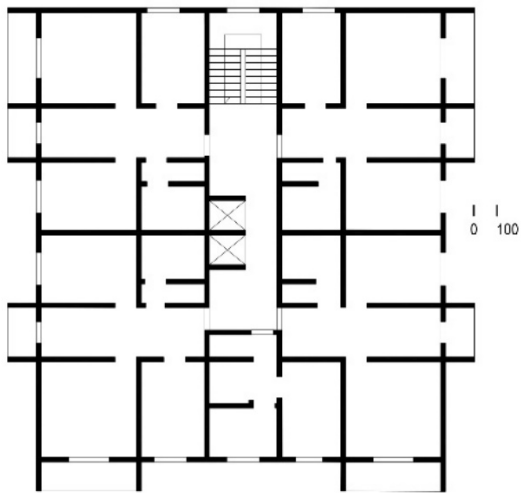
a

b, c

d, e

f

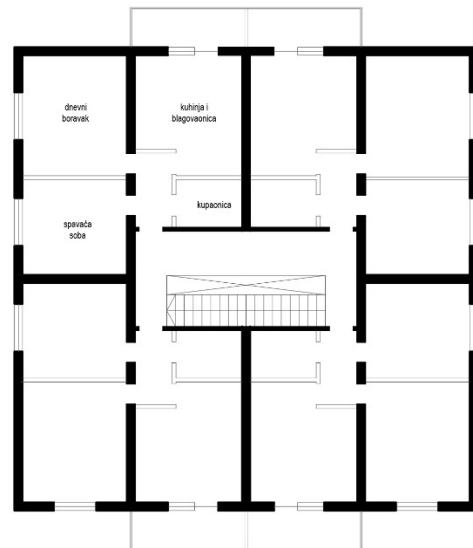

g

Sl. 6.6. Tomislav Leskovar, Stambeni toranj naselja Autoput, Rijeka, 1966., povijesni izgled Liburnijske ceste sa tornjevima (a, b), suvremeno stanje (c), aksonometrije (d, e), tlocrt karakterističnog kata (f), bočna pročelja (g)

a

b

Sl. 6.7. Tomislav Leskovar, Stambeni toranj-kockica, realiziran u naselju Turnić i Autoput, Rijeka, 1967., izvedena zgrada u naselju Autoput (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a

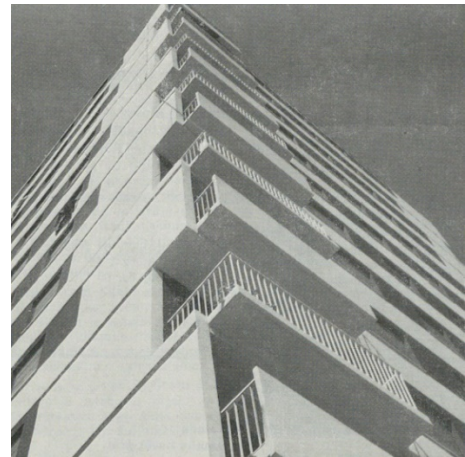

b

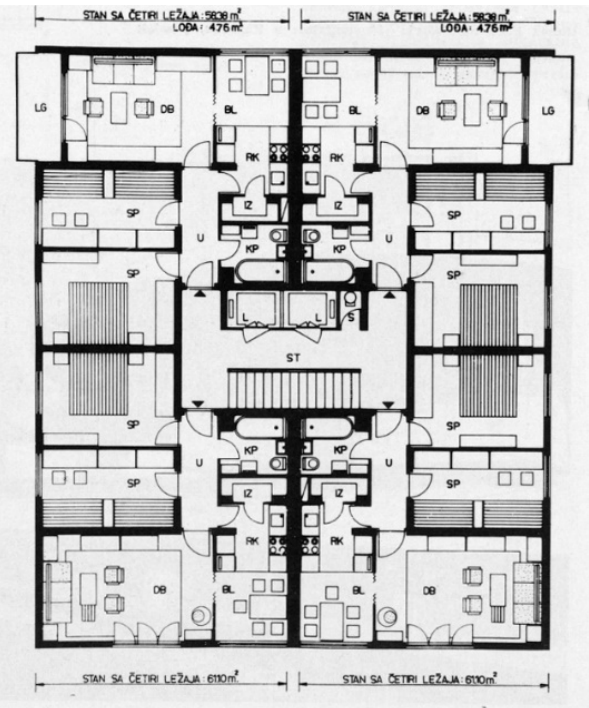
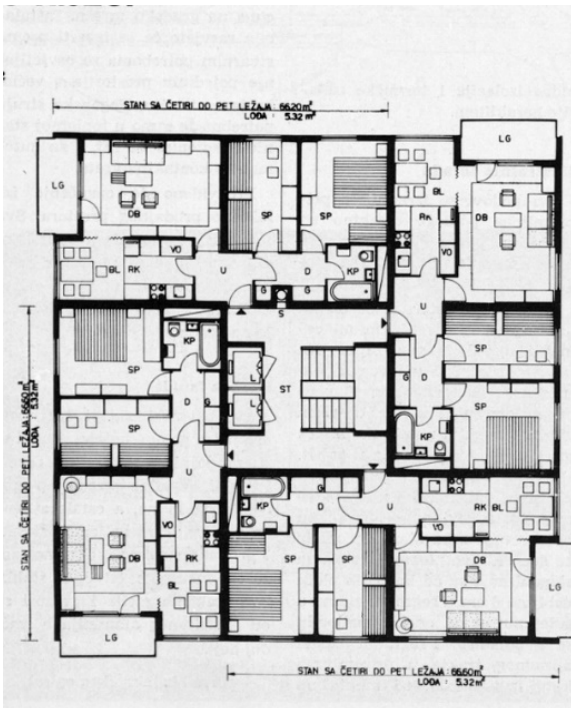
Sl. 6.8. Stambeni toranj Tihomila Milićevića i opskrbni centar sa tržnicom, poštom i bankom, Turnić, Rijeka, suvremeni izgled (a)
Market naselja Autoput, otvoren 1973., Rijeka, suvremeni izgled (b)

Sl. 6.9. Klement Miculinić, Stambene deveterokatnice u naselju Vojak, Rijeka, 1965.

a, b

c

d

Sl. 6.10. Klement Miculinić, Stambeni tornjevi u naselju Vojak, Rijeka, od 1965., pogled na stambene tornjeve (a), detalj tornja tip 1 (b), tlocrti karakterističnih etaža tornjeva tip 1 (c) i tip 2 (d)

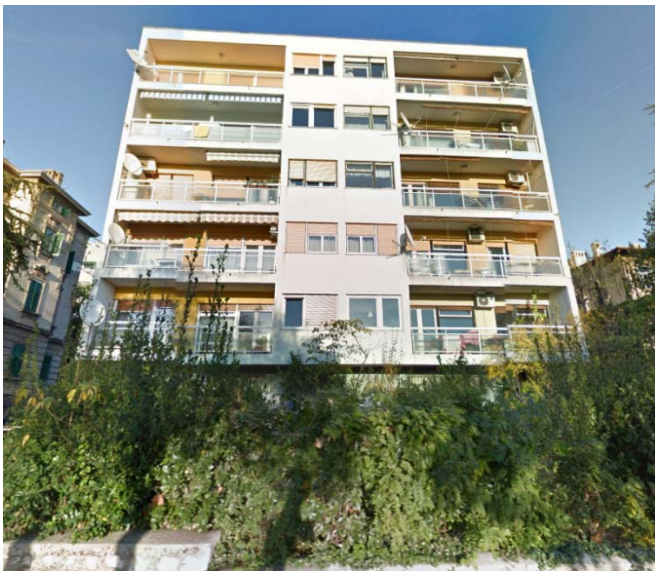

a

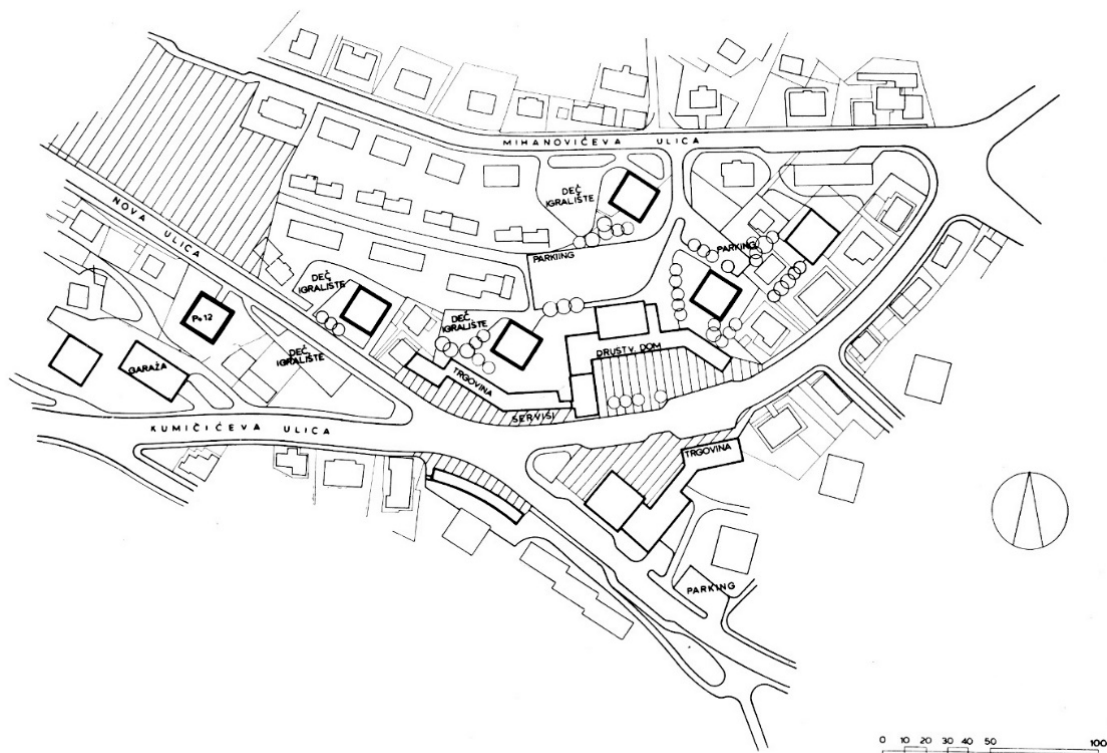

b

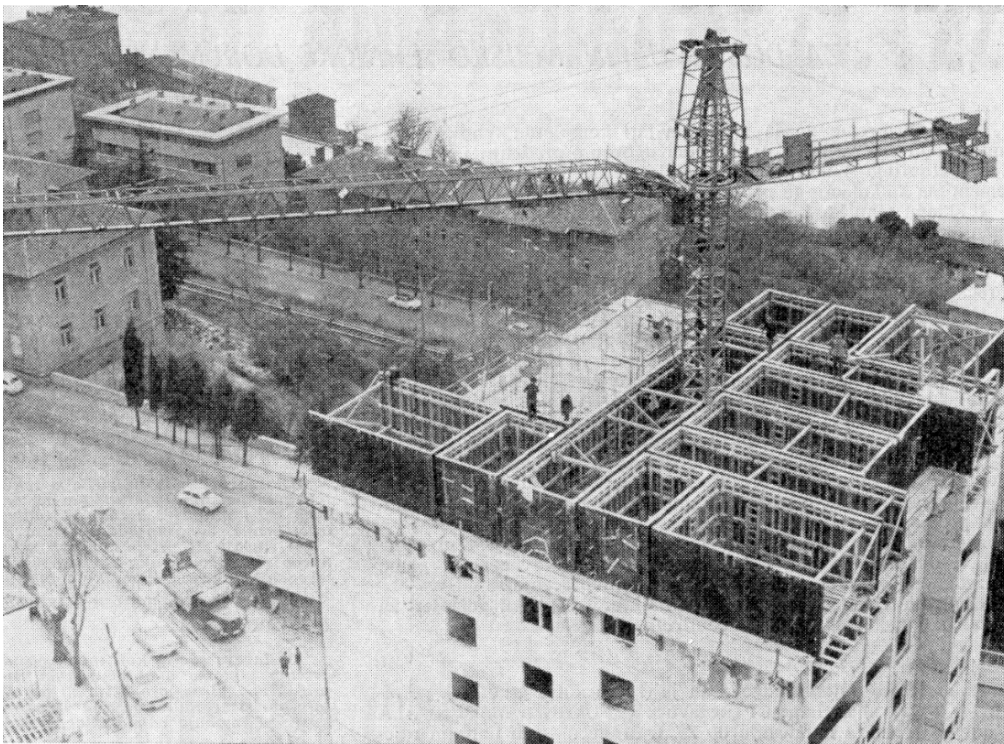
Sl. 6.11. Željko Mahulja (GP Jadran), Osnovna škola Vojak (a) i opskrbni centar u središtu naselja Vojak (b), Rijeka, 1970.-1973.

Sl. 6.12. Klement Miculinić (GP Jadran), Višestambena zgrada, Bulevard Oslobođenja 24, Rijeka, 1968.

Sl. 6.13. Urbanistički plan istočnog dijela naselja Krimea: stambeni tornjevi za Vojnu poštu i središnji naseljski sadržaji, Rijeka, oko 1965.

Sl. 6.14. GP Primorje, izgradnja stambenog tornja TK-8 uz korištenje Kleter-krana, Krimea, Rijeka, 1969.-1970.

a, b

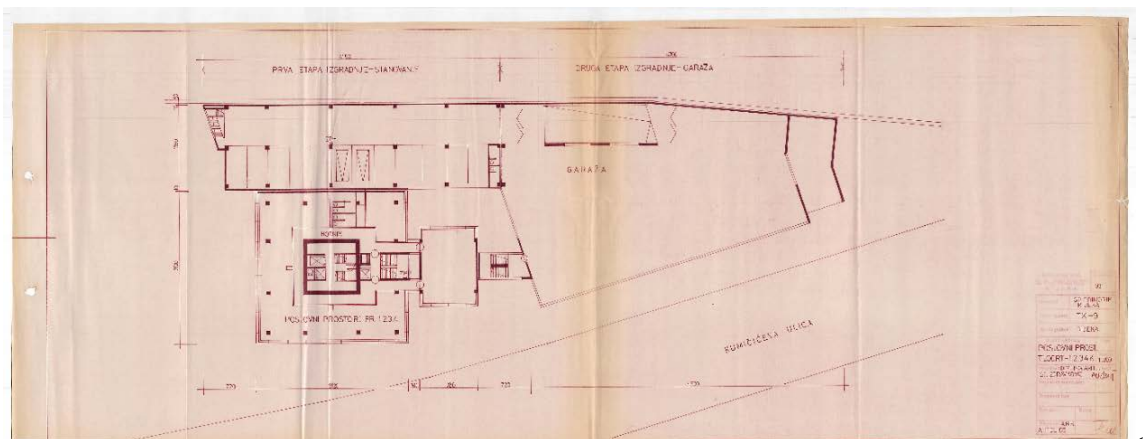
Sl. 6.15. Stambeni tornjevi naselja Krimeja
Ante Scarpa i Davor Schwalba (PB GP Primorje), tip razvijen za Turnić (a)
Tomislav Leskovar (PB GP Primorje), tip razvijen za Autoput (b)

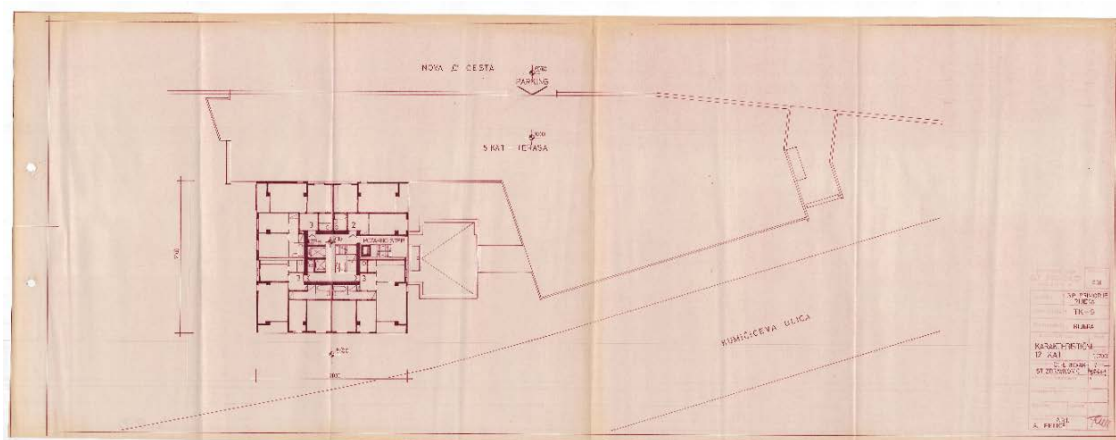
a

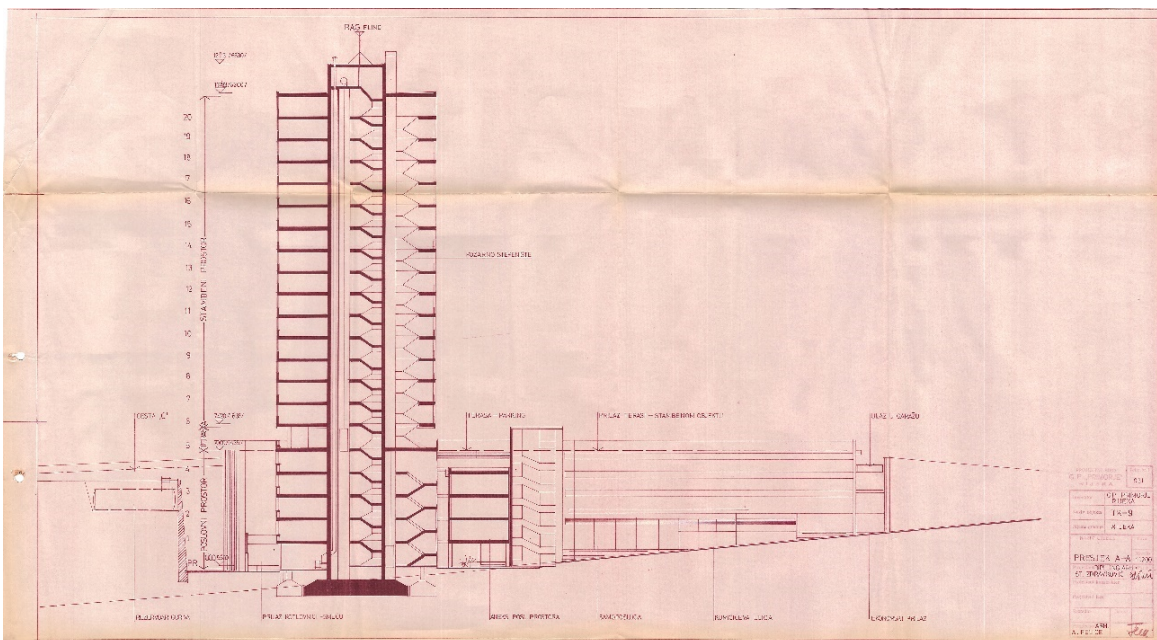
b

c

d

e

Sl. 6.16. Stambeno-poslovni toranj TK-9, Krimeja, Rijeka, 1973.-1976., povijesni izgled (a), suvremeno stanje (b), idejni projekt – tlocrt poslovne četverokatnice (c), tlocrt karakteristične stambene etaže tornja (d), uzdužni presjek tornja i aneksa (e)

a

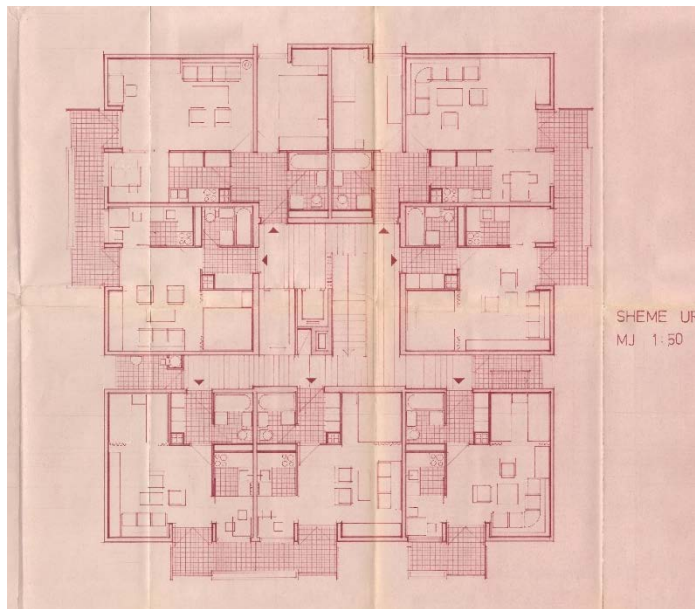

b

Sl. 6.17. Panorama stambenog naselja Krimeja nakon rekonstrukcije 1970-ih godina, povijesni izgled (a), suvremeni pogled na padine sušačkog brijega: tornjevi Vojaka i Krimeje (b)

a

b

Sl. 6.18. Aleksandar Loci (PB GP Jadran), Stambeni toranj Vežica 44, Donja Vežica, Rijeka, 1972.-1975., južno pročelje (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a

b

Sl. 6.19. Centar naselja Donja Vežica formiran oko crkve sv. Terezije, pogled na stambene realizacije tipa Voplin (a), pogled na supermarket i stambene realizacije tip Miculinić (b)

a

b

Sl. 6.20. Željko Mahulja (Arhitekting), Stambeni toranj na Tihovcu, Rijeka, 1980., južno pročelje (a), zapadna strana (b)

a

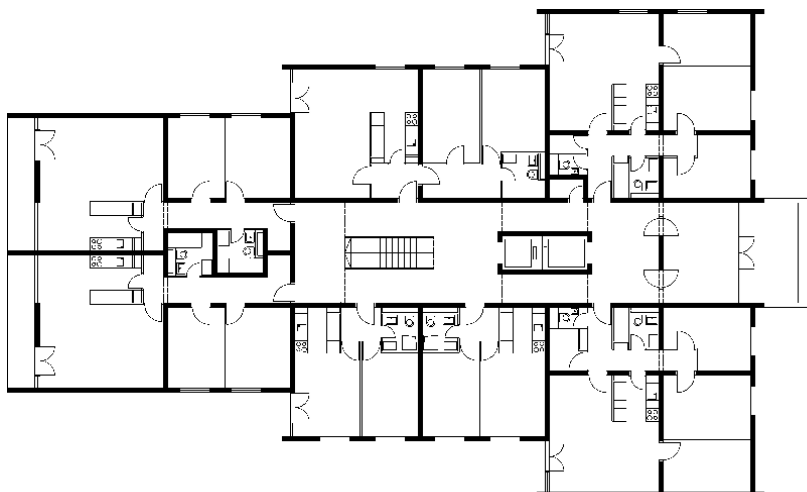
b

c

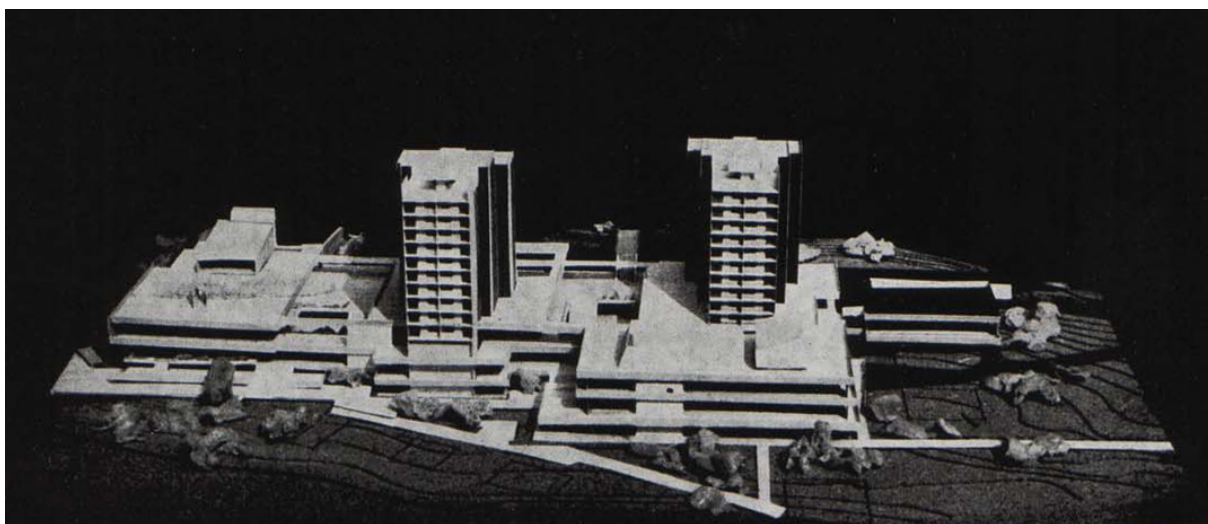

d

e

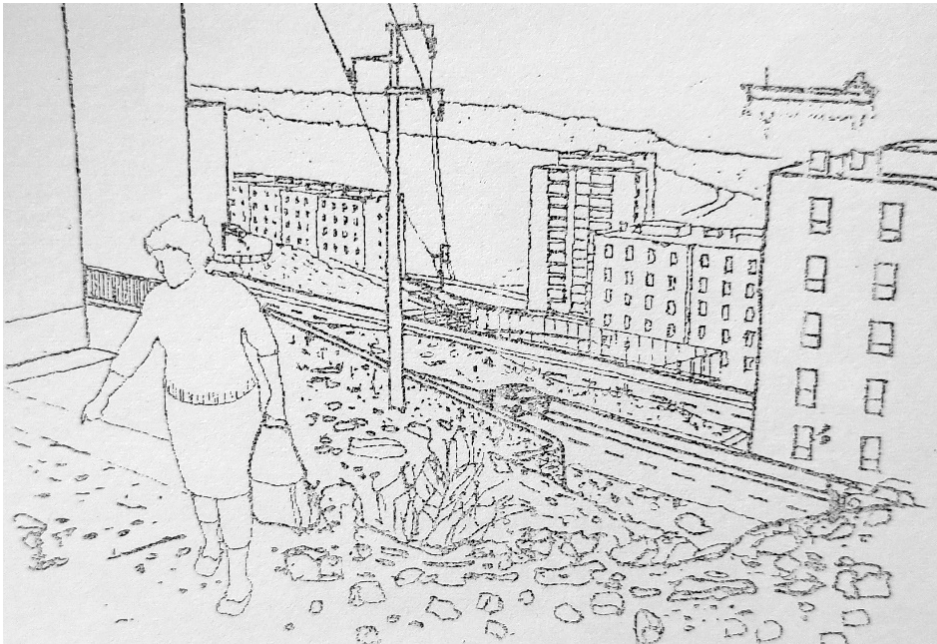
Sl. 6.21. Željko Molnar i Klement Miculinić, Stambeni tornjevi B1-B15, Gornja Vežica, Rijeka, 1968.-1976., tornjevi u izgradnji (a), suvremeni izgled (b), tornjevi u slici naselja (c, d), tlocrt karakteristične etaže (e)

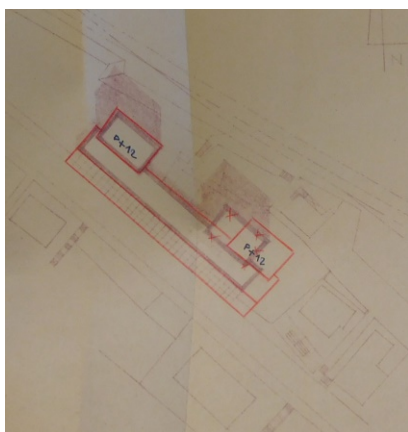
Sl. 6.22. Klement Miculinić, Duško Kostić i Jasenka Rechner (GP Jadran), Maketa kulturno-komercijalnog centra Gornje Vežice, Rijeka, 1969.

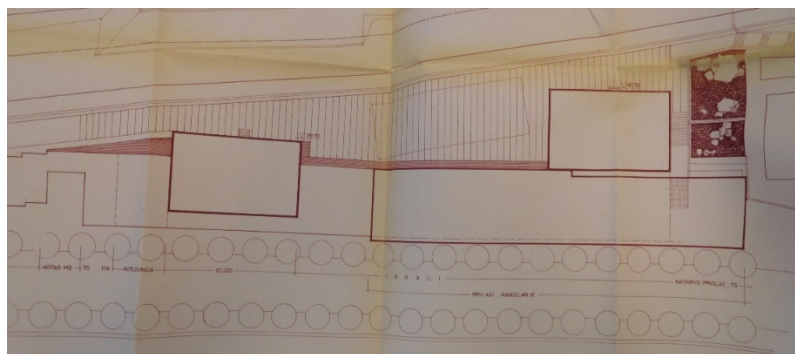
Sl. 6.23. Stambeni tipovi Gornje Vežice, Rijeka
 Klement Miculinić (PB GP Jadran), Stambeni nizovi D1-D6, 1968.-1973. (lijevo)
 Klement Miculinić (PB GP Jadran), Stambeni tornjevi-kockice C1-C13, 1968.-1973. (desno)

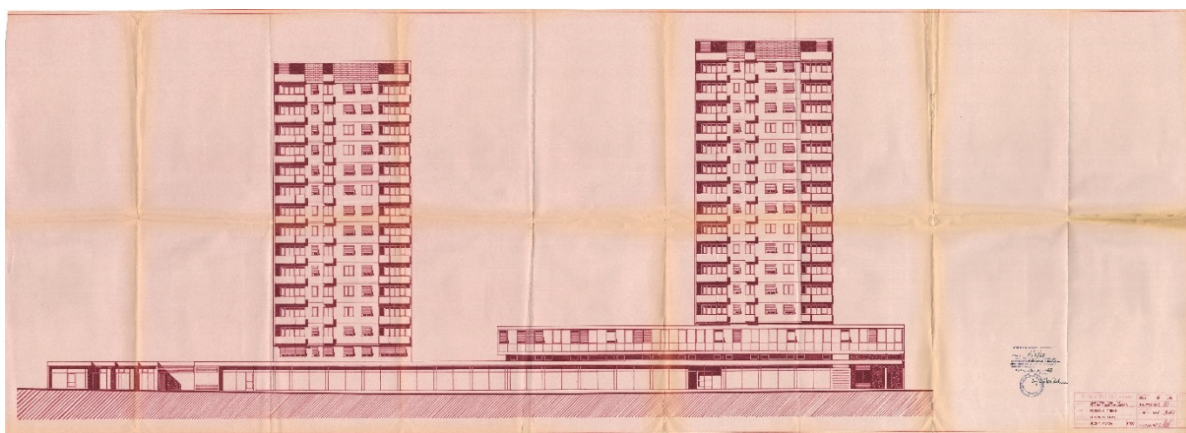
Sl. 6.24. Marijan Vejvoda: Ilustracija života u naselju Gornja Vežica, Rijeka, 1970-e godine

a

b

c

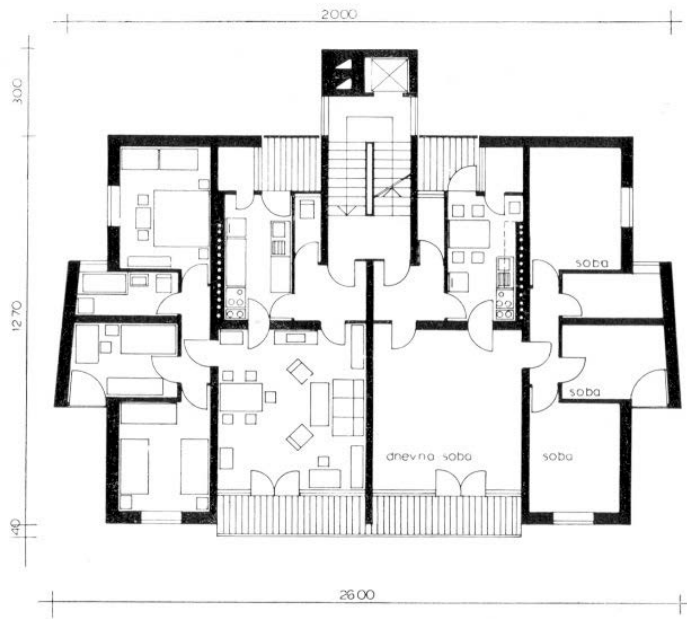

d, e

Sl. 6.25. Branko Pavoković (Rijeka-projekt), Stambeni tornjevi Rafinerije nafte i *Vulkana*, Ulica Janka Polića Kamova, Rijeka, 1964.-1967., urbanistički nacrt iz 1963. **(a)**, određnje mikrolokacije iz 1964. **(b)**, nacrt južnog pročelja s poslovnim aneksom **(c)**, pogled na zapadni toranj s Kamovljeve ulice **(d)**, pogled na tornjeve s željezničke stanice Sušak-Pećine **(e)**

a, b

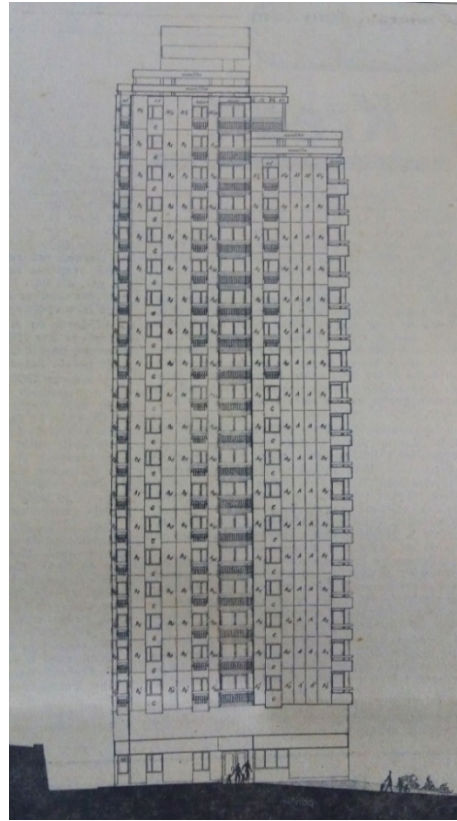

c

Sl. 6.26. Tomislav Leskovar (PB GP Primorje), Stambeni tornjevi Vojne pošte, Ulica Janka Polića Kamova, Rijeka, 1965., južno pročelje (a), sjeverno pročelje (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

a

b

c

d

Sl. 6.27. Ninoslav Kučan (Rijeka-projekt), Stambeni toranj *Vulkana*, Ulica Janka Polića Kamova, Rijeka, 1972.-1977., bočno pročelje (povijesni izgled) (a), shema montaže ventilirajuće fasade (b), južno pročelje (c), bočni pogled (d)

a

b

Sl. 6.28. Božica Švrljuga (GP Primorje), Tornjevi-kockice na Belvederu, Rijeka, 1969., u ulici Mići Voljak (a), u ulici Franca Prešerna (b)

a

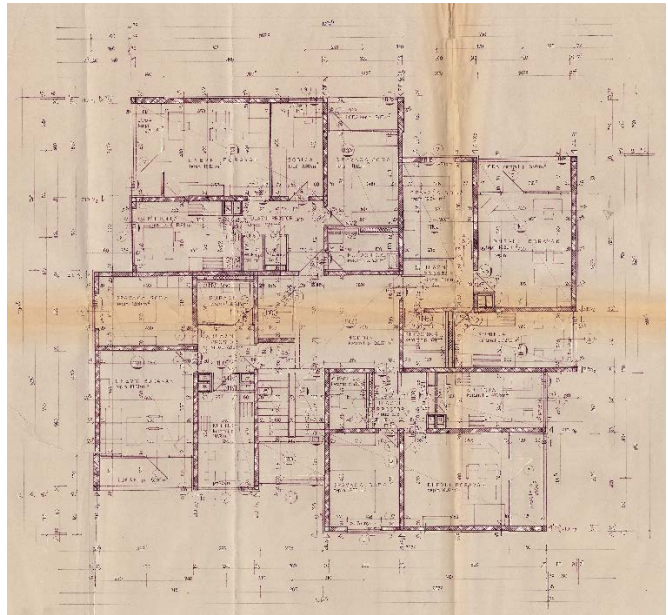

b

Sl. 6.29. Pogled na toranjsku skupinu GP Primorja na zapadnom rubu Belvedera, Rijeka (a, b)

a

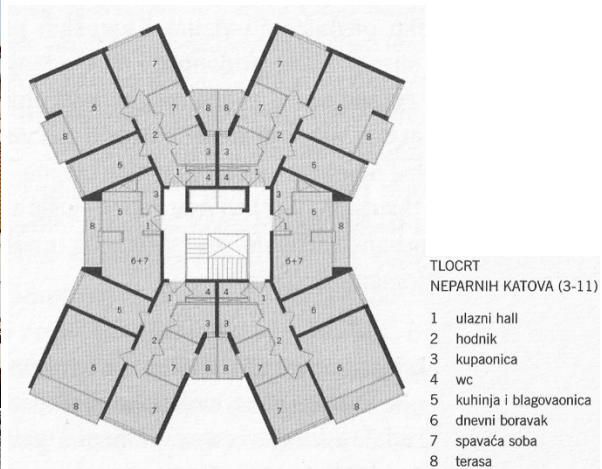

b

Sl. 6.30. Čedomir Mašić, Stambeni toranj u Prešernovoj ulici, Kozala, Rijeka, 1971., suvremeno stanje (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

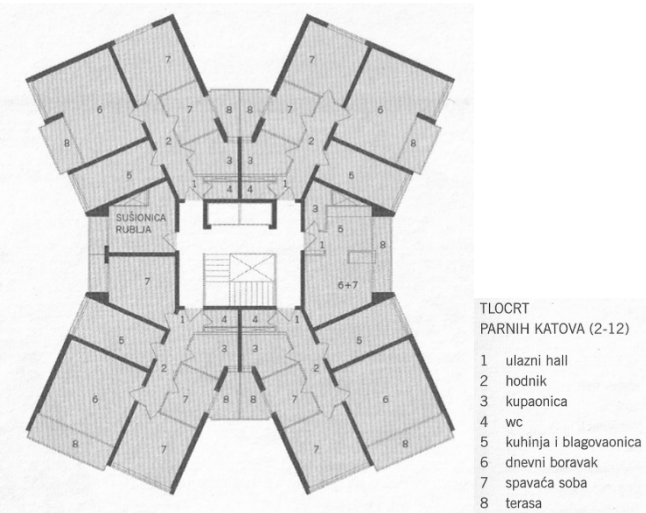
a

b

c

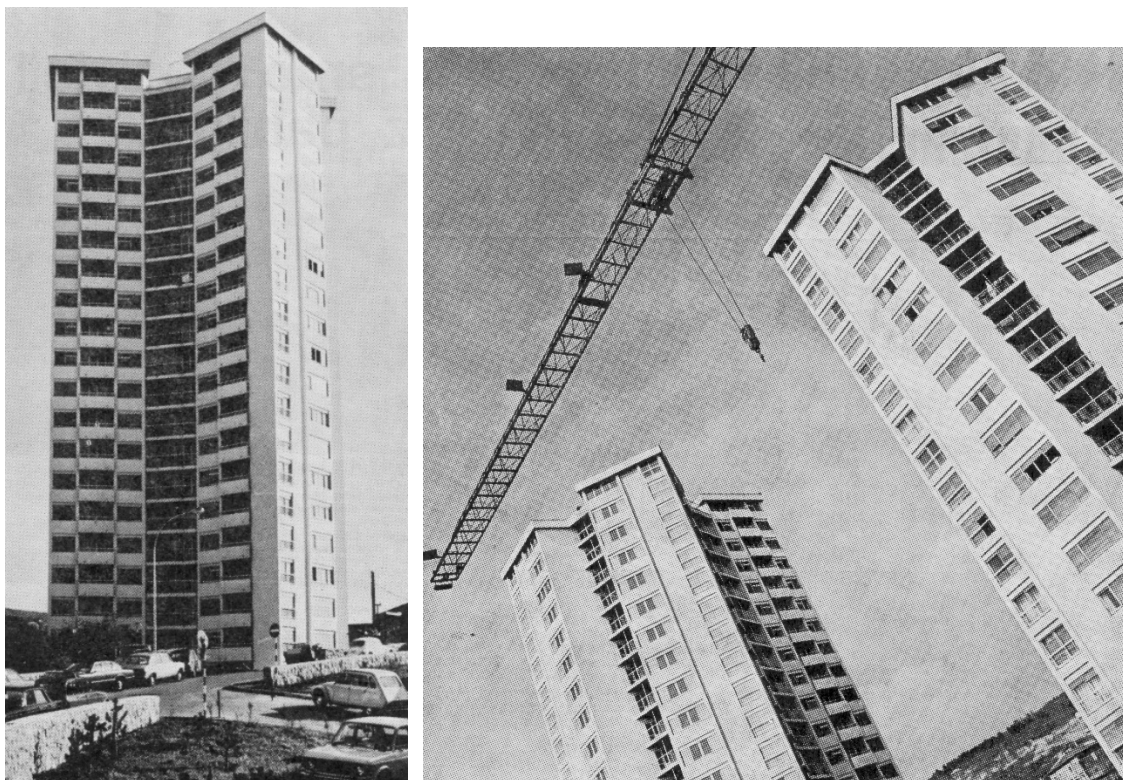

d

e

Sl. 6.31. Ada Felice-Rošić i Čedomir Mašić, Stambeni toranj B-10 na Belvederu, Rijeka, 1969.-1971. (a), Stambeni tornjevi K-1 do K-4, Kozala, Rijeka, 1969.-1973., povijesni izgled (c, e), tlocrti karakterističnih etaža – neparne (b) i parne (d)

a, b

Sl. 6.32. Ada Felice-Rošić i Čedomir Mašić, Stambeni tornjevi K-1 do K-3, Kozala, Rijeka, 1972.-1978., povijesni izgled (a), tornjevi u gradnji (b)

a, b

Sl. 6.33. GP Primorje, Stambeni tornjevi K-11 i K-12, Kozala, Rijeka, 1982.-1984. (a, b)

Sl. 6.34. Pogled na stambene tornjeve Kozale prije izgradnje nadvožnjaka gradske obilaznice preko kanjona Rječine, snimljeno oko 1978.

a, b

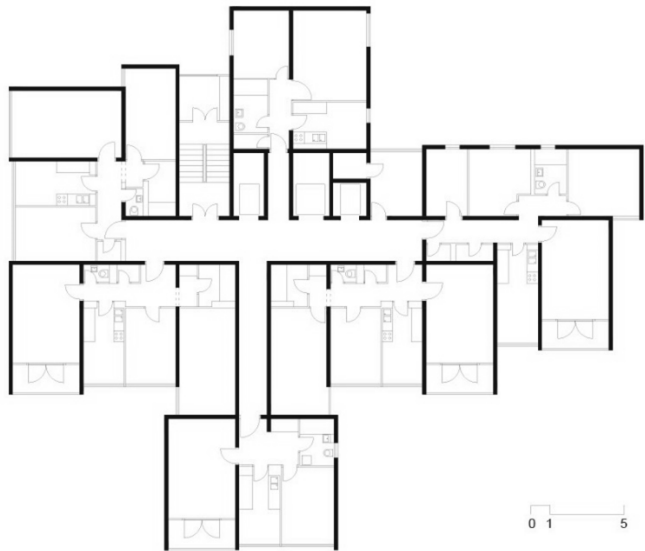
Sl. 6.35. Postavljanje kipa „Žalosne Gospe“ ispred tornja na Kozali 1977. godine (a), Uspion Kalvarije: pogled na treću kapelu Križnog puta sa tornjevima u pozadini, 1972. (b)

a

b

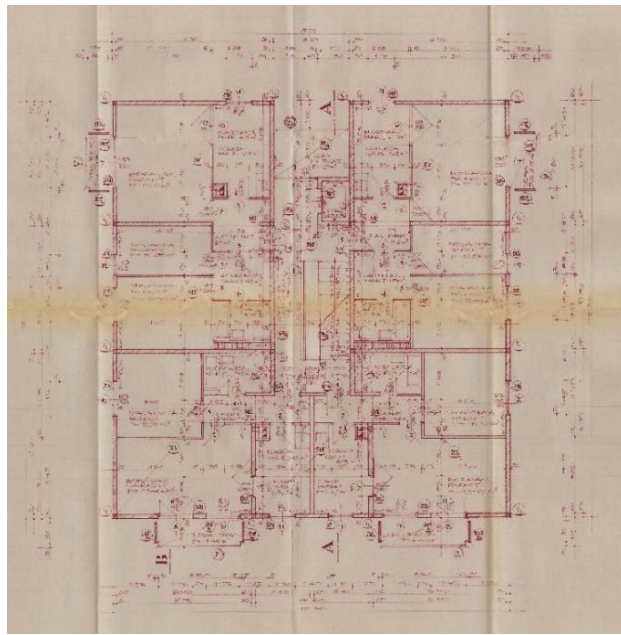

c

Sl. 6.36. Ante Scarpa (GP Primorje), Stambeni tornjevi Š-4 do Š-7, Rastočine, Rijeka, 1973.-1980., tornjevi u izgradnji (a), suvremeni izgled (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

a

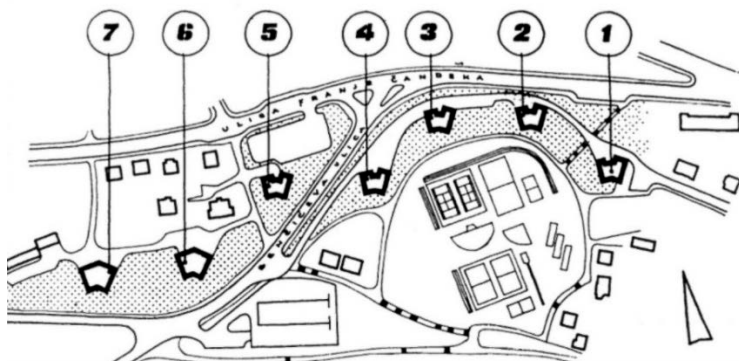

b

Sl. 6.37. Klement Miculinić i Željko Mahulja (GP Jadran), Stambena zgrada, Vukovarska 70, Podmurvice, Rijeka, 1970./1971., povijesni izgled (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a

b

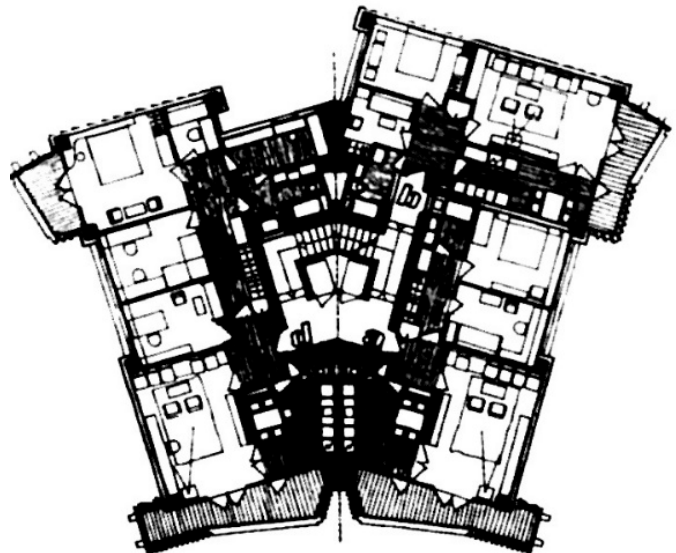
c

d

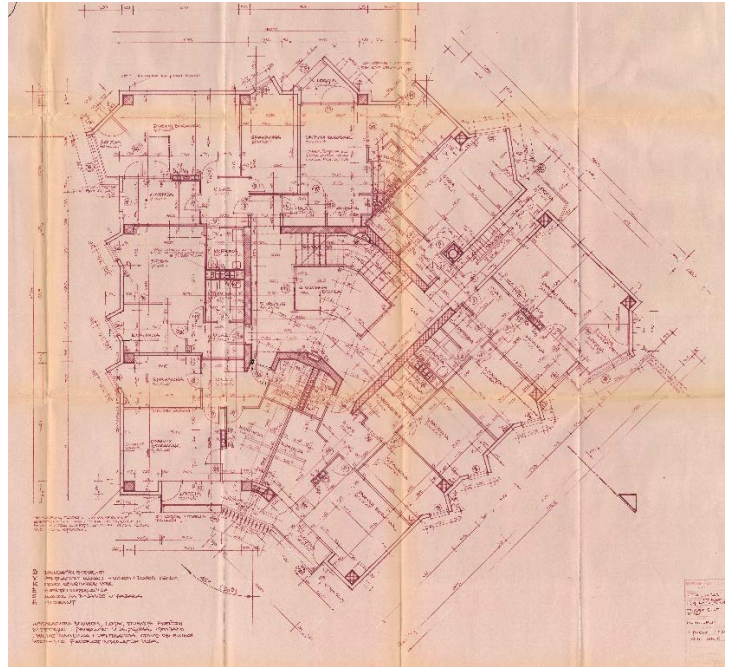
e

f

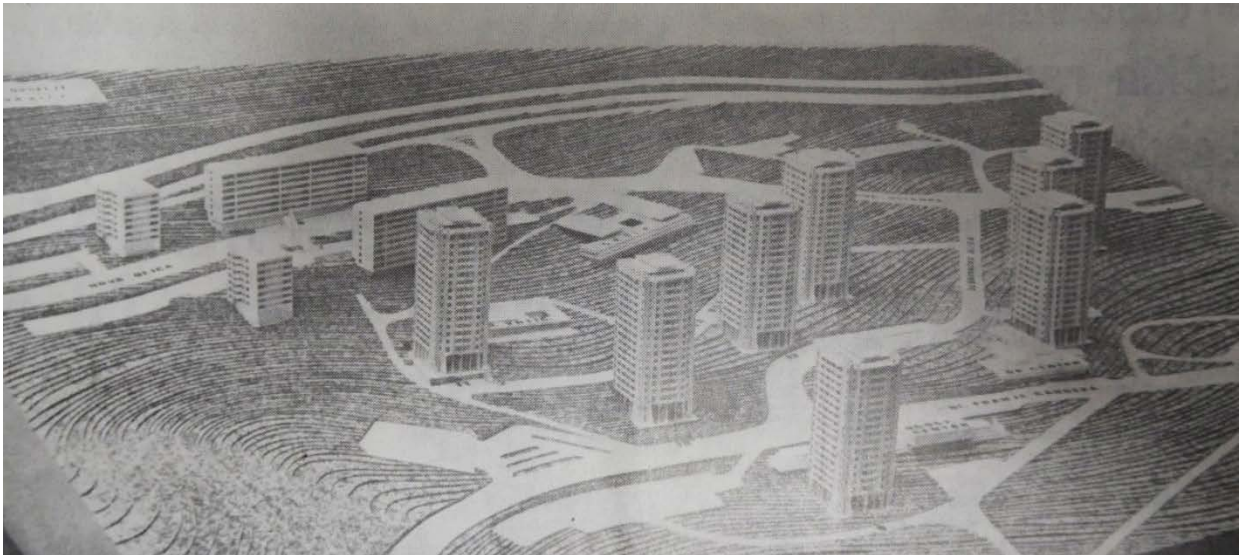

g

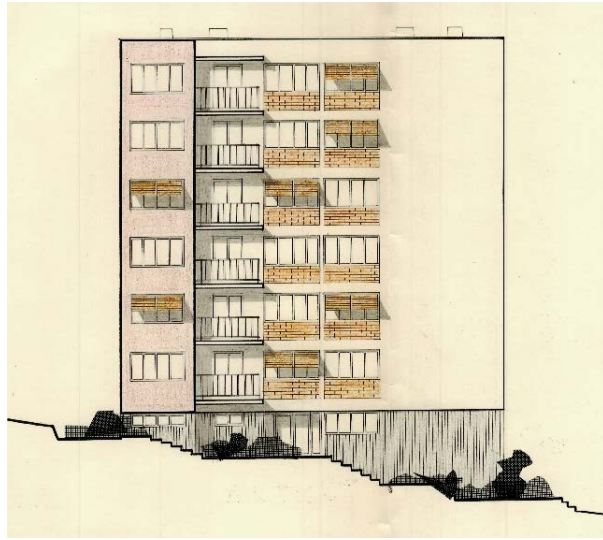

h

Sl. 6.38. Igor Emili (GPZ), Stambeni tornjevi, Podmurvice, Rijeka, 1966.-1975., pogled na tornjeve oko nogometnog stadiona (a), položajni nacrt tornjeva (b), tornjevi br. 1-5 (c, d, e), karakteristični kat tornjeva br. 1-5 (f), bočna strana tornjeva br. 6-7 (g), tlocrt karakterističnog kata tornjeva br. 6-7 (h)

Sl. 6.39. Maketa urbanističkog plana novog središta naselja Podmurvice, Rijeka, oko 1972.

a, b

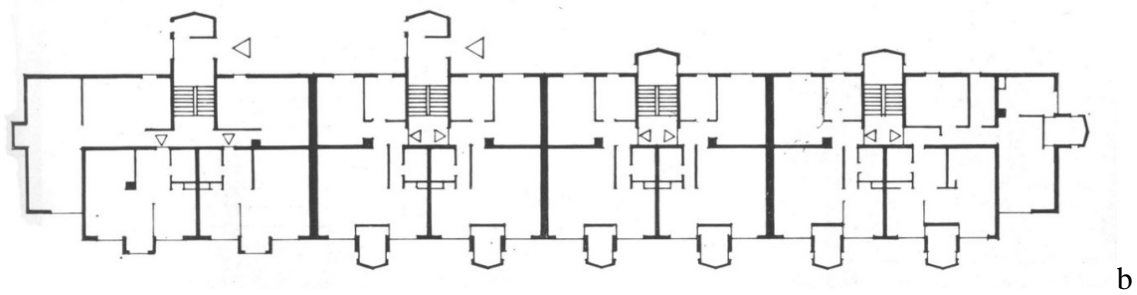

c

Sl. 6.40. Jasna Jakupek i Radovan Horvatin (GP Novotehna), Stambeni tornjevi (a, b) i lamele (c) u ulici Antuna Barca, Podmurvice, Rijeka, 1970.-1972.

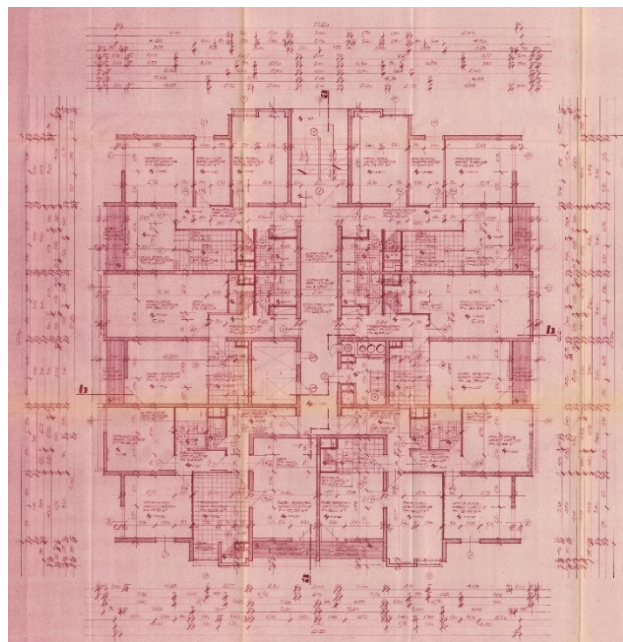
a

Sl. 6.41. Ninoslav Kučan (Rijeka-projekt), Stambena lamela u ulici Antuna Barca, Podmurvice, Rijeka, 1970.-1973., pogled na južno pročelje (a), tlocrt (b)

a

b, c

Sl. 6.42. Dušan Sironić (GP Vladimir Gortan), Stambeni tornjevi, Podmurvice, Rijeka, 1971.-1974., pogled na tornjeve i začelja lamela u ulici Antuna Barca (a), suvremeno stanje (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

a, b

Sl. 6.43. Tamara Kudiš (GPZ), Stambeni toranj, Podmurvice, Rijeka, 1977.-1979. (a), Ignac Žbontar (GP Pionir), Stambene lamele u ulici Andree Benussija, Rijeka, 1974.-1977. (b)

a

b

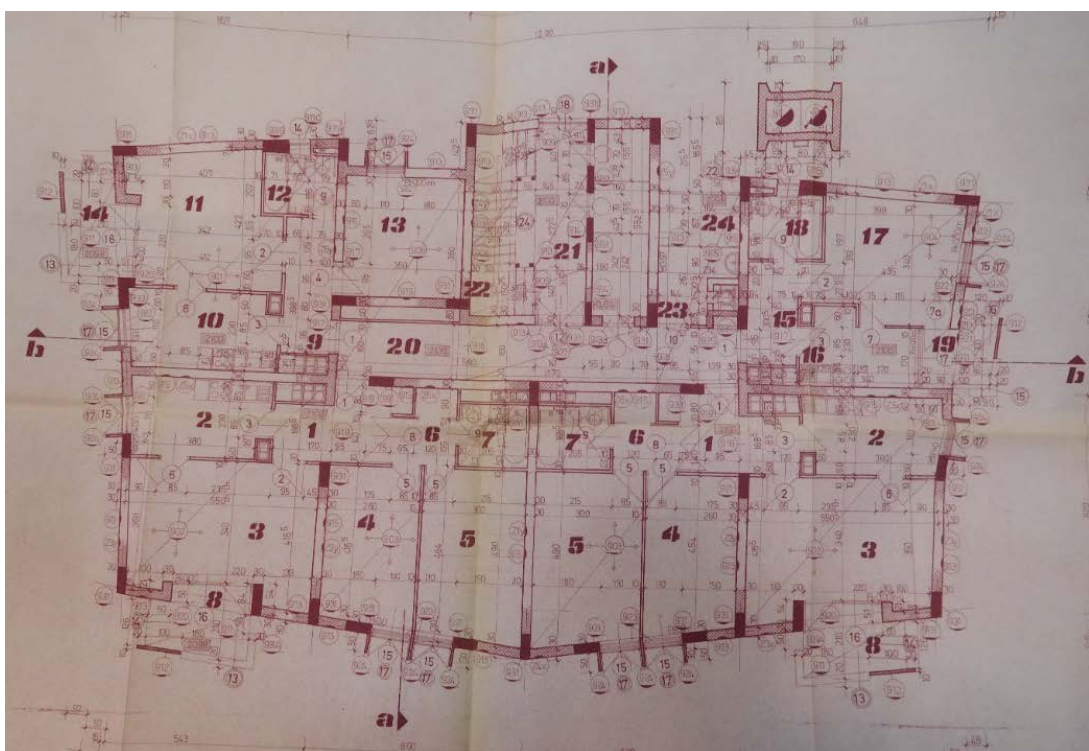
Sl. 6.44. Slavica (Vjekoslava) Žuvela i Radovan Horvatin (GP Novotehna), „Harmonika“, ulica Antuna Barca, Podmurvice, Rijeka, 1974.-1977., povijesni izgled (a), situacija (b)

a

b

c

d

Sl. 6.45. Željko Mahulja (Stambeno poduzeće), Stambeni toranj Po 48a, ulica Franje Čandeka, Podmurvice, 1973.-1976., južna fasada (a), projekt južne fasade (b) i istočne fasade (c), tlocrt karakterističnog kata (d)

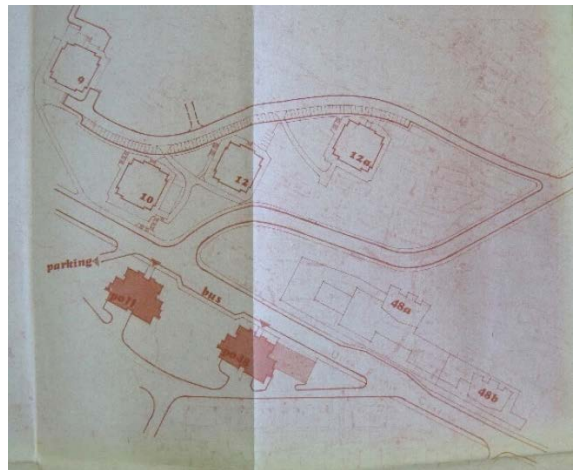

a, b

Sl. 6.46. Zvonko Žigman (Stambeno poduzeće), Stambeni toranj Po 48b, ulica Franje Čandeka, Podmurvice, Rijeka, 1973.-1976., povijesni izgled (a), južna fasada prije obnove (b)

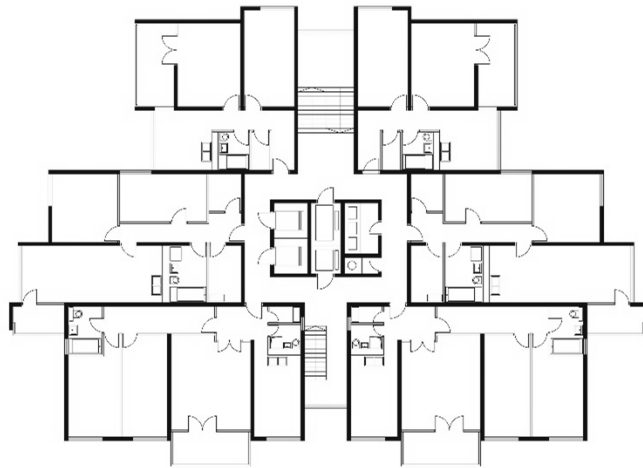
a

b

c

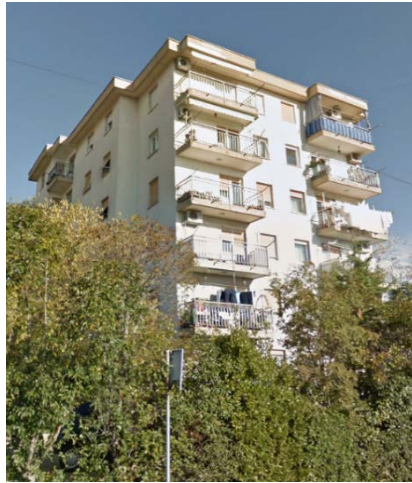

d, e

Sl. 6.47. Dušan Sironić (GP Vladimir Gortan), Stambeni tornjevi PO 48 i PO 11, ulica Franje Čandeka, Podmurvice, Rijeka, 1975.-1978., maketa i situacija (a, b), tornjevi u izgradnji (c), bočno pročelje (d), tlocrt karakterističnog kata (e)

Sl. 6.48. Pogled na stambene tornjeve u središtu Podmurvica, snimljeno oko 1978. godine

a, b

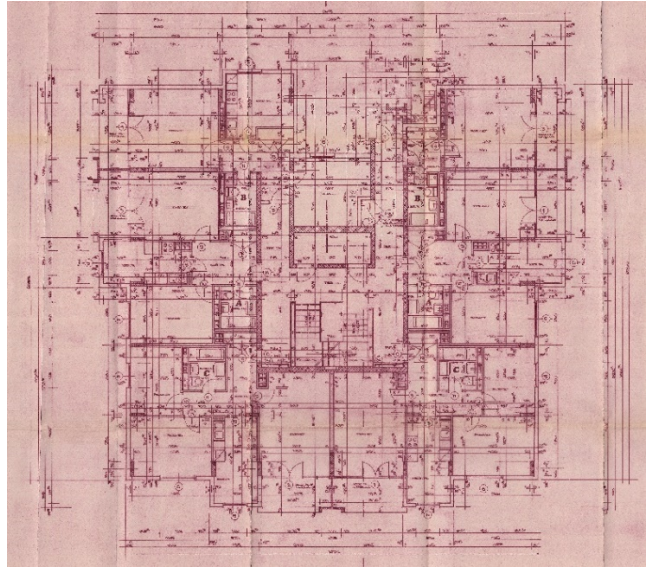
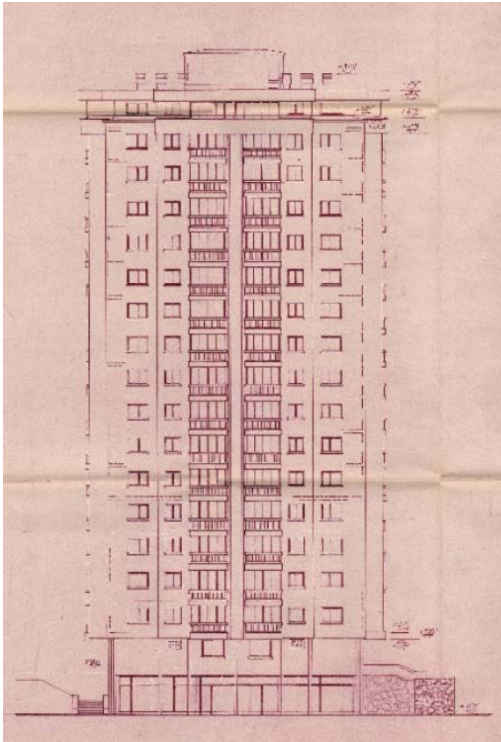
Sl. 6.49. Željko Molnar (GP Jadran), Stambeni tornjevi-kockice Malonji 16 (a) i Malonji 11 (b), 1973.-1976.

Sl. 6.50. Urbanistički institut Rijeka, Detaljni plan Zapadnog Zameta, Rijeka, 1970.-1972., izvadak: Malonji, položaj predviđenih tornjeva P+12 katnosti i trapezoidnog tlocrtnog oblika

a, b

c, d

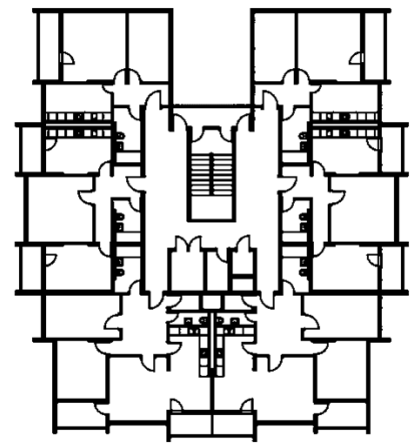
Sl. 6.51. Tamara Kudiš (GPZ), Stambeni toranj tip A, Zapadni Zamet, Rijeka, 1972., suvremeno stanje (a, b), projekt južne fasade (c), tlocrt karakterističnog kata (d)

a

b

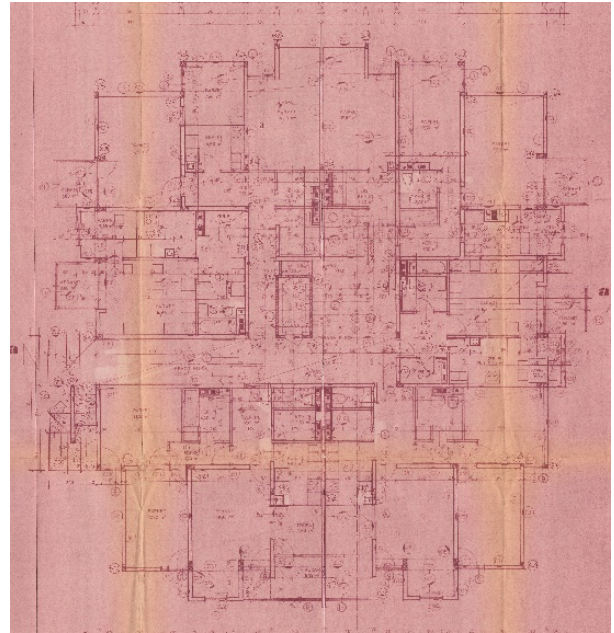

c

Sl. 6.52. Boris Orlić (Urbis 72), Stambeni tornjevi C-1, C-3 i C-4, Zapadni Zamet, Rijeka, 1978., glavno pročelje (a), začelje (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

a

b

Sl. 6.53. Nikola Lučić (Arhitekting), Stambeni toranj, Zapadni Zamet, Rijeka, 1977., zapadno pročelje (a), tlocrt karakterističnog kata (b)

a

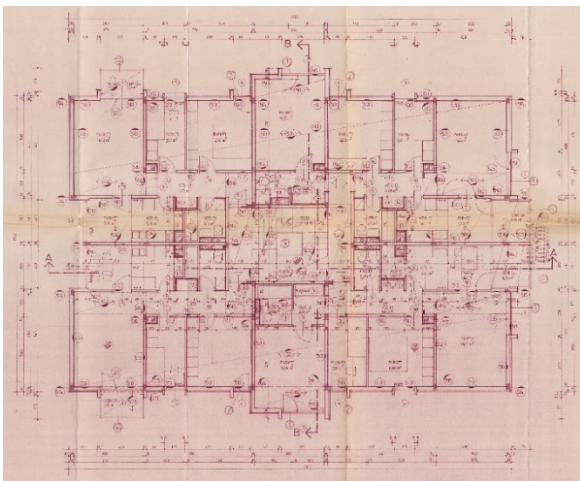

b

Sl. 6.54. Klement Miculinić (Stambeno poduzeće), Stambeni tornjevi-kockice D-1 do D-3, Zapadni Zamet, Rijeka, 1971., glavno pročelje (a), istočno pročelje (b)

a, b

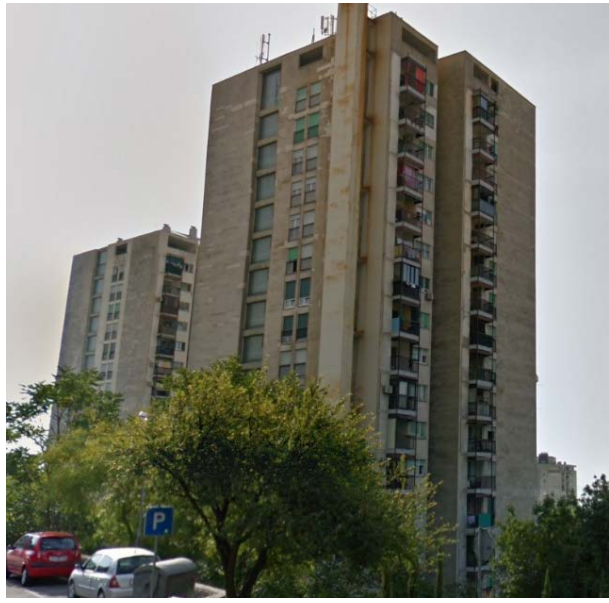

c

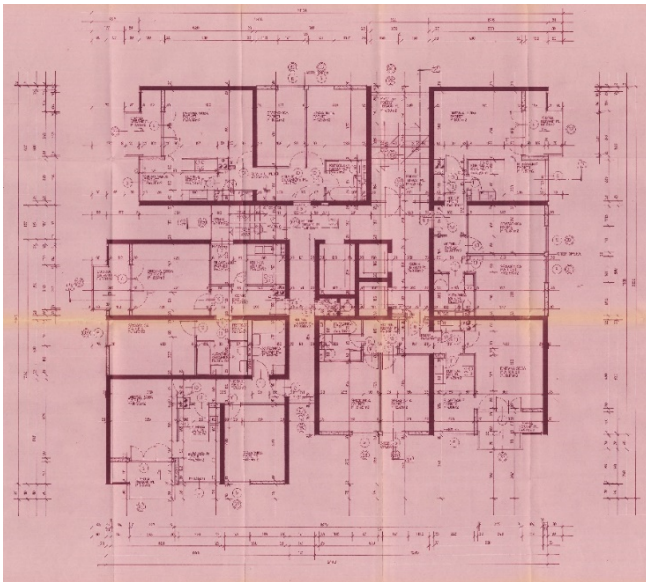
Sl. 6.55. Klement Miculinić i Aleksandar Loci (Stambeno poduzeće), Stambeni tornjevi D-5 do D-10, D-12 i D-13, Zapadni Zamet, Rijeka, 1971., glavno pročelje (a), bočno pročelje (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

Sl. 6.56. Klement Miculinić (Stambeno poduzeće), Stambeni nizovi, Malonji, Rijeka, 1975.

a, b

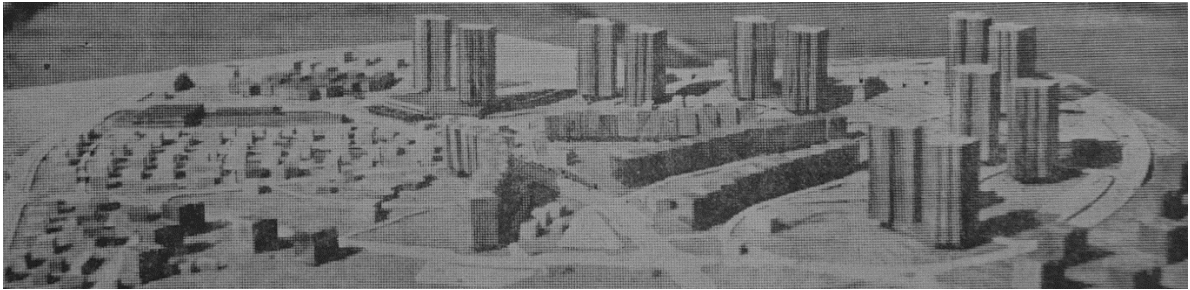

c

Sl. 6.57. Zvonko Žigman (Stambeno poduzeće), Stambeni tornjevi, Malonji, Rijeka, 1976., glavno pročelje (a), začelje (b), tlocrt karakterističnog kata (c)

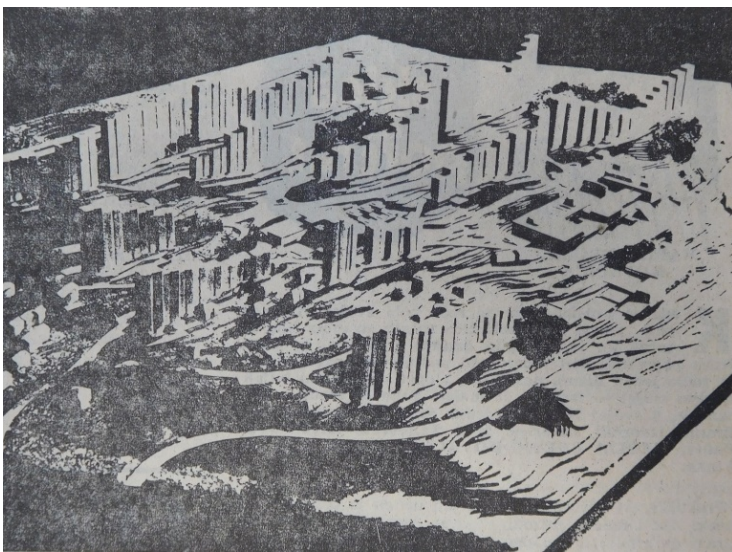

a

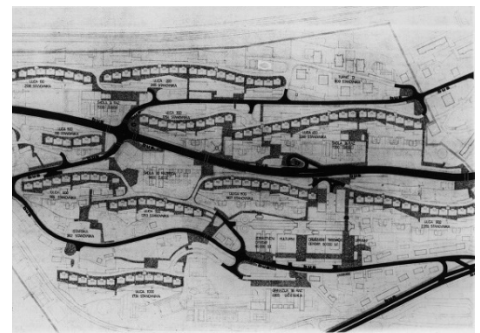

b

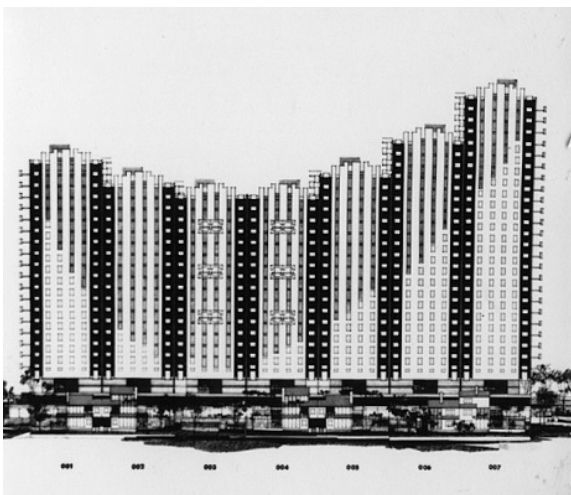
Sl. 6.58. Makete urbanističkih planova nerealiziranih visokih stambenih naselja, 1969./1970. Draško Bižaca, Kapitanovo-Brašćine (a), Andrija Randić, Trsat (b)

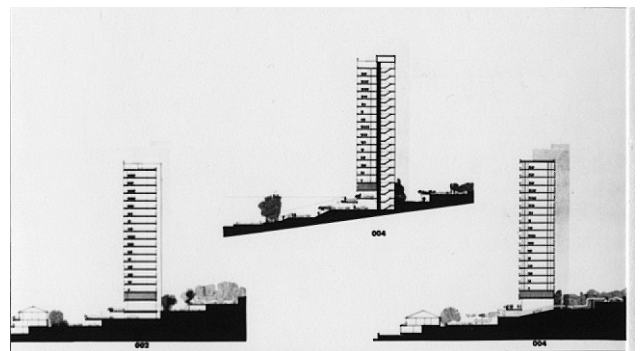
a

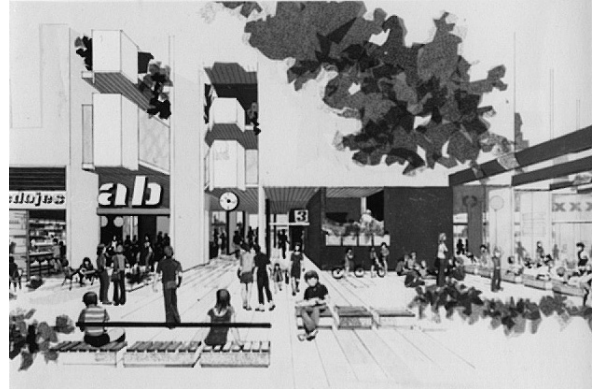
b

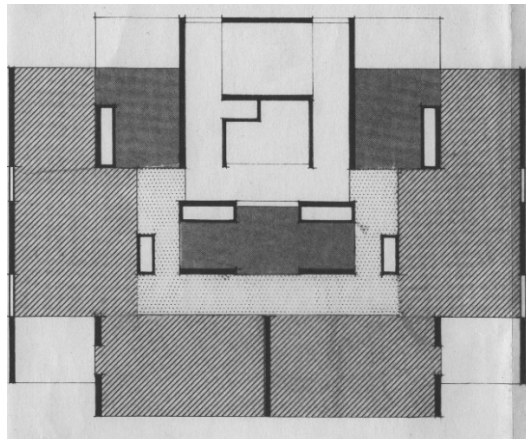
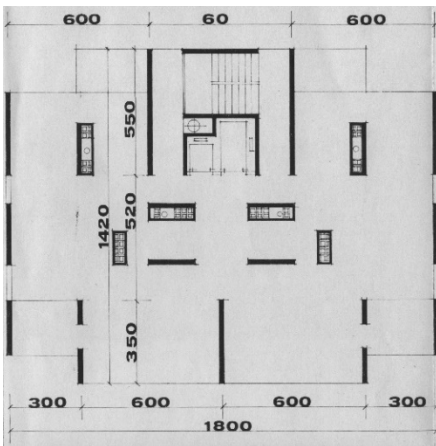
c

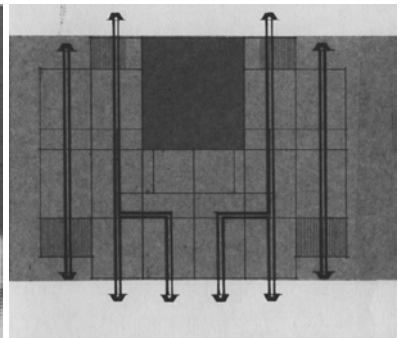
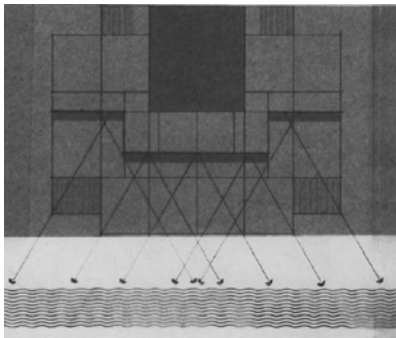
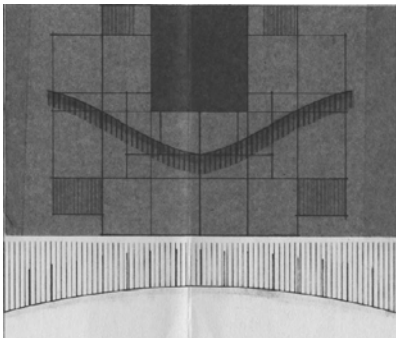
d

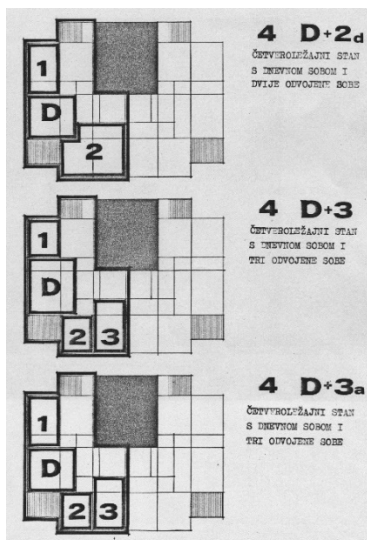
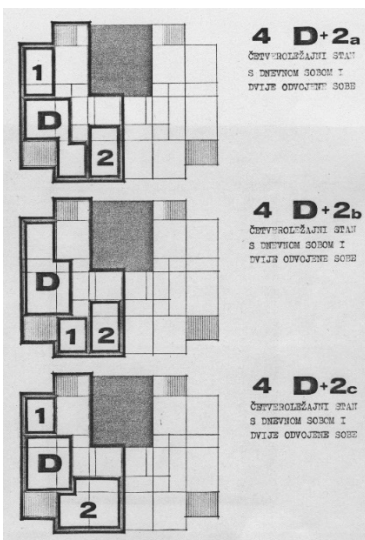
e, f

g, h

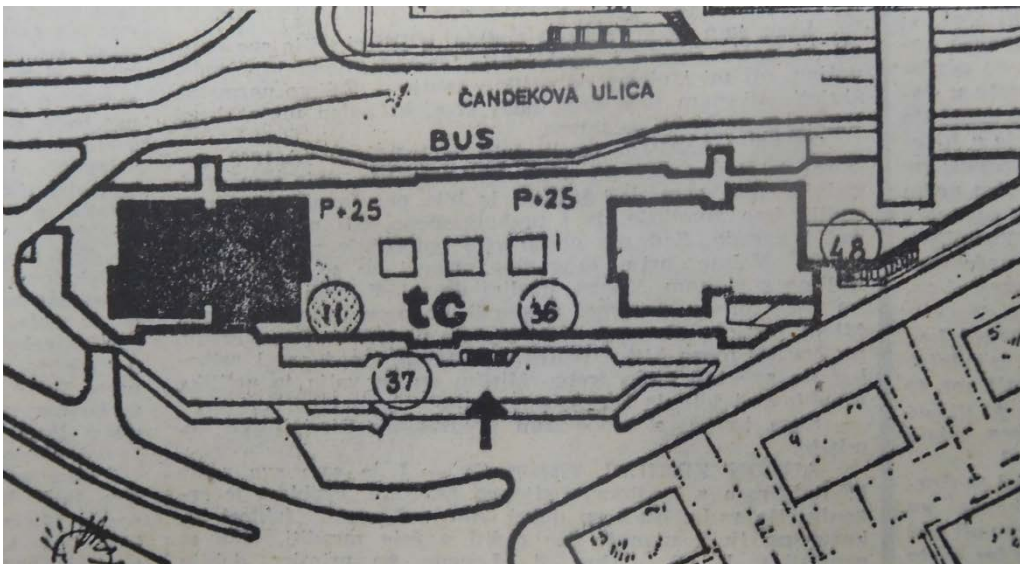
i

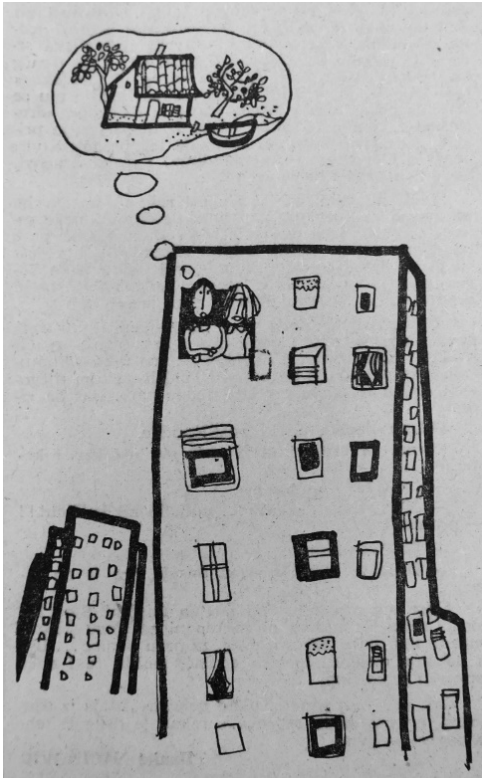
j, k

Sl. 6.59. Ninoslav i Vjera Kučan (Rijeka-projekt), Projekt stambenog naselja Krnjevo, Rijeka, „visoka“ varijanta, 1971.-1979., maketa (a), situacija stambenih nizova i ulica (b), glavno pročelje i presjek stambenog niza (c, d), predodžba stambenih ulica i prolaza u prizemlju stambenih nizova (e, f), shema konstrukcije i instalacije karakterističnog kata (g), zoniranje stambenog prostora (h), temeljni principi stanovanja: osunčanje, pogled, dvostrano provjetravanje (i), varijacije 4-ležajnih stanova (j, k), makete stanova (l)

Sl. 6.60. Detaljni urbanistički plan naselja Podmurvice, Rijeka, 1975., izvadak: položaj trgovačkog centra između stambenih tornjeva PO 48 i PO 11 u ulici Franje Čandeka 23

Sl. 6.61. Vojo Radoičić, *Riječki san*, karikatura objavljena u *Novom listu* 27. svibnja 1975.

Buzaca, 7. i sobjilja, 8. siječnja 1978

NE- STAMBENIM NEBODERIMA

Prvi put u našoj državi...
Skuplja gradnja nebodera
Normalna cna krovnja visokih zgrada
Uzroci skuplje gradnje

Osobnim sredstvima - Brže do stana

Uzroci skuplje gradnje...
 Normalna cna krovnja visokih zgrada...
 Osobnim sredstvima - Brže do stana...

MUKE STANARA NAJVEĆEG RIJEČKOG STAMBENOG OBJEKTA

PJEŠKE UZ LIFTOVE!

RIJEKA, 16. siječnja — Stanari najvećeg riječkog stambenog objekta — trideset i jednoetažnog nebodera »PO-11« u Cankovoj ulici tek što su se uselili suočeni su s problemom broj jedan — Inozemni nedostatak studija o optimalnoj kaznosti

Tko je dozvolio da se ljudi usele praktički u objekt koji je nedovršen — tko je dao dozvolu za useljenje ako nisu osigurani svi preduvjeti za normalno održavanje jedne od najosnovnijih potreba u neboderu — I predstavnici servisa i monterske grupe »David Pajić« trebalo bi da više pažnje poklo- ne liftovima jer oni na ovom području predstavljaju interese ove radne organizacije.

I. MIKULIČIĆ

Kako da liftovi prorade — bilo je osnovno pitanje na koje su tražili odgovor. Na žalost, ono što se trenutno stanarima ove zgrade nudi kao jedino rješenje je uskraćivanje plaćanja omog di- jela stanarine koji se odnosi na tu uslugu. To, doduše, teško može biti izlaz, najma- nje način da se rješavaju brige stanara.

Ovi liftovi marke su »David Pajić« pa smo u njihovom servisu potražili obja- snjenje. Oni još nisu predani na održavanje servisu pa se na listi onih koji traže uslu- gu najčešće nalaze na dnu. Navodno, ni ekipa koja ih je montirala još uvijek nije do kraja obavila posao pa su liftovi još uvijek u njihovoj nadležnosti. Da li je to tako teško je reći, ali je činjenica da — dok se rasprava o nadležnosti — stanari pješake.

Teško je i pogledati ovaj trideset i jednoetažni objekt, a kamoli svakodnevno se penjati njegovim stepenicama (Stimio D. SPAJIC)

a, b

Sl. 6.62. Novinski članci objavljeni u *Novom listu* za vrijeme kampanje *Da ili ne za stambene nebodere*, siječanj-ožujak 1978. godine

POPIS IZVORA ILUSTRACIJA

Sl. 2.1.

- a) <https://nl.wikipedia.org/wiki/Nirwana-flat>
- b) ROGER SHERWOOD, *Modern Housing Prototypes*, Harvard University Press, 1981., 104.
- c) foto: Lidija Butković Mićin
- d) DUŠKO KEČEMET, Arhitektura Lovre Perkovića, u: *Život umjetnosti*, 8(1979.), 28, 40-47, 43.

Sl. 2.2.

- a) https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Queensbridge_Houses,_Queens,_New_York.jpg
- b) https://en.wikipedia.org/wiki/Stuyvesant_Town%E2%80%93Peter_Cooper_Village
- c) <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wohnbebauung-Eichhorster-Weg-Maerkisches-Viertel-Berlin-Reinickendorf-07-2017.jpg>

Sl. 2.3.

- a) https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Danviksklippan_May_2012.jpg
- b) http://dinkokovacic.net/index.php?option=com_content&task=view&id=10&Itemid=7&lang=hr
- c) *, Stambeni tornjevi u Splitu, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 211, 10.

Sl. 2.4.

- a) <https://www.metalocus.es/en/news/restoring-mies-van-der-rohe-860-880-lake-shore-drive>
- b) <https://www.archdaily.com/59487/ad-classics-860-880-lake-shore-drive-mies-van-der-rohe/5037dd7f28ba0d599b000069-ad-classics-860-880-lake-shore-drive-mies-van-der-rohe-typical-floor-plan>
- c) <https://www.google.com/maps/@43.5184869,16.4405774,3a,75y,235.82h,90.99t/data=!3m6!1e1!3m4!1s1l1sdv-ogPZ82vI8YwSadWg!2e0!7i13312!8i6656>
- d) *Split: Arhitektura 20. stoljeća – vodič*, (ur.) Darovan Tušek, Građevinsko-arhitektonski fakultet, Split, 2011., 86.

Sl. 2.5.

- a i b) SLAVKO JELINEK, Stambeno poslovni objekti u Veslačkoj ulici u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 20(1973.), 239, 18.
- c) ROGER SHERWOOD, *Modern Housing Prototypes*, Harvard University Press, 1981., 6.

Sl. 2.6.

- a i b) <https://hansaviertel.berlin/en/bauwerke/bartningallee-9-gustav-hassenpflug/>
- c) Fotoarhiv Branko Balić, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
- d) <http://stanovanje.plus/nacrti.php?code=11065sh&nc=tl-kk1>

Sl. 2.7.

- a) https://hr.wikipedia.org/wiki/Iblerov_neboder
- b) <http://stanovanje.plus/nacrti.php?code=11038mb&nc=tl-kk1>
- c i d) *, Stambeni soliter u predjelu Spinut Split, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 208, 7.

Sl. 2.8.

- a i b) *, Stambeni tornjevi u Čazmanskoj ulici u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 15(1968.), 181, 4-5.
- c i d) BORIS DUPLANČIĆ, Stambeni toranj Ružmarinka Zagreb, u: *Čovjek i prostor*, 21(1974.), 250, 6-7.

Sl. 2.9.

- a) [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Keeling_House#/media/File:Keeling_House_\(2959339248\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Keeling_House#/media/File:Keeling_House_(2959339248).jpg)
- b) <http://hiddenarchitecture.net/keeling-house/c>

c) <https://www.google.com/maps/@45.8116911,15.9430154,3a,90y,136.98h,95.59t/data=!3m6!1e1!3m4!1snasCXo3370yco60Tzw0DGQ!2e0!7i13312!8i6656?hl=hr>

d) Arhitektonski fakultet, Zagreb, nastavni materijali, ustupila doc. dr.sc. Melita Čavlović

Sl. 2.10.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Nakagin_Capsule_Tower

b) <https://images.lib.ncsu.edu/luna/servlet/detail/NCSULIB~1~1~31691~278836:Nakagin-Capsule-Tower?qvq=w4s:/who%2FKurokawa%2C%2520Kisho%2Fwhat%2FArchitecture&mi=195&trs=204>

c) [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Torres_Blancas_\(Madrid\)_04.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Torres_Blancas_(Madrid)_04.jpg)

d) <https://es.wikiarquitectura.com/edificio/torres-blancas/>

Sl. 2.11.

a) [https://en.wikipedia.org/wiki/Equitable_Life_Building_\(Manhattan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Equitable_Life_Building_(Manhattan))

b) https://en.wikipedia.org/wiki/Home_Insurance_Building

Sl. 2.12.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Reliance_Building

b) [https://en.wikipedia.org/wiki/Prudential_\(Guaranty\)_Building](https://en.wikipedia.org/wiki/Prudential_(Guaranty)_Building)

Sl. 2.13.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Equitable_Building_\(Manhattan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Equitable_Building_(Manhattan))

Sl. 2.14.

a) https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Casa_Sant%27Elia.jpg

b) https://de.wikipedia.org/wiki/Plan_Voisin

Sl. 2.15.

a) [https://de.wikipedia.org/wiki/Hansahochhaus#/media/Datei:Hansahochhaus_K%C3%B6ln_-_Gesamtansicht_\(0308-10\).jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Hansahochhaus#/media/Datei:Hansahochhaus_K%C3%B6ln_-_Gesamtansicht_(0308-10).jpg)

b) https://es.wikipedia.org/wiki/Edificio_Telef%C3%B3nica

c) <https://nl.wikipedia.org/wiki/Boerentoren>

Sl. 2.16.

a) https://es.wikipedia.org/wiki/Rascacielos_de_Friedrichstra%C3%9F

b) <https://en.wikiarquitectura.com/building/chicago-tribune/>

Sl. 2.17.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Downtown_Athletic_Club

b) https://en.wikipedia.org/wiki/Ritz_Tower

Sl. 2.18.

a) https://www.wikidata.org/wiki/Q1319147#/media/File:San_remo_apartmenthaus.jpg

b) https://en.wikipedia.org/wiki/Tudor_City#/media/File:Tudor_City_and_the_Chrysler_Building_from_the_East_River.jpg

Sl. 2.19.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Bergpolderflat>

Sl. 2.20.

https://en.wikipedia.org/wiki/Narkomfin_building#/media/File:Narkomfin_Building_Moscow_2007_01.jpg

Sl. 2.21.

a) [https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_Frederik_Staal#/media/Datei:12verdiepingenhuis_2019_\(1\)_cropped.jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_Frederik_Staal#/media/Datei:12verdiepingenhuis_2019_(1)_cropped.jpg)

b) ROGER SHERWOOD, *Modern Housing Prototypes*, Harvard University Press, 1981., 139.

Sl. 2.22.

[https://fr.wikipedia.org/wiki/Gratte-ciel_\(Villeurbanne\)#/media/Fichier:Gratte-Ciel_ensemble_sud.jpg](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gratte-ciel_(Villeurbanne)#/media/Fichier:Gratte-Ciel_ensemble_sud.jpg)

Sl. 2.23.

https://fr.wikipedia.org/wiki/Cit%C3%A9_de_la_Muette#/media/Fichier:Drancy.Premiers_gratte-ciels_de_la_r%C3%A9gion_parisienne.jpg

Sl. 2.24.

a) https://sh.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Seagram_Building-NewYork-1.jpg

b) https://fr.wikipedia.org/wiki/Lever_House

Sl. 2.25.

https://en.wikipedia.org/wiki/Society_Hill_Towers

Sl. 2.26.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Marina_City

b) https://en.wikipedia.org/wiki/Waterside_Plaza

Sl. 2.27.

https://en.wikipedia.org/wiki/John_Hancock_Center

Sl. 2.28.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Pirelli_Tower

b) [https://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Sisters_\(Moscow\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Sisters_(Moscow))

Sl. 2.29.

https://sv.wikipedia.org/wiki/Reimersholme#/media/Fil:Reimersholme_1946.jpg

Sl. 2.30.

a) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c4/V%C3%A4llingby__KMB__16000300023378.jpg

b) https://commons.wikimedia.org/wiki/File:V%C3%A4llingby_1950-tal.jpg

Sl. 2.31.

a) [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Lawn_\(Harlow\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Lawn_(Harlow))

b) ZDENKO STRIŽIĆ, *O stanovanju – arhitektonsko projektiranje*, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 1997., 175.

Sl. 2.32.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Alton_Estate#/media/File:Alton_Estate_Roehampton_London.jpg

b) https://en.wikipedia.org/wiki/Alton_Estate#/media/File:Eashing_Point_Roehampton.jpg

Sl. 2.33.

<https://datashare.ed.ac.uk/bitstream/handle/10283/4097/Luchtbal%20%2812%29.JPG?sequence=39&isAllowed=y>

Sl. 2.34.

https://de.wikipedia.org/wiki/Matzleinsdorfer_Hochhaus#/media/Datei:MHochhaus_Bar.jpg

Sl. 2.35.

https://en.wikipedia.org/wiki/Unit%C3%A9_d%27habitation#/media/File:Unit%C3%A9_d'habitation_Marseille,_France.jpg

Sl. 2.36.

a) <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bienenhaus-Hansaviertel.jpg>

b) <https://hansaviertel.berlin/en/bauwerke/klopstockstrasse-2-k-mueller-rehm-g-siegmann-giraffe/>

Sl. 2.37.

a) https://commons.wikimedia.org/wiki/File:VanDenBroek-Bakema_Hansaviertel.jpg

b) Privatni arhiv Ivane Nikšić Olujić, Zagreb

Sl. 2.38.

https://en.wikipedia.org/wiki/Barbican_Estate

Sl. 2.39.

https://en.wikipedia.org/wiki/World%27s_End,_Kensington_and_Chelsea

Sl. 2.40.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Balfron_Tower

b) [https://en.wikipedia.org/wiki/Trellick_Tower#/media/File:Trellick_Tower_front_view_\(colour_brightness_adjust\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Trellick_Tower#/media/File:Trellick_Tower_front_view_(colour_brightness_adjust).jpg)

Sl. 2.41.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Martello_Court#/media/File:High_rise_housing_at_Pennywell__geograph.org.uk_-_1047224.jpg

b) [https://en.wikipedia.org/wiki/Red_Road_Flats#/media/File:Red_Road_Flats,_Balornock_\(from_Petershill_Road\)_-_geograph.org.uk_-_1224863.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Red_Road_Flats#/media/File:Red_Road_Flats,_Balornock_(from_Petershill_Road)_-_geograph.org.uk_-_1224863.jpg)

c i d) https://en.wikipedia.org/wiki/Bluevale_and_Whitevale_Towers

Sl. 2.42.

<http://wikimapia.org/1225171/Tours-Aillaud#/photo/8210794>

Sl. 2.43.

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Les_trois_tours_de_Grenoble

Sl. 2.44.

a) https://en.wikipedia.org/wiki/Plattenbau#/media/File:Bundesarchiv_Bild_183-1987-0128-310,_Berlin,_Marzahn,_Neubaugebiet,_Wohnblocks.jpg

b) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/03/Berlin_hohensch%C3%B6nhausen_aerial_view.jpg

Sl. 2.45.

a) <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/f8/AaltoVahr-02.jpg/800px-AaltoVahr-02.jpg>

b) ROGER SHERWOOD, *Modern Housing Prototypes*, Harvard University Press, 1981., 4.

Sl. 2.46.

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gropiushaus-Berlin-Neukoelln-Britz-Buckow-Rudow-Gropiusstadt-Lipschitzallee-09-2011.jpg>

Sl. 2.47.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Prospekt_kalinina_1969.jpg

Sl. 2.48.

[https://www.wikidata.org/wiki/Q7352508#/media/File:Robin_Hood_Gardens,_London_\(2015\).jpg](https://www.wikidata.org/wiki/Q7352508#/media/File:Robin_Hood_Gardens,_London_(2015).jpg)

Sl. 2.49.

a i b) <http://wikimapia.org/7115384/Wohnpark-Alt-Erlaa>

Sl. 2.50.

a i b) <https://en.wikipedia.org/wiki/Bijlmermeer>

Sl. 2.51.

https://en.wikipedia.org/wiki/De_Rotterdam#/media/File:De_Rotterdam,_September_2019_-_01.jpg

Sl. 2.52.

<http://wikimapia.org/179478/Trump-World-Tower#/photo/2011139>

Sl. 3.1.

Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci, fototeka, jed. Rijeka 2167, foto: Mikatović, 1973.

Sl. 3.2.

JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Rijeka, 2010., 16-17.

Sl. 3.3.

a) *Arhitektura secesije u Rijeci*, Moderna galerija, Rijeka, 1997., 62.

b) *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.*, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2002., 183.

Sl. 3.4.

a) *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.*, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2002., 156.

b) *Arhitektura secesije u Rijeci*, Moderna galerija, Rijeka, 1997., 173.

Sl. 3.5.

a) <https://rijekaheritage.org/hr/kj/kucawhitehead#>

b) https://hr.wikipedia.org/wiki/Pala%C4%8Da_Ploech_u_Rijeci

Sl. 3.6.

JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Rijeka, 2010., 88.

Sl. 3.7.

DAINA GLAVOČIĆ, JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, *Secesijska arhitektura – vodič kroz Rijeku*, Rijeka, 2011., bez pag., foto: Željko Stojanović

Sl. 3.8.

Arhitektura secesije u Rijeci, Moderna galerija, Rijeka, 1997., 97.

Sl. 3.9.

DAINA GLAVOČIĆ, JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, JASNA ROTIM MALVIĆ, *Secesijska arhitektura – vodič kroz Rijeku*, Rijeka, 2011., bez pag., foto: Željko Stojanović

Sl. 3.10.

JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Rijeka, 2010., 102.

Sl. 3.11.

a) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Rijeka, 2010., 53.

b) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Rijeka, 2010., 51.

Sl. 3.12.

a) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 147.

b) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 147.

Sl. 3.13.

a) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 163.

b) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 165.

c) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 162., foto: Marko Gracin

Sl. 3.14.

a) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 82., foto: Marko Gracin

b) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 81.

Sl. 3.15.

a) HR-HDA-1422, foto: Hrvoje Sarić, 1952.

b) HR-DARI-57, kut. 180

c) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 68.

Sl. 3.16.

a) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 96.

b) HR-HDA-1422

c i d) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 95.

Sl. 3.17.

a i b) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 106.

Sl. 3.18.

Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900., Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2002., 472.

Sl. 3.19.

Privatna arhiva, Lidija Butković Mićin

Sl. 3.20.

a) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Rijeka, 2010., 231.

b) *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845.-1900.*, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2002., 481.

Sl. 3.21.

a) Privatna arhiva, Julija Lozzi Barković, Rijeka

b) *Arhitektura secesije u Rijeci*, Moderna galerija, Rijeka, 1997., 334.

Sl. 3.22.

a, b i c) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 129, 130.

Sl. 3.23.

a) JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 123.

b) <https://www.idisturato.com/blog/2013/04/21/pismo-iz-pritvora-kazimir-ostrogovic/>

Sl. 3.24.

JULIJA LOZZI BARKOVIĆ, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*, Rijeka, 2015., 175.

Sl. 3.25.

a) HR-HDA-1422, foto: Ladislav Benko

b) HR-DARI-58, mapa 24

Sl. 4.1.

HR-DARI, JU-212, kut. 87

Sl. 4.2.

HR-HDA-1422

Sl. 4.3.

a) HR-DARI, JU-16, jed. 33a/48

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.4.

a) Privatna arhiva, Lidija Butković Mićin

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.5.

a) Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci, fototeka, jed. Rijeka 299, foto: Šerak, 1954.

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.6.

a i b) Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci, fototeka, jed. Rijeka 343 i 340, foto: Šerak, 1954.

Sl. 4.7.

RASTKO SCHWALBA, *Igor Emili*, Muzej grada Rijeke, 1999., 20.

Sl. 4.8.

IGOR EMILI, Kako će izgledati novi Stari grad, u: *Novi list*, 2. 6. 1955.

Sl. 4.9.

a i b) Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci, fototeka, jed. Rijeka 479 i 478, foto: Šerak, 1954.

Sl. 4.10.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.11.

AJ, f. 552, kut. 73

Sl. 4.12.

a i b) ANTUN ULRICH I BRANKO VASILJEVIĆ, Direktivna regulaciona osnova gradova Rijeka-Sušak, u: *Arhitektura*, 3(1949.), 18-22, 47-50.

Sl. 4.13.

a) AJ, f. 552, kut. 73

b) ANTUN ULRICH I BRANKO VASILJEVIĆ, Direktivna regulaciona osnova gradova Rijeka-Sušak, u: *Arhitektura*, 3(1949.), 18-22, 47-50.

Sl. 4.14.

Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija, foto: Milan Pavić

Sl. 4.15.

a) VERA MARSIC, *Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad*, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 30-31.

b) HR-DARI, JU-212, kut. 41

Sl. 4.16.

VLADIMIR TURINA, Kombinirano plivalište Rijeka-Sušak, u: *Urbanizam i arhitektura*, 4(1950.), 7-8, 37-45.

Sl. 4.17.

HR-HDA-1422, foto: Ladislav Benko, 1955.

Sl. 4.18.

a, b, c i d) HR-HDA-1422, foto: Milan Pavić, 1949.

e i f) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.19.

a, b i c) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.20.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b i c) HR-DARI, JU-16, jed. 61/55

Sl. 4.21.

a) HR-HDA-1422, foto: Bilać, 1952.

b i c) HINKO BAUER, Stambeni kompleks u Rijeci, u: *Arhitektura*, 6(1952.), 2, 24-25.

Sl. 4.22.

AJ, f. 552, kut. 77

Sl. 4.23.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.24.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.25.

HR-DARI, RO-57

Sl. 4.26.

a, b i c) foto: Lidija Butković Mićin

d) HR-DARI, RO-57

Sl. 4.27.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.28.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.29.

a i c) foto: Lidija Butković Mićin

b) Arhitektonski fakultet u Zagrebu, Atlas hrvatske arhitekture XX. stoljeća, ostavština Nade Šilović

d) prezentacija arhitektonskih nacrtā: Branka Frlan, dipl. ing. arh., pripremljeno za katalog izložbe:

LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke*, Muzej grada Rijeke, 2013.

Sl. 4.30.

a) HR-HDA-1422, foto: Pintar, 1957.

b) Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija, foto: Milan Pavić

Sl. 4.31.

a, b i c) ANTUN ULRICH, Stambena zgrada i prenočište Jugoslavenske linijske plovidbe, u:

Arhitektura, 8(1954.), 1, 29.

Sl. 4.32.

Obiteljska ostavština Ninoslava Kučana, ustupio Idis Turato

Sl. 4.33.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c i d) *, Alga A – Vulkan, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 3, 4-5.

e) *, Primjerena organizacija rada, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 1(1953.), 5, 5-7.

Sl. 4.34.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b) prezentacija arhitektonskih nacrtā: Branka Frlan, dipl. ing. arh., pripremljeno za katalog izložbe:

LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke*, Muzej grada Rijeke, 2013.

Sl. 4.35.

a) Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija

b) HR-HDA-1422, foto: Ladislav Benko, 1951.

c) HR-HDA-1422, foto: Milan Pavić, 1953.

Sl. 4.36.

HR-HDA-1422, foto: Ladislav Benko, 1957.

Sl. 4.37.

a i b) Arhitektonski fakultet u Zagrebu, Atlas hrvatske arhitekture XX. stoljeća, ostavština Nade Šilović

c i e) foto: Lidija Butković Mićin

d i f) *, Gradilište Autoput, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 3(1956.), 1, 4-6.

Sl. 4.38.

a) HR-HDA-1422, foto: Pintar, 1959.

b i c) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.39.

a i b) PETAR GRABOVAC, *Rijeka*, Adamić, Rijeka, 2014., 290-291.

Sl. 4.40.

<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/soseka-ob-gospovetski-cesti/>

Sl. 4.41.

HR-DARI, JU-112. kut. 105

Sl. 4.42.

a) Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija, foto: Milan Pavić

b) *, Osmerospratne stambene zgrade u Mariboru, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12, 6.

Sl. 4.43.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c) HR-DARI, JU-16, jed. BB/55

Sl. 4.44.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.45.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.46.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.47.

IVAN BAN, Stambena izgradnja Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 85, 2.

Sl. 4.48.

a i b) Arhitektonski fakultet u Zagrebu, Atlas hrvatske arhitekture XX. stoljeća, ostavština Nade Šilović

c i d) prezentacija arhitektonskih nacрта: Branka Frlan, dipl. ing. arh., pripremljeno za katalog izložbe: LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke*, Muzej grada Rijeke, 2013.

Sl. 4.49.

Privatna arhiva, Franko Baretić, Rijeka

Sl. 4.50.

Privatna arhiva, Franko Baretić, Rijeka

Sl. 4.51.

IVAN BAN, Stambena izgradnja Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 6(1959.), 85, 3.

Sl. 4.52.

a) Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, AthenaPlus – Digitalni repozitorij, <http://athena.muio.hr/>

b i c) foto: Lidija Butković Mićin

d) KAZIMIR OSTROGOVIĆ, Stambena zgrada u Rijeci, u: *Arhitektura*, 10(1956.), 1-6, 26-27.

Sl. 4.53.

HMA, Osobni arhivski fond Andrija Čičin-Šain, 1-10., fotografije

Sl. 4.54.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c) *, Blok „Vulkan“, u: *Bilten: organ Sindikalne podružnice i Radničkog savjeta GP Jadran Rijeka*, 2(1954.), 4, 11.

Sl. 4.55.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b) Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, AthenaPlus – Digitalni repozitorij, <http://athena.muio.hr/>

Sl. 4.56.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.57.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 4.58.

Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, AthenaPlus – Digitalni repozitorij, <http://athena.muo.hr/>

Sl. 4.59.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 5.1.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b) N. V., Stan za milijun i po dinara, u: *Novi list*, 3. 7. 1958.

Sl. 5.2.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c i d) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.3.

I. P., Stan za milijun dinara, u: *Novi list*, 30. 3. 1958.

Sl. 5.4.

HR-DARI, JU-169, jed. 1651

Sl. 5.5.

*, Stanovi na Turniću, u: *Novi list*, 8. 2. 1959.

Sl. 5.6.

JOSIP ŽIVIČNJAK, Za milijun dinara jeftiniji stan, u: *Novi list*, 4. 2. 1959.

Sl. 5.7.

a i b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

c) MARIN MARUŠIĆ, Montažna stambena izgradnja u Rijeci, u: *Građevinar*, 13(1961.), 10, 322-323.

Sl. 5.8.

a i b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.9.

a, b i c) JURAJ NEIDHARDT, Sarajevo, ulica Đure Đakovića, u: *Arhitektura*, 8(1954.), 1, 24-25.

Sl. 5.10.

a) HR-DARI, JU-169, jed. 897

b) <https://geoportal.dgu.hr/>

Sl. 5.11.

a i b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

c) foto: Lidija Butković Mićin

d) *, *Novi list*, 20. 5. 1962.

Sl. 5.12.

a, c i d) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 5.13.

HMA, Osobni arhivski fond Andrija Čičin-Šain, 11-21., fotografije

Sl. 5.14.

a) *Monografija arhitektonskog studija Vincek, 1955.-1977.*, Panprojekt, Bjelovar, 1979., 187.

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 5.15.

a, c i d) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 5.16.

a, c i d) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 5.17.

a i b) Privatna arhiva, Franko Baretić, Rijeka

c i d) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.18.

ZDENKO KOLACIO, Nova izgradnja u Rijeci, u: *Arhitektura*, 15(1961.), 5-6, 12.

Sl. 5.19.

HR-DARI, JU-169, jed. 4672/63

Sl. 5.20.

HR-HDA-1422

Sl. 5.21.

a) HMA, Osobni arhivski fond Andrija Čičin-Šain, 1-10., fotografije

b) HR-DARI, RO-46, kut. 22

c) HR-HDA-1422

Sl. 5.22.

Stan danas sutra, Rijeka, 1962.

Sl. 5.23.

a, b i c) Obiteljska ostavština Ninoslava Kučana, ustupio Idis Turato

Sl. 5.24.

a) *, Stambene kule na Roškoj cesti u Ljubljani, u: *Arhitektura urbanizam*, 2(1961.), 11-12., 6-8.

b i c) *Stanovanje NR Slovenije – II. Međunarodna izložba Porodica i domaćinstvo*, Zagreb, 1958.

Sl. 5.25.

*, Maketa sanitarnog montažnog čvora poduzeća Monter, u: *Novi list*, 28. 1. 1962.

Sl. 5.26.

Stan danas sutra, Rijeka, 1962.

Sl. 5.27.

Stan danas sutra, Rijeka, 1962.

Sl. 5.28.

a i b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.29.

a, b, c i d) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.30.

a i b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.31.

a i b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.32.

a, b, c i d) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.33.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b) HR-DARI, JU-169, jed. 4457/63

Sl. 5.34.

a) Privatna arhiva, Franko Baretić, Rijeka

b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

Sl. 5.35.

a, c i d) foto: Lidija Butković Mićin

b) *Stan danas sutra*, Rijeka, 1962.

e) Arhitektonski fakultet, Zagreb, nastavni materijali, ustupio doc. dr. sc. Leo Modrčin

Sl. 5.36.

a, b, c i d) Arhitektonski fakultet, Zagreb, nastavni materijali, ustupio doc. dr. sc. Leo Modrčin

Sl. 5.37.

a i b) Arhitektonski fakultet, Zagreb, nastavni materijali, ustupio doc. dr. sc. Leo Modrčin

Sl. 5.38.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b) H. B., Nova višekatnica u naselju „Auto-put“, u: *Novi list*, 27. 6. 1964.

Sl. 5.39.

a i c) foto: Lidija Butković Mićin

b i d) MATE BAYLON et. al, *Stan II*, Beograd, bez godine, 62-63.

Sl. 5.40.

a, b, c, d i e) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 5.41.

a) Privatna arhiva, Franko Baretić, Rijeka

b) foto: Lidija Butković Mićin

c i d) prezentacija arhitektonskih nacрта: Branka Frlan, dipl. ing. arh., pripremljeno za katalog izložbe: LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke*, Muzej grada Rijeke, 2013.

Sl. 5.42.

a) N.V., Neboder od četrnaest katova u centru Rijeke, u: *Novi list*, 17. 8. 1958.

b) I. V., Projektanti imaju riječ, u: *Novi list*, 19. 10. 1958.

c) *, Završen idejni projekt riječkog poslovnog nebodera, u: *Novi list*, 13. 11. 1960.

Sl. 5.43.

Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci, fototeka, jed. Rijeka 2216, foto: Malinarić, 1974.

Sl. 5.44.

a) *Građevinar*, 17(1966.), 4., 1.

b) *Gortan – list građevnog poduzeća „Vladimir Gortan“ Zagreb*, 5(1965.), 40, 1.

c i d) foto: Lidija Butković Mićin

e i f) HMA, fond Rijeka-projekt, jed. 888

Sl. 6.1.

a) *Arhitektura urbanizam*, 9(1958.), 49-50.

b) *Gortan – list građevnog poduzeća „Vladimir Gortan“ Zagreb*, 9(1969.), 59, 1.

c) *Čovjek i prostor*, 23(1976.), 277., 38.

Sl. 6.2.

a) JURAJ ŠEKULJA, Zaštita od potresa, u: *Novi list*, 11. 6. 1969.

b) MILJENKO PILEPIĆ, Prijete li nam potresi?, u: *Novi list*, 7. i 8. 6. 1975.

Sl. 6.3.

Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija, foto: Đoko Milekić, 1970.

Sl. 6.4.

- a i b) foto: Lidija Butković Mićin
- c) HR-DARI, JU-169, jed. 7953/65
- d) HR-DARI, JU-169, jed. 2136

Sl. 6.5.

- a) foto: Lidija Butković Mićin
- b) HR-DARI, JU-169, jed. 11996/65

Sl. 6.6.

- a) *Rijeka*, (ur. Duško Berlot etl. al.), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1970., 28.
- b) *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 7-8, 2.
- c) foto: Lidija Butković Mićin
- d, e i f) Arhitektonski fakultet, Zagreb, nastavni materijali, ustupio doc. dr. sc. Leo Modrčin
- g) *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 1(1968.), 7-8, 2.

Sl. 6.7.

- a) foto: Lidija Butković Mićin
- b) Arhitektonski fakultet, Zagreb, nastavni materijali, ustupio doc. dr. sc. Leo Modrčin

Sl. 6.8.

- a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.9.

BRANKO BUNIĆ, Stambeno naselje Vojak u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 206, 9.

Sl. 6.10.

- a, b, c i d) BRANKO BUNIĆ, Stambeno naselje Vojak u Rijeci, u: *Čovjek i prostor*, 17(1970.), 206, 8-9.

Sl. 6.11.

Privatna arhiva Željko Mahulja, Rijeka

Sl. 6.12.

foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.13.

MATE BAYLON et. al, *Stan I*, Beograd, bez godine, 189.

Sl. 6.14.

D. ŠKUNCA, Biseri naše mehanizacije, u: *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 4(1971.), 48, 3.

Sl. 6.15.

- a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.16.

- a) Privatna zbirka, Lidija Butković Mićin
- b) foto: Lidija Butković Mićin
- c, d i e) HR-DARI, JU-169, jed. 1265/73

Sl. 6.17.

- a) HR-DARI, RO-46
- b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.18.

- a) Trideset godina rada „Jadranprojekta“: Trajna povezanost sa graditeljima, u: *Informativni list Udruženih projektnih organizacija Rijeka*, 5(1983.), 11, poseban prilog

b) HR-DARI, JU-169, jed. 2946/73

Sl. 6.19.

a i b) Facebook grupa Nova riječka enciklopedija, slobodna upotreba

Sl. 6.20.

a i b) Privatna arhiva Željko Mahulja, Rijeka

Sl. 6.21.

a) Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija

b i e) Arhiva projekta Neboderi – grad među oblacima, Društvo arhitekata Rijeka, ustupila: Gorana Stipeč Brlić

c i d) Facebook grupa Nova riječka enciklopedija, slobodna upotreba

Sl. 6.22.

Arhitektura urbanizam, 11(1970.), 61-62, 10.

Sl. 6.23.

Riječki urbanistički bilten, 1(1973.), 5, 32.

Sl. 6.24.

MARIJAN VEJVODA, Prostorni i društveni aspekti stanovanja u Rijeci, u: *Studija stanovanja – knjiga podataka*, Zavod za izgradnju Rijeke i OOUR Razvojno-urbanistički biro, Rijeka, 1978., 118.

Sl. 6.25.

a, b i c) HR-DARI, JU-169, jed. 3722

d i e) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.26.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c) HR-DARI, JU-169, jed. 1717

Sl. 6.27.

a) Obiteljska ostavština Ninoslava Kučana, ustupio Idis Turato

b) VLADIMIR DESPOTOVIĆ, Prozračno pročelje (ventilirana fasada), u: *Industrogradnja: list kolektiva G.P. Industrogradnja Zagreb*, 13(1976.), 172, 2.

c i d) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.28.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.29.

a) *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 8(1975.), 76.

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.30.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b) HR-DARI, JU-169, jed. 10659/71

Sl. 6.31.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b i d) prezentacija arhitektonskih nacрта: Branka Frlan, dipl. ing. arh., pripremljeno za katalog izložbe: LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN, *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke*, Muzej grada Rijeke, 2013.

c i e) Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija

Sl. 6.32.

a) *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 13(1980.), 27.

b) *Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima*, 11(1978.), 12., posebno izdanje

Sl. 6.33.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.34.

Primorje: list Građevinske radne organizacije "Primorje" Rijeka sa svojim OOUR-ima, 13(1980.), 25.

Sl. 6.35.

a) Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci, fototeka, jed. Rijeka 2580, foto: Greblo, 1977.

b) Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci, fototeka, jed. Rijeka 2109, foto: Malinarić, 1972.

Sl. 6.36.

a) Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija

b) foto: Lidija Butković Mićin

c) Arhiva projekta Neboderi – grad među oblacima, Društvo arhitekata Rijeka, ustupila: Gorana Stipeč Brlić

Sl. 6.37.

a) Privatna arhiva Željko Mahulja, Rijeka

b) HR-DARI, JU-169, jed. 1201/70, 8785/70

Sl. 6.38.

a, d, e i g) foto: Lidija Butković Mićin

b, c, f) Obiteljska ostavština Igora Emilija, ustupio Idis Turato

h) HR-DARI, JU-169, jed. 594/70

Sl. 6.39.

D. M., Podmurvice – naselje u neboderima, u: *Vjesnik luke – list Poduzeća Luka Rijeka*, 3(1972.), 61-62, 27.

Sl. 6.40.

a i c) foto: Lidija Butković Mićin

b) HR-DARI, JU-169, jed. 6827/70

Sl. 6.41.

a) Obiteljska ostavština Ninoslava Kučana, ustupio Idis Turato

b) *Arhitektura*, 27(1974.), 149., 11.

Sl. 6.42.

a) Muzej grada Rijeke, Zbirka fotografija

b) foto: Lidija Butković Mićin

c) HR-DARI, JU-169, jed. 10690/1971, 3171/1972

Sl. 6.43.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.44.

a) HR-DARI, RO-46

b) HR-DARI, JU-169, jed. 10884/77, 4918/78

Sl. 6.45.

a) Trideset godina rada „Jadranprojekta“: Trajna povezanost sa graditeljima, u: *Informativni list Udruženih projektnih organizacija Rijeka*, 5(1983.), 11, poseban prilog

b, c i d) HR-DARI, JU-169, jed. 501/75

Sl. 6.46.

a) DAMIR ČARGONJA, *Galerija Nebeska: Vrtoglavica*, katalog izložbe, MMC, Rijeka, 2004.

b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.47.

a i b) HR-DARI, JU-169, jed. 5009/76

c) HR-DARI, RO-46

d) foto: Lidija Butković Mićin

e) Arhiva projekta Neboderi – grad među oblacima, Društvo arhitekata Rijeka, ustupila: Gorana Stipeč Brlić

Sl. 6.48.

a) HR-DARI, RO-46

Sl. 6.49.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.50.

HR-DARI, JU-169, mapa 526, 1970.

Sl. 6.51.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c i d) HR-DARI, JU-169, jed. 785/73, 6672/73, 7872/73

Sl. 6.52.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c) Arhiva projekta Neboderi – grad među oblacima, Društvo arhitekata Rijeka, ustupila: Gorana Stipeč Brlić

Sl. 6.53.

a) foto: Lidija Butković Mićin

b) HR-DARI, JU-169, jed. 11165/80

Sl. 6.54.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

Sl. 6.55.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c) HR-DARI, JU-169, jed. 13353/72

Sl. 6.56.

HR-DARI, RO-46

Sl. 6.57.

a i b) foto: Lidija Butković Mićin

c) HR-DARI, JU-169, jed. 12446/76

Sl. 6.58.

a) DRAŠKO BIŽACA, *Svjedok vremena: Autobiografski zapisi jednog urbanista*, Stobreč, 2015.

b) HRVOJE BELICA, Urbanistički maj 2000-te godine, u: *Novi list*, 1. 5. 1969.

Sl. 6.59.

a) BRANKO ŠULJIĆ, Na Krnjevu novi grad, u: *Novi list*, 19. i 20. 7. 1975.

b – I) Obiteljska ostavština Ninoslava Kučana, ustupio Idis Turato

Sl. 6.60.

*, Lice i naličje neboderskog rata, u: *Novi list*, 2. i 3. 6. 1979.

Sl. 6.61.

VOJO RADOIČIĆ, Riječki san, u: *Novi list*, 27. 5. 1975.

Sl. 6.62.

a) M. BARAK, Ne – stambenim neboderima, u: *Novi list*, 7. i 8. 1. 1978.

b) I. MIKULIČIĆ, Pješke uz liftove! u: *Novi list*, 17. 1. 1978.

ŽIVOTOPIS

Lidija Butković Mićin rođena je u Rijeci 1982. godine. Diplomirala je 2007. godine povijest umjetnosti i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Vanjski je suradnik Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Rijeci od ak. godine 2009./2010. do 2016./2017. u naslovnom zvanju asistenta, a od listopada 2017. godine zaposlena u suradničkom zvanju asistenta na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru. Od 2013. do 2019. godine bila je suradnik na sveučilišnom projektu *Arhitektura Rijeke i riječke regije kao razvojni resurs – povijest, stanje i mogućnosti revitalizacije* (Filozofski i Građevinski fakultet Sveučilišta u Rijeci). Realizirala je nekoliko izložbi iz područja ilustracije, stripa, dizajna i arhitekture, objavljuje stručne i znanstvene radove iz područja nacionalne arhitekture modernizma i umjetnosti u javnom prostoru, sudjeluje na znanstvenim i stručnim konferencijama u Hrvatskoj i inozemstvu te provodi aktivnosti popularizacije znanosti (pisanje stručnih članaka u časopisima i specijaliziranim web-portalima, organizacija stručno vođenih šetnji za građanstvo, tribina i sl.). Autorica je izložbe i prateće monografije *Ada Felice- Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke* (Muzej grada Rijeke, 2014.) i *Moderna arhitektura Trogira* (Slobodne veze, Zagreb, 2021.), te su-urednica znanstvene monografije *Pejzaži potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji* (Slobodne veze/Onomatopee, Zagreb/Eindhoven, 2019.). Od 2013. godine stručni je suradnik projekta Motel Trogir udruge Slobodne veze iz Zagreba usmjerenom na baštinski aktivizam, odnosno istraživanje, društvenu valorizaciju i formalnopravnu zaštitu arhitektonskih ostvarenja iz razdoblja nakon Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj.